

**TOSHKENT DAVLAT
IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**2021-YIL
25-NOYABR**

**YANGI O‘ZBEKISTONDA
MOLIYA-BANK, BYUDJET-SOLIQ,
BUXGALTERIYA HISOBI VA
AUDIT SOHALARINI YANADA
RIVOJLANTIRISHNING
DOLZARB MASALALARI**

**XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMANI
MAQOLALAR TO‘PLAMI**

TOSHKENT – “IQTISODIYOT” – 2021

UO'K 658.114.45(100)

KBK 65.050.2

“Yangi O‘zbekistonda moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalarini yanada rivojlantirishning dolzarb masalalari”.

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to‘plami (2021-yil 25-noyabr). – T.: “IQTISODIYOT”, 2021. – 600 b.

Ilmiy-amaliy anjuman tezislari to‘plamiga magistrantlar, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan izlanuvchi va tadqiqotchilar, mazkur soha mutaxassislari hamda professor-o‘qituvchilarning ilmiy ishlari kiritilgan.

Ushbu ilmiy-amaliy anjumanning asosiy maqsadi yangi O‘zbekistonni yanada liberallashtirish, moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalarini rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish hisoblanadi.

To‘plamda O‘zbekistonda moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalarini rivojlantirish istiqbollari, unda har bir soha faoliyatini yanada rivojlantirish va raqobat muhitini qo‘llab-quvvatlash kabi dolzarb masalalar yoritilgan bo‘lib, u professor-o‘qituvchi, ilmiy izlanuvchi, tadqiqotchi hamda magistrantlarning ilmiy izlanishlarida foydali bo‘ladi.

<i>Mas’ul muharrir</i>	– <i>PhD., dots. U.R. Xalikov</i> <i>t.f.d., prof. K.Sharipov</i> <i>i.f.d., prof. M.Eshov</i>
<i>Tahrir hay’ati:</i>	<i>i.f.d., prof. A. Burxanov</i> <i>i.f.d., dots. N. Abdusalomova</i> <i>i.f.d., dots. X. Xudoyqulov</i> <i>i.f.d., dots. B. Tuxliev</i> <i>i.f.d., dots. N. Xajimuratov</i> <i>i.f.n., dots. A. Ayubjonov</i> <i>i.f.n., prof. Sh. Ergasheva</i> <i>i.f.d., dots. A. Turaev</i>
<i>Taqrizchilar:</i>	<i>i.f.d., prof. S. Elmirzaev,</i> <i>i.f.d., prof. D.Raxmonov</i>

Mazkur to‘plamga kiritilgan maqola va tezislarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar sanasining to‘g‘riligi hamda tanqidiy fikr-mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

ISBN 978-9943-7329-6-4

© “IQTISODIYOT”, 2021

MUNDARIJA

KIRISH	13
--------	----

1-YO'NALISH.

TIJORAT BANKLARINING XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI BILAN INTEGRATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI

<i>Ҳамидов О.Х.</i>	Рақамли иқтисодиёт ривожини яқинлаштириш..... 16
<i>Махмудов Н.М.</i>	Moliya bozori va uni rivojlantirish yo'nalishlari..... 18
<i>Хомитов К.З.</i>	Инвестициялар жалб қилиш асосида қишлоқ хўжалигини модернизациялашнинг иқтисодий механизмлари..... 24
<i>Альмардонов М.И.</i>	Тижорат банклари фаолиятини ривожлантиришнинг долзарб масалалари..... 28
<i>Бутиков И.А.</i>	Проблемы повышения конкурентоспособности рынка недвижимости и легальных риэлторских организаций..... 31
<i>Эргашев Э.И.</i>	Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш масалалари..... 35
<i>Гайбуллаев Р.М.</i>	Инвестицияларни молиялаштириш манбалари билан таъминлаш шарт-шароитларининг айрим жиҳатлари тўғрисида..... 42
<i>Berdiyarov B. T.</i>	Opportunities to ensure bank liquidity during the pandemic..... 45
<i>Abdullakhanova G.S., Alimatova N.A.</i>	To the question of the need for development of ethical standards in the banking sphere..... 49
<i>Собиров И.Х., Атабаева Ш.</i>	Рақамли иқтисодиёт шароитида масофавий банк хизматларидан фойдаланиш усуллари..... 53
<i>Азларова А.А.</i>	Янги ўзбекистонда банк хизматларини ривожлантиришнинг долзарб масалалари..... 56
<i>Абдурахманов М.М.</i>	Янги ўзбекистонда тижорат банкларининг молиявий хизмат турларини кенгайтиришнинг аҳамияти..... 60
<i>Яхшиева М.Т.</i>	Инновационное развитие банковской сферы Узбекистана..... 64
<i>Сабирова А.Ш., Надирханов У.С.</i>	Проектное управление в современных условиях развития узбекистана..... 67
<i>Имомов Х.Х.</i>	Инвестиционную привлекательность..... 69

Каримова А.М.	Анализ и трансформация финансового рынка банковских услуг в новом узбекистане.....	72
Темиров А. А.	Ўзбекистон республикаси акциядорлик жамиятларида дивиденд сиёсати ва тенденциялари.....	76
Кадирова Х.Т.	Использование эконометрических и статистических методов в эмпирических исследованиях финансового рынка.....	82
Тоймухамедов И. Р.	Ўзбекистонда тадбиркорлик субъектларини молиявий маблағлар билан таъминлашда банк кредитларининг ўрни.....	87
Тожиёв Р.Р.	Тижорат банклари ликвидлиги муаммолари.....	91
Аброров С. З.	Сукук бозори таҳлили: янги марралар, янги иштирокчилар.....	94
Мамадияров З. Т.	Банкларни рақамли трансформациянинг афзалликлари.....	97
Норов А. Р.	Тадбиркорлик субъектларга ажратилган кредитлар шартларини “кредитлаш амалиётини трансформациялаш модели” балл тизими орқали такомиллаштириш.....	100
Махмудова М.	Банк рискларини юзага келтириши мумкин бўлган иқтисодий омиллар.....	104
Бауетдинов М.Ж.	Банкларида мижозларнинг (корхоналарнинг) кредитга лаёқатлигини баҳолаш кўрсаткичлари.....	107
Умарова М.Б.	Янги ўзбекистонда рақамли банк хизматларини янада такомиллаштириш йўллари.....	110
Тошпулатов Д. А.	Банклар корреспондент банкларга лимит ўрнатиш орқали контрагент рискларини бошқариш.....	113
Халиков У.Р.	Миллий иқтисодиёт корпоратив тузилмаларида капитал бозорини фаоллигини ошириш масалалари.....	118
Тайбобов Б. Ў.	Давлат қарзларини бошқаришнинг функционал элементлари.....	125
Буранова Л. В.	Худудлар молиявий салоҳиятини баҳолаш усуллари таҳлили.....	128
Назарова М. Н.	Корпоратив бошқарув тизимининг банклар инновацион фаолиятини яхшилашдаги аҳамияти.....	131
Azizov O. M, Sabirova D. A.	Blokcheyn texnologiyasi va undan moliya sohasida foydalanish.....	135
Yuldoshev U.	Mamlakatimiz bank–moliya tizimi: kecha, bugun va ertaga.....	139
Бобобеков Ф. Р.	Тижорат банклармизнинг банк бозорида янги молиявий хизматларни жорий қилишдаги муаммолар ва уларнинг ечимлари.....	145

Аллаберганов С. С.	Ўзбекистонда тижорат банклари фаолиятини рейтинг орқали баҳолаш амалиёти.....	149
Мўминова М. Б.	Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини оширишда ривожланиш босқичларининг ўрни.....	152
Асқаров С. А.	Ўзбекистонда чакана банк хизматларни ривожлантиришда хориж тажрибаларидан фойдаланиш	17
Гаипов Ж.Б.	Развитие систем электронных платежей на основе информационно–коммуникационных технологий	161
Мирзахоликов Б.Б.	Кичик бизнес корхоналари молиявий– иқтисодий барқарорлигини кредитлаш тизими орқали қўллаб–қувватлашни такомиллаштириш	165
Сатторова Н.Ф.	Янги ўзбекистонда ислом молиясидан фойдаланиш истиқболлари.....	169
Махмудов С. Б.	Логистик компаниялар фаолиятини молиялаштириш юзасидан назарий қарашлар	172
Ғаниев С. М.	Молия инжиниринги концепцияси асосида қимматли қоғозлар савдо тизимларини ривожлантириш истиқболлари.....	178
Холдоров С. У.	Молия бозорининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги ўрни ва жаҳон молия бозорига интеграциялашининг замонвий йўналишлари	181
Sindarov F.Q.	Moliya tizimini rivojlanishida suveren kredit reytinglarini ahamiyati va o'zbekistonning suveren kredit reytingi.....	185
Шаниязова З.О.	Перспективы для улучшение финансовой поддержки сельского хозяйства.....	188
Ухамеджанов Ш.С.	Управление конкурентоспособностью в системе эффективных мер финансового менеджмента в малом бизнесе.	191
Ҳошимов Ж. Р.	Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишни такомиллаштириш.....	195
Ҳайдаров Ў.А.	Янги ўзбекистон шароитида инвестиция фаолиятини ислом банклари маблағлари орқали молиялаштиришни такомиллаштириш.....	198
Эльбусинова У.	Мамлакатимизда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда суғурталашни ривожлантириш ҳолати.....	203
Аминова Н. У.	Ислом молияси асосида лойиҳаларни молиялаштиришнинг назарий жиҳатлари ҳамда ўзига хос хусусиятлари.....	207

Садиков А.	Ўзбекистонда валюта бозорини эркинлаштириш орқали мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш масалалари211
Нуримова Н. Ж.	Тижрат банкларида кадрлар сиёсатини амалга оширишнинг замонавий талаблари.....213
Набижанов Б.В.	Акциядорлик жамиятларида дивиденд сиёсати шакллантириш назариялари.....217
Жумаев И. Б.	Янги ўзбекистонда инвестиция фаолиятини молиялаштиришда халқаро молия институтларининг аҳамияти.....220
Ишниязов Б.Н.	Қишлоқ хўжалиги тармоғини молиялаштириш муаммолари ва ечимлари.....226
Бобоқулов А. М.	Янги ўзбекистонда инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштиришнинг назарий асослари.....229
Олимова Н. К.	Monetary policy of the state in the development of the real and financial sectors of the economy236
Халикова К. У.	Yangi o'zbekistonda moliya va bank xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish239
Хусаинов Р.	International experience of macroeconomic regulation of the government securities market and the possibility of its application in uzbekistan241

2-YO'NALISH.

SOLIQ MA'MURIYATCHILIGI VA SUG'URTA XIZMATLARI BOZORI SAMARADORLIGINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI

Тухлиев Б.К.	Солиқ имтиёзлари – инвестиция жараёнларини молиялаштириш манбалари сифатида.....244
Қўлдошев Қ.М.	Қишлоқ хўжалиги қорхоналари молиявий барқарорлигини таъминлашда сугурта хизматларининг роли246
Гіyasov S.A.	Ways to improve the efficiency of tax administration250
Шеннаев X. M.	Ўзбекистон ҳудудларида сугурта хизматлари кўрсатиш қўламини кенгайтириш йўллари.....254
Базаров Қ. Т.	Солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштиришда рақамли иқтисодиёт ўрни ва аҳамияти.....257
Махкамбоев А.Т.	Сугурта хизматларини кўрсатишда бухгалтерия ҳисоби ва уни юритишнинг ўзига хос жиҳатлари261
Агзамов А.Т.	Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш тизими ижтимоий жиҳатларининг камбағалликни камайтиришдаги аҳамияти.....265

<i>Bababekova G. B.</i>	О‘zbekistonda soliq ma‘murchiligining asosiy yo‘nalishlari	277
<i>Махкамбоев К.А.</i>	Транспорт ташкилотларида иқтисодий салоҳияти самарадорлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили.....	281
<i>Валиева С. Х.</i>	Тижрат банкларида масофавий банк хизматларини ривожлантириш	285
<i>Хошимов С.М.</i>	Халқаро инвестиция фаолиятида сиёсий рисклар ва уларни суғурталаш.....	290
<i>Boboyeva G. G.</i>	Soliq siyosatini takomillashtirish – kichik biznesni rivojlantirish garovi.....	293
<i>Ахроров З.О.</i>	Фойдани солиққа тортишнинг хориж тажрибаси ва уни миллий солиқ тизимида қўллаш имкониятлари.....	296

3-YO‘NALISH.

О‘ZBEKISTONDA BUHGALTERIYA HISOBINI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TASHKIL ETISHNING USTUVOR MASALALARI.

<i>Холбеков Р.О.</i>	Бухгалтерия ҳисобининг Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётидаги ўрни, тарихи, эришилган ютуқлари ва келажаги.....	301
<i>Эргашева Ш. Т.</i>	Янги ўзбекистонда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларининг истиқболлари.....	308
<i>Tulakhodjaeva M. M.</i> <i>Khodjaeva M. H.</i>	Features of digitalization and ensuring transparency of accounting in Uzbekistan	312
<i>Абдусаломова Н. Б.</i> <i>Хажимуратов Н.</i>	Сотиш бюджетини шакллантириш тартиби Молиявий ҳисобот халқаро стандартларини Ўзбекистон Республикасида қўллаш масалалари.....	315 324
<i>Боронов Б. Ф.</i> <i>Абдурасулов Ж. А.</i>	Молиявий инвестициялар ҳисобининг назарий асослари	328
<i>Остонокулов А.А.</i>	Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шаклидан тушумлар ҳисоби ва уни такомиллаштириш.....	332
<i>Махсудов Б.Ю.</i> <i>Сотволдиева Д.</i> <i>Юлдашев Э.</i>	Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартига ўтишда бухгалтер профессионал фикрлашини роли	336
<i>Ташкенбаева З. У.</i>	Туристлик корхоналарда бошқарув қарорларини қабул қилишда харажатларни таснифлашнинг ўзига хос хусусиятлари.....	342

Абдувахидов Ф.Т.	Бюджет ташкилотларида молиявий натижалар ҳисоби347
Эшмурадов У. Т.	Сотиш жараёнларининг молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича трансформацияси масалалари350
Адашалиев Б. В.	Ўзбекистонда корхоналар ва ташкилотларнинг молиявий ҳисоботининг халқаро стандартларига ўтишининг долзарб масалалари.....354
Рахимова Г.М	Асосий воситалар самарадорлигини баҳолаш359
Ахмедов М. Ш.	Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш шароитида таълим жараёнида бухгалтерлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш364
Манпарова Р. А.	The advantage of international standardization and integration in control and audit in the public sector.....366
Собиров О. О.	Бошқарув ҳисобини ташкил этишда калькуляция тизимини такомиллаштириш йўналишлари371
Қулибоев А. Ш.	Давлат тиббиёт муассасасининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси ҳисобидан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар бўйича муомалаларни ягона счётлар режасида акс эттириш.....374
Козимжонов А.	Қарз мажбуриятлари бўйича харажатлари бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари асосида тан олинлишининг услубий асослари378
Ортиқов Х. А.	Мол–мулкни ишончли бошқариш шартномаси бўйича операциялар ҳисоби.....381
Embergenov A. J.	Improvement of accounting in Uzbekistan based on international financial standards383
Shoyev A. K.	Problem and prospects for the development of accounting outsoursing.....387

4-YO'NALISH.

YANGI O'ZBEKISTONDA MOLIYAVIY NAZORAT, AUDIT VA TAHLIL SOHALARINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'LLARI

Ахмеджанов К.Б.	Энергетика соҳасидаги корхоналарда мўхснинг амалий аҳамияти.391
Ахмаджонов А. К.	
Тўраев А.Н.	Консолидациялашган молиявий ҳисобот аудитини такомиллаштириш.....394
Эшонқулов А.А.	

Хажимуратов Н. Ш.	Молиявий ҳисобот аудитининг методологик муаммолари.....	398
Махмудов А. Н.	Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини аниқлашда чет эл тажрибаларидан фойдаланиш истиқболлари.....	404
Тожибоева Ш. А. Равианов Р. Р.	Жорий мажбуриятлар таҳлилида корхона молиявий барқарорлигини баҳолаш.....	408
Ходжаева М. Н. Шукurov М. Q.	Sof foyda va uning o`zgarishiga ta`sir etuvchi omillar tahlili.....	411
Таджибаева Ш. А.	Роль и значение сетевых технологий при предоставлении банковских услуг в условиях цифровой экономики.	414
Қурбонов Ш.М.	Ўзбекистон республикаси давлат молиявий назорати тизимида ички аудит хизматининг ўрни	417
Қличев Б. П.	KPI тизими асосида моддий рағбатлантириш масалалари таҳлили.....	421
Хакимов А. А.	Аудиторлик ташкилотлари рейтингини халқаро аудит стандартларга мувофиқ ислоҳ қилиш	425
Ширинов У.А.	Алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларда аудитнинг долзарб масалалари	430
Холмирзаев У.А.	Қисқа муддатли қимматли қоғозларни аналитик ҳисобини такомиллаштириш.....	433
Абдуганиев У.Х.	Перспективы внедрения цифровизации и механизмов государственного финансового контроля в целях противодействия коррупции.....	437
Хотамов А. Х.	Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш афзаллиги.....	441
Акрамов А.Б.	Молиявий ҳисоботни халқаро стандартлар бўйича тайёрлашнинг концептуал асослари, элементлари ва тамойиллари.....	444
Баҳадиров А. К.	Аудит лизинговых операций в Республики Узбекистан.....	448
Каюмов Р.И. Исмаилов О.М.	Конечный финансовый результат как основной показатель эффективности деятельности предприятия	451
Нурманов К. Т.	Тайёр маҳсулот таннархи ва даромадларни стратегик бошқарув таҳлилининг услублари	455
Нурматов С.Т. Соатов А.Б.	Янги ўзбекистонда молиявий назорат бюджет маблағларининг мақсадсиз сарфланишини олдини олиш ва қонун устуворлиги таъминлаш.....	459

<i>Omanov S. Q.</i>	Ishlab chiqarish xarajatlari auditorlik tekshruvini tashkil qilish.....	462
<i>Tulovov E. T.</i>	Qurilish tashkilotlarida auditing o'ziga xos xususiyatlari.....	464

5-YO'NALISH. YANGI O'ZBEKISTONDA STATISTIKA NAZARIYASI VA AMALIYOTINI YANADA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

<i>Kalonov M. B.</i>	The role and impact of enterprises, production organizations and taxes in the development of the economy budget in the Republic of Uzbekistan	469
<i>Абдувоҳидов А. Маҳаммадиев М.</i>	Рақамлашган иқтисодиётда меҳнат бозорининг статистик масалалари	473
<i>Karrieva Y.K.</i>	Ways of development of innovative logistics in Uzbekistan.....	476
<i>Лейберт Т.Б. Халикова Э.А. Волкова В.Н.</i>	Сравнительный анализ методов калькулирования себестоимости продуктов переработки нефти.....	479
<i>Лейберт Т.Б. Ковязин Д.С.</i>	Анализ нефинансовых показателей компании в условиях цифровой экономики.....	484
<i>Аюбжонов А.Х.</i>	Статистик маълумотлар очиқлиги ва шаффофлиги барқарор ривожланиш гарови.....	486
<i>Шильдт Л.А. Регина М.Ф.</i>	Необходимость и противоречия внедрения цифровизации и автоматизации аудита	490
<i>Руднева Ю.Р.</i>	Современные аспекты прогнозирования валютного курса.....	492
<i>Sattoriy F. A.</i>	The importance and features of management in small and medium-sized businesses and entrepreneurial activity.....	495
<i>Набиходжаев А.А.</i>	Инфляция–пул–кредит сиёсатиға баҳо берувчи кўрсаткич.....	500
<i>Маматкулов Б.Х.</i>	Ўзбекистон республикаси статистика амалиётида фермер хўжаликлари статистикасини ривожлантириш истиқболлари.....	502
<i>Умарова М. Мўминов А.</i>	Нисбий нархлар нима?	505

<i>Камалетдинов У.</i>	Аспекты развития дистанционного предпринимательского образования для женщин в сельских местностях Узбекистана507
<i>Акбарова Б.Ш.</i>	Янги ўзбекистонда яширин иқтисодийтни қисқартиришда давлат томонидан амалга оширилаётган чора- тадбирлар таҳлили513
<i>Муродов Ж.Ч.</i>	Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг статистик таҳлили516
<i>Разикова Г.Ш.</i>	Янги ўзбекистонда статистика назарияси ва амалиётини янада ривожлантириш истиқболлари525
<i>Ахмедова М.Ш.</i>	Фермер хўжаликлари фаолиятининг асосий функциялари ва ривожлантириш механизмлари528
<i>Мамиров А. О.</i>	Қисқа муддатли иқтисодий статистика – миллий статистика тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири сифатида.....536
<i>Тўраев Б. Э.</i> <i>Муртозаева М. Б.</i>	Миллий статистика салоҳиятини ошириш – янги ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар натижаларини халқаро рейтингларда акс эттиришнинг ишончли манбаи546
<i>Умаров М.</i>	Истеъмол нархлари индекси (инфляция даражаси) ҳисоб–китобларини халқаро талаб ва стандартлар асосида янада такомиллаштириш, сўнги йилларда бу борада эришилган натижалар554
<i>Илҳамова Ё.</i> <i>Шермухамедов Б.</i>	Статистические пакеты применяемые в экономических исследованиях.....557
<i>Исакова Н. И.</i>	Инвестицияларнинг иқтисодийга таъсирини статистик баҳолаш амалиётини янада ривожлантириш561
<i>Mirzanov B. J.</i>	The system of national accounts as a tool for macroeconomic analysis565
<i>Миролимов М. М</i>	Тошкент вилояти меҳнат бозорини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари568
<i>Каланова А. Б</i>	Внедрения международных статистических регистров предприятия – как один из факторов совершенствования национальной стратегии развития статистики.....572
<i>Juraeva U.V.</i> <i>Muzafarova L.A.</i> <i>Abdullaeva D.K.</i>	Stages of the investment process in construction574 Prospects for the implementation of artificial intelligence in Uzbekistan576

Ҳамдамов Ш. Р.	Ўзбекистонда интенсив иқтисодий ўсиш омилларининг ўзаро салмоғини статистик усуллар орқали аниқлаш.....	582
Султанов Р.Б.	Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда юзага келадиган банк рискларини тартибга солишда суғурталаш механизмнинг аҳамияти.....	585
Зайнутдинов И.С.	Молиявий активлар рискларини бошқариш.....	589
Усмонов Б.	Компанияларда капитал самарадорлигини ошириш йўллари	591
Даянова Р.А.	Сравнительный анализ методов учета доходов и расходов по МСФО и РСБУ.....	594
Кириченко Е.А.	Ошибки и фальсификации в бухгалтерском учете	596
Терегулов К.А.	Ключевые показатели эффективности (kpi) в компаниях.....	598

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan izchil iqtisodiy islohotlar natijasida bank-moliya tizimining transformatsiyalashuvi mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'tgan yillar mobaynida mustaqil taraqqiyot davrda iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarida amalga oshirilgan va bank-moliya tizimida puxta o'ylab olib borilgan makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning yuqori sur'atlar bilan o'sishini, inflyatsiyani prognoz ko'rsatkichlari darajasida saqlab qolishni ta'minladi. Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili, bugungi kunda jahon bozori kon'yunkturasi keskin o'zgarib, globallashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro'yobga chiqarishni taqozo etmoqda.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida amalga oshiriladigan eng ustuvor vazifalar sifatida mamlakatda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sishga erishishning quyidagi vazifalari belgilab olindi¹:

- milliy iqtisodiyotni, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida rivojlantirish;
- mamlakatimizdagi mavjud resurs va imkoniyatlarni safarbar etgan holda, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot hajmini yanada oshirish. Bunda, 2030 yilga borib, O'zbekiston jon boshiga hisoblaganda, aholi daromadlari o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin egallaydi;
- "xomashyodan – tayyor mahsulotgacha" degan tamoyil asosida drayver sohalarda klaster tizimini rivojlantirish;
- iqtisodiyotda yuqori o'sish sur'atlariga erishish uchun, avvalo, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab, inflyatsiya darajasini belgilangan 5 foizgacha pasaytirish choralari amalga oshirish;
- byudjet va tashqi qarz barqarorligini ta'minlash, mahalliy byudjetlarning imkoniyatlarini kengaytirish;
- tadbirkorlik faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash, soliq yukini kamaytirish, hammaga teng bo'lgan biznes muhitini va zarur infratuzilma yaratish bo'yicha boshlagan islohotlarini qat'iy davom ettirish;
- davlat korxonalarini transformatsiya qilish va xususiyashtirish jarayonlarini tezlashtirish;
- erkin raqobatga asoslangan bozorni yaratish hisobidan aholi va tadbirkorlar

¹ Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz // Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqi (06.11.2021 y.). <https://president.uz/uz/lists/view/4743>.

energiya resurslari bilan kafolatli ta'minlash;

- aholi bandligini ta'minlash, yoshlar va ishsiz fuqarolarni davlat hisobidan malakali kasb-hunarga o'qitish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish, ehtiyojmand aholini manzilli qo'llab-quvvatlash orqali 2026 yilgacha kambag'allikni ikki barobar qisqartirish;

- ijtimoiy himoya sohasida boshqaruv tizimi isloh qilish, ijtimoiy xizmatlarning sifati yaxshilash va ko'lamini kengaytirish;

- hokimliklar va mahallalarning moliyaviy imkoniyatini kengaytirish maqsadida tuman byudjetini qo'shimcha manbalar bilan ta'minlash hamda mahallaning alohida jamg'armasi shakllantirish.

Ushbu xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plamida aynan, yangi O'zbekistonni yanada liberallashtirish, moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalarini rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan dolzarb masalalar o'z aksini topgan. Shuningdek, unda har bir soha faoliyatini yanada rivojlantirish va raqobat muhitini qo'llab-quvvatlash kabi masalalar ham yoritilgan.

1 YO'NALISH

**YANGI O'ZBEKISTONDA
MOLIYA VA BANK XIZMATLARI
BOZORINI YANADA
RIVOJLANTIRISH
ISTIQBOLLARI**

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ РИВОЖИ ВА ЮКСАЛИШИ

О.Х. Ҳамидов,

БухДУ ректори, и.ф.д., проф.

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар халқимизнинг муносиб ҳаёт кечирishi, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт–шароитлар яратиб келмоқда. Айниқса, *кейинги беш йил давомида мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ўзгаришлар ўз ҳосилини кўрсатмоқда. “Янги Ўзбекистон” деган тушунча реал воқеликка айланмоқда.*

Буни соат сайин шиддатли ўсаётган иқтисодиёт, ахборот технологиялари кесимида кўришимиз мумкин. Бугунги кунда республикамизда рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши натижасида, тижорат банкларининг янги инновацион электрон хизматларига талаби янада ортган. Аҳоли ўртасида банк биносига бормасдан, биргина телефон, компьютер ёки бошқа инфорацион технологиялар орқали кўлаб амалиётларни бажариш имконияти оммалашди. Шунингдек, танланган ташкилотнинг мобиль иловаси ёки расмий сайтига кириб, керакли маълумотни олиш, турли тўловларни амалга ошириш, буюртма бериш ва шикоят ёки эътирозлар йўллаш мумкин. Ёки харидорга пойафзал керак. Телеграмдаги бирон савдо боти орқали ўзига маъқул товарни танлаб, товар эгасига пулни электрон тўлов тизими орқали тўлаш ва товарни етказиб бериш хизмати орқали олиш имкониятлари яратилди. Ойликларимиз пластик карталарга тушади, электрон тўлов орқали коммунал хизматлар, телефон, интернет ва бошқа маҳсулот ва хизматларга тўлов қиламиз, электрон тарзда солиқ декларацияси топширамыз, картадан картага пул узатамыз, уйга таом буюртма қиламыз ва ҳоказо.

Ҳозирда электрон базага жамланган ахборотларнинг рақамлаштирилганлиги натижасида авваллари маълум муддат кутишга тўғри келадиган банк амалиётларини бир неча сонияда ўтказиш имконини берувчи дастурлар, қурилмалар яратилган. Ҳаётимизга ахборот–коммуникация технологияларининг мана шундай шиддат билан кириб келиши жаҳон хўжалик алоқаларининг глобаллашувини, товар ва хизматлар, шу жумладан, молиявий хизматларни етказиб берувчилар бозорида рақобатни кескин кучайтириб юборди. Банк тизимида замон талабларига мос ҳолда ахборот–коммуникация технологияларини кенг жорий қилиш ва шу орқали кўлаб банк хизматларини автоматлаштириш ишлари жадаллашди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев “... молия бозорлари, жумладан, фонд бозорини ривожлантириш ҳам янги иқтисодий шароитда асосий мақсадаримиздан бири бўлиши керак” деб таъкидладилар. Шунингдек, “Инвесторлар мамлакатимизда ўзини имкон қадар эркин ҳис қилишлари учун валюта бозорини янада эркинлаштириш талаб этилади” деб эътироф этилиши иқтисодни давлат даражасига кўтарилганлигини билдирмоқда.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатасига қилган Мурожаатномасида “2020 йил – Илм– маърифат ва рақамли иқтисодиёт йили” деб эълон қилиниши, айни вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили, бугунги кунда жаҳон бозори конъюнктураси

кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда. Олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт–шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишлар амалга оширилмоқда.

Яна бир эътиборли томони шундаки, ҳар бир давлатнинг иқтисодий тараққиёти, ижтимоий соҳалар ривожини бевосита унинг илмий ва интеллектуал салоҳияти билан чамбарчас боғлиқ. Айниқса, рақобат кун сайин кучайиб бораётган ҳозирги шароитда амалиётга илмий ҳажмдор, юқори самарали тадқиқотлар, илгор инновацион технологияларни татбиқ этмасдан туриб, харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг имкони йўқ. Сир эмаски, янгиллик сифатида эътироф этиладиган ихтиролар ўз–ўзидан пайдо бўлавермайди. Бу кўп йиллик илмий изланиш ва фидокорона меҳнатни талаб қиладиган машаққатли жараёнки, халқимиз таъбири билан айтганда, игна билан қудуқ қазишдек гап. Зеро, давлатимиз раҳбари, “Дунё ҳамжамиятига рақобатбардош бўламан деган ҳар бир давлат, албатта, илм билан ҳамнафас бўлади, ҳамма ишини олимлар билан қилади. Бозор иқтисодиёти шафқатсиз нарса. Бозорга рақобат билан тайёр бўлмасак, ҳеч қачон ўзимизнинг ўрнимизни ҳеч қайси соҳада топа олмаймиз” деб таъкидлайдилар.

Дарҳақиқат, олимлар бўлмаса, илм дунёси кашф этилмаса, буларнинг бирор бирига эриша олмаймиз. Давлатимиз иқтисодиётини дунё миқёсида кўтариб келаётган, бир қатор олимларимиз, устозларимиз таҳсил бераётган Тошкент давлат иқтисодиёт университети қутлуғ 90 ёшни қаршиламоқда. Бугун ҳаётим саҳифаларини варақлаганимда, бу даргоҳ билан мени узоқ бир тарих боғлаб турганлигини ҳис этаман. Бу масканда фаолиятимни 2001 йилдан махсус туристик фирма директори вазифасидан бошлаб, туризм сервис кафедраси ассистенти, шу кафедра доценти, кафедра мудирини, молиявий–иқтисодий ишлар бўйича проректор, Халқаро ҳамкорлик бўйича проректор каби бир қатор лавозимларда фаолият олиб бордим. 20 йил умрим шу университет билан боғлиқ.

Муборак ёшни қаршилаётган Тошкент давлат иқтисодиёт университети жамоасини, мухтарам Устозларимни ушбу қутлуғ кун билан самимий табриклайман. Олийгоҳнинг тамал тошини қўйган ва унинг номини жаҳонга машҳур қилган қанчадан–қанча олимлар, муаллим ва мураббийлар, профессор ва ўқитувчилар меҳнатлари таҳсинга сазовор албатта.

Бугунги кунда олий таълимда илм–фанни янада ривожлантиришда, унинг академик илм–фан билан интеграциялашувини кучайтиришда, илмий тадқиқот фаолияти самарадорлиги ва натижадорлигини оширишда, Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти ривожланаётган шароитда ихтисосликларини бўйича мутахассисларни тайёрлаш сифатини тубдан яхшилашда хурматли Устозлар жамоасига куч–ғайрат тилаб қоламан!

MOLIYA BOZORI VA UNI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI

N. M. Maxmudov,
TDIU, i.f.d., prof.

Moliya bozori mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa oxirgi yillarda moliya bozori rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti ham sezilarli darajada rivojlanib bormoqda va bu jarayon iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyotiga kirib kelayotgan xorijiy investitsiyalarni tahlil qiladigan bo'lsak, unda katta ulush xorijiy to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni tashkil qiladi. Chunki bunday turdagi investitsiyalar iqtisodiyotning real sektoriga kiritiladi va bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liqdir. O'zbekistonda ishlab chiqarishni kengaytirish va sanoatni rivojlantirishga qaratilgan islohatlar natijasida bu ko'rsatkich oshib bormoqda. Lekin ma'lumki, xorijiy investitsiyalar ikki turga bo'linib, bulardan birinchisi xorijiy to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar bo'lsa, ikkinchisi xorijiy portfel investitsiyalardir. Tahlillarga ko'ra, xorijiy portfel investitsiyalarning O'zbekiston iqtisodiyotiga kirib kelish hajmi past darajada. Xalqaro tashkilotlarning ma'lumotlariga ko'ra, bunday turdagi investitsiyalarning hajmi past darajada ekanligiga asosiy sabab bu rivojlanmagan moliya bozori hisoblanadi. Ya'ni, O'zbekistonda mavjud bo'lgan nisbatan rivojlanmagan moliya bozori sababli portfel investitsiyalarning iqtisodiyotga kirib kelish hajmi past darajada. Chunki portfel investitsiyalar hajmiga eng katta ta'sir qiluvchi omil bu moliya bozori hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda bugungi kunda moliya bozorini rivojlantirish O'zbekiston iqtisodiyoti uchun eng dolzarb mavzu hisoblanadi.

So'nngi yillarda O'zbekistonda "xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, yetakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o'ylangan tashqi qarzar siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish" 1 ga qaratilgan islohatlar jadal tarzda amalga oshirilmoqda.

Moliya bozori – bu juda keng atama bo'lib, u asosan xaridorlar va sotuvchilar savdo-sotiqda, ya'ni, aktivlarni sotib olish va sotishda ishtirok etadigan bozorni bildiradi. Oddiy qilib aytganda, bu savdogarlarga moliyaviy vositalar va qimmatli qog'ozlari sotib olish va sotishni osonlashtiradigan platformadir. Bu vositalar va qimmatli qog'ozlar aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlari, veksellar, qarzar, cheklar va boshqalar bo'lishi mumkin².

Moliyaviy bozorlar qimmatli qog'ozlar savdosi sodir bo'ladigan har qanday bozorni, shu jumladan fond bozori, obligatsiyalar bozori, forex bozori va derivativlar bozorini anglatadi. Moliyaviy bozorlar kapitalistik iqtisodiyotning uzluksiz ishlashi uchun juda muhimdir³.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. 17.02.2017. <https://lex.uz/docs/-3107036>

2 <https://efinancemanagement.com/financial-management/financial-markets-functions-importance-and-types>

3 <https://www.investopedia.com/terms/f/financial-market.asp>

Moliyaviy bozorlar shaffof narxlar, qat'iy qoidalar, xarajatlar va to'lovlar va aniq ko'rsatmalar bilan mashhur. Bunday bozorlarning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, bozor kuchlari aktivlarning narxini belgilaydi. Shuningdek, moliya bozorida jismoniy joylashuv bo'lishi mumkin yoki bo'lmasligi mumkin, ya'ni investorlar aktivlarni Internet yoki telefon orqali sotib olishlari va sotishlari mumkin.

Moliya bozorining quyidagi xususiyatlarini sanab o'tish mumkin:

- Moliyaviy bozorlar keng ma'noda qimmatli qog'ozlar savdosi amalga oshiriladigan har qanday bozorni nazarda tutadi.
- Moliyaviy bozorlarning ko'p turlari mavjud, shu jumladan (lekin ular bilan cheklanmagan holda) forex, pul, qimmatli qog'ozlar va obligatsiyalar bozorlari.
- Bu bozorlar tartibga solinadigan birjalarda ro'yxatga olingan aktivlar yoki qimmatli qog'ozlarni o'z ichiga olishi mumkin.
- Moliyaviy bozorlar barcha turdagi qimmatli qog'ozlar bilan savdo qiladi va kapitalistik jamiyatning uzluksiz ishlashi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.
- Moliyaviy bozorlar muvaffaqiyatsizlikka uchraganda, iqtisodiy tanazzul, shu jumladan retsessiya va ishsizlik sabab bo'lishi mumkin.

Moliyaviy bozorlar kapitalistik iqtisodiyotning resurslarni taqsimlash va korxonalar va tadbirkorlar uchun likvidligini yaratish orqali uzluksiz ishlashini osonlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bozorlar xaridorlar va sotuvchilarga moliyaviy mablag'larini sotishni osonlashtiradi. Moliyaviy bozorlar qimmatli qog'ozlar mahsulotlarini yaratadi, ular ortiqcha mablag'ga ega bo'lganlar (investorlar/kreditorlar) uchun daromad keltiradi va bu mablag'larni qo'shimcha pulga muhtoj bo'lganlarga (qarz oluvchilarga) beradi.

Qimmatli qog'ozlar bozori – bu moliya bozorining faqat bir turi. Moliyaviy bozorlar ko'plab turdagi moliyaviy vositalarni, shu jumladan qimmatli qog'ozlar, obligatsiyalar, valyutalar va derivativlarni sotib olish va sotish orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy bozorlar, asosan, axborot shaffofligiga tayanadi, bozorlar narxlarini samarali va mos narxlarda belgilaydi. Qimmatli qog'ozlarning bozor narxlari soliqlar kabi makroiqtisodiy kuchlar tufayli ularning ichki qiymatini ko'rsatmasligi mumkin.

Moliyaviy bozorlar har bir mamlakat uchun umumiydir va ular mamlakatning iqtisodiy o'sishida katta rol o'ynaydi. Ba'zi mamlakatlarda kichik bozorlar, ba'zilarida NASDAQ4 kabi katta moliyaviy bozorlar bor. Bunday bozorlar omonatchilar va sarmoyadorlar o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi yoki ular saqlovchilarga investor bo'lishga yordam beradi. Boshqa tomondan, ular tadbirkorlik subyektlariga o'z bizneslarini kengaytirish uchun pul yig'ishda yordam berishadi.

Investorlar va korxonalar moliyaviy bozorlarga pul yig'ish uchun, shuningdek, ko'proq pul topish uchun kirishadi, desak xato bo'lmaydi. Bundan tashqari, ular ishsizlikni kamaytirishga yordam beradi, chunki bu bozorlar katta ish imkoniyatlarini yaratadi.

4 Kengaytmasi National Association of Securities Dealers Automated Quotations. Nyu York shahrida joylashgan Amerika fond birjasi. U fond birjalari ro'yxatida sotilgan aksiyalarning bozor kapitallashuvi bo'yicha Nyu York fond birjasidan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Markaziy banklar yaxshi ishlaydigan pul bozorlari, valyuta bozorlari va davlat qimmatli qog'ozlarining ikkilamchi bozorlaridan manfaatdor. Samarali moliyaviy bozorlar markaziy bankning pul barqarorligi va moliyaviy barqarorlik maqsadlarini qo'llab-quvvatlaydi va kengroq iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilishi kerak. Yaxshi ishlaydigan pul bozori samarali pul-kredit siyosatining o'tkazilishini qo'llab-quvvatlaydi va markaziy bankni yetarli ma'lumot bilan ta'minlay oladi. Suyuq valyuta bozorlari valyuta kursini barqarorlashtirishga va transchegaraviy savdo va transferlarda tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishga yordam berishi mumkin.

Bu bozorlarning rivojlanishi keyinchalik repo va derivativlar kabi tegishli moliyaviy bozorlarning joriy qilinishini qo'llab-quvvatlaydi, bu esa o'z navbatida risklarni boshqarish va moliyaviy barqarorlikni yaxshilashga olib keladi va shu bilan iqtisodiy farovonlikni oshiradi. Qisqa muddatli foiz stavkalari bozorlarida likvidlik va narxlarning barqarorligi bozorni yaratishga yordam beradi va shu orqali qimmatli qog'ozlar bozorida likvidlikni oshiradi.

Bu, o'z navbatida, hukumat va boshqa foizli emitentlar uchun emissiya xarajatlarini kamaytirishi kerak. Darhaqiqat, davlat qimmatli qog'ozlarining ikkilamchi bozori doimiy daromadli qimmatli qog'ozlar bozorining yanada kengroq rivojlanishi uchun katalizator bo'lib xizmat qilishi mumkin: uning rentabelligi egri chizig'i xususiy sektor kreditini belgilashda etalon bo'ladi.

Bu bozorlarning taraqqiyoti to'lov va hisob-kitoblarning mustahkam tizimi va qo'llab-quvvatlovchi qonunchilik bazasi kabi tegishli bozor infratuzilmasini rivojlanishi bilan birga bo'lishi kerak. Ko'pgina rivojlanayotgan iqtisodiyotlar bu asosiy bozorlardagi likvidligi va aksariyat hollarda tijorat banklarining markaziy bankdagi qoldiqlari ko'rinishida markaziy bank pullarining profitsiti bilan ajralib turadi.

Hozirgi davrda ayniqsa, mamlakatlar iqtisodiyotida moliya bozorining ta'siri juda kuchli. Moliya bozori iqtisodiyotga juda qisqa muddatda ta'sir qiladi. Hukumatlar tomonidan to'g'ri nazorat qilinadigan moliya bozori iqtisodiyotning rivojlanishga ijobiy ta'sir qiladi.

Moliya bozori rivojlanishiga juda ko'plab omillar ta'sir qiladi (1-jadval). Moliya bozori rivojlanishining dastlabki bosqichi bu mamlakatda moliyaviy infratuzilmani yaratish hisoblanadi. Infratuzilma shakllanishining dastlabki bosqichi bu sohadagi qonunchilik hisoblanadi.

Moliya bozori huquqiy jihatdan tartibga solingan va rivojlanishiga imkoniyat yaratilgan bo'lsa, bunda infratuzilma shakllanishiga imkoniyat yaratiladi. Quyidagi jadval birinchi bo'limi ma'lumotlari asosida huquqiy bazaning moliya bozori rivojlanishiga ta'sirini kuzatish mumkin.

Moliya bozorining shakllanishiga birgina fiscal siyosat emas. Balki monetary siyosat ham birdek ta'sir qiladi. Shuning uchun ham bu ikki iqtisodiy siyosatni bir-biri bilan muvofiqlikni ta'minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari iqtisodiyotning rivojlanishiga eng katta ta'sir qiluvchi asosiy omillaridan biri bo'lgan investitsiyalarning ham moliya bozoriga bog'liqligi mavjud. Xorijiy portfel investitsiyalar aynan mamlakatlarning moliya bozoriga kirib keladi.

Moliya bozori rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar⁵		
	Omillar	Moliya bozori rivojlanishiga ta'sir qilish jarayoni
1.	Normativ – huquqiy baza	Korporativ boshqaruv; Investorlarni himoya qilish; Ma'lumotni oshkor qilish talablari; Ichki savdo; Bozor nazorati; Anderrayting standartlari/bank nazorati.
2.	Fiskal va valyuta siyosati	Qarzni ushlab turish uchun banklarni milliy lashtirish; Davlat qarzlarni sotish bo'yicha auksionlar – davlat ko'rsatkichlari – davlat obligatsiyalarining birlamchi va ikkilamchi faol bozorlari; Nazorat qilinadigan valyuta kurslari.
3.	Huquqiy asos va bankrotlik kodeksi	Shartnomaning bajarilishining yaxlitligi; Turar –joy va tijorat mulklari kabi aktivlarga shaffof egalik qilish; Bankrotlik kodeksi moliyaviy qiyinchiliklarda samarali natijalarga olib keladi va oldindan rag'batlantiradi. Bu korporativ obligatsiyalar bozorining rivojlanishi uchun katta oqibatlariga olib kelishi mumkin.
4.	Savdo shakllari	Eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyot xorijiy valyutadagi qarz vositalariga kirishga va ularni rivojlantirishga ko'proq turtki beradi; Ichki iste'moldan kelib chiqadigan iqtisodiyotda milliy valyuta kapitalini to'plash uchun innovatsion va norasmiy kredit bozorlari bo'lishi mumkin.
5.	Savdo va vositachilik infratuzilmasi	Hisob –kitob tizimini ishlab chiqish; Buxgalteriya hisobi/auditorlik hisobotining milliy va xalqaro standartlari Investitsiya bo'yicha maslahatchilar va boshqa vositachilar uchun standartlarni ishlab chiqish va joriy etish.
6.	Global emitentlar va investorlarga kirish imkoniyatlari	Global emitentlarga kirish mamlakat ichida valyuta bozorlarini rivojlantirishga imkon beradi; Global investorlarga kirish mamlakatda va undan tashqarida harakatlanadigan global portfel oqimlarini yaratadi.
7.	Moliyaviy innovatsiyalarni rag'batlantirish	Yengil tartibga solish innovatsiyalarni, shuningdek, haddan tashqari tavakkalchilikni rag'batlantiradi; Qattiq tartibga solish moliya bozorining turg'unligiga olib kelishi mumkin.

5 Suresh Sundaresan. Development of financial markets in Asia and the Pacific: the international financial crisis and policy challenges. BIS Papers No 52. Available at: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap52d.pdf>

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida moliya bozori rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar va ta'sir qilish jarayonini kuzatish mumkin. Fiskal va valyuta siyosatini iqtisodiy qonunlarga mos tarzda amalga oshirish asosida moliya bozorini rivojlantirish mumkin. Shuningdek, moliya bozoriga ta'sir qiluvchi asosiy omillarga savdo infratuzilmasi mavjudligi va moliyaviy innovatsiyalar shakllanishi yaratilgan imkoniyat kabilar kiradi.

Tahlillar asosida moliya bozori mamlakat iqtisodiyotini rivojlanish jarayonida katta ta'sir qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Jahon tajribasiga ko'ra, moliya bozori rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyoti ham rivojlanishning yuqori cho'qqisiga erisha olgan. Moliya bozori mamlakatda real sektorning rivojlanishiga ham ta'sir qiladi. Ya'ni, ishlab chiqarish jarayonini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash jarayonida moliya bozorining real sektorga ta'siri namoyon bo'ladi. Agar mamlakatda rivojlangan moliya bozori mavjud bo'lsa, bunday turdagi investitsiyalarning hajmi oshib boradi va iqtisodiyotga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Bugungi kunda bir qator tadqiqotlar asosida O'zbekiston sharoitida moliya bozorini rivojlantirishga talab mavjudligi aniqlangan. Bu bozorni rivojlantirish asosida iqtisodiyotni yanada rivojlantirish mumkin. Shuningdek, O'zbekistonda moliya bozorini shakllantirish asosida iqtisodiyotga kirib keladigan portfel investitsiyalar hajmini keskin oshirish mumkin. Bunday turdagi investitsiyalarning iqtisodiyotga ta'sirchanligi yuqori bo'lib, qisqa muddatda iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsata oladi. Shuningdek, bunday turdagi investitsiyalar asosida mamlakat iqtisodiyoti qo'shimcha capital bilan to'yinadi. O'zbekiston sharoitida moliya bozorini rivojlantirishning dastlabki sharti bu sohada yetarli darajada infratuzilmani shakllantirish hisoblandi. Bundan bu bozorni tartibga keltiradigan va bu bozorda ishlay oladigan mutaxassis kadrlar sonini oshirish taklif qilinadi. Bu sohada yetarli kadrlar bo'lsagina, infratuzilma shakllantirish mumkin. Shuningdek, bu sohada mavjud qonunchilikning qayta ko'rib chiqish va uni rivojlangan dunyo standartlariga moslash ham taklif qilinadi. Chunki qachonki biror sohada huquqiy asos bo'lsagina, bu sohada faoliyat yuritiladi va soha rivojlanadi. Moliya bozori iqtisodiyot tarmoqlarini pul mablag'lari bilan ta'minlab turishi bilan ahamiyatlidir. Shuningdek, mamlakatda moliyaviy texnologiyalarni keng tadbiq qilish, raqamli iqtisodiyotni ham rivojlantirish ham moliya bozorini rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. 17.02.2017. <https://lex.uz/docs/-3107036>
2. S.Elmirzayev va boshqalar. Moliya bozori. Darslik. Iqtisod-moliya. Toshkent. 2019. 298-bet.
3. S.P.Abdullayev. Mamlakatimizda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda moliya bozori salohiyatidan foydalanish yo'nalishlari. "Xalqaro moliya bozorlariga integratsiyalashuv sharoitida O'zbekiston bank-moliya sohasini modernizatsiyalashning zamonaviy tendensiyalari" mavzusida tashkil etilgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2015. https://uba.uz/uz/press_center/publications/3054/38260/
4. J.Ataniyazov, E.Alimardonov. Xalqaro moliya munosabatlari. Darslik.Toshkent. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014. 336-bet. http://el.tfi.uz/images/Xalqaro_moliya_munosabatlari_a4e0e.pdf
5. Sleem, Kevin, A Theoretical Role for Government in the Financial Markets (March 1, 2010). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1354989> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1354989>
6. Simon T Gray & Nick Talbot, 2007. "Developing financial markets", Handbooks, Centre for Central Banking Studies, Bank of England, number 26. <https://ideas.repec.org/b/ccb/hbooks/26.html>
7. Avgouleas, E. (2009). The Global Financial Crisis and the Disclosure Paradigm in European Financial Regulation: The Case for Reform. , 6(4), 440-475. <https://doi.org/10.1515/ECFR.2009.440>
8. Karen E. Dynan, Douglas W. Elmendorf, Daniel E. Sichel. Can financial innovation help to explain the reduced volatility of economic activity?. *Journal of Monetary Economics*, Volume 53, Issue 1, 2006, Pages 123-150, ISSN 0304-3932, <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2005.10.012>. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304393205001455>
9. Allen, F, Chakrabarti R, Sankar D, Qian J, and Qian M, "Law, Institutions and Finance in China and India", (2008).
10. Barclay M, Hendershott, T, and Kotz K: (2006). Automation versus Intermediation: Evidence from Treasuries Going Off the Run. *Journal of Finance*, LXI (5).
11. Loretan, M and Wooldridge P (2008): "The development of money markets in Asia", *BIS Quarterly Review*, September, pp 39-51.
12. <https://efinancemanagement.com/financial-management/financial-markets-functions-importance-and-types>
13. <https://www.investopedia.com/terms/f/financial-market.asp>
14. Suresh Sundaresan. Development of financial markets in Asia and the Pacific: the international financial crisis and policy challenges. *BIS Papers* No 52. Available at: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap52d.pdf>

ИНВЕСТИЦИЯЛАР ЖАЛБ ҚИЛИШ АСОСИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШНИНГ ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМАРИ

**К.З. Хомитов К.З.,
ТМИ профессори, и.ф.д., профессор**

Жаҳон мамлакатлари миллий иқтисодиётлари таркибининг ўзгариши, хусусан, қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланиб бориши ҳамда иқтисодий жараёнларнинг барча иштирокчилари фаолиятида инновацион–инвестицион фаолиятнинг жадаллашуви замонавий ижтимоий–иқтисодий жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлайди. Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларда (АҚШ, Япония, Швейцария ва Швеция) ЯИМ таркибида илм–фан ва инновацион фаолиятни инвестициялашга сарфланаётган маблағлар [1] ЯИМга нисбатан 3,0 %ни [2] ташкил этмоқда ва ушбу маблағларнинг 2/3 қисми тадбиркорлик соҳаси ҳиссасига тўғри келиб, яратилаётган инновациялар ва илмий ишланмаларнинг 70 %дан ортиги иқтисодиётнинг нодавлат соҳасида юзга келмоқда. Шунингдек, жаҳонда қишлоқ хуудларини комплекс ривожлантириш, аграр соҳа тараққиётининг интенсив омиллари самарадорлигини ошириш, ноқишлоқ хўжалиги иш ўринларини яратишга сарфланаётган инвестициялар ҳажми жами инвестицияларнинг 8–9 %ини ташкил этмоқда.

Ҳозирги кунда Республикамиздаги макроиқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми бўлган қишлоқ хўжалиги тармоғини жадал ривожлантириш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Чунки, бу тармоқда фаолият юритаётган фермер хўжалиklarининг техник–технологик куrollаниши даражасининг пастлиги, жонли меҳнат сарфининг юқорилиги натижасида ишлаб чиқариш самарадорлиги камайишига олиб келмоқда.

Ҳозирги кунда аксарият қишлоқ хўжалиги корхоналарининг техника билан таъминланмаганлиги ҳамда фондлар билан куrollаниш даражасининг пастлиги мазкур тармоқда меҳнат сифимининг юқорилиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш муаммоларини кучайтирмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалигида инвестицион жараёнларни молиялаштириш ва фермер хўжалиklarининг инвестицион маблағлари бюджетини тадқиқ этиш билан боғлиқ бир қатор янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу сабабли фермер хўжалиklarида инвестицион ресурсларни жалб этиш хусусиятларини, молиялаштириш манбалари, шакллари ва услубларини тадқиқ этиш илмий–амалий аҳамиятга эга муҳим масалалардан биридир.

2020 йилнинг январ–декабр ойларида инвестицион фаолиқни пасайгани кузатилиб, асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажмини ўтган йилнинг мос даврига нисбатан ўсиш суръати 91,8 % ни ташкил этди. 2020–йилнинг январ–декабр ойларида 202,0 трлн. сўм асосий капиталга инвестициялар ўзлаштирилиб, шундан, 8,9 % қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги тармоғига тўғри келган. Тўғридан–тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан жорий даврда 64179,9 млрд. сўм ўзлаштирилган бўлиб, унинг 10,4 % қишлоқ хўжалигига тўғри келган [3].

Аграр соҳада инвестицион фаолият механизми тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шаклланади. Бунда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос иқтисодий қонуниятларини ҳисобга олиш лозим.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ислоҳ қилиш даврида инвестициялар ҳажми ва иқтисодий ўсиш омиллари ўртасидаги муносабатлар ўзгаради. Янги қишлоқ хўжалиги технологияси ва техникасини жорий қилиниши аграр соҳада материал сифими ва фондлар сифимининг камайишига ҳамда бунинг натижаси ўлароқ фондлар қайтими ва маҳсулот сифатининг ошишига олиб келади. Қишлоқ хўжалиги якуний натижалари нуқтаи назаридан, кўрсатилган жараёнлар пировард маҳсулот бирлигига харажатларнинг камайишига, жонли меҳнат сарфининг қисқаришига ва бу соҳада инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини аниқловчи кўрсаткичлар ўсишига эришилади.

Қишлоқ хўжалигида тармоқнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда инвестицион фаолиятни амалга оширишнинг самарали иқтисодий механизми I–жадвалда келтирилган. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда ишлаб чиқариш устун ривожланган туманларда бошқа туманларга нисбатан халқ истеъмоли товарлари билан таъминлаш ва жойларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини олиш ва уларни реализация қилиш бўйича тенг бўлмаган ҳолатлар мавжуддир.

Инвестицион доирасида бошқариш объектлари бўлиб барча кўринишдаги ресурслар: қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун бевосита фойдаланиладиган ерлар, аграр секторда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва инвестицияларни жойлаштириш бўйича ҳудудлараро меҳнатни тақсимлаш хусусиятлари ҳисобга олинади.

Бунда такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир циклида жонли меҳнат асосий яратувчи куч ҳисобланади ва инвестициялашда аҳамиятли даражада билимнинг моддийлашув жараёни намоён бўлади.

I–жадвал

Инвестициялар жалб қилиш асосида қишлоқ хўжалигини таркибий ўзгартиришнинг самарали иқтисодий механизмлари*

Инвестициялар жалб қилиш асосида қишлоқ хўжалигини таркибий ўзгартиришнинг самарали иқтисодий механизмлари	Қишлоқ ҳудудларининг инвестицион салоҳиятини аниқлаш. Қишлоқ ҳудудлари хусусиятларига кўра инвестицион жозибадорликни ошириши. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида инвестицияларни жалб қилиш асосида замонавий янги иш ўринларини яратиши. Қишлоқ хўжалигини интенсив ривожланишини таъминлаш чора–тадбирларини ишлаб чиқиши. Янги иш ўринлари яратган қишлоқ хўжалиги корхоналарига солиқ ва кредитлар бўйича имтиёзлар беришни такомиллаштириши. Қишлоқ ҳудудларида инвестицион фаолият субъектларининг рейтингини баҳолаш ва мунтазам ўтказиб бориши бўйича ахборот–аналитик марказлар яратиши ва ривожлантириши. Қишлоқ хўжалигида инновацион инвестицияларни кенгроқ жалб қилиш бўйича венчур фондини ташкил этиши. Қишлоқ хўжалигига хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиши. Қишлоқ хўжалигида молиявий лизингни ривожлантириши. Қишлоқ хўжалигини инвестициялашининг ички имкониятларидан самарали фойдаланиши. Қишлоқ хўжалигида антимонопол чоралар қабул қилиши. Қишлоқ хўжалигини инвестициялаш учун кредитлашда амал қиладиган гаровдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириши.
--	---

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Шунинг учун, қишлоқ хўжалигида инвестициялар самарадорлигини тадқиқ этиш методикасининг асосий боғиқларини танлашда ва таҳдил қилиш учун фойдаланиладиган иқтисодий кўрсаткичларни тизимлаштиришда бозор муносабатлари талабларини ҳисобга олиш ва аниқ услубий кетма–кетликка амал қилиш керак.

Инвестицион жараёнларнинг диалектик боғлиқлигидан куриш мумкинки, ишлаб чиқариш сифатида ҳам, республика миқёсидаги истеъмол сифатида ҳам, ташқи иқтисодий муносабатларда талабни ҳисобга олиш зарур [4].

Бундан ташқари ҳудудий иқтисодий натижалар бўйича муаммоларни ҳал этишда қишлоқ хўжалигига инвестицион жараёнларни рағбатлантириш ва республикада жами қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш зарур. Аграр соҳада инвестициялар самарадорлигининг мезонлари икки ёқлама пировард натижаларга эришишни, яъни иқтисодий самарадорликни оширишда қишлоқ аҳолиси турмуш даражаси билан қишлоқ хўжалигини инвестициялаш жараёнларининг омилларини бир бутунликда тавсифлашни ифодалайди.

Бундан ташқари аграр соҳада инвестициялашнинг асосий умумий тамойиллари хусусий тамойилларга ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Улар аниқ ҳолатли вазият таъсири остида қишлоқ хўжалигига инвестицияларни жойлаштириш учун ҳудудий жиҳатдан танлаш асосида содир бўлади. Масалан, ҳудудда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг моддий техника базаси билан таъминланганлиги (ишлаб чиқариш кучлари ривожланиш даражасига мувофиқлиги, асосий фондларнинг таркибий жиҳатдан ихтисослашуви ва ижтимоий инфратузилма) ва ҳозирги шароитдаги инвестицион жараёнлар ҳолатига мувофиқ равишда янги ишлаб чиқариш қувватларининг яратилиши ва жойлаштирилиши бозор эҳтиёжларига йўналтирилган бўлиши керак.

Шунингдек қишлоқ хўжалигида техник тараққиётнинг динамик ривожланиши анча такомиллашмаган техника ва технологиялар учун инвестицияларга янги ишлаб чиқариш талабларини юзага келтиради ҳамда шахсий ва ишлаб чиқариш эҳтиёжлари муносабатлари ўртасида фарқ қанча юқори бўлса, ҳар бир технологик янгиланиш қишлоқ хўжалиги ва унинг бўлимлари техник таъминоти учун аҳамиятли ўсишини юзага келтиради. Бундан кўринадики, жами қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизимининг ўсиш суръатлари кўпинча фақат эҳтиёжлар билан эмас, балки ресурсларнинг иқтисодий имкониятлари билан ҳам аниқланади.

Хулоса қилиб айтганда, аграр соҳада инвестициялардан самарали фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига ва тармоқнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш

изчиллигини таъминлаш имкониятини юзага келтиради. Инвестицияларнинг шаклланиши ва тақсимланишида турли шакл ва усуллардан фойдаланилади.

Биринчи шаклда икки ёки ундан ортиқ хуудлар узоқ муддатли эҳтиёжларни қондириш мақсадида ўз хуудларида хусусий ресурслардан фойдаланиш жараёнига инвестициялашни амалга оширадilar.

Иккинчи шаклда мавжуд муаммоларни биргаликда ҳал қилиш учун республика миқёсида инвестицияларни тақсимлаш амалга оширилади. Бунда ишлаб чиқариш қувватлари тайёрланган маҳсулотдан фойдаланишга манфаатдор бошқа хуудлар иштирокида бир хуудда яратилади.

Учинчи шаклда манфаатдор хуудлардаги корхоналарнинг мавжуд имкониятларига мувофиқ ҳолда биргаликда инвестициялаш жараёнини амалга оширилиши тушунилади.

Шунинг учун инвестициялашнинг шакл ва усуллари доимо такомиллаштириб борилади. Бу жараён қишлоқ хўжалиги қўламининг кенгайиши, унинг таркибий тузилмаларининг мураккаблашуви, тармоқлараро, тармоқ ичида ҳамда хуудий звенолар ва уларнинг ўзаро алоқалари билан шартланади. Масаланинг моҳияти шундаки, қишлоқ хўжалигида инвестициялаш жараёнини кучайтириш тармоқда ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан боғлиқ муаммолар ечимини тезлаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. <http://www.worldbank.org/eca/russian/data/>
2. <http://stats.oecd.org/>
3. *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.*
4. *Эргашев И.И. Хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион–инвестицион жараёнларни ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш. / Дисс. PhD. – Самарқанд. 2018. 111–б.*

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

**Альмардонов М. И.,
ТДИУ профессори, и.ф.д.**

2020 – 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизimini ислох қилиш стратегиясида кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, кредитлаш ҳажмларининг мўътадил ўсишига амал қилиш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечимларни татбиқ этиш, давлат улуши мавжуд тижорат банкларини комплекс трансформация қилиш мамлакат банк тизimini ислох қилишнинг устувор йўналишлари сифатида эътироф этилган [1]. Бу эса, ўз навбатида, тижорат банкларининг фаолиятини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилишнинг илмий жиҳатдан асосланган йўллари ишлаб чиқишни тақозо этади.

Тижорат банклари фаолиятининг барқарорлигини баҳолашда ўзининг аниқ меъёрий даражаларига эга бўлган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ана шундай муҳим кўрсаткичлар таркибига соф фойдали маржа ва соф фойданинг даражаси кўрсаткичлари киради.

1–жадвал

**Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкида
соф фойдали маржа ва соф фойданинг даражаси [2], фоизда**

Кўрсаткичлар	2018 й.	2019 й.	2020 й.
Соф фойдали маржа	0,9	1,7	2,3
Соф фойданинг даражаси	1,5	2,5	1,7

1–жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, ТИФ Миллий банкида 2018–2020 йилларда соф фойда кўрсаткичининг ҳақиқатдаги даражаси ушбу кўрсаткичнинг меъёрий даражасидан (4,5 %) паст бўлган. Бу эса, Миллий банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш нуқтаи–назаридан салбий ҳолат ҳисобланади.

1–жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, ТИФ Миллий банкида 2018–2020 йилларда соф фойданинг даражаси кўрсаткичининг ҳақиқатдаги даражаси ушбу кўрсаткичнинг меъёрий даражасидан (2,0 %) паст бўлган. Бу эса, Миллий банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш нуқтаи–назаридан салбий ҳолат ҳисобланади.

Тижорат банклари фаолиятининг барқарорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан яна бири – бу муаммоли кредитларнинг даражаси кўрсаткичидир.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг расмий маълумотига кўра, 2021 йилнинг 1 июль ҳолатига кўра, республика тижорат банклари муаммоли кредитларининг жами суммаси 16,8 трлн. сўми ташкил этади, бу эса, банклар жами кредит портфелининг 5,6 фоизини ташкил этади [3]. Бу эса, жуда юқори даража ҳисобланади. Чунки, халқаро банк амалиётида умумқабул қилинган мезонга кўра, тижорат банклари муддати ўтган кредитларининг йўл қўйиш мумкин бўлган чегаравий даражаси жами кредитларга нисбатан 5 фоизни ташкил этади.

Мамлакат тижорат банкларининг фаолиятини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган қуйидаги хулосаларни шакллантирдик:

– соф фоизли маржа кўрсаткичи, соф фойданинг даражаси ва муаммоли кредитларнинг даражаси кўрсаткичлари тижорат банклари фаолиятининг барқарорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлар ҳисобланади;

– ТИФ Миллий банкида 2018–2020 йилларда соф фойда кўрсаткичи ва соф фойданинг даражаси кўрсаткичининг ҳақиқатдаги даражаларини ушбу кўрсаткичларнинг меъерий даражаларидан паст бўлганлиги Миллий банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш нуқтаи–назаридан салбий ҳолат ҳисобланади;

– республикамиз тижорат банкларида муаммоли кредитларнинг берилган кредитларнинг умумий ҳажмидаги салмоғини юқори эканлиги тижорат банклари фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш нуқтаи–назаридан салбий ҳолат ҳисобланади.

Республикамиз тижорат банклари фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги тадбирларни ҳал қилиш лозим;

1. Соф фоизли маржа ва соф фойданинг даражаси кўрсаткичларининг меъерий даражасини таъминлаш учун, биринчидан, соф фоизли даромаднинг ўсиш суръати билан брутто активларнинг ўсиш суръати ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш керак; иккинчидан, соф фойданинг ўсиш суръати билан банк активларининг рискка тортилган суммасининг ўсиш суръати ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш лозим; учинчидан, кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларининг брутто активларга нисбатан аниқланадиган даражасининг меъерий мезон (1,0%) талабига мос келишига эришиш зарур.

Соф фоизли даромадларнинг ўсиш суръатини брутто активларнинг ўсиш суръатидан паст бўлиши, соф фойданинг ўсиш суръатини тижорат банки активларининг рискка тортилган суммасининг ўсиш суръатидан паст бўлиши мақсуд кўрсаткичларнинг меъерий даражасига эришиш имконини бермайди.

2. Муаммоли кредитларнинг банкларнинг кредит портфелидаги улушини пасайтириш учун, биринчидан, кредитларнинг фоиз ставкаларини паст ва барқарор даражасини таъминлаш лозим; иккинчидан, кредит рискинни баҳолаш ва бошқариш тизимини, Базель қўмитасининг талабларини ҳисобга олган ҳолда, такомиллаштириш керак; учинчидан, монетизация даражасини, яъни иқтисодиётнинг пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини ошириш керак.

Тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкасини юқори бўлиши уларни ўз вақтида қайтмаслик эҳтимолини оширади. Чунки, фоиз ставкалари кредитнинг баҳоси ҳисобланади.

Ўзбекистон иқтисодиётини пул маблағлари билан таъминланганлик даражасининг паст эканлиги тижорат банклари томонидан берилган кредитларни қайтариш жараёнига салбий таъсир кўрсатмоқда. 2021 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистон иқтисодиётининг пул маблағлари билан таъминланганлик даражаси 18,5 фоизни ташкил этди [4]. Бу жуда паст кўрсаткич бўлиб, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётидаги тўловсизлик муаммосини ҳал қилиш имконини бермайди. Тўловсизлик муаммоси эса, тижорат банклари томонидан берилган кредитларни ўз вақтида ва тўлиқ қайтаришга тўсқинлик қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ–5992–сонли “Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси” тўғрисидаги фармони//Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.05.2020 й, 06/20/5992/0581–сон.*

2. *Молиявий ҳисобот. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот//www.nbu.uz*

3. *Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. Статистик бюллетень. 2021 йил I ярим йиллик (Б. 79). www.cbu.uz.*

4. *Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2020 йилдаги фаолияти юзасидан ҳисобот. www.cbu.uz.*

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ И ЛЕГАЛЬНЫХ РИЭЛТОРСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Бутиков И.Л.

**Директор Национального центра
подготовки специалистов
новых рынков, д.э.н., проф**

Обобщая исследования и сопоставления отечественного рынка недвижимости и рынка недвижимости зарубежных стран, можно выделить следующие позитивные особенности рынка недвижимости Узбекистана, которые могут, в определенной степени, являться показателями его внешней и внутренней конкурентоспособности или существенно влиять на нее.

1. Наличие в стране механизма закрепления прав собственности на объекты недвижимости и права на них.
2. Сформированность общей и специальной инфраструктуры рынка недвижимости в целом (института посредников и др.).
3. Узаконенные государством защита частной собственности и гарантии прав собственников недвижимого имущества.

Существуют и негативные факторы, отрицательно влияющие на конкурентоспособность рынка недвижимости Узбекистана.

1. Территориальная гипертрафированность рынка.
2. Применение при изучении конъюнктуры рынка различных видов цен на объекты недвижимости.
3. Низкая степень развития в данном сегменте рыночных отношений страховой деятельности.
4. Земля, поскольку она в большинстве случаев является собственностью государства, пока не стала самостоятельным товаром на рынке недвижимости, и не вовлечена в гражданский оборот.

Какие же факторы влияют на конкурентоспособность риэлторских организаций, осуществляющих свою деятельность легально?

К факторам, позитивно влияющим на конкурентоспособность риэлторских организаций можно отнести следующие.

1. Наличие профильного закона («О риэлторской деятельности»).
2. Наличие системы базовой подготовки квалифицированных риэлторов и повышения их квалификации.
3. Наличие значительного количества электронных систем по информированию участников рынка недвижимости о заявках на покупку и продажу объектов недвижимости.

Остановимся более подробно на факторах, негативно влияющих на конкурентоспособность риэлторских организаций. К ним можно отнести следующие.

1. Наличие значительного количества нелегальных риэлторских структур и риэлторов. С принятием Закона «О риэлторской деятельности» риэлторские организации, получившие лицензии, должны были заключать договора с клиентами, декларировать свои доходы, платить налоги, соблюдать лицензионные требования и условия, ежегодно повышать свою квалификацию, оформлять акты выполненных по договору работ и т.д. Всё это поставило в невыгодные условия легализовавших свою деятельность риэлторов, по сравнению с «черными маклерами», вне закона.

2. Отсутствие у государства программы борьбы с нелегальными риэлторами. Следует отметить, что за последние 10 лет государство серьезно не занималось борьбой с черными маклерами. Осуществлением контроля за деятельностью риэлторских организаций занимаются сразу несколько контролирующих органов республики. Как гласит народная мудрость «У семи нянек – дитя без глаза». Это существенно повышает конкурентоспособность «чёрных маклеров» в отношении легитимных риэлторских организаций и риэлторов.

3. Незначительная роль профессиональных объединений риэлторов в регулировании рынка недвижимости и защите прав и интересов риэлторских организаций и риэлторов. Данный фактор существенно сказывается на конкурентоспособности легальных риэлторов. Ассоциация риэлторских организаций (АРО) в силу своей финансовой несостоятельности пока не может эффективно защищать права риэлторских организаций.

4. Отсутствие национальной мультилистинговой системы, позволяющей риэлторским организациям и риэлторам получать информацию об объектах недвижимости, выступающих в качестве объектов купли, продажи, аренды, передачи в доверительное управление и пр. и значительно повышающей эффективность их деятельности. Несмотря на то, что уже в течение 10 лет со стороны государства предпринимались неоднократные попытки внедрить мультилистинговую систему, она в настоящее время, не функционирует.

5. Низкая финансовая грамотность населения и недостаточный уровень квалификации сотрудников риэлторских организаций и риэлторов. Население страны не знакомо с основными положениями законодательства о рынке недвижимости и о риэлторской деятельности, поэтому при взаимоотношениях с посредниками на рынке недвижимости большая часть граждан использует принцип взаимодействия по «понятиям», а не по закону. Например, весьма сложно убедить потребителя риэлторских услуг в заключении договора на оказание риэлторских услуг и осуществление по нему предоплаты, как это положено по закону.

6. Непоследовательность в проведении государственной политики, часто меняющееся законодательство в области риэлторской деятельности, коллизии в законодательстве бездействие государственных органов, приводящие к взрывному росту числа черных маклеров. Определенное количество соотечественников, веря государству, в частности, в то, что, в соответствии с нормами законодательства можно осуществлять определенный вид предпринимательской деятельности, получив соответствующую лицензию, затратили определенные средства на регистрацию юридического лица,

заключения договора аренды помещения для него, подготовку нескольких специалистов, приобретение страхового полиса, получение лицензии (уплата сборов и государственных пошлин). Получается, что в связи с отменой лицензирования, все это было сделано напрасно. В настоящее время имеет место ситуация, когда нормы закона «О риэлторской деятельности» вступают в прямое противоречие с нормами Указов Президента и Постановлений Кабинета Министров Республики Узбекистан.

7. Неясность перспектив регулирования риэлторской деятельности в связи принятием решения об отмене лицензирования, вызывающие неуверенность профессионального сообщества в завтрашнем дне. В соответствии с Указом Президента от 27.10.2020 г. УП–6096 «О мерах по ускоренному реформированию предприятий с участием государства и приватизации государственных активов» с 1 января 2021 года лицензирование риэлторской деятельности отменено. Вместе с тем, для риэлторских организаций и риэлторов, граждан Республики Узбекистан и для уполномоченного государственного органа по регулированию риэлторской деятельности остается неясным, как будет осуществляться регулирование риэлторской деятельности начиная с 2021 года.

На основании исследований развития рынка недвижимости и риэлторской деятельности за последнее десятилетие, лучшего опыта организации деятельности риэлторских организаций и риэлторов в странах ближнего и дальнего зарубежья можно сформулировать следующие основные концептуальные положения повышения конкурентоспособности рынка недвижимости и риэлторской деятельности в Узбекистане.

1. Необходимо ускорить принятие Закона Республики Узбекистан «О саморегулируемых организациях», регламентирующий регулирование отношений в области саморегулирования, создания и деятельности саморегулируемых организаций в Республике Узбекистан. Закон должен заложить основы безлицензионного регулирования риэлторской и других видов деятельности негосударственными институтами и, вместе с тем, опосредованного контроля за состоянием отрасли со стороны государства, взаимодействия саморегулируемой организации с уполномоченным органом государственного управления, осуществляющим функции по государственному надзору за деятельностью саморегулируемых организаций

2. Необходимо принять новую редакцию Закона Республики Узбекистан «О риэлторской деятельности», поскольку нормы действующего закона полностью сориентированы на механизм регулирования, основанный на лицензировании со стороны государства. В новой редакции Закона Республики Узбекистан «О риэлторской деятельности» значительное место должны занять вопросы взаимоотношений саморегулируемых организаций с риэлторскими организациями и риэлторами.

3. Для организации борьбы с чёрными маклерами необходимо создать Межведомственную комиссию по координации и развитию рынка недвижимости и риэлторской деятельности, из представителей Агентства по управлению государственными активами, Государственного налогового комитета Республики Узбекистан, Торгово–промышленной палаты Узбекистана,

Департамента по борьбе с экономическими преступлениями при Генеральной прокуратуре Республики Узбекистан, Ассоциации иэлторских организаций, работа которой сводилась бы не только к выработке предложений и распределению функций по пресечению нелегитимной деятельности на рынке недвижимости, но и к координации соответствующей деятельности всех государственных органов и общественных объединений, причастных к регулированию и развитию этого рынка недвижимости.

4. Для повышения результативности борьбы с чёрными маклерами на рынке недвижимости целесообразно внести изменения в Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности (ст.165), увеличив величину штрафа для граждан с 5–10 до 30–30 минимальных размеров заработной платы, а для должностных лиц – с 10–20 до 15–20 минимальных размеров заработной платы за занятие деятельностью подлежащей лицензированию, без лицензий.

5. В целях обеспечения последовательного и динамичного развития рынка недвижимости и риэлторской деятельности, недопущения принятия в области рынка недвижимости и в области риэлторской деятельности нормативных актов, противоречащих друг другу, необходимо разработать и утвердить Концепцию развития рынка недвижимости и риэлторской деятельности в Республике Узбекистан на долгосрочный период (до 2030 года).

6. Необходимо ускорить разработку механизма функционирования Национальной мультилистинговой системы, которую необходимо создавать не в форме государственного унитарного предприятия, как это предлагается регулятивными органами, а в организационно–правовой форме акционерного общества, с приглашением к участию в нем всех заинтересованных риэлторских организаций и риэлторов. 11. Усиление роли саморегулируемой организации – Ассоциации риэлторских организаций республики, обеспечивающей защиту прав и интересов членов ассоциации – риэлторских организаций и риэлторов путем изменения ее Устава (на первом этапе), обретения ею статуса саморегулируемой организации (на втором этапе, после принятия соответствующего закона), и создания на её базе Национальной мультилистинговой системы рынка недвижимости (третий этап).

7. В связи наблюдающимися фактами беспорядочного сноса объектов недвижимости в г. Ташкенте и регионах республики, необоснованного отвода земельных участков со стороны хокимов застройщикам, необходимо внести в Закон Республики Узбекистан «О риэлторской деятельности» дополнения и изменения, включив в состав риэлторских услуг «девелоперские услуги», а в последующем разработать и принять Закон Республики Узбекистан «О девелоперской деятельности».

Внедрение сформулированных предложений в практику, позволит существенно повысить конкурентоспособность как рынка недвижимости в целом, так и легальных риэлторских организаций, в частности.

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Эргашев Э.И.
и.ф.д., проф.

Ҳозирги кунда эса олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг муҳим вазифаси – ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш, уни ҳал этишнинг асосий йўли эса, ишловчининг меҳнат натижаларига бўлган қизиқишини оширишдир.

Бозор муносабатлари меҳнат бозорида тадбиркорлик фаолиятини юритиш, ўз иш ўрнида турли муаммоларни ҳал этиш қобилиятига эга бўлган ходимларга бўлган талабнинг ортишига олиб келди.

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва бошқарув муносабатларининг тубдан ўзгариши, мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган иқтисодий тузилмаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ишбилармонлик таълими кўринишидаги, иқтисодиёт ва аҳоли эҳтиёжларини, кадрларнинг касбий ихчамлигини таъминловчи қўшимча таълим ўқув муассасалари тизимини барпо этишни талаб этади.

Айтиш жоизки, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши ва кенгайишининг асосий шартларидан бири малакали тадбиркор кадрларни тайёрлаш ҳисобланади. Бозор муносабатлари чуқурлашуви, истеъмолчилар талабларига мос келувчи товар ва хизматларни ишлаб чиқариш доираси кенгайиши, аҳолининг иш билан бандлиги ошиши хусусий корхоналар раҳбарларининг айнан билимларига, қобилиятларига боғлиқ. Замонавий иқтисодиёт эса ўз ишини яхши биладиган, ақл–заковатли тадбиркорлар билан шаклланади.

Бугунги кунда мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 80 фоизи, саноат маҳсулотларининг 78 фоизидан ортиги, қишлоқ хўжалиги ва чакана савдо айланмасининг деярли барча маҳсулотлари нодавлат сектори улушига тўғри келмоқда.

Ўрта синф давлатнинг асоси ва жамиятнинг энг барқарор қисмидир. Бу синфни вужудга келтириш вазифасини ҳал қилиш, турмуш даражасини ошириш ва ҳар бир инсоннинг тадбиркорлик имкониятларини очиш муаммосини ҳал этиб беради.

Ушбу масаланинг иқтисодий жиҳати шундан иборатки, мулкдорлар реал, уларнинг фаолияти эса самарали бўлиши керак. Умуман, корхонанинг барча ишловчиларини расман акциядорларга айлантириш унча қийин эмас. Лекин улар ҳақиқатда бошқарувда қатнашмасалар, дивидендлар ола олмасалар ва ҳатто, ўз акцияларини корхонадан ташқарига сота олмасалар, уларни реал мулкдорлар деб бўлмайди.

Аҳоли шундай вазиятни кўрар экан, бундай корхонанинг акцияларини эркин бозордан ҳам сотиб олмайди, чунки корхона билан бевосита боғланган одамлар унинг ишига таъсир кўрсата олмасалар ва қонунга мувофиқ ўзларига тегишли даромадни ола олмасалар, бу иш ташқаридаги майда инвесторлар учун янада мушкул кечади. Хулоса аниқ: мулкдорлар ҳуқуқларини амалга ошириш ва

уларни ҳимоя қилишнинг реал механизмлари бўлмоғи керак. Бусиз мулк номигагина мавжуд бўлади. Бу мол–мулкнинг эса эгаси бўлмайди. Бундай вазият иқтисодийёт учун ҳам жуда хавфлидир. Чунки бу ҳозирги пайтда мол–мулқдан амалда фойдаланган ёки ҳатто, ундан фойдаланиш имкониятига эга кишиларнинг ноқонуний равишда бойиши учун кенг имконият яратиб беради.

Ҳақиқий мулқдор ўз табиатига кўра, оқилона иш олиб бориши ва ўзига қарашли мулкни кўпайтиришга ҳаракат қилиши керак. Борди–ю, шундай бўлмаса, демак, мол–мулкни тасарруф қилувчи субъект ё ўзини мулқдор деб ҳисобламайди ёки ўзининг ҳуқуқларини зарур қафолатларга эга эмас деб ҳисоблайди, ёки мол–мулк янги эгасига сақлаш ва кўпайтириш тамойилларига мутлақо ёрдам бермайдиган шартлар билан теккан бўлади.

Шу сабабли, мулк ҳуқуқи қонун билан ҳимояланган бўлибгина қолмай, у жамиятдаги барча муносабатлар тизими билан амалда таъминланган бўлиши керак. Фаолияти ўзига қарашли мулкни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ана шу асосда янги моддий бойликлар яратишга қаратилган шахсларни ҳар томонлама рағбатлантириш зарур. Мулқдорлар синфи мавжуд мол–мулк ва даромадлар асосида, шу жумладан:

– жамғармаларни қимматли қоғозларга солиш, шунингдек хусусий шахсларга қарашли кўчмас мулк ва бошқа мол–мулклардан фойдаланиш йўли билан;

– давлатга қарашли мол–мулкни (аукционларда ва танлов асосида), шунингдек хусусийлаштирилаётган корхоналар акцияларини сотиб олиш орқали мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида;

– юридик шахс ташкил етмаган ҳолда ва корхоналар очмаган ҳолда якка тартибдаги меҳнат фаолияти ва тадбиркорликни ривожлантириш орқали шакллантирилади.

Мулқдорлар ихтиёридаги барча объектларни даромад олиш мақсадида фойдаланилмайдиган объектлар ва ишлаб чиқариш ресурсларига ажратиш мумкин.

Улар жумласига қуйидагилар киради:

а) моддий активлар;

б) молиявий активлар, шу жумладан: пул маблағлари; қимматли қоғозлар;

в) номоддий активлар интеллектуал мулк объектлари .

Ишлаб чиқариш ресурсларидан даромад олиш ва мулкни кўпайтириш учун фойдаланилади. Бирор– бир мол–мулкка эга шахс мулқдордир.

Мулқдор моддий ва интеллектуал мулк объектларига эга, уларни тасарруф этиш ва улардан ўз хоҳишига қаратиб, шу жумладан даромад олиш мақсадида фойдаланиш ҳуқуқига эга жисмоний шахсдир.

Мулқдорлар синфи уч гуруҳдан иборат:

– даромад келтирмайдиган ва шахсий мақсадларда фойдаланишга мўлжалланган мол–мулкка эга мулқдорлар;

– шахсий истеъмолга мўлжалланган мол–мулк билан бир қаторда, қўшимча тадбиркорлик даромади ёки киритилган сармоядан даромад олиш учун фойдаланиладиган активлар (сармоя)га эга ўрта мулқдорлар;

– йирик хусусий корхоналар, фирмаларга эга ва уларнинг фаолиятидан катта даромад оладиган йирик мулқдорлар.

Ушбу гуруҳларнинг шаклланишига қандай омиллар таъсир этади? Биринчи навбатда, психологик хусусиятлар таъсир кўрсатади. Одамни зўрлаб мулкдорга айлантириб бўлмайди. У бунга руҳан тайёр бўлиши керак.

Бу эса жуда қийин нарса. Чунки одамларга ҳаддан ташқари узоқ вақт мобайнида хусусий мулк ва унинг соҳибларини бошқаларга нисбатан ташаббускор ва тадбиркор бўлганлиги туфайли моддий жиҳатдан яхшироқ яшаганларни ёмон кўриш ва уларга ишонмаслик ҳисси сингдириб келинди.

Энди эса замон ўзгарди, хусусий мулкка муносабат ҳам ўзгармоқда, лекин эски тасаввурлар ҳали ҳам мавжуд. Кўпчилик давлатнинг ғамхўрлик қилишига умид боғлаб ўтирмасдан, ўз фаровонлиги учун масъулиятни ўз зиммасига олишга ҳали тайёр эмас. Ижтимоий пассивлик мулкдорлар синфини шакллантириш йўлидаги жиддий тўсиқдир.

Мулкдорлар синфини шакллантиришнинг асосий йўлларида бири тадбиркорликни, унинг кичик бизнес шакли ривожини таъминлаш катта аҳамиятга эга. Акциялаштириш кенг аҳоли оммасини мулкка эгаллик қилишга жалб этишнинг энг самарали воситасидир. Бироқ, бу жараён мураккаб, кўп қиррали бўлиб, у бозор иқтисодиёти субъектларининг манфаатларига дахлдордир. Ҳозир республика иқтисодиётида очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари кенг ёйилган.

Бу жамиятларнинг устав сармоясини ташкил қилишда иштирок этувчи улушлар, одагда, қуйидагича тақсимланади:

- давлат улуши;
- меҳнат жамоаси улуши;
- хорижий шерик улуши;

– фонд биржалари ва қимматли қоғозлар бозорларида, шу жумладан, чет элда ҳам эркин сотиш учун ажратилган улуш.

Давлат ва меҳнат жамоаларига қарашли аксия пакетлари ҳажмини Давлат мулк қўмитаси белгилайди.

Фуқаролар ёки юридик шахслар томонидан сотиб олинган ёки бепул олинган ҳар қандай аксиялар уларнинг мулкдорлари томонидан қонун доирасида ҳеч бир чекловсиз сотилиши мумкин. Аксияларнинг қўшимча (иккиламчи) эмиссияси ва уларни жойлаштириш акциядорлик жамияти томонидан амалдаги қонуналарга мувофиқ олиб борилади.

Корхонани хусусийлаштиришнинг яна бир шакли уни танлов асосида ёки кимошди савдосида жисмоний ёки юридик шахсларга хусусий мулк қилиб сотишдан иборат. Бунда харидор сотиб олинган объектларга нисбатан маълум талабларни бажаради. Танлов шартлари Ўзбекистон Республикаси мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш соҳасидаги тартибларига мувофиқ белгиланади ва у қуйидаги мажбурий бандларга эга бўлади:

– аукционда хусусийлаштирилган давлат корхоналарининг мулкдорларига айланган жисмоний ва юридик шахсларга ушбу корхоналар тасарруфида бўлган, сотиб олинган мол–мулк таркибига кирмаган, давлатга қарашли бинолар, иншоотлар ва қурилишларни ижарага олиш ҳақида узоқ мuddатли (10 йилгача) шартномалар тузиш ҳуқуқи бериллади. Ижара шартлари илгари тузилган шартномаларга нисбатан (агар шартноманинг ўзида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса) фақат тарафларнинг келишувига мувофиқ ўзгартирилади.

Хусусийлаштирилган савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси актларининг мулкдорлари шу корхоналар эгаллаб турган ер участкаларини мулк қилиб сотиб олиш ҳуқуқига эга;

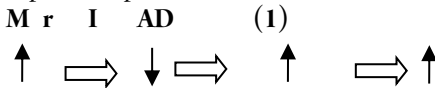
– корхона ва ташкилотлар, шу жумладан, тугатилаётган ва тугатилган корхона ва ташкилотларнинг мол–мулки Республика кўчмас мулк биржаси ва унинг филиалларида аукцион савдода Давлат мулк кўмитаси томонидан тасдиқланган Низомга мувофиқ сотилади;

– давлатга қарашли ишлаб турган корхона ташкилотларнинг мол–мулки (активлари) фақат Давлат мулк кўмитаси рухсати билан белгиланган тартибда сотилади.

Умуман, мамлакатимизда мулкдорлар синфини шакллантириш ва тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай вазият вужудга келди. Ҳозирги вақтда жамиятимиз таркибида реал мулкка эга, уни қадрлаётган ва уларни ўз моддий фаровонликлари учун асос қилиб олаётган кишиларнинг катта гуруҳи шаклланди. Ушбу ижтимоий қатламни янада мустақамлаш давлатнинг иқтисодий қудрати ошиши, демократик қадриятлар қарор топишига олиб келади.

Монетар сиёсат трансмиссион механизмининг фоиз канали хусусидаги илмий–назарий қарашлар

Фоиз ставкаларининг реал иқтисодиётга таъсири бўйича амалга оширилган илк тадқиқотлар Ж.М.Кейнс томонидан амалга оширилган. Унинг фикрича, аънанавий фоиз каналининг иқтисодиётга ўтказиш механизми куйидаги босқичлардан иборат.

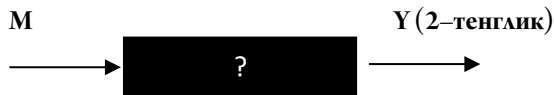

Пул массасини оширишга қаратилган экспансион монетар сиёсат (M) натижасида реал фоиз ставкасини (r) пасайиши юз беради, бу эса қарз олишнинг реал қийматини пасайишига олиб келади ва корхоналарнинг инвестиция харажатларини (I) оширишни рағбатлантиради. Сўнги таъсир бу иқтисодиётда ялпи талабга бўлиб, унинг (AD) ошишини таъминлайдиб.

Ж. Кейнснинг монетар сиёсатнинг фоиз канали хусусидаги илмий қарашни амалий аҳамият касб этади. Масалан, АҚШ да иккинчи жохон урушидан кейин мазкур илмий–назарий қарашни амалиётда қўлланилиши Марказий банкнинг дисконт ставкасини паст ва барқарор даражада таъминлаш орқали тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкаларини пасайтириш имконини берди.

Монетаристлар трансмиссион механизм каналарини ҳар бир босқичини алоҳида тасвирламайди. Аксинча, пул массаси (M) нинг ўзгаришини ялпи ишлаб чиқариш ўзгариши (Y) га таъсирини тўғридан–тўғри текширади. Аниқроқ айтганда, қисқартирилган далил шаклида (reduced-form evidence) усулидан фойдаланиб (M) ва (Y) ўртасидаги корреляцияни ўрганади. Улар иқтисодиётни худди қора қути (Black box) каби қабул қилади шу сабабли иқтисодиётдаги жараёнлар кўриб бўлмас деб хулоса қилади. Қисқартирилган далил шаклида (reduced-form evidence) куйидаги схемани ишлаб чиқади⁷.

6 Keynes, J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936. - P. 116
7 Mishkin, F. The economics of money, banking and financial markets. New York: Pearson, 2004. - P. 604

Монетаристлар пул–кредит сиёсатини ўтказиш механизми мураккаб деб қарашган чунки бу пул массаси ўзгариши ва унинг нархлар даражасига таъсири ўртасида вақт узилиши мавжуд (Time lags).

Шундай қилиб, бугунги кунда пул массаси билан боғлиқ ҳар қандай қарор келажакдаги нархлар даражасига таъсир қилиши мумкин, аммо бу бир қатор кечикишлар (lags) орқали содир бўлади⁸.

Тобиннинг q белгиси фирмаларнинг бозор қийматини (market value) капитални тикланиш қийматига (replacement value) бўлиш орқали аниқлайди. Агар q қанчалик юқори бўлса, компаниянинг бозор қиймати унинг капитал тикланиш қийматидан юқори бўлади, шу сабабли компания акция чиқариб молиялаштира олади. Бу эса компанияга сотиб оладиган капитални камгина акция чиқариб молиялаштириш имкониятини беради, натижада инвестиция харajatларини ошишига олиб келади. Агар q қанчалик кичик бўлса корхона янги инвестиция товарларини сотиб ололмайди ва ўрнига бошқа оптимал вариант топишга ҳаракат қилади. Масалан, эски арзон корхоналарни сотиб олиши мумкин.

Демак, юқоридаги назариядан келиб чиқиб Тобиннинг q кўрсаткичи ва инвестиция харajatлари ўртасида боғлиқлик мавжуд. Монетар сиёсат транмиссион механизми фоиз канали ва акциялар нархи ўртасида қандай боғлиқлик бор деган савол туғилади? Агар асосий фоиз ставка тушса бу облигацияларнинг фоизини ҳам тушишига олиб келади, натижада улардан кутилаётдан даромад даражаси акцияларга нисбатан пасаяди. Инвесторлар энди кўпроқ пулларини акцияларга йўналтиришади, натижада акцияларга бўлган талаб ҳажми ортиб, уларнинг бозор баҳосини ошишига олиб келади. Демак, акциялар нархининг (P_s) ошиши q нинг ошишига олиб келади, натижада инвестиция харajatлари ва яли талаб ҳажмини ошишига олиб келади. Буни қуйидаги монетар сиёсатнинг трасмиссион механизми орқали кўришимиз мумкин⁹.

$$r \downarrow \rightarrow P_s \uparrow \rightarrow q \uparrow \rightarrow I \uparrow \rightarrow Y_{ad} \uparrow (2)$$

Бу ерда:

r – асосий фоиз ставкасининг пасайиши

P_s – акцияларнинг бозор нархи

q – Тобиннинг q индекси

I – Инвестициялар ҳажми

Y_{ad} – Яли талаб ҳажми

Кўп Марказий банклар қисқа муддатли фоиз ставкасини (масалан АҚШ да федерал фондлар ставкаси) мақсадли кўрсаткич сифатида белгилаш орқали монетар сиёсатнинг асосий инструменти сифатида фойдаланади. Айниқса, бу инфляция таргетлаш режими доирасида кенг фойдаланилади. Ушбу қисқа муддатли фоиз ставкасининг даражаси қандай бўлиш керак? Ушбу саволга

⁸ Kamati, Reinhold. Monetary policy transmission mechanism and interest rate spreads. Glasgow Theses Service.

⁹ Mishkin, F. The economics of money, banking and financial markets. New York: Pearson, 2019. – P.682

Станфорд университети профессори Жон Тэйлор ўзининг Тэйлор қоидаси (Taylor rule) билан жавоб беради.

$$r = p + .5y + .5(p-2) + 2 \quad (3)$$

r – федерал фондлар ставкаси

p – инфляция даражаси

y – реал ЯИМ ни потенциалидан узиллиши (%)

Юқоридаги тенгликдаги 2 сони бу мувозанатли реал федерал фондлар ставкаси. Уша даврда Тэйлор буни 2% деб қабул қилган ва инфляцияни мақсадли кўрсаткичи ҳам 2% деб қабул қилган. Буни кейинчалик Колумбия университети профессори Фредрик Мишкин куйидагича ўзгартириш киритган.

$$\text{Fed}_r = \pi + r^e + \frac{1}{2} (\text{Inflation gap}) + \frac{1}{2} (Y^g) \quad (4)$$

Fed_r – федерал фондлар мақсадли ставкаси

π – инфляция даражаси

r^e – мувозанатдаги реал федерал фондлар ставкаси

Y^g – ишлаб чиқаришнинг узиллиши $(Y - Y^e) / Y^e$

Инфляция даражасини 1% га ошиши, реал федерал фондлар мақсадли ставкаси (Fed_r) ни 1.5% оширишга олиб келади. Ушбу тамойил монетар органлар томонидан Тэйлор томоили (Taylor principle) деб аталади. Унга кўра номинал фоиз ставкасини инфляция даражасидан кўпроқ ҳажмда оширишни тақидлайди.

Тэйлорнинг хулосасига кўра, агар инфляция 2% мақсадли кўрсаткичидан ошса ва агар реал ЯИМ потенциалидан ошса бунда федерал фондлар ставкаси ҳам ошади. Агар инфляция мақсадли кўрсаткичида (2%) бўлса ва ЯИМ потенциалда бўлса, федерал фондлар ставкаси 4% ни ёки реал 2% фоиз ставкани ташкил қилади. Шунда барқарор мувозанатли ўсиш (2.2%) га яқин бўлади 10.

Халқоро валюта фонди эксперти Ruxandra Teodoru ва Техас университети профессори Asel Toktonalievа томонидан Қирғизистон Республикасида “Қирғизистонда нейтрал фоиз ставкаси баҳолаш” бўйича тадқиқод олиб борилди. Улар турли моделлар (TVP VAR, DSGE) ва QPM (Quarterly Projection Model) модели асосида 2000 йил 1–кварталидан 2019 йилнинг 1–кварталигача бўлган даврдаги маълумотлар асосида ишлашган. Уларнинг хулосасига кўра, турли моделларга асосланган баҳолашга кўра Қирғизистон учун реал нейтрал фоиз ставкаси 4% ва QPM модели асосидаги баҳолашга кўра 3,7% деб таъкидлашган. Бу кўрсаткич кўплаб ривожланаётган мамлакатлардан юқори, бунинг сабаби юқори давлат қарзи, риск премиянинг юқорилиги, кредиторларнинг ҳуқуқларининг

10 Taylor, J. B. Discretion versus Policy Rules in Practice. North Holland: Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 1993. – P. 202

кафолатлиниши пастлиги ва қонун устуворлиги, паст маҳаллий жамғармалар бунга сабаб бўлмоқда деб хулоса қилишди¹¹.

С. Моисеев томонидан инфляцион таргетлаш шароитида монетар сиёсатнинг операцион мақсадлари—овернайт кредитларининг фоиз ставкаси, ўрта муддатли фоиз ставкалари ва пул индикаторлари тизимлаштирилган.

С. Моисеев томонидан пул—кредит сиёсати фоизли мақсадлари самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидагилар таклиф қилинди:

- пул—кредит сиёсати фоизли индикаторларини жорий қилиш;
- бир йилгача муддатдаги пул бозори сегментларини ривожлантириш;
- фоиз йўлакчасининг чегараларини бир-бирига яқинлаштириш орқали

пул бозори тебранувчанлигини камайтириш;

Ўзбекистонда монетар сиёсат трансмиссион мезанизм каналлари бўйича илқ тадқиқот А. Абсаламов томонидан олиб борилган. Унинг тадқиқотлари асосан фоиз каналининг иқтисодий таъсири VECM модели ёрдамида эмперик таҳлил қилинган. Ишнинг асосий илмий янгилиги сифатида, фоиз каналини пул бозори фоиз ставкаларига таъсирини оширишда Марказий банкнинг облигациялари, овернайт депозитлари, депозит аукционларини жорий этиш таклиф қилинган.

Аммо, А. Абсаламовнинг бир вақтнинг ўзида ҳам инфляция даражасини ҳам миллий валюта алмашув курси барқарорлигини таъминлашга қаратилган пул—кредит сиёсатининг олиб борилиши фоиз ставка каналининг самарадорлигини тушириб юбормоқда деган хулосаси тўғри эмас. Чунки, Ўзбекистон Республикасида инфляцион таргетлаш режимига ўтилиши муносабати билан марказий банк миллий валютанинг номинал алмашув курсини назорат қилишдан воз кечди.

¹¹ Teodoru. U.R and Toktonaliev.A. Estimating the Neutral Interest Rate in the Kyrgyz Republic, IMF working paper 2020. –P. 2

ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАНБАЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ШАРТ–ШАРОИТЛАРИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА

*Гайбуллаев Р. М,
СамИСИ, профессор, и.ф.д.*

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг тобора глобаллашуви ва трансформациясининг ҳозирги шароитида миллий иқтисодиётнинг инновацион ривожланиб боришининг етакчи омили сифатида фаол инвестицион фаолиятни амалга ошириш давр талабига айланиб бормоқда. Инвестиция ресурсларининг етарли эмаслиги, ноқулай инвестиция шароитлари, давлатнинг фаол инвестицион сиёсат борасидаги суст механизми мамлакатда хўжалик юритиш субъектларининг инвестицион фаолиятларини юритишларида бевосита ўз таъсирини ўтказмоқда.

Ҳар қандай инвестицион лойиҳани амалга ошириш босқичида, маълумки молиявий ресурсларнинг мавжудлиги тақоза этилади. Инвестицияни молиялаштириш манбаларининг тузилмасига асосан, мамлакатдаги иқтисодий сиёсат, қонунчилик (асосан солиқ қонунчилиги), инвестицияни жалб қилиш инфратузилмаси аҳволига боғлиқ бўлади. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида инвестициялар ва инвестицион фаолиятга оид жараёнлар Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 25 декабрда қабул қилинган “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонуни билан тартибга солинади ва бу муносабатларнинг ҳуқуқий базаси ҳисобланади ва қонунда таърифланганидек, “Инвестиция сиёсати – Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида ва унинг алоҳида тармоқларида инвестицияларнинг зарур даражасини ва тузилмасини таъминлашга, инвестиция фаолияти субъектларининг инвестиция манбаларини топишга ва улардан фойдаланишининг устувор тармоқларини аниқлашга йўналтирилган инвестициявий фаоллигини оширишга доир ўзаро боғлиқ тадбирлар мажмуи” дир [1].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, хўжалик юритиш тузилмалари инвестицион базасининг ривожланиши кўп жиҳатдан уларни молиявий томондан қўллаб–қувватлашнинг давлат сиёсати ўтказилаётганлиги билан боғлиқдир. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёвнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун янада кенг шарт–шароитлар яратиш, уларнинг эркин фаолиятини таъминлаш, инвестицион сиёсатни фаол олиб бориш иқтисодиётимиздаги барқарорликни, таркибий ва сифат ўзгаришларини белгиловчи муҳим омили бўлишига ва амалга ошаётган ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган Фармони [2] кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни устувор даражада ривожлантиришни мамлакат иқтисодий ҳаётида давр тақозасига айлантирди.

Бу борада иқтисодчи олимларимиздан Б.К.Тўхлиев таъкидлаганидек, “Инвестиция фаолиятини тартибга солишда солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияларидан самарали фойдаланиш инвестицияларни молиялаштиришда бозор механизмлари ролини кенгайтиришга олиб келади” [3].

Бозор ислохатларини чуқурлаштириш ва иқтисодийetni модернизациялашга қаратилган ҳозирги босқичда корхоналар учун инвестицияни қайси манбалар ҳисобидан молиялаштириш устидан бош қотиришлари зарурияти пайдо бўлмоқда.

Айнан бу масалада, хўжалик субъектларида, хусусан хусусий корхоналарда ўз маблағларининг етишмовчилиги инвестициялашни молиялаштиришнинг манбаларидан бири бўлган кредитларга эҳтиёж уйғотади.

Қарз (кредит) орқали молиялаштириш – бу лойиҳани амалга оширишда молиявий ресурслардан фойдаланиш устидан қаттиқ ташқи назорат барпо этишга олиб келади ва муайян зарар эвазига гаровни расмийлаштириш ва ресурслардан фойдаланганлик учун фоизлар тўлаш зарурлигини тақозо этади [4, 113 б.].

Лойиҳани молиялаштириш – бу лойиҳани кредитлаш тарзидаги олдиндан назарда тутилган муддат бўлиб, лойиҳани амалга ошириш жараёнида олинган даромад ҳисобидан кредит тарзида олинган молиявий ресурсларни қайтариш кафолатини таъминлаш мажбурияти белгиланади.

Инвестицияларни молиялаштириш учун кредит капиталини ишлатиш амалий жиҳатдан анча қийин кечади, чунки банклар кредитларни юқори фоиз миқдорида таклиф қиладилар. Юқори фоизли кредитлар барқарор ишлаётган корхоналарни оғир молиявий аҳволга солиб қўяди. Кредитларни расмийлаштиришдаги ортиқча молиявий харажатлар (кредит суммасидан муайян фоизда сугурта учун, нотариал расмийлаштириш учун тўланади) ҳам қўшимча юқдир. Банк бу расмийлаштиришларсиз ўз кредитини бермайди. Халқаро молия корпорацияси ўтказган сўровлар натижаларига кўра, банклардаги расмиятчилик энг асосий муаммо бўлиб қолаётганлигини 35% респондентлар тасдиқлаган [5]. Шу сабаб, тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларнинг умуминвестициядаги улуши анча камдир ва бу кўрсаткич 2020 йилда 14.1% ни ташкил этиб, ўтган йиллар мобайнида бу даражанинг ўзгаришида сезиларли силжиш кузатилмаёпти.

Ҳамма кредитлар асосий фондлар гарови остида берилади, уларнинг мавжудлиги эса айниқса, кичик хўжалик юритиш субъектларида чегаралангандир. Шунинг учун, қарз маблағлари қисқа муддатли кредитлар кўринишида асосан айланма маблағларни тўлдириш ёки савдо–воситачилик операцияларида фойдаланилади.

Кичик тадбиркорликда инвестицияни молиялаштириш манбаларидан бири сифатида банк кредитларини олишда тижорат банкларининг лойиҳаларга ишончли кафиликсиз кредит беришни истамасликлари муаммодари унинг ривожланишида ва рақобатдошлигини таъминлашда тўсиқ бўлиб қолимоқда. Ваҳоланки, кичик бизнесни банклар томонидан бу масалада рағбатлантирилиши шубҳасиз, юқори самарали бозор иқтисодиётига ўтишнинг амалий шарт–шароити бўлиб ҳисобланади. Кичик корхоналарда кредитлар олиш учун зарурий гаров имкониятларининг йўқлиги, кафолат тизими ва лизинг механизмини яхши йўлга қўйилмаганлиги бозор стратегияси одимларига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди.

Шундан хулоса қилишимиз мумкинки, тадбиркорликни ривожланишига тўсиқ бўлаётган бош сабаблардан бири – энг аввало, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиявий қўллаб–қувватлаш тизими бозор ислохатларини чуқурлаштиришнинг устувор йўналишида сусткашлик қилаётганлигидир.

Ваҳоланки, Германияда кичик ва ўрта компанияларни ривожланишида қўллаб-қувватлаш ва кўмак кўрсатиш мақсадида уларни молиялаштириш имкониятларини кенгайтирадиган хусусий банклар давлат томонидан рағбатлантирилади. Бу мамлакатда 2 млн. кичик ва ўрта фирмалар ишлаб чиқарган маҳсулотлар ЯИМнинг 50%ини ташкил этади. Бу фирмалар йирик корхоналар билан ишлаб чиқаришни бошқариш ва янги техника ва технологияларни татбиқ этишда рақобатлашмоқдалар [6]. Молия-кредит тизимининг фаол ҳаракати эса кичик ва хусусий бизнесга барқарор ишлаётган корхоналар билан муваффақиятли рақобатга киришга имкон берар эди. Кичик ва хусусий бизнесда бошлангич капитални шакллантириш учун молиявий ресурслар тақчиллиги уларнинг инвестицион фаоллигини чегаралаб турибди ва афзал даражада воситачилик соҳасининг ривожланишига сабаб бўлмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, кичик тадбиркорликни ривожлантиришда давлат кўмагининг бир кўриниши сифатида инвестицион фаолликни ошириш манбаларидан бўлган кредит маблағлари билан таъминлаш шарт-шароитларини яратиш ва бу ишлар рағбатлантирилиши зарур.

Бу борада қатор тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир ва улар жумласига, фикримизча, қуйидагилар киради:

- кичик ва хусусий бизнесни ривожлантириш учун бошлангич капитални имтиёзли кредитлар асосида шакллантиришга кенг имконият берилиши;
- кичик корхоналарни молиялаштириш учун турли хил манбалардан маблағларни жалб этиришнинг илғор тузилмаларини шакллантириш;
- кичик ва хусусий бизнес корхоналарига кредитлар беришни сугурта қилиш махсус тузилмаларини ташкил этиш;
- кичик ва хусусий бизнес субъектлари лойиҳалари остида кредит берувчи молия-кредит муассасаларига кафилик берувчи кафолат фондларини яратиш;
- кредит олиш ва уни қоплаш билан боғлиқ харажатларни таннарх таркибига киритиш билан кичик корхоналарга имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 25 декабрдаги “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонуни, 3–моддаси.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик фаолиятини жадал ривожлантиришни таъминлашга, хусусий мулкни ҳар тамонлама ҳимоя қилишга ва ишибилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги Фармони –Т.: 2016 йил 5 октябрь, ПФ–4848–сон.
3. Тўхлиев Б.К. “Инвестицияларни молиялаштириш манбаларининг таркиби, таҳлили ва уларни такомиллаштириш масалалари”. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar–fevral, 2021 yil.
4. Абдуллаева Ш.Р. Развитие форм финансирования инвестиционных проектов // Альманах мировой науки. 2016. №1–3. с. 112–115.
5. Деловая среда в Узбекистане глазами представителей малого и среднего бизнеса. Отчет. – Международная финансовая корпорация., 2003г.,– 160с.
6. Попонова Н.Г., Павлюченко В.П. О налогообложении предприятий в ФРГ.//Финансовая газета. –1998. №14(4). с.5.

OPPORTUNITIES TO ENSURE BANK LIQUIDITY DURING THE PANDEMIC

**Berdiyarov B. T.,
TSUE, Doctor of Economics.**

According to the international banking practice, ensuring liquidity of the banking system is considered an essential factor in the development of the national economy. Reduction of the liquidity of commercial banks causes overdue payments made between economic entities, which makes a negative impact on the economic cycle. Currently at the time of pandemic, which has spread around the world, the entire world is being affected by the global economic crisis. In particular, if the banking system is under the impact of this global crisis, the normal performance of other sector will be even more complicated.

Herewith ensuring liquidity of the banking system is an urgent issue. In particular, such factors as mismatch between the assets, liabilities and interest rates of banks in Uzbekistan, the lack of long-term resources in banks, as well as poor performance of the deposit multiplier can negatively affect the liquidity of the banking system.

It is well-known from banking practice that trust of the population in the banking system is considered the most important capital for commercial banks. This can be achieved by fulfillment of the banks' obligations to customers in due time. It is known from history, that if the financial condition of commercial banks deteriorates and they challenge some liquidity problems, it can make a negative impact on the economy of the whole country. Therefore, ensuring liquidity of commercial banks has always been a significant issue in all countries throughout the world.

Liquidity is a generalized indicator for a bank's reliability. If banks are able to execute their obligations to customers in due time and without any losses, this bank is considered liquid.

Increase of the liquidity risk in the bank weakens the solvency and reduces confidence in the whole banking system. Therefore, banks will have to pay particular attention to liquidity and constantly manage liquidity risk. Banks are obliged to maintain liquidity even if they lose their income in order not to lose confidence in themselves.

Issues of managing banking liquidity.

With the aim of ensuring the liquidity of commercial banks, it is required to manage it efficiently. We can distinguish two focus areas in the management of liquidity status of commercial banks:

the first way is a policy of constant control over reserves. That is, the bank should not be allowed to increase non-performing assets;

the second is the policy of maintaining the same level of reserves, i.e. the policy of reserve requirements in the central bank, the support of banks through the funds deposited from the attracted deposits.

When scheduling the demand for liquid funds, commercial banks need to keep the reserve requirements in order to manage the funds, that is, to meet the needs of customers. Taking this fact into consideration, as a result of implementation of receipts and expenditures, the funds in the bank's cash office fluctuate throughout a day.

It is known from banking practice that inadequate level of liquidity results in the serious shortcomings in banking performance. The occurrence of such a situation usually results in the loss of deposits in the bank, which causes a decrease in cash and the sale of liquid securities in the bank's assets. The bank's liquidity can be met through loans from other banks as well. However, other banks offer loans at high interest rates, which results in the decrease in the income that the bank receives.

Measures undertaken to ensure the liquidity of the banking system of Uzbekistan. There are certain conditions in the country that can mitigate the negative impact on the liquidity of commercial banks. In this regard the basic conditions are the following:

First, the extension of overdue deposits in banks is considered the positive impact on the liquidity of banks. That is, the liabilities that banks now have to pay will remain at the disposal of the bank in the short term. During this period, the liquidity of commercial banks will not decrease, but by contrast will increase.

Second, starting from April 1, 2020 the Central Bank decided to raise the average ratio of commercial banks to the amount of reserve requirements to be deposited with the Central Bank.

That is, in order to support the liquidity of banks and ensure sustainable operation of the payment system, the current averaging ratio in the amount of 0.25 was increased to the amount of 0.35, then from July 1, 2020 this ratio was increased from 0.35 to 0.75, and starting from August 1, 2021 the averaging ratio of the reserve requirements was increased from 0.75 up to 0.8.

Herewith 80% of the reserve requirements of commercial banks to be transferred to the Central Bank may be left in the correspondent accounts of banks. This, in turn, facilitates support of the liquidity of commercial banks.

In our opinion, based on the analysis of the current state of liquidity in the banking system, it is advisable for the Central Bank to gradually increase the averaging ratio.

Moreover, the Central Bank intends to raise the rate of the reserve requirements on deposits in foreign exchange by commercial banks from 14 percent up to 18 percent. In turn, this change in the standards of the reserve requirements for deposits in foreign exchange will reduce the dollarization level of deposits.

Third, the Central Bank should make reasonable use of the refinancing policy, which is the main instrument of the monetary policy, and provide refinancing loans on the basis of direct overdraft lending to correspondent accounts of commercial banks.

Fourth, the optimal correlation between assets and deposits of commercial banks of the Republic of Uzbekistan has been developed.

According to statistical data obtained from the Central Bank of the Republic of Uzbekistan, the assets of commercial banks of the republic will exceed 396.1 trillion UZS as of July 1, 2021. This is 1.2 times more than the total amount of attracted deposits and loans of banks¹².

Fifth, adequacy of the capital base of commercial banks of the Republic of Uzbekistan.

As of July 1, 2021 the capital adequacy ratio of commercial banks of the country has constituted 17.7 percent of the regulatory capital and 15.4 percent of the capital of the first tier¹³.

It is known that according to the International Bank for Reconstruction and Development, if the capital adequacy ratio in a commercial bank is less than 13 percent in practice, then the bank's balance sheet is considered non-liquid.

Sixth, starting from 2021, the price of gold in the world market will account for approximately 1800 USD per troy ounce against the background of rising prices for oil and financial assets due to the resumption of economic activity in many countries and the acceleration of inflation in the majority of countries.

The rise in the price of gold, in turn, has caused an increase in the Central Bank's payments to producers of precious metals. In particular, in the first half of 2021, the Central Bank has provided the amount totalling 30.7 trillion UZS to producers.

This additional liquidity, generated by the Central Bank through the purchase of precious metals, is being sterilized through interventions in the domestic foreign exchange market.

Proposals and recommendations to ensure liquidity of the banking system.

Under conditions of the pandemic, it is recommended to raise the liquidity of commercial banks on the basis of the following proposals and recommendations:

1. It is required to enhance the role of the Central Bank in regulating the liquidity of the banking system of Uzbekistan through open market operations by increasing the share of investments of commercial banks in securities in the volume of bank assets and diversifying the investment portfolio.

Pursuing this aim, firstly, it is necessary to raise the volume of the government and central bank bonds, which are highly liquid securities, and secondly, the number of objects of open market operations of the Central Bank.

In the first 6 months of 2021 there was a significant increase in activity in the primary market of government securities, and the Ministry of Finance and the Central Bank announced a quarterly schedule for the issuance of bonds and created additional convenience for commercial banks in liquidity management.

¹²<https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/541716/>(Central Bank of the Republic of Uzbekistan)

¹³ <https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/541733/>(Central Bank of the Republic of Uzbekistan)

In addition, the impact of the government securities issued by the Ministry of Finance on total liquidity has promoted liquidity increase through the redemption of previously issued bonds.

Moreover, during this period, the Central Bank used instruments to regulate the liquidity of the banking system and interest rates in the money market by raising the volume of short-term monetary policy operations.

2. In order to prevent the growth rate of capital of commercial banks of the country from lagging behind the growth rate of the GDP, the Central Bank of the Republic of Uzbekistan should set an annual standard indicator relative to the growth rate of overall capital of commercial banks. This indicator should be set based on the annual growth rate of the country's gross domestic product. For example, in 2020 the GDP growth is projected at 5.1%¹⁴. Therefore, the annual rate of growth of the regulatory capital of commercial banks of the Republic of Uzbekistan should not be less than 5.1%.

If the growth rate of the total capital of the country's commercial banks is lower than the real GDP growth rate, this will ultimately result in the decrease in the solvency of the country's banking system. It is known that for the country's banking system to be solvent, the share of total capital of commercial banks in GDP should not be less than 6 percent. To achieve this target, the growth rate of the total capital of commercial banks must be equal to or higher than the GDP growth rate.

3. The pandemic is making a serious negative impact on the liquidity of commercial banks and under these severe conditions with the aim of ensuring the liquidity of commercial banks in developed countries it is recommended to use such instruments as increase of the capitalization level of banks, as well as providing them with centralized lending. Currently, in order to ensure the liquidity of commercial banks of the country, it is recommended to widely introduce the practice of issuing subordinate loans to commercial banks.

¹⁴https://www.mf.uz/media/file/state-budget/2021/fuk_uchun/Budjet_21_uz.pdf

TO THE QUESTION OF THE NEED FOR DEVELOPMENT OF ETHICAL STANDARDS IN THE BANKING SPHERE

Abdullakhanova G.S.

TSUE, Associate Professor

Alimatova N.A.

TSUE, Associate Professor.

At first glance it seems that concepts such as "ethical standards" and "banking" are incompatible. However, this is a deep misconception. They have a close relationship with each other.

Ethics is one of the most important parts of philosophy, the subject of which is morality, which are present in all human relations, for example, such as the attitude towards people around one, towards oneself, towards nature, towards animals. Banking is the branch of the economy dealing with the banking sector. A bank is a so-called financial intermediary that interacts between the borrower and the lender.

Both ethics and banking have a long history. Ethics arose more than two and a half thousand years ago as the most important part of philosophy, when, as a result of the social division of labor, cognitive theoretical activity was separated from immediate practical moral consciousness. The emergence of the concept of "ethics" as a philosophical discipline is associated with the name of Aristotle. The history of banking begins in the VII th century BC. For example, it is believed that even then there were usurers in Babylon.

In the XVI–XIX centuries there was a traditional economy, and during this period ethical rules for doing business were born. The work of financial and credit structures at that time was reduced to the provision of cash loans at a high interest rate and to currency exchange. The ethics that emerged during the traditional economy were special. The peculiarity of the ethics of this period are its such features as:

1. The purpose of economic activity was to achieve a special social status and a higher level of consumption. After achieving this goal, the entrepreneur, more often used to leave business, was engaged in patronage, political affairs, and passed on commercial affairs to his heirs.

2. The business activity consisted mainly of the process of production of goods, modern financial instruments were practically absent (with the exception of promissory notes), so profit and profitability appeared only at the stage of implementation, and not at the stage of industrial relations.

3. Relations between people were built on a high degree of solidarity and mutual assistance.

Ethical norms did not allow competitive struggle for survival at that time. There were no such tools as dumping, aggressive advertising, enticing employees, etc. The

dominance of ethical norms and principles in the traditional economy guaranteed a relatively stable development of economic life. Ethical norms were guided not only by the producers themselves, but also by financial and credit institutions and consumers of products (services). Such tools of modern marketing, which are often used in the banking environment, such as aggressive advertising or fictitious discounts, at that time would have led to rejection of products rather than to an increase in their volumes.

The economy of that time was also characterized by the absence of sharp fluctuations in demand. Consumption was reinforced by the customs and traditions of the social group, which had a constant level of income, and individual consumer preferences arising from individual economic entities were suppressed due to moral condemnation by society – this also guaranteed a calm development of the economy without sharp surges in demand or overproduction of products that are harbingers of economic crises.

At the end of the 19th and beginning of the 20th century, a turning point in the traditional economy began and a modern market economy began to form, in which, unfortunately, the dominant feature was not ethical norms, but the ideology of economism. And gradually economism showed the incompatibility of the market with ethics. We have come to a loss of ethical guidelines for entrepreneurial activity. And the dominant position was taken by the endless growth of profits and profitability. The economy began to lose its stability and predictability, – the constant growth of demand and supply of various goods, the constantly changing fashion for goods and services, forcing entrepreneurs to come up with more effective (in reality aggressive) mechanisms to influence consumer behavior. Ultimately, all this together leads to crises alternating with each other, not only in national, but also in the global economy. This state of affairs in the 70–80s. XX century made economists to a greater extent think about the need for ethization of economic life, since a constant thirst for profit leads only to the monopolization of certain industries, social inequality and a crisis, both in the world economy and in the lives of individuals.

Of course, it becomes clear that ethical norms should be necessarily introduced into the economic activities of the subjects and act as a kind of limiting factor to prevent the development of poverty and social inequality. This process seems to be very difficult. But for its implementation, the process of reviving the spirituality of society comes to the rescue. As noted by the President of Uzbekistan Mirziyoyev Sh.M. with reference to world historical experience: "... nations make progress through spiritual cohesion." "If the economy is an organism that ensures the vital activity of society, then spirituality is its heart and soul. Once we have decided to build a new Uzbekistan, we rely on two solid pillars. The first is a strong market economy. The second is a strong spirituality based on the rich spiritual heritage of our ancestors and national values." 15

15 Mirziyoyev Sh.M. If the economy is an organism that ensures the vital activity of society, then spirituality is its heart and soul. - video conference call on the cardinal improvement of the system of spiritual and educational work, strengthening the interaction of state and public organizations in this process. January 19, 2021 <https://president.uz/ru/lists/view/4089>

Today, the spiritual sphere has begun to manifest itself in economic life in the form of charity auctions, the introduction of codes of social responsibility of companies, various assistance provided by companies to people in difficult life situations, etc. The introduction of ethical norms into the economic life of subjects is today stimulated at the level of state policy, which helps to strengthen the weak germs of business ethics, and complements ethical norms with economic regulation, with the aim of making the business environment more stable and predictable.

Thus, in order to overcome the crisis phenomena in the market economy, it is necessary to switch attention to the ethical problems of regulating the business environment.

In the modern banking environment, ethics appears in three forms:

1. Business ethics;
2. Managing ethics;
3. Corporate ethics.

Currently, credit and financial organizations operate on the basis of a number of ethical principles and rules:

1. Understanding of professional duty to clients of banks, society and the state.
2. Recognition of the equality of rights of all participants in the credit and financial sector.
3. Striving for maximum transparency, taking into account the absolute reliability in the preservation of information related by law to confidential information.
4. Improvement of corporate governance and creation of structures for mutual control over the integrity of the subjects of the banking services market.
5. Ensuring reasonable risk in financial transactions.
6. Full responsibility for the results of activities to the participants in the economic turnover.
7. Recognition of the rules of fair competition, active opposition to unscrupulous participants in banking activities.
8. Active counteraction to laundering of proceeds from crime, financing of terrorism and other illegal actions in the credit and financial sphere.

It should be emphasized that ethical issues affect not only financial institutions themselves, but also the entire banking market.

The ethical focus of a bank's customer relationship should be a top priority. Ethical norms should be developed not only within the banking sector itself, but also in activities with transactions with clients by improving the quality characteristics of the entire range of services offered by banks:

1. Personalized approach to each client.
2. Increase in the offer of services rendered on a remote basis.
3. Development of information technology to improve the quality of service.
4. Increase in cross-product and cross-service offerings, especially on the basis of payment cards. All of the above quality characteristics improve the image of the bank, especially the commercial one.

In addition to these characteristics, a part of the bank's image is also the friendly attitude of the staff, a comfortable atmosphere in the bank, the presence of an electronic queue, an individual approach to customers and even a large network of ATMs. Accordingly, the ethical standards in the activities of the bank directly affect the image of the credit institution, the improvement of which increases the flow of customers.

Thus, we can conclude that in modern conditions of sustainable development, when the banking system is developing rapidly, the number of players in the banking market is growing and banks are offering new products, consumers pay great attention to the bank's reputation, which largely depends on its compliance with ethical standards. Compliance with the norms of banking ethics should become an indispensable condition not only for the presence of a bank in the market, but also for receiving high incomes. Compliance with banking ethics is the key to success, as well as the issue of customer retention, the way to minimize one's risks.

In banking, ethical compliance is critical compared to other industries. An important component of banking ethics is the observance of the confidentiality of information, the preservation of banking secrecy. Bank's clients must be sure not only of the safety of their assets, but also of keeping secrets from third parties about these assets. With the acceptance of banking ethics, there comes an awareness of the high social role of banks in modern conditions.

References:

1. Mirziyoyev Sh.M. *If the economy is an organism that ensures the vital activity of society, then spirituality is its heart and soul.* – Video conference call on the cardinal improvement of the system of spiritual and educational work, strengthening the interaction of state and public organizations in this process. January 19, 2021. <https://president.uz/ru/lists/view/4089>
2. Bataeva B.S. *Islamic banks through the prism of the development of ethical finance and banks* – (Russia, Moscow) // *Problems of modern economics*, No. 1, 2013, p. 270–273.
3. Botavina RN *Ethics of business relations.* – M.: Knorus, 2012.
4. Venediktova V.I. *Business reputation: Personality, culture, ethics, image of a business person.* – M.: UNITY–DANA, 2013.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА МАСОФАВИЙ БАНК ХИЗМАТЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

И. Х. Собиров,
СамДАҚИ, и.ф.н.
Ш.Атабаева,
СамДАҚИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги ПФ–5953–сон Фармони билан тасдиқланган “2020 –2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси” «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат *дастурига* мувофиқ ишлаб чиқилган муҳим ҳужжатдир.

Ҳужжат банк тизимини ривожлантиришнинг мақсадлари, вазифалари ва устувор соҳаларини, 2020 – 2025 йилларда банк тизимини трансформация ва ислоҳ қилиш йўналишларини, хорижий мамлакатларнинг молия секторини трансформация қилиш тажрибаси асосида ва молиявий соҳадаги жаҳон тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда эҳтимолий ечимларни излаш йўлларини белгилайди. Тижорат банкларида банк хизматлари кўрсатиш сифатини оширишнинг самарали йуллари белгилаб берилган.

Тижорат банклари орқали янги банк хизматлари кўрсатишнинг энг такомиллашган ва оммалашиб бораётган усули мобил банкингдир. Мобил банкинг – интернет тармоғи ёрдамида мобил телефон (смартфон) орқали банк хизматларидан фойдаланишнинг замонавий усулидир. Бу усул банк хизматларидан фойдаланувчиларга банк ҳисобварагини масофадан бошқариш имконини беради ва деярли барча интернет–банкнинг операцияларини таъминлайди. Мобил банкнинг ёрдамида мижоз қуйидаги имкониятларга эга:

- банк карталарининг (кредит, дебет ва ҳоказо) ҳолатини кузатиш;
- мобил ва шаҳар телефон хизматлари,
- интернет–провайдерлар, коммунал, кабел ва рақамли телевидение хизматлари учун воситачилик ҳақларисиз тўловларни амалга ошириш;
- онлайн конверсия амалиётларни ўтказиш;
- картадан картага ўтказмаларни амалга ошириш;
- операцияларнинг автоматик ижросини сошлаш – ҳисобварақ бўйича ёки муайян саналарда белгиланган тўловлар;
- пул маблағларининг банк ҳисобварағига тушганлиги ҳақида маълумот олиш;

▪ банк картаси орқали амалга оширилган операциялар ҳақида маълумотнома олиш;

▪ онлайн–дўконларда ҳаридларни амалга ошириш;

▪ кредитларни сўндириш,

▪ омонатларга маблағ қўшиш;

▪ кредит олиш;

▪ пул ўтказмасини олиш–юбориш;

▪ ЙҲХББ жарималарини тўлаш;

▪ банк картасини очиш;

▪ банк картасини блоклаш ва блокдан ечиш;

▪ банк картасига омонат бўйича фоизларни кирим қилиш;

▪ банк картасининг амал қилиш муддатини узайтириш;

▪ мобил илова орқали турли валюталарда халқаро пул ўтказмаларини амалга ошириш.

Мобил банкинг хизматларидан фойдаланиш учун мижоз, аввало банк ҳисобварагини очиши лозим, яъни карта ҳисобварағи очилади (банк картаси).

Бунинг учун банкка ташриф буюриб (ёки масофадан) керакли ҳужжатларни тўлдириш, интернет орқали мобил телефонга тегишли иловани юклаб олиш лозим бўлади.

Мобил иловалар банк ёки тўлов ташкилотлари томонидан тақлиф этилиши мумкин. Агар мобил илова ва банк картаси битта банкка тегишли бўлса, ушбу илова орқали операцияларни амалга оширишда кичик воситачилик ҳақларидан озод бўлиш мумкин. Масалан, маблағларни бир картадан бошқа картага ўтказиш ёки нақд пул олиш учун комиссиялар мавжуд. Умуман олганда, комиссия 1% дан ошмайди.

Агар смартфонда илова ўрнатилган бўлса, фақатгина банк картаси билан ушбу иловада авторизациядан ўтиш кифоя, яъни иловада банк картаси ҳақида сўралган маълумотларни унга киритиш лозим.

Авторизация қилиш учун, картанинг олди томонидаги маълумотларни киритиш керак (карта эгасининг исми, картанинг индивидуал рақами ва картанинг амал қилиш муддати). Сўнгра банкнинг SMS–хабари орқали келган код ёрдамида оширилаётган авторизацияни тасдиқлаш лозим. Шундан кейин, иловага кириш учун парол (ПИН код) ўрнатиш ва уни эслаб қолиш муҳим, телефон ўғирланган ёки йўқолган тақдирда маблағларнинг хавфсизлиги мазкур парол орқали таъминланади.

Бир иловада бир неча карталарни рўйхатдан ўтказиш мумкин. Бу эса, иловани ўзида бир картадан бошқа картага осонгина ўтиш ва керакли карта билан тўловни амалга ошириш имконини беради.

Ҳар бир мобил банк иловасининг дизайни ва менюси ҳар хил, ammo бу муаммо эмас, чунки уларни ишлатиш жуда осон. Меню асосан фойдаланувчи истаган операцияларга мувофиқ бўлимлардан (ўтказмалар, тўловлар ва ҳоказо) ташкил топган. Биринчи ўринда иловага картанинг маълумотларини киритиш керак, ундан кейин тўловларни амалга ошириш мумкин.

Мобил банкинг орқали ҳар қандай банк операциясини амалга ошириши биланоқ иловада рўйхатдан ўтказилган телефон рақамига амалга оширилган операция ҳақида SMS–хабар юборилади.

Мобил банкинг афзалликлари:

- Мобил илова орқали масофадан туриб банк хизматларидан фойдаланиш;
- Вақтни тежаш;
- Кунига 24 соат ишлайди.

Мобил банкинг камчиликлари:

- Мобил телефоннинг ўтириланиши ёки йўқолиши;
- Ҳисобварақ хавфсизлиги даражасининг пастлиги.

Президентимизнинг 2020 йил 12 майдаги “2020 –2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси” тўғрисидаги Фармони ҳам масофавий банк хизматларини йўлга қўйиш учун замонавий технологияларни пухта ўзлаштириш, хизматларнинг янги турлари ва маҳсулотларини аниқлаш, хорижий илғор тажрибаларни ўрганиб, мамлакатимиз банк хизматлари оммабоплигини оширишда фойдаланиш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш, аҳолининг молиявий саводхонлигини юксалтириш давримизнинг долзарб масалалари сирасига киришига алоҳида аҳамият қаратилган. Шу боис бу қарор банк хизматлари ривожига янги босқични бошлаб берди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “2020 –2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси” тўғрисидаги ПФ–5992–сон Фармони.*

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

А.А. Азларова,
ТДИУ, доцент, и.ф.н.

Мамлакатимиз банк тизимида замонавий инновацион ахборот технологияларни кенг жорий этиш орқали рақамли иқтисодийтни ривожлантиришда Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 1 ноябрда қабул қилинган “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Қонуни 16 муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга рақамли технологиялар миллий бозори учун қулай муҳитни яратиш ва истиқболли «рақамли» стартапларни ривожлантириш мақсадида, «Рақамли Ўзбекистон—2030» Стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги Фармони 17 ва «2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида»ги Президент Фармонлари 18 нинг қабул қилиниши мазкур жараёнга тизимли ёндашишни талаб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев “2020 йилдан бошлаб ҳар бир банкда кенг кўламли трансформация дастури амалга оширилади. Бу борада банкларимизнинг капитал, ресурс базаси ва даромадларини ошириш алоҳида эътиборимиз марказида бўлади¹⁹” деб таъкидлаб ўтганлар.

Бугунги кунда республикада 32 та тижорат банклари фаолият юритмоқда.²⁰

Мазкур тижорат банкларининг асосий вазифаси, корпоратив бошқарувнинг юқори стандартларини қўллаб–қувватлаш шунингдек, ходимларнинг профессионал ривожланиши ҳисобига, бизнес жараёнларни мунтазам такомиллаштириб, инфорацион технологиялар соҳасида энг сўнгги технологияларни жорий қилиб ва хизмат кўрсатиш сифатини янада ошириш натижасида миқозларга замонавий янги инновацион банк хизматларини тақдим этиш бу орқали банкларнинг трансформациялашув жараёнларини жадаллаштириш ҳисобланади.

Ҳозирда, банк тизими юқори ўсиш суръатига эга бўлмоқда, жумладан, жами банк активлари 24,7% га, шундан кредит қўйилмалари 18,8 % га ўсган.

¹⁶ Ўзбекистон Республикасининг тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида қонуни. УРҚ-578-сон. 2019 йил 1 ноябрь. <https://lex.uz/docs/4575786>

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6079-сонли «Рақамли Ўзбекистон—2030» Стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 05.10.2020 йил. <https://lex.uz/docs/5030957>

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2020 — 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Фармони. ПФ-5992-сон.12.05.2020 й. <https://lex.uz/docs/4811025>

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси № 19 (7521). 2020 йил 25 январь.

²⁰ <https://cbu.uz/uz/credit-organizations/banks/>- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки расмий маълумоти

Ўзбекистон Республикаси банк тизими фаолиятининг асосий кўрсаткичлари
тўғрисида маълумот (мрд, сўмда) 21

Кўрсаткичлар номи	01.08. 2020 й.	01.08. 2021 й.	Номинал ўсиши, фоизда	Ҳақиқий ўсиши, (девальвацияни ҳисобга олмаган ҳолда) фоизда
Жами активлар	321 241	400 455	24,7%	22,2%
Жами кредит қўйилмалар	249 756	302 693	21,2%	18,8%
Жалб қилинган жами депозитлар	99 119	128 725	29,9%	27,8%
Жами капитал	55 364	63 597	14,9%	14,8%

Банкларнинг жами капитали ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 14,8, % га ўсиб, тижорат банклар капитал етарлиги даражаси ва ликвидлиги ўрнатилган меъёрий кўрсаткичларни янада мустаҳкамлашга замин яратмоқда.

Ҳозирги кунда, тўлов хизматлари бозорида янги молиявий технологиялар, инновацион ечимлар орқали тўлов хизматларини кўрсатишга ихтисослашган янги иштирокчилар ҳамда янги тўлов воситалари юзга келмоқда[5]

Бу ўз навбатида мамлакат банк тизимида Марказий банкнинг Тезкор тўловлар тизимининг банк тизимига интеграция қилиниши ва фойдаланишга топширилиши миждозларга масофавий хизмат кўрсатиш тизимлари орқали тўловларни туну–кун 24/7 режимида (шанба ва якшанба кунлари ҳам) амалга ошириш имконини бермоқда.

1–расм. Тезкор тўловлар тизими орқали 2020 йил март–сентябрь ойларида амалга оширилган тўловлар 22.

21 <https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/548033/> - Ўзбекистон Республикаси Марказий банки расмий сайти маълумоти

22 <https://www.cbu.uz> -Марказий банкнинг расмий сайти маълумоти

Мазкур тизим 2020 йил февраль ойининг иккинчи ярмида ишга туширилганига қарамасдан, ушбу тизим орқали амалга оширилган транзакциялар ҳажми 2020 йилнинг сентябрь ойида 17 108 млрд. сўмни ташкил этиб, март ойига нисбатан 31 мартага кўпайган. (1–расм)

Республикамик банк бозорининг бутунги кундаги ўзига хос тарафларидан келиб чиқиб, унинг истиқболини қуйидагича акс эттиришимиз мумкин:

- Ўзбекистонда банк бозори йирик ўсиш темпларига эга, хусусан юқорида келтирилган жадвалдан , 2021 йил давомида, жами банк активлари 22,2 % га, шундан кредит қўйилмалари 18,8% га ўсишга эга бўлган.

Ушбу таҳлил маълумотларини ривожланган давлатлар иқтисодиёти билан солиштирилганда ижобий ҳолат саналади ва бундан республика банк тизими келгусида ўсиши учун катта имкониятлар мавжудлигини асослаб беради, хусусан:

- ❖ республика банклари хизмат кўрсатиш профили бир–бирига жуда ўхшаш. Республика банк тизими нисбатан ҳали ёшлиги туфайли банклар томонидан ҳозирги кунда комплекс характерга эга банк брендини бошқалардан фарқли қилишга дастлабки ҳаракатлар кузатилмоқда. Яқин келажақда ўзаро рақобатнинг кучайиши натижаси банк тизимида маркетинг хизматининг роли ошиши, банклар ўз брендларининг ривожлантирилиши борасидаги ишларни жадаллаштиришларини кутиш мумкин.

- ❖ банклар асосан кам сонли мураккаб бўлмаган хизматлар кўрсатадилар. Банк тизими томонидан ҳозирги кунда кам сонли унчалик мураккаб бўлмаган хизматлар кўрсатилмоқда. Яқин келажақда Республика иқтисоди янада ривожланиши, мамлакат жаҳон банк тизими билан фаол интеграциялашуви натижасида ҳамда мижозларнинг молиявий билимлари ошиши натижасида қўшимча, мураккаброқ бўлган хизматларга талаблар ошиши кутилмоқда.

- ❖ корпоратив мижозлар учун кучли рақобат мавжуд. Бу рақобат банклардан банк тизимига кичикроқ даражада боғланган кичик бизнес ҳамда жисмоний шахслар гуруҳлари ҳисобига ривожланишни талаб қилади. Бу бўлса банклардан ушбу гуруҳлар учун керакли молиявий хизматлар кўрсатиш имконияти ҳамда кўп сонли, лекин бир мижозга ҳисобласа кам даромад келтирувчи мижозлар группаси билан ишлаб даромад келтириш имкониятини берадиган инфраструктурага эга бўлишини талаб қилади.

- ❖ узоқ муддатли ресурслар танқислиги мавжуд. Банк тизимида узоқ муддатли ресурслар танқислиги мавжуд. Узоқ муддатли ресурслар жалб қилишнинг истиқболли йўналишларидан бири – жаҳон молиявий бозорларидан ресурс жалб қилишдир. Бу бўлса банклардан халқаро алоқаларни янада кучайтиришни ва жаҳон стандартлари асосида ишлашни талаб қилади.

Янги Ўзбекистонда тижорат банкларининг трансформациялашув жараён-

ларини жадаллаштириш учун қуйидаги таклифларни ўринли деб ҳисоблаймиз.

1. Банкларда чакана бизнес, кичик бизнес ва корпоратив бизнес бўйича миқозлар базаси таҳлили, менежмент ҳисоботи шакллари ишлаб чиқиш, маҳсулотларни бошқариш таҳлили, миқозлар учун қадри таклифларни ишлаб чиқиш;

2. Банк маҳсулотларини сотишни бошқариш бўйича бозор таҳлили, жорий сотувлар амалиётини таҳлил қилиш, мотивация ва рағбатлантириш тизимини қайта кўриб чиқиш;

3. Тижорат банкларига аҳоли маблағларини жалб қилиш мақсадида аҳоли учун рақобатбардош баҳода муддатли ва жамғарма депозитларнинг янги турларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш бўйича ишларни давом эттириш;

4. Ҳозирда банклар томонидан кредит йўналишида андеррайтинг тизимида 3 йўналишда яъни, чакана, кичик бизнес ва корпоратив йўналишларда хизмат кўрсатилиши йўлга қўйилган. Шундан келиб чиқиб, банкларда кредит жараёнларини реинжинирингини юритиш ва кредитлаш амалиётини ахборот технологияларини қўллаган ҳолда такомиллаштириш;

5. Банкларнинг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда уларнинг келажақдаги пул оқимлари ва молиявий истикболини чуқур таҳлил қилиш;

6. Ходимларни бошқариш бўйича ходимларни ишга қабул қилиш жараёнини қайта кўриб чиқиш, ходимларни ишга жалб қилинганлигини тадқиқ қилиш, автоматлаштириш мумкин бўлган жараёнларни аниқлаш, ходимларни ўқитиш функцияларини қайта кўриб чиқиш;

7. Рискларни бошқариш бўйича рискларни бошқариш стратегияси ва сиёсатларини қайта кўриб чиқиш, банкнинг риск аппетитини ишлаб чиқиш, трансформацион жараёнларни ҳисобга олган ҳолда ликвидлик ва бозор рискларини бошқариш сиёсатларини ишлаб чиқиш, операцион рискларни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш;

8. Корпоратив бошқарув бўйича корпоратив бошқарув тузилмасини қайта кўриб чиқиш, мустақил аъзоларни қидириш ва танлаш бўйича тартиб ва қоидаларни жорий қилиш, кузатув кенгаши аъзолари ишини баҳолаш ва рағбатлантириш тартибини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш.

Фикримизча, юқорида келтирилган таклифларнинг амалга оширилиши янги ўзбекистонда банк хизматларини янада ривожлантиришга ва банк тизимининг трансформациялашув жараёнларини жадаллаштиришга ҳисса қўшади.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ХИЗМАТ ТУРЛАРИНИ КЕНГАЙТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

М.М. Абдурахманов,
ТДИУ, доцент, и.ф.н.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантирилишида молиявий хизматлар асосий ўринни эгалламоқда. Чунки, мамлакатимизда амалга оширилаётган модернизациялаш шароитида тижорат банкларнинг кенг тармоққа эга бўлаётганлиги, ўз навбатида, мижозларнинг банк хизматиغا бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қондириш ва тижорат банклари ўртасидаги рақобат муҳитини кучайишига имкон бермоқда. Бир сўз билан айтганда, банкларда замонавий операциялардан самарали фойдаланиш фаоллигини ошириш ҳозирги даврнинг долзарб масалаларидан бири деб қаралмоқда.

Банк тизимига ўз диққат эътиборини қаратиб келаётган Ўзбекистон Республикаси Президенти Мирзиёев Ш.М.: “Шунингдек, мамлакатимизда ислом молиявий хизматларини жорий этиш бўйича ҳуқуқий базани яратиш вақти—соати келди. Бунга Ислом тараққиёт банки ва бошқа халқаро молия ташкилотлари экспертлари жалб этилади.”²³ деб таъкидлаб ўтди.

Мамлакатимиз банк тизимида амалга оширилган ислохотлар натижасида аҳоли ишончини қозонадиган ва ишбилармонлар ҳамда тадбиркорларнинг кенг қатлами манфаатларини ҳимоя қиладиган, уларга кенг қамровли молиявий хизматларни кўрсата оладиган универсал тижорат банклари тизими тўлиқ шаклланди. Банкларнинг даромад олишга ва банк балансида риск акс этмайдиган катта ҳажмдаги хизматларни амалга оширишларига интилиши, уларнинг умумий ҳажмдаги хизматлари таркибида молиявий хизматлари улушини ва тегишли равишда улардан олинadиган даромадини оширишига имкон яратади. Бундан ташқари охириги йилларда, ҳам банклар томонидан, ҳам мижозлар томонидан молиявий хизматларига бўлган қизиқиш қуйидаги сабаблар билан асосланмоқда.

Биринчидан, банкларнинг молиявий хизматлари бошқа муассасалар томонидан олдиндан амалга оширилган хизматларга асосланади, шунинг учун банклар томонидан ушбу операцияларни ўтказиш механизми йўлга қўйилган.

Иккинчидан, банкларнинг кўпгина мижозларида ушбу операцияларга эҳтиёж бор. Шунинг учун тижорат банкларининг қўшимча молиявий хизматларини амалиётга киритиш, уларнинг эҳтиёжларини кенг миқёсда қондиришга ёрдам беради, ҳамда банк хизматларидан олдин фойдаланмаган янги мижозларни жалб қилади.

23 Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиста Мурожаатномаси. 29.12.2020 й. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

Учинчидан, банкларнинг мижозларга кўрсатадиган молиявий хизматлари ўзида бир қанча анъанавий хизматларни бирлаштиради. Бу ўз навбатида охир–оқибатда банк фаолиятининг универсаллашувига ва рискларнинг диверсификациясига олиб келади.

Тўртинчидан, молиявий хизматларини банк соҳасига кенг миқёсда киритилиши, умумий банк даромадини шаклланиш имкониятларини кенгайтиришига олиб келади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 2021 йилнинг 1 январь ҳолатига тижорат банклари филиаллари сони 861 тани, мини–банклар сони 356 тани, банк хизматлари кўрсатиш офислари сони 866 тани ҳамда туну–кун (24/7) ишлайдиган шохобчалар сони 1 452 тани ташкил этган.

Хусусан, 2020 йилда тижорат банклари томонидан базавий банк хизматларини кўрсатувчи 409 та янги банк хизматлари офислари ташкил этилиб, уларнинг сони 866 тага етган.

Шу билан бирга, аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг банк хизматларидан фойдаланиш имкониятларини ошириш мақсадида 2020 йилда банклар томонидан 691 та 24/7 режимида ишловчи ўзига–ўзи банк хизматларини кўрсатиш марказлари ташкил этилиб, уларнинг сони 1 452 тага етказилган.

Бу эса ўз навбатида, аҳоли ва тадбиркорлик субъектлари учун мазкур банк хизматлари офислари орқали зарур бўлган банк хизматларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтирмоқда.

Банкларнинг молиявий хизматларига қуйидагилар киради:

- лизинг операциялари ;
- траст операциялари;
- трансферт операциялари;
- факторинг операциялари;
- валюта операциялари;
- қимматли қоғозлар билан операциялар.

Банк мижозларининг янги банк хизмат турларига бўлган талабни ўрганиш ҳозирги замон банкларининг бирламчи масаласи бўлиб, банк фаолияти муомаласига киритилган: лизинг, факторинг, траст, воситачилик хизматлари ва уларга бўлган талабни ўрганиб долзарб ҳисобланади.

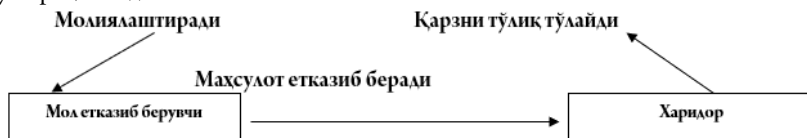
Лизинг (Leasing – ингл. «ижара») операцияларини молиялаштириш билан боғлиқ фаолият турлари кенг ривожланмоқда.

Бу операцияларнинг моҳияти шундаки, банклар машина–ускуна, жиҳозлар, транспорт воситаларини саноат корхоналарига узоқ муддатли ижарага беради ва улар билан лизинг шартномаларини тузади. Бу ҳолда банк воситаларни сотиб олиш учун саноат корхоналарига ссуда бериш ўрнига уларни ўзи сотиб олади ва истеъмолчиларга ижарага берган ҳолда эгалик ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Бунда банк ссуда фоизини эмас, балки ижара ҳақини (лизинг тўловини) олади. Корхоналар учун эса лизинг инвестицияларни молиялаштиришнинг махсус усулларидан бири ҳисобланади.

1–расм. Лизинг муносабатларининг асосий тамойиллари ва қоидалари²⁴

Тижорат банкларининг молиявий хизматларининг яна бир тури бу факторинг операциялари ҳисобланади. Бу операциялар бутун хўжалик кўламида тўловлар айланишини амалга ошириш билан боғлиқдир. Факторинг (ингл. Factor – воситачи) – ҳисоб–китобларни ташкил этиш соҳасидаги янги хизмат турларидан бўлиб, миқдорнинг айланма капитални кредитлаш билан мувофиқлашади.

2–расм. Факторинг операциялари қатнашчилари²⁵

24 Д.Ғ.Ғозибеков ва бошқалар.Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. Тошкент, «Фан ва технология»,2004 йил.59 бет.

25 Расм «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тижорат банклари томонидан факторинг операцияларини амалга ошириш тартиби тўғрисида»-ги 15.07.2000 й. № 476-сонли Низомни ўрганиш асосида муаллиф томонидан шакллантирилган

Факторинг операцияларида банк ўз мижозларининг дебиторларга бўлган талабларини сотиб оладилар. Бунда банк талабнинг 70–90 % ни (фоиз даражаси мижознинг молиявий ҳолати, ликвидлик даражаси ва бошқа молиявий кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда турли хил бўлиши мумкин) бўнақ тариқасида бирданига тўлаши, қолган қисмини эса (кредит учун фоизни ҳисобга олмаган ҳолда) белгиланган муддатда, дебитордан тўлов тушишидан қатъий назар тўлайди. Молиявий активлар миқдорининг ўсиши ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг ишонч траст (инг. Trust–“ишонч”) операцияларининг ҳажмининг ошишига олиб келмоқда. Банкнинг бу хизматлари банк билан мижоз ўртасида ишонччилик муносабатларининг ўрнатилиши билан боғлиқ. Тижорат банкларининг траст бўлимлари, мижозлар топшириги бўйича унинг номидан асосан мулк эгаллиги билан боғлиқ ва бошқа хизматларни бажаради. Банклар траст операцияларини хусусий корхона ва фирмалар, шахслар ва бошқа ташкилотлар учун амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида молиявий хизматлар фаолиятини янада ривожлантириш учун қуйидаги таклифларни ўринли деб ҳисоблаймиз:

– Ўзбекистонда банкларининг янги молиявий хизматлари бозори ривожланиш босқичида, банклараро рақобатнинг кучайиши, ахборот технологияларининг тараққиёти ҳамда банк хизматларига бўлган талабнинг ошиши янгидан–янги банк хизматларини кенг миқёсда жорий этишни заруратга айлантиряпти.;

– банкларнинг даромад олишга ва банк балансида риск акс этмайдиган қатта ҳажмдаги хизматларни амалга оширишларига интилиши, уларнинг умумий ҳажмдаги хизматлари таркибида воситачилик операциялари улушини ва тегишли равишда улардан олинadиган даромадини оширишига имкон яратади;

– тижорат банкларининг мижозларида молиявий хизмат турларига эҳтиёж бор. Шунинг учун тижорат банкларининг қўшимча воситачилик операцияларини амалиётга киритиш, уларнинг эҳтиёжларини кенг миқёсда қондиришга ёрдам беради, ҳамда банк хизматларидан олдин фойдаланмаган янги мижозларни жалб қилади;

– банкларнинг мижозларга кўрсатадиган молиявий хизматлари ўзида бир қанча анъанавий хизматларни бирлаштиради. Бу ўз навбатида охир–оқибатда банк фаолиятининг универсаллашувига ва рискларнинг диверсификациясига олиб келади.

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СФЕРЫ УЗБЕКИСТАНА

***М.Т. Яхшиева,
ТГЭУ, к.э.н., доцент.***

Основной целью развития банковского сектора Узбекистана в среднесрочной перспективе является повышение уровня и качества банковских услуг, предоставляемых организациям и населению. Достижение данной цели является необходимым условием развития экономики и повышения ее конкурентоспособности на международном уровне за счет перехода на инновационный путь развития. Повышение конкурентных преимуществ банков возможно, главным образом, за счет внедрения технологических, финансовых и организационных инноваций.

Правительство Узбекистана оказывает всемерную поддержку инновационному развитию банковской сферы, о чем свидетельствуют последние нормативные акты: Постановление Президента Республики Узбекистан от 06.05.2015 № ПП–2344 «О мерах по дальнейшему повышению финансовой устойчивости коммерческих банков и развитию их ресурсной базы» [1], Постановление Президента Республики Узбекистан от 12.09.2017 № ПП–3270 «О мерах по дальнейшему развитию и повышению устойчивости банковской системы республики» [2], Постановление Президента Республики Узбекистан от 23.03.2018 № ПП–3620 «О дополнительных мерах по повышению доступности банковских услуг» [3].

Банковская деятельность создаёт благоприятную почву для внедрения новых информационных технологий. Вкладывая средства в программное обеспечение, компьютерное и телекоммуникационное оборудование, на создание базы для перехода к новым вычислительным платформам, банки стремятся не только к лидерству в конкурентной борьбе, но и повышению качества предлагаемого обслуживания.

Предпринятые меры по активизации участия банковской системы в формировании благоприятного инвестиционного климата в Республике Узбекистан позволили получить ряд положительных эффектов для национальной экономики путем обеспечения более развитой финансовой среды для предприятий реального сектора, создания благоприятных условий для повышения деловой активности малого, среднего и частного предпринимательства, положительного влияния на повышение

конкурентоспособности отечественных предприятий, содействия существенному росту уровня сбережений и инвестиций, укрепления макроэкономической стабилизации и тенденций роста.

Кроме того, с повестки дня не снимается вопрос и экономической безопасности страны. «Экономическая безопасность означает состояние экономики, обеспечивающее достаточный уровень социального, политического и оборонного существования и прогрессивного развития государства, неуязвимость и независимость его экономических интересов по отношению к возможным внешним и внутренним угрозам и воздействиям. Можно утверждать, что состояние экономики – главный признак экономической безопасности».

Вместе с тем чрезмерное административное регулирование в сфере валютного обращения создало малоэффективную систему льгот и преференций для отдельных отраслей и хозяйствующих субъектов, привело к неравным условиям ведения бизнеса и нарушениям рыночных принципов конкуренции, что стало тормозящим фактором для привлечения иностранных инвестиций, увеличения экспорта товаров и услуг и, в целом, экономического развития страны.

В соответствии со Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах также в целях внедрения рыночных механизмов валютного регулирования, стимулирования роста экспортного потенциала страны, активного привлечения прямых иностранных инвестиций, повышения конкурентоспособности отечественных производителей на внешних и внутреннем рынках, улучшения инвестиционного климата и деловой среды 2 сентября 2017 г. за № УП–5177 принят Указ Президента Республики Узбекистан «О первоочередных мерах по либерализации валютной политики».

Указ, в частности, устанавливает, что с 5 сентября 2017 года:

– юридические лица Республики Узбекистан могут без ограничения приобретать в коммерческих банках иностранную валюту для оплаты по текущим международным операциям;

– физические лица–резиденты Республики Узбекистан могут свободно продавать в обменных пунктах и приобретать иностранную валюту в конверсионных отделах коммерческих банков в соответствии с действующим порядком с зачислением купленных средств на международные платежные карты и использовать их за границей без каких–либо ограничений;

– индивидуальным предпринимателям без образования юридического лица, занимающимся импортом потребительских товаров, разрешается

приобретать в порядке, установленном для физических лиц, иностранную валюту через банковские счета.

Несмотря на то, что в течение последнего года проводилась соответствующая работа по переходу к свободному обменному курсу валют, продолжают сохраняться определенные опасения, связанные с ожиданиями негативных последствий для экономического развития страны, социальной защиты населения, стабильности банковской системы и прозрачности денежно-кредитных отношений. И главной причиной такого негативного воздействия может стать прогнозируемая девальвация национальной валюты сум по отношению к основным мировым валютам. В целях смягчения возможных в краткосрочной перспективе воздействий проводимых реформ на наиболее уязвимые слои населения Правительством страны были предприняты своевременные меры, предусматривающие введение адресных и прозрачных социальных пособий и субсидий, улучшение жилищно-бытовых условий малообеспеченных семей, путем предоставления им льготных микрокредитов, минимизации влияния либерализации обменного курса на внутреннее ценообразование товаров и услуг, особенно товаров народного потребления, посредством снижения действующих норм и ставок таможенных платежей и др.

Список использованной литературы

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 06.05.2015 № ПП–2344 «О мерах по дальнейшему повышению финансовой устойчивости коммерческих банков и развитию их ресурсной базы»
2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 12.09.2017 № ПП–3270 «О мерах по дальнейшему развитию и повышению устойчивости банковской системы республики»
3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 23.03.2018 № ПП–3620 «О дополнительных мерах по повышению доступности банковских услуг».
4. *CapitalMarketsTechnology 2022* // [Электронный ресурс] *accenture.com* – URL: https://www.accenture.com/_acnmedia/pdf-69/accenture-capital-markets-technology-2022.pdf (датаобращения 17.03.2020)
5. *Five technology trends transforming Insurance Industry* // [Электронный ресурс] *imaginea.com* – URL: <https://www.imaginea.com/5-digital-trends-transforming-insurance-industries/> (датаобращения 20.03.2020)

ПРОЕКТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

А.Ш. Сабирова
ТФИ, к.э.н., доцент
У.С. Надирханов
ТГТУ, к.э.н., доцент.

Внедрение проектного менеджмента в деятельность компаний, прежде всего, в промышленно развитых странах, происходит в последние десятилетия с высокой степенью интенсивности. В современном Узбекистане также наметилась активизация применения проектного менеджмента, по сути, выступающего важнейшей частью всей системы управления организацией. Его трактуют как приложение знаний, опыта, методов и средств для реализации проекта с обязательным осуществлением ожиданий экономических выгод участников проекта.

Важной особенностью международной практики управления проектами является существование достаточного представительного перечня нормативных документов и систем сертификации специалистов по управлению проектами. Эти системы имеют как международный, так и национальный статус. Главная их цель сводится к формированию сообщества профессионалов, имеющих общую управленческую культуру, которая позволяет учитывать на практике социально-экономическое состояние, традиции, особенности религий и образа жизни, ментальность и другие особенности определенной страны.

Ныне успешно функционируют две ведущие международные организации, занимающиеся вопросами управления проектами:

- Институт проектного менеджмента (*Project Management Institute — PMI*),
- Международная ассоциация управления проектами (*International Project Management Association — IPMA*).

PMI – организация, занимающаяся разработкой методологии в области проектного менеджмента, которая олицетворяет процессуальный подход в управлении, где стандартизированы все стадии проекта, начиная от планирования, реализации, контроля изменений и до завершения проекта.

Вторая ведущая международная организация, занимающаяся вопросами управления проектам – это Международная ассоциация управления проектами — IPMA, известная созданием европейского подхода в проектном менеджменте, ориентирующегося на развитие навыков и компетенций специалистов.

Зарубежная практика сертификации не ограничивается выше перечисленными и охватывает и другие профессиональные сообщества, такие как Prince2 [1], созданный в Великобритании, и P2M, разработанный в Японии [2].

Рассмотрим, как наши соседи по СНГ приобщаются к международному опыту управления проектами и насколько востребованы проанализированные сертификации [3]. Результаты представлены в таблице:

Таблица

Востребованность в сертификациях

Страны	PMI	IPMA	PRINCE2	PM STANDARD
Россия	428	82	66	12
Казахстан	8	9	2	1
Беларусь	3	1	2	0
Украина	5	3	3	0

Что же касается Узбекистана, то в условиях осуществления огромной работы по ускорению социально-экономического преобразований, успешно реализуются крупные проекты по модернизации промышленности и строительству современных высокотехнологичных производств. Прогрессивные шаги на лицо. Но, как показал анализ, имеется ряд недостатков, тормозящих эти процессы, в числе которых:

1. Отсутствие единой системы проектного управления, обеспечивающей качественную организацию, координацию, мониторинг и контроль за процессом разработки и осуществления проектов государственного значения;

2. Недостаточное внедрение в управленческий процесс передовых информационно-коммуникационных технологий, позволяющих оперативно отслеживать ход и эффективность реализации проектов;

3. Низкая эффективность работы по анализу и оценке целесообразности, обоснованности и рентабельности реализуемых проектов, а также выявлению признаков завышения их стоимости и других злоупотреблений [4].

В целях исполнения Указа Президента Республики Узбекистан «О мерах по внедрению системы проектного управления в Республике Узбекистан» [4], в частности необходимости внедрения Единой национальной информационной системы проектного управления Республики Узбекистан видится на сегодняшний день целесообразным:

1. Создать на базе ТФИ единую образовательно – информационную сеть, охватывающую все учебные и научные заведения для мультипликации знаний в области проектного менеджмента с последующим слиянием ее в Единую национальную информационную систему проектного управления Республики Узбекистан;

2. Организовать семинары–тренинги посредством привлечения победителей образовательных и научных грантов США и Европы и фонда «Эл–юрт умиди» с приглашением специалистов в области проектного менеджмента из ведущих Университетов Европы;

3. Создать национальную многоуровневую систему сертификации для участников проектного менеджмента.

Список использованной литературы

1. Украинская ассоциация управления Проектами UKPHET» <http://www.upma.kiev.ua/ru/o-kompanii>.
2. Шанюкевич В.А., Шанюкевич И.В. Управление проектами: зарубежный опыт, состояние и развитие в Республике Беларусь
3. http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76758/1/Shanyukevich_V.A._28_38.pdf.
4. Обзор сертификаций в области управления проектами <https://enjoy-job.ru/edu/business-edu/obzor-sertifikatsij-v-oblasti-upravleniya-proektami/>
5. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по внедрению системы проектного управления в Республике Узбекистан» от 24 июля 2017 г., № УП–5120 <https://lex.uz/docs/3277726>.

ИНВЕСТИЦИОННУЮ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ

***Х.Х. Имомов,
ТГЭУ, к.э.н., доцент.***

Одна из важнейших тенденций развития экономики современного Узбекистана — рост инвестиций, который наблюдается в 2017–2021 годах. Известно, что именно увеличение объемов инвестиций, как внешних, так и внутренних, характеризует конкурентоспособность экономики. Годы инвестиционного голода, с которым мы боремся уже не первое десятилетие, оказали весьма губительное воздействие на все основные отрасли. В результате в Узбекистане имеется устаревший и недостаточный основной капитал, о чем свидетельствует устаревшее состояние другой инфраструктуры. Тем не менее, последние годы характеризуются положительной динамикой роста инвестиционной активности, которая проявляется как в финансовом секторе, так и в реальном производстве. Однако, если рассмотреть распределение вложений по отраслям, заметен определенный дисбаланс, объяснить который можно, в первую очередь, различиями в уровне доходности и риска предприятий. Наиболее привлекательными для инвесторов по-прежнему остаются сырьевой сектор, сфера промышленного производства и транспорт.

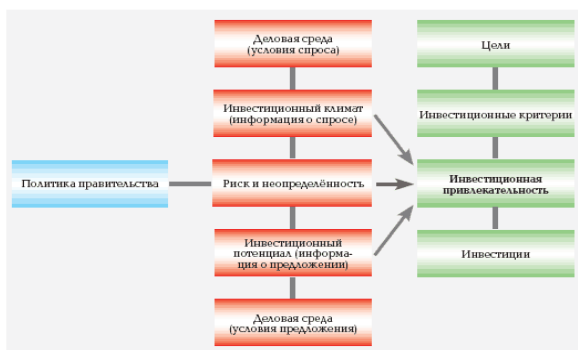
Нет необходимости подробно останавливаться на том, насколько позитивно сказывается на развитии предприятия привлечение инвестиционных ресурсов. Это очевидно. В наиболее общем виде, к числу положительных последствий специалисты относят возможность расширения производства, обновления основных производственных фондов, разработку и внедрение новых технологий, повышение качества и конкурентоспособности продукции и так далее. С другой стороны, общеизвестна и выгода инвестора, получаемая в виде дохода и компенсации риска, принимаемого на себя.

Тем не менее, инвестор и «потенциальный объект инвестирования» не всегда находят друг друга в сложной системе инвестиционных взаимоотношений. Процесс инвестирования осложняется несколькими факторами, с которыми инвестор сталкивается в процессе принятия решения. Одним из них является выбор объекта инвестирования, или, другими словами, инвестиционно привлекательного предприятия. Всем известно, что, принимая подобное решение, инвестор основывается на соотношении риска и дохода. Однако при наличии большого массива информации и множества работающих на рынке предприятий принять объективное и наиболее эффективное решение бывает

крайне непросто. При вложениях в ценные бумаги эмитентов «первого», а в отдельных случаях и «второго эшелона» вопрос оценки инвестиционной привлекательности является риторическим и не требует каких-либо пояснений. Такие инвестиции считаются низкорисковыми и приносят инвестору хотя и стабильный, но далеко не самый высокий доход. Для того, чтобы определять максимальную эффективность инвестиционного решения, введено понятие инвестиционной привлекательности предприятия. Понятие достаточно новое, в экономических публикациях появилось относительно недавно и используется преимущественно при характеристике и оценке объектов инвестирования, рейтинговых сопоставлениях, сравнительном анализе процессов. Исследование различных точек зрения на его трактовку позволило установить, что в современных представлениях нет единого подхода к сущности этой экономической категории. К одной из наиболее распространенных точек зрения относится сопоставление инвестиционной привлекательности с целесообразностью вложения средств в интересующее инвестора предприятие, которая зависит от ряда факторов, характеризующих деятельность субъекта. Определение хотя и корректное, но достаточно размытое, и не дает оснований рассуждать об оценке.

Оценивая инвестиционную привлекательность с точки зрения дохода и риска, можно утверждать, что это — наличие дохода (экономического эффекта) от вложения средств при минимальном уровне риска.

Роль данного понятия при характеристике инвестиционной среды и инвестиционной активности в целом можно проследить на следующей схеме:

Характеристике инвестиционной среды и инвестиционной активности²⁶

²⁶ Завлина П.В., «Оценка эффективности инвестиций» СПб: Академия, 2017. – с.73

Таким образом, становится очевидным, что вне зависимости от используемого экспертом или аналитиком подхода к определению чаще всего термин «инвестиционная привлекательность» используют для оценки целесообразности вложений в тот или иной объект, выбора альтернативных вариантов и определения эффективности размещения ресурсов.

Надо отметить, что определение инвестиционной привлекательности направлено на формирование объективной целенаправленной информации для принятия инвестиционного решения. Поэтому при подходе к ее оценке следует различать термины «уровень экономического развития» и «инвестиционная привлекательность». Если первый определяет уровень развития объекта, набор экономических показателей, то инвестиционная привлекательность характеризуется состоянием объекта, его дальнейшего развития, перспектив доходности и роста.

Одним из наиболее распространенных является анализ инвестиционной привлекательности на основании единого аналитического показателя уровня прибыльности собственных активов. Такой подход, видимо, может иметь место для выборки политики организации, определения наиболее эффективных путей использования капитала в процессе инвестирования, и формирования отдельных направлений инвестиционной деятельности. Поскольку он требует изучения минимального набора факторов, влияющих на принятие решения, его преимущество — относительная оперативность, особенно если есть большой объем информации по однородным объектам инвестирования. При этом оценить можно практически любой объект вложений. Но у этого подхода есть и заметные недостатки — прежде всего, высокая вероятность неточности оценки, невозможность сопоставить результаты анализа из-за отсутствия единой информационной базы, формирующей показателя. Сказывается и индивидуальный подход к оценке объектов инвестирования. По сути, процесс в этом случае сводится к субъективной оценке конкретного объекта тем или иным инвестором, что в свою очередь увеличивает как временные, так и стоимостные затраты на проведение анализа, а кроме того, значительно усложняет выявление искомым параметров, критериев и основных факторов, на нее влияющих.

АНАЛИЗ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА БАНКОВСКИХ УСЛУГ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

***А.М. Каримова,
СамИСИ, старший преподаватель.***

Сегодня в ходе последовательного реформирования финансового сектора в стране реализован ряд мер, результатом которого является создание необходимых правовых условий для ведения прогрессивного банковского бизнеса. В частности, приняты обновленные законы Республики Узбекистан «О Центральном банке Республики Узбекистан» [1], «О банках и банковской деятельности», [2] «О валютном регулировании» [3] и «О платежах и платежных системах», [4] соответствующие международным стандартам и создающие привлекательную правовую среду для иностранных инвестиций в финансовую сферу.

Однако проведенный анализ текущей ситуации в банковской сфере выявляет наличие проблем, которые препятствуют развитию банковского сектора в соответствии с экономическими преобразованиями и потребностями общества. Далее рассмотрим факторы, препятствующие развитию банковского сектора:

- высокая доля присутствия государства в банковском секторе
- недостаточное качество менеджмента и управления рисками в банках с участием государства
- низкий уровень финансового посредничества в экономике

Банковская система Республики Узбекистан характеризуется высокой концентрацией: т.е., 84% всех активов банков по–прежнему принадлежат банкам с государственной долей, а 64% принадлежат 5 государственным банкам (НБУ, Асака банк, Промстрой банк, Ипотека банк и Агробанк). Доля депозитов банков с государственной долей по отношению к кредитам составляет 32,9%. Для сравнения, в частных банках этот показатель составляет около 96%. Депозиты физических лиц составляют всего 24% от общего объема депозитов в банковской системе, это составляет около 5% ВВП. Одной из важнейших задач сегодня является привлечение сбережений населения в банковскую и финансовую систему [5].

Основные показатели финансовой системы Узбекистана. В 2018–2020 годах количество кредитных организаций увеличилось до 55, в том числе 4 коммерческих банков (Пойтахт Банк, Тенге Банк, ТВС Банк, Анор Банк), микрокредитных организаций до 33 и ломбардов до 18. По состоянию на 1 января 2021 года активы коммерческих банков достигли 366,1 трлн, увеличившись на 120% по сравнению с 2017 годом. В этот период среднегодовой реальный рост (без учета девальвации) составил 24,1%. [5] В результате либерализации валютной политики уровень долларизации в банковском секторе значительно снизился. В частности, в 2017 году доля валютных активов банков в совокупных активах составляла 64%, а в 2020 году этот показатель снизился до 50,2%. Также, за этот период доля кредитов в иностранной валюте снизилась с 62,3% до 49,9%, а доля депозитов в иностранной валюте снизилась с 48,4% до 43,1%. [5] Реальный рост

кредитов в среднем составлял 38,6% в год. По состоянию на 1 января 2021 года общий объем кредитов, выданных экономике, составил 277 трлн сумов и увеличился на 150% по сравнению с 2017 годом [5]. Среднегодовой реальный темп роста депозитов за этот период составил 18,5%.

Банковские активы. По итогам 2020 года объем активов коммерческих банков составил 366,1 трлн сумов, из которых 277 трлн сумов пришлось на долю кредитов. При этом номинальный рост активов составил 34,2% по сравнению с 2019 годом, а реальный рост (без учета девальвации) – 28%. Примечательно, что доля активов в иностранной валюте в структуре совокупных активов банков постепенно сокращается. Если в 2017 году этот показатель составлял 64%, то к 2020 году он снизился до 50,2%. (см.: табл.1)

Таблица 1

Совокупность активов банков (%) [5]

п/п	Наименование	ГОДЫ			
		2017	2018	2019	2020
1	номинальный рост	98,2	28,7	27,2	34,2
2	реальный рост	21,8	26,8	19,8	28
3	доля активов в иностранной валюте	64	55,4	47,3	50,2

Банковские кредиты. По состоянию на 1 января 2021 года остаток кредитов экономике составил 277 трлн сумов, что на 30,9% больше по сравнению с 2019 годом и на 150% по сравнению с 2017 годом.

Без переоценки кредитов в иностранной валюте реальный рост кредитов составил 24,9%. Доля кредитов в иностранной валюте в общем кредитном портфеле снизилась с 62,3% в 2017 году до 49,9%.

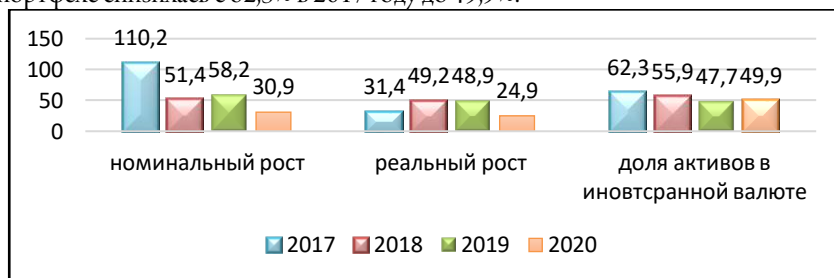

Рис. 1. Доля кредитов в иностранной валюте [5]

По состоянию на 1 января 2021 года остаток кредитов физическим лицам увеличился на 304% по сравнению с 2017 годом (с 13,6 трлн сумов до 54,9 трлн сумов), а объем кредитов промышленности вырос на 126% (с 45,2 трлн сумов до 102,2 трлн сумов). Объем кредитов в секторах торговли и услуг увеличился на 280% (с 5,2 трлн сумов до 19,9 трлн сумов).

Банковские депозиты. По состоянию на 1 января 2021 года общий объем остатков по депозитам в банковской системе составил 114,7 трлн.

сумов, из которых 27,4 трлн. сумов (24%) – вклады физических лиц, 87,3 трлн. сумов (76%) – вклады юридических лиц.

Доля депозитов физических лиц составляют всего 24% от общего объема депозитов в банковской системе. Тем не менее, темпы роста депозитов населения значительно ускорились за последние годы. (см.: табл.2)

Таблица 2

Депозиты в банковском секторе. (%) [5]

п/п	Наименование депозита	ГОДЫ					
		2016	2017	2018	2019	2020	2021
В национальной валюте							
1	Физические лица	7	7	9,5	12,1	17,4	24
2	Юридические лица	28	30	32,8	51,2	64,9	76
В иностранной валюте							
1	Физические лица	2	6	6	8	10	11
2	Юридические лица	10	29	27	40	50	55

В целях расширения доступности банковских услуг, снижения государственной доли в банковской системе, в прошлом году был принят Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020–2025 годы».[6]

Согласно которому, решено приватизировать «Ипотека–банк», «Узпромстройбанк», «Асакабанк», «Алокабанк», «Кишлок курилиш банк» и «Туронбанк». А также в рамках реализации Стратегии в 2020 году Международная финансовая корпорация (IFC) предоставила АКИБ «Ипотека–банк» заем в узбекских сумах на эквивалентную сумму 35 млн. долларов США в целях поддержки приватизации банка и увеличения кредитования малых и средних предприятий (МСП).

Более того, «Узпромстройбанк» начал осуществлять программу трансформации и преобразований. Банком сделаны первые шаги в плане коммерциализации бизнес–модели и реформирования корпоративного управления. При этом, Европейский банк реконструкции и развития (ЕБРР) консультирует банк по вопросам приватизации, совершенствования казначейских операций, управления активами и пассивами. В частности, в 2020 году «Узпромстройбанк» и ЕБРР подписали заемное соглашение по привлечению кредитной линии на сумму 40 млн. долларов для финансирования отечественных производителей, экспортеров и предприятий малого и среднего бизнеса. Банк внедрил андеррайтинг, который позволяет проводить кредитные операции без участия сотрудников.

В начале 2020 во всем мире вспыхнула пандемия коронавируса, которая привела к значительному изменению в мире во всех сферах экономики. Весь мир столкнулся с серьезными сложностями в обеспечении стабильности своих финансовых систем, в результате чего были приняты беспрецедентные меры реагирования в период кризиса.

Финансовая система выявила необходимость внедрения новых инновационных технологий в финансовой–банковской системе, расширение инструментов небанковского финансирования, повышение уровня финансовой грамотности среди населения, а также разработку более прозрачных механизмов предоставления социальной поддержки уязвимым слоям населения.

Проведённый анализ свидетельствует о том, что пандемия спровоцировала рост индустрии онлайн–заказов и доставки, что привело к динамичному росту дистанционных банковских услуг, т.е. безналичных платежей, развитие систем электронных денег и переводов. В частности, по состоянию на 1 января 2021 года количество пользователей дистанционных услуг составило 14,5 млн (из них 13,7 млн — физические лица, 822 тыс. — хозяйствующие субъекты), что на 30% больше, чем за аналогичный период минувшего года. Это в свою очередь стимулирует процесс трансформации коммерческих банков в сторону цифровизации, перестройки алгоритмов обслуживания клиентов и более глубокого пересмотра процессов построения взаимоотношений с клиентами.

В заключении хочется отметить выдача Центральным банком лицензий на осуществление деятельности цифровых банков и филиалов также явилась толчком для дальнейшей цифровизации финансово–банковской системы и выделила современные подходы во взаимоотношениях между клиентом и банком. Считаем, осуществление деятельности цифровых банков и филиалов должна сохраниться и в период после отмены карантинных ограничений, что способствует дополнительному пополнению бюджета страны.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан «О Центральном банке Республики Узбекистан» от 21 декабря 1995г., новое издание от 11.11.19 г.
2. Закон Республики Узбекистан «О банках и банковской деятельности» от 26 апреля 1996 г., новое издание от 05.11.19 г.
3. Закон Республики Узбекистан «О валютном регулировании» №ЗРУ–573 от 22.10.2019 г.
4. Закон Республики Узбекистан «О платежах и платежных системах» №ЗРУ–578 от 01.11.2019 г.
5. <https://review.uz/post/obzor-dinamiki-razvitiya-finansovo-bankovskogo-sektora-uzbekistana-za-2017-2020-god>
6. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020–2025 годы».

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИДА ДИВИДЕНД СИЁСАТИ ВА ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

А.А. Темиров,
ТДТУ доценти

Мамлакат рақобатбардошлиги даражасини унинг миллий компаниялари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, корхоналар, тармоқлар рақобатбардошлиги таъминлаб беради, бу эса ўз навбатида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиялаштириш манбалари учун рақобатини кучайтишига олиб келади. Акциядорлик жамиятлари фаолиятини самарали ташкил этиш мақсадида мамлакат миқёсида иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган бир вақтда улар фаолиятининг асосий мезонларидан бири бўлган дивиденд сиёсати муҳим аҳамиятга эга²⁷.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлагандек, “Халқаро тажрибани ўрганиб, рақобатни олиб кириш мумкин бўлган монополия соҳаларига хусусий сектор учун йўл очиш ва шу орқали рақобат муҳитини шакллантириш лозим. Бу борада табиий монополия ва рақобат тўғрисидаги қонуналарни янгилаш ҳамда иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантириш стратегиясини ишлаб чиқиб талаб этилади”²⁸.

Замонавий молиявий ўзгаришлар корпоратив бошқарув муаммоларига эътибор қаратиш зарурлигини кўрсатмоқда. Корпоратив бошқарувнинг сифат даражаси компанияга сармоя киритиш имконияти тўғрисида қарор қабул қилишга таъсир қилади, бу эса ўз навбатида унинг капиталлашувининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Шу сабабли ҳам, корпоратив бошқарувнинг муҳим элементи сифатида компаниянинг бозор қийматини максимал даражада ошириш учун истеъмолга йўналтириладиган ҳамда капитализация қилинадиган фойда ўртасидаги оптимал нисбатни белгилаб берадиган дивиденд сиёсати муҳим ҳисобланади.

Дивиденд сиёсати корпорациянинг акциядорларига дивидендлар тўлаш соҳасидаги қоидалар мажмуи ҳисобланади. Корпоратив бошқарувнинг сифат даражаси компанияга сармоя киритиш имконияти тўғрисида қарор қабул қилишга таъсир қилади, бу унинг капиталлашувини ўзига хос хусусиятидир. Корпоратив бошқарувнинг муҳим элементи сифатида компания бозор қийматини максимал даражада оширишни ўз ичига олган дивиденд сиёсати ҳисобланади²⁹.

Дивиденд сиёсати компаниялар молиявий стратегиясининг ажралмас қисми бўлиб, уни танлаш жуда мураккаб жараёндир. Чунки дивиденд сиёсатининг энг муҳим вазифаларидан бири компания ривожланиши учун етарли даражадаги молиялаштириш зарурияти билан акциядорлар манфаатларининг оптимал комбинациясини таъминлаш ҳисобланади. Шунингдек, дивиденд сиёсати

27 Бочарова И.Ю. Дивидендная политика в системе корпоративного управления компаний // Финансы и кредит. № 47 (479), 2011, с 11-16

28 Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлиса Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 25.01.2020 й.

29 Темиров А. Дивидендлар ва дивиденд сиёсати. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2020, -163 б.

молиялаштириш соҳасида компаниянинг бошқарув қарорларининг ажралмас қисми бўлиб, унинг энг муҳим жиҳати сифатида дивиденд тўловлари ва унинг компания ривожланиш учун қолдириладиган қисми ўртасида фойдани тақсимлашнинг оптимал нисбатларини топиш ҳисобланади. Ушбу нисбат эса келгусида акциядорлик жамиятининг стратегик ривожланишини таъминлаш, компания бозор қийматини максимал даражада ошириш, акцияларнинг бозор қийматини оширишга қаратилган аниқ чора-тадбирларни аниқлаш имконини беради. Мазкур вазифаларни ҳал этиш ўз навбатида акциядорлик жамияти дивиденд сиёсатини мақсадини аниқлаш имконини беради. Тақсимланмаган фойдани реинвестициялаш компания учун янги акцияларни чиқариш билан таққослаганда, нисбатан арзон молиялаштириш шакли бўлиб, унинг фаолияти устидан мулкдорларни назорат қилишнинг мавжуд тизимини сақлаб қолишга имкон беради. Капитализация қилинган фойда миқдорининг ўсиши корхонанинг мулкӣ ҳолатининг ўсиши, ўз маблағларининг кўпайишини кўрсатади.

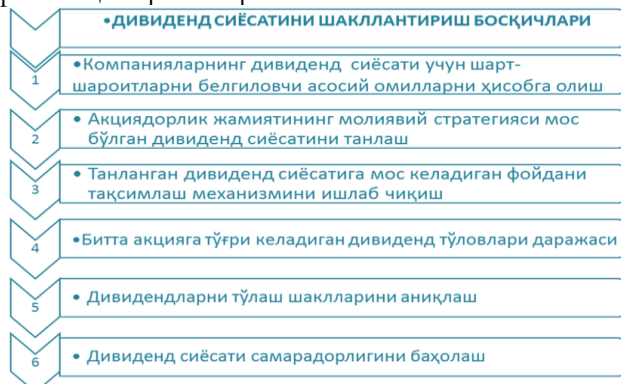
Акциядорлик жамиятларида дивиденд сиёсатини ишлаб чиқиш ўзаро боғлиқ бўлган икки вазифани белгилаш ва ҳал этишга қаратилади. Булар:

1. Компанияни зарур молиявий ресурслар билан таъминлаш вазифаси. Бу ерда эътибор қаратилиши керак бўлган масала компаниянинг тақсимланмаган фойдаси бўлиб ҳисобланади.

2. Молиявий қарорлар қабул қилишнинг асосий мезони сифатида акциядорларнинг умумий мулкни максимал даражада ошириш.

Ўзбекистон Республикаси акциядорлик жамиятларининг дивиденд сиёсати ривожланаётган мамлакатларга хос бўлган дивиденд сиёсати танланилаётганлигини кўриш мумкин. Маълумки, ривожланаётган бозорларида инвесторлар тўланадиган дивидендлар миқдорига эмас, балки компания капиталлашувининг ўсиш истиқболларига йўналтирилган сиёсатни маъқул кўришади.

Қуйидаги расмда акциядорлик жамиятининг дивиденд сиёсатини шакллантириш босқичлари келтирилган.

1–расм. Акциядорлик жамияти дивиденд сиёсатини шакллантиришнинг асосий босқичлари³⁰

³⁰ Маълумотлар асосида муаллиф ишланмаси

Акцияларга тўланадиган дивидендлар миқдори ўз навбатида, ривожланган мамлакатларда компаниянинг қимматли қоғозлари қийматида камроқ ўзгаришларга эга бўлган шароитларда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси компаниялари томонидан дивидендларга йўналтириладиган соф фойданинг улуши аста-секин ўсиб бормоқда, аммо дивиденд рентабеллиги пастлигича қолмоқда.

Мамлакатимизда компаниялар томонидан танланган дивиденд сиёсатини ишлаб чиқишига қуйидаги омиллар гуруҳлари таъсир қилади:

1. Ҳуқуқий омиллар. Ўзбекистон Республикасида дивидендларни тўлаш Фуқаролик кодекси, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида” ги қонун ва бошқа қонуности ҳужжатлар билан тартибга солинади, унга мувофиқ дивидендлар тўлаш манбалари аниқланади, акциядорлик жамиятларида дивидендларни тўлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли бўлмаган ҳолатлар, дивидендларни тўлаш тартиби ва муддатлари ва бошқалар тўғрисида қарорлар қабул қилинади.

2. Шартнома шартлари. Хориж тажрибасидан маълумки, узоқ муддатли кредитлар берадиган банклар кредит шартномаларида компаниялар фаолиятида қайта инвестицияланадиган фойда улуши билан боғлиқ бўлган чекловлар миқдорини белгилашни назарда тутлади. Банк ўз қарз олувчисининг самарали фаолиятидан манфаатдор, бу эса ўз навбатида олинган кредит суммасининг ўз вақтида қайтарилиши имкониятини яратади.³¹

3. Ликвидлик. Махсулот реализацияси вақтида пул тўловлари ҳар доим ўз вақтида келиб тушмаслик ҳолатлари мавжуд. Акциядорлик жамиятининг фаолияти фойда билан яқунланган бўлиши мумкин, лекин дивидендлар тўлаш учун ҳисоб рақамида етарли маблағлар бўлмаслиги ҳолатлари ҳам учраб туради. Шунинг учун, қонунчиликка кўра, дивидендлар нафақат пул билан, балки бошқа мол-мулк, қимматли қоғозлар билан ҳам тўланиши мумкин.

4. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш. Ривожланаётган компаниялар фаолиятида хом-ашё ва ресурсларга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун молиявий маблағларнинг етишмаслиги муаммолари мавжуд. Бундай шароитда акциядорлар ташқаридан қарз олиш ёки қўшимча акцияларни чиқаришга йўл қўймаслик учун дивидендларни тўлашда чекловларига ўтиш сиёсатини амалга оширишлари мумкин.

5. Акциядорлар манфаатлари. Тўланадиган дивидендлар миқдори тўғрисидаги қарор қабул қилинишида унинг компания бозор қийматига қандай таъсир қилишини ҳисобга олиши керак. Қайта инвестициялашга йўналтириган фойда келажакдаги дивидендларнинг кафолати бўлиб ҳисобланади, шунинг учун ҳам дивидендлар ўсиши даражаси унинг қийматига боғлиқ бўлади.

31 Темиров А.А. Пути совершенствования корпоративного управления в коммерческих банках Республики Узбекистан // Управление государственное, муниципальное и корпоративное: теория и лучшие практики. Материалы Пятой Международной научно-практической конференции. – Ростов на Дону, 16–17 октября 2020 г., с. 261-265.

6. Мулкнинг “бўлиниши” муаммоси. Агар акциядорлик жамияти юқори миқдорда дивидендлар тўлайдиган бўлса, фаолиятини молиялаштириш учун шубҳасиз, ташқи молиялаштириш манбаларига, хусусан қўшимча акциялар чиқаришга мурожаат қилади. Бундай ҳаракатлар янги акциядорларнинг пайдо бўлишига ва мавжуд бўлган мулк ҳуқуқининг “бўлиниши” (манфаатлар тўқнашуви)га олиб келиши мумкин.

7. Ахборот таъсири. Дивидендларни тўлаш тўғрисидаги маълумотлар нафақат акциядорлар томонидан, балки қимматли қоғозлар бозорининг профессионал иштирокчилари ва махсус ахборот агентликлари томонидан ҳам кузатилиб борилади. Акциядорлик жамиятининг дивидендларни аввалги даврларга нисбатан кам ёки кўп тўланиши ҳақидаги ҳар қандай хабар компания акция ставкаларининг кескин кўтарилиши ёки пасайишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли ҳам акциядорлик компанияси исталмаган бозор миш–мишлари ёки ваҳимага сабаб бўлмайдиган барқарор дивиденд тўловлари сиёсатини амалга ошириш керак.

Акциядорлик жамиятларининг катта қисми дивидендларни тартибсиз равишда тўлайди. Дивиденд тўловлари компанияларда мавжуд бўлган бўш пул маблағларига боғлиқ. Бир қатор эмитентлар эса ўтган йиллардаги тақсимланмаган фойдаларидан дивиденд тўловлари тўлаш амалиётини давом эттирмоқда.

Ўзбекистон Республикаси акциядорлик жамиятларининг замонавий дивиденд сиёсатидаги асосий тенденцияларни шундай кўрсатиш мумкин:

1. Тўланган дивидендлар миқдорини босқичма–босқич ошириш. IPO га тайёргарлик билан шуғулланаётган йирик компаниялар ва стратегик хорижий сармоядорларга эга компаниялар учун дивиденд сиёсати фаолиятларини муваффақиятли ривожланиш учун зарур шарт ҳисобланади. Шу сабабли ҳам, компаниялар акциядорларнинг йиллик мажлиси ўтказилгандан сўнг йилига бир марта дивидендлар тўлашга мойиллик сезмоқда, бироқ, айрим компаниялар эса ҳар олти ойда ёки ҳар чоракда дивидендлар тўлаши ҳам мумкин.

2. Акцияларнинг дивиденд рентабеллиги паст, бу ривожланаётган бозорларга хос бўлган хусусиятидир. Бироқ, бир қатор хом–ашё компаниялари юқори рентабелликни намойиш этмоқда. Мисол учун, “Қизилкумцемент”, “Кварц” ва бошқалар. Бошқа томондан эса, қарз юки туфайли баъзи акциядорлик жамиятлари дивидендларининг бир қисмини қарзни қайтаришга йўналтирмоқда, бу ўз навбатида дивиденд сиёсатини ўзгартиришига тўғри келмоқда.

3. Компаниянинг асосий акциядори фойдасига маблағларни қайта тақсимлаш учун дивиденд тўловларидан фойдаланиш амалиётини ёйиши. Ушбу ҳолат мулкнинг юқори концентрацияси натижасида юзага келади. Дивидендлар миқдори бозор нуқтаи назаридан эмас, балки асосий акциядорнинг молиялаштиришдаги эҳтиёжларидан келиб чиқади, миноритар акциядорлар ҳам ўз навбатида манфаатдор бўлиб қолади.

4. Компаниянинг ички норматив ҳужжатларида дивиденд сиёсатини расмийлаштириш амалиётини қўллаш. Ушбу ҳужжатларда дивидендларни тўлашга

йўналтириган соф фойданинг энг кам улуши назарда тутилган. Бу эса ўз навбатида компания фаолиятининг прогноз қилиш имкониятини оширади, уни инвесторлар учун янада қулай ва жозибадор қилади, шунинг сабабли ҳам у корпоратив бошқарув амалиётини яхшилайдди.

Акциядорлик жамиятларининг асосий мақсади оддий акцияларнинг баҳосини максимллаштиришдан иборатдир, бу эса ўз навбатида менежерлар қарорининг муваффақияти ёки муваффақиятсизлиги акциялар баҳосига таъсир этишлари орқали баҳоланади. Шундай экан, менежерлар компания акция нархларига дивиденд сиёсати орқали таъсир кўрсата оладиларми деган саволга эътибор қаратиш зарур. Компания бошқаруви унинг акциядорларига дивидендни тўлаб бериш ёки тўламаслик ҳақида қарор қабул қилишларида қандай амалиётлардан фойдаланишлари мумкин. Бу ўринда компаниянинг ўз акцияларини қайта сотиб олишлари даражасини ошириши дивидендларни нақд тўлаб беришнинг муқобилидир. Дивиденд сиёсати икки асосий йўналишдан иборат.

1. Дивиденд тўлаб бериш нисбати бўлиб, компаниянинг даромадларига нисбатан тўлаб берилган дивидендлар миқдорини билдиради. Масалан, ҳар бир акцияга дивиденд 1000 сўм ва ҳар бир акциядан даромад 2000 сўм бўлсин, унинг тўлаб бериш нисбати 50 фоизга тенг (1000/2000).

2. Дивидендларнинг вақт давомидаги барқарорлиги. Бу инвестор учун олиннадиган дивидендлар қиймати каби муҳим.

Ўзбекистон Республикасидаги кўпчилик акциядорлик жамиятлари дивиденд сиёсатини шакллантиришда бошқарув дивидендларни тўлаш ва қайта молиялаштириш ўртасидаги баланслаш борасида кўплаб муаммоларга дуч келадилар. Хусусан:

– бошқарув фаолиятга инвестиция қилиш миқдорини ва инвестициялашни қандай йўл билан, яъни қанча қарз ва ўз маблағлари нисбатида молиялаштириш бўйича қарор қабул қилишда;

– юқори дивидендлар тўлаш тўғрисидаги қарор компаниянинг ўз фойдасини камроқ қисмини олиб қолишини англатади, бу эса, ўз навбатида ташқи молиялаштириш манбаларига қарам бўлиб қолишига олиб келади.

Шунингдек, бошқарувнинг инвестициялаш ва молиялаштириш бўйича қарорлари камроқ дивиденд тўлаш ҳамда кўпроқ фойдани реинвестициялашга йўналтириши тўғрисидаги қарори ташқи молиялаштиришга мурожаат қилиш заруриятини камайтиради. Бошқа томондан, баъзи мутахассисларнинг фикрича дивиденд миқдорини молиялаштиришга йўналтириш мувофиқ эмас деб ҳисоблайдилар. Фикримизча, дивиденд сиёсати компаниялар барча ижобий NPV (Net Present Value – соф жорий қиймат) га эга инвестиция лойиҳаларини улар дивиденд тўлашлари керакми ёки йўқлигидан қатъий назар қабул қилишларига эътибор қаратиши зарур. Бу жуда муҳим, чунки агар қарорни дивиденд тўлашга қаратилса ҳам, компаниянинг яхши инвестицион лойиҳасини қабул қилинишига халал бермаслиги керак.

Дивидендлар миқдори компаниянинг рентабеллигига боғлиқлиги муҳим ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси акциядорлик жамиятларининг дивиденд тўловлари беқарор бўлиб қолмоқда ва у ўзида корхоналарнинг молиявий ҳолати ҳамда инвестиция имкониятларини тўлиқ акс эттирмайди. Концентрациялашган мулкка эга бўлган компанияларда дивиденд сиёсати кўп ҳолларда атроф-муҳитнинг ноаниқлиги, мулк ҳуқуқларининг заиф ҳимоя қилинганлиги ва ривожланмаган институтлар таъсири остида шакланган аксарият акциядорларга боғлиқ. Дўстона дивиденд сиёсатини олиб борадиган янги компанияларнинг пайдо бўлиши потенциал ва ҳақиқий инвесторлар учун қўшимча ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // *Халқ сўзи*, 25.01.2020 й.
2. Бочарова И.Ю. Дивидендная политика в системе корпоративного управления компаний // *Финансы и кредит*. № 47 (479), 2011, с 11–16.
3. Бригхэм Юджин Ф. Финансовый менеджмент / Бригхэм Юджин Ф., Майкл С. Эрхардт. – СПб.: Питер, 2007. – 960 с.
4. Ковалёв В. В. Финансовый менеджмент: теория и практика / В. В. Ковалёв. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2014. – 1094 с.
5. Жураева Н. Влияние дивидендной политики на финансовый рынок Узбекистана // *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 19.05.2017, с 3–6.
6. Темиров А.А. Пути совершенствования корпоративного управления в коммерческих банках Республики Узбекистан // *Управление государственное, муниципальное и корпоративное: теория и лучшие практики. Материалы Пятой Международной научно-практической конференции*. – Ростов на Дону, 16–17 октября 2020 г., с. 261–265.
7. Темиров А. Дивидендлар ва дивиденд сиёсати. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2020, – 163 б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИХ И СТАТИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ФИНАНСОВОГО РЫНКА.

**Х.Т. Кадирова,
НИТИ, доцент.**

При изучении финансовых рынков в эмпирических исследованиях в области финансов широко используются эконометрические и статистические методы. В частности, эконометрические методы являются важным инструментом в научных исследованиях при оценке финансовых показателей предприятия, инструментов финансового рынка и корпоративных финансов.

Использование в финансовых исследованиях таких методов, как двойная регрессия, кумулятивная регрессия, спектральный анализ и анализ временных рядов, дает эффективные результаты.

Статистические распределения нормального распределения, плоского распределения и логнормального распределения широко используются в портфельной теории и управления рисками, распределения Пуассона, биномиального распределения, децентрализованного распределения XI–квадрат в управлении активами.

Регрессионная модель изучает корреляцию между одной зависимой переменной и другой зависимой переменной. Однако в большинстве случаев изучаемый результат будет зависеть не от одного, а от нескольких факторов. На рыночный курс акций, безусловно, влияет не только прибыль, полученная от предприятий, но и другие факторы. Это отражается не только на индексах фондовых бирж, но и на мировом финансовом рынке в целом. Поэтому регрессионный анализ, который имеет несколько некоррелированных переменных, является важным аналитическим инструментом:

Модель парной регрессии задается следующим уравнением³²:

$$Y_i = \alpha + \beta X_i + e_i, \quad (1)$$

Здесь α и β являются параметрами, их оценка производится с использованием метода наименьших квадратов (1), в качестве оценки уравнения можно представить следующее уравнение (2):

$$y_i = a + bx_i + e_i, \quad (2)$$

32 Cheng-Few Lee, Hong-Yi Chen, John Lee Financial Econometrics, Mathematics and Statistics. Theory, Method and Application. New York: Springer. 2019.,p

Здесь a и b – оценка параметров α и β соответственно, которые можно определить путем решения системы следующих нормальных уравнений (3):

$$\begin{cases} na + b \sum_{i=1}^n X_i = \sum_{i=1}^n Y_i, \\ a \sum_{i=1}^n X_i + b \sum_{i=1}^n X_i^2 = \sum_{i=1}^n X_i Y_i. \end{cases} \quad (3)$$

Допустим, изучается взаимосвязь между переменными: ценой акций, дивидендами и нераспределенной прибылью. Эту финансовую задачу можно смоделировать с помощью кумулятивной регрессии (4):

$$Y_i = \alpha + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + e_i, \quad (4)$$

здесь Y_i – цена акции (для i – фирмы), X_{1i} – дивиденды (для i – фирмы), X_{2i} – нераспределенная прибыль (для i – фирмы).

Сформируем систему нормальных уравнений для заданной регрессионной модели (5):

$$\begin{cases} na + b_1 \sum_{i=1}^n X_{1i} + b_2 \sum_{i=1}^n X_{2i} = \sum_{i=1}^n Y_i, \\ a \sum_{i=1}^n X_{1i} + b_1 \sum_{i=1}^n X_{1i}^2 + b_2 \sum_{i=1}^n X_{1i} X_{2i} = \sum_{i=1}^n X_{1i} Y_i, \\ a \sum_{i=1}^n X_{2i} + b_1 \sum_{i=1}^n X_{1i} X_{2i} + b_2 \sum_{i=1}^n X_{2i}^2 = \sum_{i=1}^n X_{2i} Y_i. \end{cases} \quad (5)$$

Из системы (5) определяем параметры a , b_1 , b_2 , и получаем в качестве оценки систему (6):

$$y_i = a + b_1 x_{1i} + b_2 x_{2i} + e_i, \quad (6)$$

Для адекватного изучения модели накопительной регрессии используется следующий коэффициент детерминации (7):

$$R^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{Y})^2}{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2}. \quad (7)$$

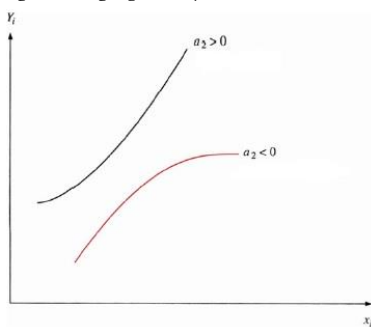
Чем ближе коэффициент этого определения к 1, тем более адекватна полученная модель. В дополнение к линейной модели регрессионного анализа широко используются также его нелинейные или динамические модели.

Нелинейные модели также являются эффективным методом управления финансовыми активами, а также применяются при анализе динамики курса акций. Нелинейная модель рынка определяется следующей квадратичной формулой (8):

$$y_i = a_0 + a_1x_i + a_2x_i^2 + e_i, \quad (8)$$

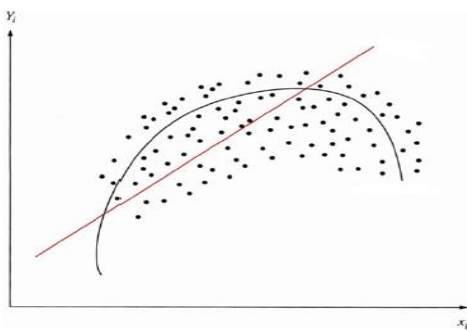
здесь a_0 , a_1 , a_2 параметры.

На рисунке изображен график двух видов нелинейной модели:

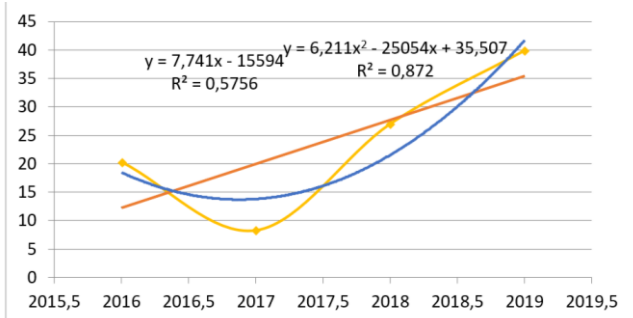
1–рисунок. График двух видов нелинейной модели.

Изображение линейных (красная линия) и нелинейных (черная линия) моделей в одном графике:

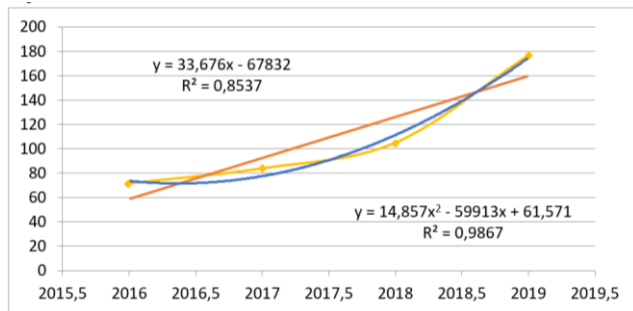

2–рисунок. Изображение линейных (красная линия) и нелинейных (черная линия) моделей в одном графике

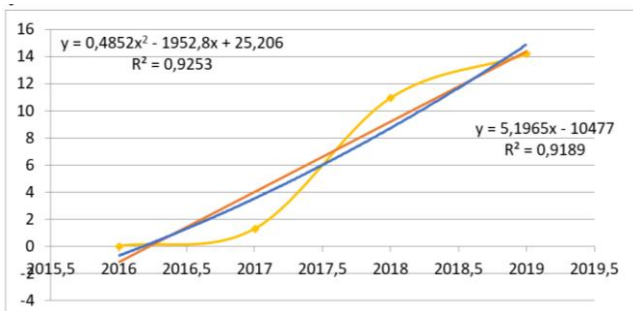
Модель нелинейной регрессии для показателей чистых активов, чистой выручки и чистой прибыли акционерного общества "Намангандонмахсулот" даёт возможность спрогнозировать финансовое состояние данного АО на ряд лет. По результатам анализа были сгенерированы следующие модели и выбраны соответствующие модели, сравниваемые между собой.

3–рисунок. Линейная и нелинейная (параболическая) модели для чистых активов

4–рисунок. Линейная и нелинейная (параболическая) модели для чистой выручки

5–рисунок. Линейная и нелинейная (параболическая) модели для чистой прибыли

Параболическая (квадратичная) нелинейная регрессионная модель АО «Намангандонмахсулотлари», по показателям чистых активов, чистой выручки и чистой прибыли за период 2016–2019 гг. считается адекватной.

С помощью этих моделей мы можем определить прогнозные показатели по чистым активам, чистой выручке и чистой прибыли по АО «Намангандонмахсулотлари» на последующие годы (см. табл.1).

1–таблица

Эконометрическая модель сравнительных результатов33

Показатели	Уравнение подходящей эконометрической модели	Коэффициент детерминации
Чистые активы	$y = 6,211x^2 - 25054x + 35,507$	$R^2 = 0,872$
Чистая выручка	$y = 14,857x^2 - 59913x + 61,571$	$R^2 = 0,9867$
Чистая прибыль	$y = 0,4852x^2 - 1952,8x + 25,206$	$R^2 = 0,9253$

2–Таблица

Прогнозные показатели по АО «Намангандонмахсулотлари на период 2021–2025 гг 34 (тыс. сум.)

Годы	Чистые активы	Чистая выручка	Чистая прибыль
2021	50,9705	227,1331	24,7815
2022	58,7115	260,8092	29,978
2023	66,4525	294,4853	35,1745
2024	74,1935	328,1614	40,371
2025	81,9345	361,8375	45,5675

По данным 2–таблицы можно отметить, что если провести ряд намеченных мероприятий по совершенствованию деятельности АО «Намангандон махсулотлари» на финансовом рынке, то в ближайшие 5 лет можно будет достигнуть положительных результатов – рост анализируемых показателей.

Список использованной литературы

1. Cheng–Few Lee, Hong–Yi Chen, John Lee *Financial Econometrics, Mathematics and Statistics. Theory, Method and Application*. New York: Springer. 2019.,p
2. Khadicha Kadirova. *Evolution and tendencies of formation of the financial market of Namangan region. //Society and innovations» Journal home page–421–437 <https://inscience.uz/index.php/socinov/index> 2181–1415/© Special Issue – 2 (2021).*
3. Кадирова Х.Т. *Перспективы развития и совершенствования регионального финансового рынка Наманганской области в сфере принятия концепции его развития. // «Iqtisodiyot: tahlillar va prognozlar» (научный электронный журнал). 2021. – №1. – С. 103–109. (08.00.00 №31).*
4. сайт: www.openinfo.uz.23.03.2021.

33 Составлена автором

34 Составлена автором

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ МАБЛАҒЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШДА БАНК КРЕДИТЛАРИНИНГ ЎРНИ

*И.Р. Тоймухамедов,
ТДИУ доценти*

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва эркинлаштириш чора-тадбирларининг изчил амалга оширилаётганлиги натижасида иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатлари таъминланди, инфляция даражасининг пасайишига эришилди, республика иқтисодиётига жалб қилинган хорижий инвестициялар ҳажми ошиб, ташқи иқтисодий фаолиятнинг жадал ривожланиши ҳамда тижорат банклари кредитлари ҳажмининг йилдан-йилга ошиб бориши ҳисобига аҳоли турмуш даражаси ҳам ўсиши таъминланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги "Республика банк тизимининг барқарорлигини янада ошириш ва яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида" ги ПҚ-3270-сонли қарори³⁵ банк секторининг мақсадларини белгилаб берди. Фармонга мувофиқ тижорат банкларининг умумий капиталини ошириш, шу жумладан қўшимча акцияларнинг чиқарилиши, тижорат банклари томонидан корпоратив облигацияларнинг гаровсиз таъминланишини назарда тутувчи тартибни жорий қилиш, ипотека қимматли қоғозларини муомалага чиқариш ва қайтариш, шунингдек банк кредит операцияларини янада такомиллаштириш бўйича қонунчилик базасини яратиш вазифаси кўйилди.

Шу жиҳатдан 2018 йил 23 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёев «Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги қарори³⁶ банк тизимида хизматлар кўрсатишнинг бозор механизмлари жорий этиш, банк хизматлари турларини кенгайтириш, тадбиркорлар ва аҳоли учун молиявий очиқликни таъминлаб бермоқда дея таъкидлаб ўтдилар.

Ҳозирда мамлакатимиз тижорат банкларининг жами активлари 4,35 баробарга, иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган кредит қўйилмалари умумий қиймати эса 5,15 баробарга кўпайди. Албатта тижорат банклари активлари ичида иқтисодиётнинг реал секторига ажратилган кредитларнинг ҳажми салмоқли ўрин эгаллагандир. Бунда ажратилган кредитларнинг 86,7 фоизи ички манбаларга ҳисобига тўғри келади. Бу ҳолат банк тизимининг иқтисодий ўсишни рағбатлантиришдаги ролининг тобора ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда.³⁷

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги "Республика банк тизимининг барқарорлигини янада ошириш ва яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида" ги ПҚ-3270-сонли Қарори.

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги "Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги ПҚ-3620-сонли Қарори.

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботлари асосида тузилган.

Агар берилган кредитларни муддатлари бўйича таҳлил қиладиган бўлса кунда банклар фаолиятида қисқа муддатли кредитларнинг улуши ошиб бораётганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

1–жадвал

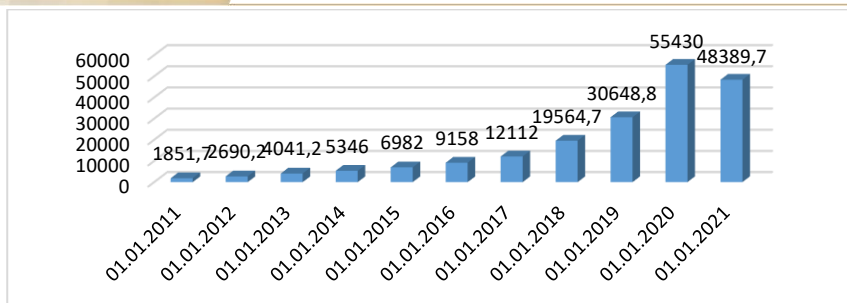
Тижорат банкларининг кредит қўйилмалари қолдиги³⁸

Кредит-лар (муддати бўйича)	01.01.2017		01.01.2018		01.01.2019		01.01.2020		01.01.2021	
	йил		йил		йил		йил		йил	
	суммада (тран.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (тран.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (тран.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (тран.сўм)	улуши (фоизда)	суммада (тран.сўм)	улуши (фоизда)
–қисқа муддатли кредит-лар	48366,8	91,93	105818,9	95,70	158752,4	94,83	193628,7	91,51	248731,0	89,80
–узоқ муддатли кредит-лар	4243,7	8,07	4753,2	4,30	8638,2	5,17	17951,8	8,49	28243,8	10,20
Жами кредит-лар	52610,5	100,0	110572,1	100,0	167390,6	100,0	211580,5	100,0	276974,8	100,0

Юқоридаги 3.7–жадвал маълумотларидан кўриниб турганидек мамлакат банкларининг жами кредит қўйилмаларида қисқа муддатли кредитларнинг улуши йилдан йилга кўпайиб бормоқда. Охириги йиллар мобайнида қисқа муддатли кредит қўйилмаларининг улуши 2017 йилдаги 4,30 фоиздан 2021 йил 1 январ ҳолатига 10,20 фоизга ошганини таъкидлашимиз мумкин.

Банklar томонидан кичик бизнес субъектлари ва хусусий тадбиркорликнинг фаол молиявий қўллаб–қувватланиши уларнинг мамлакат иктисодий ўсишидаги аҳамиятини тобора оширмоқда.

38 Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботлари асосида тузилган.

1–расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига берилган кредитлар динамикаси, млрд сўмда³⁹.

1–расм маълумотлари асосида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, 2020 йилда, тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига барча молиялаш манбалари ҳисобидан ажратилган кредитлар суммаси олдинги йилдагиларга нисбатан ошган бўлсада, лекин 2019 йилга нисбатан камайиш тенденциясига эга бўлган. Хусусан, 2020 йилда тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига барча молиялаш манбалари ҳисобидан ажратилган кредитлар миқдори 48389,7 млрд.сўмни ташкил этган ҳолда 2019 йилга нисбатан пасайиш 7,04 трлн. сўмни ташкил этди.

Умуман олганда 2020 йилда оилавий тадбиркорликни ривожлантириш дастурлари доирасида 215 мингга лойиҳага жами 6,1 трлн. сўмдан ортиқ имтиёзли кредит маблағлари ажратилди. Жумладан:

- “Ҳар бир оила – тадбиркор” дастури доирасида 184 мингга яқин аҳоли ва тадбиркорлик субъектларига жами 4,8 трлн. сўм;

- хунармандчиликни ривожлантириш, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини кенгайтириш, маҳаллий ҳокимликлар ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга қаратилган дастурлар доирасида 25 мингга яқин лойиҳаларга 785,7 млрд. сўм;

- ёшларнинг бизнес ташаббуслари ва лойиҳаларини молиявий қўллаб–қувватлашга “Ёшлар – келажагимиз” жамғармаси маблағлари ҳисобидан 1 818 та лойиҳага 427,8 млрд. сўм;

- хотин–қизларнинг бандлигини таъминлаш, меҳнат шароитларини яхшилаш, айниқса, қишлоқ жойлардаги ёш қизларни оилавий ва хусусий тадбиркорликка, хунармандчиликка кенг жалб этиш мақсадларига Хотин–қизларни ва оилани қўллаб–қувватлаш жамоат фонди ҳисобидан 4 615 та лойиҳага 95,7 млрд. сўм миқдоридан кредитлар берилди.

Буларнинг барчаси бугунги кунда тадбиркорлик субъектларига берилаётган имтиёз ва преференциялар натижаси ҳисобланади. Хусусан, Ўзбекистонда кичик бизнесни ва тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида қишлоқ жойларида ташкил қилинган ва ишлаб чиқариш фаолиятини олиб боровчи кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари 2018 йилдан икки йил давомида солиқ тўловларидан озод қилинган эди. Шу билан бирга кичик бизнес ва

39 Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботлари асосида тузилган.

тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида барча давлат органлари, молия институтлари, нобюджет ташкилотларнинг вазифалари аниқ тақсимлангандир. Бундан ташқари Ўзбекистонда хорижий инвесторлар учун имтиёзлар мавжуд.

Аммо, тижорат банклари томонидан тадбиркорлик субъектларини кредитлашда маълум бир қийинчиликлар, муаммолар юзага келмоқда.

“Ҳақиқатан ҳам, тан олиб айтишимиз керак, тадбиркорларга бугунги кунда берилаётган аксарият кредитларнинг муддати 3 йилдан ошмайди.

Шунингдек, банклар томонидан 18 мингга яқин тадбиркорга йиллик 8–10 фоизда хорижий валютада берилган кредит, валюта курсининг мунтазам ўсиши ҳисобидан, қўшимча харажатларни юзага келтирмоқда. Бу ҳақда мингдан ортиқ муружаатлар келиб тушгани ҳам ушбу масалалар тадбиркорликни ривожлантириш йўлида оғир юк, тўсиқ бўлиб турганини кўрсатмоқда. Шу боис тижорат банкларининг узоқ муддатли ресурс базаси ва кредитларнинг мақбул фоиз ставкаларини шакллантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чораларни кўришимиз талаб этилади.”⁴⁰

Ўзбекистондаги банк амалиётида кредит портфелини бошқариш бўйича анча тажрибалар тўпланган. Бунда чет эл банклари тажрибаларидан унумли фойдаланилган. Бироқ, бозор иқтисодига ўтиш даврида Ўзбекистон банклари тараққиётида ҳам, бутун иқтисодиётда бўлгани каби ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Жумладан, банк кредит рискларини олдини олишда банк ходимларининг ҳуқуқий билимларининг юқори бўлиши катта аҳамиятга эга.

Шунингдек, банкларнинг кредит таъминоти объектини баҳолаш амалиётини банкда ташкил қилиш зарур. Бозор нархларидан келиб чиққан ҳолда, таъминот объектини баҳолаш тажрибасига эга бўлган етуқ мутахассиларни банкка жалб қилиш, таъбир жоиз бўлса банкда штат бирлигини очиш лозим. Бугунги кунда, таъминот объектини махсус ташкилотлар баҳолаб, кўпчилик ҳолларда нореал баҳолаш амалиёти кузатилмоқда. Оқибатда, кредит маблағлари ундирилмасдан таъминот объеклари ноликвид активлар сифатида банк эҳтиёрида узоқ муддатларга қолиб кетмоқда.

Банкнинг кредит сиёсатидаги стратегик йўналишларни белгилашда хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқий билимларига катта эътибор бериш, кредитлаш амалиёти замонавий технологилардан кенг фойдаланиш, шунингдек тақдим қилинган кредитларни мониторинг қилиш мабайнида қарз олувчилар билан ахборот алмашувини мумкин қадар автоматлаштириш. Мазкур йўналишларни амалга ошириш натижасида, кредит портфелини самарали бошқариш фаоллашади.

Бу борада мавжуд муаммоларни ҳал этиш, молиявий маблағлардан фойдаланишни мамлакатимиз тижорат банклари орқали амалга ошириш, улар орасидаги рақобатбардошликни янада кучайтиришга ва иқтисодиётнинг барқарорлигини оширишга ёрдам беради деб ҳисоблаймиз

40 Мирзиёев Ш.М. Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш – энг муҳим вазифамиздир. 20.08.2021. - <https://president.uz/uz/lists/view/4551>

ТИЖОРAT БАНКЛАРИ ЛИКВИДИЛИГИ МУАММОЛАРИ

Р.Р. Тожиев,
ТДИУ, доцент.

Банкнинг ликвидлиги мураккаб кўрсаткичдир. Бундан ташқари, тижорат банкларининг ликвидлиги молиявий барқарорлик ва ишончлилик каби тушунчалар билан характерланади. Банкнинг ишонччилиги унинг мустақамлиги бўлиб, ушбу банкда хизмат кўрсатилаётган мижозларнинг ишонч даражасидир. Банкнинг молиявий барқарорлиги одатий ривожланиш лаёқати билан тавсифланади, булар учун бир қатор мезонлар ажратиб кўрсатиш мумкин, жумладан, баланс пассивидаги ўзлик маблағларининг улуши, келгусида банкнинг ўзлик капиталини олинган фойда, мижозлар базасининг барқарорлиги ва бошқалар.

Фикримизча, тижорат банклари ликвидлигига таъсир қилувчи омиллар ички ва ташқи омилларга гуруҳланган ҳолда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Банк ликвидлигини бошқаришнинг мураккаб жараён эканлигини унга таъсир этувчи омилларнинг таснифи ҳам тасдиқлайди.

Банк ликвидлиги бўйича рискларнинг ортишига таъсир қилувчи омиллар доимий равишда мониторингни тақозо этади. Айни пайтда, тижорат банки даромадларидан воз кечиш ҳисобига бўлсада, ликвидликни таъминлашга ҳаракат қилади ёки банклар активлар ва пассивларни юқори сифатли ликвидли активлар ва номолиявий депозитлар улушини ошириш, шу билан бирга молиявий ички қарзларни камайтиришга интилади.

Банклар даромад олиш мақсадида ресурсларни жойлаштирар экан, бу жараён банк ликвидлигига сезиларли таъсир кўрсатишини англаган ҳолда иш тутади. Бошқача айтганда, банк ликвидлиги ва даромадлиги бир–бирига нисбатан тескари мутаносибликда бўлади.

Банклар ликвидлигига таъсир этувчи ички омилларга банкнинг капитал базаси, активлари сифати, депозит базаси, менежмент савияси ва сифати, банк баланси талаб ва мажбуриятларининг ҳолати, қимматли қоғозлар ва кредит портфелининг сифат даражаси, мижозлар базасининг ўзига хос хусусиятлари, банк имиджи, ташқи манбалардан маблағларни жалб қилиш имкониятлари каби омиллар тааллуқдир.

Банк капитали унинг фаолияти барқарорлиги ва ишонччилигини таъминлашга хизмат қилиб, банк мажбуриятлари бажарилиши ва рискларни қоплаш бўйича энг муҳим кафолат ҳамдир. Шу боисдан, ривожланган давлатларда мижозлар банкни танлар экан, банкнинг капиталлашув даражасига алоҳида эътибор қаратишади.

Одатда тижорат банки банкротликка юз тутганда унинг капитали мижозлар ва таъсисчилар олдидаги мажбуриятларни қоплашга йўналтирилади. Шу сабабли ҳам капитал ҳажми қанчалик кўп бўлса, шунга мутаносиб равишда банкнинг тўловга қобиллиги ҳам шунчалик юқори бўлади. Бундан кўринадики, банкнинг капитал базаси унинг ликвидлигига таъсир этувчи муҳим ички омиллардан бири ҳисобланади.

Айни пайтда, банк активлари таркибида ноликвид активларнинг сезиларли даражада юқори бўлиши банкнинг ликвидлигига нисбатан салбий таъсир кўрсатишини ҳам ёдда тутиш керак. Чунончи, биргина кредитлар мисолида кўрадиган бўлсак, банк кредит портфели таркибида муаммоли кредитлар

салмоғининг ортиши банкнинг ликвидлиги кескин таъсир этади. Бунинг боиси шундаки, муаммоли кредитларнинг салмоғи ортиши билан зарарларни қоплаш учун ташкил этиладиган захиралар ҳажми ҳам мос равишда оширилади. Бу эса банкнинг ресурс салоҳиятига, активлардаги ўсишни қоплаш имкониятига салбий таъсир кўрсатади. Шунингдек, тижорат банкнинг даромад келтирувчи активлари банк соф фойдасининг асосий манбаи ҳисобланади ва бир пайтнинг ўзида банк ликвидлиги билан тескари муносабатга эга. Уларга бошқа банклардаги маблағлар, давлат қисқа муддатли облигацияларига қўйилмалар, факторинг, кредит қўйилмалари, ссудалар бўйича эҳтимоли йўқотишларга банк захираси ва инвестициялар киради. Шунга қарамай, банк менежерлари юқори даромадни таъминлашга қаратилган стратегияни ишлаб чиқиш билан биргаликда банк ликвидлигини кутилмаганда таъминлаш заруратини ҳам ҳисобга олишлари лозим.

Шундай бўлсада, капитал таркибида кутилиши мумкин бўлган эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун захиралар ҳам шакллантириладики, булар ўз навбатида 100 фоиз харажатга олиб борилиши боис, банк даромадлигининг пасайишига сабаб бўлади. Айти пайтда, Банк назорати бўйича Базель қўмитасининг янги талаблари капитал таркибида соф фойдадан шакллантириладиган захираларни оширишни кўзда тутмоқда.

2018 йилнинг 1 январь ҳолатига республикада тижорат банкларининг жами капитали 20 676,0 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, 2020 йилнинг шу даврида қарийб 2,4 баробарга кўпайди.

1–жадвал

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг жами ва устав капитали

	Кўрсаткичлар номи	Жами	
		Банклар сони	сумма, млрд. сўм
01.01.2018 йил ҳолатига	Жами капитал	28	20 676
	шундан, устав капитали		16 307
01.01.2019 йил ҳолатига	Жами капитал	29	26 679
	шундан, устав капитали		19 673
01.01.2020 йил ҳолатига	Жами капитал	30	51 031
	шундан, устав капитали		41 877

Фикримизча, банк капитали таркибидаги энг барқарор манба оддий акцияларнинг тўланган қисми, бошқача айтганда устав капитали миқдорининг ошириб борилиши миллий банк тизимига бўлган ишончни мустаҳкамлашга, ликвидликни оширишга хизмат қилади. Таъкидлаш лозимки, банк менежменти савияси ва сифати ҳам ликвидликка таъсир этувчи муҳим ички омиллардан ҳисобланади. Бу ўринда банкнинг ташкилий тузилмаси таркибида ликвидликни доимий мониторинг қилиб борувчи, бошқарув қарорлари учун маълумотлар базасини мунтазам шакллантирувчи ва аналитик ҳисоботларни тайёрловчи ташкилий бўлинма (қўмита) фаолиятининг самарали йўлга қўйилганлиги муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, банкнинг ликвидликни бошқариш бўйича ўз стратегиясига эга эканлиги, жорий, ўрта ва истикболдаги ликвидликни таъминлаш бўйича ҳам зарур чора-тадбирлар белгиланлиги, менежерларнинг савияси ва малакаси, корпоратив бошқарув тамойилларининг амал қилиши ва банк эгалари ва бошқарувчилар ўртасидаги муносабатнинг яхши йўлга қўйилганлиги кабилар ҳам банк менежменти сифатини оширишга хизмат қилади.

Шунингдек, мамлакатда банк қонунчилигини такомиллашганлик даражаси ҳам ликвидликка таъсир этади. Чунки, банк фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари мустаҳкам бўлмас экан, бу ҳолат бир тижорат банки фаолиятидаги камчилик орқали юзага келган муаммонинг бутун банк тизимига юқори суръатларда тарқалишига сабаб бўлиши мумкин. Бу каби муаммолар тижорат банкларида корпоратив бошқарув тизимининг ролини ошириш орқали ҳал этилиши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, тижорат банкларининг ликвидлик даражасига ташқи ва ички омиллар таъсирини қайд этган ҳолда, банк ташқи омилларнинг таъсирини чеклаб қўйиши мумкин эмас, шунинг учун тижорат банкининг фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган ички омилларга кўпроқ эътибор қаратиш керак, чунки уларни бошқариш орқали ликвидликка бўлган салбий таъсирини камайтириш мумкин. Акс ҳолда, бу омиллар ликвидлик рискларининг пайдо бўлишига олиб келади, бу молиявий воситаларни тўлов воситаларига тезкор равишда айлантира олишнинг йўқолиши ёки қўшимча мажбуриятларни жалб қилиш билан боғлиқ бўлган рискларни кучайишига олиб келади.

Биринчидан, тижорат банкларининг фаолияти давомида мунтазам равишда ташқи манбаларга эҳтиёж сезиши, унинг қарамлигини оширади ва бу ҳолат, ўз навбатида банк ликвидлигига салбий таъсир кўрсатади. Одатда банклараро кредитлардан бу мақсадда кўп фойдаланилади. Бироқ, банклараро кредитлар ҳажмининг сезиларли даражада ортиши, хусусан, унинг ҳажмида ўсиш тенденциясининг кузатилиши ушбу тижорат банкларида ликвидликни таъминлаш борасида айрим муаммолар мавжудлигини ҳам кўрсатади. Иккинчидан, тижорат банкларида талаб ва мажбуриятларининг ҳолати, миқдор ва муддат жиҳатидан ўзаро мослиги ҳам ликвидликка сезиларли таъсир кўрсатади. Хусусан, тижорат банклари активлари муддати ва суммаси, унинг пассивлари муддати ва суммасига мос келиши мақсадга мувофиқ саналади. Шу боисдан, банк менежерлари активлар ва пассивлар таркибини доимо таҳлил қилиб боришлари ва тегишли ўзгартириш киритиш бўйича ўз вақтида қарор қабул қилишлари лозим бўлади. Учинчидан, банкнинг молиявий жиҳатдан барқарор мижозлари сони, уларнинг фаолиятининг даромадлиги улар томонидан банкка топширилаётган нақд пул маблағлари миқдорининг ўз вақтида амалга оширилишини таъминлайди ва ўз навбатида, банк ликвидлигини таъминлашга хизмат қилади. Бошқача айтганда, барқарор мижозларга эга бўлган тижорат банкларида нақд пул билан таъминлаш борасида сезиларли муаммолар бўлмайди. Бу эса мазкур банкда ликвидлик муаммоси олдини олиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Тўртинчидан, мамлакатда молия бозорининг ривожланиш даражаси банк ликвидлигига таъсир қилувчи ташқи омиллардан бири ҳисобланади. Чунки молия бозорининг тараққий этиши, ундаги маҳсулотлар ва инструментлари турларининг кўпайиши банкларга ликвидликни тартибга солиш ва бошқаришда қулай имкониятлар яратади. Тижорат банклари молия бозоридаги операциялар орқали сўмдаги ва хорижий валютадаги ликвидликни катта молиявий талофатларсиз таъминлашлари мумкин.

Фикримизча, ҳозирги вақтда амалга оширилаётган ислохотлар ва ўзгаришлар мамлакатимиз банкларининг молиявий ҳолатини янада мустаҳкамлаш, ликвидлигини таъминлашга замин яратади.

СУКУК БОЗОРИ ТАҲЛИЛИ: ЯНГИ МАРРАЛАР, ЯНГИ ИШТИРОКЧИЛАР

Аброров С.З,
ТДИУ, доцент, PhD

Мамлакатимизда капитал бозорини ривожлантириш ва унинг иқтисодийда тутган ўрнини ошириш борасида тизмили ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 13 апрелдаги ПФ–6207–сонли “Капитал бозорини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги фармонида капитал бозорининг рақобатбардошлигини ошириш ва хорижда муваффақиятли синовдан ўтган илгор ёндашувларни қўллаш орқали барча тоифадаги инвесторлар учун капитал бозорининг қулайлигини ошириш капитал бозорини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари этиб белгиланган.

Ўзбекистонда кейинги йилларда сукукларга қизиқиш ортиб бораётгани сезилса–да, бу турдаги исломий қимматли қоғозлар амалиётга жорий этилмаган. Шунга қарамай, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида мамлакатимизда ислом молиявий хизматларини жорий этиш бўйича ҳуқуқий базани яратиш вақти–соати келганлигини таъкидлаб ўтди⁴¹. Шунга кўра, юқорида тилга олинган Фармонда ислом молиялаштириш тамойиллари асосида “Сукук” облигацияларини жорий этиш бўйича алоҳида вазифа белгиланган. Айтиш мамкинки, капитал бозори учун ислом қимматли қоғозларининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Сукук – (“сакк”нинг қўлиги, араб тилидан акт, хужжат, чек⁴²) инвестицион фаолият ёки унинг активига нисбатан эгаллик ҳуқуқидаги улушини кўрсатувчи шариат тамойилларига асосланган эмиссиявий қимматли қоғоз бўлиб, турига кўра фойда ва зарарга шерикчиликни ифодалайди, сўндирилиши ва фойда даражаси рискка асосланади. Тарихий хужжатларга кўра, сукук масаласи биринчи марта Имом Моликнинг “Ал–Муваддо” асарида келтирилган. Бу механизм VII асрда Умавийлар халифалиги даврида амал қилган. Унга кўра ҳарбийларга бериладиган маошнинг бир қисми нақд пулда, қолган қисми эса озиқ–овқат сертификатлари билан тўланган. Ушбу сертификатлар уни чиқарганлар томондан муайян муддатда сотиб олиниши (сўндирилиши) кўзда тутилган. Шу белгиланган муддатга қадар сертификат эгалари уни учинчи тарафга сотиш имкониятига эга бўлишган⁴³.

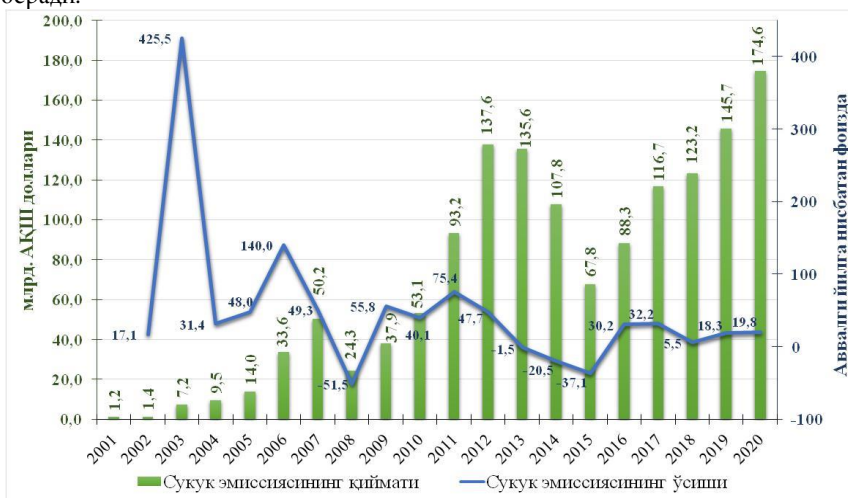
Замонавий шаклдаги сукук эмиссияси учун 1978 йилда Йордания ва 1980 йилда Покистонда уринишлар бўлган. Аммо бозордаги инфратузилама ва шаффофликнинг етарли даражада бўлмаганлиги сабабли бу уринишлар муваффақиятсиз яқунланган. Муваффақиятли ҳисобланган илк сукук 1990 йилда Малайзияда 125 миллион малайзия рингити – 32,9 ман. АҚШ доллари қийматида чиқарилган. Шундан сўнг, 2001 йилга қадар бирорта сукук эмиссия қилинмаган.

41 <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

42 Абдуmajид Анорбоев. Ан-Наъим – Т.: Абдулла Қодирӣ, 2003. – 462-б.

43 Mohammed Imad Ali, Ikramur Rahman Falahi. Islamic banking and finance: principles and practices // Marifa Academy Private Limited, 2014. p161.

Сукуклар XXI асрга келибгина жадал ривожлана бошлади ва сўнгги 10 йилликда асосий эмиссиялар амалга оширилган. 2001 йилда йиллик 1,2 млрд. АҚШ доллари миқдорига сукук эмиссия қилинган бўлса, 2020 йил якунига кўра 174,6 млрд. АҚШ долларига етган (1–расм). Бу эса ўтган давр мобайнидаги йиллик энг катта кўрсаткич ҳисобланади. Ўсиш даражалари турлича бўлса-да, йиллик эмиссиянинг амалга оширилиши сукукка талабнинг мавжудлигини билдира олади. Жаҳон бўйича жами 36 мамлакат сукук эмитенти ҳисобланиб, 2021 йилга қадар 1,4 трлн. АҚШ долларидан ортиқ сукук эмиссия қилинган⁴⁴. Аҳолисининг асосий қисми мусулмон бўлмаган АҚШ, Буюк Британия, Люксембург, Германия, Япония ва Франция каби иқтисодиёти тараққий этган мамлакатларда сукук эмиссия қилинаётганлиги унинг аҳамияти ортиб бораётганини кўрсатади. Тажриба, ўз навбатида, мазкур исломий қимматли қозонни анъанавий молия бозорларида ҳам жорий этиш мумкинлигидан далолат беради.

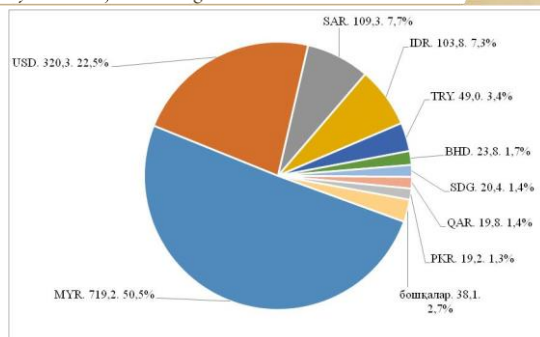
1–расм. Жаҳонда сукук эмиссияси ҳажми динамикаси⁴⁵

Айтиш жоизки, турли мамлакатларда сукук эмиссия қилинган, аммо мамлакатимизда бу молиявий инструмент мавжуд эмас.

Ўрганилаётган сўнгги ҳисобот йилида бозорга эмитент сифатида янги иштирокчи мамлакат сифатида Миср кириб келганлигини кўриш мумкин. Миср 2020 йилда 286 млн. АҚШ доллари қийматидаги ўзининг дастлабки иккита эмиссиясини амалга оширди.

⁴⁴ Sukuk report: A comprehensive study of the global sukuk market. International Islamic Financial Market, July 2021, 10th edition. p29.

⁴⁵ Sukuk report: A comprehensive study of the global sukuk market. International Islamic Financial Market, July 2021, 10th edition. p29

2–расм. Жаҳон валюталари кесимида сукук эмиссияси ҳажми, 2001–2020 йиллар (млрд. АҚШ доллари)46

Жаҳон бўйича ўтган давр мобайнида 2020 йил якунига қадар 27та валютада сукук чиқарилган бўлиб, унда Малайзия ринггити 50,5%лик улуш ёки 719,2 млрд. АҚШ долларилик қиймат билан яққол етакчилик қилган (2–расм). Валюталар кесимида АҚШ доллари 22,5% (320,3 млрд.) ва Саудия Арабистони риёли 7,7% (109,3 млрд. АҚШ доллари)лик улуш билан учликдан ўрин олган. Шунингдек, Индонезия рупийси (7,3 %, 103,8 млрд. АҚШ доллари) ва турк лираси (3,4%, 49 млрд. АҚШ доллари) қиймати бўйича энг кўп эмиссия қилинган валюталардан ҳисобланади. 2020 йилда Миср дастлабки эмиссияларини миллий валютасида амалга оширганлиги сабабли, бозорда миср фунтида сукуклар пайдо бўлди.

Таъкидлаш жоизки, сўнги йилларда Индонезия рупийси ва турк лирасининг улуши ортиб бормоқда. АҚШ долларида ташқари халқаро тан олинган валюталардан ҳисобланувчи Буюк Британия фунт стерлинги, евро ва Хитой юанида ҳам сукук чиқарилган бўлиб, жами 326,6 млрд. АҚШ доллари (қарийб 23%)га тенг бўлган. Эътиборли жиҳати шундаки, бу қиймат халқаро сукуклар қийматидан кам. Бу эса, халқаро сукуклар маҳаллий валютада ҳам чиқарилаётганлигини англатади.

Хулоса қилиб айтганда, бу турдаги қимматли қоғозлар жаҳон бўйича тобора ривожланиб, иштирокчилари сони ортиб бормоқда. Аҳолисининг аксар қисми мусулмонлар ташкил этувчи Ўзбекистонда ҳам сукукларни жорий этиш иқтисодий ўсун манфаатли ҳисобланади. Анъанавий молия тизимида фойдаланилмаётган маблағлар “хуфёна иқтисодий” таркибига ўтиб кетиб қолиш ва самарасиз жамғариш даражасини ҳам камайтиради.

46 Sukuk report: A comprehensive study of the global sukuk market. International Islamic Financial Market, July 2021, 10th edition. p83

БАНКЛАРНИ РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ

**Мамадияров З. Т,
ТДИУ, Ph.D., доцент.**

Банк тизими бутунги кунда технологик инновацияларга йўналтирилган ривожланган соҳалардан бири бўлиб, мамлакат иқтисодий ривожланишининг асосий локомативи ҳисобланади. Ҳар қандай мамлакатнинг банк тизими самарали ишлаши ва жаҳон банк тизими тараққиёти билан боғлиқ ўзгаришларга тезкорликда мослашиши мамлакат иқтисодиётини ривожланишининг асосини белгилаб беради. Технологик ривожланишлар барча соҳаларда бўлгани каби банк тизимида ҳам юқори ўзгаришларни келтириб чиқарди. Эндиликда жаҳон банк тизими анъанавий банк тизимидан рақамли банк тизимига ўзгармоқда. Рақамли банк хизматлари ҳам мақсадли тизим сифатида майдонга чиқиши эса истеъмолчиларга кенг турдаги хизматларни таклиф этиш имкониятини берди.

Ривожланган давлатлар банк амалиётига кўра, бутунги кундаги бозор муносабатларининг ривожланиши натижасида мижозларга банк хизматларини кўрсатишда хорижий тажрибаларни ўрганишни талаб этмоқда.

Бир неча йил олдин, ўша пайтдаги JPMorgan Chase молия директори Marianne Leuk сармоядорларга “Биз технологик компаниямиз” деб эълон қилганида молиявий хизматлар соҳасида катта тебраниш содир бўлди. Ўша пайтда банк интеллектуал мулк яратиш учун 40 минг нафар технолог иш олиб борар эди. Бу учун 9 миллиард доллар сарф этилди, фақатгина хавфсизлик ва киберхавфсизлик учун 2 миллиард доллар сарфланди.

JPMorgan Chase ўзининг рақобатбардошлигини инновацион ва рақобатдош технологиялар тақдим этиш билан боғлиқлигини тан олди. Буни муваффақиятли амалга ошириш учун рақамли трансформация учун сармоя киритиш зарурлигини, яъни ўз ходимларини энг яхши ишларни бажариш учун зарур бўлган энг яхши технологиялар ва воситалар билан жиҳозлаш кераклигини тушунди.

Истеъмолчилар талабларини қондириш ва замонавий инновацияларга мос келиш учун банк–молия тизимида ҳам соҳанинг рақобатбардош бўлиши учун рақамли ўзгартириш ҳаракатларини амалга оширишга интилоқда. Кўпинча рақамли трансформация рақамли иш жойларини қабул қилиш билан бошланади, бу ерда ҳамкорлик ва жамоавий иш жисмоний жойлашувга эмас, балки технологияга ёрдам беради. Бўлимларни, жойлашуви бўйича ходимларни ва турли йўналишдаги мутахассисларни бир–бирига боғлайдиган рақамли трансформацияга сармоя киритиш орқали компаниялар қўйидаги афзалликларга эга бўлади:

- жамоалар ўртасида катта мослашув вужудга келади, натижада мижозларга тезроқ ва аниқроқ хизмат кўрсатилади;
- жамоаларнинг маъмурий вазифаларни автоматлаштириш ва иш оқимларини тезлаштириш қобилияти;
- муаммоли вазиятларни тезроқ эскалация ва ҳал қилиш;

- шаффофлик.

Рақамли трансформациялар ҳар бир ташкилотда ҳар хил кўринишда бўлса-да, рақамли трансформация куйидаги асосий хусусиятларга эга:

Ҳамкорлик: Ташкилотнинг ҳар бир аъзоси умумий фикрга эришишда муҳим аҳамиятга эга. Бу ташкилотнинг жамоаси ўртасида ишончни мустаҳкамлаш, шаффофликни ошириш ва ходимларнинг биргаликда ишлашини англатади.

Маданий; анъанавий бизнес тузилмалари ва иерархиясидан воз кечишни ва ходимларга қарорлар қабул қилиш ва эркин фикрлашда ваколат беришни талаб қилади.

“Cloud-based” га асосланиш: Cloud-based хизматлари тежамкор ва тезкор бўлиб, корхоналарга ўз эҳтиёжларини қондирадиган, инфорацион технологиялар ва инфратузилма харажатларини тартибга соладиган хизматларни танлашга имкон беради.

Мобил: Мижозлар корхоналардан оддийлик ва қулайликларни кутмоқдалар. Бу шуни англададики, улар фойдаланишда қулай бўлган смартфонлар орқали ўз хизматларини амалга оширишни кўпроқ маъқул кўрмоқда.

Инновацион: Рақамли трансформация жараёнида ҳар доим тажрибалар ўтказиб туриши ва натижаларидан хулосалар олиниб амалиётга жорий этиш лозим.

Давомийлик: Бу бошланиш ва тугаш санаси бўлган лойиҳа эмас. Технология ривожланиб бораверади ва ҳозирги жараёнларга мослашишга чақиради, демак ташкилотлар ўрганиш ва ривожланишни давом эттириши керак.

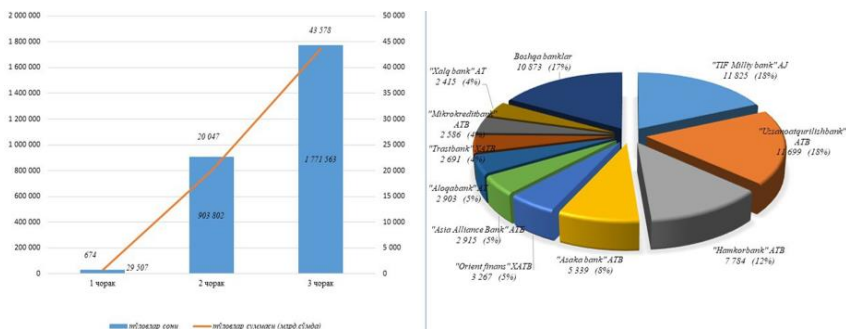
Бугунги кунда банкларни трансформация қилиш, биринчидан, рақамли банкларни ташкил қилишни талаб этса, иккинчидан, амалдаги банк бўлимлари иш фаолиятининг ўзгаришига ва банк харажатларини қисқартириш имконини беради. Рақамли банкларда банк хизматлари максимал даражада автоматлаштирилади ва банк мијозлари учун ўз-ўзини бошқариш тизимлари яратилади. Чунончи, бугунги куннинг талаби ҳам рақамли иқтисодиётнинг тараққий этиши натижасида банклар филиаллар сонини ошириш йўли билан эмас, балки масофавий банк хизматларини ривожлантириш орқали кўп сонли мијозларига хизмат кўрсатишни талаб этмоқда.

Рақамли трансформация банк стратегиясининг муҳим мақсадларига айланди. Бу давр рақамли банклар келажаги учун жуда таъсирли ва анъанавий банклар имиджини бутунлай ўзгартириши, шунингдек мијозларга кўпроқ хизматларни тақдим этишни тақозо этмоқда.

Шунга қарамай, бу соҳадаги жараён жуда суст. Ҳозирги кунда банк соҳасини рақамли ўзгартириш жараёнида ёрдам берадиган бир қатор технологиялар мавжуд. Бу рақамли трансформация банк учун ҳам, унинг мијозлари учун ҳам самара келтирадиган технологияларни ўз ичига олиши керак.

Бугунги кунга келиб республикамизда ҳам барча тижорат банклар Тезкор тўловлар тизимига уланган бўлиб, масофавий хизмат кўрсатиш тизимлари орқали ишлаётган мијозлар учун янги механизмдан фойдаланиш имконияти яратилган. 2020 йилнинг октябрь ойида Тезкор тўловлар тизими орқали амалга оширилган тўловлар ҳажми банклараро ўтказмалар умумий ҳажмининг 18 фоизини ташкил этди.⁴⁷

47 <https://bank.uz/uz/news/markaziy-bankning-tezkor-t-lovlar-tizimi-masofaviy-khizmat-k-rsatisning-yangi-bos-chi244122>

1–расм. Тезкор тўловлар тизими орқали 2020 йилда 3 чораги ажунигача амалга оширилган тўловлар ҳажми

Бу миқдорнинг мазкур тизимга бўлган қизиқиши ортиб бораётганидан далолат бермоқда. Тезкор тўловлар тизимига барча банкларнинг уланиши натижасида юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорлар томонидан жорий йилнинг III чорагида 43,6 трлн. сўм маблағ ўтказилган, бу олдинги чоракка нисбатан икки бараварга кўпдир. Шунингдек, 2020 йил мобайнида мазкур тизим орқали жами 2.7 млн. дан ортик транзакция ёки 64,3 трлн. сўмлик тўловлар амалга оширилган. Шундан 83 фоизи ёки 53,4 трлн. сўмга яқин транзакциялар тизимда актив фаолият юритаётган ўн та тижорат банкининг миқдорлари томонидан тизимнинг қулай имкониятларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилган (1–расм).

Рақамли трансформацияни жорий қилиш кўп ресурсларни талаб қилади. Аввало, муваффақиятга эришиш учун уларнинг стратегияси миқдорларга йўналтирилган бўлиши керак. Банклар миқдорларни тўлиқ қондира оладиган янги инновацион ечимларга эришиш лозим.

Бу борада Блокчейн ва сунъий интеллект (Artificial Intelligence) каби технологиялар катта афзалликларга эга бўлиши мумкин, агар банклар ва молиявий технология компаниялари ўз миқдорларига аниқ хизматлар кўрсатадиган молиявий технологияларни жорий этса анъанавий банкларга қараганда кўпроқ афзалликларга эга бўлади. Ушбу воситалар кўплаб қўлда бажариладиган операцияларни автоматлаштириши ва шу билан миқдорлар эҳтиёжини қондиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, сунъий интеллект ёрдамида миқдорлар шахсий маълумотларини тўплаш ва таҳлил қилиш учун банклар учун кўпроқ мослаштирилган таклифлар яратиш мумкин.

Натижада, банклар янада инновацион ривожланади, ходимлар вазифалари ўзгарди ва кўпроқ миқдорларга хизмат кўрсатишга ёрдам беради. Рақамли трансформацияга сармоя киритиш банклар ва ходимлар иш фаолиятини тезкор қилади, рақобатбардорлик ва энг муҳими, бугунги молиявий шароитга мослашувчанликни оширади.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРГА АЖРАТИЛГАН КРЕДИТЛАР ШАРТЛАРИНИ “КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИНИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШ МОДЕЛИ” БАЛЛ ТИЗИМИ ОРҚАЛИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

**Норов А.Р,
ТДИУ, доцент.**

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар миллий иқтисодийетимиз тараққиёти асосидир. Айниқса охириги йилларда иқтисодийёт тармоқларида кенг ислохотларнинг амалга оширилиши келгусида барқарор ривожланишга замин яратиб келмоқда. Иқтисодийетимиз “локомотиви” бўлган банк тизимини янада такомиллаштириш бўйича қонун, қарор ва фармонларнинг қабул қилиниши ушбу соҳанинг замон билан ҳамнафас ривожланишини таъминлаб бермоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартда “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги қарорининг 6–банди “в” кичик бандида “потенциал қарз олувчиларнинг кредитлаш амалиётини баҳолаш ҳамда тадбиркорлик субъектларига кредитлар ажратиш шартларини такомиллаштириш имконини берувчи тижорат банклари томонидан ўз моделларини яратиш...”48 ва уларни амалиётга жорий этиш вазифаси белгилаб ўтилган.

Халқаро тажрибалардан кўриш мумкинки, банклар фаолиятида қўлланиладиган турли кредитлаш амалиёти моделлари мижозларнинг кредитлаш амалиётини аниқ ва кенг кўламда баҳолаш ва уларга қулай имконият берадиган замонавий усуллардан биридир. Бунинг ёрдамида мижозлар ўз фаолиятини ривожлантириши ҳамда кредит рискларини сезиларли даражада пасайтириш имкони яратилади. Демак, кредитнинг қайтмаслиги билан боғлиқ йўқотишларни олди олинади. Кредит шартлари бажарилиши ва уларнинг кредитга лаёқатлиликини аниқ, тўлиқ ва тезкор баҳолаш нафақат тижорат банклари учун кредит рискини пасайтириш балки, тадбиркорлик субъектлари учун кредитни қайтара олмаслик рискини қисқартиришга тайинланганлиги билан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Таъкидлаш керакки, банклар амалиётида “кредитлаш амалиётини трансформациялаш модели” балл тизимидан фойдаланиш, ҳам банк учун, ҳам тадбиркорлик субъекти учун қутилган самарани беради. Шунинг учун ҳам ривожланган мамлакатлар банк амалиётида мижозлар манфаати ва банк дароматини аниқлашда кредитлаш амалиётида турли моделлари ва балл тизимлари муҳим восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Бозор иқтисодийети вужудга келгандан то ҳозирги даврга қадар кредит муносабатлари узлуксиз такомиллашиб ҳамда ривожланиб келмоқда ва бу жараён келгусида янада кенг кўламда давом этиш тавсифига эга. Чунки, кредит муносабатлари иқтисодийётда кўплаб бизнес субъектлар фаолиятини бошлашига, тўхтовсиз амалга оширишига ҳамда кенгайишига муҳим молиявий омил бўлмоқда.

48 Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича чора–тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 23 мартдаги қарори.”

Банк кредитлари ва ссудаларини жалб қилиш қайси мезонлар ва тартиблар асосида амалга оширилади? Бу борада, тадбиркорлик субъектлари ва тижорат банклари ўртасида бўладиган қарз муносабатларини йўлга қўйишда авваламбор уларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва кредитлаш амалиёти даврида уларни баҳолаш моделлари такомиллаштириш бош масаладир. Ҳар битта тижорат банки ўз мижозлари билан кредит муносабатлари юзасидан мустақил сиёсатини олиб боради. Лекин уларнинг барчасида битта муҳим жиҳатга, яъни тадбиркорлик субъектларининг кредитни қайтариш имкониятини ва уларни банкга келтираётган даромадларини ҳамда уларнинг фаолиятини аниқ баҳолашга аҳамият қаратиламоғи лозим.

1—жадвал

Тижорат банклар томонидан тадбиркорлик субъектларига ажратилган кредитларнинг қайтариш лаёқатлилигини баҳолаш мезонлари

Кўрсаткичлар	I синф	II синф	III синф
1. Қоплаш коэф. (Қк)	$Қк > 2$	$2 > Қк > 1$	$1 > Қк$
2. Ликвидлилик коэф. (Лк)	$Лк > 1,5$	$1,5 > Лк > 1$	$1 > Лк$
3. Мухторлик коэф. (Мк)	$Мк > 60\%$	$60\% > Мк > 30\%$	$30\% > Мк$

Бугунги кунда мамлакатимиз тижорат банкларида тадбиркорлик субъектларининг кредитлаш амалиёти таҳлилин баҳолаш бўйича турли хил усуллардан фойдаланиб келинмоқда.

Таъкидлаш керакки, банклар амалиётида тадбиркорлик субъектларининг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва баҳолашда уч турдаги: қоплаш, ликвидлилик ва мухторлик коэффициентларидан фойдаланилмоқда. Ушбу коэффициентлар асосида тадбиркорлик субъектларининг кредитга лаёқатлилиги учта синфга ажратиш асосида баҳоланмоқда.

Ушбу тартибдаги кредитга лаёқатлиликини баҳолаш мезонларида қуйидаги бартараф этиладиган камчиликлар ҳамда такомиллаштирилиши талаб этиладиган умумий жиҳатлар мавжуд:

- коэффициентларни ҳисоблаш усулидаги камчиликлар;
- ушбу коэффициентлар асосида ҳўжалик юритувчи субъектларининг молиявий аҳволини тўлиқ баҳолаш имкони йўқлиги;
- халқаро тажрибалар эътиборга олинмаганлиги.

Мазкур камчиликлар аналитик тарзда қуйидаги кўринишга эга.

1. Банклар амалиётида *қоплаш коэффициенти* жорий активларни (390 сатр) жорий мажбуриятларга (600 сатр) бўлиш орқали ҳисобланмоқда. Бунда жорий активлар таркибидан бир қатор актив турлари кредит тўлови учун маблағ бўла олмайди. Жумладан тайёр маҳсулот (товар)лар таркибидаги “талаб бўлмаган тайёр маҳсулот (товар)лар” қисми, келгуси давр харажатлари (190 сатр), кечиктирилган харажатлар (200 сатр), дебиторлик қарзлари таркибидан муддати ўтган дебиторлик қарзлари (211 сатр), ходимларга бериладиган бўнаклар (250 сатр), Бюджетга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича бўнак тўловлари (270 сатр), Мақсади давлат жамғармалари ва сўғурталар бўйича бўнак тўловлари (280 сатр), Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (290 сатр) каби жорий активлар кредит тўлаш учун маблағ бўлмаган жорий активлар ҳисобланади.

Шу ва шу каби жиддий камчиликлар юқорида кўрсатилган барча коэффициентларда мавжуд.

2. Тадбиркорлик субъектларининг молиявий аҳволига учта коэффициент билан тўлиқ баҳо бериб бўлмайди. Бунинг учун тадбиркорлик субъектларининг молиявий аҳволини очиб берувчи бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланиш талаб этилади.

Шу каби ҳолатлар тадбиркорлик субъектларини кредит шартларини бажариши ва кредитни қайтаришга лаёқатлилигини ва молиявий ҳолатини тўлиқ баҳолаш имконини бермайди.

Республикамиз банк соҳасидаги кредит муносабатларида амалга оширилаётган тадбиркорлик субъектларини молиявий ҳолатини ва кредитга лаёқатлилигини баҳолашни давр талаблари асосида такомиллаштириш учун юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш муҳим аҳамият касб этади. Бундан мақсад кредит олган ва фойдаланаётган тадбиркорлик субъектларининг молиявий ҳолати ва кредитга лаёқатлилигини баҳолашни тўлиқ, аниқ ва тезкор ўрганишдир.

Бу билан кредитга лаёқатли бўлган энг муносиб тадбиркорлик субъектларига қулайлик яратиш мақсадида уларга имтиёзлар бериш ва шу орқали кредит портлини сифатини ошириш имконияти яратилади. Натижада эса кредит risksи сезиларли камайишга эришилади.

Бу борадаги ишларни самарали амалга ошириш йўлида тадбиркорлик субъектларга ажратилган кредитлар шартларини “кредитлаш амалиётини трансформациялаш модели” балл тизими орқали такомиллаштирилган электрон дастур яратилди.

Тадбиркорлик субъектларга ажратилган кредитлар шартларини “кредитлаш амалиётини трансформациялаш модели” балл тизимининг афзал жиҳатлари:

1. Ушбу модель тадбиркорлик субъектининг кредит шартларини бажаришига ва уни қайтариш лаёқатлилигига аниқ, тўлиқ, кенг қамровли баҳолаш имкониятига эга.

2. Амалдаги баҳолашдан фарқли равишда кредит шартларини бажариш ва уни қайтариш лаёқатлилиқ ҳолати 5 та синф асосида амалга оширилади. Бу банклар томонидан тадбиркорлик субъектларни кредит шартларини бажариши ва кредитни қайтаришнинг лаёқатлилиқ ҳолати бўйича танлаш имкониятини оширади.

2–жадвал

“Кредитлаш амалиётини трансформациялаш модели” балл тизими шкаласи

Синф	Сифати	Фоиз ставкасига нисбатан имтиёз	Фоизининг муддатига нисбатан имтиёз
1–синф	Энг юқори	- 20 фоиз	+ 4 ойгача
2–синф	Яхши	- 10 фоиз	+ 2 ойгача
3–синф	Ўрта	Ўзгартиришсиз	
4–синф	Ўртадан паст	Огоҳлантириш	
5–синф	Қониқарсиз	Муддатидан оддин қайтариш чорадарини кўриш	

3. Кредитни қайтариш имкониятини баҳолаш мезон (критерий)ларини ҳисоблаш усуллари такомиллаштирилди, яъни аниқликни таъминлаш даражаси оширилди.

4. Халқаро тажрибалар эътиборга олинган ҳолда яратилди.

Республикамикимиз банклари амалиётида тадбиркорлик субъектларининг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда коэффициентлар усулидан фойдаланиб келинмоқда. Бунда асосий эътибор молиявий кўрсаткичларга қаратилмоқда. Коэффициентлар усулида молиявий кўрсаткичларни ушбу учта коэффициент билан тўлиқ очиб бериш имкони мавжуд эмас.

Қолаверса, ушбу коэффициентларнинг ҳисоблаш усулидаги камчиликлари янада бу усулнинг ноаниқлик даражаси юқорилигини кўрсатиб беради. Ушбу коэффициентлар усулининг яна бир камчилик жиҳати тугалланган давр маълумотлари асосида баҳо бериб, кредитни келгуси даврга ажратилишидир.

Бунда келгуси фаолиятини таҳлил қилиш муҳим вазифалардан бири саналади. Тижорат банклари томонидан эътибор қаратилмаётган, лекин эътибор қаратилиши муҳим яна бир жиҳат номолиявий кўрсаткичлардир. Номолиявий кўрсаткичлар корхоналарнинг келгуси фаолиятини барқарор ривожланишининг муҳим омилларидан биридир. Юқоридаги мавжуд камчиликларни ҳисобга олган ҳолда ва хоризж тажрибасини мужассамлаштириб,

“Кредитлаш амалиётини трансформациялаш модели” электрон дастурини ишлаб чиқдик. Ушбу дастур тадбиркорлик субъектнинг молиявий ва номолиявий кўрсаткичлари асосида кредитлаш шартлари ва кредитга лаёқатлилигини комплекс баҳолаш орқали кредит рискинни кескин пасайтириш ва банк даромадларини ошириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Дарслик.–Т.: Iqtisod–Moliya. 2017. 732 б.
2. Абдуллаева Ш.З. Кредитлашда скорингни қўллаш амалиёти. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнал. 2017. №1, 11 б.
3. Азизов У.У ва бошқалар. Банк иши.–Т.:Фан ва технология, 2016. 640 б.
4. Алимардонов И.М. Кичик бизнес субъектларининг кредит тўловида лаёқатлилигини баҳолаш амалиётини такомиллаштириши. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнал. 2017. №2, 6 б.
5. Ендовицкий Д. А., Бахтин К. В., Ковтун Д. В. Анализ кредитоспособности организации и группы компаний : учебное пособие.– М. : КНОРУС, 2016. 376 с.
6. Ендовицкий Д.А., Бочарова И.В. Анализ и оценка кредитоспособности заемщика. Учебно–практическое пособие. М. : КНОРУС. 2005. – 272 с.
7. Лиференко Г.Н. Финансовый анализ предприятия: Учеб.пособие.–М.: Экзамен, 2005. с. 160
8. Мавланов Н.Н. Корхона кредитга лаёқатлилигини баҳолаш ва уни комплекс таҳминлини такомиллаштириши. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнал. 2016. №3, 9 б.
9. Мавланов Н.Н. Сравнительная оценка современных концепций анализа кредитоспособности: научные подходы и практика. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнал. 2018. №1, 14 б.
10. Маматов Б.Ш., Қулмиев И.Я., Пулатова М.Б. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш амалиётини такомиллаштириши. Монография.–Т.:Extremum–press, 2016. 112 б.
11. Наумченкова Ю. В. Оценка кредитоспособности заемщика. Теория и практика современной науки. 2016. № 5. с.5
12. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлими.Ўқув қўлланма.–Т.: Иқтисод–Молия, 2015. 392 б.

БАНК РИСКЛАРИНИ ЮЗАГА КЕЛТИРИШИ МУМКИН БЎЛГАН ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАР

**Махмудова М,
Доцент, PhD.**

Бугунги кунда иқтисодиётни модернизациялаш шароитида банк хизматларини сифатли амалга ошириш, шу жумладан асосий банкларнинг анъанавий хизмат тури бўлган кредит операцияларининг намунали даражада бўлиши ҳар бир мамлакат иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эгадир.

Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида банк тизимини янада мустаҳкамлаш, ликвидлик ошириш, молиявий барқарорликни яхшилаш, миллий валюта ва нархларнинг барқарорлигини таъминлаш, банк хизматларини ривожлантириш, банк фаолиятини тартибга солишнинг замонавий тамойиллари ва механизмларини жорий этиш ҳам назарда тутилган.

Банк тизимининг молиявий барқарорлиги ва ишончлилигини янада ошириш, тижорат банкларининг ресурс базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш учун қулай шарт–шароитлар яратиш, уларнинг инвестициявий фаолигини рағбатлантириш, шунингдек умумқабул қилинган халқаро меъёр ва стандартларга мувофиқ банк фаолиятини ташкил этишни таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳамкорлигида Ўзбекистон Банклар ассоциацияси республика банкларига нисбатан депозит ва кредит сиёсати соҳасига қўйилаётган меъёрий талабларни янада такомиллаштиришни бошлади.

Бугунги кунда республикаimiz иқтисодиётининг барқарор ривожланиши авваламбор, унда амалга оширилаётган ислохотлар натижалари билан чамбарчас боғлиқ. Банк тизимидаги ислохотларни янада чуқурлаштириш, иқтисодий соҳадаги устувор вазифаларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Республикаimiz банк фаолияти, тижорат банклари ривожланиши, уларнинг эркинлашуви жуда мураккаб муҳитда, яъни иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий рақобат муҳитида шаклланмоқда. Бугунги кунда банк фаолиятини эркинлаштириш шароитида банклараро рақобатнинг кучайиши ва унинг такомиллашуви заруриятга айланиб бормоқда.

Банк ўз фаолияти давомида молиявий операцияларни амалга оширади. Ушбу жараёнда эса банклар турли рискларга учрайди ва улардан ҳимояланишга ҳаракат қилади. Бу эса банкларда рискларни юзага келишига шарт–шароит яратувчи ҳолатларни ўрганишни ва уларни олдиндан аниқлашга қаратилган чораларни кўришни тақозо этади.

Тадқиқотларимиз асосида банк рискларини юзага келишида таъсир этувчи омилларни икки гуруҳга ажратишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- иқтисодий омиллар;
- ноиқтисодий омиллар.

Иқтисодий омиллар банк рискларини келтириб чиқариши кўплаб олим ва мутахассислар томонидан ўрганилган бўлиб, унинг айримларини олдиндан аниқлаш имкони мавжуд бўлиши мумкин.

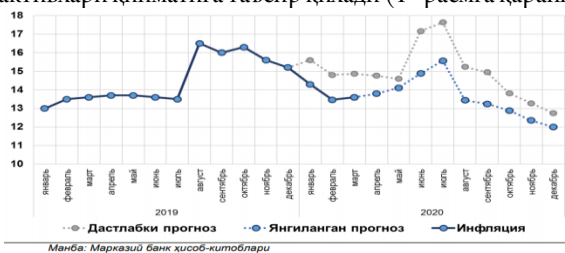
Ноиқтисодий омилларни эса, банк ўзининг фаолиятида олдиндан прогноз қила олмаслиги ва уни баратаф этиш иқтисодий чоралар билан таъминланмаслиги мумкинлиги масаланинг долзарблигини акс эттиради.

Тадқиқотларимизни давом эттирган ҳолда банк рискларини юзага келтириши мумкин бўлган иқтисодий омилларни айримларини кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси РЕПО операцияларида иштирок этиши. Марказий банкнинг 2020 йил 15 июлдаги маълумотларига кўра РЕПО операциялари бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси 15 фоизни ташкил этмоқда. Мазкур ставканинг мамлакатда мавжуд инфляцион қутилма миқдори 49 15,5 фоиздан кам бўлиши тижорат банкларининг молия бозоридан манфаатдорлигини пасайтиришга ўзининг таъсирини кўрсатади. Бошқача айтганда, тижорат банклари Марказий банкнинг облигацияларини сотиб олишлари билан ўз активлари қадрсизланиши rischi билан тўқнаш келишлари мумкин.

Натижада, давлат қимматли қоғозларини сотиб олиш учун иқтисодий чоралардан кўра, маъмурий чораларнинг таъсири кўпроқ бўлишини юзага чиқаради. Бу эса, тижорат банкларининг мамлакатдаги мавжуд макроиқтисодий ҳолатнинг таъсирини тушишларига олиб келади.

Шунингдек, инфляцион қутилмаларнинг мавсумий характерга эга бўлиши ҳам банклар фаолиятида рискларни юзага келишидаги омиллардан бири бўлиб қолмоқда. Масалан, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан боғлиқ нарх қутилмаларининг пасайиши ёки аксинча қиш ойларида бунинг кўтарилиши банкларнинг активлари қийматига таъсир қилади (1–расмга қаранг).

3.1–расм. Ўзбекистонда инфляция прогнози, ўтган йилнинг мос ойига нисбатан фоизда

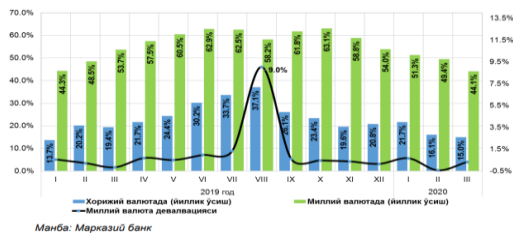
Бизнингча, инфляцион қутилмаларнинг молия бозоридаги фоиз ставкаларидан юқори бўлиши тижорат банклари фаолиятидаги рискларни янада кучайишига олиб келади ва бу банк активлари қийматини камайишига жиддий таъсир кўрсатади.

Иккинчидан, депозит фоиз ставкалари, инфляция ва валюта курсининг ўзаро нобарқарор равишда боғланганлиги банкларда рискни бошқариш стратегияларини самарали ишлашига шарт–шароит яратмайди.

1–расмдан кўришиб турибдики, инфляция қутилмалари тижорат банкларининг депозит ставкалари билан катта фарққа эга эмас.

49 Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. Пул-кредит шарҳи 2020 йил 1-чорак. Электрон манба: https://cbu.uz/upload/iblock/c97/Monetary_Policy_Report_2020Q1_Uz.pdf

2020 йил биринчи ярим йилигида ўртача депозит ставкаси 18–19 фоизни ташкил этади.

2–расм. Аҳолининг муддатли депозитлари ўсиши динамикаси, ўтган йилга нисбатан фоизда

Депозит ставкалари йиллик миқдори инфляциянинг йиллик даражаси билан тенг бўлиши ёки қисман фарқ қилиши депозитнинг молиявий жозибардорлигига жиддий таъсир кўрсатади. Бу эса банклар томонидан депозитлар орқали маблағлар жалб этишни хавф остида қолдиради.

Шунингдек, валюта курсининг девальвацион жараёнлари сезиларли ўсиб бориши аҳолининг депозитга бўлган интилишини сусайтиради. Масалан, АҚШ долларининг миллий валютага нисбатан қадрини ошиб бориши аҳоли жамғармаларини депозитларда эмас, балки хорижий валюталарда сақлашга бўлган интилиши ортиб боради. Бу эса, депозитларнинг жозибардорлигини пасайтирувчи иккинчи омил сифатида акс этади.

Эътибор берсак, 2019 йилда хорижий ва миллий валютадаги депозитларнинг ўсиши биринчи ярим йилликда барқарор динамикага эга бўлганлигини кузатиш мумкин. 2019 йилнинг август ойига келиб миллий валютамининг хорижий валютага нисбатан девальвацияси сезиларли ўсанлигини кўриш мумкин. 2019 йилнинг тўртинчи чораги ва 2020 йилнинг январиди хорижий валютадаги депозитлар ўсган бўлса, миллий валютадаги депозитлар эса пасайган (3.2–расмга қаранг).

2020 йилнинг феврал ойидан бошлаб хорижий валютадаги депозитларнинг ҳам камайиш тенденцияси юзага келган. Бизнингча, ушбу тенденциянинг асосий омили – бу жаҳонда пандемик ҳолатнинг юзага келиши натижасида аҳоли даромадларининг вақтинча йўқотилиши ёки камайиш ҳолатлари билан изоҳлаш мумкин. Сабаби, аҳолининг аксарият қисми миллий валютадаги даромадлари камайиши хорижий валюталарни сотиш тенденциясини янада тезлаштирди. Натижада, хорижий валюта депозитлари камайди.

Умуман олганда, депозитларнинг ҳам хорижий ҳам миллий валютадаги ҳажмининг пасайиш тенденциялари ривожланиши банкларнинг маблағ жалб қилиши борасидаги амалиётларини камайишига олиб келмоқда. Бу эса, банкларнинг пасив операцияларини хавф остида бўлишига таъсир кўрсатмоқда.

Фикримизча, мамлакат тўлов балансининг жорий операциялар қисмидаги нобарқарорлик девальвацион жараёнларга ўзининг таъсирини ўтказмоқда. Шу билан бирга, инфляциян кутилмаларнинг юқори даражада сақланиб қолаётганлиги ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмоқда. Бу эса ўз навбатида, тижорат банкларининг пасив операциялар ёки депозитлар жалб этишдаги жозибадорлигини барқарорлаштиришга салбий таъсир этувчи омил бўлиб хизмат қилмоқда.

БАНКЛАРИДА МИЖОЗЛАРНИНГ (КОРХОНАЛАРНИНГ) КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШ КЎРСАТКИЧЛАРИ

***Бауетдинов М.Ж,
ТДИУ, PhD.***

Мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш мураккаб жараён бўлиб банк ходимлари томонидан йирик аналитик ишни амалга оширишни талаб қилади. Кредитни бериш жараёнида ва берилган кредитни назорат қилиш жараёнида корхонанинг бухгалтерия ҳисоботини доимий асосда таҳлил қилиб бориш муҳим аҳамиятга эгадир. Шунинг учун банклар бутун кредитлаш даври мобайнида бухгалтерия ҳисобини доимий асосида тақдим этишни миждозлардан талаб қилишлари зарур. Афсуски, республикада банк амалиётида кредит берилгандан сўнг миждозларнинг бухгалтерия балансидаги ўзгаришларни доимий равишда таҳлил қилмаслик ҳоллари мавжуддир. Корхона фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бири – бу унинг кредит юзасидан тўловларни ўз вақтида ва тўлиқ қайтара олиш қобилиятидир.

Республикада банк амалиётида кредитларни муддатида қайтмаслигининг асосий сабабларидан бири банклардаги миждозларнинг тўловга қобилигини таҳлил қилиш тизимини ривожланмаганлигидир. Кредитга лаёқатлиликни аниқлаш кредитлаш жараёнининг асосий томони ҳисобланади. Миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда турли хил кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кўрсаткичлар сони чегараланмаган, яъни қарз олувчининг фаолиятдан келиб чиққан ҳолда, хар бир тижорат банки уни ўзи мустақил аниқлайди.

Тижорат банкларининг кредит сиёсати кредит менеждментини самарали олиб боришнинг асоси ҳисобланади. Бу сиёсат банк ходимларининг кредит бериш, банкнинг кредит портфелини бошқариш билан боғлиқ, объектив стандартларини ва мезонларини аниқлаб беради. Кредит сиёсатини тўғри тузиш ва олиб бориш, барча бўлимлар томонидан бу сиёсат мақсадининг аниқ тушинилиши банк бошқарувига кредит стандартларини тўғри олиб боришига, юқори рисклардан қочишга, банк имкониятларини тўғри аниқлашга асос ҳисобланади.

Кредит сиёсатининг зарурлиги шундаки, банк катта ёки кичиклигидан, унда кам ёки кўп ходим ишлашидан қатъий назар, банкда бу сиёсат бўлиши лозим. Чунки бу сиёсат кредит бўйича унифицирлашган умумий қоида ва

тамойилларнинг бажарилишини, операциялар бажарилишининг кетма-кетлигини таъминлайди.

Корхонанинг кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичлари асосан мижозларнинг айланма активлари ҳолатини янада чуқурроқ таҳлил қилишни кўзда тутлади. Маълумки, қисқа муддатли кредитлар хўжалик субъектларининг айланма активларига бериледи. Шунинг учун мижозларнинг кредитни ўз вақтида банкка қайтара олиш қобилияти ҳам унинг айланма активларидан фойдаланишидаги самарадорлик даражасига қараб белгиланади. Хўжалик субъектлари айланма активлардан қанчалик самарали фойдаланаётган бўлса ва айланма активларнинг айланиш тезлиги қанчалик юқори бўлса, кредитдан фойдаланиш самараси ва уни ўз вақтида банкка тўлаш имконияти ҳам шунчалик юқори бўлиши мумкин. Шу боис биз қисқача бўлсада кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичларни келтириб ўтмоқчимиз. Бу кўрсаткичлардан бири бу айланма активларнинг айланиш коэффиценти ҳисобланади.

Агарда таҳлил бўйича мижозларнинг молиявий ҳолатида қоплаш коэффиценти 0,5дан ($kk < 0,5$) кичик бўлса, ликвид маблағлари жуда кам бўлса ёки умуман мавжуд бўлмаса ва унинг ўз маблағлари миқдори ҳам кам бўлса, у ноликвид балансга эга бўлган, молиявий ҳолати ночор корхона деб қаралади ва уни 4–синфга киритиш мумкин ва бундай корхонларга одатда умуман кредит ажратилмайди. Мижозларнинг кредитга лаёқатлигини баҳолашнинг муҳим бир хусусияти шундаки, юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар корхонанинг кредитга лаёқатлигини баҳолашнинг якуний кўрсаткичлари ҳисобланмайди. Мижозлар фаолияти ва уларнинг молиявий аҳволини янада чуқурроқ кўриб чиқишда, ҳамда кредитга лаёқатлигининг асосий кўрсаткичлари бўйича мижоз турли хил синфларга тааллуқли бўлиб чиқса, у ҳолда молиявий аҳволи ҳақида тўғри хулосага келиш учун кредитга лаёқатлилик даражасини баҳолашнинг қўшимча кўрсаткичларини таҳлил қилиш лозим бўлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, мижозларнинг молиявий ҳолатини баҳолашда аниқ бир хулосага келиш учун кредитга лаёқатлиликнинг асосий кўрсаткичларига қўшимча сифатида кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичлари таҳлил қилинади. Корхонанинг кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичлари асосан мижозларнинг айланма активлари ҳолатини янада чуқурроқ таҳлил қилишни кўзда тутлади. Маълумки, қисқа муддатли кредитлар хўжалик субъектларининг айланма активларига бериледи. Шунинг учун мижозларнинг кредитни ўз вақтида банкка қайтара олиш қобилияти ҳам унинг айланма активларидан фойдаланишидаги самарадорлик даражасига қараб белгиланади. Хўжалик субъектлари айланма активлардан қанчалик самарали фойдаланаётган бўлса ва айланма активларнинг айланиш тезлиги қанчалик юқори бўлса, кредитдан фойдаланиш самараси ва уни

ўз вақтида банкка тўлаш имконияти ҳам шунчалик юқори бўлиши мумкин. Биз айланма маблағларнинг самарадорлик кўрсаткичлари тўғрисида олдинги параграфларимизда кенгроқ тўхталган эдик. Шу боис биз қисқача бўлсада кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичларни келтириб ўтмоқчимиз. Бу кўрсаткичлардан бири бу айланма активларнинг айланиш коэффициенти ҳисобланади.

Халқаро амалиётда энг кўп қўлланиладиган моделлар сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин: Альтман (беш факторли), Бивер, Лиса, Таффлер, Савицкий, Кадырова, Жданова ва бошқалар. Бу моделлар қарзни қайтара олмаслик даражасига қараб кредитга лаёқатлилик синфига ажратади. Амалиётда корхоналарнинг тўловга қобилигини баҳолашда нисбатан кўп қўлланиладиган модель бўлиб, Альтман модели ҳисобланади.

Э.Альтман модели қўйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$Z(A)=1,2 * K1+1,4 * K2+3,3 * K3+0,6 * K4+ K5$$

Бу ерда:

Z – корхоналарнинг кредитга лаёқатлилик даражаси комплекс кўрсаткичи;

K1 – Ўз айланма маблағлари((480+490–130) сатр 1–шакл)/баланс суммаси (400 сатр 1–шакл);

K2 – соф фойда (270 сатр 2–шакл) / баланс суммаси (400 сатр 1–шакл);

K3 – даромад (фойда) солигини тўлагунга қадар фойда (240 сатр 2–шакл) +фоизлар шаклидаги харажатлар (180 сатр 2–шакл) / баланс суммаси (400 сатр 1–шакл);

K4 – акцияларнинг бозор қиймати / мажбуриятлар (770 сатр 2–шакл);

K5 – маҳсулотларни сотишдан соф тушум (010 сатр 2–шакл)/баланс Суммаси (400 сатр 1–шакл).

Банкротлик rischi даражаси билан кредитга лаёқатлилик кўрсаткичлари ҳисоб китоби мос келиши кўрсатилади.

Хулоса қилиб айтганда, ривожланган хорижий давлатларнинг банк амалиётида мижозларнинг кредитга лаёқатлигини баҳолашда асосан молиявий кўрсаткичлар усулидан ва мижозларнинг пул оқимини баҳолаш усулидан кенг фойдаланилади, ҳамда ушбу усуллар Мижозларнинг кредитга лаёқатлиги тўғрисида аниқ ва ишончли хулосаларни шакллантириш имконини беради.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА РАҚАМЛИ БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

**Умарова М.Б.,
ТДИУ, PhD,
катта илмий ходим.**

Мамакатимиз иқтисодийтини модернизациялашда банк тизими асосий инвестиция манбаларидан бири эканлигини ҳисобга олган ҳолда тижорат банкларининг инвестициявий фаолигини кучайтириш, инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда тижорат банклари иштирокини янада кенгайтириш, рискларни баҳолаш тизимини такомиллаштириш, тижорат банкларининг кредит портфели муттасил ошириш ва сифати яхшиланишини таъминлашга қаратилган чора–тадбирларни амалга оширилиши талаб этилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ–5992–сонли “2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш тўғрисида” ги Фармони мамакатимиз банк тизимида давлат улушини босқичма–босқич камайитириш, молия бозорида тенг рақобат шароитларини яратиш, кредитлашни фақат бозор шартлари асосида амалга ошириш, банкларнинг давлат ресурсларига қарамлигини пасайитириш, банк хизмати кўрсатишни модернизация қилиш, банкларнинг самарали инфратузиамасини яратиш ва фаолиятини автоматлаштириш, шунингдек, банклар фаолиятига хос бўлмаган функцияларни босқичма–босқич бекор қилиш орқали банк тизимининг самарадорлигини ошириш мақсадида қабул қилинди.

Банк тизимидаги мавжуд ислохотлар натижасида кескин ва самарали ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Бироқ ҳали хануз тижорат банклар орасида инновацион янгиларни кенг қамровли жалб қилиб улгурмаган банкларимиз мавжуддир. Шиддатли иқтисодий ўзгаришлар даврида ҳар соҳада бўлганидек банк тизимида ҳам янгича ёндашувлар мижозлар талабига айланмоқда.

Банк хизматлари самарадорлигини оширишда асосий эътибор замонавий технологиялар ёрдамида банк хизмати турларини ривожлантириш ҳисобланади. Бутунги куннинг талаби ҳам банкларга рақамли банкнинг жорий этиш, масофавий банк хизмат турларини кенгайтириш, шунингдек, банк инфратузиамасини ривожлантиришда инновацион технологияларни қўллаган ҳолда банк хизматини йўлга қўйишга қаратилган.

Ҳозирда тижорат банклари ўз мижозларига хизмат кўрсатишни яхшилаш, юқори технологияларга ихтисослашган хизмат турларини яратиш ва бир вақтнинг ўзида хизматлар таннархини камайитириш учун янги имкониятларни қидирмоқда. Бунда банклар турли стратегияларни ишлаб чиқиб амалга оширмоқда. Банкларнинг айримлари офис хизмат кўрсатиш тармоқ соҳаларини, шу жумладан, анъанавий операциялар орқали масофадан хизмат кўрсатиш бўйича янги технологияларни жорий этиш ҳисобига кенгайтиришга эътибор берса,

бошқалари эса ушбу хизмат кўрсатиш турининг онлайн–шаклини қўллашни афзал деб билишмоқда.

Банк ва мижоз ўртасида ўзаро алоқа қилишнинг бир нечта турлари мавжуд: анъанавий канал, мультиканаллилик, омниканаллилик. Анъанавий канал битта каналнинг, масалан фақат офиснинг мавжудлигини назарда тутлади.

Мижоз ўзи учун қулай бўлган канални танлаб олади ва шу канал орқали хизматлардан фойдаланади. Омниканаллилик шунчаки турли каналлар билан бир вақтнинг ўзида ишлашни ўзида намоеън этмайди, унда мижоз ва банк ўртасида бир–бири билан самарали ва ишончли боғланган турли хил каналлар орқали ўзаро алоқа қилинади. Омниканаллиликда барча хизмат каналлари фойдаланувчининг аτροφиди бўлишини аниглади. Бу колл–марказнинг оператори фойдаланувчининг барча ҳаракатлари, унинг аризалари, муурожаатлари, ҳал этилган ёки ҳал этилмаган муаммолари тўғрисида тўлиқ ахборотларга эга бўлиши мумкин⁵⁰

Технологияларнинг ривожланиш жараёнида инсон учун қўпбл янги мулоқот қилиш каналлари яратилган. Компания мижозлар кўшимча алоқа қилиш усулларидан фойдаланганда уларнинг қониққанлик даражаси ўсишини кўрсатиб берадиган статистик маълумотларни ҳисобга олади. Ушбу каналлар татбиқ этилгандан кейин, улар кўпинча бир–бирига мувофиқ келмайди. Бу шунинг аниқладики, агар колл–марказ ходими вужудга келган муаммони электрон почта, чат, SMS ёки бошқа каналлар ёрдамида ҳал қилиб бера олса, унда хизматдан қониқиш даражаси кузатилади. Агарда мижоз бир канал орқали мулоқот қилиб бошласа, сўнгра бошқа канал орқали мулоқот қилишга ўтса ва ўз муаммосини тақридан тушунтириб беришига тўғри келса, ушбу ҳолат норозиликка олиб келиши эҳтимоли кўпроқ.

Банк маҳсулот ва хизматларни SMS–хабарлари, push–сервислар, овозли қўнғироқлар, колл–марказлар, ижтимоий тармоқлар, видеобанкоматлар ва бошқа узатиш каналлари орқали узатиш каналларининг сонини кенгайтириш янги банк ёки хизмат маҳсулотларини узатиш учун харажатларни камайтириш, зарур мижозларни жалб қилиш ҳамда бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаш имкониятини беради.

Омниканаллилик – бу, банк ўз маҳсулотларини турли каналларда намойиш этиш имконига эга бўлиб, мижозлар ушбу каналлар орқали маҳсулотлардан фойдаланиш имкониятига эга эканлигини кўрсатиб беради⁵¹. Омниканалли модель орқали ўзаро алоқа қилиш каналлари ҳаммага маълум: жисмоний офис, банкомат, мобил иловалар, банкнинг интернет сайти, колл–марказлар. Ҳозирги кунда биз барча каналлардан фойдаланадиган банкларни кўраимиз, аммо шундай банклар ҳам борки, улар фақат бир–иккита канал (интернет ва мобил иловалар)дан фойдаланмоқда⁵².

50 Панюкова, В.В. (2015). Реализация стратегии омниканального маркетинга торговыми организациями. Торгово-экономический журнал, 2(4), 317–328. doi: 10.18334/tezh.2.4.2052.

51 CRM в банковской рознице и корпоративе. Омниканальный фронт-офис и управление корпоративными продажами банковских продуктов. <https://www.terrasoft.ru/event-crm-june/presentation>.

52 Цифровые платформы и экосистемы финансовой инклюзивности. Российский опыт // Отчет Московской школы управления Сколково. Режим доступа: SKOLKOVO_IEMS_Research_2015–11–11_ru.

Ўзбекистон банк тизимига омниканалли банкингни жорий этишни ягона маълумотномалар (MDM) билан биргаликда амалга ошириш лозим. Бироқ техник жиҳатдан бу алоҳида MDM–тизими ва аниқ кўрсатилган қоидалар бўйича тизимлаштирилган ва ўз навбатида, учинчи тизимда амалга оширилиши мумкин бўлган кенг ёйилган маълумотномалар тўплами бўлиши мумкин. Ҳар бир аниқ ҳолатда банкда мавжуд бўлган амалий ландшафт, маҳсулотлар қатори ҳамда нафақат омниканаллигидан, балки мажбурий ҳисобот бериш талабларидан келиб чиққан ҳолда автоматлаштиришга бўлган эҳтиёжлар ҳисобга олиниши лозим. Яъни дастлаб, ИТ–стратегияси мавжуд бўлиши лозим, у банкинг бизнес–стратегиясидан келиб чиқадиган вазифаларни бажариш учун тизимнинг мавжудлиги, жорий этишни назарда тутди. Тижорат банкларимиз томонидан омниканал банкингни жорий этишда банк иловаларини тўғри интеграция қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бунда мижозлар тўғрисида маълумотлар сақланадиган тизим (масалан, MDM–тизим, ёки CIF ёки CRM) зарурат бўлади. Барча каналларда ушбу маълумотлардан фойдаланиш имконияти бўлиши лозим.

Омниканалли банкингнинг стратегиясини банкларга қўллашнинг афзал томонлари шундаки, жисмоний ва юридик шахсларга молиявий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини интеграциялашган ва инновацияларга ёндашган ҳолда амалга ошириш имконияти яратилади.

Омниканалли банкингни жорий этишнинг афзал томонлари:

- офис ва филиалларни таъмирлашга кетадиган харажатларнинг қисқариши, рақамли платформалар ёки интернет орқали хизмат кўрсатилиши;
- хужжатлаштириш жараёнига кетадиган вақтнинг қисқариши, яъни ҳамма хужжатлар онлайн тарзда юритилади;
- банк операцияларини қулай вақтда ва ўзи истаган жойда амалга ошириш имкониятига эгалиги;
- ҳисоб рақамларини назорат қилиш ва бошқариш имкониятини мавжудлиги;
- банк ходимларининг тавсияларини хоҳлаган жойда ва исталган вақтда олиш имкониятининг мавжудлиги.

Шунингдек, ушбу тизим мижоз ҳисобрақами, у фойдаланадиган барча хизматлар, ҳисоб рақамлари қолдиқлари тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириб боради. Мижоз уй ёки офисдан видеоалоқа, колл маркази билан алоқа қилган ҳолда ўзи учун керакли маълумотларни олади, кредитни расмийлаштириш, ҳисоб рақамини очиш, депозитга пул қўйиш каби хизматларни амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

Юқоридаги таҳдиллардан шунини кўриш мумкинки, мамлакатимизда банк инфратузилмасини ривожлантириш, “рақамли банк”ни ташкил этишда биринчидан, норматив–ҳуқуқий хужжатларни қабул қилиш, иккинчидан, “digital” тизими остида ишловчи қурилмалар билан таъминлаш лозим.

Ўз навбатида, банк инфратузилмасини ривожлантириш банк хизматлари қўламини кенгайтириш, такомиллаштириш орқали мижозлар сонини ошириш билан боғлиқ самарали механизм кетма–кетлигини таъминловчи омил ҳисобланади.

БАНКЛАР КОРРЕСПОНДЕНТ БАНКЛАРГА ЛИМИТ ЎРНАТИШ ОРҚАЛИ КОНТРАГЕНТ РИСКЛАРИНИ БОШҚАРИШ

**Тошпулатов Д. А.,
“Ўзсаноатқуришбанк” АТБ, Ph.D.**

Банк контрагент рискинни контрагент томонидан Банк олдидаги ҳар қандай мажбуриятларни бажармаслик натижасида юзага келиши мумкин бўлган зарар ёки корреспондент банк билан молиявий муносабатларни давом эттира олмаслик ёки хоҳамаслик деб таърифлаш мумкин.

Контрагент – бу Банк билан молиявий алоқада бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган, Ўзбекистонда ёки чет элда рўйхатдан ўтган молиявий институтлар.

Контрагентлар билан муомала қилишда Банк қуйидаги миллий ва хорижий валютадаги операциялардан контрагентлар хавфига дуч келиши мумкин:

–газначилик операциялари, яъни Ностро ҳисобварақларига жойлаштириш, валюта, банклараро кредит, репо операциялари, қимматли қоғозларга инвестициялар ва контрагент молия институтлари томонидан қарз олиш;

–банк операциялари, яъни контрагентлар томонидан берилган кафолатларни қабул қилиш, кўрсатилган банклар фойдасига аккредитивларни очиш ёки халқаро ва ички савдо, пул ўтказмалари ва бошқа шартномалар бўйича тегишли банкларга пул ўтказмалари.

Корреспондент–банк молиявий ҳолагининг умумий таҳлили ва лимит ҳисоб– китоби корреспондент–банкнинг ҳажми, балансининг молиявий коэффицентлар воситасидаги ҳамда рейтинг агентликларининг рейтинг маълумотлари бўйича таҳлиллар натижаларига кўра амалга оширилади.

Корреспондент–банкнинг ҳажми балансининг бруто–валюта баланси бўйича статистик таҳлили воситасида аниқланган жами активлари ҳажми бўйича баҳоланади. Банклар қуйидаги 6 та шартли гуруҳларга тақсимланиб таҳлил қилинади:

Гуруҳ*	Активлар ҳажми	Балл
I гуруҳ	Глобал тизимли аҳамиятга эга банклар	8 – 10
II гуруҳ	500 млрд. АКШ долларидан ортиқ	6 – 7,99
III гуруҳ	100 дан 500 млрд. АКШ долларигача	4 – 5,99
IV гуруҳ	2 дан 99 млрд. АКШ долларигача	2 – 3,99
V гуруҳ	1 млрд. АКШ долларигача	0–1,99

Гуруҳ –глобал тизимли аҳамиятга эга (Global systematically important banks – G–SIBs) банклар “Банк назорати бўйича Базель кўмитаси” томонидан, кўмитанинг ўзи тасдиқлаган методика бўйича аниқланади. Глобал тизимли аҳамиятга эга банклар рўйхати мазкур кўмита томонидан банк хизматларининг халқаро бозоридаги ўзгаришлардан келиб чиқиб ҳар йили қайта кўриб чиқилади.

Корреспондент–банкнинг молиявий ҳужжатлари (ҳисоботлари) таҳлили жараёнида ушбу банк фаолияти самарадорлигининг аҳамиятли қонуниятларини

кўрсатувчи коэффициентлар ҳисобланади. Бу коэффициентлар қуйидаги 4 та кичик гуруҳларга бўлинади:

Корреспондент–банк капиталининг етарлилик даражасини кўрсатувчи коэффициент.

Жами капиталнинг етарлилик даражаси коэффициенти (CA)–банк жами капиталининг риска тортилган жами активларига нисбати:

$$CA = E / Ar$$

бунда,

CA – жами капиталнинг етарлилик даражаси коэффициенти;

E – Банкнинг жами капитали миқдори;

Ar – Банкнинг риска тортилган жами активлари миқдори.

Коэффициентнинг 0,1 дан кам бўлган кўрсаткичи етарли эмас деб ҳисобланади ва банкнинг хагарли молиявий сиёсатидан дарак беради. 0,1 дан 0,16 гача бўлган кўрсаткич банкнинг самарали молиявий сиёсатини ифодалайди. Ушбу коэффициент кўрсаткичи банкларнинг молиявий ҳолатини баҳолашдаги ўрнининг муҳимлигини инобатга олиб, қуйида келтирилган интервал бўйича 5 балли шкалада баҳоланади:

Коэффициент кўрсаткичининг чегаралари	Берилиши мумкин бўлган баллар
$0.13 < CA < 0.16$	3,75 – 5,0 балл
$0.12 < CA < 0.13$	2,5 – 3,74 балл
$0.16 < CA < 0.18$	2,5 – 3,74 балл
$0.10 < CA < 0.12$	1,25 – 2,49 балл
$CA > 0.18$	0 – 1,24 балл
$0 < CA < 0.10$	0 балл

Банк операциялари рентабеллиги коэффициентлари

Банк операцияларининг рентабеллик даражаси иккита коэффициент, капиталнинг рентабеллиги коэффициенти ва активлар рентабеллиги коэффициенти кўрсаткичлари воситасида аниқланади. Ҳар бир коэффициент кўрсаткичи 1 балли шкалада баҳоланади. Кичик гуруҳ учун бериладиган энг юқори балл кўрсаткичи 2 балл.

Капиталнинг рентабеллиги коэффициенти (ROE) – ҳисобот даври сўнггидаги соф фойда (солиқлардан кейинги) миқдорининг жами капитал миқдорига нисбати:

$$ROE = (NI/E) * (360/t)$$

бунда,

NI – соф фойда миқдори;

E – банк жами капитали миқдори;

t – йил бошидан қуналар ҳисобидаги ҳисобот даври.

Коэффициент кўрсаткичининг чегаралари %	Берилиши мумкин бўлган баллар
$ROE > 11$	0,9 – 1,0 балл
$9 < ROE < 11$	0,7 – 0,89 балл

7<ROE <9	0,5 – 0,69 балл
5<ROE <7	0,3 – 0,49 балл
1<ROE <5	0– 0,29 балл
0<ROE <1	0 балл

Активлар рентабеллиги коэффициента (ROA) – ҳисобот даври сўнгидаги фойда (солиқлардан кейинги) миқдорининг жами активлар миқдорига нисбати:

$$ROA = (NI/A) * (360/t)$$

бунда,

NI – соф фойда миқдори;

A – жами активлар миқдори;

t – йил бошидан кунлар ҳисобидаги ҳисобот даври;

Коэффициент кўрсаткичининг чегаралари %	Берилиши мумкин бўлган баллар
0.70<ROA <1	0,9 – 1,0 балл
0.50<ROA <0.70	0,7 – 0,89 балл
0.30<ROA <0.50	0,5 – 0,69 балл
0.10<ROA <0.30	0,3 – 0,49 балл
0<ROA <0.10	0– 0,29 балл
ROA >1	1 балл

Ликвидлик коэффициенти

Банкнинг ликвидлиги даражаси жорий ликвидлик коэффициенти кўрсаткичи билан баҳоланади. Юқори ликвидли активлар кассадаги нақд пуллар, вакилик ҳисоб рақамлари қолдиқлари ҳамда юқори ликвидли қимматли қоғозлар ва қимматбаҳо металллар қийматларидан иборат бўлади.

Мазкур кичик гуруҳ учун энг юқори балл кўрсаткичи 2 балл этиб белгиланади.

Жорий ликвидлик коэффициенти (LRm) – юқори ликвидли активларнинг талаб қилиб олгунгача мажбуриятлар миқдорига нисбати:

$$LR_m = LA / L_c$$

бунда, LR_m – жорий ликвидлик коэффициенти;

LA – юқори ликвидли активлар;

L_c – талаб қилиб олгунгача мажбуриятлар.

Коэффициент кўрсаткичининг чегаралари	Берилиши мумкин бўлган баллар интервали
LR _m > 0,35	1,7 – 2,0 балл
0.30 < LR _m < 0,35	1,3 – 1,69 балл
0.25 < LR _m < 0.30	0,9 – 1,29 балл
0.20 < LR _m < 0.25	0,5 – 0,89 балл
0,15 < LR _m < 0.20	0 – 0,49 балл
0 < LR _m < 0.15	0 балл

Активлар сифатини баҳоловчи коэффицентлар

Корреспондент–банк активларининг сифати эҳтимолий йўқотишлар бўйича яратилган захиралар ва кредитлар сифати коэффицентлари кўрсаткичлари билан баҳоланади. Мазкур коэффицентлар гуруҳи 1 балли шкалада баҳоланади.

Эҳтимолий йўқотишлар учун яратилган захиралар коэффиценти (QL_r) – кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар учун яратилган захира миқдорини берилган кредитлар умумий қолдигига нисбатининг 1 дан айрилган қиймати:

$$QL_r = 1 - R/L$$

бунда,

QL_r – эҳтимолий йўқотишлар учун яратилган захиралар коэффиценти;

R – кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар учун яратилган захира;

L – берилган кредитлар умумий қолдиги.

Коэффициент кўрсаткичининг чегаралари	Берилиши мумкин бўлган баллар интервали
$0.85 < QL_r < 1.0$	0,50 балл
$0.50 < QL_r < 0.85$	0,3 – 0,49 балл
$0.25 < QL_r < 0.50$	0 – 0,29 балл
$0,25 < QL_r$	0 балл

Кредитлар сифати коэффиценти (QL) – муддати ўтган кредит қарздорлиги миқдорини берилган кредитлар умумий қолдигига нисбатининг 1 дан айрилган қиймати:

$$QL = 1 - BL/L$$

бунда,

QL – кредитлар сифати коэффиценти;

BL – муддати ўтган кредит қарздорлиги миқдори;

Коэффициент кўрсаткичининг чегаралари	Берилиши мумкин бўлган баллар интервали
$0.95 < QL < 1.0$	0,5 балл
$0.9 < QL < 0.95$	0,3 – 0,49 балл
$0,85 < QL < 0.90$	0 – 0,29 балл
$0 < QL < 0.85$	0 балл

L – берилган кредитлар умумий қолдиги

Корреспондент–банкнинг рейтинг таҳлили Standard and Poor's, Moody's ва Fitch Ratings каби халқаро рейтинг агентликлари маълумотлари асосида амалга оширилади. Бунда корреспондент–банкнинг ишонччилик даражаси бўйича гуруҳларга бўлинган инвестицион даражадаги кредит рейтинглар баҳолаш учун қабул қилинади. Таҳлил натижасига бериладиган энг юқори балл 10 баллни

ташкил қилади. Инвестицион даражадан паст рейтингга эга бўлган ёки юқорида кўрсатилган рейтинг агентликларининг рейтингига эга бўлмаган банклар 0 балл билан баҳоланади

Moody's		Standard & Poor's		Fitch Ratings		Гуруҳ	Балл		
Узоқ муддатли	Кисқа муддатли	Узоқ муддатли	Кисқа муддатли	Узоқ муддатли	Кисқа муддатли				
Aaa	P-1	AAA	A-1 +	AAA	F1 +	I Гуруҳ	9-10		
Aa1		AA+		AA+		II	6 -		
Aa2		AA		AA		Гуруҳ	8,99		
Aa3		AA-		AA-					
A1		A+		A-1		A+	F1	III	2,5 -
A2		A		A		A	Гуруҳ	6,99	
A3	P-2	A-	A-2	A-	F2				
Baa1		BBB+		BBB+		IV	0,01 -		
Baa2		BBB		A-3		BBB	Гуруҳ	2,49	
Baa3	P-3	BBB-		BBB-	F3				
Инвестицион даражадан паст рейтингга эга бўлган ёки рейтингга эга бўлмаган банклар						V	0		

Таҳлил натижаларига кўра ҳар бир кўрсаткичлар гуруҳи 10 балли шкалада баҳоланади. Корреспондент-банк молиявий ҳолатининг умумий баҳоси ҳар бир кўрсаткичлар гуруҳи баллари йигиндисидан ташкил топади, яъни умумий таҳлилнинг энг юқори баҳоси 30 баллдан иборат бўлади. Бунда корреспондент-банклар молиявий ҳолатининг умумий баҳосидан келиб чиқиб, банкнинг хорижий валютадаги активлари (ХВА) миқдорига фоизли нисбатда лимитлар чегаралари белгиланган куйидаги гуруҳларга бўлинади:

Категория	Ишонччилик даражаси	Балл	Лимит чегараси
I Категория	Кредит лаёқати шубҳа уйғотмайдиган	20-30	8-10%,
II Категория	Юқори кредит лаёқатига эга банклар	15-19,99	2,6 - 7,9%,
III Категория	Ўртача кредит лаёқатига эга банклар	10-14,99	1,6-2,5%,
IV Категория	Қоникари кредит лаёқатига эга банклар	9,99 гача	0 - 1,5%,

Лимитни ўрнатишда жаҳон молиявий-иқдисодий фаолияти субъектларининг аксарияти томонидан тан олинган Standard and Poor's (S&P), Moody's ва Fitch Ratings каби халқаро рейтинг агентликларининг рейтинг маълумотларидан фойдаланилади.

Банк томонидан мониторинг ўтказиш мақсадида банклараро бозордан келиб тушаётган корреспондент-банклар тўғрисидаги маълумотларни ўрганиб таҳлил қилиб борилади ва тегишли хулосалар қилинади.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ КОРПОРАТИВ ТУЗИМАЛАРИДА КАПИТАЛ БОЗОРИНИ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ.

*Халиков У. Р.,
ТДИУ, декан.*

Хозирги бозор муносабатлари шароитида мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш ва иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш молия–банк тизими, шу жумладан капитал бозори имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни ҳамда молия тизими сифат жиҳатдан юқори босқичга чиқиб бормоқда.

Мамлакат молия бозорида компанияларнинг тараққий этиш хусусиятини капитал бозорининг имкониятлари янада ривожланиш даражасига туртки бўлмоқда. Унинг асосини мамлакат молиявий пул оқимларини салоҳиятида хусусий корхоналарнинг бир – бири билан ўзаро муносабатларига хизмат кўрсатиш ўз аксини топмоқда. Хусусан, кейинги тараққиёт босқичида маҳсулотлар капитал бозорида рақобатбардошликни оширишнинг мустаҳкам усули сифатида молия институтларини имкониятларидан фойдаланиш такомиллашиб бормоқда.

Бугунги кунда иқтисодиётимизни юксалтириш, замонавий техника ва юқори инновацион технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни ташкил қилиш ва реконструкция қилиш учун инвестицияларни жалб қилиш жуда муҳим аҳамият касб этади. [6]

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам молия бозорлари, жумладан, фонд бозорини ривожлантириш янги иқтисодий шароитда асосий мақсадларимиздан бири эканлиги қайд этилган.

Маълумки, халқаро иқтисодиётда асосий ўринни эгалловчи давлатлар тажрибасида, молия бозорида иқтисодиётни изчил ривожлантириш ва таркибий жиҳатдан ўзгартиришларнинг барчаси капитал бозорининг ривожланиши билан боғлиқ. [4]

Бу борадаги ислохотларнинг дастлабки босқичи сифатида жаҳон давлатлари тажрибасидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.01.2019 йилдаги 5630–сонли Фармони билан мустақил давлат органи – Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги тузилиб, унинг асосий вазифалари этиб қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, тартибга солиш ва корпоратив бошқарув соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш белгиланган.

Республикаимиз муҳим соҳаларидан бири ҳисобланган капитал бозори, мамлакатимиздаги молия институтларининг ривожланишида валюта маблағларини ишлаб топшига имкон ярагади. Капитал бозори ўз номи билан капитализм тарафдори, бу хусусий мулк.

Инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тўла қафолат берилиши лозим. Шунингдек, капитал бозорининг ишлаши бозордаги талаб ва таклиф билан чамбарчас боғлиқ. [5] Капитал бозори бўйича кўплаб илмий ишлар қилинган, китоблар ёзилган ва таърифлар берилган. Тадқиқот давомида фонд бозори инфратузилмасига дунё олимларининг турли хил ёндашувлари ўрганилди ва гуруҳланди.

1–жадвал

Фонд бозори инфратузилмасига бўлган илмий ёндашувлар

Т/Р	Тадқиқотчилар	Таърифлар
1.	АҚШ халқаро ҳисоб-китоблар банки.	Фонд бозори инфратузилмаси молиявий муассасалар ва унинг миждозлари ўртасидаги муносабатлардир
2.	АҚШ газначилик департаменти	Ҳисоб тизими ёки клирингни юритишдаги оператордан тортиб барча хизмат кўрсатувчи молиявий муассасаларнинг кўп қиррали тизимидир
3.	Миркин Я.М. (Россия)	“...юксак даражада яхлит ва тугалланган технологик цикллардан иборат мураккаб ташкилий–иқтисодий циклдир”.
4.	В.Галанова А.Басов (Россия)	“...фонд бозорига хизмат кўрсатадиган ва унинг барча қатнашчиларига хизмат кўрсатишга ихтисослашган ташкилотлар жамланмасидир” деб атаган.
5.	Ю.Сизов (Россия)	“... бозор ишлашини таъминловчи жами тизимлар мажмуаси” сифатида қараган.
6.	Adjaouté,K.andJ.–P. Danthine (Франция)	“...инвесторларнинг манфаатларини инқироздан ҳимоя қилиш бўйича глобал восита” деб таъриф берган.
7.	Мацкайлова Е. В. (Россия)	“... қимматли қоғозлар инфратузилмаси деганда бозорда битимларни тузиш ва бажариш учун фойдаланиладиган, турли техник воситалар, институтлар (ташкилотлар), норма ва қоидаларда моддийлашган технологиялар тушунилади”.
8.	Бутиков Игорь Леонидович (Ўзбекистон)	...фонд бозори инфратузилмасига савдо ташкилотчилари ва иккинчи даражали депозитар тизими қиради.

Фикримизча, “фонд бозори инфратузилмаси – фонд бозорининг самарали фаолият юритиши ва мавжуд бўлиш шартли ҳисобланган, фонд бозори қонун қоидаларига асосан фаолият юритадиган, алоҳида ҳамда мустақил бўлган тизим ва тузилмалар мажмуаси” сифатида талқин этилади. Шу нуқтаи назардан, фонд бозори инфратузилмасини инвестицион фаолиятга боғлиқ бўлиб, шу орқали иқтисодий барқарор ривожланиши, аҳоли турмуш даражасини оширишдаги ўрни муҳим эканлигини инобатга олиб, фонд бозори инфратузилмасини такомиллаштириш лозим деб ҳисоблайди.

Давлатмиз молиявий кўрсаткичларини ривожланишида бугунги кунга келиб мамлакатлар иқтисодий тараққиётида корпоратив тузилмалар фаолияти муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу боисдан акциядорлик жамиятлари фаолият самарадорлигини ошириш, замонавий корпоратив бошқарув тизимини жорий этишга доир қатор ислохотлар амалга оширилмоқда. [3]

Жумладан, мазкур соҳанинг ҳуқуқий асосларни такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва

акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги Қонунлари янги таҳрирда қабул қилинди ва амалиётга жорий этилди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция ва пай фондлари” тўғрисидаги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора–тадбирлари тўғрисида”ги 4720-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 28 апрелдаги “Иқтисодиётда хусусий мулкнинг улуши ва аҳамиятини ошириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги 2340–сонли қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 19 октябрдаги “Давлат мулки объектларидан самарали ва оқилona фойдаланиш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” 289–сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 21 декабрдаги “Акциядорлик жамиятларига хорижий инвесторларни жалб қилиш борасидаги қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги 2454–сонли қарори қабиаларнинг қабул қилиниши мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган акциядорлик жамиятларини сон жиҳатдан оптималлаштиришга, уларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини самарали ташкил этишга, хорижий инвесторларни жалб қилишга хизмат қилиб келмоқда. [2]

Капитал бозорини ривожлантириш агентлигининг маълумотига кўра, бугунги кунда эмиссия қилинган акцияларнинг умумий номинал қиймати 100 триллион сўмдан ортиқ бўлиб, улардан фақатгина 1,5 фоизигина эркин муомалада ҳаракат қилмоқда. Бу ялпи ички маҳсулотга нисбатан ҳисоблаганда 1 фоиздан кам ҳисобланиб, ушбу кўрсаткич Сингапурда 188 фоиз, Малайзияда 112 фоиз ва Россияда 34 фоизни ташкил этади. Мазкур ҳолат Ўзбекистонда капитал бозори мамлакат иқтисодиётида инвестициялар ва жамғармалар ўртасида воситачилик ролини сифат ва миқдор жиҳатдан юқорига кўтариш учун катта потенциалга эгаллигини кўрсатади. [2]

Бундан, қимматли қоғозларни чиқариш орқали капитал бозорини ривожлантириш ва фонд бозорларда муомалада бўлишини, инвестицияларни кенг жалб этиш, корпоратив бошқарув амалиётларини ривожлантириш ва мамлакатимиз кадрлар салоҳиятини молиявий саводхонлигини ошириш бўйича чора–тадбирларни кўзда тутувчи капитал бозори ривожланишининг узоқ муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш тақозо этилади.

Ушбу стратегияга кўра капитал бозорини ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган омилларни бартараф этиш, уни тартибга солувчи меъёрий ҳуқуқий асосларни бозори ривожланаётган давлатлар талабларига (“frontiers market”) бирлаштириш, таркибига брокерлар, инвестицион фондлар, пенсия фондлари, сугурта компаниялари, банклар кирувчи молия институларининг, аҳолининг мавжуд бўш турган маблағларини фонд бозорларига жалб қилишнинг халқаро амалиётини қўллаш йўллари назарда тутилиши керак. [1]

Эътиборлиси, 2019 йилда Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки ва бошқа қатор халқаро экспертлар кўмагида 2020–2025 йилларда Ўзбекистон капитал бозорини ривожлантириш стратегиясининг лойиҳаси ишлаб чиқилди ва кенг жамоатчилик ўртасида муҳокамага қўйилди. Капитал бозори бўйича мазкур стратегиянинг асосий вазифаларидан бири –

эркин муомаладаги жами қимматли қоғозларнинг ялпи ички маҳсулотга нисбатини 2025 йил охиригача камида 10–15 фоизга етказиш ҳисобланади.

Ушбу вазифаларни амалга оширишда инвесторлар салоҳиятини кенгайтириш ва трансформация қилиш, молиявий савдохоналикни яхшилаш орқали қимматли қоғозларга бўлган талабни ошириш, акциядорлик жамиятлари ва эмитентлар сонини кўпайтириш ҳамда янги молиявий инструментлар орқали қимматли қоғозлар салмоғини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, айтиш мумкинки, келажакда асосий вазифалардан бири капитал бозорини такомиллаштириш бўйича мазкур стратегияни қабул қилиш ва унда белгиланган чора–тадбирларни амалга оширишнинг узвийлигини таъминлаш ҳисобланади.

Мазкур стратегияни муваффақиятли амалга ошириш эркин муомаладаги қимматли қоғозлар улушини ялпи ички маҳсулотнинг 10–15 фоизига етказиш, инвестиция лойиҳаларни молиялаштиришнинг муқобил манбаси сифатида фонд бозори имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш каби янги механизмларни кенг жорий этиш, иқтисодиётнинг банк секторига боғлиқлигини ва давлатнинг банк секторидagi иштирокини камайтириш, яширин айланмадаги қўшимча маблағларни иқтисодиётга жалб қилиш ва пировардида Ўзбекистон иқтисодиётининг жадал суръатларда ўсишини таъминлаш каби муҳим ва долзарб масалаларни ҳал этиши кутилмоқда.

Шу билан бирга, фонд бозорида тузиладиган битимларни электрон тарзда амалга ошириш ва расмийлаштиришга ўтиш, қимматли қоғозлар эмиссиясини соддалаштириш, акциядорлик жамиятлари веб–сайтлари бўйича талабларнинг белгилаб қўйилиши, акциядорлик жамиятлари фаолияти бўйича муҳим фактларнинг тизими равишда Корпоратив ахборотлар ягона портали (www.openinfo.uz)да эълон қилинишининг йўлга қўйилиши натижасида эмитентлар ва уларнинг қимматли қоғозлари тўғрисидаги маълумотлардан кенг фойдаланиш имкониятининг яратилиши натижасида корпоратив қимматли қоғозларнинг айланмаси ҳажми кескин ортиб бормоқда. [3]

Бунинг асосий сабаблари сифатида 2020 йил 28 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиётда хусусий мулкнинг улуши ва аҳамиятини ошириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги 2340–сонли қарори билан изоҳлаш мумкин. Ушбу қарорга мувофиқ бир қатор акциядорлик жамиятларида давлат улушини камайтиришнинг усули сифатида қўшимча акцияларнинг муомалага чиқарилиши ҳамда уларни хорижий ва маҳаллий инвесторларга сотиш белгиланган ва ҳозирги кунга қадар бу борада акциядорлик жамиятлари томонидан қатор чора–тадбирлар амалга оширилди.

Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган корпоратив тузилмаларнинг фонд бозоридаги фаоллигини ошириш мақсадида корпоратив бошқарув сифатини кескин оширишимиз талаб этилади. Умуман, акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув тизимини жорий этмасдан туриб фонд бозорини ривожлантириш хусусида фикр биддириш бир мунча мураккаблик туғдиради. Корпоратив бошқарув тизимида давлат иштирокини оптимал даражада қисқартириш, акциядорларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириб бориш талаб этилади. [4]

Бугунги кунда қўшимча қимматли қоғозлар эмиссияси ҳисобига акциядорлик жамиятларидаги давлат улушини хусусийлаштириш, хорижий инвесторларни жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилаётган бир вақтда

корпоратив қимматли қоғозлар эмиссиясидан олдин потенциал инвесторлар олдига бориб тақдимотлар ташкил этиш қимматли қоғозларнинг муваффақиятли жойлаштирилишига хизмат қилади. Шундан келиб чиққан ҳолда акциядорлик жамиятлари фаолиятида мазкур жиҳатга устувор даражада эътибор қаратиш талаб этилади. [6]

Оммавий ахборот воситаларида муомалага чиқарилаётган акциялар ва корпоратив облигациялар хусусида мунтазам равишда эълонлар бериб боришни йўлга қўйиш ҳам ўз навбатида акциядорлик жамиятларининг фонд бозоридаги фаолигига хизмат қилади. Бундан ташқари аҳолининг корпоратив бошқарув, акциядорлик жамиятлари фаолияти, қимматли қоғозлар бозори амалиётига доир билимларининг ортишига ҳам олиб келади.

Умуман олганда қимматли қоғозлар бозорида акциядорлик жамиятларининг фаолигини ошириш мақсадида юқоридаги таклиф ва тавсияларимизни амалиётга жорий этиш ўз самарасини беради, деб ҳисоблаймиз.

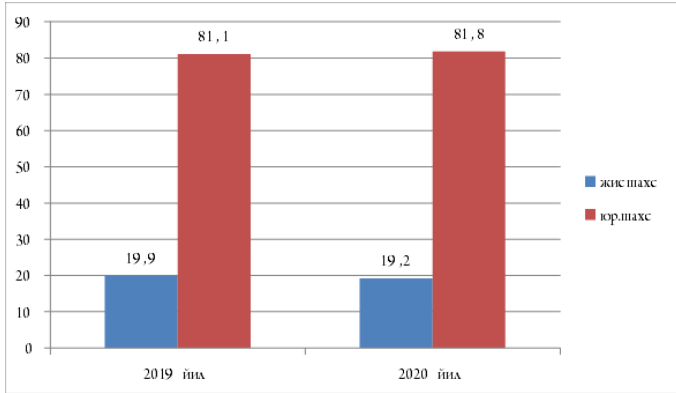
Таҳсилларга кўра, фонд биржаси савдоларида инвестор сифатида жисмоний ва юридик шахсларнинг тижорат банклари қимматли қоғозларига бўлган қизиқиши ва ишончи доимий равишда ошиб бормоқда. Хусусан, ўтган йилда биржа савдолари орқали жисмоний шахслар инвестицияларининг 93,1 фоизи, юридик шахслар инвестицияларининг 86,6 фоизи тижорат банклари қимматли қоғозларига йўналтирилган.

Бундан ташқари, сўнгги йилларда биржа умумий савдо айланмасида инвестор сифатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг улуши тобора ошиб, 2020 йилда уларининг биржа умумий савдо айланмасидаги улуши 19 фоиздан иборат бўлди. [7]

Фонд биржаси фаолиятининг устувор йўналишларидан бири молиявий барқарор жамиятларнинг қимматли қоғозларини янада кўпроқ биржа савдоларига жалб қилиш, уларга қулай ва кам харажатли биржа операциялари орқали инвестиция маблағларини йўналтириш ҳисобланади.

Фонд биржаси томонидан Президентимизнинг 2015 йил 28 апрелдаги “Иқтисодиётда хусусий мулкнинг улуши ва аҳамиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ижросини таъминлаш ҳамда молиявий барқарор ва ликвидли акциядорлик жамиятлари қимматли қоғозларини биржа савдоларига қўйиш орқали энг ишончли ва сифатли қимматли қоғозларни аниқлаш имкониятини яратиш мақсадида фаол ишлар амалга оширилди. Хусусан, ушбу қарорнинг 1– ва 2–иловасига мувофиқ оммавий савдолар орқали сотилиши белгиланган акциядорлик жамиятларидан 123 тасининг акция пакетлари фонд биржаси савдоларига қўйилди.

Агар 2020 йил 1 январь ҳолати бўйича биржа листинги тартиб таомилидан бор-йўғи 20 та акциядорлик жамияти муваффақиятли ўтган бўлса, жорий йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, биржа котиrowкалаш varaғига кирган акциядорлик жамиятлари 261 тани ташкил этмоқда (илова—4га қаранг). Шундан, 128 та акциядорлик жамияти 2020 йил давомида биржа котиrowкалаш varaғига киритилди.

1–расм. Инвесторлар бўйича биржа айланмаси таркиби.

Таҳлилларга кўра, ҳисобот даврида фонд биржасида биржа котировкалаш варағига кирган 69 та жамиятнинг акциялари билан 160,3 млрд. сўмлик 2770 та савдо битими амалга оширилган бўлиб, бу жами биржа савдо айланмасининг 99,3 фоизи демакдир (2020 йилнинг 13 март санасигача биржа савдоларида листингдан ташқари компаниялар акциялари билан ҳам савдолар ўтказилган). Листинг компаниялари қимматли қоғозлари билан тузилган биржа битимларининг асосий қисми, яъни 58,8 фоизи (94,7 млрд. сўм) иккиламчи фонд бозорида амалга оширилган. 41,2 фоизи (66,3 млрд. сўм) эса қимматли қоғозлар бирламчи бозорида тузилган.

Тижорат банклари акциялари листинг компанияларининг тармоқ тузилмалари бўйича ҳам устунлик мавқеини эгаллаб келмоқда. Ўтган йилда уларнинг улуши 87,8 фоизни ёки 118.3 млрд. сўмни ташкил қилди.

Шунингдек, иқтисодиётнинг агросаноат (11,8 млрд. сўм), қурилиш (3,0 млрд. сўм), суғурта (0,9 млрд. сўм) ва бошқа тармоқ листинг компаниялари акцияларига ҳам инвесторларнинг талаби ортиб бораётир.

Қимматли қоғозлар бозори бутун иқтисодиётнинг самарали фаолият юритишини таъминлайди: Иқтисодиёт субъектларига инвесторларнинг молиявий ресурсларини жалб қилишга, инвесторларга молиявий ресурсларини молиявий инструментларга жойлаштириш орқали ўз жамғармаларини оширишга, давлатга эса ўз иқтисодий сиёсатини амалга оширишга ёрдам беради. Молия бозори ва қимматли қоғозлар бозори молиявий активларни сотувчи ва харидорни учраштириш йўли билан алмашинувни таъминловчи механизмдир.

Мамлакатимизда корпоратив қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, уни давлат томонидан тартибга солиш, унинг қатнашчилари

фаолиятини мувофиқлаштириш, инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ишончли химоя қилинишини таъминлаш ишлари дастлаб 1993 йил 2 сентябрда имзоланган “Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида” ги қонун асосида бошланган.

Тадбиркорлик фаолиятини корпоратив тузилма шаклида амалга ошириш юридик шахсдан корпоратив бошқарув масалаларига катта эътибор қаратишни талаб қилади, чунки корпоратив бошқарув тизимини яхши йўлга қўйган жамиятгина бу ташкилий–ҳуқуқий шакл қулайликларидан максимал даражада фойда кўра олади. Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган корпоратив тузилмаларнинг фонд бозоридagi фаоллигини ошириш мақсадида корпоратив бошқарув сифатини кескин оширишимиз талаб этилади. Корпоратив бошқарув тизимида давлат иштирокини оптимал даражада қисқартириш, акциядорларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириб бориш талаб этилади.

Акциядорлик жамиятлари томонидан IPO операцияларини ташкил этиш ва ўтказишга босқичма–босқич тайёргарлик кўриб бориш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Мазкур амалёёт бевосита акциядорлик жамиятларига хорижий капитал жалб қилишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Bayar, O., & Chemmanur, T. J. (2011). IPOs versus Acquisitions and the Valuation Premium Puzzle: A Theory of Exit Choice by Entrepreneurs and Venture Capitalists. *Journal of Financial & Quantitative Analysis*, 46 (6), 1755–1793. Bank of New York Mellon (2007). *Annual Report*.
2. Kholikov U.R. (2017) *Improving Investment Funding in the Stock Market in Uzbekistan: Doctor of Philosophy in Economics (PhD) diss. abstract – Tashkent.* –24 b.
3. Odilov, A. (2020) "PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE CAPITAL MARKET IN UZBEKISTAN," *International Finance and Accounting: Vol. 2020: Iss. 1, Article 14.* Available at: <https://uzjournals.edu.uz/interfinance/vol2020/iss1/14>
4. *Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Капитал бозорини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида 2021 йил 13 апрелдаги 6207–сонли қарори*
5. *Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги тўғрисидаги 2019 йилдаги 14 январдаги 5630–сонли фармони*
6. Makhmudov, S. (2020). *Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг ноанъанавий усуллари*ни такомиллаштириши. <https://tsue.scienceweb.uz/index.php>
7. <https://home.treasury.gov/>

ДАВЛАТ ҚАРЗЛАРИНИ БОШҚАРИШНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Ташбоев Б. Ў,
ТДИУ, катта ўқитувчи.

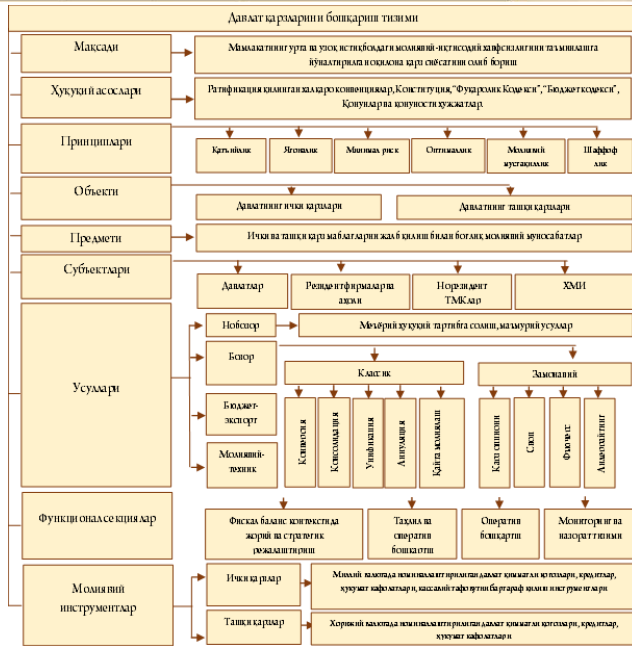
Молиявий инструмент сифатида давлат томонидан макроиқтисодий тартибга солиш тизимида асосий фискал инструментлардан бири сифатида фаол фойдаланилади. Хусусан, молиявий инструмент сифатида давлат қарзи қонун чиқарувчи (вакиллик) ва ижро этувчи ҳокимият органларига пул муомаласи, молия бозори, инвестициялар, ишлаб чиқариш, бандлик даражасига ва бошқа иқтисодий нисбатларга таъсир кўрсатиш имкониятини беради. Шунингдек, яхлит тизим сифатида молиявий бошқариш тизимининг объекти сифатида ҳам кўриб ўтилади.

Чунки, давлат қарзи ҳокимият фаолиятининг маълум зарур амалий томонларини ифодалайди. Ваколатли органлар турли қарз фаолиятини бошқариш бўйича ваколатларини, қарзларнинг муддати ва рентабеллиги бўйича тузилишини тартибга солиди, давлат қарз инструментлари ва уларни муомалага чиқариш тартибини, давлат кафолатларини бериш, тўлаш ва шунингдек улар бўйича молиявий мажбуриятларни бажариш тартибини белгилайди.

Давлат қарзларини бошқариш тор ва кенг маънода кўриб ўтилади. Давлат қарзини тор маънода бошқариш давлат қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш ва жойлаштириш, давлат қарзига хизмат кўрсатиш, тўлаш ва қайта молиялаштириш, шунингдек давлат қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш билан боғлиқ чора–тадбирларнинг йиғиндисини англатади. Қарзларни тор маънода бошқариш ижро этувчи ҳокимияти органлари, асосан Молия вазирлиги ва Марказий банк томонидан амалга оширилади.

Давлат қарзларини бошқариш тизимини қуйидаги расм орқали кўриб чиқамиз.

1–расмдан кўриш мумкинки, давлат қарзларини бошқариш комплекс элементлардан иборат яхлит тизимни ўзида мужассамлаштиради. Унда бош мақсад мамлакатнинг ўрта ва узоқ истиқболдаги молиявий–иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган оқилона қарз сиёсатини олиб бориш ҳисобланади. Ушбу мақсадни самарали реализация қилиш давлат қарзларини кенг маънода бошқариш тизимини жараёнли ташкил қилишга боғлиқдир. Хусусан, бунда қарз олувчи сифатида унинг фаолияти билан боғлиқ давлат иқтисодий сиёсатининг йўналишларидан бирини шакллантириш назарда тутилади. Давлат қарзини бошқариш кенг маънода қонун чиқарувчи ҳокимият органининг ваколатидир ва давлат қарзи сиёсатини шакллантиришдан иборат.

1–rasm. Davlat qarzlari boshqarish tizimi elementlari

Hususan, 2–rasmga muvofiq davlat qarzlarning chegaraviy mezonlari va kўrsatkichlarini belgilash; makroiqtisodiy kўrsatkichlariga taʼsirining asosiy omillari va maqsadlarini aniqlash; davlat qarzi bўyicha milliy dasturlar orqali molialashtirishning maqsadga muvofiqdagi belgilash kabi jaraʼnarni uʼzida mujassamlashtiradi.

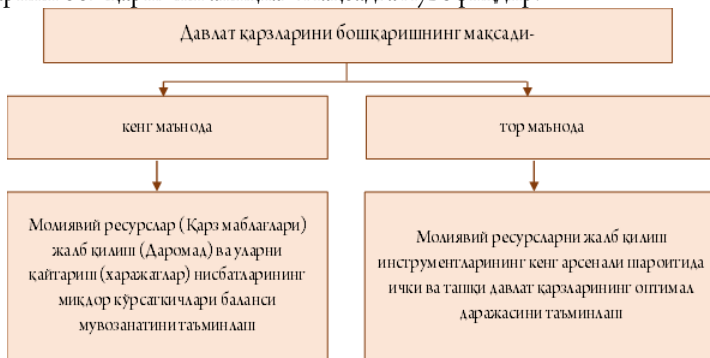
Maʼlumki har qanday boshqarish tizimi kabi davlat qarzlari boshqarish bўyicha belgilangan maqsadi samarali realizatsiya qiliish tizimli ravishda shakllantirilgan vazifalar algoritmitga boʻliqdir. Ushbu vazifalar iqtisodiy islohotlarining u eki bu davridagi belgilanadigan dolzarb masalalar muvofiq shakllantiriladi.

Davlat ichki qarzlari boshqarish jaraʼnida quyidagi masalalar hal qilinadi:

- mamlakat moliyaviy xavfsizligiga neytral bʻulgan davlat ichki va tashqi qarzlari ushlab turish;
- qarzg boʻlanish muddatini uzaytirish va qarzg xizmat kўrsatish xarajatlarini minimallashtirish orqali jalpi qarzdorlik qiymatini minimallashtirish;

53 Rasmiy muallif tomonidan shakllantirilgan.

- молиявий мажбуриятларни ўз вақтида ва тўлиқ қайтариш орқали Хукуматнинг кредит рейтингини сақлаш;
- давлат қimmatли қоғозларининг барқарорлигини таъминлаш орқали қimmatли қоғозлар бозоридаги сегментларнинг шаффофлигини таъминлаш;
- қарз маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлаш;
- қарз инструментлари бозоридаги давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятини ягона координация қилиш. Тор ва кенг доирада давлат қарзларини бошқаришни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

2–расм. Давлат қарзларини бошқаришнинг кенг ва тор маънодаги мақсадлари54.

Давлатнинг ички ва ташқи қарзи миқдорини тартибга солиш ва уни мақбул даражада ушлаб туриш давлат қарзини бошқаришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, амалда бир қатор чекловларни белгилаш орқали реализация қилинади.

Ўзбекистон Республикасида давлат қарз сиёсатининг қонунчилик асослари яратилган. Хусусан, ички ва ташқи қарзларнинг чегаравий ҳажми Парламент томонидан қабул қилинган қонунлар ва оператив бошқарув органлари томонидан ишлаб чиқилган қонуности ҳужжатлар орқали тартибга солинади.

Давлат қарзини самарали бошқаришда устувор йўналишлари таҳлил қилинди. Давлат қарзига ўз вақтида ва тўлиқ хизмат кўрсатилишини кафолатли, давлат қарзини макроиқтисодий барқарорлик учун хавфсизлик даражаси, диверсификациялаш ва давлат қарзи буйича харажатларининг ошиб кетиши, улар билан боғлиқ хатарларини пасайтириш, давлат қарзи ҳисобидан молиялаштириладиган лойиҳалар ва уларнинг ижтимоий–иқтисодий аҳамияти, давлат қарзи ҳисобидан молиялаштириладиган корхоналар фаолияти самарадорлиги, давлат қарзини бошқаришдаги шаффофлик, давлат қарзларидан самарали фойдаланиш масалалари кўриб ўтилди.

54 Муаллиф томонидан шакллантирилган.

ХУДУДЛАР МОЛИЯВИЙ САЛОҲИЯТИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ ТАҲДИЛИ

Буранова А. В.

ТерДУ, катта ўқитувчи.

Ҳозирги кунда ҳудудларнинг молиявий салоҳиятига бўладиган аҳамият тобора ошиб бормоқда. Асосий сабаблардан бири маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини мустаҳкамлаб, ҳудудларни комплекс ривожлантириш асосида номарказлаштириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда.

Маҳаллий ҳокимият органларининг олдига қўйилган ваколатларини тўлиқ амалга ошириши ва ижтимоий – иқтисодий шарт –шароитларни яратиш учун етарли молиявий база ташкил этилган бўлиши, яъни ҳудуддаги турли хўжалик юритувчи субъектларини молиявий ресурслар билан таъминлиши керак.

Ҳудудларнинг молиявий салоҳиятини баҳолашда ҳудуд молиявий ресурслари йиғиндиси сифатида қараш бу нотўғри, чунончи ҳар қандай иқтисодий кўрсаткич каби унинг методологик ҳисоб-китоблари ишлаб чиқилиши лозим. Токи, ҳудуд молиявий салоҳияти, ишлаб чиқариш, институционал, инфратузиламо салоҳияти каби иқтисодий салоҳият таркибига кирар экан, ўзаро боғлиқ, кенг қамровли ва комплекс нуқтаи назардан ёндашувни талаб этади. Шунинг билан бир қаторда, молиявий салоҳиятни баҳолашни ҳар бир ҳудуд ихтиёрида мавжуд ресурслар имкониятларидан ҳамда давлат томонидан ижтимоий-иқтисодий жарёнларни молиявий ресурслар орқали тартибга солиш даражасига амал қилган ҳолда аниқланиши лозим.

Сегментларга ажратган ҳолда молиявий салоҳият қўйидаги элементлардан иборат:

- Иқтисодиётнинг макроиқтисодий сектори молиявий салоҳияти бўлиб, асосий шаклланиш манбаси ялпи ички маҳсулот, ялпи ҳудудий маҳсулот, кўрсаткичлари киради.
- Иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалиги тармоғининг молиявий салоҳияти бўлиб, асосан қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ва кўрсатилган хизматлар йиғиндиси миқдори, ҳудудда қишлоқ хўжалик сугориладиган ерларининг унумдорлик даражаси билан ифодаланади.
- Иқтисодиётнинг тадбиркорлик, бизнес сектори молиявий салоҳияти бўлиб, шаклланиш манбаси ҳудудда янги ишга туширилган корхоналар, ўз фаолиятини тугатган корхоналар ва ҳудуддаги корхоналар фойдаси, кўрган зарари билан ифодаланади.
- Уй хўжалиқларининг молиявий салоҳияти бўлиб, уларнинг шаклланиши аҳоли пул даромадлари, шу жумладан молиявий институтларга миллий ва чет эл валютасида депозитлари билан чамбарчас боғлиқдир.

- Ташқи иқтисодий фаолият молиявий салоҳияти бўлиб, унинг шаклланиши ҳудудларда экспорт ҳажми, чет эл инвестицияларни жалб этиш даражаси билан ифодаланади.

Тадқиқотчилар томонидан ҳудудларнинг молиявий салоҳиятини баҳолаш услублари бўйича олиб борилган изланишлари молиявий салоҳиятни шакллантириш ва тартибга солиш масалаларига қаратилган бўлиб, тасодифий кўрсаткичларга асосланган.

Таъкидлаш керакки, ҳудудларнинг молиявий салоҳиятини баҳолашнинг турли усуллари, хусусиятлари, қўллаш тартибларини, ёндашувларини нашрларда таҳлил қилиб тизимлаштириш натижасида урта асосий ёндашувни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

- 1) Миллий ҳисоблар тизимига асосланган (мамлакат миқёсида молиявий салоҳиятни баҳолаш услублари);

- 2) Статистик кўрсаткичлар асосида (алоҳида молиявий оқимларни ҳаракатини баҳолаш услублари);

- 3) Интеграциялашган усул (юқорида икки ёндашувни аралаш қўллаши натижасида молиявий салоҳиятни баҳолаш услуби).

Р.А.Прокопенко тадқиқотига кўра, ҳудудларнинг молиявий салоҳиятини баҳолашда молиявий оқимларнинг бутун мажмуини кўриб чиқиш кераклигини таъкидлаб ўтади ва қўйидаги кўрсаткичларни белгилайди:

- Товар ва хизматларнинг ишлаб чиқариш ҳажми;
- Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун кетган моддий харажатлар;

- Корхона ва ташкилотлар инвестициялари;

- Аҳоли умумий даромадлари ва уларнинг жорий истеъмол ва жамғармаларга тақсимланиши;

- Солиқлар, шу жумладан федерал, субфедерал ва маҳаллий;

- Бюджет харажатлари, шу жумладан федерал, субфедерал ва маҳаллий;

Бу турдаги молиявий оқимлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, ҳисоб китобида икки ёқдама ҳисоб мавжуд, аммо ҳар бир кўрсаткич молиявий ресурсларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва фойдаланилиши жиҳатидан ўз хусусиятларини тавсифлайди.

Д.В. Суходеев фикрига кўра, ҳудудларнинг молиявий салоҳиятини баҳолашнинг асосларини эмперик (бозор иқтисодиёти ва ресурс салоҳияти) ва оператив (математик моделлар ва структуралли услублар) кўрсаткичларга бўлиб ўрганиш лозимлигини таъкидлайди.

Натижага қаратилган ёндашувни Е.А.Верби́нченко, Р.В. Бады́левичлар томонидан тақлиф қилинган бўлиб, институционал секторнинг тўрт блокани: Бюджет – солиқ (иқтисодиётнинг умумий сектори), уй хўжалиқлари, хўжалик юритувчи субъектлар (бизнес – сектор) ва молия – кредит секторларини ажратиб, статистик кўрсаткичларининг абсолют ва нисбий миқдорларида баҳолашни таъкидлаб ўтганлар.

Ҳудудларни молиявий салоҳиятини баҳолашда С.В. Зенченко тақлиф қилган усулида 3 элемент (бюджет, инвестиция ва кредит салоҳияти)ни киритган

бўлиб, хуудларнинг молиявий ресурс таъминотида асосий ўринни бюджет салоҳиятига қаратган.

Хууд молиявий салоҳият усуллари ва кўрсаткичларини илмий ва иқтисодий асослаш хуудларнинг иқтисодий салоҳиятини таъминлаш ва истиқболда уни ошириш ижтимоий – иқтисодий стратегиясини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир хууднинг иқтисодий салоҳияти асосини молиявий салоҳият ва унинг элементи бюджет солиқ салоҳияти ташкил этади. Хуудларнинг молиявий салоҳияти (**ХМС**) бюджет солиқ салоҳияти (**БСС**) даромадларига, хууд иқтисодий салоҳияти (**ХИС**)га таъсир Ялпи Хуудий Маҳсулот (**ЯҲМ**) ўсишига ёки камайишига олиб келади. $ХМС > БСС$ шarti бажарилганда хуудларнинг иқтисодий салоҳияти ошади ва иқтисодий ўсиш кузатилади. $ХМС = БСС$ шarti бажарилганда хууд иқтисодий стагнация ҳолатида бўлади. Бундай ҳолат на иқтисодий ўсиш ва на иқтисодий тангликни ҳам бермайди, балким, иқтисодий турғунлик ҳолати кузатилади. $ХМС < БСС$ ҳолати реал ҳаётда бўлиши мумкин эмас. Назарий жиҳатдан: хуудда чакана савдо ва овқатланиш ташкилотларининг товар айланмаси ошган тақдирда, қўшилган қиймат солиғи (**ҚҚС**) ҳисобига кузатилиши мумкин.

Хууд молиявий салоҳити – маҳаллий бюджет даромадлари, банк молия тизими салоҳияти, корхона ва ташкилотлар салоҳияти ва аҳоли пул даромадлари йиғиндисидан ташкил топади.

$ХМС = МБД + БМТС + КорТашС + АҳолиПД$

Бу ерда: **МБД** – маҳаллий бюджет даромадлари; **БМТС** – банк молия тизими салоҳияти; **КорТашС** – хуудда руйхатдан ўтган корхоналар ва ташкилотлар салоҳияти; **АҳолиПД** – хуудда яшовчи аҳоли реал пул даромадлари.

Тақлиф қилинган молиявий салоҳиятни баҳолаш усули хууднинг қушилган қийматини шакллантиришда иштирақ этадиган даромадлар миқдорни ифодалайди. Шу билан бирга, салоҳият энг катта натижага эришиш қобилияти бўлса, бу натижа хууд иқтисодий салоҳиятининг қўшилган қийматини ифодалайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ – № 5283 “Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий эркинлигини ошириш, маҳаллий бюджетларга тушулларнинг тўлиқлигини таъминлаш бўйича солиқ ва молия органлари жавобгарлигини кучайтиришига оид қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” 13.12.2017й
2. Прокопенко Р.А. Оценка и направления развития финансового потенциала региона. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Волгоград 2008 266бет (12б)
3. Суходеев Д.В. Оценка финансового потенциала региона. «Дайджест–Финансы» 2013/3(219)
4. Зенченко С.В. Формирование и оценка регионального финансового потенциала устойчивого развития экономики территории: теория и методология. Автореферат на соискание ученой степени доктора экономических наук Ставрополь 2009 386бет(176бет)
5. Вербиненко Е.А., Бадыевич Р.В. Финансовый потенциал как основа роста регионов.//Север и рынок: формирование экономического порядка. 2012//№3//58–62бет

КОРПОРАТИВ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ БАНКЛАР ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ ЯХШИЛАШДАГИ АҲАМИЯТИ.

М.Н. Назарова,

ТДИУ, катта ўқитувчи

Юртимизда иқтисодиётнинг мутлақо янги тармоқларига асос солиш, айниқса, уларни бошқариш услубларини замонавийлаштириш, яъни халқаро бизнес юритиш тартиб–тамоилларини жорий этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Банклар томонидан инновацион фаолиятни янада яхшилаш ва такомиллаштириш борасида бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Иқтисодиётнинг ривожланишини барча босқичларида инновацион лойиҳаларни молиявий таъминлаш масалалари инobatга олинганлиги бугунги кундаги энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корпоратив бошқарув тизимини шакллантириш ва уни янада такомиллаштириш бугунги кундаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Корпоратив бошқарувни жорий қилиш ва такомиллаштириш орқали Ўзбекистон компаниялари янги сифат босқичига ўтишлари мумкин. Корпоратив бошқарувни ривожлантириш ва бу тизимни такомиллаштириш муҳим масалалардан биридир.

Корпоратив бошқарувни такомиллаштириш ва уни ўзига хос хусусиятлари шундаки, дунё иқтисодчилари корпоратив бошқарувга рақобатдошлик таъминланишида ҳал қилувчи куч сифатида баҳо беришади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки мазкур ибора “гуруҳ аъзолари ўртасидаги интерактив мулоқот” деган маънони англатади. Бу бошқарув самарадорлигини ошириш учун барча иштирокчи ўртасида фаол мулоқотни йўлга қўйиш, миноритар акциядорлар салмоғини ошириш орқали мулкни ижтимоийлаштириш, бошқача айтганда, корхона бошқарувига унинг фаолиятдан у ёки бу даражада манфаатдор бўлган ҳар бир шахсни жалб этиш, деганидир. Бизга маълумки, жамиятларда бошқарувнинг замонавий услубларини қўллаш уларда бутунлай янги тузилмани ташкил этиш, акциядорлар, шу жумладан, миноритар акциядорларнинг акциядорлик жамиятини бошқаришдаги родини ошириш имконини беради. Қолаверса, акциядорлик жамиятларига хорижий менежерларни жалб қилишга йўл очилдики, бу, ўз навбатида, иқтисодиёт тармоқларига тўғридан–тўғри чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш баробарида, жамиятларни модернизация қилиш орқали юқори самарадорликка эришишга кўмаклашади. Аниқроғи, пировардида корхоналар бозордаги талаб–таклифдан келиб чиққан ҳолда, янгича қарашлар асосида фаолият олиб боради. Муаммоларни тезкор ҳал этиб, янги рақобатбардош инвестицион лойиҳаларни рўёбга чиқариш ва қўшимча акция ҳамда қимматли қоғозларни муомалага чиқаришдан даромад топишга ҳаракат қилади. Агар корпоратив бошқарув тизими яхши йўлга қўйилса, бошқарувда

шаффолик таъминланиб, турли компанияларда, акционерлик жамиятларида, шу жумладан тижорат банкларида инвестициявий жозибадорлиги самарадорлигига эришилади. Корпоратив бошқарувни бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб бориш, ишлаб чиқариш жараёнига инвестицияларни жалб қилиш, жаҳон андозалари талабига мос келадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган технологияларни қўллаш асосида, сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайди. Бу ўз навбатида корпоратив бошқарув субъектлари фаолиятини молиялаштириш даражасини юксалтиришни таъминлайди. Корпоратив бошқарувнинг юқори сифатига эришиш мақсадида банklar кўп саҳифали ҳужжатларни: стратегиялар, бизнес–режаларни; кредитлаш, депозитларни жалб этиш ва тарифларни белгилаш жараёнига оид сиёсатларни; ходимларни моддий ва номоддий рағбатлантириш тўғрисидаги низомларни ишлаб чиқадилар. Бироқ, самарали корпоратив бошқарув муаммоси банкнинг у ёки бу соҳага оид ҳужжати мавжуд эмаслигига боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки унинг ягона ғоявий, технологик ва ресурс базасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил равишда мавжуд эканлигидадир.

Корпоратив бошқарувни такомиллаштириш масалаларининг долзарблиги ошиши кўпчилик банklarда ҳам юз бермоқда. Корпоратив бошқарув тизими банк бошқарувида ўз ўрни ва аҳамиятига эга. Чунки ушбу бошқарув банкнинг иқтисодий натижаларига таъсир этади. Банklar жамиятнинг жамғармаларини тўплайди ва уларни жойлаштиради. Айниқса, ривожланаётган мамлакатларда банklar фирмалар учун жуда муҳим ташқи молиялаштириш манбаи ҳисобланади. Шунингдек, банklar молиявий бозорларга тўғридан–тўғри чиқиш имкони йўқ фирмаларнинг корпоратив бошқарув самарадорлигига таъсир этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, самарали корпоратив бошқарувнинг асоси қуйидагилар ҳисобланади [6]:

- банкнинг ички ҳужжатларида белгиладиган ваколат ва вазифаларнинг аниқ тарзда тақсимланиши;
- етарли даражадаги ҳисобдорлик;
- ўзаро назорат қилиш ҳамда банк учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган қарорлар қабул қилинишининг олдини олишни таъминловчи, банк бошқаруви органлари ва таркибий тузилмалар ўртасидаги ваколатларнинг тақсимланиши;
- ўзининг ваколатлари ва вазифаларини яхши билувчи, функционал вазифаларини бажаришда юқори даражадаги ишбилармонлик ва одоб–ахлоқ қоидаларига риоя этувчи, банк қузатув кенгашининг ва ижроия органининг юқори малакали аъзолари мавжудлиги.

Корпоратив бошқарувнинг банklar ривожланишидаги муҳим ролини қуйидагиларда кўриш мумкин [1]:

- молиялаштириш манбаларини олиш имкониятини кенгайтиради, бу эса, инвестиция, иқтисодий ўсиш, иш билан бандликни оширади.
- капитал қийматининг пасайиши ва банкнинг юқори баҳоланишига эришишга олиб келади, бу ўз навбатида, инвестиция ва иқтисодий ўсишни таъминлайди.

– операцион фаолиятнинг яхшиланишига таъсир этади, бу ресурсларнинг яхшироқ жойлашиши, самарали бошқарув, бойликнинг яратилишини кенгайтиради.

– давлат ва фирма даражасида паст риск, ўз навбатида, камроқ банкротлик, камроқ молиявий инқирозлар бўлишини таъминлайди;

– улушдорлар билан яхшироқ муносабатларни таъминлайди, умумий муҳитнинг яхшиланишига таъсир кўрсатади.

Банк секторидаги корпоратив бошқарувнинг муҳимлигини эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муаммога катта эътибор қаратиб, ушбу масалани банк тизимининг стратегик ривожланиш мақсади сифатида қарайди. Бунда асосий эътибор ички назорат тизимини такомиллаштириш, корпоратив бошқарувнинг шаффофлигини орттириш ва мулкдорлар ҳуқуқини таъминлашга қаратилади.

Юқоридаги стратегик мақсадларни таъминлаш учун Марказий банк томонидан қуйидаги маълумотларни кўрсатувчи электрон маълумотлар базаси шакллантирилиши лозим:

банкларнинг доимий ҳолда молиявий аҳволини акс эттирадиган ва рискларни баҳолашга имкон берадиган маълумотлар базаси;

корпоратив бошқарув ва бизнес режалаштиришнинг ҳолатини баҳолаш ҳамда мулкдорлар таркиби шаффофлигини оширишга хизмат қиладиган кўрсаткичлар базаси[2].

Тижорат банклари фаолиятида корпоратив бошқарув муаммосини ўрганишда нафақат Марказий банк, балки ушбу жараённинг бошқа манфаатдор иштирокчилари ҳам қатнашишлари лозим.

Тижорат банклар фаолиятида корпоратив бошқарув тизимининг институционал асослари, жорий этиш йўллари ҳамда корпоратив сифатини ошириш масалалари ҳал этишда банк мижозларга янги хизмат турларини кўрсатиш ва уларнинг сифатини оширишда янги технологияларни ўзлаштиришлари, ҳар бир таркибий бўлинма ҳамда ходимларига тўғри келадиган маҳсулотлар(хизматлар) миқдори ва кўламини оширишлари лозим бўлади.

Банк секторидаги корпоратив бошқарувнинг муҳимлигини эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муаммога катта эътибор қаратиб, ушбу масалани банк тизимининг стратегик ривожланиш мақсади сифатида қарайди. Бунда асосий эътибор ички назорат тизимини такомиллаштириш, корпоратив бошқарувнинг шаффофлигини орттириш ва мулкдорлар ҳуқуқини таъминлашга қаратилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, барча тизимларда бўлгани каби корпоратив бошқарув тизимида ҳам айрим муаммолар мавжуд. Булар қуйидагилар:

– давлатнинг ишончли вакили ва давлат акция пакетларининг ишончли бошқарувчиси ўртасидаги муносабатлар бўйича ҳуқуқий–меъёрий ҳужжатларнинг такомиллашмаганлиги;

– акциядорлик жамиятида давлатнинг ишончли вакили ва акция пакети бошқарувини малакали мутахассислар билан етарли таъминлашнинг мураккаблиги;

–давлат вакилларининг корпоратив бошқарув билимларга етарли даражада эмаслиги;

банк тизимида корпоратив бошқарув тизimini тўлиқ такомиллашмаганлиги.

Ушбу муаммолардан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва хулосаларга келиш мумкин:

–корпоратив бошқарув тизимидаги ҳуқуқий–меъёрий ҳужжатларни янада такомиллаштириш кераклиги;

–корпоратив бошқарув тизimini давлат томонидан юқори даражада тартибга солиб туриш зарурлиги;

–корпоратив бошқарувда иштирокчилар яъни, йирик кредиторлар, акциядорлар, инвесторлар банклар бошқарувида турли даражада таъсир этиш лозимлиги;

–хориж мамлакатларнинг корпоратив бошқарув тизими тажрибаларини самарали ўрганиб ва улардан фойдаланиш зарурлиги;

Буларнинг барчаси юртимизда кечаётган хусусийлаштириш жараёнини жадаллаштириш, иқтисодий тармоқларига жалб қилинаётган тўғридан–тўғри хорижий инвестицияларни кўпайтириш, акциядорлик жамиятлари бошқаруви самарадорлигини тубдан яхшилаш, стратегик инвесторлар учун уларнинг очиклиги ва жозибадорлигини таъминлаш, замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий қилишда янги уфқларни очиши, шубҳасиз. Пировардида мамлакатимиз иқтисодий қудрати ошиб, аҳолининг ҳаёт даражаси янада юксалиб бораверади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, корпоратив бошқарув тизими борасида олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш ва бу орқали давлат ва жамият ривожини янги босқичга кўтариш, ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш буйича энг муҳим устувор йўналишларни амалга оширишга хизмат қилиши шубҳасиздир. Республикаimizда фаолият кўрсатаётган тижорат банкларнинг барчаси акциядорлик кўринишида ташкил этилган бўлиб, корпоратив бошқарувнинг банклар ривожланишида муҳим жиҳатлари мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. С.Қудратов. Банк тизимида корпоратив бошқарувни такомиллаштириш. Тошкент “Akadempashr” 2016 й. 176–бет.

2. С.Қудратов, М.Назарова. Тижорат банкларида корпоратив бошқарув. Тошкент. ТДИУ. 2019 й.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни. 26.04.1996 й. N 223–I

4. “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора–тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2015 йил 24 апрель.

5. “Акциядорлик жамиятларида хорижий инвесторларни жалб қилиш борасидаги қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. 31.03.2015 й. ПҚ–2327

6. www.lex.uz сайти маълумотлари.

7. www.bank.uz сайти маълумотлари.

BLOKCHEYN TEXNOLOGIYASI VA UN DAN MOLIYA SOHASIDA FOYDALANISH

O. M. Azizov,

TDIU katta o'qituvchisi

D. A. Sabirova,

TDIU katta o'qituvchisi

Blokcheyn – bu ma'lumotlarni taqsimlangan holda saqlash texnologiyasi. Ushbu texnologiyada zanjirni qo'llab-quvvatlovchi har bir ishtirokchi teng huquqlidir. Bu yerda server yoki protsessing markazi yo'q. Qo'llanish sohalari cheksiz bo'lib, u ma'lum ma'lumotlarni yozib olish uchun ishlatiladi, masalan: shaxsiy kundalik yozuvlari, ko'chmas mulk egalari to'g'risidagi ma'lumotlar, moliyaviy operatsiyalar va h.

Blokcheynni faqatgina barcha ishtirok etuvchi serverlarning zanjirlarini yo'q qilish orqali yo'q qilish mumkin. Yana bir xususiyat – ochiq kod – odamlar ma'lumotlar bazasidagi yozuvlarni ochiq ko'ra oladi. Bundan tashqari, blokcheynning har bir blokida avvalgi bloklardagi ma'lumotlar mavjud. Bloklardagi yozuvlarni o'zgartirish imkoni yo'q. Aynan shu xususiyat, blokcheyn texnologiyasiga e'tiborni jalb qiladi.

Blokcheynning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, yozuvlarni tasdiqlash uchun vositachi kerak bo'lmaydi. Masalan, siz yer uchastkasini sotib olayotganda, moliyaviy operatsiyalardan tashqari, sizning mulkingizga bo'lgan huquqingiz to'g'risidagi hujjatli dalillar ham kerak. Bu hujjatlarni rasmiylashtiradigan notarius – vositachi tomonidan amalga oshiriladi, uning imzosi bilan sizning huquqingiz tasdiqlanadi va uni yagona reestrga kiritadi.

Yana bir misol: siz taniqli brenddan qimmatbaho dorilarni sotib olasiz, ammo bozorda soxta dorilar ham bor. Siz ularni aniqlash uchun markerlardan foydalanasiz. Agar ushbu mahsulotning haqiqiyiligini aniqlashda blokcheyn texnologiyasi qo'llanilsa, mahsulotingizni tekshirishingizga hojat qolmaydi. Blokcheyn yordamida barcha etkazib beruvchilar o'z mahsulotlarini bir-birlaridan ishonchli va avtonom tarzda aniqlay olishadi (qayta ishlash, turli ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarini birlashtirishi ham mumkin) va sotuvchilar tarmoqlari iste'molchilarga qayerdan va qaysi mahsulot yetkazib berilganligini va ishlab chiqaruvchi kimligini aniq ayta oladi.

Blokcheyn texnologiyasi hujjatlarni tekshirish bilan shug'ullanadigan davlat idoralaridagi xodimlar armiyasini o'rnini bosadi va qisqartiradi. Blokcheyn raqamli imzo tushunchasini ham o'rnini bosadi: soxta veb-saytlar, virus dasturlari, soxta yangiliklar, onlayn qaroqchilikni yo'qqa chiqaradi. Blokcheyn material muallifligini

tasdiqlashi mumkin. Jahonning nufuzli davlat va korporatsiyalari hozirdanoq o'zlarining tarkiblarida va faoliyatida blokcheyn texnologiyasini joriy qilishmoqda.

1–jadval

Blokcheynning ijobiy va salbiy tomonlari

Ijobiy tomonlari	Salbiy tomonlari
Markazlashmagan. tarmoq ishtirokchilari o'zaro teng huquqli va to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlarni uzatishlari mumkin.	Hajm murakkabligi. Agar Bitcoin blokcheyni Visa operatsiyalarining ulushiga to'g'ri kelsa, unda uning hajmi yuzlab terabaytga yetadi.
Ishonchlik. Ma'lumotlarni almashtirish va xakerlik hujumlari imkoniyati yo'q, chunki maxsus shifrlangan kalitlardan foydalaniladi	Firibgarlik faoliyati ehtimoli. blokcheynda ma'lumotlar uzatish qaytarilmasdir. Shu munosabat bilan, hatto xato bilan amalga oshirilgan bo'lsa ham, operatsiyani bekor qilish imkoniyati yo'q.
Shaffoflik. Siz har qanday tranzaksiya uchun bosib o'tilgan yo'lni tekshirishingiz mumkin, chunki har qanday blok ommaviy ko'rish imkoniyatini beradi.	51% hujum. Agar hisoblash quvvatining 51% bitta qurilmaga tegishli bo'lsa, unda yaxlitlik buziladi.
Ko'p qirrali. blokcheyn turli sohalarda (moliya sektori, huquq, ko'chmas mulk va boshqalar) qo'llanilishi mumkin.	

Bugungi kunda tobora ko'proq kompaniyalar blokcheyn texnologiyasidan foydalanishni e'lon qilmoqda va ba'zi mamlakatlarda ushbu texnologiyadan foydalanish bo'yicha hatto davlat dasturlari mavjud.

Blokcheyn texnologiyasi atrofidagi umumiy shov-shuvga qaramay, bu faqat maxsus xususiyatlarga ega ma'lumotlar bazasi ekanligini tushunish muhimdir.

Unda blokcheyn dunyoga qanday ta'sir qilishi mumkin, bu haqda qanaqa fikrlar mavjud? Blokcheyn – bu markazlashmagan tarmoqlarda ma'lumotlarni to'plash, saqlash va qayta ishlash usuli bo'lib, unda saqlangan ma'lumotlarning yuqori xavfsizligi va ishonchliligini ta'minlaydi.

Blokcheyn kontseptsiyasi 1991-yilda taklif qilingan va sinovdan o'tgan, ammo bu texnologiya Satoshi Nakamoto tomonidan taqdim etilgan birinchi Bitcoin kripto valyutasining to'lov tarmog'ida ishlatilgandan keyingina keng ommalashgan.

Bu, vositachi va nazorat qiluvchi tashkilot mavjud bo'lmagan va barcha foydalanuvchilarning huquqlari teng bo'lgan markazlashtirilmagan to'lov tarmog'idir.

Blokcheyn rivojlanishining navbatdagi bosqichi aqlli shartnomalar bo'ldi. Aqlli shartnomalar – o'z-o'zidan bajariladigan shartnomalarni tuzish va bajarish uchun dasturiy ta'minot algoritmi hisoblanadi. Ularning paydo bo'lishi bilan blok zanjiri nafaqat ma'lumotlarni saqlashni, balki ulardan foydalanishni ham o'rgandi.

Birinchi marta aqli shartnomalarning to'liq kontseptsiyasi, yosh dasturchi Vitalik Buterin tomonidan ishlab chiqilgan Ethereum kriptovalyutasida namoyish etildi.

Blokcheynning bank tizimi uchun afzalliklari. Zamonaviy bank tizimi mukammal emas. Mijozlar banklarga yuqori komissiya to'laydilar va pullari qayerga ketayotganini aniq tushunmaydilar. Banklar ko'p sonli xodimlarni jalb qilishi va har doim ham ishonchli bo'lmagan SWIFT banklararo o'tkazmalar tizimidan foydalanishi shart. SWIFT uzilib qolsa, Eron va KXDRda bo'lgani kabi, davlatlar sanksiya va moliyaviy blokirovka qilish xavfini o'z zimmalariga oladilar.

Blokcheyndan foydalanish sizga bank operatsiyalarini bajarishda vositachilarni chiqarib tashlash va ko'plab jarayonlarni avtomatlashtirish imkonini beradi. Xarajatlarni kamaytirish hisobiga bank tizimining samaradorligi ham oshiriladi. Banklar yangi blokcheyn biznes modellari va mahsulotlarining paydo bo'lishi orqali qo'shimcha daromad manbalarini yaratishi mumkin.

Shunday qilib, 2019-yil mart oyida Germaniya Commerzbank va Landesbank Baden-Wuerttemberg banklari Marko Polo savdoni moliyalashtirish uchun yangi blokcheyn platformasida test operatsiyalarini o'tkazdilar, faktoring xizmatlari, debitorlik qarzlarni diskontlash va majburiyatlarni to'lashni taklif qilishdi. Hozir u savdo moliyalashtirish blokcheyn platformalari orasida etakchilardan biri hisoblanadi: uning biznes modeli past kirish chegarasi va boshqa blokcheyn platformalar bilan birlashish qobiliyati tufayli tez kengayishga qaratilgan.

Bank sohasida blokcheynni qo'llashning asosiy yo'nalishlari:

Tez va arzon transferlarni amalga oshirish. Bu, ayniqsa, transchegaraviy o'tkazmalar va mikro to'lovlar uchun to'g'ri keladi, bu erda bank to'lovlari o'tkazilgan summa bilan taqqoslanishi mumkin. Banklarda bo'lganida, bunday operatsiyalar uzoq davom etadi (3–5 ish kunigacha) va qimmat (summaning 1 foizi). Jahon miqyosida bu juda katta xarajatdir. Kripto-valyuta tarmoqlarida o'tkazmalar bir necha daqiqa davom etadi va sezilarli darajada arzonroq. Shunday qilib, blokcheynda 2018-yil yozida 45,5 ming bitkoin (taxminan 280 million dollar) bo'yicha bitim atigi 0,04 dollarga tushdi va bir necha daqiqa davom etdi. 2018-yilning bahorida Litecoin tarmog'ida 100 million dollarlik tranzaksiya shuncha mablag'ni talab qildi.

Jarayonlarni avtomatlashtirish va operatsiyalarni tezda qayta ishlash qobiliyati. Bu xarajatlarni va xodimlarni kamaytirishga imkon beradi. Blokcheyn murakkab hujjat aylanishidan xalos bo'lishga imkon beradi, chunki har qanday operatsiyani kuzatish mumkin. Texnologiyaning o'zi ma'lumotlar o'zgarishligining kafilidir, inson omili chiqarib tashlangan. Blokcheynda kredit berish, mijozlarni identifikatsiyalash, korporativ moliyalashtirish sohalarida allaqachon loyihalar mavjud.

Bitimlarning o'zgarishini ta'minlash. Ya'ni, o'zgarishlarni orqaga qaytarish va hisobotlarni qalbakilashtirishning iloji yo'qligi. Bank tizimi shaffof emas. Blokcheyn barcha operatsiyalarni shaffof qiladi va barcha ishtirokchilar o'rtasida ishonch darajasini oshiradi.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, faqat G'arbda blokcheynni joriy qilish orqali banklar umumiy qiymati 30 milliard dollardan 8 milliardni tejashga qodir. 2012–2016-yillarda ko'plab banklar ushbu bo'shliqqa blokcheyn va moliyalashtirilgan ishlanmalarni kiritish imkoniyatini ko'rib chiqdilar. Ammo blokcheyn tufayli hali katta yutuqqa erishilmadi.

Sug'urta sohasida blokcheynni qo'llash. Sug'urta – bu aqlli shartnomalar muhim rol o'ynagan blokcheyn sohasidan biridir. Inson omili mavjudligi sababli sug'urta to'lovlarini berish jarayoni ayniqsa qiyin. Inson omili chiqarib tashlansa va blok zanjiridan foydalanilsa, ushbu soha yanada shaffof bo'lishi mumkin.

Buni qanday ishlashiga misol: Masalan, parvozlarning kechikishini sug'urtalash to'liq avtomatlashtirilishi mumkin. Tizimning o'zi rejalashtirilgan va haqiqiy jo'nb ketish vaqtini tekshiradi va sug'urta hodisasi yuz berganda, u avtomatik ravishda yo'lovchiga kompensatsiya yuboradi.

Bu holda juda katta afzalliklardan biri shundaki, inson omilining ta'siri minimallashtiriladi, ammo shu bilan birga g'ayrioddiy vaziyatlarning yechimi ko'plab qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Hozirgi vaqtda aqlli kontrakt texnologiyasi, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlarning barcha o'zgaruvchanligini qamrab olish darajasiga erishmagan, ammo ko'plab kompaniyalar ularni takomillashtirish ustida ishlamoqdalar. Bundan tashqari, sug'urta sohasiga blokcheynni qo'llashga qaratilgan ba'zi loyihalar aqlli shartnomalarning funksionalligini yaxshilash uchun qo'shimcha texnologiyalarni birlashtirmoqda.

Ayni paytda, bozorda sug'urta sohasida o'z xizmatlarini taklif qiladigan bir nechta blokcheyn kompaniyalari mavjud. Masalan, InsureX (hayot va sog'liqni sug'urtalash), Etherisc (ijtimoiy sug'urta, qishloq xo'jaligi va havo transporti sohasida sug'urta), SafeShare (ko'chmas mulkni ijaraga berish sohasida sug'urta).

MAMLAKATIMIZ BANK–MOLIYA TIZIMI: KECHA, BUGUN VA ERTAGA

*U. Yuldoshev,
O‘zDJTSU, o‘qituvchi*

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin iqtisodiyotimizning ajralmas bo‘lagi bo‘lgan bank–moliya tizimida ham katta o‘zgarish va islohotlar amalga oshirildi. O‘tgan 30 yil mobaynida sohani zamon talablari darajasida takomillashtirish maqsadida bir qator farmon, qaror va qonunlar qabul qilindi va ularning ijrosini ta‘minlash natijasida banklar faoliyati jahon standartlariga muvofiq shakllantirildi.

Amalga oshirilayotgan islohatlarning eng muhimlardan bo‘lib, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 2 sentabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora–tadbirlar to‘g‘risida”gi farmonining qabul qilinishi mamlakatimiz banklari faoliyati va imkoniyatlarini xalqaro hamjamiyatga yaqindan tanishtirishda muhim qadam bo‘lganini e‘tirof etish lozim.

O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining shakllanishi bevosita mamlakatimizning davlat mustaqilligiga erishishi bilan bog‘ligi, hamda 1991–yilda O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi ilk qonuni qabul qilinishi bilan mamlakatimiz milliy bank tizimi rivojlanishining birinchi bosqichi boshlandi. Yana shu o‘rinda sohani takomillashtirishga qaratilgan hujjatlarning tarixiga qaraydigan bo‘lsak. Milliy bank tizimini rivojlantirish, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish jarayonlarida banklarning ishtirokini kuchaytirish masalalariga 1992–1994-yillarda e‘tibor kuchaydi.

1994–yilda milliy valyuta – so‘mning muomalaga kiritilishi bilan milliy bank tizimini shakllantirishning ikkinchi bosqichi boshlandi va u 1998–yilga qadar davom etdi. Ushbu bosqichda haqiqiy ikki pog‘onali bank tizimi yaratildi. Birinchi marta 1995–yil 21–dekabr kuni «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonuni va 1996–yil 25–aprelda esa «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni yangi tahrirda qabul qilindi. Qonunda tijorat banklarining huquq va majburiyatlari aniq belgilab qo‘yildi.

Milliy bank tizimini isloh qilishning ikkinchi bosqichida tijorat banklarining soni va ko‘rsatadigan xizmat turlari ko‘paydi. Bu esa milliy bank tizimida raqobat muhitini shakllantirishda muhim omil bo‘ldi. Ayniqsa, avtomobil sanoati korxonalarini qo‘llab–quvvatlash maqsadida «Asakabank», g‘alla yetishtirishni moliyalashtiruvchi «G‘allabank», savdo va tijoratga ko‘maklashuvchi «Savdogarbank», paxtachilikka ixtisoslashgan qishloq xo‘jaligi va paxtani qayta ishlaydigan korxonalarni moliyaviy jihatdan ta‘minlovchi «Paxtabank»ning tashkil etilishi banklararo raqobat muhitini shakllantirishdagi jiddiy qadam bo‘ldi. Shuningdek, tijorat banklari moliyaviy holatini barqarorlashtirish bo‘yicha respublika bank tizimini xalqaro bank amaliyotini o‘rganish asosida chora–tadbirlar ishlab chiqildi.

Milliy bank tizimining rivojlanishiga kuchli turtki bergan omillardan asosiyi to‘rt yil mobaynida O‘zbekiston hukumati tomonidan tijorat banklarini asosiy soliq

turlaridan ozod qilinganligi hisoblanadi. Soliqlarni to'lashdan bo'shagan mablag'larning sezilarli qismi banklararo to'lovlarni amalga oshirishning yagona elektron tizimini yaratishga sarflandi. Natijada qisqa muddat ichida xalqaro andozalar talablariga javob bera oladigan zamonaviy banklararo to'lovlar tizimi yaratildi.

Bank tizimini rivojlantirishning ikkinchi bosqichida qo'lga kiritilgan muhim yutuqlardan yana biri, shubhasiz, banklarda buxgalteriya hisobini yuritishning yangi tizimiga o'tilganligidir. Mazkur tizimga o'tish 1994-yildan boshlandi. 1996-yilning ikkinchi yarmida o'sha paytdagi dunyodagi o'ta nufuzli kompaniyalardan biri "Artur Andersen" konsalting firmasi bilan hamkorlikda Markaziy bank mutaxassisarlari tomonidan banklar uchun buxgalteriya hisobi tizimi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy qilindi.

Mazkur bosqich xususiy banklarning rivojlantirilishiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir qildi. Milliy bank tizimida banklarni korporativ boshqarish tizimini mustahkamlashda aksiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari muhim rol o'ynaydi. Bunda tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va Bank kengashlarining rolini oshirishga doir tadbirlar belgilab berildi. Hukumat tomonidan qabul qilingan hujjatlarga binoan vakolatli banklar xalq iste'moli mollari va eksport mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shug'ullanayotgan, respublika iqtisodiyotining bazaviy va yetakchi tarmoqlarida ustuvor loyihalarni amalga oshirishda qatnashayotgan korxonalariga so'mlarni erkin muomaladagi valyutalarga imtiyozli ravishda ayirboshlab berishni ta'minlaydi.

O'zbekiston milliy bank tizimini rivojlantirishning uchinchi bosqichi 1999–2003-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 15-yanvarda qabul qilingan «Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori navbatdagi bosqichga o'tishga asos bo'ldi. Qarorda tijorat banklari nizom jamg'armasining minimal hajmi, nizom jamg'armasida bitta aksiyador ulushining maksimal hajmi, tijorat banklari bir-birlarining nizom jamg'armalarida ishtirok etishi, banklarni xususiy lashtirish bo'yicha qo'yiladigan talablar kabi dolzarb masalalar o'z aksini topdi.

Mazkur bosqichda aholi omonatlarini bank muassasalariga jalb qilishni rag'batlantirish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. 2002-yilda O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi va ushbu qonunga muvofiq, fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash Fondi tashkil etildi. Bu, o'z navbatida, aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchini oshirib, investitsion jarayonlarga aholi omonatlarini salmog'i oshishiga xizmat qildi.

Milliy bank tizimini rivojlantirishning uchinchi bosqichida qo'lga kiritilgan muhim yutuqlardan biri inflyatsiyani jilovlashga muvaffaq bo'linganligi va shuning asosida kreditlarning foiz stavkalarini barqarorlashtirishga erishilganligi hisoblanadi. Uchinchi bosqichda tijorat banklari tomonidan kichik va o'rta biznes korxonalarini kreditlashning kuchaytirilishi milliy iqtisodiyotimizni rivojlantirishga qo'shilgan muhim hissa bo'ldi. Shu o'rinda aytish joizki, milliy valyutaning to'liq ichki konvertatsiyalanishiga erishish, milliy valyuta bozorini yanada erkinlashtirish milliy iqtisodiyot rivojlanishining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bu jarayondagi

dastlabki qadamlardan biri sifatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorining qabul qilinishi muhim rol o'ynaydi.

Ushbu qarorga ko'ra, Markaziy bank tomonidan e'lon qilinadigan rasmiy valyuta kursi buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarni yuritishda, shuningdek, bo'xona to'lovlari amalga oshirishda ishlatiladi. Shu bilan birga, majburiy to'lovlarni amalga oshirishga doir barcha hisob-kitoblar ham Markaziy bank kursi bilan bajariladi.

O'zbekiston bank tizimi rivojlanishining to'rtinchi bosqichi haqida gapirilganda, ushbu bosqichning muhim yutuqlaridan biri bu – 2003-yil 15-oktabrda mamlakatimiz tomonidan Xalqaro valyuta fondining VIII bandi shartlarining qabul qilinishidir. Bu bilan milliy valyutamizning erkin konvertatsiyasiga erishildi.

Aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchini oshirish va banklarga aholi jamg'armalarini jalb etishni rag'batlantirish maqsadida 2003-yil 30-avgustda O'zbekiston Respublikasining "Bank siri to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunda bank sirini saqlashga doir talablar va bank mijozlari to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkor etish mumkin bo'lgan vaziyatlar belgilab berildi.

O'zbekiston bank tizimi rivojlanishining beshinchi bosqichiga kelsak, tegishli hukumat qarori asosida "2005–2007-yillarda bank sektorini yanada isloh qilish va rivojlantirish dasturi" qabul qilindi. Dasturda yangi tashkil etilayotgan banklar ustav kapitali miqdorini xalqaro Bazel qo'mitasi tamoyillariga moslashtirish va bosqichma–bosqich oshirib borish maqsad qilib olindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16-fevraldagi "Uy-joy qurilishi va uy-joy bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, 2005-yilda ikkita bank, ya'ni "O'zuyjoyjamg'armabank" va "Zaminbank" birlashishi orqali yangi "Ipoteka bank" aksiyadorlik–tijorat ipoteka banki tashkil etildi. Bundan asosiy maqsad aholining uy-joylarga bo'lgan talabini mumkin qadar to'liq ta'minlash, uy-joy qurilishini, ayniqsa, kichik shaharlar va qishloq joylarida jadal rivojlantirish, uy-joy qurilishi uchun imtiyozli uzoq muddatli ipoteka krediti berish tizimini keng joriy etishdir.

Bank tizimida olib borilayotgan kredit siyosati iqtisodiyotning real sektorini, ayniqsa, kichik biznes va tadbirkorlikni moliyalashga qaratilgan. Kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlariga mikro kreditlar berishni qo'llab–quvvatlash maqsadida 2006-yil 5-mayda "Tadbirkorbank" "Mikrokreditbank"ka aylantirildi.

Shu o'rinda iqtisodiyotning lokomotivi sifatida O'zbekiston banklari bugungi kunda milliy iqtisodiyotga ta'sir etuvchi qudratli tizimga aylanish uchun uzoq evolyutsion taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Shu ma'noda, faoliyat ko'rsatayotgan banklarning imkoniyatlari va ularning mijozlarga xizmat ko'rsatishda bir–biridan farqli jihatlarini keltirib o'tadigan bo'lsak, hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida bank xizmatlarining an'anaviy sohalari – kreditlash, depozit operatsiyalari, hisob–kitob va kassa kabi xizmatlarni ko'rsatuvchi 32 ta tijorat banki hamda ularning 864 ta filiallari faoliyat olib bormoqda. Shu jumladan, davlat ustun mavqega ega – 5 ta, davlat ulushi mavjud aksiyadorlik tijorat banklari – 8 ta, aksiyadorlik tijorat banklari – 6 ta, xususiy

aksiyadorlik tijorat banklari – 5 ta, chet el kapitali ishtirokidagi banklari – 3 ta va chet el banklari – 5 tani tashkil qilmoqda.

Mamlakatni yanada rivojlantirishning asosiy hujjati – 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasidir. 2017–yilda Harakatlar strategiyasiga muvofiq boshlangan bank sektori islohotlarining faol bosqichi valyuta bozorini erkinlashtirish, bank faoliyatidagi eskirgan cheklovlarni olib tashlash, banklarni o'ziga xos bo'lmagan funksiyalardan ozod qilish va bank xizmatlari turlarini kengaytirishga qaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–yil 2–sentabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora–tadbirlar to'g'risida”gi farmoni hamda pul–kredit siyosati, milliy valyuta barqarorligini ta'minlash, belgilangan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish, eksportga yo'naltirilgan tovarlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish, tashqi bozorda ularning raqobatbardoshligini oshirish, aholining ijtimoiy himoyasini mustahkamlash va ish haqi tizimini yanada takomillashtirishga qaratilgan qator Prezident farmonlari va qarorlari qabul qilindi.

Shu bilan birga, moliyaviy sektorni izchil isloh qilish davomida qator chora–tadbirlar amalga oshirildi va natijada ilg'or bank biznesini yuritish hamda ushbu sektorda raqobat muhitini kuchaytirish uchun zarur huquqiy shart–sharoitlar yaratildi. Xususan, xalqaro standartlarga muvofiq keladigan va moliyaviy sohaga xorijiy investitsiyalarni kiritish uchun jozibador huquqiy muhitni yaratadigan O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi, “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi, “Valyutani tartibga solish to'g'risida”gi hamda “To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida”gi yangilangan qonunlari qabul qilindi.

Banklar faoliyatida oxirgi to'rt yildagi o'zgarishlarni alohida ta'kidlash zarur. Bu davrda sohada katta o'zgarishlar yuz berib, mijozlarga yaratilgan qulayliklar va munosabat tubdan o'zgardi. Birgina misol, avvallari mijoz bank binolariga erkin kirib–chiqa olmas edi. Bugun esa mijoz o'zini bankning haqiqiy a'zosi sifatida ko'rmoqda. Navbatdagi savolimiz shuki, mamlakatimizda arzon uy–joylar va ko'p kvartirali uylar qurish ko'lamini kengaytirish, sohaga yangi arxitektura va texnik yechimlarni joriy etish orqali aholining uy–joy va maishiy turmush sharoitlarini yaxshilashda O'zbekiston banklarining hissasini e'tibor qaratadigan bo'lsak. Mamlakatimiz banklarning tub islohotida keyingi to'rt yillikni o'zgarishsiz tasavvur qilish qiyin. Qayd etganingizdek, avvallari mijozga bo'lgan munosabat bugungi kundagiga nisbatan boshqacha bo'lgan. To'rt yillik o'zgarishlarda mijozga ko'rsatilayotgan hurmat va yaratilayotgan qulayliklarni ko'rib, bugun ular banklarning haqiqiy mijoziga aylanganini ko'rishimiz mumkin.

Aholining uy–joy sharoitlarini yanada yaxshilash jismoniy shaxslarga ipoteka krediti berishning zamonaviy bozor tizimini shakllantirish va rivojlantirishni va tijorat banklari tomonidan moliyalashtirishni bosqichma–bosqich oshirishga, shuningdek, uy–joy sharoitini yaxshilashga muhtoj oilalarni davlat tomonidan qo'llab–quvvatlashda manzillilik va shaffoflikka erishildi. 2017–yilda 2 829 mlrd.so'm ipoteka kreditlari ajratilgan bo'lsa, 2021–yilning birinchi yarim yilligida bu ko'rsatkich 26 262 milliard so'mni tashkil qildi yoki 2017–yilga nisbatan ipoteka krediti miqdori 9,3 baravarga ko'paydi.

O'zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi ishtirokida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini isloh qilishga, uchta bankda, ya'ni Xalq banki, Agrobank va Mikrokreditbankda tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha maqsadli davlat dasturlari doirasida kreditlarni jamlashga, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi orqali tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan imtiyozli moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmini tashkil etishga, bozor tamoyillariga asoslangan ipoteka kreditlari orqali aholini uy-joy bilan ta'minlashning yangi tartibini joriy etishga erishildi.

Ta'kidlash joizki, 2016–2020-yillar bank–moliya faoliyatining normativ–huquqiy bazasini yanada takomillashtirish, zamon talablari va xalqaro normalar hamda standartlarga muvofiq amaldagi qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish hamda yangi qonun hujjatlari va me'yoriy hujjatlar qabul qilish, shuningdek, kreditlar bo'yicha muammoli qarzlarning hosil bo'lishiga yo'l qo'ymaslik borasida oldini olish choralarini ko'rish yo'li bilan tijorat banklarining kredit portfeli muttasil o'sishi hamda sifati yaxshilanishini ta'minlash respublikaning bank–moliya tizimini isloh qilish va barqarorligini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'ldi.

Banklarda tavakkalchiliklarni boshqarishda chuqur omilli tahlilni amalga oshirishning aniq mexanizmini joriy qilish, zaxiralarni shakllantirish, kredit portfelini diversifikatsiyalashni ko'zda tutgan holda banklar aktivlari sifati monitoringini takomillashtirish, shuningdek, muammoli qarzdorlik paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik yuzasidan ogohlantiruvchi choralar qabul qilingan.

Markaziy bankda tijorat banki aktivlari bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralanadigan majburiy zaxira depoziti tashkil qilindi hamda ushbu majburiy zaxira depozitiga tijorat banklari o'z aktivlari bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi shakllantirilgan maxsus zaxiralalar summasiga teng miqdordagi mablag'larni vakillik hisobvaraqlaridan o'tkazib borish talabi belgilangan. Ushbu qoida banklarda muammoli kreditlarning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik yuzasidan ogohlantiruvchi belgi sifatida xizmat qildi.

Natijada oxirgi to'rt yilda O'zbekistonda bank–moliya sohasida amalga oshirilayotgan chuqur islohotlar natijasida respublika tijorat banklari aktivlari 2016–yilda 84 075 mlrd.so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2021–yil 1 yarim yillikda mazkur ko'rsatkich 396 162 mlrd.so'm, ya'ni 2016–yilga nisbatan 4,7 baravarga ko'paygan.

Mazkur choralar joriy qilinishi tijorat banklari aktivlar sifatining yanada oshishi, muammoli kreditlar paydo bo'lishini dastlabki vaqtlarda aniqlashtirish imkoniyatlarini yaratdi, pirovardida tijorat banklari omonatchilari va kreditorlarining manfaatlari yanada himoya qilinishi ta'minlandi.

Bugungi kunda respublikada amalga oshirilayotgan islohotlar Yangi O'zbekiston bilan faol hamkorlik qiladigan yetakchi xalqaro moliya institutlari, xorijiy davlatlar, xalqaro biznes va moliyaviy tuzilmalar tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Mintaqaviy va global miqyosda barqarorlik va tinchlikni saqlash borasidagi xalqaro hamkorlik O'zbekistonning pul–kredit va soliq siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda xalqaro moliyaviy institutlarning amaliy aloqalari va ularning O'zbekiston banklariga bo'lgan ishonchini yanada yaxshilanib, shiddat bilan rivojlanishda davom etmoqda.

Xususan, Xalqaro moliyaviy institutlarning amaliy aloqalariga qisqacha to'xtaladigan bo'lsak, ulardan Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon banki, yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YETTB), Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Islom taraqqiyot banki kabi yirik moliyaviy tashkilotlar bilan juda izchil va faol ish olib borilmoqda. Mazkur tashkilotlar hukumat tomonidan tanlangan yo'l va amalga oshirilayotgan islohotlarning to'g'ri ekanligiga qat'iy ishonch hosil qilganliklari uchun ham yaqin hamkorlik aloqalarini olib bormoqda.

Shu o'rinda aytib o'tish joizki, xalqaro moliya institutlari va donor mamlakatlar bilan hamkorlik O'zbekistonning investitsiya siyosatida markaziy o'rinni egallaydi. Bugungi kunda xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlat moliya tashkilotlari sanoatni modernizatsiya qilish dasturlarini, infratuzilmani, shu jumladan, qishloq joylarida transport va kommunikatsiya qurilishini amalga oshirishda, ijtimoiy infratuzilmani takomillashtirishda hamda qishloq xo'jaligi rivojlanishida faol ishtirok etmoqda.

So'nggi yillarda respublikamizda chet el investitsiyalarini, shu jumladan, xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlarining mablag'larini investitsiya loyihalarini, avvalambor, aholining hayot darajasi va sifatini oshirishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish uchun faol jalb qilish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Jumladan, 2020-yilda xalqaro moliyaviy institutlar tomonidan 17 mingga yaqin loyihani moliyalashtirish ma'qullangan va 4039 million dollar mablag' ajratilgan, 2,9 milliard dollarga teng loyihalar moliyalashtirilgan. Albatta, bunday raqamlardan xulosa qilish mumkin, xalqaro moliya institutlari O'zbekiston banklari bilan ishonchli hamkor sifatida aloqalarni yanada mustahkamlab bormoqda. Ular mamlakatimizda qator istiqbolli loyihalarni amalga oshirishda o'z mablag'larini ajratish bilan faol ishtirok etib kelmoqda.

Mamlakatimiz bank-moliya tizimining shu kungacha rivojlanish evolyutsiyasi, sohaga berilgan imkoniyatlarning hammasi xalqimizning turmush tarzini yanada yashilash, tadbirkorlarga ayniqsa yosh tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, ularga imtiyozlar berish, sohaga innovatsiyalar kiritish muhim omillardan biridir.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРМИЗНИНГ БАНК БОЗОРИДА ЯНГИ МОЛИЯВИЙ ХИЗМАТЛАРНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Ф.Р. Бобобеков,

ЎЗРБА таянч докторанти

Мамлакатимиз иқтисодиётини мутлақо янги асосда ташкил этиш, унинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, ва янада эркинлаштириш ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилишда Ҳукуматимиз ва Қонун чиқарувчи Органлар томонидан қатор қонун, фармон ва қарорлар, пухта ўйланган дастурлар қабул қилинмоқда ва улар изчил амалга оширилмоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган кенг кўламли ислохотлар иқтисодиётни ривожлантириш, жамият ва фуқаролик ҳуқуқий нормалари халқаро стандартларга етарли даражада жавоб бера олмаслигини кўрсатмоқда. Иқтисодиётни ривожлантириш ишлаб чиқариш кўламини кенгйтириш бўйича охириги йилларда кенг ислохотлар қилинмоқда. Бу борада ишлаб чиқарувчини маҳсулот (товар ва хизматлари) ни харидор томонидан сотиб олишдаги ўзаро муносабатларда учинчи шахс – тижорат банки (факторинг компанияси) ни аралашувига эҳтиёж сезилмоқда. Яъни ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулоти (товар ва хизматлари) учун белгиланган тўловни муддатидан олдин олишга эҳтиёж сезмоқда. Бу эса унга айланма маблағларини даврийлигини қисқартириш ишлаб чиқариш кўламини кенгйтириш ва бозорда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш учун жуда муҳим омил ҳисобланади. Пул талабномасини бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш “факторинг” амалиёти бу борада жуда кўл келади.

Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 3 августда 953–сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган “Тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низоми [1], Ўзбекистон Републикаси Адлия Вазирлигининг 2021 йил 31 мартдаги “Айрим идоравий норматив–ҳуқуқий ҳужжатларни идоравий норматив–ҳуқуқий ҳужжатларнинг давлат реестридан чиқариш тўғрисида”ги 3293–сон Буйруғи [2] билан ўз кучини йўқотгани тижорат банкларимиз учун факторинг операцияларини бажаришни янада мушкул ҳолатга олиб келди. Яъни норматив ҳуқуқий жиҳатдан факторинг операцияларини амалга оширишда асос бўладиган норматив ҳужжат айти дамда мавжуд эмас. Бинобарин, тижорат банкларимиз факторинг операцияларини амалга ошириш учун фақат Фуқаролик Кодексига мурожаат қилишлари керак [3]. Шу асосда ҳар бир тижорат банки факторинг опреацияларини амалга ошириш учун ўзининг ички “Тартиби” ни яратиши лозим. Ўрганишаримиз натижасига кўра мамлакатимизда факторинг ривожланишига таъсир қилувчи омиллар кўйидагилар:

1. Тижорат банклари томонидан ҳозиргача фақат регресс ҳуқуқсиз факторинг амалиётини қўллаш мавжуд бўлганлиги;

2. Факторинг турларини амалга ошириш ривожланиши учун етарли норматив ҳуқуқий базанинг йўқлиги;

3. Факторинг операцияларини ривожлантириш учун хўжалик субъектлари ва тадбиркорлар ўртасида етарли даражада оммалашмаганиги, яъни улар томонидан факторингни қўлайлиги бўйича кўп ҳолларда умуман маълумотга эга эмаслигига гувоҳ бўлдик.

Юқорида айтиб ўтилган муаммолардан келиб чиқиб, республикамизда факторинг амалиётини ривожлантириш учун аввалам бор норматив ҳуқуқий базани етарли даражада эмаслигини қўйида изоҳлаб кетишга қарор қилдик.

“Тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низомда, тижорат банкларини факторинг операцияларини амалга оширишда айрим тўсиқлар мавжуд эди. Жумладан:

Низом бўйича тижорат банклари фақат регресс ҳуқуқисиз факторинг операцияларни амалга оширишлари мумкин эди. Бу нима дегани? Яъни тижорат банки факторинг шартномасини мол етказиб берувчи билан тузиб уни молиялаштиригандан кейин, агар дебиторлик қарзини харидордан ундирилмаса уни ўз ҳисобидан қоплашга мажбур эди. Биз биламизки банк – бу жалб қилинган ва ўз маблағларини кредит бериш асосида фойда кўрадиган юридик ташкилот ҳисобланади. Лекин юқоридаги ҳолатда банк ўз маблағларини хатарга қўйиб, рискга боришни хоҳламайди. Шу сабабдан республикамиз тижорат банклари томонидан регресс ҳуқуқисиз факторинг операцияларни амалга оширишга хайрхоҳ бўлмаган.

Дунё тажрибасида эса факторингни регресс ҳуқуқи ва реверсив (тескари факторинг) амалиётлари ҳам кенг қўлланилади. Факторинг амалиётининг ушбу турларини республикамиз тижорат банклари амалиётига жорий қилиниши, бу тижорат банкларнинг даромадларини ошишига дебиторлик қарзларини рискини камайишига ва хўжалик субъектлари айниқса, кичик ва ўрта бизнес вакилларининг ишлаб чиқарган маҳсулотларини ички ва ташқи бозорда реализация қилишдан кейин олинadиган тўлов муддатини қисқартиришига олиб келади. Ўз навбатида ушбу маблағлар хўжалик субъектларини айланма маблағлари айланиш тезлигини оширишга хизмат қилади.

Регресс ҳуқуқиди факторинг шартномасида мол етказиб берувчи тижорат банки (факторинг компания) билан бирга маълум рискни олади. Яъни факторинг шартномаси томонлар (сотувчи, харидор ва фактор) ўртасида тузилиб, бу жараёнда харидор тўлов қобилиятига эга бўлмаса, унда сотувчи факторга молиялаштирилган суммани (шартнома асосида тўлиқ ёки маълум қисмини) қайтариб бериши керак. Сотувчи унинг мижози, ишончли ва кўп йиллар давомида ҳамкорлик қилган молиявий жиҳатдан тўлов қобилиятига эга бўлса регресси факторинг шартномасини имзолаши, аҳамиятига эга.

Умумий ҳолда регресси факторинг орқали сотилган дебиторлик қарздорлигини ҳуқуқини тижорат банки (факторинг компания) харидордан ундирилмаса унда у сотувчидан талаб қилади.

Ҳозирги пайтда Россияда 80% гача бўлган факторинг шартномалари айнан регресси факторинг шартномаларига тўғри келмоқда [4].

Ўзбекистон Республикаси амалиётида регресс ҳуқуқи асосида факторинг амалиёти қўлланилмайди. Мамлакатимизда тижорат банклари томонидан фақат

регресс ҳуқуқисиз факторинг амалиёти мавжуд. Фикримизча, мазкур амалиётни бир қанча камчиликлари мавжуд. Жумладан: тижорат банклари факторинг амалиётини бажариш жараёнида ўз мижозлари ҳақида етарлича маълумотлар базасини ярата олмаслиги.

Иккинчидан, тижорат банкининг регресс ҳуқуқисиз факторинг амалиётини бажаришда харидорни тўлов қобилиятини пастлиги тижорат банкилари учун юқори даражадаги риск ҳисобланиб жорий активларда дебиторлик қарздорлигини ортишига олиб келади.

Реверсив факторинг (тескари факторинг амалиёти) товар ва маҳсулотларни улгуржи шаклда олиб чакана ҳолда сотадиганлар хўжалик субъектлари учун, тўловни кечиктириб тўлашга асосланган молиявий хизмат тури ҳисобланади. Гарчи бу хизмат тури харидорни товар маҳсулотларини молиялаштиришга йўнаштирилган бўлса ҳам, лекин тижорат банки (факторинг компания) сотувчи билан шартнома тузади.

Масалан, Россияда йирик товар ва маҳсулот олди–сотдиси билан шуғулланадиган: Пятёрочка, Metro Cash and Carry каби чакана сотувчилари тижорат банки (факторинг компания) билан ҳамкорлик битимларини тузишган, бу орқали ўзларининг (мол етказиб берувчиларини) факторинг компания (тижорат банк) лари билан шартнома тузишга ундайдилар. [4]

Сотувчи ва фактор ўртасида тузилган шартнома бўйича харидорда қулай имконият пайдо бўлади, яъни у бир қанча улгуржи сотувчилар билан ҳисоб–китоб қилмасдан, балки битта кредитор билан ишлайди. Бу йирик хўжалик субъектлари учун вақт ва харажатларни тежашга олиб келади. Кичик турдаги мол етказиб берувчилар ҳам бу амалиётдан ютадилар, яъни уларга фактор томонидан комплекс молиявий хизмат кўрсатилади. Сотувчи молини етказиб бергандан, дарҳол ўз маҳсулоти учун нақд маблағ олади.

Тескари факторинг амалиётининг ижобий томони бу кредиторга (факторга) ҳам харидорга ҳам қулай ҳисобланади. Яъни кредитор (фактор) кичик (мол етказиб берувчи) билан ҳамкорлик қилади, бу эса риск даражасини камайтиради. Йирик харидорларнинг ҳам тескари факторинг амалиётидан манфаатлари мавжуд. Масалан, улар ўз сотувчиларидан мол етказиб беришда маълум муддат кечиктириб пул тўлайдилар, агар улар яна фактор билан ҳам кечиктириб тўлаш ҳақида келишиб олсалар, унда улар ушбу муддатда товар маҳсулот учун тўланиши керак бўлган дебиторлик қарздорлиги суммасини ўзларини айланма маблағларини ривожлантиришга сарфлайдилар. Қисқа қилиб айтганда ушбу муддат ичида уларда бўш пул маблағи пайдо бўлади. Бошқа томондан эса бир қанча мол етказиб берувчилар билан ҳисоб–китоб қилмасдан битта кредитор (фактор) билан ҳамкорлик қилишади.

Фикримизча, улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланадиган савдо мажмуалари (Korzinka.uz, Makro, Atlas, Carrefour, Navas), *UzAutoSanoat* ва уларнинг мол етказиб берувчилари тижорат банклари билан айнан реверсив факторинг тури орқали ҳамкорлик қилишлари лозим.

Хулоса ўрнида айтишимиз лозимки, Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан регресс ҳуқуқи асосида ва реверсив (тескари факторинг) амалиёти тижорат банклари томонидан амалга оширилмайди. Бироқ, мамлакатимизда охириги йилларда олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар ўлароқ иқтисодиётни ривожлантириш, экспорт кўламини оширишга бўлган сайи-

харакатлар ечими сифатида регресс ҳуқуқи ва реверсив факторингни тижорат банклари (факторинг компания) лари томонидан бизнес субъектлари учун қўллаш вақти аллақачон етиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиши тартиби тўғрисида" ги Низом. 2000 йил 3 августда 953–сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган (Хужжат амалда 21.03.2021 йилдан ўз кучини йўқотган)

2. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигининг 2021 йил 31 мартдаги "Айрим идоравий норматив–ҳуқуқий ҳужжатларни идоравий норматив–ҳуқуқий ҳужжатларнинг давлат реестридан чиқариши тўғрисида" ги 3293–сон Буйруғи

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси I,II қисмлар Ўзбекистон Республикасининг 21.12.1995 й. 163–I–сон ва 29.08.1996 й. 256–I–сон Қонуллари билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29.08.1996 й. 257–I–сон Қарорига мувофиқ 01.03.1997 й. эътиборан амалга киритилган.

4. Покаместов И.Е. Рынок факторинга зарубежных стран // журнал "Банковское кредитование" 30.03.2007 стр. 110–117

ЎЗБЕКИСТОНДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РЕЙТИНГ ОРҚАЛИ БАҲОЛАШ АМАЛИЁТИ

***С.С. Аллаберганов,
ТДИУ таянч докторанти***

Мамлакат иқтисодиёти ўсиши ва аҳоли фаровонлигини оширишда банк тизимининг доимий такомиллашиб бориши муҳим аҳамият касб этади. Банк тизими бошқа ҳар қандай соҳадан кўра кўпроқ бошқарувнинг мукамаллиги ва доимий иқтисодий таҳлилни талаб қилади. Чунки, банклар кредит ташкилотлари сифатида мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш ва тадбиркорлик фаолиятини кўллаб–қувватлаш борасида асосий молиялаштирувчи молия институти ҳисобланади. Мамлакатимиз банк тизимининг ривожини ҳам давлат иқтисодиёти ривожланишининг ажралмас қисми десак муболаға бўлмайди.

Мамлакатимиз банк тизимидаги олиб борилаётган изчил ислохотлар, тизимни трансформация қилиш, такомиллаштириш ва барқарорлигини ошириш борасидаги чора–тадбирлар натижасида тижорат банклари молиявий кўрсаткичлари бўйича барқарор ўсиш тенденцияси кузатилмоқда.

Шу ўринда мамлакатимизда мустақиллик йилларида тижорат банклари фаолиятини рейтинг орқали баҳолаш амалиётини ривожлантириш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилганлигини айтиб ўтиш зарур.

Ўзбекистон Республикасида рейтинг фаолияти бўйича ҳукуқий асослар яратилиши мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда бошланди. 1997 йил 23 январда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг кредитга қобилиятлиликнинг мустақил рейтингини олишига доир тадбирлар тўғрисида”ги қарори қабул қилинди.

2007 йил 17 декабрда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Марказий банк Бошқаруви, Давлат мулки кўмитаси ҳузуридаги Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш марказининг қарори асосида “Молия бозорида рейтинг агентликлари фаолиятига қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги низом тасдиқланди.

Ушбу низом орқали рейтинг фаолияти бўйича умумий қоидалар, молия бозорида рейтинг агентликларига ва рейтинг фаолиятига қўйиладиган талаблар, рейтинг баҳолаш услубияти, рейтинг агентлигининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқа қоидалар белгиланди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз тижорат банклари ўз рейтинг натижаларини яхшилаш мақсадида зарурий чора–тадбирларни амалга ошириб

келмоқдалар. Бунинг натижасини банкларимизга халқаро рейтинг агентликлари томонидан берилган рейтингларда ҳам кўриш мумкин.

Жумладан, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Етакчи халқаро ва чет эл молиявий институтлари билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини янада ривожлантириш учун жалб қилинаётган ташқи сармоя бўйича юзага келадиган харажатларни камайтириш мақсадида Ўзбекистоннинг кредит рейтингини яхшилаш ҳамда юқори суверен рейтинг кўрсаткичларига эришиш мақсадида етакчи халқаро ва чет эл молиявий институтлари билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш, суверен рейтинг кўрсаткичини ва кредит рейтингини яхшилаш⁵⁵” вазифаси қўйилган.

Бугунги кунда мамлакатимизда тижорат банклари фаолиятини рейтинг орқали баҳолаш амалиётини янада ривожлантириш борасида амалга ошириши лозим бўлган ишлар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

Биринчидан, дунё амалиётида асосий рейтинг агентликлари томонидан 2 ёки 3 йил ичида ўзгариш прогнози 4 хил кўрсаткич асосида аниқлаб кўрсатилади, яъни улар “Ижобий” – рейтинг ортиши мумкин, “Салбий” – рейтинг тушиши мумкин, “Барқарор” – рейтинг ўзгармас, “Ўзгарувчи” – ошиши ёки тушиши мумкин бўлган рейтинглар. Мамлакатимиз банклари асосан “Барқарор” – рейтингларга эга бўлиб бу ҳам яхши кўрсаткич ҳисобланади. Аммо бугунги кунда хорижий салоҳиятли сармоядорлар учун “Ижобий” – рейтинглар ўзига жалб қилишнинг асосий белгиси сифатида қаралади. Эндиликда мамлакатимиз банклари ҳам ўз рейтингларини ушбу даражага кўтариш учун зарурий чора тадбирларни амалга оширишлари зарур ҳисобланади.

Бу борадаги яна бир муҳим масалалардан бири мамлакат суверен кредит рейтинги олиш масаласидир. Мамлакатнинг бир ёки бир нечта халқаро рейтинг агентликлари томонидан берилган, юқори баҳоланган суверен кредит рейтингига эга бўлиши маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга еврооблигацияларни эмиссия қилиш имкониятини тақдим этди, натижада миллий иқтисодиётга киритилаётган инвестицияларни молиялаштириш манбалари яна биттага кўпайиб, мамлакат иқтисодиётининг ўсиши тезлашди. Мамлакат суверен рейтингги шу мамлакат тижорат банклари рейтингининг “Ижобий” даражага кўтарилишида асосий мезонлардан бири ҳисобланади.

⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги фармони.

Иккинчидан, мамлакатимизда тижорат банклари рейтингининг мижозлар учун аҳамиятини кучайтириш мақсадида қатор чора–тадбирлар амалга оширилиши зарур.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари хизматларидан фойдаланувчиларнинг аксарияти банк рейтинглари билан таниш эмас ва рейтингнинг аҳамиятини тўлақонли ҳис қилмайдилар. Бу ўринда тижорат банкларининг ўзлари рейтинг кўрсаткичларидан реклама сифатида фойдаланишлари ва мижозлар жалб қилишда рейтинглардан самарали фойдаланишлари керак.

Қолаверса, марказий банк томонидан тижорат банклари рейтинглари ва улардаги ўзгаришлар бўйича оммавий ахборот воситалари ва интернет нашрлари орқали доимий равишда хабарлар берилиши тизимини йўлга қўйишлари зарур.

Учинчидан, мамлакатимизда тижорат банклари рейтингини аниқлаш фаолиятини замонавий талаблар асосида қайта ташкил этиш ва ривожлантириш зарур.

Маълумки, бугунги кунда мамлакатимизда "Ahbor–Reyting" рейтинг компанияси бу соҳадаги ягона ташкилот ҳисобланади. Компания томонидан рейтинглар фақатгина тижорат банклари молиявий кўрсаткичлари ўзгаришини таҳлил қилиш асосида шакллантирилади. Халқаро амалиётда эса тизимда юз бериши мумкин бўлган ҳар қандай ўзгариш банк рейтингининг ўзгаришига олиб келади. Эндиликда банкларнинг рейтингларини аниқлашда хориж тажрибасидан фойдаланган ҳолда банкларнинг даромадлиликнинг барқарорлиги, фаолиятнинг диверсификацияланганлиги, корпоратив бошқарув даражаси, молиявий ҳисоботлар шаффофлиги каби сифат кўрсаткичлари асосида таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқ.

Тижорат банкларининг фаолиятини доимий таҳлил қилиш асосида рейтинг бўйича ўзгаришларни тезлик билан эълон қилиш имкониятига эга бўлган рейтинг агентликлари ташкил этиш орқали банк тизимидан манфаатдор томонлар фаолияти учун зарур бўлган рейтинг ахборотлари тизимини ривожлантириш зарур. Бу орқали эса тижорат банклари ўртасида соғлом рақобатнинг янада ортиши ва шу асосда банк тизими янада ривож топишига эришиш мумкин.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ОШИРИШДА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИНИНГ ЎРНИ

**М.Б. Мўминова,
ТДИУ, докторант**

Мамлакатимизда фаолият юритаётган тижорат банкларида актив ва пассив операцияларни инновацион бошқаришни такомиллаштиришнинг меъёрий–ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, банк тизими ушбу Фармон, Қарор, Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар орқали тартибга солинади. Шу билан бирга банк тизимини ривожланиш босқичлари ва уларда амалга оширилган ишлар муҳим аҳамият касб этади.

Биринчи босқичда 1991–1994 йилларни қамраб олади. Ўзбекистонни мустақилликнинг дастлабки йилларида банк тизимини ривожлантириш ва шакллантириш борасидаги илк қадамларидан бири икки поғонали банк тизимига ўтилди. Марказий банк зиммасига ҳам қатор вазифалар юклатилди.

1995–2000 йилларда банк тизимини халқаро стандартлар асосида фаолият юритиш мақсадида Базель тавсияларига мувофиқ ҳолда фаолият кўрсатиш учун зарур тадбирлар амалга оширилди. Бу орқали банк тизимидаги рискларни олдини олиш орқали ликвидлик ва барқарорлик даражаси мустаҳкамланди.

Учинчи босқичда 2001–2004 йилларни қамраб олиб, унда мамлакатимизда либераллаштириш ва ислохотларни янада чуқурлаштириш жараёнида банк тизимини ривожлантириш ишлари амалга оширилди. Асосий эътиборни банк ресурсларни кенгайтириш, банк капиталини ошириш ва ИТ – технологияларига ургу берилди.

2005–2010 йилларда эса банклар молиявий барқарорлигини ошириш ва ички бозорда молиявий хизматлар доирасини кенгайтириш ва банкларнинг халқаро капитал бозорида фаоллиги таъминланди.

Бешинчи босқич 2011–2015 йилларни ўз ичига олиб, молия–банк тизими ислох қилинди ва барқарорлиги оширилди натижада тижорат банкларида инновацион маҳсулотлар ва янги хизматлар турлари татбиқ этилиб банк даромадлик даражасига ижобий таъсир кўрсатди.

2017–2021 йилларни ўз ичига олган Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси барча жабҳаларни ўз ичига олиб унда соҳалар ривожини таъминловчи стратегиялар мажмуаси ишлаб чиқилди. Бу соҳалар таркибида банк тизимини ривожлантириш стратегияларига ургу

берилган. Шу асосда банк фаолиятини тартибга солувчи замонавий тамойил ва механизмлар жорий қилинди, уларнинг самарали фаолият кўрсатишига йўл қўймаётган тўсиқлар бартараф этилди.

1–жадвал

Банк тизimini ривожланиш босқичлари⁵⁶

Босқич	Йил	Банк тизimini ривожлантириш чоралари	Ислохот натижалари
1	1991–1994	Икки поғонали банк тизимининг шаклланиши	Қатор банклар шакллана бошланиб банклар фаолиятига доир қарашларда чинакам бурилиш йиллари бўлди. Икки поғонали банк тизимининг таркиб топиши ва мамлакат Марказий банки зиммасига янги вазифалар юкланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.
2	1995–2000	Банк секторида хусусий капитал оқимини рағбатлантириш ва банкларни Базель тавсияларига мувофиқ ҳолда фаолият кўрсатиш учун зарур тадбирлар амалга ошириш	Базель қўмитасининг тавсияларидан келиб чиқиб, тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида улар балансида мавжуд муаммоларни олдиндан аниқлаш ҳамда банк ликвидлиги пасайиши ва капитал тугаши юзага келишидан олдин огоҳлантирув чоралари кўрилди.
3	2001–2004	Мамлакатимизда либераллаштириш ва ислохотларни янада чуқурлаштириш жараёнида банк тизimini ривожлантириш даври	Банкларнинг ресурс базасини кенгайтириш ва капиталлашув даражасини ошириш ўз фаолиятини диверсификациялаш, янги акциядорларнинг маблағларини жалб этиш, IT–технологиялар асосида янги банк маҳсулотлари ишлаб чиқилди.
4	2005–2010	Банклар молиявий барқарорлигини ошириш ва ички бозорда молиявий хизматлар доирасини кенгайтириш ва банкларининг халқаро капи-тал бозорида фаолли-гини таъминлаш	Банклар ихтисослашган кредит институтлари сифатида, хўжаликларнинг вақтинча бўш маблағларини жалб этиши, бошқа томондан эса жалб этилган маблағлар ҳисобидан корхоналар, хусусий тадбиркорлар ва аҳолининг молиявий эҳтиёжларини қондирди.
5	2011–2015	Молия–банк тизimini янада ислох қилиш ва барқарорлигини ошириш	Тижорат банкларида инновацион маҳсулотлар ва янги хизматлар турлари татбиқ этилди

⁵⁶ Марказий банк маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди.

6	2017–2021	Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси	Банк фаолиятини тартибга солувчи замонавий тамойил ва механизмларни жорий қилиш, уларнинг самарали фаолият кўрсатишига йўл қўймаётган тўсиқлар бартараф этилди.
7	2020–2025	Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси	Банк тизимини трансформация ва ислоҳ қилиш йўналишларини, хорижий мамлакатларнинг молия секторини трансформация қилиш тажрибаси асосида ва молиявий соҳадаги жаҳон тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда эҳтимолий ечимларни излаш йўллари белгилайди.

2017–2021 йилларни ўз ичига олган Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси барча жабҳаларни ўз ичига олиб унда соҳалар ривожини таъминловчи стратегиялар мажмуаси ишлаб чиқилди. Бу соҳалар таркибида банк тизимини ривожлантириш стратегияларига урғу берилган. Шу асосда банк фаолиятини тартибга солувчи замонавий тамойил ва механизмлар жорий қилинди, уларнинг самарали фаолият кўрсатишига йўл қўймаётган тўсиқлар бартараф этилди.

Бугунги кунда 2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида белгилаб берилган ислоҳотларни амалга ошириш долзарб аҳамият касб этмоқда. Банклар олдига банк тизимини трансформациялаш ва ислоҳ қилиш, хорижий мамлакатларнинг молия секторини трансформация қилиш тажрибаси асосида ва молиявий соҳадаги жаҳон тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда фаолият юритиш, муаммоларга ечим излаш йўллари белгилаб берилган. Банк тизимини янада ривожлантириш кўзда тутилган ва тутилмаган инқирозларга қарши ҳимоя ёстиқчаларини шакллантириш стратегик ечимларни излаб топиш ва жорий этиш орқали амалга оширилади.

Бугунги кунда тижорат банклари КРІ тизимига ўтмоқда. Бунда банк ходими бажарилган иш натижаси орқали рағбатлантирилади. Мижозларга хизмат кўрсатиш сифати ва сони муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, бу тизимни юритишда банк бошқарувини аралашуви кузатилмоқда. Бу эса тизимини шаффоф ишлашига тўсқинлик қилади. Шундай экан, хориж тажрибаси асосида ўтилаётган ушбу тизимга банк тизимини ривожланиши учун хизмат қилиш имконини яратиш лозим.

Шу билан бирга асосий банк молия соҳасини ислоҳ қилишда рақобат муҳитини шакллантириш, тижорат банклари ресурслари таркибида давлат улушини қисқартириш, банк хизматларини инновацион тарзда юритиш, банк инфратузилмасини ривожлантиришга аҳамият бериш, хизмат кўрсатиш

соҳаларини автоматлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Банкнинг кредит портфелини диверсификациялаш орқали таваккалчиликларни бошқариш, инвестиция кредитлари ҳажмларини ортишига эришиш, банк тизимида корпоратив бошқарувни такомиллаштириш, халқаро амалиётда тажрибага эга бўлган менежер ва маркетингларни жалб қилиш асосида молиявий таваккалчиликларни баҳолашнинг самарали усулларини ишлаб чиқиш орқали банк тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга банк капиталлашувини мамалакатимиз банк тизимини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ПҚ–3620–сонли “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 23 мартда тасдиқланган қарори тижорат банкларига инновацион хизмат турларини киритиш, банкларининг депозит базасини мустаҳкамлаш ва капиталлашув даражасини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Бунда тижорат банклари илғор халқаро тажрибасини ўрганиш ҳамда банк хизматлари ва маҳсулотларининг янги турларини жорий этиш, банклар филиаллари ва мини–банклар қопланишини ҳамда банк хизматларига бўлган эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда банклар филиаллари ва мини–банклари тармоғини кенгайтириш, филиалларнинг кредит ажратишда бош банклар билан қўшимча келишувсиз мустақил қарорлар қабул қилиш бўйича ҳуқуқларини кенгайтириш тавсия этилган.

Шунингдек, банкнинг пассив операцияларини бошқаришда асосий муаммолардан бири юқори ликвидликка эга бўлиш ва шу жараёнда рискни минималлаштиришдир. Банк ресурсларидан унумли, режали фойдаланиш асосида пассивлар кўламини кенгайтириш. Бунда пассивларини бошқариш методларни ва инструментларни қўллашда ўз вақтида самарали стратегик характерга эга бўлган муаммоларни ҳал қилишда ёрдам беради деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда яна долзарб вазифалардан бири давлат улуши мавжуд тижорат банкларини трансформация қилиш жараёнидир. Бу жараёнга эришишда банк тизимини замонавий талаблар, ахборот технологиялари ва инновацион дастурларни жорий этиш, банкга қарашли давлат акциялари пакетини илғор тажриба ва кўникмага эга бўлган инвесторларга танлов асосида сотиш орқали банк секторига давлатнинг улушини камайтиришдир.

Бу орқали актив ва пассив операциялар кўламини кенгайтириш ва ресурслар базасини барқарорлигини таъминлашга эришилади.

Банк тизими аҳоли ва кичик бизнес вакиллари учун масофавий хизматларни кенг жорий қилиш, юқори даромадлиги бўлмаган хизмат кўрсатиш

жабҳаларини ривожлантириш, шу билан бирга банк ходимларини билим ва малакасини ошириб бориш, мижозлар учун молиявий хизматлар оммабоплигини ва сифатини ошириш долзарб аҳамиятга эгадир.

Банк тизимини молиявий барқарорлигини оширишда асосий эътиборни куйидагиларга қаратиш лозим:

1) кредит портфелини сифатини яхшилаш орқали кредитлаш жараёнини ўсиш суръатларини муқобиллаштиришга эришиш;

2) банк тизимининг ички ва ташқи назоратини такомиллаштириш ва банк таваккалчиликларини бошқаришнинг замонавий тузилмасини ишлаб чиқиш;

3) банк тизими ва иқтисодиётнинг реал секторида фаолият юритаётган давлат улуши мавжуд корхоналарни ислоҳ қилишни амалга ошириш, банклар томонидан давлат корхоналари ва ташкилотлари фаолиятини трансформациясини амалга оширишда тижорат асосида иштирок этиш, реал ва молия секторидаги ўзгаришларни самарали кечишини таъминлаш;

4) Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий ташкилотларга кўшилиши ва банк тизимининг халқаро молия тизимига интеграциялашувини ҳисобга олган ҳолда банк капиталига қўйиладиган минимал талабларни ошириш;

5) банк мижозларини ишончини ошириш учун энг илғор хорижий тажриба асосида депозитларни ҳимоялаш тизимини изчиллик билан ривожлантириш;

6) давлат улушига эга тижорат банк активларини сифатини мустақил баҳолашни амалга ошириш шу орқали ҳаракатсиз кредитларни олдини олиш орқали кредит портфеллари, сифатини яхшилаш бўйича чоралар кўриш.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЧАКАНА БАНК ХИЗМАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

С.А. Асқаров,
ТДИУ, докторант.

Бугунги кунда жаҳонда иқтисодиётнинг ахборот технология ютуқлари билан трансформациялашув шароитида йирик корпоратив мижозларни жалб қилиш бўйича банклар ўртасидаги рақобат кучайган бўлиб, Ўзбекистонда ҳам чакана банк хизматлари бозори банк даромади ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг истиқболли йўналишларидан бирига айланмоқда. Айни пайтда, банк хизматлари бозорида чакана хизматлар алоҳида ўрин тутиб, улар асосан аҳолининг молия–банк хизматларига бўлган талабини қондиришга йўналтириломоқда.

Маълумки, чакана банк хизматлари ўзининг бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради, хусусан, асосий истеъмолчилар сифатида жисмоний шахслар майдонга чиқади, операциялар ҳажми кичик бўлсада, корпоратив банк хизматларига нисбатан харажатлар юқорироқ бўлади, хизматлар шахсий талабларни қондиришга йўналтирилган бўлади.

Республикаимиз тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган чакана банк хизматлари ҳажми йил сайин ортиб бормоқда. Аҳолига мўлжалланган омонатлар сони ортиб, пластик карточкалар билан операциялар кўлами ошмоқда, истеъмол ва ипотека кредитларини бериш амалиёти такомиллашмоқда. Бундай шароитда чакана банк хизматларини кўрсатишни инновацион такомиллаштириш, яъни замонавий банк технологиялари асосида трансформация қилишини талаб этади.

Биз ҳозир, банкларнинг COVID–2019 пандемияси шароитида чакана банк хизматларни хориж тажрибаси ҳисобланган тизимларни яратиш, банкнинг овердрафтли ссуда хизмат турини ташкил қилиниши сабаблари, унинг ижтимоий ва иқтисодий аҳамияти, шунингдек чакана банк хизматлар рақобатини ошириш орқали молиявий потенциаллари ортишига олиб боради. Чунки, улар ҳозирги кунда чакана банк хизматларини ноанъанавий кўринишлари бўлиб, келгусида банклар фаолияти кўламини оширишга олиб боради. Ўз навбатида банкларнинг даромадлари таркибини оширишга олиб бориб, бу банкларимизнинг фаолияти кўлами мамлакатимиз ҳаёт равнақи ва тараққиёти учун хизмат қилиши ортиб боради.

Банклар турли хил молиявий саволлар бўйича маслаҳатлар бериш, интернет орқали ва мобил банкинг хизматлар, пластик карталар билан амалга ошириладиган хизматлар, аҳолини турли хил ҳисобларини юритиш ва ипотека ва истеъмол кредитлашларни бериш ва бошқаларни ўз ичига олган кенг қамровли

хизматларни таклиф қила бошлаганлар.

Рақобатни кучайиши, банк хизмат хизматлар бозорига нобанк молия муассасаларини хизматларини кириб бориши, турли хил банклар чекловларни камайтириб банкларни аралаш тармоқларнинг таркибига кириб бориши маҳсулотнинг янги турларини фаол жорий этиш, таклиф этилаётган хизматларни кенгайтиришни рағбатлантириб бормоқда.

Хусусий субъектларга хизматларнинг анъанавий кўринишларини таклиф этилиши бу омонатларни қабул қилиш ва мижозларнинг ҳисоб рақамларини юритишни заруратга айлантирдилар. Ҳозирги вақтда, банклар хусусий субъектларга омонатларни бир неча ўн минглаб турларини таклиф қилмоқдалар

Буюк британия банклари 1970–йилларга қадар яқка мижозларга: жорий, депозит ва жамғарма ҳисобларини очиб, ўз хизматларини кўрсатган. Энди моливий воситачилар билан рақобатлашиб, банклар ҳисобрақамларни янада кўпроқ турларини таклиф этмоқдалар. Жорий ҳисобрақам овердрафтли кредитни олишда маълум шартларга ва чек бўйича пул маблағларини ечиш имкониятлари ҳисобига у кенгроқ жозибадор ҳисобланади. Бундай ҳисоблар мижозлар учун даромад берувчи қайсики, кунлик харажатларни амалга оширишда ёрдам бериб боришга йўналтирилган. Айрим банклар жорий ҳисобрақамлар очиш орқали автоматик тарзда кредит олиш имкониятларини яратмоқдалар. Бундай овердрафт шароитида лимитни оширилган қисмига мижозларга нисбатан кўпроқ имтиёзли шартлар асосида комиссион ва фоизлар ундирилмайди.

Англия банк амалиётида овердрафтни турли режимлардаги персонал жорий ҳисобрақамлар тизими жорий этилган. Айрим жорий ҳисобрақамлари учун белгиланган фоиз ставкалар шароитида ва маълум чегарада автоматив овердрафтлар жорий этилган. Овердрафтнинг айрим турларида банклар фоиз ундириб олмайдилар (мисол учун, талабалардан).

Овердрафтнинг фиксирланган кредитга нисбатан афзаллиги шундаки, унинг фоизи ҳар куни қолдиқ суммага нисбатан ундирилади, шунинг учун қарз олувчи кам фоиз тўлаш имкоиятига эга бўлади. Бироқ, овердрафтнинг бу жорий ҳисобрақамлар бўйича комиссион йиғим ўрнатилган, айрим ссудалар учун комиссион тўлаш бекор қилинган.

Буюк Британия банкида шахсий мижозларига оила бюджети бўйича ҳисобрақам очадилар. Бу ҳисобрақамлар мисол учун коммунал ва маиший хизмат тўловларини доимий тўлаш учун очилади. Банк амалиётида бюджет ҳисоблар айрим ҳолларда шахсий ссуда ҳисобрақамлари дейилади.

Германияда персонал (аниқ адресли) кредит турларига фойдаланиш мақсади кўрсатимаман майда кредитлар киритилган. Бу муддатлари бўйича ўрта ва қисқа муддатли кредитлардир. Dresdner bank ўз мижозларига 1500 евродан б ойдан 72 ойгача бўлган муддатда беради.

Францияда аҳолига берилаётган кредитлаш ҳажми 15 йилда, яъни йилига 7.1 %дан истеъмол кредитлаш ҳажми ортиб борган. Истеъмол кредит ва қарзлар

турлари бир биридан фарқ қилиб, умумийлик томонлари: уларнинг суммаси 21,5 минг евродан ошмаслиги; у 3 ойдан кам бўлмаган муддатга берилиш; уни фақат банклар, кредит муассаса ва савдо тизими томонидан берилиши мумкинлиги белгиланган. АҚШ да банкнинг инновацион хизматлари фаол ривожланмоқда. Амалиётда хоҳлаган америкалик iPhone, Droid ёки BlackBerry эгалари ўз телефонида хотдоғ ёки кофе сотиб олиш учун ва ўз ўртоғи ҳисобига пул маблағларини тўддириш имкониятига эгадир. Бугунги кунда эса online контактсиз тўловлар тараққий этиб кетди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–3620–сон қароридида чакана банк хизматлари бозорининг паст даражада ривожланганлиги ва миқозлар билан ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйишнинг замонавий ёндашувлари мавжуд эмаслиги ортиқча бюрократия ва сансалорлик учун замин яратаётганлиги, банк карталари асосида нақд пулсиз ҳисоб–китобларни амалга ошириш бўйича давлат процессинг ташкилотининг мавжуд эмаслиги чакана тўлов тизимларининг хавфсизлик, узлуксизлик ва ишончлилик даражасига таъсир кўрсатмоқда, ҳамда аҳолининг кенг қатламлари учун очиқ бўлган инновацион лойиҳаларни амалга оширишда замонавий технологик ечимларни илгари суришга тўсқинлик қилаётганлиги алоҳида қайд этилиб ўтилди.⁵⁷

Чакана банк хизматларини тадқиқ этиш асосида уларга хос бўлган умумий хусусиятлар куйидагилардан иборат эканлигини аниқлаш мумкин:

- чакана банк хизматларининг асосий истеъмолчилари бўлиб жисмоний шахслар ҳисобланади;
- чакана банк хизматлари кичик ҳажмлик, аммо улгаржи банк хизматларига нисбатан харажати кўпроқ операциядир;
- ушбу банк маҳсулотлари стандартлаштирилган маҳсулотлар жумласига киради. Чунки барча мамлакатларда дерялик бир турдаги маҳсулотлар билан хизматлар амалга оширилади;
- операциялар бўйича олинadиган мукофотларнинг тарифлари ўхшаш ва стратегиялари бир хилдир;
- миқозларнинг ўзгарувчанлиги ва уларнинг ҳаракати юқорилиги билан улгаржи операциялардан фарқланади;
- чакана банк хизматларини амалга оширишда банкларнинг автоматлаштириш даражасининг юқорилигига асосланади ва бошқалар.

Умуман олганда, чакана банк хизматларини (маҳсулотларини) таснифлаш чакана ва корпоратив банк маҳсулотлари ўртасида чегарани аниқ ўтказиш, шунингдек, тижорат банкларининг чакана бизнесини самарали бошқариш

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–3620–сон қарори

зарурияти билан боғлиқдир.

Буларнинг барчасини инобатга олган ҳолда банкларнинг чакана хизматлари мамлакатимизда кейинги йилларда жадал суръатлар билан ривожлантирилаётган банк операцияларидан ҳисобланади. Шу билан бирга банклар томонидан ўзларининг бутунги кун талабларига тўлиқ жавоб бера оладиган замонавий чакана хизматлар бозорини шакллантириш, уларни турли рисклардан ҳимоялаш ҳамда мижозлар томонидан берилган маблағлардан самарали фойдаланиш муаммолари банк тизими олдига кўплаб вазифаларни кўндаланг қилиб қўймоқда. Буларнинг барчаси албатта мамлакатимиз банк ходимлари томонидан иш савияси ва даражасини ошиб боришини, яъни банк хизматларини такомиллаштириш ва уларни жаҳон андозаларига яқинлаштиришни талаб қилади.

Сўнги ўн йил давомида ахборот ва коммуникация технологияларининг оммавий ривожланиши ва унинг кенг жорий этилиши, жаҳоннинг глобал ривожланишига туртки бўлиб хизмат қилди. Ҳар томонлама ривожланаётган мазкур ахборот коммуникация соҳаси – иқтисодиётнинг турли тармоқларида ўзининг пешқадамлигини намоён этмоқда.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳозирги замон банк–ахборот технологиясининг асосий йўналишларидан бири, бу тўловларни амалга оширишнинг пластик карточка тизимидир. Ушбу технология иқтисодиётга ва мамлакатнинг тўдалигича ривожланишига улкан таъсир кўрсатиши мумкин.

Масофавий банк хизматлари кўрсатишнинг энг муҳим турларидан бири, бу банкомат ва терминаллардир. Фойдаланиши содда бўлган банкомат бутунги кунда мижоз ва кассир ўртасидаги анъанавий муомалага чек қўйиб, ўзига хос минибанк–офис вазифасини ўтамоқда, десак муболаға бўлмайди. Ҳозирги пайтда банкоматлардан нафақат нақд пул ечиб олиш, балки улар орқали товар ва хизматлар бўйича турли тўловларни амалга ошириш мумкин. Шунини қайд этиш ўринлики, мижозларга қулайлик яратиш мақсадида банкоматлар ягона тармоққа уланган бўлиб, мижозлар ўз банкидан бошқа банклар банкоматидан ҳам фойдаланиши мумкин.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМ ЭЛЕКТРОННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННО–КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

***Ж.Б. Гаитов,
ТГЭУ, ассистент.***

На сегодняшний день в республике Узбекистан создана эффективная платежная система, отвечающая международным требованиям и состоящая из трех систем – межбанковская, внутрибанковская и розничная платежные системы.

Примечательно, что благодаря ускоренному развитию инфраструктуры платежных карт в республике за последние 5 лет расчетным чеком коммерческого банка не осуществлена ни одна платежная операция.

На сегодняшний день путем интеграции с Клиринговой системой Центрального банка билинговых систем Государственного налогового комитета, Казначейства Министерства финансов, Государственного таможенного комитета, Центра государственных услуг при Министерстве юстиции, Государственного центра персонализации и Главного управления безопасности дорожного движения при Министерстве внутренних дел, а также АО “Узбекэнерго”, АО “Узтрансгаз”, ГУП “Сувсоз” и других поставщиков услуг, создана возможность для осуществления соответствующих платежей в режиме реального времени. В настоящее время в республике по 35 видам услуг платежи осуществляются через Клиринговую систему в режиме реального времени.

С целью укрепления восприятия банков предпринимателями и остальным населением в качестве надежного институционального партнера, является актуальным вопрос повышения качества банковских услуг и установление полноценного партнерского взаимодействия с субъектами предпринимательства. Исходя из этого, коммерческими банками в отчетном году разработан и последовательно реализован план целевых показателей дальнейшего развития систем дистанционного управления банковскими счетами (системы банк–клиент, интернет–банкинг, мобильный–банкинг, sms–банкинг и другие) в масштабах республики.

Как показывает международный опыт, развитие платежных систем в результате расширения услуг и средств платежа приводит, в первую очередь, к снижению операционных расходов и повышению эффективности услуг. Вместе с тем, широкое использование онлайн– платежей через системы дистанционного управления банковскими счетами способствует повышению эффективности и прозрачности банковских услуг, связанных с осуществлением платежей.

В настоящее время в сфере банковского обслуживания широко внедряются и используются клиентами банков дистанционные банковские технологии, такие как интернет–банкинг, мобайл–банкинг, sms–банкинг, что в свою очередь, способствует росту доверия населения к банку и увеличению числа клиентов банков.

Коммерческими банками республики в отчетном году продолжены работы по развитию систем безналичных расчетов посредством банковских пластиковых карт. Для этого расширена сеть платежных терминалов, банкоматов и инфокиосков, установленных на объектах торговли и оказания платежных услуг.

В рамках исполнения Постановления Президента Республики Узбекистан от 19 сентября 2018 г. № ПП–3945 «О мерах по развитию национальной платежной системы», Центральным банком Республики Узбекистан осуществлены соответствующие работы по созданию Национального межбанковского процессингового центра [1].

В целях создания бренда платежной системы, Центральный банк объявлен конкурс на определение наименования для вновь создаваемой платёжной системы. По результатам голосования населения первое место с результатом 45,3% получил вариант “Нумо”.

Кроме этого, параллельно ведутся работы по созданию инженерных инфраструктур и закупка банковских карт, терминальных устройств и банкоматов (инфокиосков) для платежной системы “Нумо”.

Вместе с тем, в целях создания организационно–правовых основ и определения механизмов функционирования современных розничных платежных систем, интегрированных с ведущими международными платежными системами (Mastercard, Visa, UnionPay и другие), внесены соответствующие дополнение и изменение в Положение Центрального банка рег.№1344 от 30.04.2004 года «Положение о порядке выпуска банковских карт коммерческими банками и их обращения в Республике Узбекистан» и утверждено Правлением Центрального банка 16 июня и зарегистрировано в Министерстве юстиции 23 июля 2018 года [2].

Согласно Постановлению Президента Республики Узбекистан от 19 сентября 2018 г. № ПП–3945 «О мерах по развитию национальной платежной системы», Центральному банку дано поручение разработать проект Закона Республики Узбекистан «О платежах и платежных системах» [3].

В целях обеспечения бесперебойного проведения платежей, продвижения инновационных продуктов, доступности банковских услуг назрела необходимость урегулирования отношений в области создания и функционирования платежных систем, формирования единого информационного пространства платежных систем, надзора и наблюдения за ними, оказания платежных услуг, осуществления безналичных платежей и переводов денег, в том числе переводов электронных денег.

Центральным банком разработан проект Закона Республики Узбекистан «О платежах и платежных системах». Данный проект был размещен на портале СОВАЗ для обсуждения для обсуждения предпринимателями и остальным населением.

В настоящее время проект Закона согласован с ответственными министерствами и ведомствами, и для дальнейшего рассмотрения палатами Олий Мажлиса Республики Узбекистан в установленном порядке внесён на рассмотрение в Кабинет Министров.

Принятие закона Республики Узбекистан «О платежах и платежных системах», обеспечит:

- во-первых, создание единого информационного и правового пространства в сфере платежей и платежных систем;
- во-вторых, эффективное регулирование со стороны Центрального банка рынка платежных услуг, функционирования платежных систем, деятельности операторов платежных систем и поставщиков платежных услуг;
- в-третьих, повышение доступности и прозрачности платежных услуг, в том числе в сельских и удаленных местностях;
- в-четвертых, регулирование отношений в сфере электронных денег и деятельности участников системы электронных денег [5].

Примером цифрового банка с использованием дистанционных услуг, в частности, электронных расчетов можно привести польский mBank — собственность BRE Bank, который в 2013 году принял решение провести ребрендинг всего банка под именем mBank. Являясь дочерним брендом банка BRE Bank, mBank был запущен в 2000 году с целью предоставления онлайн-обслуживания. BRE Bank был основан в 1980-х, и теперь это четвертый по размеру банк в Польше. В 2000 году, на волне подъема интернета, BRE Bank запустил mBank, который занимался исключительно онлайн-обслуживанием. В этом качестве банк быстро развивался и стал крупнейшим польским интернет-банком и третьим по размеру розничным банком.

Благодаря своему успеху mBank в 2007 году расширил свою деятельность на рынки соседей — Чехии и Словакии. В 2012 банк осознал, что благодаря мобильным и социальным медиа в банковской сфере произошли значительные изменения. В результате он решил реконструировать себя с нуля, опираясь на четыре принципа:

- маркетинг в реальном времени;
- персональное финансовое управление;
- мобильный банкинг;
- социальные медиа [4].

Это было непростое решение, так как потребовалось более 30 млн долларов инвестиций для полного редизайна банка. В довершение ко всему оно привело к потере банком основного бренда — BRE Bank — и замене его на mBank с новым логотипом и обновленным имиджем.

Реорганизация заняла четырнадцать месяцев; за это время была заново создана вся структура транзакций командой из 200 сотрудников банка в сотрудничестве с партнерами, включая Accenture, Artegence и Meniga. Сайт mbank.pl — главный коммуникационный канал нового бренда — был разработан и создан компанией Artegence and Intercon Systems.

Новый сервис предлагает более 200 новых функций и усовершенствований, включая следующие.

— В распоряжении клиентов «умный» поисковик транзакций, которым так же легко пользоваться, как Google в интернете, для поиска по своей истории транзакций с отображением результатов в режиме реального времени.

— Оплата производится обычным образом; клиенты также могут переводить деньги друзьям и родственникам через Facebook и с помощью SMS.

— Клиентам больше не требуется знать или спрашивать свой номер счета, вместо этого они могут использовать свой номер телефона или аккаунт в социальных сетях.

— Денежные переводы через Facebook появляются на главной странице человека, сделавшего денежный перевод, в виде текстовых сообщений с денежным вложением.

— Персональное финансовое обслуживание включает бюджетирование и систему оповещений, которая ясно показывает, когда и на что были потрачены деньги, а также дает прогноз трат до конца месяца.

— Онлайн-эксперт доступен в формате 24/7 посредством видео и голосовой связи.

— Игровой характер транзакционного сервиса поощряет осознанный подход к тратам и сбережениям.

Цифровой банк уже есть, и такие банки, как mBank, FIDOR, Moven, Simple, Jibun, eBank, ICICI Bank и Deniz Bank, тому подтверждение. Каждый из них предлагает разные версии новых моделей обслуживания для клиентов XXI века.

Список использованной литературы:

1. Постановления Президента Республики Узбекистан от 19 сентября 2018 г. № ПП–3945 «О мерах по развитию национальной платежной системы»;
2. «Положение Центрального банка от 30.04.2004 года рег.№1344 о порядке выпуска банковских карт коммерческими банками и их обращения в Республике Узбекистан»
3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 19 сентября 2018 г. № ПП–3945 «О мерах по развитию национальной платежной системы».
4. 34. Chris Skinner, *Digital bank Strategies to Launch or Become a Digital Bank*, Marshall Cavendish Business, Москва, «Манн, Иванов и Фербер» 2015 – 310.
5. <https://cbu.uz/ru/press-tsentr/obzori/2019/02/158866/>

КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИ МОЛИЯВИЙ– ИҚТИСОДИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ КРЕДИТЛАШ ТИЗИМИ ОРҚАЛИ ҚЎЛЛАБ–ҚУВВАТЛАШНИ ТАКОМИЛАШТИРИШ

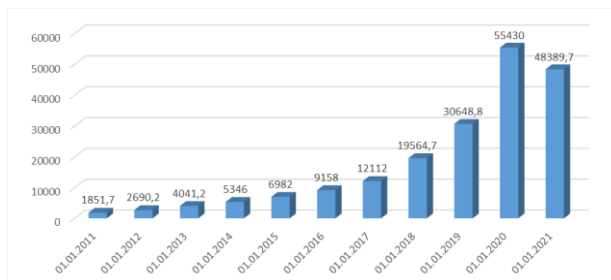
**Мирзахоликов Б.Б,
НМТИ, ассистенти.**

Иқтисодиётнинг эркинлашуви ва жадал суръатлар билан ривожланиши шароитларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик сектори маҳсулотлари ва хизматлари ҳажми ортиб бормоқда. Мазкур сектор ривожланиши эса, ўз навбатида, мамлакатда яратилган ишбилармонлик муҳитига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бугунги кунда мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакат япи ички маҳсулотигадаги улуши ҳам йилдан–йилга ошиб бормоқда. Кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиёти йўлга қўйилишида эътиборга олиш лозимки, кичик бизнес мамлакатдаги иқтисодий ўсишда ва инновациялар жорий этилишида муносиб ўрин эгаллаб бормоқда, аҳоли бандлиги имкониятларини кенгайтироқда, булар билан мамлакатнинг ижтимоий–иқтисодий ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшмоқда.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик учун асосий муаммолардан бири ўзининг ихтиёрида молиявий маблағлар етишмаслиги ҳисобланади. Ушбу муаммони ечишда давлат субсидиялари ва кредитлаш қўлланиши мумкин. Давлат субсидиялари аҳамиятини инкор этмаган ҳолда таъкидлаш лозимки, бу жараёнда асосий ролни кредитлаш ўйнайди, чунки у иқтисодий самарадорлик ва иқтисодий маъсулият мезонларига изчил риоя қилинишини таъминлайди.

Кредитлаш жараёни тадбиркорга нисбатан ўз молиявий–иқтисодий талабларини қўяди. Бозорда ўз ўрнини топган, муваффақиятли ривожланаётган субъектлар учун бу талаблар оғирлик қилмайди ва кредит муассасаси учун ҳам, тадбиркорлик субъекти учун ҳам ўзаро манфаатли бўлади. Янги иш бошлаётган тадбиркорлик субъектлари кўп жиҳатдан бу талабларга жавоб бера олмайди ва уларни кредитлашда ҳар икки томон учун муаммолар вужудга келади. Амалиётда мазкур масала ишонч кредити орқали ҳал этилиши мумкин. Бошқачасига айтганда, дастлаб ўз фаолиятини бошламоқчи бўлган шахсга ишонч билдириб, иш бошлашига бутунги кун талабларига жавоб берадиган ҳар томонлама ўйланган бизнес–лойиҳага гаровсиз кредит бериш орқали унинг бизнес фаолиятига йўл очиб берилади. Лойиҳа келажакда ўз самарасини бериши билан, биринчидан, банк берган кредитларининг вақтида қайтиши таъминланади, тадбиркор ўз даромади ва фойдасини ошириб боради, иккинчидан, банк учун миқозлари сони ортади ва банк хизматлари кўлами кенгайди ва, учинчидан, мамлакатда янги иш ўринлари яратилади, бозорда товар ва хизматлар тури кўпайишига ёрдам беради, тўртинчидан аҳолининг ижтимоий аҳволи бир мунча яхшиланади, бешинчидан, мамлакатда солиқ тўловчилар кўпаяди.

Янги иш бошлаётган кичик бизнес субъектларини давлат томонидан субсидиялашда асосий эътибор улар фаолиятининг ижтимоий самарасига қаратилади. Шу билан бирга уларни кредитлашда ҳам ижтимоий натижалар албатта эътиборга олинishi лозим, чунки ижтимоий натижалар муқаррар равишда иқтисодий натижаларни ҳам келтириб чиқаради. Кредитлаш тадбиркорлик субъектларининг молиявий–иқтисодий имкониятларини кенгайтиради. Уларнинг молиявий ривожланиши бозор ставкаларида бериладиган кредитларга бўлган талабнинг ошишига сабабчи бўлади.

1–расм. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига барча молиялаш манбалари ҳисобидан ажратилган кредитлар 58 (млрд. сўмда)

Яна бир жиҳат–кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлашда бозорнинг ҳар бир сегменти учун алоҳида кредит хизматини кўрсатиш имкониятлари кенгайди [1].

Юқоридаги расм маълумотларидан кўринмоқдаки, тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига барча молиялаш манбалари ҳисобидан ажратилган кредитлар салмоғи йилдан–йилга ўсиб бориш тенденциясига эга. 2010 йилда 1851,7 млрд. сўм кредит берилган бўлса, 2020 йилда бу кўрсаткич 48389,7 млрд. сўмни ташкил этганлигининг ўзи ҳам республикамызда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлаш тизими ривожланаётганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Албатта, бу бордаги муаммоларни мунтазам ҳал этиб борилиши учун тижорат банклари кредитлар бериш жараёнида филиаллар имкониятларини янада кенгайтириш лозим. Чунки, содда қилиб айтганда, фаолият юритаётган аксарият тижорат банкларининг Бош банклари ўз тасарруфларидаги филиалларга бўлган “ишончсизлиги” туфайли кредитлар беришда банк ички тартиб қоидаларидан келиб чиққан ҳолда лимитлар ўрнатиб қўйганлиги, филиал мижозларининг белгиланган лимитлардан ортиқ миқдордаги кредитлар олишдаги қийинчиликларга дуч келиши ва муддатларнинг чўзилиши каби муаммоларга дуч келмоқда. Натижада кредитлаш жараёни мураккаблашиши эса амалда самарали лойиҳаларнинг рўёбга чиқарилишини кечиктирмоқда. Бундай муаммоларнинг бартараф этилиши филиалларнинг кичик бизнес субъектларига кредит

ажратишда мустақиллиги кенгайтирилишини талаб қилади, лекин бу банк учун иқтисодий хатар даражаси ортишини ҳам билдиради. Демак, мазкур масала ҳал этилишида Молия вазирлиги, Марказий банк ва Савдо–саноат палатасининг фаол иштироки механизмини ишлаб чиқиш зарур бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг устувор тармоқларида фаолият кўрсатаётган ва маҳсулотларини экспорт қилаётган кичик бизнес субъектларига тижорат банклари томонидан берилаётган микрокредитларнинг имтиёзли фоиз ставкаси билан Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ўртасидаги фарқни давлат бюджети томонидан субсидиялашни жорий қилиниши кредитлаш жараёнига ижобий таъсир этди. Бунинг натижасида, биринчидан, тижорат банкларининг кичик бизнес субъектларини микрокредитлаш билан боғлиқ бўлган кредит хатарининг даражаси камайди; иккинчидан, кичик бизнес субъектларининг берилган микрокредитларни қайтариш имконияти ошди, чунки, фоиз ставкаси микрокредитнинг баҳоси ҳисобланади. Фоиз ставкасининг пастиги кичик бизнес субъектларининг кредитлар бўйича фоиз тўловлари юқини енгиллаштириш имконини берди. Бундан ташқари, кредит рисқи даражасининг пасайиши эса, тижорат банкининг кредит зарарларини қоплашга мўлжалланган захира ажратмалари миқдорининг камайишига олиб келди. Фикримизча, мамлакатимизда кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиётини такомиллаштириш билан боғлиқ қўйидаги долзарб муаммолар мавжуд: банк учун иқтисодий самара мезони кўпчилик ҳолларда банклар ва молия институтлари кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари кредит портфелини кенгайтиришга интилишларини сусайтиради, чунки улар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қарз беришга жалб қилувчи ва даромадли хўжалик юритувчи субъект деб ҳисобламайдилар; банклар ва молиявий институтлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини хатар даражаси юқори қарздорлар сифатида қарайдилар; кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ўз капитални ҳажмлари кам, активлари етишмайди ва банкларнинг гаров талабларига жавоб бера олмайдилар; кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари давлатдан ташқари ҳолис молиявий назорат молия институтлари томонидан яқин назоратни талаб қилади ва бу каби ишлар билан қамраб олинмаганлар ва бундай назоратни ўз зиммасига олишни банклар ўзларига ортиқча юк деб ҳисоблайдилар. Кредитлаш жараёни эса муҳим равишда ҳолис ташқи молиявий назорат (аудиторлик) ҳулосаларига таянади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш жараёнида молия бозорида икки хил муаммоларга дуч келинади:

Кичик бизнес учун кредитлаш жараёнидаги асосий муаммолар:

1. Юқори фоиз ставкаси;
2. Қарз маблағи кўпинча айланма йўллар билан келиб тушиши ва бу транзакция харажатлари ошишига олиб келиши;
3. Кредит олиш таомиллари узоқ ва мураккаб жараён эканлиги;
4. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда кредит ресурслари бозори бўйича етарли маълумотларнинг йўқлиги;
5. Кредит олиш жараёнида ҳужжатларнинг кўплиги;

6. Бизнес–маслаҳат хизматлари етишмаслиги ва баъзан сифатли эмаслиги.

Кредитловчилар томонида қуйидаги муаммолар мавжуд:

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларлари молиявий–иқтисодий фаолияти етарли даражада шаффоф эмаслиги;

2. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кредитлари бўйича олинган даромадлари етарли эмаслиги, баъзи ҳолларда норасмий иқтисодиётга ўтказилиши хавфи;

3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ўз капитали ҳажми етарли даражада катта эмаслиги (устав капитали етишмаслиги);

4. Кредитларни назорат қилиш харажатлари юқорилиги.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш ва молиялашни такомиллаштириш ва молиявий хизматлар бозорини ривожлантиришда қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир: кредитлаш ва молиялаш бўйича хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларини жорий этиш; гуруҳ қафиллиги асосида микромолиялаш амалиётини изчил ривожлантириш, кичик бизнес инновация лойиҳаларини венчурли молиялаштиришни йўлга қўйиш; кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини микромолиялаш бўйича махсус дастурларни (аҳоли зич жойлашган ва юқори даражадаги ишсизлик мавжуд бўлган ҳудудларга ва қишлоқ жойларда фермер ҳўжалиklarини ривожлантиришга йўналтирилган дастурлар) амалиётга фаол жорий қилиш; кредитлаш амалиётида туманлар даражасида кичик бизнес кафолат фондларини ташкил этиш; вилоятларда кичик бизнес учун кредитлаш ва молиявий хизматлар бозорининг шаффофлигини ва инвестицион жозибadorлигини ошириш дастурларини ишлаб чиқиш; кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш ва молиялаш бўйича халқаро ва миллий конференциялар ўтказиш, илғор миллий ва халқаро тажрибаларни намоён қилувчи тренинглар ташкил этиш йўналишларидаги фаолиятини таъминлаш; кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кредитлаш ва молиявий хизматларга бўлган талабини ҳисобга олган ҳолда бундай хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар сонини ошириб бориш, асосий эътиборни, уларнинг республика ҳудудлари бўйича мутаносиб жойлашувига қаратиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Муҳаммад Юнус, Алан Жоли. *Создавая мир без бедности: социальный бизнес и будущее капитализма*. Пер. с англ. – М.: Альпина Паблшерз, 2010. – 307 с.

2. Савинова Д. В. *О формировании механизма привлечения кредитных ресурсов в малый бизнес // Деньги и кредит*. – Москва, 2009. – № 5. – С. 60–61.

3. G'ofurov U.V. *Kichik biznesni davlat tomonidan tartibda solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish*. Diss...08.00.13–Tadbirkorlik va kichik biznes Iqtisodiyot nazariyasi (iqtisodiyot fanlari) – T.:2017.

4. Mustafakulov.Sh.I. *Investitsion muhit jozibadorligi:nazariya,metodlari va amaliyot*. Monografiya, – T.; "Iqtisod–moliya", 2017. – 328 b.

5. www.stat.uz *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари*.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ МОЛИЯСИДАН ФЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Н.Ғ. Сатторова,
ТДИУ ассистенти.

Бугунги кунда исломий банк тизими тез ривожланаётган анъанавий банк тизимига нисбатан муқобил тизим сифатида дунёда танилди ва қисқа муддатда тўлиқ шаклда тижорат банклари билан рақобатлаша оладиган яхлит механизмга айланди. Тижорат банкларидан фарқли равишда, исломий банклар фойда ва зарарни бўлиш тизими орқали тадбиркор ва ишбилармонларни ўзига қарата олди. Бу тизим ўзининг адолатчилиги, молиявий инқирозга учраш даражасининг пастлиги билан барчани ўзига тортди. Бугунги кунда Исломи молия, Исломи банк, исломий сугурта, Исломи фонд биржаси тизим сифатида тўлиқ шаклланди ва фаолият кўрсатмоқда. Исломи банк тизими бугунги кунда жаҳонда жадал ривожланиб бораётган ва инновацион молиялаштириш механизмларини ўзида жамлаган соҳалардан бири бўлиб қолмоқда. Кейинги йилларда исломий молия муассасалари ялпи активлари миқдори 2,5 триллион долларни ташкил этиб, йилига 15–20 фоизга ўсиб бормоқда. Исломи банклар деганда Исломи қоидалар тамойилларига мос келадиган банк хизматларини амалда қўллайдиган банк ёки банк фаолияти тизими тушунилади.

Ислом молиясини асосий тамойиллари қуйидагилар:

✓ Рибо (фоиз) ҳар қандай кўриниши таъқиқланган. Бу оддий қилиб айтганда пулни қарзга ҳеч қандай меҳнат қилмай кўпайтириб олиш тушунилади.

✓ Горар–ахборотдан етарлича хабардор эмаслик ҳисобланади. Бунда сотувчи ва харидор товар ҳақида тенг маълумотга эга бўлиши керак. Буни шарият томонидан тақиқлашдан асосий мақсад бир томоннинг иккинчи томонга нисбатан ноҳақ устунликка эга бўлишини олдини олишдан иборатдир. Горар умуман кўшимча нарса яратмайди балки, кимнидир ютқазishi ёки зарар кўриши эвазига даромад олинади.

✓ Майсир–иқтисодий ноаниқлик ва асосланмаган тадбиркорлик хатари сифатида намоён бўлади. Бунга мисол қимор ўйини яъни, бойликни меҳнатсиз бошқа бировни зарар кўриши эвазига тасодифан қўлга киритишдир.

Исломи банк хизматлари иқтисодиётни ривожлантиришда қуйидаги афзалликларга эга:

1. Муайян шахсга бойлик орттириш ва иқтисодий фаровонликни ошириш ҳуқуқини бериш билан, ислом иқтисодиёти бундай иқтисодий фаолиятни амалга оширишда ҳалол (руҳсат берилган) ва ҳаром (тақиқланган ёки ноқонуний) йўллари чегарасини белгилаб беради. Ислом кенг маънода иқтисодий ёки ижтимоий жиҳатдан зарарли бўлган барча фаолият турларини тақиқлайди. Масалан, қиморбозлик фаолияти билан шуғулланиш ёки гиёҳванд моддалар етиштириш, уни олди–сотдиси билан шуғулланиш ва бошқа мисолларни келтириш мумкин.

2. Исломда шахснинг қонуний йўл билан олинган мол–мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини тан олиш билан, шахсга ўз мол–мулкни оқилона сарфлашни ва уни тежашни, беҳуда сарфламасликни буюради ва исроф қилишни таъқиқлайди.

3. Бирор кишига ортиқча мол–мулкни сақлашга рухсат берар экан, Ислом жамиятнинг фаровонлиги учун ортиқча даромаднинг маълум бир қисмини закот тизими орқали, камбағал, аҳолини ёрдамга муҳтож қисмига тақсимамайди.

4. Инсон табиатига хос бўлган бойлик тўплаш ва ундан фойдаланишни тартиблаштиради. Ушбу тизим бир неча одамнинг қўлида бутун жамият бойлигининг тўпланишига ва фақат улар томонидан тасарруф қилинишига рози бўлмайди. Шунингдек, мерос қолдириш ва уни тақсимлаш ҳам белгиланган мезонлар асосида тартибга солинади.

5. Умуман олганда, Ислом томонидан назарда тутилган иқтисодий тизим ижтимоий адолатни мақсад қилиб қўйган, бу эса якка тартибдаги корхона ёки тадбиркорни нафақат жамоа, балки якка ўзига ўзи зарар етказишини олдини олади.

Хозирда, ислом банклари ўзининг шариат асосида стандартларини ишлаб чиқди ва жаҳон ҳамжамиятида тижорат банклари билан тўлиқ рақобат қила оладиган даражага етди. Бугунги кунда исломий банк хизматлари анъанавий банкларнинг деярли ҳамма операцияларини тўлиқ қамраб олди. Улар ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, савдо–сотиқ ва хизмат кўрсатиш соҳаларига маблағларининг кўп қисмини инвестиция қилмоқда.

Исломий банк хизматларини зарурлиги куйидагиларда намоён бўлади:

(а) Исломий банк аҳолисининг кўп қисми мусулмон бўлган аҳолидан кўпроқ маблағ жалб қилиш, яъни депозит йиғиш имкониятига эга. Айнан шу фактор мамлакатимизда аҳолининг бўш пул маблағини жалб қилиш ва уни ишлаб чиқаришга инвестиция қилиш мумкин. Бундан тадбиркор, банк ва мижоз бирдек манфаатдор бўлади. Шунингдек, нақд пулнинг аҳоли қўлида қолиб кетишини олдини олади ва банк орқали айланишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида инфляцияни камайтиришга хизмат қилади.

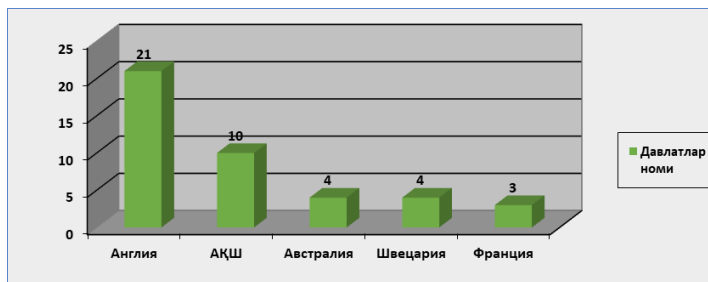
(б) Тижорат банклари томонидан микроқарзлар ажратилиши имкониятининг етарли даражада мавжуд эмаслиги микроқарзларни олиш даражасини оширишни таъминламаяпти, микрокредит ташкилотлар ва ломбардларнинг хизматлари бўйича юқори фоиз ставкалари аксарият ҳолатларда истеъмолчиларнинг молиявий ҳолати ёмонлашишига олиб келмоқда. Ислом банки фоизли кредитлардан фарқли ўлароқ фойдани ёки зарарни тақсимлаш орқали молиялаштириш истеъмолчиларга кенг имкониятлар яратади.

(с) Фойда ва зарарни шериклар ўртасида бўлиниши тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи тадбиркорлар ҳамда кичик ва ўрта бизнес субъектларига қўшимча имкониятлар тақдим этади. Бу жамиятнинг иқтисодий–ижтимоий ривожланиши учун ҳам муҳим рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси 2003 йил сентябрда Ислом тараққиёт банкига расман аъзо бўлгандан сўнг лойиҳаларни исломий молиялаштириш бошланган. Ушбу йилда соғлиқни сақлаш ва энергетика соҳаларидаги лойиҳаларни амалга оширишга “ижара” ва “муробаҳа” шаклидаги исломий хизматлардан фойдаланилган.

Жаҳон миқёсида 48 та мамлакат ислом молиясини жорий этган бўлиб, уларнинг таркибида кўп сонли мусулмон аҳоли яшайдиган мамлакатлардан ташқари, аҳолисининг камчилик қисмини мусулмонлар ташкил этадиган мамлакатлар, жумладан: Буюк Британия (4,4%), АҚШ (0,9%), Сингапур (14%), Швейцария (5,2%), Канада (3,2%), Австралия (2,6%), Франция (9%), Германия

(5%), Россия (15%) ва Испания (2,1%) каби мамлакатлар ҳам ислом молияси инструментларидан фойдаланмоқда.

1–расм. Ривожланган мамлакатларда исломий банк хизматларини тақдим қилувчи банклар сони.59

Қайд этиш жоизки, “Ислом дарчалари” жаҳоннинг кўплаб йирик илғор банкларида (ABN Amro, Bank of America, Barclays Plc., BNP–Paribas, Chase Manhattan, Citibank, Deutsche Bank, Goldman Sachs, HSBC, JPMorgan Chase, Lloyds Bank, Societe Generale, UBS ва бошқалар) мавжуд бўлиб, анъанавий банк маҳсулотларига тўлақонли муқобил ҳисобланувчи барча турдаги ислом банк хизматларини кўрсатиб келмоқда.

Тижорат банкларида исломий банк хизматларини йўлга қўйиш орқали аҳоли ва бизнес вакиллари ихтиёрида бўлган бўш турган пул мабағларини депозитга жалб қилиш ва ундан фойдаланиш банк даромадини оширади ва иқтисодиётни ривожлантиради.

Тижорат банклари исломий молиялаштиришни жорий этиш орқали тадбиркорлик фаолиятидаги рискни бўлишиш ёрдамида бизнес субъектларини қўллаб қувватлаш билан кўпроқ мижозлар жалб қилиш мумкин. Исломий молиялаштиришнинг мудораба ва мушорака усуллари асосида ишлаб чиқарувчиларни молиялаштириш зарур. Исломий молиялаштириш моделларидан Муробаҳа ва Мушорака усулларини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Исломий молиялаштириш усулларидан фойдаланиш, сезиларли даражада мижоз (тадбиркор)ларни жалб қилади. Исломий банк хизматларини ташкил қилиш молия бозорида диверсификация даражасини ошириши ва рақобатни кучайтиришга хизмат қилади. Ислом банки янги банк тизими бўлиб, банк хизматларини амалга оширишда рақамли технологиялардан фойдаланилади. Ўзбекистон Ислом молияси соҳасида МДХ етакчисига айланиши мумкин. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, исломий молиявий хизматлар соҳаси Ўзбекистоннинг порлоқ келажаги учун муҳим омил, пойдевор ва ривожланиш истиқболи бўлади, натижада ўз маданиятида Исломнинг чуқур илдиэларини акс эттирган мамлакатга хорижий инвесторларнинг кизиқиши ортади ва ҳукумат ушбу имкониятдан халқ фаровонлиги ҳамда мамлакатнинг барқарор ривожланишида тўлақонли фойдаланишга эришиши мумкин бўлади.

59 <https://assets.publishing.service.gov.uk>

ЛОГИСТИК КОМПАНИЯЛАР ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ ЮЗАСИДАН НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

С.Б. Махмудов,
ТДИУ ассистенти

Мамалакат миллий иқтисодиёти шароитида логистик компанияларнинг тараққий этиш хусусиятини халқаро бозор имкониятлари ривожланиш даражасига туртки бўлмоқда. Унинг асосини мамлакат экспорт салоҳиятида хусусий корхоналарнинг бир - бири билан ўзаро муносабатларига хизмат кўрсатиш жараёнида маҳсулот етказиш сифатини оширишда ва маҳсулотни энг кам харажатлар билан етказиб боришда ўз аксини топмоқда. Хусусан, кейинги ривожланиш босқичи маҳсулотлар бозорида рақобатбардошликни оширишнинг мустаҳкам усули сифатида логистика компаниялар имкониятларидан фойдаланиш тақомиллашиб бормоқда.

Маълумки, халқаро иқтисодиётда асосий ўринни эгалловчи давлатлар тажрибасида, глобал рақобатдошликка эришиш ва дунё бозорларига чиқиш, биринчи навбатда, иқтисодиётни изчил ривожлантириш ва таркибий жиҳатдан ўзгартиришларнинг барчаси логистик инфратузилмалар бозорининг ривожланиши билан боғлиқ.[6]

Кейинги йилларда республикада логистика фаолиятини тубдан модернизациялаш ва экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган муҳим тадбирлар амалга оширилди. Мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёев 2017 йилдаги Мурожаатномада таъкидлаб ўтганларидек: “Миллий юк ташувчиларни қўлаб-қувватлаш, тадбиркорларга кўшимча шароитлар яратиш мақсадида миллий логистика портали”ни ташкил этиш лозимлиги ва сифатли хизмат кўрсатиш имконини берадиган замонавий инфратузилмалар барпо этиш орқали автомобил йўллари ва 2018 йилда янги йўللار барпо этиш, транспорт-логистика инфратузилмасини янада ривожлантириш, кўрсатилаётган хизматлар сифатини ошириш бўйича қуйидаги ишларни режалаштирганмиз”[1]. Бинобарин бугунги кунда ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархида логистик харажатларнинг ҳиссаси 40 фоизни ташкил этиб келмоқда.

Республикада миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланган логистика фаолияти, мамлакатимиздаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва хизматлар экспортида логистик салоҳиятини оширишга ва валюта маблағларини ишлаб топишга имкон яратади. Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, мева сабзавот, тўқимачилик соноати, боғдорчилик маҳсулотларини экспорт қилиш борасидаги салоҳиятини таҳлил қилиш, истиқболда республикада экспорт салоҳияти учун юқори сифат ва рақобатбардошлик кўрсаткичларига эга бўлган маҳсулотлар ва хизматларни етказиб берувчи йирик экспортёр давлатга айлантириш лозим.

Логистика ва унинг фаолияти бўйича кўплаб илмий ишлар қилинган, ктиоблар ёзилган ва таърифлар берилган. Европалик иқтисодчи олимлардан бири

А. Голц транспорт логистикани ривожланиш қонуниятларини ўрганиб, унинг ривожланиши, иқтисодийнинг бошқа тармоқлари учун ҳам ривожланишнинг муҳим кўрсаткичи эканлигини далиллар билан келтириб ўтган. [5]

Шунингдек, Т.В. Косарева И. Г Смирновларнинг “Транспортная логистика” номли ўқув қўлланмасида келтиришича: “Логистика – бу талабларни тўлиқ қондириш мақсадида хомашё, материаллар, тугатилмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, хизмат, молия ва истеъмол жойигача (қабул қилиш, жўнатиш, ташқи ва ички ўзгаришларни қамраб олган) вужудга келадиган оқимдан хабардор қиладиган илова қилинган ахборотлар оқимларини етарли даражада ва самарали (харажат ва вақт нуқтаи назаридан) бошқариш жараёнидир дея таъкидлаб ўтишган.

Ушбу таърифни таҳлил қилсак, логистик хизматлар хилма-хиллиги бу тармоқ ташкилотларнинг имкониятларини сезиларли даражада кенгайтириш имконини беради. Логистик фаолиятнинг ривожланиши авваламбор, транспорт логистикаси, омборхона логистика ва ишлаб чиқариш логистикаси ривожланган тизими, уларнинг самарали фаолияти ишлаб чиқаришдаги умумий харажатларини камайтиришнинг муҳим шарти ва омили ҳисобланади.

Таниқли россиялик иқтисодчи олимлардан бири А.Н. Родниковнинг фикрича: “Логистика – бу режалаштириш, транспортда ташиш, сақлаш ва бошқа материалларни ва номатериал ҳаракатларини бошқариш ва назорат қилиш, ишлаб чиқариш корхонасигача материал ва хомашёлар ҳаракатланиш жараёнларини ривожлантириш, корхоналар ичида хомашё, материал ва ярим фабрикатларни қайта ишлаш, тайёр маҳсулотларни охириги талаблар ва манфаатлар мезонлари бўйича истеъмолчиларга етказиб бериш ҳамда тегишли ишлов бериш, етказиб беришдир” деб таъриф берган.

Ушбу таърифни таҳлил қилсак логистик фаолиятни йўлга қўйишда йўналиш, юк ташиш усуллари, маҳсулот ҳажми ёки ташувчилар таклиф этилаётган логистика ўзгаришларининг молиявий таъсирини таҳлил қилиш, логистикани миқозлар савдоси, буюртмаларни бошқариш, молиявий ҳисоби ёки юк ташиш каби бизнес тизимлари ёки жараёнлари билан бирлаштириш учун бошқа тўғридан–тўғри келадиган ёки чиқадиган логистика операциялари, масалан, транспорт ёки омбор фаолияти, хавфсизлик кўрсаткичлари ёки логистика сифатини бошқариш ҳамда таъминот занжирига асосланган ишлашни ўлчаш тизимларини яратиш ёки мониторинг қилишни ўз ичига олади.

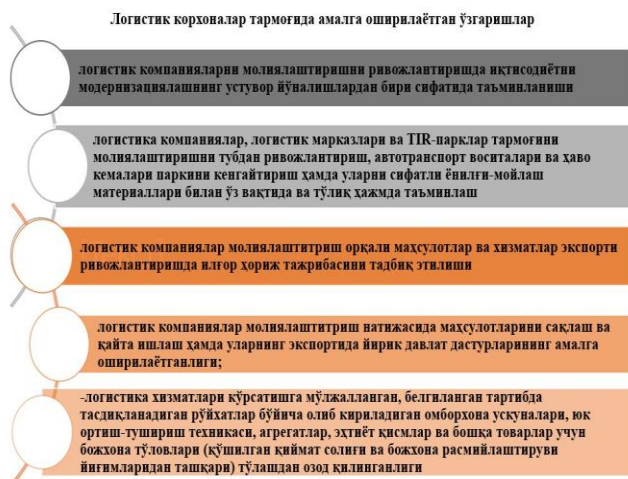
Ўзбекистонлик олим А.Назаровнинг фикрича, логистика маҳсулот ва хизматларнинг ишлаб чиқарувчидан истеъмолчигача бўлган жараёнини оқилонга бошқариш тизими бўлиб, унинг тури ҳам, вазифаси ҳам кўп қиррали, шу боис у ишлаб чиқариш, савдо–сотик, тақсимот–таъминот, молия, хизмат кўрсатиш, омбор, ахборот каби ўнлаб устувор йўналишларга бўлинадики, улар орасида логистика фаолиятида етакчи ўринни эгаллайди.

Давлатимиз макроиқтисодий кўрсаткичларини ривожланишида унинг қон томири бўлган логистика тизими аҳамияти ошиб бормоқда. Логистика фаолиятини ошириш транспорт–географик ноқулай жойлашган ва энг арзон транспорт тури бўлган денгиз портларига тўғридан–тўғри, ҳатто чегарадош давлатлар орқали ҳам чиқиш имкониятига эга бўлмаган бизнинг мамлакатда долзарблиги ортиб бормоқда.

Таъкидлаш жоизки, транспорт хизматлари ҳажмининг ўсиши, биринчи навбатда, логистик хизматларида талабнинг ошиши билан боғлиқ бўлиб, бу ўз навбатида логистик фаолиятнинг жадал ривожланиши, савдо тармогининг кенгайиши, қурилиш лойиҳаларини амалга ошириш, бино ва иншоотларни реконструкция қилиш, шунингдек, транспорт ва логистика инфратузилмасини ривожлантириш билан боғлиқ. [2]

Мамлакатимиз учун логистика фаолиятини ташкил қилиш жуда ҳам муҳим, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш истеъмолчиларга шаҳарлардаги бозорлар, супермаркетлар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари бўлиши мумкин. Тоза маҳсулотни охириги харидорга етиб борунига қадар маълум вақт мавжуддир. Шу вақт ичида ҳосилни йиғиб олиш, қадоқлаш, транспорт воситасига юклаб, харидорга етказишда логистик занжирнинг бирор–бир нуктасида муаммо пайдо бўлиши фойданинг камайишига ва ҳатто тадбиркорнинг зарарга киришига сабаб бўлиши мумкин. [4]

Ҳозирги кунда логистик компаниялари томонидан маҳсулотлар ва хизматлар таъминот занжирларини амалга оширишда мамлакатимиздаги давлат тамонидан алоҳида эътибор берилиб, логистика тармоғи иқтисодий муносабатларда давлатнинг ўрни сезилиб турмоқда. Бозор муносабатлари шаклланиши шароитида логистика тармоғидаги иқтисодий муносабатларнинг маркази ва уни ҳаракатлантирувчи кучнинг асосини логистика марказлари ташкил этади.

1–расм. Логистик корхоналар тармоғида амалга оширилаётган ўзгаришлар.

Манба: Муаллиф томонидан мустақил ишланди.

Европалик иқтисодчи олимлар Батлер Б.,Джонсон Б. фикрича, корхоналарни молиялаштириш бу–бир компаниянинг венчур капиталини бошқа компанияга тўғридан–тўғри ёки венчур капитали фонди орқали тақдим

этишидир, у одатда венчур капиталга мухтож бўлган компания фаолияти ёки унинг бозорлари тўғрисида маълумот олиш ёки ушбу компанияни эгаллаб олишга тайёргарлик кўриш учун амалга оширилади. Венчури молиялаштиришда кўпинча зарур тажриба орттириш ва кадрларни қайта тайёрлаш орқали янги бозорга чиқишнинг иқтисодий жиҳатдан самарали усули вужудга келади. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ саноат корхоналари ўз фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлаши зарурати ортиб боради. Айниқса корхоналарнинг молиявий натижалар саноат корхоналарида иқтисодий фаолияти манбаларнинг таркиби ва тузилишига боғлиқдир. Корхоналарни молиялаштиришда соф фойдани тақсимлаш таркиби, шунингдек амортизация сиёсатининг самарадорлиги. ўз монбаларига бўлган эҳтиёжни молиялаштириш ҳар бир саноат корхоналарида пайдо бўлади. [2]

Россиялик иқтисодичи олимлар Д.А. Мещеряков ва Ю.А.Мещеряковлар ўз тадқиқотида молиялаштириш бу корхона харажатларини қоплаш шакллари, турлари, усуллари ва воситаларини йиғиндиси ҳамда корхонадаги мавжуд фаолият турларини таъминлаш учун йиғилган молиявий маблағдир деб таърифлаганлар. Корхонанинг молиявий ресурслари хўжалик юритувчи субъект тасарруфидаги пул даромадлари ва тушумлари бўлиб, молиявий мажбуриятларни бажариш, амалга ошириш учун мўлжалланган. Корхоналарни молиялаштиришда, турли даражадаги молиявий манбалар, бюджетдан ташқари фондлар, хусусий инвесторлар ва бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади. Молиялаштириш миқдори режалаштирилган харажатлар ва уларни қўллаб–қувватлаш манбалари асосида белгиланади. Тижорат корхоналарида молиявий ресурслар ва молиявий муносабатлар корхонанинг бизнес–режасида акс этади

Россиялик иқтисодичи олим Кондратьева М. Н. ўз тадқиқотида молиялаштириш – бу корхонанинг молиявий ресурслари хўжалик юритувчи субъект тасарруфидаги молиявий даромадлар ва тушумлар бўлиб, молиявий мажбуриятларни бажариш, корхонада оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва иқтисодий рағбатлантириш харажатларини амалга оширишдир деб таърифлаган. Корхонанинг нормал фаолият кўрсатиши учун асос бўлиб, ҳозирда ва келажакда ривожланишнинг ундаги мавжуд эҳтиёжларни қондириш имкониятини таъминлаш учун етарли миқдордаги молиявий ресурслар зарур.

Россиялик иқтисодичи олимлар Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш молиялаштириш мамлакатнинг бутун иқтисодиёти, минтақалари, корхоналари, тадбиркорлари, фуқаролари учун зарур молиявий ресурслар билан таъминлаш, шунингдек турли хил иқтисодий дастурлар ва иқтисодий фаолият турларидир. Корхонани молиялаштириш ўзимизнинг ички манбаларимиз ва ташқи манбаларимиз ҳисобидан бюджетдан ажратмалар, кредитлар, хорижий ёрдам,

бошқа шахсларнинг бадаллари шаклида амалга оширилади деб таъкидлаб ўтгандилар.

Шунингдек, ўзбекистонлик иқтисодчи олим Ш.И.Мустафақуловнинг илмий ишида: “Иқтисодиётни трансформациялаш шароитида корхоналарни молиялаштиришда инвестицияларни жалб қилиш яъни, пул маблағларини бериш, сарфлаш тизими ва уларнинг мақсадли ҳамда самарали ишлатилишини назорат қилиш тизимидир. деб таъкидлаб ўтган.

Молиялаштириш усуллари корхонанинг фаолият юртишидаги маълум бир шартларга, унинг ривожланиш йўналишидаги ўзгаришларга боғлиқ. Улар асосий воситаларни қайта ишлаб чиқиш ҳамда иқтисодий ривожланишнинг у ёки бу босқичида молиялаштириш манбалари хусусиятлари билан белгиланади.

Ҳозирги кунда мамлакат миллий иқтисодиётининг экспорт амалиётида озиқ–овқат саноати, боғорчилик, чарм саноати, тўқимачилик саноати, пахтачилик ва бошқа ишлаб чиқарувчи корхоналар раҳбарлари эътиборидаги энг муҳим масалалардан бири логистик жараёнлари муаммоси асосий ўринни эгаллайди.

Шунингдек, ишлаб чиқарувчи томонидан транспорт–логистика хизматига халқаро андозаларига хилоф равишда кўпроқ харажат қилишига олиб келмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, логистика тизими ҳамда тегишли инфратузилманинг ривожланиш даражаси жаҳон стандартларидан ортда қолмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият олиб бораётган транспорт–логистика операцияларининг асосий қисми 1PL ҳамда 2PL форматда, холос. 3PL форматда фаолият кўрсатаётган компаниялар етарли эмас. Бундан шунини изоҳлаш мумкинки, логистик компаниялар моддий техник базасини трансформация қилиш, уларни фаолиятини кенгайтиришда молиялаштириш муҳим аҳамият касб этади. [8]

Бугунги кун транспорт логистикасининг барча турларини (автомобиль, темир йўл, авиация, денгиз) қамраб олувчи йирик логистика операторларига эга корхоналар фаолиятини ташкил этишни тақозо қилмоқда, яъни транспорт турлари ўргасида самарали ҳамкорликни йўлга қўювчи йирик операторлар етишмаяпти. Ушбу ҳолат юк ташиш жараёни билан боғлиқ муаммоларга сабаб бўлмоқда. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, транспорт–логистика тизимини ривожланиш жараёни суст даражада кечишига қуйидаги муаммолар таъсир кўрсатмоқда:

- мамлакат автомагистралларининг 70 фоиздан ортиғи транспорт воситаларининг оптимал ҳаракатланишини таъминлай олмайди;
- омборхона хўжалиги асосий фондларининг 30 фоизга яқини жисмоний ва маънавий эскирган;

– республикаimizda logistik korxonalar mo'ljalashtirishda investitsiya faoliyatini rivojlantirish, davlat aktivlarini bo'sqariش va monopoliyaga qarshi siёsatni mustahkamlash, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini rivojlantirish, iqtisodiyёt real sektori maхsulotlarining eksport хажмлари хамда географиясини кенгайтириш, хуудларнинг eksport salohiyatini oshirish bilan bogliқ masalalarni хал этиш;

– tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilash, шу jumladan, miqdoriy cheklavlаr ўrnатиш хамда tovarlarning айрим турлари eksport va import қилиниши ustidan davlat monopoliyasini ўrnатиш;

Шундай қилиб, logistika korxonalar faoliyatini mo'ljalashtirish orқali – mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirish, logistika elementlarini жорий этиш, ЯИМ даражасини oshirish, davlat byudжет daromadlarini ўсиши, иш ўринлари va aholi daromadini кўпайтиришда муҳим манбалардан бири hisoblanadi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ж.С.Файзуллаев *Транспорт–логистика тизими: муаммо va echimlar. Proceedings of Global Technovation 2 nd International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from London, U.K December 28th, 2020*

2. Мустафақулов Ш.И. *Инвестицион муҳит жозибadorлиги. Илмий–амалий қўлланма. /Ш.И. Мустафақулов. – Тошкент: Baktria press, 2017.– 33 бет”*

3. *Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев eksport faoliyatini mo'ljalashtirishi va sugurta химояси mexanizmlarini kengaytirishi чора–тадбирлари тўғрисида 2019 йил 24 майдаги 4337–сонли қарори*

4. Д.А. Мецеряков, Ю.А. Мецеряков *экономическая сущность финансирования предприятия.*

5. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskaya-suschnost-finansirovaniya-predpriyatiya>

6. <https://gudcapital.com/logistics-loans-freight-transport-financing/>

МОЛИЯ ИНЖИНИРИНГИ КОНЦЕПЦИЯСИ АСОСИДА ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР САВДО ТИЗИМЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛАРИ

С.М. Ғаниев,

ТДИУ, ассистент.

Дунё молия бозорида қимматли қоғозлар бозори орқали корхона ва ташкилотларга инвестицияни жалб этиш энг муҳим омиллардан бири сифатида қаралади. Шунинг учун замонавий иқтисодиётни ривожланиши қимматли қоғозлар бозори пул ресурсларини тақсимлаш механизми орқали инвестицияларни кўпайтириш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Республикамиз молия бозорида кенг қамровли ислоҳотларни ўтказиши республикамиз қимматли қоғозлар бозорида ҳам катта ўзгаришлар амалга ошириш имконини бермоқда. Жумладан, бозорда турли янги институтларнинг кириб келиши, турлича мурожаат қилувчи воситалар сонини ортиб бориши, иқтисодиётни либерализация қилиш шароитида молия бозорини дерегуляция қилиниши, бозорда рақобатни ўсиши ва хизмат сифатини ошиши бозор иштирокчилари, профессионал эмитентлар ва инвесторлар учун қулайликлар яратмоқда.

Молиявий инжиниринг – шундай муҳим молиявий воситаки, ундан компания қарзларини қоплашда, унинг капиталини оширишда ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришда фойдаланиш мумкин. Айрим олимлар, Боди, Кейн, Маркуслар молиявий инжинирингни 2 та муҳим тушунчага бўлишади: қимматли қоғозларни ўраш (bundling); қимматли қоғозларни очиш (unbundling); Финнерти учун молия инжиниринги ўзига лойиҳалаштириш, инновацион молиявий восита ва жараёнларни ишлаб чиқиш ва амалиётга кўлашни олади. Бундан ташқари йўналишдаги муаммоларни ҳал этиш янгича ижодий ёндашув орқали амалга оширилади.

Молиявий инжинирингнинг энг кўп қўлланишини савдо соҳаси стратегиясида, йирик молиявий операцияларни амалга ошираётган инвестицион институтлар ва тижорат банкларида кузатиш мумкин. Молиявий инжиниринг маҳсулотлари асосан йирик тижорат банклари ва инвестицион банкларда яратилишига қарамасдан, ушбу соҳа мутахассисларига корпорация томонидан ҳам талаб ошиб бормоқда.

Маълумки, ҳар бир кредит ташкилотининг менежерлари тайёр алгоритмлар асосида ташкилотни актив ва пассивларини бошқаради. Бошқарув жараёнида ташкилотнинг фақат ички фаолиятинигина эмас балки, ташқи фаолиятини ҳам инобатга олиш зарур. Ҳозирги кунда кредит ташкилотлари молиявий сиёсатини юргизишда молия инжиниринг тўлиқ шакллантирилмаган. Илмий адабиётларда ҳам молия инжиниринги тушунчаси таърифида ғализлик ёки ноаниқликлар учрайди.

Айрим олимларнинг ушбу тадқиқот бўйича ўз қарашлари мавжуд бўлиб, улардаги фикрларни қуйидагича шарҳлаш мумкин. Черновнинг (2003) фикрича, “молиявий инжиниринг” тушунчаси – бу рискларни комплекс бошқаришни ўргатади. Бу молия фанининг махсус бўлими бўлиб, унда Молиявий инжиниринг концепцияси асосида қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш масаласи

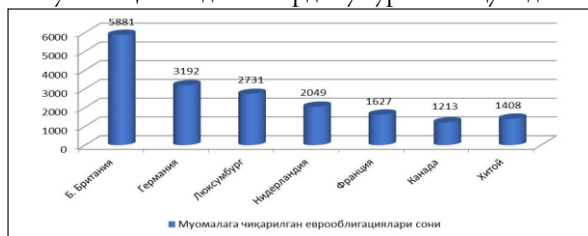
барча давлатларнинг энг муҳим ва долзарб муаммолардан бири сифатида қаралади.

Ушбу ҳолатда молиявий инжиниринг концепцияси асосида ривожлантириш деганда фирманинг мақсадларига эришишга йўналтирилган янги комбинация ва стратегиялар кўзда тутилади. Молиявий инжиниринг мақсадлари қаторига қуйидагилар киритилади: оптимал хавф даражаси яратиш; чайқовчилик ва арбитраж; банд бўлмаган сегментлар мавжудлиги ва бозорнинг мукамал эмаслигидан фойдаланиш асосида фойда олиш.

Молиявий инжиниринг жараёнига янги маҳсулот чиқараётган эмитентнинг ҳамда унга қизиқиш билдирган инвесторнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари таъсир кўрсатади. Томонлардан ҳар бирининг манфаатлари қонунчилик билан тартибга солиш, макроиқтисодий цикл босқичи, пул оқимлари башорати каби ички ва ташқи омиллар таъсири остида бўлади. Бундан ташқари, ишбилармонлик алоқаларининг кенгайиши, таъсир соҳалари доирасида иштирок этиш, янги молиялаштириш манбаларини ўзлаштириш, компаниянинг маълум бир имижини шакллантиришга эҳтиёж билан боғлиқ ташқи иқтисодий манфаатлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қимматли қоғозлар бозоридagi акция, облигация ва бошқа турдаги қимматли қоғозларни молиявий инжиниринг концепцияси асосида ривожлантиришда бугунги кунда ривожланган давлатлар муҳим рол ўйнамоқда. Жумладан, дунёнинг энг ривожланган ҳамда иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама барқарор давлати АҚШда бу соҳага алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2019 йил январ ойидаги ҳолатига кўра АҚШ томонидан муомалага чиқарилган облигацияларининг (давлат облигациялари, муниципал облигациялар ва корпоратив облигациялар) умумий сони 30862 тани ташкил этган.

Жаҳондаги бошқа давлатларни таҳлил қиладиган бўлсак, 200 тадан ортиқ муомалага чиқарилган давлат облигациялар бўйича қуйидаги кўринишга эга. АҚШ дан кейин давлат облигацияларини муомалага чиқариш бўйича Ҳиндистон иккинчи ўринда бормоқда. Ҳиндистон давлатининг 819 та давлат облигациялари мавжуд. Дунё миқёсида муниципал облигациялар улуши бошқа облигацияларга нисбатан кам бўлиб, бу бозорнинг асосий иштирокчилари Ҳиндистон (3309 та), Хитой (4922 та) ҳамда Жанубий Корея (1256 та) ни ташкил этади.

Еврооблигациялар бўйича 1000 дан ортиқ муомалага чиқарган давлатларни таҳлил қиладиган бўлсак, бу ерда АҚШ (11176 та) энг юқори кўрсаткичга эга бўлган. Қолган давлатларда бу кўрсаткич қуйидагича (3.1–расм).

3.1–расм. Давлатлар томонидан (1000 дан юқори) муомалага чиқарилган еврооблигациялар сони60

Мамлакатимизнинг 2018 йилда суверен кредит рейтингини олинishi ва бунинг натижасида суверен халқаро облигацияларнинг жаҳон молиявий бозорларида жойлаштириш имкониятини яратилганлигини алоҳида таъкидлаш мумкин. 2019 йилнинг февраль ойида дунёнинг энг обрўли биржаларидан ҳисобланган Лондон фонд биржасида Ўзбекистон тарихида биринчи марта евробондлар, яъни еврооблигацияларни бозорга қўйилди. Бунда 5 йиллик 500 миллион долларлик евробондларни 4,75 фоиздан, 10 йиллик 500 миллион долларлик евробондларни эса 5,375 фоиздан жойлаштирди. Қарз облигацияларини қайтариш муддатлари 2024 йил ва 2029 йиллар белгиланди.

Аввалига купонларнинг диапазони 5,625 – 5,75 фоиз ҳамда 6 фоиз миқдорида белгиланган эди, аммо талабнинг юқорилиги сабабли Ўзбекистон фоиз ставкаларини қайта кўриб чиқиб, уларни 4,75 фоиз ва 5,375 фоизгача туширди. Облигацияларни харид қилишга тахминан 150 институционал инвесторлардан 3,8 миллиард долларлик таклиф келиб тушди. Давлатлар нуқтаи назардан, харид қилинган 5 йиллик ва 10 йиллик облигацияларнинг катта қисми Буюк Британия инвесторлари (тегишинча 39 фоиз ва 32 фоиз), америкалик инвесторлар эса 23 ва 31 фоиз облигацияларни харид қилди.

Ушбу тарихий амалга оширилган еврооблигациялар бўйича операциялар натижасида Ўзбекистон томонидан еврооблигациялар бозорида жуда муваффақиятли келишувларга эришилди, инвесторлар томонидан кучли қўллаб-қувватлаенишлар натижасида нархни қайта кўриб чиқиб, мақбул якуний нархда жойлаштиришга муваффақ бўлинди ва охир оқибатда ушбу натижалар Ўзбекистоннинг давлат компаниялари, корпорациялари ва бошқа молия муассасалари томонидан келажакда еврооблигацияларни чиқариш учун базавий бенчмарк ёки бошқача айтганда андоза, йўналиш бўлиб хизмат қилди.

Таъкидлаш жоизки, ушбу халқаро облигациялар Буюк Британия (30 фоиз), АҚШ (16 фоиз), Европа (40 фоиз) ҳамда Осиё ва Яқин Шарқ (14 фоиз) инвесторлари орасида жойлаштирилди. Ушбу натижалар хорижий оммавий ахборот воситалари томонидан ҳам ёритилиб, “Ўзсаноатқурилишбанк” АТБ Лондон Фонд биржасида халқаро облигацияларни чиқарганлиги ва бу билан халқаро капитал бозори иштирокчисига айланганлиги 300 миллион долларлик еврооблигациялар инвесторларнинг юқори баҳосига сазовор бўлганлиги эътироф этилди.

Суверен халқаро облигацияларни жойлаштиришдан тушган маблағлардан самарали фойдаланиш мақсадида мазкур маблағларни бозор механизмлари асосида жойлаштирилишига алоҳида эътибор қаратилди. Хусусан, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш ва модернизация қилиш жараёнида тижорат банклари учун узоқ муддатли молиявий ресурслар кераклигини инobatта олиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 апрелдаги ПҚ-4258–сонли қарорига мувофиқ, суверен халқаро облигацияларининг жойлаштирилишдан тушган маблағларнинг 889,2 миллион АҚШ доллари тижорат банклари орасида аукцион ўтказиш орқали, яъни самарали бозор механизмлари асосида, депозитга жойлаштириш белгиланди.

МОЛИЯ БОЗОРИНИНГ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА ЖАҲОН МОЛИЯ БОЗОРИГА ИНТЕГРАТЦИЯЛАШИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

***С.У. Холдоров,
ТДИУ ассистенти***

Жаҳондаги молиявий глобаллашув шароитида муҳтарам Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ривожланишнинг ҳаракатлар стратегияси асосида амалга оширилаётган прогрессив макроиқтисодий ва фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш, шунингдек, Ўзбекистон молия бозорининг иқтисодиётдаги ролини янада ошириш натижасида, жаҳон иқтисодиётида юз бераётган эпидемик инқироз ҳолатларига қарамасдан, мамлакатимиз иқтисодиётининг юқори барқарор ўсиш суръатлари ва макроиқтисодий мутаносиблик таъминланмоқда.

Мустақил мамлакатимиз молия бозорида, шу жумладан банк–молия тизимида ўтказилаётган ислохотлар натижасида замонавий жаҳон андозаларига ва талабларига мос келадиган молия–банк тизими ҳамда бозор инфратузилмаси босқичма–босқич шакллантирилмоқда, молия–банк соҳасини янада эркинлаштиришга қаратилган қатор қонунчилик ташаббуслари ва улардан келиб чиқувчи муҳим чора–тадбирлар амалга оширилмоқда.

Республикамызда банк–молия тизими барқарорлигини таъминлашга катта эътибор берилаётганлиги туфайли мамлакатимизда барпо этилган банк–молия тизимининг барқарор ва ишончли фаолият юритиши, унинг жаҳон молия бозоридаги нуфузи ортиб бориши, шунингдек мамлакатимизни модернизация қилиш йўлидаги дадил қадамларимиз дунё жамоатчилиги, шунингдек, қатор нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан эътироф этилмоқда.

Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш учун катта ҳажмдаги инвестициялар зарур бўлади. Инвестицияларни эса молия бозори ва қимматли қозғалар бозори орқали олиб келиш мумкин.

Молия бозори ҳамда замонавий молиявий инфратузилманинг ривожланиши инновацион ривожланиш йўлига ўтишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Фақат шундай шароитдагина инвестиция фаолиятини фаолаштириш ва инвестиция оқимларини ишлаб чиқариш, сўнгра эса юқори технологиялар соҳасига қайта йўналтириш мумкин бўлади. Замонавий молия бозорларининг асосий унсурларини яратмасдан туриб, иқтисодий ўсиш асосий омилларидан бири ҳисобланган тўғридан–тўғри инвестицияларнинг киришига эришиб бўлмайди.

Молия бозори ёрдамида иқтисодиётда пул маблағлари ҳаракати таъминланади, шунингдек, молия ресурсларини бетўхтов шакллантириш, улардан самарали фойдаланиш ва сармоялаш амалга оширилади. У инвестицияга айланаётган пулнинг хўжаликнинг турли соҳалари ўртасида эркин кўчиб юриши, молия ресурсларидан эркин ва оқилона фойдаланишни таъминлайди. Ўз навбатида, пулнинг капитал сифатида ишлаб чиқаришга сафарбар этилиши иқтисодий салоҳиятни кучайтиради, инновациялар, фан–техника тараққиётини жадаллаштиради ва шу асосда халқ фаровонлигини янада оширишга хизмат қилади.

Ўзбекистон молия тизимининг асосий кўрсаткичлари: 2018–2020 йилларда кредит ташкилотлари сони 55 тага этди, шу жумладан 4 тижорат банки (Пойтахт банк, Тенге банк, ТБС банк, Анор банк), 33 микрокредит ташкилоти ва 18 ломбард. 2021 йил 1 январ ҳолатига кўра, тижорат банклари активлари 366,1 триллион сўмни ташкил этди ва 2017 йилга нисбатан 120% га ошди. Бу даврда ўртача йиллик реал ўсиш (девалватсияни ҳисобга олмаганда) 24,1% ни ташкил этди.

2019 йил феврал ойида ҳукумат Ўзбекистон тарихида биринчи марта 1 млрд. АҚШ доллари қийматидаги суверен евробондлар муваффақиятли жойлаштирилгандан сўнг, бир неча тижорат банклари узоқ муддатли капитални жалб қилиш мақсадида халқаро капитал бозорига киришди. Хусусан, 2019 йил ноябр ойида "Ўзсаноатқурилишбанк" тижорат банклари орасида биринчи қадамни Лондон фонд биржасида 300 миллион евро облигацияларни чиқариш орқали олди. 2020 йил октябр ойида Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банки Лондон фонд биржасидан 300 млн. Ноябрь ойида Ипотека банки ҳам 300 миллион доллар евробондларни чиқарди ва евробондлар билан халқаро капитал бозорининг иштирокчисига айланди. Бундан ташқари, кенг кўламли ишлар хорижий инвесторларнинг банк секторига бўлган қизиқишини оширишга ёрдам берди: 2018 йилда Швейтцариянинг ResponsAbility Investments компанияси томонидан бошқариладиган ва ривожланиш сармояларига ихтисослашган акциядорлик жамияти Ҳамкорбанкнинг 7,66% акцияларини сотиб олди.

2019 йилда Қозоғистон Халқ банки Тошкентда Тенге Банкнинг шўба корхонасини ташкил этди.

Паймени 2019 –йил апрелида сотиб олган ТБС Банк (Грузия) бир йил ўтгач, Ўзбекистондаги биринчи рақамли банк сифатида Тошкентдаги филиалини очди.

2020 йилда Германия Молиявий Ривожланиш Институти (Deutsche Investitions- und EntwicklungsGESELLSCHAFT mbH, DEG) ва Triodos Investment Management Ипак Юли Банкнинг устав капиталига 25 миллион долларлик янги чиқарилган акцияларни сотиб олди.

Ўтган йилнинг бошида бошланган коронавирус пандемияси ҳозирги глобаллашув ҳақиқатини тасдиқлади – бу дунёдаги ҳеч бир мамлакат ташқарида ёлғиз қолмаслигидан далолатдир. Коронавирус инқирози банк–молия тизимига инновацион технологияларни жорий этишни тезлаштириш, банк бўлмаган молиялаштириш манбаларини кенгайтириш, аҳоли ўртасида молиявий саводхонликни ошириш, шунингдек, муҳтожларни ижтимоий қўллаб–қувватлашнинг янада шаффоф механизмларини ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатди.

Ўзбекистон молия бозорини янада ривожлантириш ва барқарорлигини ошириш учун қуйидаги ишларни олиб бориш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ Ўзбекистон молия бозори фаолиятини тартибга солиш, назорат қилиш ва барқарор ривожланишини таъминлаш, шунингдек, молиявий хизматлар бозори иштирокчилари ва инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг қонунчилик асосларини янада такомиллаштириш;

- жаҳон стандартлари талабларига мувофиқ молия бозорини янада эркинлаштириш, унинг барқарорлиги ва капиталлашув даражасини ошириш;

- молия бозорига хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш, миллий иқтисодиётга хорижий валюта тушумларини кўпайтириш мақсадида мамлакатнинг халқаро молия бозорлари билан интеграциясини таъминловчи самарали воситаларни ривожлантириш;

- тижорат банклари ва нобанк молия институтларининг инвестицион фаолигини янада кучайтириш ҳамда иқтисодиётни модернизация қилиш ва инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришдаги иштирокини янада кенгайтириш;

- молия бозорини янада ривожлантириш ҳамда маблағлардан самарали фойдаланиш мақсадида молия бозорида ҳисоб–китоб, клиринг тизими барқарорлигини ошириш ва унга замонавий халқаро тажрибаларни жорий этиш;

- миллий иқтисодиётимизни модернизация қилишда мамлакатимизда шаклланиб бораётган қимматли қоғозлар бозори салоҳиятидан ички ва ташқи инвестицияларни жалб этишнинг ишончли воситасига айлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада, қуйидагиларни таклиф этамиз:

- тижорат банклари томонидан облигациялар ва депозит сертификатларни муомалага чиқариш билан боғлиқ бўлган жараёнларни янада соддалаштириш ва уларнинг эмитентлар ҳамда инвесторлар учун жозибadorлигини ошириш;

- чақириб олинмайдиган депозит сертификатлари муомаласини йўлга қўйишни ташкиллаштириш, унинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш;

- банк капитали таркибида барқарор элементлар, яъни оддий акциялар салмоғини орттириш;
- қимматли қоғозлар иккиламчи бозорини фаоллаштириш, субординар қарзнинг ҳажмларини кенгайтириш;
- прогрессив фонд дастакларини, шу жумладан коммунитив акциялар, конвертацияланадиган облигациялар, ипотека сертификатлари, ҳосилавий ва гаров қимматли қоғозларни эмиссия қилиш ва муомалага чиқариш кўламини кенгайтириш;
- банкларнинг узоқ муддатли ресурсларини кўпайтириш борасида банк депозитлари, депозит сертификатлари ва корпоратив облигацияларининг янги турларини жорий этиш ва амалдаги турларини уларнинг муддатлари, суммаси, валюта турлари ва тўлаш усуллари бўйича янада такомиллаштириш;
- гаров объекти ҳисобланган қимматли қоғозлар рўйхатини кенгайтириш ва бу рўйхатни мунтазам эълон қилиб бориш;

Бу соҳадаги ислохотларнинг ижобий таъсирини Жаҳон банкининг ҳисоб –китоблари ҳам тасдиқлайди, унга кўра инфляциянинг пасайиши Марказий банкга базавий ставкани 16% дан 14% гача пасайтиришга имкон берди. Иқтисодиётга кредитларнинг ўсиши 2019 йилдаги 52% дан 2020 йилда 34% гача секинлашди. Капитал етарлилик коэффитциентларининг пасайиши ва муаммоли кредитларнинг кўпайишига қарамай, Ўзбекистон молия тизими потенциал кредит шокларини баргараф этиш учун етарли капиталга эга.

Пул–кредит сиёсатининг 2021 йилги ва 2022–2023 йиллардаги асосий йўналишларига мувофиқ, 2021 йилда инфляцияни 10% гача ва 2023 йилдан 5% гача доимий инфляцияни пасайтириш бўйича мақсадли вазифалар белгиланди. Ҳозирги "нисбатан қаттиқ" пул–кредит сиёсати шартлар 2021 йил охиригача сақланиб қолади. Консолидацияланган бюджет тақчиллиги 2022 йилда ЎИМнинг 2,5 фоизигача камайиши кутилмоқда. Структуравий ислохотлар давом этади ва 2022–2023 йилларда тартибга солинадиган нархлар эркинлаштирилади.

MOLIYA TIZIMINI RIVOJLANISHIDA SUVEREN KREDIT REYTINGLARINI AHAMIYATI VA O‘ZBEKISTONNING SUVEREN KREDIT REYTINGI

***F.Q. Sindarov,
TDIU, assistent.***

Mamlakat iqtisodiyoti va moliya tizimini rivojlantirish uzoq vaqt va yirik moliyaviy resurslar talab qiladigan jarayon bo‘lib, avvalo, ichki potensialdan keyin esa tashqi moliyalashtirish manbalaridan foydalanishni taqozo etadi. So‘ngi bir necha o‘n yilliklar davomida jahon iqtisodiyotida davom etayotgan tendensiyalarni tahlil qiladigan bo‘lsak, ko‘pgina rivojlangan va kuchli rivojlanayotgan davlatlarning aksariyati tashqi manbalardan faol va samarali foydalangan holda o‘z iqtisodiyotini jadal taraqqiy etishini ta’minlamoqda.

Xalqaro moliya tashkilotlari, yirik investitsion kompaniyalar, banklar, mamlakatlar hukumatlari va tashkilotlar tomonidan biror bir mamlakatga ajratilayotgan qarz, kredit va investitsiya mablag‘larning hajmiga qarab, mablag‘ ajratilayotgan davlatning iqtisodiyoti hajmi va unga bo‘lgan ishonch darajasini bilish mumkin.

2019–yil oktabr–noyabr oylarida Xitoyda tarqalgan koronavirus infeksiyasi tarqalishi oqibatida 2020–yilda dunyo mamlakatlari o‘z aholisini sog‘ligini himoya qilish maqsadida ixtiyoriy ravishda chuqur karantin holatiga kirdi. Jahon iqtisodiyoti deyarli to‘xtatib qo‘yildi. Buning oqibatida 2020–yilning dastlabki oylaridanoq turli mamlakatlar iqtisodiyoti inqirozga uchray boshladi. 2020–yilning o‘rtalariga kelib jahon iqtisodiyotida keskin ravishda pasayish kuzatildi. Bu davrda mamlakatlar, yirik korporatsiyalar, banklar va boshqa tijorat va notijorat tashkilotlarining jahon moliya bozorlaridagi mavjud moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyoji boshqa vaqtlardagiga nisbatan ancha o‘sdi. Jahon moliya bozorlari va investitsion fondlariga qarz so‘rab murojaat qilayotganlar soni ortdi. Fond bozorlariga mamlakatlar o‘zining suveren obligatsiyalarini, korporatsiyalar va boshqa korxon va tashkilotlar o‘zining aksiyalarini joylashtirib, yirik hajmda moliyaviy mablag‘lar jalb eta boshladi. Global inqiroz sharoitida qarz beruvchi tashkilotlar, investitsion fondlar va boshqa investorlar mablag‘larini ishonchli deb hisoblagan sohalarga, kompaniyalarga kiritishni ma’qul hisoblaydilar. Ular esa mamlakatlar, korporatsiyalar, tijorat va notijorat tashkilotlarining ishonchligini xalqaro suveren kredit agentliklari tomonidan chiqariladigan hisobotlar bilan tanishib, moliyaviy mablag‘lar ajratish yoki ajratmasligini o‘zlari mustaqil ravishda hal qiladi.

Standart&Poor'sning suveren reyting metodologiyasida qayd etilishicha, agentlik tomonidan mamlakatlarga ikki turdagi reytinglar berilishi mumkin: umumiy va aniq bir moliyaviy majburiyatlar bo'yicha. Umumiy turdagi reyting qarzdor davlat o'zining barcha moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olish qobiliyati bo'yicha agentlikning fikrini aks ettirsa, ikkinchi turdagi reyting ma'lum bir turdagi yoki alohida moliyaviy majburiyat bo'yicha kredit riskini o'lchashga xizmat qiladi.

Moliyaviy bozor ishtirokchilari mazkur reytingdan emitent davlatning to'lovga layoqatli ekanligini, qarz bo'yicha asosiy to'lov va foizlarni o'z vaqtida qaytara olish imkoniyatini hamda defolt bo'lish ehtimolligini aniqlash maqsadida foydalanadi. Mana shuning uchun ham suveren kredit reytinglarini ahamiyati yildan yilga ortib bormoqda.

Shuningdek, davlatlarga beriladigan suveren kredit reytingi uzoq muddatli shkala va reytingning kelgusidagi ehtimoliy yo'nalishidan iborat. S&Pning reyting shkalasi «AAA» dan «D» gacha bo'lib, «AAA» eng yuqori bahoni anglatrsa, «D» esa davlat o'zining moliyaviy majburiyatlarini bajara olmasligini (defolt) bildiradi. Shkalaga qo'shimcha ravishda «AA» dan «SSS» gacha bo'lgan reytinglar oldida «+» yoki «-» belgilari ham ishlatiladi.

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishida suveren kreditlarini ahamiyatini to'g'ri tushungan holda 2018-yildan boshlab O'zbekiston ham o'zining suveren kredit reytingini baholata boshladi. Dastlab, S&P agentligi tomonidan O'zbekistonni reytingi 2018-yil dekabr oyida baholangan bo'lsa, bugungi kunga kelib, Fitch va Moody's agentliklari tomonidan ham O'zbekistonning suveren kredit reytingi baholanmoqda.

1-jadval

**S&P reyting agentligi tomonidan 2018–2021–yillardagi
O'zbekistonning suveren kredit reytingi⁶¹**

Reyting e'lon qilingan vaqti	12.2018	06.2019	05.2020	12.2020	04.2021
S&P	BB–salbiy	BB–barqaror	BB–salbiy	BB–salbiy	BB–barqaror

Jadvaldagi ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, ilk marotaba O'zbekistonning reytingi S&P reyting agentligi tomonidan 2018-yil «BB–» salbiy darajada baholangan bo'lsa, 2021-yil iyun oyida «BB–» barqaror darajada baholangan. Bundan kelib chiqib mamlakatning reyting darajasi qisqa muddatda oshib qolmaydi. Agentlik har yili ikki marta O'zbekistonning suveren kredit reytingini qayta

61 Muallif tomonidan S&P agentligi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

baholaydi va baholash jarayonida respublikamizdagi soʻnggi iqtisodiy yangiliklar bilan tanishadi. 2020–yil iyun oyidan beri “S&P” reyting agentligi tomonidan 21 ta mamlakatning kredit reytingi pasaytirilgan va 13 ta mamlakatning, jumladan Oʻzbekistonning reyting kutilmasi “salbiy”ga tushirilgan edi. Mazkur qaror Oʻzbekiston tashqi qarzining soʻnggi ikki yilda nisbatan yuqori surʼatlarda oʻsganligi bilan izohlangan edi. Shu bilan birga, kelgusi 12 oy davomida mamlakat tashqi qarzining oʻsish surʼati barqarorlashmagan taqdirda Oʻzbekiston kredit reytingini pasaytirishi mumkinligi maʼlum qilingan edi

Suveren kredit reytingiga kirish orqali mamlakatning investitsion jozibadorligi oshishi, xalqaro moliya bozorlarida obligatsiyalarni joylashtirish orqali tashqi qarz mablagʻlarini jalb qilish uchun imkoniyatlar yaratadi. Shularni inobatga olgan holda Oʻzbekistonda soʻngi yillarda xalqaro reyting va indekslarga kirish boʻyicha bir qator Prezident qaror va farmonlari qabul qilindi. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018–yil 21–iyuldagi “Tashqi moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash boʻyicha qoʻshimcha chora tadbirlar toʻgʻrisida” PQ–3877 sonli qarori, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019–yil 25–fevraldagi “Oʻzbekiston Respublikasining xalqaro reytinglar va indekslardagi oʻrmini yaxshilash chora–tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ–4210–son qarori, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019–yil 7–martdagi “Xalqaro reyting va indekslarda Oʻzbekiston Respublikasi reytingini yaxshilashga oid chora–tadbirlarni tizimlashtirish toʻgʻrisida”gi PF–5687–son farmoni, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020–yil 2–iyundagi “Oʻzbekiston respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi oʻrmini yaxshilash hamda davlat organlari va tashkilotlarida ular bilan tizimli ishlashning yangi mexanizmini joriy qilish toʻgʻrisida”gi PF–6003–son farmoni qabul qilindi. Bundan koʻrinib turibdiki, soʻngi yillarda Oʻzbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslarda egallab turgan oʻrmini yaxshilash qonunchilik bazasi bilan mustahkamlanib davlat siyosati darajasiga koʻtarilgan.

ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

**З.О. Шаниязова,
КарГУ, соискатель.**

Доступ к финансам имеет решающее значение для роста сельскохозяйственного сектора. Для перехода от натурального хозяйства к коммерческому сельскохозяйственному производству требуются средства. Однако в развивающихся странах, где сельское хозяйство является источником средств к существованию для 86 процентов сельского населения (Международная финансовая корпорация [IFC], 2013), финансирование инвестиций в сельское хозяйство ограничено даже для крупных инвесторов. В Африке менее 1% коммерческого кредитования предназначено для сельскохозяйственного сектора (IFC, 2013). Финансовые учреждения неохотно принимают на себя риски, преобладающие в сельскохозяйственном секторе, такие как засухи, наводнения, вредители и болезни, или транзакционные издержки, связанные с преодолением больших географических расстояний. Следовательно, хотя правительства в настоящее время прилагают усилия для привлечения инвестиций в сельское хозяйство, отсутствие понимания финансовых рисков и возможностей в сельском хозяйстве лишает сектор столь необходимых средств для увеличения производства, переработки и сбыта продукции. В этом аналитическом обзоре рассматриваются финансовые потребности сельского хозяйства в развивающихся странах и доступные инструменты для удовлетворения этих потребностей. Мы исследуем проблемы в получении финансирования для инвестиций в сельское хозяйство, роль различных участников и варианты правительств по улучшению правовой и политической среды финансовой системы для поддержки сельскохозяйственного развития.

Кому нужны финансы в аграрном секторе?

Сельское хозяйство включает в себя широкий спектр деятельности, от мелкого фермерства до инфраструктурных проектов и исследований и разработок. В результате, когда речь идет о финансировании сельского хозяйства, рынок разбивает его на четыре группы. Группы соответствуют различным подходам к удовлетворению потребностей секторов:

- (1) потребности фермеров и предпринимателей,
- (2) транзакции между участниками цепочки создания стоимости,
- (3) потребности инфраструктуры
- (4) получение знаний для поддержки сектор.

1. Фермеры и мелкие сельскохозяйственные предприниматели: этот подход ориентирован на участников сельскохозяйственного сектора, которым требуется финансирование. Фермеры и мелкие предприниматели, такие как небольшие сбытовые компании, нуждаются в финансах, позволяющих им

расширять производство и / или диверсифицировать продукцию. Это может включать, например, финансирование ресурсов (таких как семена и удобрения), производства (например, машины и оборудование) и маркетинга (например, переработка, упаковка и транспортировка) (Продовольственная и сельскохозяйственная организация [ФАО] и Всемирный банк, 2013 г.).

2. Участники цепочки создания стоимости: основное внимание уделяется связям между различными участниками цепочки создания стоимости. Сельское хозяйство включает в себя последовательность взаимосвязанных видов деятельности – транзакций – в цепочке, которая начинается с поставки семян и удобрений и заканчивается у потребителей (IFAD, 2012). Существуют финансовые инструменты, специально предназначенные для укрепления этих связей между участниками производственно–сбытовой цепочки.

3. Сельская инфраструктура. Финансирование также может быть сосредоточено на инфраструктуре, необходимой для ведения сельскохозяйственной деятельности. Сектор сильно зависит от инфраструктуры, такой как сельские транспортные системы, ирригационные системы, водоснабжение, канализация, электричество, складские и телекоммуникационные объекты. Эти проекты дорогостоящие и требуют большого финансирования.

4. Исследования и разработки (НИОКР): последний подход направлен на финансовую поддержку накопления знаний в этом секторе. Это включает в себя создание сельскохозяйственных технологий и новых технических знаний о продуктах, процессах и услугах для этого сектора (Anandajayasekeram, 2011). Исследования и разработки также предоставляют ценные знания, чтобы помочь производителям подготовить бизнес–планы для банков или других финансовых учреждений, для поддержки финансового планирования и оценки кредитоспособности финансовыми учреждениями и государственного планирования в целом. Обзор финансовых инструментов для сельского хозяйства. Различные финансовые инструменты отвечают различным потребностям сельскохозяйственного сектора. В каждой из четырех групп финансовые инструменты зависят от уровня сложности финансовой системы в каждой стране и готовности финансистов брать на себя риски на этом конкретном рынке. Программы регулирования и повышения осведомленности также играют ключевую роль в удовлетворении финансовых потребностей. Помимо местных финансовых учреждений, финансовые решения также предоставляют иностранные банки, банки развития, правительства и даже субъекты, нуждающиеся в финансовой помощи. В этом разделе описаны некоторые из доступных финансовых инструментов и инициатив, обычно используемых в разных странах.

Как и в других секторах, тем, кто инвестирует в сельское хозяйство, особенно местным фермерам, а также плантациям, находящимся в иностранной собственности, перерабатывающим предприятиям, складским помещениям или компаниям по производству удобрений, могут потребоваться средства от третьих сторон для ведения своего бизнеса. Однако в нынешней глобальной финансовой системе ряд факторов препятствует развитию надежных

финансовых услуг в сельских районах в большинстве развивающихся стран. Во-первых, операционные издержки в сельской местности выше, чем в городской, из-за более рассредоточенного населения со слабой инфраструктурой (Международный фонд сельскохозяйственного развития [МФСР], 2009а). Во-вторых, что более важно, факторы риска, присущие сельскому хозяйству, часто мешают финансовым учреждениям предоставлять ссуды. К ним относятся производственные риски, связанные с опасными природными явлениями (такими как засухи, наводнения и вредители), слабая способность фермеров предоставлять залог (либо потому, что у фермера нет права собственности на землю, которую можно было бы предложить в качестве гарантии по кредиту, либо стоимость земли может быть слишком низкой.) и волатильность цен (IFAD, 2009а). В-третьих, в некоторых развивающихся странах финансовый сектор может быть недостаточно развитым. Доступность и инновации в отношении финансовых инструментов и услуг для конкретных секторов обычно невысоки. Кроме того, хотя финансовые услуги могут быть доступны, они могут не подходить для всех видов сельскохозяйственной деятельности, которые будут иметь различные потребности в отношении сроков выплат, сумм и рисков, среди прочего. Например, в сезонном земледелии финансирование необходимо на определенных этапах производственного процесса (IFAD, 2009а). В то же время предложение финансовых продуктов может быть доступно только крупным сельскохозяйственным предприятиям с хорошей репутацией и, следовательно, может не соответствовать конкретным потребностям клиента. Наконец, отсутствие записей и статистических данных о сельском хозяйстве в развивающихся странах затрудняет оценку кредитоспособности для поставщиков финансовых услуг. Это меняет условия, необходимые для доступа к финансовым продуктам, и подрывает возможности для прибыльных инвестиций.

Доступ к финансам является жизненно важной частью любого развитого сельскохозяйственного сектора, и вовлечение фермеров и мелких предпринимателей из развивающихся стран в финансовую систему еще далеко от завершения. Не случайно, что страны с развитыми финансовыми рынками в сельскохозяйственном секторе являются странами, где этот сектор также высокоразвит. Это не обязательно означает, что только развитые страны могут иметь успешные истории финансирования сельского хозяйства. Фактически, многие из приведенных выше примеров относятся к развивающимся странам. Это требует сочетания хороших законов, специализированного финансового сектора и прибыльного бизнеса мелких и крупных фермеров и компаний в сельскохозяйственном секторе. Инновации в области финансов для удовлетворения потребностей сельского сектора не должны ограничиваться финансовыми учреждениями. Правительство может играть активную роль, продвигая законы и постановления с помощью новых финансовых инструментов или даже повышая осведомленность о существующих, чтобы привлечь к ним внимание финансового и сельскохозяйственного секторов.

УПРАВЛЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬЮ В СИСТЕМЕ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕР ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА В МАЛОМ БИЗНЕСЕ

***Ш.С. Ухамеджанов,
Начальник отдела Фонда
“Эл-юрт умиди”***

Экономические реформы, проводимые в течение последних лет в Республике Узбекистан, осложняют процессы формирования и механизмы реализации структурной, инвестиционной, финансовой, инновационной политики на всех уровнях управления основного звена хозяйственной системы – предприятия. Неустойчивое состояние многих предприятий остро ставит задачу интенсивного поиска действенных мер, обеспечивающих условия для мобилизации их внутренних резервов и порождает необходимость разработки новых подходов к управлению предпринимательскими структурами, учитывающих динамику развития социально–экономических отношений.

При всем многообразии точек зрения относительно того, с чего следует начать и что продолжить на новом витке развития рыночных отношений в Республике Узбекистан, следует отметить главное: требует обоснования новая система эффективного управления конкурентоспособностью предпринимательских структур.

Превращение нашей страны в открытую экономическую систему, достаточно свободный доступ на рынки иностранных конкурентов, глобальные изменения на мировом рынке, кризисные проявления в мировой экономике вызывают необходимость научного анализа проблем, связанных с развитием конкуренции, повышением конкурентоспособности экономики страны, совершенствованием методов регулирования воспроизводства на макро и микроуровнях.

Современная научно–методологическая основа управления конкурентоспособностью должна быть ориентирована на определение механизма, позволяющего выявить индивидуальные особенности предпринимательской структуры, на основе которых могут формироваться собственные конкурентные преимущества. Лишь в этом случае конкурентоспособность будет определять перспективы развития, а не констатировать достижения конкретного предприятия в рыночной среде; управление конкурентоспособностью будет проходить неотрывно от процессов стратегического и тактического управления,

что, в свою очередь, приведет к интеграции целей этих внутриорганизационных процессов, позволит полно оценивать затраты, связанные с формированием конкурентных преимуществ и сократить расходы, связанные с реализацией рыночной стратегии. Решение этой проблемы связано с технологиями принятия оптимальных решений в сфере управления конкурентоспособностью, в основе которых предложен структурно–композиционный подход, предполагающий выявление элементов конкурентоспособности, определение оптимального их сочетания. Реализация разработанной в диссертации концепции позволяет оценить эффективность принимаемых инвестиционных управленческих решений с учетом их влияния на стоимость материальных и нематериальных активов предприятия, создающих конкурентные преимущества предпринимательским структурам. Обоснованное определение рыночной стоимости как материальных, так и нематериальных активов позволяет реально судить о величине введенного в экономический оборот капитала, а мониторинг стоимости бизнеса – о целесообразности выбора стратегических и тактических управленческих решений и ходе реализации этих решений на практике.

В современной теории предпринимательства используются несколько взаимосвязанных понятий применительно к конкурентоспособности предприятия: «конкурентоспособность», «конкурентная позиция», «конкурентные преимущества», «компетенции».

Такое разнообразие терминов обусловлено развитием и усложнением рыночных отношений, укрупнением предпринимательства, ростом взаимозависимости компаний, повышением роли стратегического планирования и прогнозирования будущего состояния рынков, а также развитием постиндустриальной экономики, где в качестве конкурентных преимуществ доминируют знания.

Для качественного развития предпринимательских структур Республики Узбекистан необходимо провести переоценку ценностей деятельности, разработать принципиально новые ориентиры управления и нормативы конкурентоспособности с учетом принципа динамизма деятельности в условиях трансформации конкурентного окружения.

Предпринимательство определяется как сложный социально–экономический институт, представленный совокупностью самостоятельно хозяйствующих субъектов, направляющих свою активность на удовлетворение общественных потребностей, получение дохода, увеличение стоимости собственного капитала и получение разнообразных социально–экономических и технологических эффектов путем рационального использования ресурсов

производства, минимизации рисков, восприятия материальной и социальной ответственности.

При этом важнейшим свойством современной предпринимательской структуры являются ее конкурентоспособность, которая проявляется: в гармоничном сочетании процессов потребления и накопления; инвестиционной привлекательности; кредитоспособности; в обеспечении благосостояния акционеров и работников, населения; в формировании имущественной ответственности у субъектов рынка; выработки правильных стратегий развития бизнеса; выплате налогов и сборов; в формировании корпоративной культуры; финансовой устойчивости; стоимости бизнеса. Для развития предпринимательства требуется выработка нового подхода к управлению конкурентоспособностью, который базируется на управлении структурой капитала и стоимостном мышлении, направлен на развитие конкурентных преимуществ, выступающих ориентирами как для получения прибыли, так и для создания стоимости компании.

Конкурентоспособный бизнес–субъект может не обладать конкурентными преимуществами, если не имеет результатов, превышающих результаты конкурента. Конкурентоспособное предприятие характеризуется своей способностью выживать в рыночной среде, то есть воспроизводить свою деятельность. При этом результаты этой деятельности могут иметь средние рыночные значения и даже ниже. Главное, чтобы предприятию хватало данных средств на поддержание такого уровня конкурентоспособности, который гарантирует воспроизводство.

Если же речь идет об инвестиционной привлекательности предприятия, должна оцениваться способность предоставить более высокую стоимость для своих инвесторов и собственников (акционеров), чем другие предприятия, иначе инвестиции будут переданы конкуренту. Следовательно, для стратегической конкурентоспособности предприятия, проявляющейся в его инвестиционной привлекательности, обладание конкурентными преимуществами, позволяющими создавать более высокую стоимость предприятия, становится необходимым условием конкурентоспособности. Для обоснования целевой функции управления конкурентоспособностью предпринимательских структур важно отметить особенности методологических подходов к формированию конкурентных преимуществ (см.табл.1).

Ценностно–стоимостной подход к управлению конкурентоспособностью предпринимательских структур выражается в том, что для создания максимальной стоимости следует создавать максимальную ценность для потребителей и оптимизировать издержки.

Таблица 1.

Уровни конкурентоспособности предприятия и их характеристика

Уровни конкурентоспособности предприятия	Объект управления конкурентоспособностью	Организационный уровень, осуществляющий управление	Критерий конкурентоспособности	Методы анализа конкурентоспособности
Оперативный	Товар	Линейные менеджеры	Оптимальное соотношение «цена–качество»	– анализ конкурентоспособности продукции
Тактический	Финансовая устойчивость	Функциональные менеджеры	– финансовые показатели устойчивости	– анализ финансовой устойчивости
Стратегический	Инвестиционная привлекательность	Топ–менеджмент	Стоимость компании	– методы расчета стоимости компании

В систему целевых критериев конкурентоспособности стратегического уровня должен быть включен показатель стоимости бизнеса.

Применение стоимости как цели системы управления конкурентоспособностью формирует новый подход к созданию системы управления капиталом, в основе которого находятся два принципа:

- 1) управление капиталом направлено на создание экономической прибыли, которая учитывает альтернативные варианты вложения капитала с определенным риском и соответствующим риску экономическим эффектом;
- 2) цель развития компании выражается в виде наращивания стоимости компании, в которой суммированы потоки денежных средств с учетом риска и альтернативности вложения средств.

Процесс управления стоимостью объединяет четыре основных управленческих процесса, которые в сочетании способствуют налаживанию процесса стратегического управления конкурентоспособностью организации на основе стоимости: выработка стратегии; определение целевых нормативов стоимости; планирование, составление бюджетов; организация систем мотивации и контроллинга.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТГА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ж. Р. Ҳошимов,
ТМИ, тадқиқотчи

Бугунги кунда жаҳон амалиётида хорижий инвестицияларни самарали жалб қилишни тақомиллаштириш, инвестициялардан самарали фойдаланиш, уларни иқтисодиётнинг истиқболли тармоқларига жойлаштириш, ҳудудларнинг инвестиция жозибдорлигини ошириш, фаол инвестиция сиёсатини юритиш, инвестицияларнинг тармоқлараро ва ҳудудлараро диспропорцияси масалалари борасида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Шу ўринда хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг молиявий инструментлари ҳам давлатларда ривожланган фонд бозорини мавжуд бўлиши ва ривожланишини тақозо этади. Шу боис, иқтисодиёти ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиётида бўлган мамлакатларда хорижий инвестицияларни жалб қилишни тақомиллаштириш юзасидан илмий тадқиқотлар олиб борилиши зарурлигини кўрсатади.

Хусусан, “2018 йилдаги глобал тўғридан–тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 13 фоизга қисқариб, номинал мазмунда бу кўрсаткич 1,3 трлн. АҚШ долларни ташкил қилган. Янги лойиҳаларга эълон қилинган инвестициялар келгуси тараққиётнинг омили сифатида йил мобайнида 14 фоизга қисқарган. 2004 йилдан буён ривожланган мамлакатларга хорижий инвестициялар оқими 27 фоизни ташкил қилган. Ривожланаётган мамлакатларга инвестициялар ҳажмида эса ўзгариш тенденциясига эга бўлмай, 2 фоиз йиллик ўсиш кузатилаган”. БМТ (ЮНКТАД)нинг бераётган маълумотларига кўра, “2019 йилда тўғридан–тўғри хорижий инвестициялар 1,54 трлн. АҚШ долларга қисқариб, бунда сезиларли ўзгариш жаҳон иқтисодиётида 2005 йилдан буён кузатилмаган. 2020 йилда эса глобал пандемия таъсирида тўғридан–тўғри хорижий инвестициялар 40 фоизга пасайиши мумкинлиги прогноз қилинмоқда”⁶².

Ўзбекистонда юритилаётган фаол инвестиция сиёсати мамлакат миллий иқтисодиётининг истиқболдаги рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим молиявий омили сифатида хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг 2020–2022 йилларга мўлжалланган Инвестиция дастурида: 850,5 трлн. сўм инвестициялар, шу жумладан 35,5 млрд. АҚШ доллар миқдоридagi хорижий инвестициялар ўзлаштирилишини назарда тутувчи капитал қўйилмаларни ўзлаштиришнинг йиғма прогноз параметрлари, шунингдек, инвестиция ва кредитларни ўзлаштириш ҳамда жалб этишнинг прогноз параметрларида 206 та янги ишлаб чиқариш қувватлари ва 31 мингдан зиёд иш ўринлари яратилишини

62 www.unctad.org World Investment Report 2019, <https://finance.rambler.ru/realty/44346731-oon-sprognozirovala-padenie-priyamyh-inostrannyh-investitsiy-na-40-protsentov>

назарда тутувчи 2020 йилда йирик ишлаб чиқариш объектлари ва қувватларини ишга тушириш манзилли дастури кўрсатилган⁶³.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган бундай кенг кўламли ислохотлар ва фаол инвестиция сиёсати самарадорлигини янада ошириш, аввало, инвестиция фаолиятини макро ва микрокўламда мукамал тизимда шакллантиришни тақозо этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, хорижий инвестицияларни жалб қилишни тақомиллаштириш ишининг долзарблигини белгилади.

2021–2023 йилларда жалб қилинаётган хорижий инвестициялар ҳажмини саноат, қишлоқ хўжалиги соҳаларидаги ва йирик инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган устувор йўналишларни сақлаб қолган ҳолда инқирозгача бўлган давр кўрсаткичларига эришиш прогноз қилинмоқда. Бунда куйидаги рақамлар мисолида кўрадиган бўлсак, 2019 йилда Ўзбекистонга киритилган инвестиция ҳажими 6 512,5 миллион АҚШ долларини ташкил этган. 2020 йил якунига қадар ушбу миқдор 6 630,0 миллион АҚШ доллари бўлиши прогноз қилинган. 2021–2023 йилларда эса тўғридан–тўғри хорижий инвестициялар кескин ошиши кутилмоқда. Бунда 2021 йилда 7 819,0 млн АҚШ доллари, 2022 йилда 9 297,0 млн АҚШ доллари ва 2023 йилда 11 072,7 млн АҚШ доллари инвестиция прогнози қилинган.

Сўнгги 20 йил ичида Ўзбекистон иқтисодиётига жалб қилинган тўғридан–тўғри хорижий инвестициялар ва кафолатланмаган кредитлар ҳажми 25,3 миллиард АҚШ долларини ташкил қилди, шундан сўнгги беш йил ичида 11,8 миллиард АҚШ доллари (47 фоиз) жалб этилди.⁶⁴

Бевосита хорижий инвестицияларнинг миллий иқтисодий манфаатларга тўғри келадиган хусусиятларни куйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Иқтисодий ривожланишнинг мавжуд имкониятлари билан иқтисодий сиёсатнинг эълон қилинган мақсадларига эришиш ўртасидаги тафовутни бартараф этиш воситаси. Бу мавжуд даромадлар, бошқарув тажрибаси, омонатлар, валюта заҳиралари танқислигини бартараф этиш кўзда тутилади.

2. Миллий ишлаб чиқарувчилар томонидан амалга оширилган экспортдан олинадиган даромадларнинг етишмаслиги ва қўшимча валюта тушумларини таъминлаш манбаи ролини бажариши. Бу хорижий инвестицияли корхоналарнинг валютага бўлган эҳтиёжини қондиришдаги ўрни билан белгиланади.

Шу билан бирга бевосита хорижий капиталнинг миллий иқтисодиётдаги фаолияти салбий таъсирлардан ҳам ҳоли эмас.

Инвестицион сиёсат ишлаб чиқиётганда шу жиҳатнинг атрофлича ҳисобга олиниши муҳимдир. Хорижий инвестицияларнинг ривожланаётган мамлакатлардаги хусусан, Ўзбекистондаги фаолиятида куйидаги тенденциялар кузатилаётгандаки, бу миллий иқтисодий манфаатларга акс таъсир кўрсатаяпти.

Айтиш жоизки, мамлакатимизда иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ муаммолар ва уларни ҳал этиш билан боғлиқ ҳолда куйидагиларни ҳулоса қилиш мумкин.

⁶³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 9 январдаги ПҚ-4563-сонли “Ўзбекистоннинг 2020–2022 йилларга мўлжалланган Инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.

⁶⁴ Инвестициялар ва инвестицион фаолият тўғрисида” тўғрисидаги қонун лойиҳаси

–Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни иқтисодиётга жалб этиш ҳажми йилдан-йилга ўсиб бораётган бўлсада, хорижий инвестициялар мамлакатнинг истиқболли тараққиёт омили сифатида самарали йўналишларга етарли йўналтирилмаяпти;

–бевосита хорижий инвестициялар миллий иқтисодиётда таркибий ўзгаришларга бандлик даражасини оширишга ишлаб чиқаришнинг техник–технологик жиҳатдан замонавийлаштирилишига ижобий таъсир кўрсатса-да, тўлов ва ташқи савдо балансининг мутаносиблигини таъминлаш ва экологик талабларга амал қилиш нуқтаи назаридан салбий таъсирга эгадир;

–миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш ўтиш даврида ўзига хос долзарб аҳамият касб этади. Бу ислоҳатлар босқичида инвестицион фаолликни таъминлаш жадал иқтисодий ўсишга эришиш, иқтисодиётнинг самарали таркибини шакллантириш эҳтиёжлари билан изоҳланади;

–давлат инвестиция сиёсатининг устувор йўналишларини амалга оширишда ишлаб чиқаришнинг экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини қопловчи соҳаларни устун ривожлантиришга жаҳон бозорида миллий хўжаликнинг мавқеини мустаҳкамлашга эътибор берилганлиги сабабли бу мақсадга хорижий капиталсиз эришиб бўлмаслиги хорижий инвестицияларнинг ролини оширади.

Ҳозирги кунда республикамизда иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш механизмини такомиллаштириш йўлида бир қанча муаммолар мавжуд. Буларни қуйидаги тартибда алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин:

- аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ҳажми ва аҳоли даромадлари миқдори юқори эмаслиги ички истеъмол бозорининг торлигини билдиради ва бу хорижий инвесторларнинг иқтисодий манфаатларини камайтиради;

- бозор ва ишлаб чиқариш инфратузилмасининг такомиллашмаганлиги;
- транспорт инфратузилмасининг ривожланмаганлиги юк ташиш харажатларининг юқори даражадалиги ва бу ишларни амалга оширишда вақт кўп бой берилиши экспорт ва импортдаги божхона талабларини бажаришдаги трансакцион сарфлари кўплиги;

- иш ҳақида юқори даражада солиқлар олиниши ва ижтимоий тўловлар юқори даражадалиги ва бунинг корхоналарга сезиларли юк бўлаётганлиги ва бошқалар.

Таъкидлаб ўтилган муаммолар инвестицион сиёсатга кенг қамровли ёндашувни талаб қилади ва давлатнинг макроиқтисодий хусусан, фискал, монетар, бюджет, божхона, ташқи савдо ва ҳудудий ривожлантириш сиёсатларининг бир–бирини тўлдирувчанлик характерини оширишни тақозо этади.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ ИСЛОМ БАНКЛАРИ МАБЛАҒЛАРИ ОРҚАЛИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ў. А.Хайдаров,
мустақил изланувчи, ТДИУ

Миллий иқтисодий тизимни ривожлантириш жараёнида кўпчилик ҳали ислом ва анъанавий банклар томонидан таклиф қилинадиган маҳсулот ҳамда хизматлар ўртасидаги фарқни тушунмайди. Баъзилар ислом банклари анъанавий банк маҳсулот ва хизматларининг номи ўзгартирилган кўриниши деб ҳисобласа, бошқалари ислом банклари анъанавий “фоиз”ни “даромад” деб номлашади ва одамларни чалғитиш учун арабча атамалардан фойдаланишади деб тахмин қилишади. Ислом банки қай тариқа ишлашини билмай туриб бу каби хулосаларга келиб бўлмайди. Чунки бундай хулоса ва иддаолар ислом банкчилиги ривожланишига тўсқинлик қилади. Албатта ҳозирги кунда ислом банкчилиги ва унинг айрим маҳсулотлари ривож жараёнида турли муаммоларга дуч келмоқда. Чунки бу соҳа ҳали тўлиқ ўрганиб бўлингани йўқ. Ушбу жараён давомида хатолар юз беришини инкор этиб бўлмайди. Аммо бундай хато ва камчиликлар ислом банкчилигининг яроқсизлигини англатмайди. Бунинг учун албатта миллий банк тизимига янгича ёндашув билан назар солмоқ зурур, яъни анъанавий молиялаштириш механизмлари билан бир қаторда инвестиция фаолиятини ислом банклари маблағлари орқали молиялаштириш механизмларини жорий этиш масаласи бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда инвестиция фаолиятини молиялаштириш билан боғлиқ иқтисодий тизимнинг глобал инқирози натижасида, инвестициявий ҳамжамият томонидан молиялаштиришнинг исломий шаклларига эътибор сезиларли равишда ошди. Иқтисодчи олимлар Ишмуҳамедов ҳамда Зариповлар ўзларининг илмий мақолаларида бугунги кунда жаҳонда, ислом молияси барқарор даражада ривожланаётгани ва юқори ўсиш суръатларини кўрсатаётганини, ислом молиясида анъанавий молиядаги «пул баҳоси» тушунчасига ўрнига «капитал самарадорлиги» деб аталувчи янги атама жорий этилганлиги ҳақида сўз юритганлар⁶⁵.

Ибраҳим ва Минаи корхоналарга инвестиция жалб қилишда сукукларнинг аҳамияти юзасидан ўрганишлар олиб борганлар. Натижалар шуни кўрсатадики, кичикроқ ва инвестицион салоҳияти юқори бўлган корхоналар сукук эмиссия қилиши мақсадга мувофиқ. Шунингдек, ҳукуматнинг сукук бозорини қўллаб қувватлаши ижобий таъсир доирасига эга⁶⁶.

65/ Zaripov I.A. (2016) Islamic finance as a strategic landmark for the development of Russia. <https://cyberleninka.ru/>.

66 Ibrahim, Y., & Minai, M. S. (2009). Islamic bonds and the wealth effects: evidence from Malaysia. Investment Management and Financial Innovations, 6(1), pp. 184–191

Журавлев (2017) ҳуқуқий асос яратиш орқали анъанавий ва ислом молияси муассасалари бир ҳуқуқий майдонда фаолият юрита олишини, бу ҳолатда уларни тартибга солиш учун иккита алоҳида қонун амал қилиши мумкинлигини айтиб ўтган⁶⁷.

Айни пайтда, ислом банклари маблағлари орқали молиялаштиришни жорий этиш борасида ҳам турлича қарашлар шакланган. Хусусан, Иброҳим Варде исломий молиявий маҳсулотларни мазкур воситалардан фойдаланишда вужудга келадиган ҳуқуқий, молиявий, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар мажмуига асосланиб таснифлайди⁶⁸.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, иқтисодчи олимлар томонидан мавзуга оид адабиётлар таҳлилни ўрганиш жараёнида ислом банклари маблағлари орқали молиялаштиришни масалалари турлича талқинда кўриб ўтилган.

Муаллифлар кўриб ўтилган омилларни амалга оширишда инвестиция фаолиятини ислом банклари маблағлари орқали молиялаштириш жараёнларига етарлича эътибор қаратмагандир.

Исломий молиялаштиришнинг анъанавий молиялаштиришдан асосий фарқи шундан иборатки, исломий молия фойда ва зарарни бўлиши ҳамда реал активларга асосланган молиялаштиришни ўзида намоён қилади. Бошқача қилиб айтганда, исломий молиялаштириш шерикчиликка, ҳамкорликка асосланган. Бунда исломий банклар мижоз талаби бўйича объектни қуриб бериши, асбоб–ускуналар, товар, хом ашёлар сотиб олиб бериши ёки уларни ижарага бериши мумкин. Молиялаштириш асосида савдо амалиёти ётади. Пул муомала воситаси сифатида кўрилади, яъни пулни ўзини фоизга ёки бирон–бир наф/фойда эвазига қарз сифатида бериш тақиқланади.

Ислом тараққиёт банки гуруҳи таркибига бир қанча ташкилотлар кириб, шулардан Хусусий секторни ривожлантириш ислом корпорацияси (ХСРИК) ва Халқаро ислом савдо–молия корпорацияси (ХИСМК) Ўзбекистон банклари билан ҳамкорлик қилади. Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Маҳкамасининг 2004 йил 21 декабрдаги 596–сонли қарори билан Ўзбекистон ХСРИКга аъзо бўлган ва 2006 йилдан бошлаб маҳаллий тижорат банклари ва тадбиркорлар билан ҳамкорлик қилиб келади. Хусусан, Муробаха (устама ҳақи эвазига сотиш) молиялаштириш усули орқали тижорат банкларига молиялаштириш линиялари ажратилган. Ушбу линиялардан Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган тадбиркорлар, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, қайта ишлаш ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида ишлаб келаётган корхоналар ўз фаолиятларини янада ривожлантириш учун фойдаланадилар.

Мазкур йўналишда ХСРИК шу кунгача 15 та тижорат банклари ва 2 та лизинг компанияси билан ҳамкорликни йўлга қўйган ва бугунги кунгача банкларга 285 миллион АҚШ доллари миқдорида молиялаштириш линияларини ажратиш маъқуланган.

67 Zhuravlev A.Yu. (2017) Islamic banking. M. "Sadra". 129 p.

68 Ibrahim Warde. Islamic Finance in the Global Economy / Ibrahim Warde. 2010. – P. 52.

Бундан ташқари, ХИСМК томонидан, тадбиркорларга қисқа муддатли (1 йил мобайнида қайтариладиган) савдони молиялаштириш линиялари бир нечта маҳаллий банклар билан ҳамкорликда тақдим этилмоқда. Бунда ҳам Муробаха молиялаштириш усули ишлатилиб асосан хом ашё ва ускуналар сотиб олиш учун мўлжалланган. ХИСМК томонидан маъқулланган лойиҳалар қиймати 82 миллион АҚШ долларини ташкил этди⁶⁹

Исломий банкнинг мудораба (инвестиция) депозити шериклар ўртасида фойда тақсимланиши бўлиб, молиявий муносабатларда ижтимоий адолатга асосланган ҳамкорликнинг яққол намунаси дир. Айнан шу тамойилнинг ўзи аҳоли жамғармаларини исломий банкларга, бирон бир лойиҳага пул қўйиши ва бундан фойда олиши учун туртки бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, исломий банкларнинг молиялаштириш механизмларидан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш керакки, аҳолининг молиялаштиришга муҳтож қатлами ҳам маблағга эга бўлиб, ундан фойда олишни кўзлаётган томон ҳам бирдек манфаатдордир.

Бугунги кунда “Трастбанк” хусусий акциядорлик банки халқаро ва хорижий молия институтлари билан бевосита ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаб келмоқда.

Банк мамлакатимиз Президентининг 2017 йил 17 декабрдаги “Халқаро ва хорижий молия институтлари билан ҳамкорликнинг самарадорлигини янада ошириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 майдаги “Ислом тараққиёт банки гуруҳи ва араб мувофиқлаштириш гуруҳи жамғармалари билан ҳамкорликни янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида белгиланган чора–тадбирлар доирасида ИТФС (Ислом Тараққиёт банкининг шўба корхонаси) билан савдони молиялаштириш мақсадида 8 миллион АҚШ доллари миқдорида молиялаштириш линияси ажратиш тўғрисидаги битим имзолади.

Битимнинг асосий мақсади Ўзбекистон Республикасида хом ашё сотиб олишни молиялаштириш, замонавий технологик ускуналар ва бошқа асосий воситаларни сотиб олиш йўли билан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришдан иборат. Келишув шартларига мувофиқ, тақдим этиладиган лойиҳалар Шариат қонунига мувофиқ бўлиши керак. ИТФС томонидан ажратилган ушбу линиянинг мақсади бир йилгача бўлган муддатга амал қиладиган савдо операцияларини қўллаб–қувватлашга қаратилади.

2018 йилнинг 12 ноябрида ИТФС “Трастбанк” хусусий акциядорлик банкига 4 млн. АҚШ доллари миқдорида савдони молиялаштириш линиясини ажратган эди. Бугунги кунда ушбу маблағлар тўлиқ ўзлаштирилган.

ИТФС Ислом тараққиёт банки (IsDB) гуруҳига киради. Ушбу ташкилот Ислом Ҳамкорлик Ташкилотига (ОИС) аъзо давлатлар ўртасида савдони ривожлантириш мақсадида ташкил этилган.

Ўзбекистон 2019 йилдан бошлаб ИТФСнинг тўлақонли аъзоси ҳисобланади. ИТФС Ўзбекистондаги фаолиятини 2018 йилда бир нечта маҳаллий банклар билан ҳамкорликдан, тўғрироғи улар орқали ўрта ва кичик бизнесни

69 <https://xs.uz/uzkr/post/ozbekistonda-islomi-moliya-va-bankchilikka-bo'lgan-qiziqish-qanday-ekspert-fikri>

уларнинг савдони молиялаштиришга бўлган эҳтиёжини қондириш орқали қўллаб қувватлашдан бошлаган.

Бугунги кунда банкнинг Алоқабанк, Asia Alliance Bank ва Туронбанк билан ҳамкорликдаги жами 30 миллион АҚШ долларлик молиялаштириш линиялари мавжуд. ХИСМК томонидан эса, Asia Alliance Bank, Капиталбанк, Ўзсаноатқурилишбанк ва Трастбанкга жами 32 миллион АҚШ долларлик молиялаштириш линиялари ва Молия вазирлиги ҳузуридаги жамғармага 50 млн. АҚШ доллари ажратилган⁷⁰.

Умуман олганда, ислом банклари қарз бериш ёки молиялаштириш ишларида айнан шариат тамойиллари ва қоидаларига асосланган жараёнларни қамраб олиши ҳамда ислом молия тамойилларига мос бўлган битимлар тузади. Шу билан, ислом молияси анъанавий молиялаштириш ёки қарз беришдан фарқ қилади. Шунингдек, ислом банкчилигида маблағларни жалб қилиш шариат тамойиллари асосида шерикчилик, қарз ёки сақлаб бериш (омонат) шартномалари асосида амалга оширилади. Анъанавий банкчиликда эса, кафолатланган фоиз эвазига маблағлар жалб қилинади.

Ислом банкигида жалб қилинган маблағларнинг ишлатилиши ҳам анъанавий банкчиликдан моҳиятан фарқ қилади. Маблағлар ислом молияси тамойилларига биноан, сотиш, ижара/лизингга бериш ёки шерикчилик асосида ёхуд молиялаштириш/инвестиция шартномалари асосида амалга оширилиши мумкин.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) 1973 йил 18 декабрда Ислом Конференцияси Ташкилотига (ИКТ) аъзо мамлакатлар молия вазирлари йиғилишида ташкил этилган ва ўз фаолиятини 1975 йил октябрь ойида бошлаган.

ИТБнинг бош офиси Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида жойлашган. Шу билан бирга, банкнинг Работ (Марокаш), Куала-Лумпур (Малайзия), Олма ота (Қозғистон), Дакар (Сенегал), Парамарибо (Суринам), Бандунг (Индонезия), Дакка (Бангладеш), Анқара (Туркия), Кампала (Уганда), Қоҳира (Миср), Абужа (Нигерия) каби шаҳарларда 13 та ваколатхона ва 11 та минтақавий маркази мавжуд.

Ислом банкигида жалб қилинган маблағларнинг ишлатилиши ҳам анъанавий банкчиликдан моҳиятан фарқ қилади. Маблағлар ислом молияси тамойилларига биноан, сотиш, ижара/лизингга бериш ёки шерикчилик асосида ёхуд молиялаштириш/инвестиция шартномалари асосида амалга оширилиши мумкин.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, Исломий молиялаштириш қоидага кўра фақат ишлаб чиқариш мақсадлари учун ишлатилади (банк шерик ёки траст фонди сифатида иштираётганда); банк ва миқоз лойиҳадан келишув бўйича фойда ва зарарни бўлишиб олади ҳамда лойиҳа фойдалилигига эришиш учун баб-баравар сайъ-ҳаракат қилади. Шу ерда ислом банклари одатда, барқарор фойда келтирувчи нисбатан кам хатарли воситаларни афзал кўришини қайд этиш лозим бўлади.

⁷⁰ <https://review.uz/oz/post/o'zbekistonda-islomiy-moliya-va-bankchilikka-bo'lgan-qiziqish-ortib-bormoda>

Инвестиция фаолиятини ислом банклари маблағлари орқали молиялаштиришни Ўзбекистонда жорий қилинишининг асосий мезонларидан бири бу Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, банклар ва банклар фаолияти тўғрисидаги қонунларга, солиқ ва фуқаролик кодексларига ва бошқа қонун ости ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ёки алоҳида қонун қабул қилиш орқали амалга оширилиши мумкин. Шунингдек, бу борада аҳолининг саводхонлигини ошириш ҳам муҳим саналади, чунки исломий молиялаштириш бўйича етарли билимга эга бўлмаган аҳоли, уни анъанавий молиялаштиришдан фарқини тушуниб етмаслиги ёки нотўғри тақин қилинишига олиб келади.

Юқорида келтирилган тақлифларнинг амалиётга жорий этилиши, бизнинг назаримизда, Ўзбекистон республикасида Инвестиция фаолиятини ислом банклари маблағлари орқали молиялаштиришни янада ривожланишига имконият яратиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Zariipov I.A. (2016) *Islamic finance as a strategic landmark for the development of Russia*
2. Ibrahim, Y., & Minai, M. S. (2009). *Islamic bonds and the wealth effects: evidence from Malaysia. Investment Management and Financial Innovations*, 6(1), pp. 184–191
3. Zhuravlev A.Yu. (2017) *Islamic banking. M. "Sadra". 129 p.*
4. Ibrahim Warde. *Islamic Finance in the Global Economy / Ibrahim Warde. 2010. – P. 52*
5. <https://cyberleninka.ru/>.
6. <https://xs.uz/uzkr/post/ozbekistonda-islomiy-moliya-va-bankchilikka-bolgan-qiziqish-qandaj-ekspert-fikri>
7. <https://review.uz/oz/post/zbekistonda-islomiy-moliya-va-bankchilikka-blgan-iziish-ortib-bormoda>
8. <https://islommoliyasi.uz/uz/islom-darchalari-ananaviy-banking-uchun-yangi-imkoniyat/>

МАМЛАКАТИМИЗДА ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙИХАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДА СУГУРТАЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ҲОЛАТИ

У. Эльбусинова,

Банк иши ва инвестициялар кафедраси катта ўқитувчиси, ТДИУ

Мамлакатимиз иқтисодиётини юксалтириш, замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни барпо этиш ва реконструкция қилиш учун инвестицияларни жалб қилиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу авваламбор аҳоли бандлиги ва даромадларини ошириш каби муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этиш имкониятини беради. Шу боисдан ҳам хорижий инвестицияларни фаол жалб этаётган корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш ва зарур шароитларни яратиб бериш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Шу қаторда, 2020 йилда «Ўзбекинвест» компанияси республика ҳудудларида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини сугурта ҳимояси билан таъминлашда жадал ўсишни таъминлади. Ўйил якунларига кўра 25,6 млрд сўм миқдорда сугурта мукофотлари йиғилди ва бу кўрсаткич 2019 йилнинг шу даврига нисбатан 2,9 баробарга ўсди.

Республика бўйича имзоланган инвестиция лойиҳаларини сугурталаш бўйича шартномалар сони 3,7 баравар ўсиб, 9250 тани ташкил қилди.

«Ўзбекинвест» компанияси томонидан 2020 йил давомида 17 та инвестиция лойиҳаларини сугурталаш шартномалари бўйича 12,2 млрд сўм сугурта товонлари тўлаб берилди.

«Ўзбекинвест» йирик ва ўрта бизнес тузилмалари ва ташкилотлар учун қурилиш–монтаж қалтисликларидан, мол–мулк, жавобгарлик, юк, шунингдек, экспорт шартномаларининг сугуртаси бўйича замонавий ва актуал сугурта маҳсулотларини тақлиф қилади.

2021 йилда «Ўзбекинвест» компанияси эркин иқтисодий, кичик саноат ва ихтисослаштирилган зоналаридаги инвестиция лойиҳаларини сугурта қилиш доирасида кучли ва ишончли ҳамкор сифатида ўз фаолиятини давом эттиришни мақсад қилиб қўйган. Ўзбекистон иқтисодиётига инвестицияларни муваффақиятли жалб этиш маълум даражада уч гуруҳ омиларга боғлиқ бўлади.

Биринчидан, инвестиция қувватининг мавжудлигига. Уни табиий, меҳнат захиралари, шунингдек, ишлаб чиқариш, истеъмол, молиявий, инновация, институционал ва инфратузилмавий қувватлар ташкил қилади.

Иккинчидан, мамлакатдаги мавжуд инвестиция шароитлари муҳим аҳамиятга эгадир. Буларга: умумиқтисодий, бозор, меъёрий–ҳуқуқий, ахборот билан таъминланиш, экологик, ижтимоий, маданий ва ижтимоий–маданий шароитлар киради.

Учинчидан, инвестиция таваккалчилиги омилларидир. Улар хорижий инвесторларнинг инвестиция қуввати ва инвестиция шароитларининг қулай афзалликларидан фойдаланиш бўйича вазифаларига қарама–қарши туради.

Барча гуруҳлар бир–бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Мисол учун, етарли даражада жалб қилувчи бўлмаган инвестиция шароитлари, ҳатто, юқори қувватли инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш имкониятларини ҳам пасайтириб юборади. Умумий олганда, инвестиция ресурсларини шакллантиришни учта гуруҳга бўлиш мумкин: ўз маблағлари; қарз маблағлари; жалб қилинган маблағлар.

Инвестиция лойиҳалари юқорида келтирилган уч гуруҳли манбалар эвазига молиялаштирилар экан, бунда молиялаштиришнинг турли хавф–хатарларни олдини олиш усулларидан фойдаланилади. Шундай усуллардан бири – бу сугурталаш ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳаларини сугурталаш, одатда, лойиҳани амалга ошириш учун катта миқдордаги молиявий маблағлар талаб этилган ҳамда уни биргина инвесторнинг маблағлари эвазига молиялаштиришнинг имкони йўқлиги ёки камдан–кам ҳоллардагина инвесторнинг маблағлари етарли бўлган шароитда ҳам у шунча миқдордаги молиявий ресурсларини биргина лойиҳага сарфлаб, оқибатда ундан ажралиб қолишни истамаган вақтда юзага келиши билан жуда аҳамиятли ҳисобланади.

Сугурталаш йирик инвестиция лойиҳаларини бир неча кредиторлар маблағлари эвазига молиялаштиришни ҳисобга олиб, у иқтисодиётда йирик ишлаб чиқариш ва уни молиялаштиришга инвестицияларни жалб этишга бўлган хавф–хатарларда муҳим молиявий асос бўлиб хизмат қилади.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг аҳамияти бениҳоя катта бўлиб, у қуйидагилар билан изоҳланади:

– биринчидан, хорижий инвестициялар ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жорий этиб, экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ривожлантиради;

– иккинчидан, импорт ўрнини босувчи товар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтириш ва пировардида аҳолининг меъёрдаги турмуш даражасини таъминлаш имконини яратади;

– учинчидан, кичик бизнесни ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жадаллаштириш орқали ўсиб бораётган аҳолини иш жойлари билан таъминлайди;

– тўртинчидан, корхоналарнинг эскирган ишлаб чиқариш қувватларини, моддий–техник базасини янгилайди ва техник қайта қурулантиради; бешинчидан, табиий ресурсларни қайта ишловчи корхоналарни барпо этишга кўмаклашади ва ҳ.к

Бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган инвестиция лойиҳалари, аввало, устувор тармоқларга, яъни нефть ва химия саноати, транспорт, энергетика, ер ости қазилма бойликларини ишлаб чиқаришга, қурилиш, телекоммуникация тармоқларига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ва уларни кенг қайта ишлашга, туризм соҳасини ривожлантиришга қаратилиши лозим.

Бунда яқин ва узоқ хорижий давлатлар инвестициялари ва кредитларини жалб этиш масаласига ҳам жиддий эътибор қаратмоқ лозим. Уларнинг йирик инвестиция лойиҳаларини сугурталашдаги иштироки ва ҳиссасини ошириш иқтисодийтни модернизациялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Мамлакатимизга ташқи инвестицияларни жалб этиш ва стратегик аҳамиятга эга лойиҳаларни молиялаштиришда хорижий ҳамкорлар билан алоқаларни ўрнатишда ва натижада йирик инвестициялаш объектлари ишга туширилиши оқибатида долзарб муаммоларнинг ҳал этилишида муҳим ўрин эгаллайди.

Ўз навбатида, инвестиция лойиҳаларини сугурталаш ва бошқа лойиҳаларни молиялаштиришни хорижий инвестициялар иштирокида амалга оширишни янада фаоллаштиришда ўзига хос муаммолар ҳам мавжудлигини унутмаслик лозим.

Мазкур муаммоларнинг ҳал этилишда инвестиция лойиҳаларини сугурталаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Инвестиция лойиҳалари ўртасидаги рақобат курашининг вужудга келиши, одатда, қуйидаги сабабларга асосланади:

1. Инвестицияларнинг энг қисқа фурсатда қопланиши ва юқори фойда келтириши.

2. Инвесторнинг капитал бюджети чекланганлиги.

Инвестициялар у ёки бу натижаларга эришиш ёки муайян турдаги чекланган ресурслардан фойдаланишнинг муқобил имкониятлари таъминланган ҳолларда ўзаро зиддиятли инвестициялар ҳисобланади ва рақобатлашувчи инвестициялар деб аталади. Муқобил инвестицияларни таққослаш эса улар

ичидан энг юқори самаралисини аниқлашга ва уни кўзланган мақсад йўлида молиялаштиришга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Маматов Б.С., Хўжамқулов Д.Ю., Нурбеков О.Ш. Инвестицияларни ташиқил этиши ва молиялаштириши. Дарслик. – Т.: Иқтисод–молия, 2014. – 84–б.
2. Ниязов Ф. Банки увеличивают объемы финансирования инвестиционных проектов. // “Рынок, деньги и кредит”, 2014. – №6. – С. – 30.
3. Голов Р.С., Балдин К.В., Передеряев И.И. Инвестиционное проектирование: Учебник – М.: Дашков и К, 2010. – С. – 43.
4. Проектное финансирование: синергетический аспект: Учебное пособие /
5. Г.А.Поташева. – М.: НИТс ИНФРА–М, 2015. – С.– 171 с.
6. Риск–менеджмент инвестиционного проекта. / Под ред. Грачевой М. В. – М.: Юнити, 2009. – С. – 44.

Интернет сайтлари:

7. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти;
8. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси сайти;
9. www.LEX.uz – интернет сайти.

ИСЛОМ МОЛИЯСИ АСОСИДА ЛОЙИХАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ЖИХАТЛАРИ ҲАМДА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.У. Аминова,

ТМИ, мустақил изланувчиси

Исломий молия тармоғи бугунги кунда жаҳонда жадал ривожланиб бораётган ва инновацион молиялаштириш механизмларини ўзида жамлаган соҳалардан бири ҳисобланади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, исломий молия муассасалари ялпи активлари миқдори 2,5 триллион АҚШ долларини ташкил этади ва йилига 15–20% га ўсиб бормоқда. Аҳолисининг асосий қисми мусулмонлардан иборат бўлган давлатлар учун ушбу тармоқни ривожлантириш, айниқса, долзарб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев ИХТ ТИВ кенгаши 43–сессияси очилиш маросимида сўзлаган нутқида «Ислом олами улкан иқтисодий, инвестицион салоҳият, энергетика ресурсларига эга. Улардан тўғри фойдаланиш, Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг халқаро савдо–иқтисодий, молиявий, инвестицион ҳамкорлигини кенгайтириш, мамлакатларимизни бирлаштирадиган транспорт йўларини ташкил этиш юксак иқтисодий тараққиёт кўрсаткичларига эришиш имконини беради ва бу пировард натижада бошқа барча соҳаларнинг ривожланишида асос бўлиб хизмат қилади», – дея таъкидлаб ўтган эди⁷¹.

2020 йил бошида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури доирасида амалга оширилган тадқиқот ва унинг доирасида ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, банк кредитларидан фойдаланмасликнинг асосий сабаблари сифатида авваламбор, диний қарашлар, кредитлар бўйича юқори фоиз даражаси ва кредитлаштиришнинг мураккаблиги кўрсатилган бўлиб, агар мамлакатда ислом молия муассасалари ташкил этилса, юқоридаги сўровномада иштирок этган қатнашувчиларнинг аксарияти ушбу муассаса хизматларидан фойдаланишлари мумкинлигини таъкидлашган.

Ҳатто, анъанавий банклар ҳам Ўзбекистонда ислом молия муассасалари ташкил қилиш, молия тармоғида ҳалол ва шаффоф рақобат юзага келиши, натижада мамлакатга сармоялар оқими ўсиши ва диверсификациясига олиб келиши ҳақида ўз фикрларини билдирган.

Шундай экан, мусулмон давлатларидаги фаолияти исломий молиялаштиришга асосланган мавжуд банклар, инвестиция фондлари ва компаниялар маблағларини Ўзбекистоннинг ижтимоий–иқтисодий ривожланиши ва хусусий секторни қўллаб–қувватлаш мақсадида жалб этиш айти

71 Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев ИХТ ТИВ кенгаши 43–сессияси очилиш маросимида сўзлаган нутқи.

муддаодир. Бунинг учун албатта миллий банк тизимига янгича ёндашув билан назар солмоқ лозим, яъни анъанавий молиялаштириш механизмлари билан бир қаторда шерикчиликка асосланган молиялаштириш механизмларини жорий этиш масаласи тадқиқ этилиши муҳим ва долзарб ҳисобланади.

Исломий молиялаштиришнинг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири – воқеликдаги (реал) активлар асосида молиялаштиришдир. Молиявий соҳанинг оддий капиталистик концепциясида банк ва молиявий муассасалар фақат пуллар ва монетар мажбуриятларни сотиб оладилар ва сотадилар. Бошқа томондан ягона илоҳга эътиқодда пуллар савдо предмети сифатида тан олинмайди. Пуллар ўзича ҳеч қандай қийматга эга эмас, у фақат алмашинув воситаси, товар ёки хизматнинг пулдаги эквивалентидир. Қандайдир қийматга эга бирон нарса пулга сотилса ёки турли валюталар бир–бирига алмашганда, фойда пайдо бўлади.

Пуллар (бир валютада) ёки уларнинг ўрини босувчи қоғозлар билан кредит–қарз амалиётлари натижасида олинган фойда ўзида пулик қўшимча қийматни ифодалайди, демак, у ман этилган ҳисобланади. Шундай қилиб, оддий молиявий муассасалардан фарқли равишда муқобил (исломий) молиялаштириш ҳамшиша воқеликдаги (реал) активларга асосланади, олди–сотди жараёнида воқеликдаги қўшимча қиймат юзага келади.

Буни воқеликда активларни яратадиган бўнакли молиялаштириш воситаларида (*салам ва истисноъ асосида*) кўриб чиқамиз.

Салам шартномасининг талқинлари⁷²

Муаллиф	Таъриф талқини
M. Usmani	Сотувчи ўзига хос бирон товарни, тўла ва бир маргалик бўнак тўловлар эвазига келгусида харидорга етказиб бериш мажбуриятини оладиган хариддир. Ушбу сотувнинг асосий мақсади – ҳосил йиғилгунга қадар оиласини таъминлаш ва экинларни етиштириш учун пулга эҳтиёжманда майда фермерларнинг эҳтиёжини қондиришдир.
H. Visser	Олди–сотди шартномаси бўлиб, харидор товарлар учун олдиндан тўловни амалга оширади. Ушбу харид маҳсулот етказиб беришни кечиктириш ёки харидор томонидан қарз берилишидир. Салам–бай форвард шартномаси сифатида кўриб чиқилиши мумкин, лекин икки муҳим жиҳати билан оддий форвард ¹ ва фьючерс ² шартномаларидан фарқ қилади. Энг аввало, салам–байга кўра, маҳсулотнинг бутун баҳоси бўнак билан тўлаб берилиши керак.
Al-Jarhi, M. Iqbal	Харидор сотувчига товарнинг олдиндан келишилган қийматини тўлаб беради, сотувчи уни маълум бир вақт оралиғида етказиб беришни таъминлайди. Яъни мазкур шартнома ўзида бўнакли тўлов ила харид қилишни ифодалайди. Товар шариат нуқтаи назаридан руҳсат этилган бўлиши табиий.
Хайрон	Сотувчи ва харидор ўртасида товар учун пулни дарҳол тўлаш, лекин кейинроқ муддатда етказиб бериш шартлари билан олди–сотди қилиш шартномаси. Битимнинг ушбу шакли бўнакли тўлов битими билан ўхшашидир.

72 Э.А.Байдаулет “Исломий молия асослари” /Тошкент// ЎЗБЕКИСТОН 2019 йил.

Салам шартномаси, битим тузилаётган вақтда товар сотувчининг эғалигида бўлмаган ҳолатдагина тузилиши мумкин. Сотувчи томонидан товарни буткул етказиб бермаслик ёки унинг мавжуд бўлмаслиги билан боғлиқ рўй бериши мумкин бўлган хатарлар хавфининг олдини олиш мақсадида, харидор гаров, заклад ёки учинчи шахс кафиллигини талаб қилиши мумкин.

1–расм. Салам битимини амалга ошириш чизмаси

Истисноъ – икки томон: сотувчи ва харидор ўртасидаги олди–сотди шартномаси бўлиб, унга кўра харидор буюртма бўйича қурилиши ёки тайёрланиши лозим бўлган мавжуд бўлмаган товарни сотиб олишга розилик билдиради. Мазкур шартнома бўйича ҳисоб–китоблар ўрнатилган баҳо бўйича келишув тузилган санада амалга оширилади, тўловлар эса олдиндан келишилган вақт оралигида лойиҳа давомида ва унинг якунида амалга оширилади. Томонлар тўловлар муддати тўғрисида ўзаро келишиб олишлари мумкин, лекин шартнома миқдори ўзгармай қолиши керак. Мижоз ишларни бажариш учун учинчи томон – субпудратчини тайин қилиш ҳуқуқига эга. Товарлар ишлаб чиқариш жараёнида экан, шартномани тўхтатиш мумкин эмас.

Истисноъ шартномасининг талқинлари⁷³

Муаллиф	Таъриф талқини
M. Usmani	Сотувнинг товар пайдо бўлгунига қадар амалга ошириладиган иккинчи шакли. У ишлаб чиқарувчига харидор учун махсус товар ишлаб чиқаришни буюртма қилинишини назарда тутлади. Агар ишлаб чиқарувчи ўз хом ашёсидан харидор учун товар ишлаб чиқариш мажбуриятини олса, у ҳолда истисноъ битими вужудга келган бўлади.
M. Gamal	Ушбу шартномага кўра харидор (<i>мустанбий</i> ёки ишлаб чиқаришга буюртмачи) товар баҳосини бир йўла ёки босқичма–босқич тўлайди, бажарувчи (<i>саний</i> ёки ишлаб чиқарувчи, сотувчи) шартнома бўйича харид объектини келгусидаги маълум бир муддатда етказиб бериш мажбуриятини олади.

73 Э.А.Байдаулет “Исломий молия асослари” /Тошкент// ЎЗБЕКИСТОН 2019 йил

H. Visser

Спецификация ёки буюртмага кўра товарни сотиб олиш шартномаси ёки прогрессив молиялаштириладиган ишлаб чиқариш шартномаси бўлиб, бунда баҳо бажарилган ишга мувофиқ аста-секин тўланади. Тўловлар ишлаб чиқариш якунига яқин

Ижара ва муробаха воситалари ҳам активлар билан буткул таъминланган ҳамда ушбу воситалар орқали молиялаштириш фоиз асосидаги молиялаштиришдан куйидаги жиҳатлар ила фарқланади:

– *анъанавий молиялаштиришда* молиялаштирувчи (банк, муассаса) ўзининг миждозига ссуда фоизи сифатида пулларни беради, шундан кейин у ушбу маблағлар миждоз томонидан қандай ишлатилишига алоқадор бўлмайди. Муробаха билан бўлган вазиятда молиялаштирувчи томонидан миждозга пул (нақд) берилмайди;

– муробаха асосли эканлигига қўйиладиган асосий талаблардан бири товарнинг молиялаштирувчи томонидан сотиб олинishiдир, бу эса унинг миждозга қайта сотишдан олдин товар бўйича хатарни ўзига олишини аниглайди. Молиялаштирувчи даъвогар бўладиган фойда у ўзига олган хатар учун устама ҳисобланади. Бундай амалиёт фоиз олишга асосланган қарз ҳисобланмайди;

– фоизли даромад келтирувчи қарзда қарздорга қайтиши лозим бўлган миқдор вақт ўтиши билан кўпайишда давом этади. Бошқа томондан муробахада келишувдан кейин сотиш баҳоси ўрнатиб қўйилади. Натижада, агар харидор (банк миждози) ўз вақтида тўловларни амалга оширмаса ҳам, йиғимлар тўлови масаласини тартибга солиш кечиккан тақдирда ҳам сотувчи (банк) белгиланганидан юқори баҳони талаб қила олмайди. Бу шариатда пулларнинг даврий ўлчови концепцияси мавжуд эмаслиги билан изоҳланади;

– шунингдек, лизингда ҳам молиялаштириш фойдаланиш ҳуқуқига эга амалий активларни бериш йўли билан амалга оширилади. Мулкни сотиб олиш ва кейинчалик ижарага бериш билан боғлиқ хатарлар ижаранинг бутун муддати давомида ижарага берувчи/молиялаштирувчи зиммасига юкланади, бундан агар лизинг активи буткул йўқ қилинадиган бўлса ва лизинг олувчи томонидан совуққонлик ёки нотўғри фойдаланиш фактлари аниқланмаса, у ҳолда зарарлар молиялаштирувчи/ижарага берувчининг зиммасига юкланиши маъноси келиб чиқади. Бу ҳолатда миждоз тақдим этилган моддий гаров ҳисобига биргаликда (солидар) масъуллиқни зиммасига олган бўлади.

Юқорида баён этилганлардан кўриниб турибдики, ахлоқий тизимдаги молиялаштиришнинг ҳар бир шакли воқелиқдаги қўшимча қийматни яратади. Оддий банклараро кредитлар воқелиқда, кам ҳажмдаги товар айланмасидан ташқарида кўпаовчи қўшимча пул массасини яратади. Пул массаси ва реал сектор ўртасидаги мана шу узилиш инфляцияни кучайтиради, ўзаро номувофиқлик (дисбаланс) ҳисобига пул бирликларининг қиймати тушади, бу, ўз навбатида, янада арзонлашаётган «товар», яъни таъминланмаган қоғоз пулларда ифодаланадиган хом ашё ва хизматлар баҳосининг ўсишига таъсир кўрсатади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ВАЛЮТА БОЗОРИНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ ОРҚАЛИ МАМЛАКАТ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

А.Садиков .

Мирзо Улугбек номидаги

ЎзМУ мустақил тадқиқотчиси

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти жадал суръатларда ривожлантириш ва мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш энг долзарб масалалардан бири бўлиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 сентябрдаги ПФ-5177-сонли “Валюта сиёсатини либераллаштириш бўйича биринчи навбатдаги чора–тадбирлар тўғрисида”ги фармонида валюта ресурсларидан фойдаланишда бозор инструментларининг ролини ошириш, валюта сиёсатининг янги шароитларида корхоналари самарали фаолият юритиши учун уларни давлат томонидан қўллаб–қувватлаш бўйича зарур чора–тадбирлар кўриш валюта сиёсатини либераллаштиришнинг устувор йўналишлари сифатида эътироф этилган. Хорижий сармоялар иштирокида янгидан–янги қўшма корхоналар вужудга келиб ташқи иқтисодий фаолиятга қўшилмоқда. Республикамиз валюта оқимини кириб келишини жадаллаштириш учун экспортга кўмаклашиш ва экспортгани рағбатлантириш муҳим ўрин тутган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги “Экспортга кўмаклашиш ва уни кучайтириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, экспортгани қўллаб–қувватлаш миллий тизими яратилди. Мамлакатимизда фаол инвестициялар сиёсати юритилиб, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларга тўғридан–тўғри хорижий сармоялар йўналтири-лаётгани натижасида кўплаб лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда валюта бозорини эркинлаштириш шароитида экспорт салоҳиятини қўллаб–қувватлаш иқтисодий механизмини такомиллаштириш йўналишларини белгилаб берувчи кўплаб қарорлар қабул қилинди.

Республикаимизда таъсис этилган “Ҳаракатлар стратегияси” да 2017–2021 йилларга мўлжалланган дастури доирасида амалга оширилаётган учинчи йўналиш – Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш мамлакатимиздаги бутун иқтисодий тизимни тубдан ислоҳ қилишни қўзда тутган.⁷⁴ Бу билан мамлакатимиздаги маҳсулот экспорт қиладиган корхоналарни қўллаб–қувватлаш ва рағбатлантириш, экспортга салоҳиятини мустаҳкамлаш бўйича қабул қилинган амалий чоралар муҳим аҳамиятга эга.

Республикаимиз Жаҳон савдо ташклотига аъзо бўлиш устида жиддий қадамларни ташлади. Ўзбекистон 2030–йилга бориб ташклотнинг тўлақонли аъзоси бўлиши кутилмоқда. Ташклотга аъзо бўлиш республиканинг халқаро ҳамжамиятга интеграциялашувини том маънода таъминлаб беради. Бу эса, ўз навбатида мамлакатимиз экспортга салоҳиятини оширишга хизмат қилади.

⁷⁴ 2017 йил 7 февралда қабул қилинган ПФ-4947-сонли фармон. “Ҳаракатлар стратегияси” 2017-2021 йилларга мўлжалланган дастури.

Ўзбекистон географик жойлашуви жиҳатидан бевосита очиқ уммонга чиқиш имкониятига эга эмас. Ташқи савдони ривожлантиришдаги тўсиқлардан бири, бу логистика билан боғлиқ жараёндр. Шунинг учун темир йўл ва автомобил йўллари яхшилашни тақазо этади.

Дунёнинг турли мамлакатларида экспортга салоҳиятини оширишни рағбатлантириш сиёсати улардаги ривожланишнинг турли босқичларида ўтказилган. Ҳар бир давлат ўз иқтисодий шароити ва тараққиёт йўлидан келиб чиқиб ўз келажагини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви томонидан 2021–йил 9 январда ички валюта бозорида валюта олди–сотди операцияларининг амалга оширилишини янада такомиллаштириш борасида қарор қабул қилинди.

Мазкур қарор билан “Ўзбекистон Республикаси Маркази банкнинг 2021–2025 йиларга мўлжалланган валюта интервенсиялари стратегияси” тасдиқланди. Стратегияда Марказий банкнинг валюта интервенсияларни амалга оширишнинг мақсад ва вазибалари қайд этилди. Қарорда 2021–йилнинг 15–февралдан бошлаб, ички валюта бозорларида амалга оширилаётган валюта олди–сотди савдолари бўйича қатор вазибаларни амалга оширилиши белгиланган.

Олиб борилаётган ислохотлар натижасида ички валюта бозорининг инфратузилмасини такомиллаштириш, валюта курсининг шаклланишида тижорат банкларини ролини янада ошириш ҳамда тадбиркорларнинг маблағларини зарур бўлган маблағларга тезкор равишда алмаштириш имкониятини янада оптималлаштириш мақсади кўзланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 сентябрдаги ПФ–5177–сонли “Валюта сиёсатини либераллаштириш бўйича биринчи навбатдаги чора–тадбирлар тўғрисида”ги фармони// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – №36. – 945–модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФФ–4947–сон фармони, Халқ сўзи, 8 феврал 2017 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий мажлисга қилган мурожаатномаси”, Тошкент, 2021 йил.
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2019 йил 24 августдаги №21/3–сонли қарори. Тижорат банклари учун очиқ валюта мавқелари лимитларини белгилаш тўғрисида// www.cb.uz (Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки).
5. Бобакулов Т.И., Абдуллаев У.А. Халқаро валюта–кредит муносабатлари. Дарслик. – Тошкент: Sano–standart, 2014 – Б. 107–108.
6. www.lex.uz
7. www.library.ziyounet.uz

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА КАДРЛАР СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАРИ

Нуримова Н. Ж.

***Ёшлар муаммоларини ўрганиш
ва истиқболли кадрларни тайёрлаш
институтини мустақил изланувчиси***

Иқтисодий рақамлаштириш шароитида ҳар бир корхона ёки ташкилот, албатта юқори даромад олишга интилади. Бунинг учун эса улардан самарали бошқарув жараёни ҳамда мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш талаб этилади. Юқори даромад олишга ҳамда рақобатда голиб чиқишга сабаб бўлувчи энг асосий омиллардан бири эса айнан инсон омилidir.

Замонавий бизнесда ташкилотнинг кадрлар сиёсати иқтисодий фаолият самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Шу сабабли, замонaviй кадрлар бўйича мутахассислар ва иш берувчилар кадрлар сиёсатининг турлари,элементлари ва уларни энг самарали тарзда қандай қўллашни яхши тушунишлари керак. Шу билан бирга, алақачон ташкил этиган ва мавжуд ташкилотларда кадрлар сиёсатини такомиллаштириш ҳам ўта муҳим қарор бўлиши мумкин, шунинг учун ушбу тартиб мунтазам равишда амалга оширилиши керак.

Хусусан, пандемия шароити ва рақамли трансформация жараёнлари банк тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва барқарорлигини ошириш, банк тизимига аҳоли ҳамда хорижий инвесторларнинг ишончини янада мустаҳкамлаш, ахборот коммуникация технологияларини кенг қўлаган ҳолда, кўрсатилаётган банк хизматларининг тури ва кўламини кенгайтириш бўйича тизимли чора–тадбирларни амалга ошириш зарурлигини тақозо қилади. Бугунги кунда тижорат банкларида кадрлар сиёсатини такомиллаштириш, улар фаолиятида янги имкониятларни излаб топиш хизмат турларининг кўпайиши ва фаолият соҳаси кенгайишига олиб келинмоқда. Шу боисдан, тижорат банкларида ишлаш лаёқати юқори бўлган мутахассисларни тўғри танлаш, уларнинг малакасини доимий равишда ошириб бориш ва профессионал кадрлардан иборат HR “human resources” брэндини яратиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Кадрлар сиёсатини тўғри ташкил қилиниши нафақат ҳозирги кундаги фаолиятни ташкил қилишда, балки тегишли чораларни кўриш орқали узок мудатда унинг ривожлантиришда ҳам ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасидаги ташкилотлар томонидан ягона кадрлар сиёсатини олиб бориш, ходимларни самарали бошқариш орқали инсон ресурсларини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида” ги ПФ–5843 сонли Фармони қабул қилинди.

Шу жиҳатдан тиждорат банкларида ҳам номзодларнинг оқилона ва шаффоф танловини ташкил этиш, мавжуд кадрлардан самарали фойдаланиш ва уларни жой–жойига қўйиш ва ротацияси, шунингдек, кадрлар захирасини сифатли шакллантириш, ходимларнинг меҳнаги самарадорлиги ва мотивациясини оширишни таъминловчи кадрлар сиёсатини амалга оширувчи замонавий тизимни босқичма–босқич жорий қилиш бўйича чора–тадбирлар амалга оширилди. Мазкур Фармон ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бир қатор тиждорат банклари 2019–2023 йиллар учун банк ходимларини бошқариш сиёсати ва банкнинг стратегик мақсадларига эришишни таъминловчи юқори малакали кадрлар салоҳиятини шакллантириш борасидаги чора–тадбирлар ишлаб чиқилган.

Тиждорат банкларида кадрлар сиёсатининг асосий вазибалари куйидагилардан иборат:

- ходимларни танлаш ва уларни иш жараёнига мослаштириш;
- ходимларни баҳолаш (KPI) ва самарали мотивация қилиш;
- ходимларни ривожлантириш;
- иқтидорларни бошқариш ва кадрлар захирасини шакллантириш;
- корпоратив қадриятларни ривожлантириш;
- мавжуд бўш иш ўринларига номзодларни танлов асосида саралаб олиш

тартиби куйида келтирилган босқичларда амалга оширилади:

- номзодларнинг резюмелари таҳлили;
- тест синовлари (касбга оид, мантиқий фикрлаш, банк тизимига оид қонунчиликни ва хорижий тилларни билиш даражаси);
- номзоднинг банк қадриятларига мос келиши бўйича суҳбат;
- номзоднинг профессионал ва лидерлик компетенциялари бўйича суҳбат.

Ходимларни ўқитиш ва ривожлантириш сиёсати бўйича. Энг аввало, банк ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш, малакасини ошириш бўйича узлуксиз тизим яратилган бўлиб, у ўз ичига чет эл халқаро ташкилотлари, молия институтлари, чет эл банклари ва бошқа ташкилотлар томонидан ташкил этилаётган семинар, ўқув курслари, тренинглар, халқаро анжуманлар, стажировка ва хорижий хизмат сафарларини қамраб олади.

Бугунги кунда тижорат банки ходимлари учун Халқаро валюта фонди (ХВФ), Япониянинг халқаро ҳамкорлик маркази (JICA), Корея халқаро ҳамкорлик агентлиги (KOICA), Япония сиёсий фанлар миллий институти (GRIPS), Япониянинг Цукуба ва Хитотсубаши университетлари, Япониянинг такомиллашган грант дастури (JDS) ҳамда Япония халқаро университетларининг бошқа грантлари асосида магистратура йўналишларида танлов асосида таҳсил олиш имкониятлари мавжуд.

Замонавий банкда иш жараёнини ташкил қилишда нафақат истеъмолчилар устуворликлари, балки ходимларнинг талаб ва эҳтиёжларига йўналтирилган кадрлар сиёсатини ишлаб чиқишни тақозо этади. Хусусан ғарб давлатларида аҳолининг моддий жиҳатдан фаровонлиги юқори бўлганлиги учун меҳнат фаолиятида рағбатлантиришда иқтисодий усулларнинг аҳамияти пасайиб бормоқда. Уларда биринчи ўринга ўз интеллектуал ва маданият даражасини ошириш кўзда тутилган.

Умуман олганда банк–молия тизими ривожланган мамлакатларида кадрлар сиёсатини юритишнинг ўзига хос бўлган ёндашувлари мавжуд. Жумладан, Европа давлатлари банк тизимида кадрлар билан иш олиб бориш ва кадрлар сиёсатини белгилашга доир икки ёндашув мавжуд:

Биринчи ёндашув — инсон ресурсларини бошқариш, мазкур муаммони ҳал қилишнинг стратегик жиҳатларини, шу жумладан ижтимоий ривожлантириш масалаларини қамраб олади.

Иккинчи ёндашув — персонални бошқариш эса кўпроқ кадрлар билан оператив иш олиб боришга қаратилгандир.

Америка пул–кредит тизими Европа мамлакатларига қараганда анча ёш. Шунинг учун АҚШда банкда банкларни бошқарувчи менежерлар ходимлар билан ишлашда куйидаги муҳим хусусиятларни инобатга олади:

- банкларда йиллик шартнома асосида ишга қабул қилиш тизимини жорий этиш;
- барча ходимлар ўз мутахассислиги бўйича турли дастурларда қайта ўқитиш;
- ходимларни ишга қабул қилиш жараёнида номзодларни саралаб олишда тест натижаларига асосий эътибор қаратиш;
- кадрлар қўнимсизлиги йилига 20–25%дан ошмаслиги ва бошқалар.

АҚШда кўплаб банклар кадрлар сиёсати ва банк хавфсизлигини таъминлашда полиграфларни ишга олишади. Улар ишга олиш жараёнида номзоднинг мутахассислиги, аввалги иш жойи, соғлиги, алкоголь ёки гиёҳвандликка мойиллиги тўғрисидаги саволларга берилган жавобларнинг тўғри ва самимийлигини текширади. Шунингдек, полиграф тестларидан банкда ўғирлик

содир этилганда ёки бошқа зарар етказилганда ходимларни текшириб туришда ҳам фойдаланилади.

Япония банклари бошқаруви эса ходимларни Европа ва АҚШ банкларига қараганда анча самарали танлаш ва бошқариш имконини беради. Японияликлар томонидан бошқариладиган АҚШ молия институтларида меҳнат унумдорлиги америкаликлар томонидан бошқариладиган банкларга қараганда 35–45 фоизга юқори эканлиги бунга яққол мисолдир. Япония банкларининг кадрлар хизмати кадрлар танлашни университетлардаги 2–3 курс талабалари орасидан бошлайди. Танланган талабалар банкнинг топ менежерларидан амалиёт тўғрисида маърузаларни ўз ичига олган қўшимча дастур бўйича ўқитилади. Ушбу жараёнга сарфланадиган маблағ узоқ муддатли кредит ёки маълум муддат банкда ишлаш шarti билан ажратилади. Бунга сабаб Японияда “умрбод бандлик” тизими мавжуд бўлиб, у иш стажига қараб иш ҳақининг барқарор ўсиб бориши ва турли хил қўшимча ижтимоий нафақалар олишни назарда тутди. Ходимларни нафақат моддий, балки маънавий рағбатлантириш тизими ва горизонтал тарзда ўрин алмаштириш тизими қўлланилади. Бу барча бўлимлар ишини ўрганиш ва банк фаолияти тўла баҳолаш имконини беради. Германиядаги кўплаб банклар тенг тамойиллар асосида шаклланган. Жумладан: кадрлар бўлими ходимларини махсус дастурларга мувофиқ қайта тайёрлаш; мамлакатдаги ва чет элдаги энг яхши банкларда амалиёт ўташи; турли тоифадаги кадрларни доимий равишда қайта тайёрлашни (тренинглари) амалга ошириш; тажрибага, маҳорат даражасига, иш жараёнига янги усулларини жорий этиши, хорижий тилларни билишга қараб ходимларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш тизими жорий қилинган.

Хуллас, тижорат банкларида инсон ресурсларидан самарали фойдаланишга асосланган кадрлар сиёсатини ишлаб чиқиш ва ундан оқилона фойдаланиш банк хизматлар сифати ҳамда унинг HR “human resources” брендини шаклланишига хизмат қилади.

Шаффоф номзодлар танлови, мавжуд кадрлардан самарали фойдаланиши ва уларни жой–жойига қўйиши ҳамда кадрлар захирасини сифатли шакллантириши, шунингдек, ходимларнинг меҳнати самарадорлиги (KPI) ва мотивациясини оширишга қаратилган кадрлар сиёсати тижорат банкларига бўлган ишончда намоён бўлади.

АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИДА ДИВИДЕНД СИЁСАТИ ШАКЛАНТИРИШ НАЗАРИЯЛАРИ

Б.В. Набижанов,
ТДИУ, тадқиқотчи

«Дивиденд сиёсати» атамаси акциядорлик жамиятиларида фойданинг тақсимланиши билан боғлиқ. Бироқ, ушбу бўлимда кўриб чиқиладиган фойдани тақсимлаш тамойиллари ва усуллари нафақат акциядорлик жамиятлари, балки исталган ташкилий–ҳуқуқий фаолият шаклидаги корхоналарга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин. Акциядорлик жамиятида фойдани тақсимлаш унинг энг мураккаб вариантлари ифодалайди, шу сабабли у ушбу механизмнинг барча жиҳатларини кўриб чиқиш учун танлаб олинган.

Умуман олганда «дивиденд сиёсати» атамасининг кенгроқ талқинида муқдорнинг корхона ўз капитали умумий суммасига қўшган ҳиссасига мувофиқ унга тўланадиган фойда улушини шакллантириш механизми тушинлиши лозим.

Дивиденд сиёсатини ишлаб чиқишнинг асосий мақсади муқдорларнинг фойдани жорий истеъмол қилиши ва унинг корхона бозор қийматини максимал қилувчи ва унинг стратегик ривожланишини таъминловчи келажакдаги ўсиши ўртасида зарур пропорционалик ўрнатиш ҳисобланади.

Шу мақсаддан келиб чиқиб, дивиденд сиёсати тушунчаси қуйидаги тарзда ифодаланиши мумкин: дивиденд сиёсати корхонанинг бозор қийматини максимал қилиш мақсадида фойданинг истеъмол қилинадиган ва капиталлаштириладиган қисмлари ўртасидаги пропорцияни оптималлашдан иборат бўлган фойдани қўллаб–қувватлаш умумий сиёсатининг таркибий қисмини ифодалайди.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда оптимал дивиденд сиёсатини шакллантиришга кўп сонли назарий тадқиқотлар бағишланган.

Дивиденд сиёсатини шакллантириш билан боғлиқ энг тарқалган назариялар қуйидагилар ҳисобланади:

1. Дивидендлар мустақиллик назарияси.

Унинг муаллифлари – Ф.Модильяни ва М.Миллернинг таъкидлашича, танланган дивиденд сиёсати на корхонанинг бозор қийматига (акциялар нархига), на жорий ва истиқболдаги даврда муқдорлар фаровонлигига таъсир кўрсатмайди, чунки бу кўрсаткичлар тақсимланадиган эмас, балки шакллантириладиган фойда миқдорига боғлиқ бўлади.

Ушбу назарияга мувофиқ дивиденд сиёсатида фойдани бошқариш механизмида пасив роль ажратилади. Бунда улар ўз назариясини фойдани бошқариш реал амалиётида таъминлаб бўлмайдиган кўп сонли чекловларни қўшганлар.

Амалий фойдаланиш борасидаги заифлигига қарамай, ММ назарияси дивиденд сиёсатини шакллантириш механизмнинг оптимал ечимларини излаб топишда бошланғич нуқтага айланди.

2. Дивидендларнинг афзаллик назарияси (ёки «узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши»).

Унинг муаллифлари – М.Гордон ва Д.Линтнернинг таъкидлашича, жорий даромаднинг ҳар битта бирлиги унинг «рискдан тозалангани» туфайли келажакка олиб қўйилган даромадга нисбатан унга хос бўлган риск туфайли доимо қимматроқ туради. Ушбу назариядан келиб чиқадиган бўлсак, дивиденд тўловларини максималлаштириш фойдани капиталлашдан кўра афзалроқ саналади.

Бироқ, бу назарияга қарши бўлганлар кўпчилик ҳолларда дивидендлар шаклида олинган даромад барибир ўзининг ёки унга ўхшаш акциядорлик жамиятининг акцияларига қайта инвестиция қилинади, бу эса риск омилидан у ёки бу дивиденд сиёсати фойдасига далил сифатида фойдаланишга имкон бермайди деб таъкидлайдилар (риск омили фақат мулкдорлар менталитети билан ҳисобга олиниши мумкин; у дивиденд сиёсатининг характери билан эмас, балки у ёки бу компаниянинг ҳўжалик фаолиятидаги риск даражаси билан белгиланади).

3. Дивидендларни минималлаштириш назарияси (ёки «солиқларни афзал кўриш назарияси»).

Ушбу назарияга мувофиқ дивиденд сиёсати самарадорлиги мулкдорларнинг жорий ва қутилаётган даромадлари бўйича солиқ тўловларини минималлаштириш мезони билан белгиланади.

Дивидендлар шаклида олинадиган жорий даромадларни солиққа тортиш ҳар доим қутилаётган даромадларни солиққа тортишдан катта бўлиши (вақт бўйича пул қиймати омили, капиталлаштирилган фойдага солиқ имтиёзлари ва ҳ.к.) сабабли дивиденд сиёсати дивиденд тўловларини минималлаштириш, мос равишда, мулкдорлар умумий даромадининг энг юқори солиқ ҳимоясини олиш учун фойданинг капиталлашувини максимал қилишни таъминлаши лозим.

Бироқ, дивиденд сиёсатига бундай ёндашув даромад даражаси паст бўлган, дивиденд тўловлари шаклида жорий даромад тушумларига мунтазам эҳтиёж сезадиган кўп сонли майда акциядорларни қониқтирмайди (бу компаниялар акцияларига талаб ҳажмини, мос равишда бу акцияларнинг котировка қилинадиган бозор нархини ҳам пасайтиради).

4. Дивидендлар сигнал назарияси (ёки «сигнал бериш (огоҳлантириш) назарияси»).

Мазкур назария акциялар жорий реал бозор қийматини баҳолашнинг асосий моделлари базис элемент сифатида улар бўйича тўланадиган дивидендлар ҳажмидан фойдаланишига асосланади.

Шундай қилиб, дивиденд тўловлари даражасининг ўсиши автоматик равишда акциялар реал қиймати, мос равишда котировка қилинадиган бозор қиймати ўсишини белгилаб беради, бу эса уларни сотишда акциядорларга қўшимча даромад келтиради.

Бундан ташқари, катта дивидендлар тўланиши шундан «огоҳлантирадики», компания кўтарилиш босқичида турибди ва яқин келажакда фойданинг сезиларли ўсиши кутилмоқда.

Бу назария тезкор олинган ахборот акцияларнинг бозор қиймати ўзгаришларига жиддий таъсир кўрсатадиган фонд бозорларининг «очиқлик» даражаси юқорилиги билан чамбарчас боғлиқ.

5. Дивидендлар инвестицион сиёсати. Унинг муаллифи Дж.Уолтер корхонанинг бозор қийматини (унинг акциялари котировкасини) максималлаштирган ҳолда дивиденд сиёсати билан энг катта алоқага унинг инвестицион фаолияти даромадлилик даражасини ҳисобга олган ҳолда эришилади деб таъкидлайди.

Агар корхона инвестицияларининг даромадлилик даражаси унинг акциялари даромадлилик даражасидан ортиқ бўлса, дивиденд тўловлари ҳажми камайиши мумкин. Аксинча, корхона инвестицияларининг даромадлилик даражаси унинг акциялари даромадлилик даражасидан паст бўлса, дивиденд тўловлари ҳажми ўсиши мумкин.

6. Дивиденд сиёсатининг акциядорлар таркибига мувофиқлик назарияси (ёки «мижозлар назарияси»).

Ушбу назарияга мувофиқ компания акциядорларнинг кўпчилиги кутаётган натижаларга, уларнинг менталитетига мос келадиган дивиденд сиёсатини амалга ошириши лозим.

Агар акциядорларнинг асосий таркиби (акциядорлик компанияси «мижозлари») жорий даромадни афзал кўрадиган бўлса, дивиденд сиёсати фойдани асосан жорий истеъмол мақсадларига йўналтиришдан келиб чиқиши лозим.

Аксинча, акциядорларнинг асосий таркиби кутилаётган даромадларни оширишни афзал кўрадиган бўлса, дивиденд сиёсати асосан фойдани тақсимлаш жараёнида уни капиталлаштиришдан келиб чиқиши лозим. Акциядорларнинг бу дивиденд сиёсатига рози бўлмаган қисми ўз капиталини бошқа компаниялар акцияларига қайта инвестициялайди, натижада «мижозлар» таркиби анча бир-хиллашади.

Бу назариялардан амалда фойдаланиш дивиденд сиёсатини шакллантиришга учта ёндашувни – «консерватив», «ўртача (муросали)» ва «агрессив» ёндашувни ишлаб чиқишга имкон берди. Бу ёндашувларнинг ҳар бирига дивиденд сиёсатининг белгиланган тури мос келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ковалев В.В. *Введение в финансовый менеджмент*. М.: Финансы и статистика, 2015 – 756 с.
2. Ковалев В.В. *Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности*. М.: Финансы и статистика, 2016 – 443 с.;
3. Кравчук Д.Н. *Рынок ценных бумаг*. М.: Феникс, 2017 – 364 с.
4. Крейнина М.Н. *Финансовый менеджмент*. – М.: ДиС, 2016 – 321 с.
5. Павлова Л.Н. *Финансы предприятий*, М.: Юнити, 2015 – 280 с.
6. Палий В.Ф. *Анализ деятельности акционерного общества*. М.: Финансы и статистика, 2016 – 322 с.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДА ХАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

И. Б. Жумаев

Мамлакатимизнинг халқаро молия институтлари билан ҳамкорлик қилиши мамлакат иқтисодийотининг инвестиция фаолиятини ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирги даврга келиб, халқаро молия институтлари мамлакатимиз инфрагузимаси, энергетикаси, саноати ва иқтисодийотимизнинг реал секторларини молиялаштиришда фаол иштирок этиб келмоқда.

Ҳозирги даврда инвестиция муҳитини яхшилаш соҳасида олиб борилаётган ислохотларнинг стратегик мақсади – тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун мамлакатда 2022 йилгача Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг «Бизнес юритиш» ҳисоботидаги жаҳон мамлакатларининг биринчи йигирматалиги даражасига мос келадиган энг қулай шарт–шароитларни яратиш эканлиги белгилаб қўйилди. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси тури халқаро молиявий ва минтақавий иқтисодий ташкилотлар аъзоси бўлган ҳолда жаҳон бозорига интеграциялашувни янада фаоллаштириш мақсадида республикамизда халқаро молия институтлари билан ҳамкорликнинг ривожланиши ва халқаро бизнесни ташкил этиш шароитларига сезиларли таъсир ўтказмоқда.

Ўзбекистон инвестиция сиёсатида олиб борилаётган изчил ва мақсадли ислохотлар унинг нафақат жаҳонда давом этаётган пандемиянинг таъсири ва оқибатларидан ишончли тарзда ҳимояланишига, балки инвестиция фаолиятида муҳим ва сифат ўзгаришларига эришиш, иқтисодийотнинг реал секторига инвестиция лойиҳалари ҳажмини кенгайтириш инвестиция фаолиятини молиялаштириш даражасини тубдан яхшилаш имконини бермоқда. Мамлакатимиз инвестиция сиёсатининг барқарор ва ишончли фаолият юритиши, унинг жаҳон молия бозоридаги нуфузи ортиб бориши, шунингдек, мамлакатимизни иқтисодийотини модернизация қилиш йўлидаги ҳаракатлари дунё жамоатчилиги, шунингдек, қатор нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан эътироф этилмоқда.

Халқаро молия институтлари билан ўзаро ҳамкорлик доирасидаги муаммоларни ўрганишнинг айрим назарий–концептуал жиҳатларини ишлаб чиқишда хорижлик иқтисодчи олимлардан халқаро молиявий муносабатлар соҳасида таниқли олим Д.М. Михайлов жаҳон молия бозорини унда муомалада бўлган воситалар нуқтаи назаридан кўрсатиб ўтади. Бунда унинг фикрича, жаҳон ссуда капитали бозори ва жаҳон молия бозори “тушунча нуқтаи назаридан бу тушунчадан кўпроқ амалий фойдаланишда ўхшаш категориялар ҳисобланади” [1], жаҳон молия бозорида эса қарз капитали, қарз воситалари ва ҳосилавий шартномалар савдо объектлари сифатида намоён бўлади. Шунингдек, С.В. Бажановнинг фикрича, “халқаро молия бозори – иқтисодий муҳит бўлиб, унда

суда капитали эркин муомаладаги валюта сифатида намоён бўлади. Суда капитали ҳаракати фақатгина эркин муомаладаги валютада амалга оширилувчи мамлакатларда миллий ва халқаро молия бозорлари тушунчалари мос келади”. Бошқача айтганда, муаллиф халқаро молия бозори тушунчасини “умумийлик (яхлитлик) сифатида изоҳлаб, у суда капиталининг айланишига асосланади” [2].

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан А. Ваҳобов, Н.Жумаев, У.Бурхоновларнинг “Халқаро молия муносабатлар” Ўқув қўлланмасида [3] “Халқаро молия бозорлар – мамлакатлар миллий манфаатларини ҳимоя қилувчи тамойилларига асосланган бўлиб бу давлатлараро ҳар томонлама ҳамкорликни бир кўринишдаги халқаро молия бозорлари ва уларнинг фонди кўринишдаги умумжаҳон бозорлар йигиндисиدير ёки давлатларни ягона молия ва кредит сиёсатини амалга оширувчи бозорлар мажмуасидир деб таъриф беришган.

Шунингдек, Ж.Х. Атанязов, Э.Д.Алимардоновларнинг “Халқаро молия муносабатлари» номли дарслигида жаҳон молия бозорини таркиби ва мазкур бозорга чиқиш механизми тўғрисида фикр билдиради. Хусусан, жаҳон молия бозори миллий молия бозори ва халқаро молия бозоридан таркиб топганлигини эътироф этади. Муаллифлар, чет эл қимматли қоғозлар яъни, мамлакатларда еврооблигацияларни халқаро муомалага чиқариш орқали юзага келаётган бозорлар йигиндисиدير деб эътироф этишган [4].

Республикамиз иқтисодиётини трансфорциялашда ва халқаро иқтисодий муносабатларида, айнан халқаро молия институтлари давлатлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан мавзунинг долзарблиги юқорида келтирилган таърифлар асосида намоён бўлади.

Республика иқтисодиётда амалга оширилаётган ҳар қандай инвестициялар қандай қўшимча қиймат, иқтисодий самара келтиришидан қатъий назар, уларнинг барчаси ижтимоий манфаатлар учун хизмат қилиши лозим. Ҳарчи, инвестицияларни амалга оширувчи ҳам, унинг натижасига манфаатини боғловчи ҳам инвестиция фаолиятида қатнашувчи субъектлар ҳисобланади. Мамлакатда амалга оширилаётган фаол инвестиция сиёсати, ўз навбатида, ижтимоий самара ва фаровонликни оширишга олиб келмоқда.

Шунинг учун фаол инвестиция сиёсатини изчил давом эттириш Ўзбекистоннинг дунё миқёсидаги аҳоли фаровонлиги кўрсаткичи ва инсон тараққиёти индексининг ҳам яхшиланишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Халқаро молия институтлари йирик молиявий ресурслар ва аҳамиятли ваколатларга эга бўлиб ҳозирги кунда бу ташкилотлар жаҳон молия–кредит муносабатларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Халқаро молия институтлари билан ҳамкорлик мамлакат учун нафақат йирик маблағларни иқтисодиётга жалб қилиш имконини беради, балки жаҳон молиявий муносабатларида ўз ўрни ва овозиға эга бўлиш имкониятини яратади. Халқаро молия институтлари билан ҳамкорлик алоқаларини кенгайтириш ҳар бир давлат учун муҳим масалалардан ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон бир қатор халқаро молия ташкилотларининг аъзоси ва бу ташкилотлар билан икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорлик муносабатларига эга. Сўнги йилларда халқаро молия институтлари иқтисодий

агентларнинг ўзаро муносабатлари, воситалари ва операциялари фавқулодда турли-туман бўлиб, жуда мураккаб шакллarga эга бўлмоқда. Шунингдек ўзаро клиринг жараёни юз берди, бу халқаро молия ташкилотларининг умумий тарзда унда муомалада бўлган молиявий воситаларининг турли-туманлиги нуқтан назаридан кўриб чиқиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси ва Европа тикланиш ва тараққиёт банки ўртасида 2019 йилда умумий қиймати 246,1 миллион АҚШ доллари тенг куйидаги лойиҳалар бўйича кредит шартномалари имзоланди⁷⁵:

– Навоий ИЭСдан Бесопанда жойлашган 220 кВ электр узатиш тармогини улаш/узиш пунктигача 177 км узунликдаги 500 кВ габаритдаги 220 кВ электр линиясини қуриш (кредит суммаси 96,1 млн. АҚШ доллари, "Ўзбекистон миллий электр тармоқлари" АЖ ижроия агентлиги);

– Қашқадарё вилояти Қарши шаҳри канализация тизимларини қайта таъмирлаш ва қурилиш ишлари (кредит миқдори 60,0 млн. АҚШ доллари ижро этувчи агентлик – Уй-жой коммунал хўжалиги вазирлиги);

– Хоразм вилояти Ургенч, Хива ва Питнак шаҳарлари канализация тизимларининг қайта таъмирлаш ва қурилиш ишлари (кредит миқдори 90,0 млн. АҚШ доллари, ижро этувчи агентлик – Уй-жой коммунал хўжалиги вазирлиги).

Халқаро ривожланиш банклари томонидан 2020 йилнинг биринчи чорагида МДХ мамлакатларида молиялаштириш учун 2294,5 млн. АҚШ доллари ажратилди, шундан, хусусий секторни молиялаштириш 41 фоиз, мустақил молиялаштириш – 59 фоизни ташкил этган. Шунингдек, инвестиция ва лойиҳавий молиялаштириш ҳажми МДХ мамлакатларида хусусий секторга 2019 йилнинг IV чорагига нисбатан 22 фоизга камайди яъни, 950,4 млн. АҚШ долларини ташкил қилди.

Олгита халқаро молиявий институт жумладан, Евроосиё тараққиёт банки, Халқаро иқтисодий ҳамкорлик банки, Халқаро молия корпорациялари, Қора денгиз савдо ва ривожланиш банки, Россия-Қирғизистон ривожланиш жамғармалари томонидан 27 та янги лойиҳаларни молиялаштиришди.

Халқаро молия ташкилотларининг ҳисоб-китобларига кўра, Осиё мамлакатлари иқтисодиётини ривожлантириш учун 2010–2020 йиллар мобайнида 8,0 трлндан ортиқ маблағ зарур бўлади⁷⁶.

Мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб Ўзбекистон бир қанча халқаро ва минтақавий халқаро молия ташкилотлари билан мустаҳкам алоқа ўрнатди. Мамлакатимиз 1995 йилда Осиё тараққиёт банкининг аъзолигига эга бўлди ва 1997 йилда Тошкентда ОТБ ваколатхонаси очилди.

Ўзбекистоннинг ОТБ билан ҳамкорлиги барча тармоқларни ривожлантиришни қамраб олган бўлсада, амага оширилаётган дастур ва лойиҳаларда асосий ўринни 4 та устувор тармоқлар ташкил этади.

Озарбайжонда (11 фоиз) агросаноат сектори 151,2 млн. АҚШ доллари киритган. Қирғизистонда (11 фоиз) учта лойиҳалар учун 145 миллион АҚШ

⁷⁵ <https://review.uz/oz/post/ebrr-i-uzbekistan-podpisali-zaemniye-soglasheniya-na-246-mln>

⁷⁶ www.adb.org. Estimating Demand for Infrastructure in Energy, Transport, Telecommunications, Water and Sanitation in Asia and the Pacific: 2010-2020

доллари киритган. Туркменистон ва Украина давлатлари ушбу молия институтларидан маблағ жалб этмаган. Умуман олганда 2020 йил биринчи чорагида Ўзбекистон республикаси иқтисодиётига халқаро молия институтларининг жами 908,4 млн. АҚШ доллари миқдорида маблағ киритилган.

Ҳозирги кунда Ислом молия тизими тушунчаси кўплаб мамлакатлар молиячиларининг тобора қизиқтириб бормоқда. Хусусан, турли мамлакатларда, ҳаттоки аксарият аҳолиси ислом динига мансуб бўлмаган давлатларда ҳам, жумладан АҚШ ва Буюк Британияда, ушбу молиявий институт анъанавий банк хизматларига муқобил молиялаш тизими сифатида барқарор ривожланмоқда. Шунинг учун ислом банкчилигини ўрганиш ва анъанавий банк тизимига муқобил молиялаш шакллари ривожлантириш лозим.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) 1973 йил 18 декабрда Ислом Конференцияси Ташкилотига (ИКТ) аъзо мамлакатлар молия вазирлари йиғилишида ташкил этилган ва ўз фаолиятини 1975 йил октябрь ойида бошлаган.

ИТБнинг бош офиси Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида жойлашган. Шу билан бирга, банкнинг Работ (Марокаш), Куала-Лумпур (Малайзия), Олма ота (Қозоғистон), Дакар (Сенегал), Парамарибо (Суринам), Бандунг (Индонезия), Дакка (Бангладеш), Анқара (Туркия), Кампала (Уганда), Қоҳира (Миср), Абужа (Нигерия) каби шаҳарларда 13 та ваколатхона ва 11 та минтақавий марказ мавжуд.

Ислом Конференцияси Ташкилотига (ИКТ) аъзо барча давлатлар ИТБга аъзо бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳозирги вақтда Банк ўзига 57 аъзо давлатларни бирлаштиради. Тўланган акциялар ҳажми бўйича банкнинг асосий акциядорлари Саудия Арабистони, Кувайт, Ливия, Туркия, Бирлашган Араб Амирликлари, Эрон, Миср ва Қатар ҳисобланади.

ИТБнинг низом жамғармаси 100 миллиард ислом динори бўлиб, 10 миллион акцияга бўлинади. Ҳар бир акциянинг номинал қиймати 10 000 ислом динорини ташкил қилади. Ҳар бир аъзо давлат Банк бошқарув Кенгашига ўзининг бошқарувчиси ва бошқарувчи ўринбосарини киритган. Бошқарув Кенгаши йилига бир марта банкнинг ўтаётган йил фаолиятини кўриб чиқиш ва келгуси сиёсатини белгилаш ҳақида қарор қабул қилиш учун йиғилади.

Ўзбекистон Ислом тараққиёт банки гуруҳи таркибидаги Хусусий секторни ривожлантириш ислом корпорацияси (ХСРИК) ва Халқаро ислом савдо-молия корпорацияси (ХИСМК) билан ҳамкорлик қилади. ХСРИК шу кунгача 15 та тижорат банклари ва 2 та лизинг компанияси билан ҳамкорликни йўлга қўйган ва бугунги кунгача банкларга 285 миллион АҚШ доллари миқдорида молиялаштириш линияларини ажратган. ХИСМК томонидан маъқулланган лойиҳалар қиймати эса 82 миллион АҚШ долларини ташкил этади.

Шунингдек, бугунги кунда банкнинг Алоқабанк, Asia Alliance Bank ва Туронбанк билан ҳамкорликдаги жами 30 миллион АҚШ долларлик молиялаштириш линиялари мавжуд. ХИСМК томонидан эса, Asia Alliance Bank, Капиталбанк, Ўзсаноатқурилишбанк ва Трастбанкга жами 32 миллион АҚШ

долларлик молиялаштириш линиялари ва Молия вазирлиги хузуридаги жамғармага 50 млн. АҚШ доллари ажратилган⁷⁷.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 майдаги “Ислом тараққиёт банки гуруҳи ва Араб мувофиқлаштириш гуруҳи жамғармалари билан ҳамкорликни янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги Қарорига асоан 2019–2021 йилларда Ислом тараққиёт банки билан биргаикда жами умумий лойиҳа қиймати 2 042,2 млн. АҚШ доллари миқдорида маблаг ажратиш учун «Йўл харитаси» тасдиқланган. Шунга мувофиқ, Ислом тараққиёт банки томонидан 1745,4 АҚШ доллари миқдорида кредитлар ажратилиши кўзда тутилган.

Йиллик 15–20% ўсиш суръатига эга Исломий банк дунё бўйлаб ўзининг уфқларини кенгайтirdи ва 75 дан ортиқ мамлакатда ўз муассасаларига эга.

Диний эътиқодларга таянган, фоиз, кредит ва шу каби банк хизматларидан фойдаланишни истамаган аҳоли қатлами учун Исломий молиялаштириш тамойилларига асосланган банк хизматлари таклиф этилса, бу Ўзбекистон иқтисодийотининг ўсиши ва ички инвестиция ҳажмининг ортишига катта туртки бўлади.

Бугунги кунда Ўзбекистон ва Жаҳон банки ҳамкорлигида 25 га яқин лойиҳа амалга оширилмоқда. 5 миллиард 700 миллион доллар миқдорида маблагни ташкил этган ушбу лойиҳалардан кўзланган мақсад ичимлик сувини яхшилаш, қишлоқ хўжалиги соҳасини ислоҳ қилиш, тиббиёт, йўл инфратузимасини ривожлантириш каби йўналишлар равнақига қаратилган.

Шунингдек, Молия вазирлиги ва Жаҳон банки ҳамкорлигида “Институционал салоҳиятни ошириш” лойиҳасини амалга ошириш кўзда тутилган. Мазкур лойиҳада асосан мамлакатимизда давлат молиясини бошқаришни ривожлантириш, корпоратив секторнинг бозор амалиётлари учун шароитларни яхшилаш, иқтисодий ислохотларни қўллаб–қувватлаш механизмларини такомиллаштириш кўзда тутилган.

Умумий қиймати 33 миллион АҚШ долларига тенг бўлган ушбу лойиҳа Жаҳон банки гуруҳига кирувчи Халқаро тараққиёт уюшмаси томонидан молиялаштирилади. Лойиҳанинг асосий мақсади давлат молия тизимини институционал кучайтиришга ҳамда бу тизимни ҳар жиҳатдан янада такомиллаштиришдир. Ушбу лойиҳа учта муҳим йўналишни ўзида ифода этади. Бундан мақсад давлат молиясини бошқариш соҳасини такомиллаштириш, давлат активларини самарали бошқариш ва давлат корхоналарини ислоҳ қилиш, иқтисодий ислохотларни қўллаб–қувватлаш ҳамда шу мақсадда Ўзбекистон республикаси президенти хузурида 2019 йилнинг январида тузилган Иқтисодий кенгашга ислохотларни мувофиқлаштириш йўналишида кўмаклашишдир.

Юқорида таҳлил этилган маълумотлар асосида қайд этилган фикрларга асосан куйидаги хулоса ва таклифлар шакллантирилди:

Жаҳон банкининг ҳисоботида келтирилган 24 та Европа ва Марказий Осиё давлатларидан фақат Ўзбекистонда 2020 йил натижалари бўйича ЯИМнинг

⁷⁷ <https://review.uz/post/zbekistonda-islomiy-moliya-va-bankchilikka-blgan-iziish-ortib-bormoda>

ўсиши прогноз қилиниб, қолган давлатларда – ёки «ноль» ҳолат, ёки пасайиш, айрим давлатларда эса – ЯИИМнинг кескин пасайиши прогноз қилинмоқда. Шунингдек, мазкур ҳисоботда келтирилган давлатлардан фақат иккитасида 2021 йилда кескин иқтисодий ўсиш кўрсаткичи таъкидланиб, мамлакатимизда ЯИИМни келгуси йилда 6,6 фоизга ўсиши башорат қилинмоқда.

Ушбу ижобий ҳолатнинг бош мезони сифатида – мамлакатимизда пандемия шароитида ҳам ишбилармонлик муҳитини сақлаб қолиш ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш орқали кенг аҳоли қатламларини иш билан бандлигини йўлга қўйишга қаратилган ҳаракатларни кўриш мумкин.

Халқаро молия институтлари билан ҳамкорликда мамлакатимизда инвестиция фаолиятини ривожлантириш учун бир қанча лойиҳалар амалга оширилмоқда. Халқаро молия институтлари мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий–ижтимоий ислохотларни, ривожлантириш ва инвестиция фаолиятини молиялаштиришни модернизация қилишга мўлжалланган кўплаб лойиҳаларни молиялаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, халқаро молия институтлари билан Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорликни янада ривожлантириш ҳамда миллий иқтисодиётга чет эл инвестицияларини жалб этиш, молия бозорларидан узоқ муддатли ва кичик фоизларда кредитлар ва инвестицияларни молиялаштириш имкониятларини ривожлантириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Михайлов Д.М. *Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты.* – М.: Издательство «Экзамен», 2016. – С.150
2. Бажанов С.В. *Интеграция российского и международного финансового рынка. Автореферат диссертации на соискание степени доктора экономических наук.* – СПб.: СПбГУЭФ, 2006.
3. А.Ваҳобов, Н.Жумаев ва У.Бурхонов. *Халқаро молия муносабатлар, Дарслик. Шарқ Тошкент –2003.: 20 ва 28 бет.*
4. Ж.Х. Атаниязов, Э.Д.Алимардонов. *Халқаро молия муносабатлари» Тошкент – 2014.ЎФМЖ, Дарслик 279,280 ва 281 бетлар.*
5. <https://eabr.org/upload/iblock/4db/Obzor-MBR-1-kvartal-2020.pdf> *Обзор инвестиционной деятельности международных банков развития. I квартал 2020 года.*

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАРМОҒИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ ВА ЕЧИМЛАРИ

**Б.Н. Ишнйазов,
ТМИ, Мустақил изланувчи.**

Мамлакатимизда миллий инновацион тизимни изчил ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилаётганиги, ишлаб чиқаришда юқори технологияларни жорий этиш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда.

Кейинги йилларда ҳукуратимиз томонидан барча соҳаларга бўлгани каби қишлоқ хўжалиги инновацион фаолиятини молиялаштиришга қаратилган меъёрий ҳужжатларда тармоқни янада ривожлантиришга оид масалалар ўз ечимини топиб келмоқда, бунда эса қуйидаги яъни, илмий–амалий тадқиқотлар ва инновацион ишланмаларни ривожлантириш ва уларнинг натижаларини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш жараёнларига тадбиқ этишни рағбатлантириш бўйича амалий механизмлар яратиш, фан ва ишлаб чиқаришнинг янада мустаҳкам алоқасини таъминлаш кўзда тутилган.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инновацион фаолиятнинг муваффақияти кўпроқ даражада уни ташкил қилиш шакллари ва молиявий қўллаб–қувватлаш усуллари билан белгиланади. Хусусан қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни молиялаштириш тизими мулкчилик тури, мулк эгаларининг даражаси ва молиялаштириш шакллари билан фарқланади.

Ривожланган аграр соҳага эга бўлган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, уларнинг барчаси қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ корхоналарни молиялаштириш орқали ривожлантириб, интенсив ва инновацион йўлга ўтишларида ўзига хос «инновацион технологик инқилоб»ни амалга оширганлар. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ корхона ва ташкилотларнинг энг асосий муаммоси – ривожланган мамлакатларга нисбатан умумий техник ва технологик қолоқлик бўлиб, унда агроинновацион янгиланмадан фойдаланмаслик билан характерланади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш комплексининг инновацион ривожланиши унинг техник ва технологик жиҳатдан жуда паст даражада таъминланганлиги, йирик ва замонавий технологик ишлаб чиқаришни ташкил қилишга қурби етмайдиган жуда кўп фермер хўжаликларининг мавжудлиги, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги замонавий билмларга эга бўлган малакали кадрларнинг етишмаслиги, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича информацион материаллар, китоб–қўлланмалар ва маълумотларнинг анча камчилиги туфайли сустлашиб қолган. Агарда дунё миқёсида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича ном чиқарган мамлакатларда қишлоқ хўжалигини юритиш бевосита информацион технологиялар, генетика, инновацион интенсив усуллар билан боғлиқ бўлсада, мамлакатимизда бундай ишлар жуда кам даража ва миқёсда олиб борилади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалик ва бошқарув бўғини ходимларини қишлоқ

хўжалигидаги инновацион технологиялар билан таништириш, қишлоқ хўжалигида инфор­мацион технологияларни кенг миқёсда қўллашга эришиш, янги турдаги кўп ҳосил берадиган ва касалликларга чидамли ўсимлик ва саб­завотлар навларини чет мамлакатлардан олиб келиб, ҳаётга тадбиқ қилиш, чет мамлакатларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари борасидаги барча ижобий тажрибаларини ўрганиб, уларни мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг барча жабҳаларига тадбиқ қилиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, парвариш қилиш, йиғиш–териш, сақлаш, аҳолига етказиш ва қайта ишлашнинг прогрессив усулларини барча хўжаликларда қўллаш, тежамкорлик билан иш юритиш усулларини тадбиқ қилиш ҳамда фермер хўжаликлари уюшмаларида инновацион бошқармалар ташкил қилиб, унинг зиммасига бу билан боғлиқ барча ишларни амалга ошириш жараёнини координация қилишни топшириш ҳаётий муҳим стратегик масалалардан бўлиб қоляпти.

Бугунги кунда малакатимизда инновация фаолиятининг ривожланиш ҳолати, ундаги мавжуд шарт–шароитлар, мамлакат ижтимоий–иқтисодий тараққиётида унинг имкониятларидан фойдаланишга бўлган эҳтиёж ва унга боғлиқ истиқболли стратегиялар асосида ҳал этилиши долзарб бўлган қуйидаги муаммолар мавжуд:

- жаҳон инновация тизимига интеграциялашув даражасининг пастлиги, миллий инновацион тизимнинг, энг аввало, инновацион бизнес билан ҳамкорлик қилишга йўналтирилган махсус молия институтларининг етишмаслиги;
- давлат томонидан молиялаштириш тизими доирасида технологик устуворликларни танлаш ва амалга ошириш тизимининг паст самарадорлиги;
- жаҳон талабларига жавоб берувчи ҳуқуқий–меъёрий базанинг шакланмаганлиги;
- мулк ҳуқуқларини ҳимоялаш амалиётининг яхши ривожланмаганлиги ва у бўйича малакали, халқаро сертификатларга эга бўлган мутахассисларнинг етишмаслиги ҳамда уларни тайёрлашга бўлган эътиборнинг қониқарли даражада эмаслиги ва бошқалар.

Юқорида келтирилган муаммолар ечимини таъминлаш, Ўзбекистонда қулай инновацион тадбиркорлик муҳитини яратиш, инновация фаолиятини молиялаштиришнинг самарали тизимини шакллантириш, инновацион тадбиркорлик субъектлари фаолиятини давлат томонидан кенг қўллаб–қувватлаш ҳамда уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шу асосда мамлакатда миллий инновация тизимини барпо этиш ҳамда уни ривожлантириш мақсадида инновация соҳасида улкан тажрибаларга эришган хориж давлатлари тажрибаларидан келиб чиқиб улар амалиётида эришган ютуқларни Ўзбекистон шароитида қўллаш юзасидан қуйидаги тавсияларни бериш мумкин:

- инновацион янгилликлар асосида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни модернизациялаш;
- инновация жараёнлари соҳасидаги халқаро алоқаларни тартибга солиб бориш;
- мамлакатда инновацион инфратузилма–инновация фаолияти амалга оширувчи муассасалар фаолиятини ташкил этиш;

- инновация соҳасида кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жойлаштиришга, илмий салоҳиятли кадрларнинг ижод қилишлари учун зарурий шарт-шароитларни яратиш ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши шароитида, нафақат, рағбатлантирувчи чора-тадбирларни қўллаш, балки тўғридан-тўғри капитал киритиш орқали ҳам давлат томонидан фаолроқ тартибга солиш зарурияти сақланиб қолади. Давлат маблағлари, аввало:

- ✓ қишлоқ хўжалигида техника салоҳиятини тиклашга;
- ✓ мақсади дастурларга кўзда тутилган, қурилиши бошлаб қўйилган объектларни тугаллашга;
- ✓ қишлоқ хўжалиги фанининг, уруғчиликнинг, наслчилик ишларининг моддий-техникавий базасини, шунингдек, қишлоқ хўжалигида, ҳам қайта ишловчи тармоқларда сақлаш базасини мустаҳкамлашга;
- ✓ қишлоқда уй-жой қурилишига;
- ✓ қишлоқ хўжалигида бизнесни қўллаб-қувватлашга, индивидуал инвесторларнинг фаоллик даражаси энг паст бўлган фаолият йўналишлари (авариялар, табиий офатлар, экологик ҳалокатлар оқибатини бартараф этиш), ишлаб чиқаришнинг экологик хавфсизлигини таъминловчи объект ва тизимларни бунёд этишга йўналтирилиши керак.

Мамлакатда қишлоқ хўжалигида инновацияларни молиялаштириш орқали тармоқни янада ривожлантириш бўйича қуйидаги хулосаларни келтирсак бўлади:

1. Инновацияларни ишлаб чиқиш давлат гамхўрлигида давлат ва марказлашган кредит ресурсларидан тез қоплайдиган инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга қаратиш лозим.

2. Мамлакатда мавжуд илмий-техник салоҳиятидан максимал даражада фойдаланиш ва уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборат.

3. Марказлашган кредитдан ташқари усулларида бўлган лизинг, франчайзинг, факторинг каби турларидан фойдаланишни кенгайтириш.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалигини молиялаштириш орқали тармоқни модернизациялашнинг ҳозирги босқичида кўп тармоқли фермер хўжаликларини ва мажмуаларини моддий-техник қайта қуролаштириш ва реконструкция қилиш, улар фаолиятига янги ва тежамкор технологияларни жалб этиш муҳим аҳамият касб этади.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МУҚОБИЛ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

А. М. Бобоқулов

Бизнесни амалга оширишнинг кўплаб усуллари мавжуд ва бу чегара билан чекланмаган имкониятларни ўрганиш зарур, ақсинча, корхоналарни мустақил бирлик сифатида бошқариш ва сақлашнинг турли хил усуллари мавжуд. Бундан ташқари, дунёда иқтисодий вазият ҳисобга олинган ҳолда, бугунги кунда долзарб бўлган муқобил молиялаштириш манбалари каби тушунча мавжуд. Лизинг, франчайзинг ва факторинг, венчурли молиялаштириш, синдициялаштирилган кредит, краудфондинг ва краудинвестинг каби муқобил молиялаштириш манбаларини ўрганиш ва амалга ошириш республикамиз иқтисодиётининг энг долзарб масалаларидан биридир. Ишбилармонлар борган сари осон бўлган ва корхонага инвестицияларни жалб қилишнинг энг мураккаб жараёнига муқобил бўлишга имкон берадиган ушбу манбалардан фойдаланиш амалиётига тобора кўпроқ мурожаат қилмоқдалар.

Иқтисодиётни трансформациялаш, замонавий техника ва юқори технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни барпо этиш ва реконструкция қилиш учун инвестицияларни жалб қилиш жуда муҳим аҳамият касб этади. Бу авваламбор аҳоли бандлиги ва даромадларини ошириш каби муҳим ижтимоий–иқтисодий муаммоларни ҳал этиш имкониятини яратади. Шунингдек, инвестиция лойиҳаларини муқобил молиялаштириш манбаларини шакллантиришни ривожлантириш ва зарур шароитларни яратиб бериш ҳозирги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизда корхоналар инвестицион фаолият самарадорлигини ошириш ва уларнинг самарали фаолият олиб боришларига алоҳида эътибор қаратилган. Лекин шундай бўлсада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъбири билан айтганда, “иқтисодиёт ўсишининг юқори суръатлари ва инвестиция ресурсларига ўсиб бораётган талабни қаноатлантириш бир–бирига мувофиқ эмас. Мамлакатимиз ҳудудларига хорижий инвестицияларни жалб этиш ўта қониқарсиз аҳволда қолмоқда” [1].

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг муқобил усуллари такомиллаштириш соҳасида жуда кўп иқтисодчи олимлар илмий изланиш олиб борган.

Америкалик иқтисодчилар Ж.У.Фени, Н.Лайанг, С. Прауз, П.Д. Джонсонлар венчур капитали–кичик бизнес инновацион корхоналарини акциядорлик капиталини молиялаштириш деб тушунириб ўтганлар [2].

Канада банкининг монетар ва молиявий таҳлиллар бўлими мутахассиси Дж.Армстронг синдициялаштирилган кредитларга қуйидагича таъриф беришни таклиф этади: “Бу кредитлашнинг шундай инструментики, яъни молия бозорининг иштирокчиларига кредит рискларини тўғри прогноз қилиш имкониятини беради” [3].

Ф.Ш. Каримов “Селенг–лизингнинг бир тури бўлиб, унинг қўлланилиши бирлашган Европа лизинг жамияти томонидан ишлаб чиқилган қоидалар билан аниқланилади. Селенг икки тарафлама жараён бўлиб, масъулиятнинг махсус усулидир” деб таъриф беради[4].

Е.А.Панова томонидан эса кичик бизнес вакиллари томонидан краудфондингдан фойдаланиш ва краудфондинг категориялари таҳлил қилиб чиқилган. Краудфондингни кучли ва заиф томонлари аниқланган ва халқаро тажрибани иноботга олган ҳолда краудфондинг бозорини ривожланиш истиқболлари ўрганиб чиқилган[5].

Ушбу иқтисодчи олимларнинг илмий ишларида республикамизда инвестиция фаолиятини ноъананавий усуллари орқали молиялаштиришни ривожлантиришнинг илмий–назарий ва методологик асосларини такомиллаштиришнинг айрим жиҳатлари ёритилган. Буларнинг барчаси миллий иқтисодиётнинг инвестиция фаолиятини ноъананавий усуллари орқали молиялаштириш манбаларига таъсир этувчи омиллар асосида ривожланиш йўлларини тадқиқ этиш ва уларни молиявий таъминлашнинг илмий–назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш бўйича чуқур тадқиқотларни амалга оширишни, буларни мамлакатимиз амалиётига тадбиқ қилиб инвестиция фаолиятини ноъананавий усуллари орқали молиялаштириш манбаларни шакллантириш жараёнларини жадаллаштириш лозимлигини талаб қилади.

Бутунги кунда турли объектив ва субъектив омиллар туфайли банклар молиявий ресурсларни тўплаш ва қайта тақсимлашда энг устун мавқега эга бўлиб қолган. Молия соҳасида банклар билан рақобатлашишга қодир бўлган етакчи бозор институтларидан бири бу капитал бозоридир. Мамлакатимизда ўттиз йилга яқин ўтиш даври ислохотларига қарамай, капитал бозори ҳалигача ривожланмаган. Натижада, компаниялар ва инвесторлар бизнесни молиялаштиришнинг муқобил ва рақобатбардош манбаларидан фойдаланиш имкониятига ва монополлаштирилган банк тизими билан ишлашдан бошқа имкониятга эга эмаслар. Самарали фаолият юритадиган капитал бозорлари, инновация ва ўсиш учун капиталга муҳтож бўлганлар билан инвестиция қилиш учун маблағга эга бўлганларни бирлаштириб, молиявий ресурсларни жалб қилишга имкон беради ва осонлаштиради. Энг муҳими, капитал бозорлари шаффофликни, ҳисобдорликни ва акциядорларнинг ҳуқуқларини хурмат қилишни рағбатлантириш орқали уларнинг рўйхатидаги эмитентлар ўртасида яхши корпоратив бошқарувни ривожлантиради. Шу муносабат билан, лизинг, франчайзинг ва факторинг, венчурли молиялаштириш, синдициялаштирилган кредит, краудфондинг ва краудинвестинг каби молиявий хизматлар яқинда маҳаллий тадбиркорларнинг алоҳида эътиборини тортади. Бутун дунёда ушбу хизматлар асосий ва айланма маблағларга капитал жалб қилишнинг умумий механизмлари ҳисобланади.

Бизнинг иқтисодиётимиз учун франчайзинг ҳозирги пайтда нисбатан янги молиялаштириш усули бўлиб, ривожланган мамлакатларда бу асрлар давомида жамиятнинг турли хил товарлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондириш воситаси сифатида қўлланилиб келинмоқда.

Франчайзингнинг учта асосий тури мавжуд: товар, ишлаб чиқариш ва бизнес франчайзинг ёки бизнес форматидаги франчайзинг.

Бизнес концепцияси сифатида франчайзинг ҳар доим ҳам франшизага, ҳам франчайзерга кўп фойда келтиради. Аммо камчиликлари ҳам бор. Франшизага борганингизда сиз ҳам афзалликларни, ҳам камчиликларни ҳисобга олишингиз керак. Бу ерда иккала томон ҳам эътиборга олишлари керак.

Факторинг – бу талабга жавоб берадиган, аммо юқори даромадли банк операциясидир, бунда ҳисоб–китоб жараёни адекват бозор иқтисодиёти шаклида кредитлаш жараёни билан бирлаштирилади. Факторинг туфайли банк етказиб берувчиларнинг молиявий аҳволи ва миқдорларнинг тўлов қобилиятини доимий равишда кузатиб борадиган шароитлар яратилмоқда.

Факторинг очиқ ёки ёпиқ бўлиши мумкин. Риск–факторинг операцияларининг юқори даражасини ҳисобга олган ҳолда, бўлим потенциал миқдорнинг молиявий аҳволи ва унинг истиқболларини ўрганиб чиқиб, хизмат кўрсатиш шартномасини тузишга қарор қилади. Агар томонлардан бири бошқа давлатнинг юридик шахси бўлса, унда факторинг ташқи деб аталади.

Республикада венчурли молиялаштириш Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 17 майдаги “Инвестиция ва бошқарув компаниялари фаолияти тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” ги 414–сонли Қарорига асосан амалга оширилади. Ушбу Низом инвестиция ва бошқарув компанияларининг мақсадлари, вазифалари, функциялари, мезонлари, фаолият турини, шу жумладан, венчур молиялаштиришни амалга оширишда инвестиция ва бошқарув компаниялари мониторингини олиб бориш тартибини белгилайди, шунингдек, уларнинг муносабатларини тартибга солади.

Иновацион гоёлар ва стартап–экоцизмни қўллаб–қувватлаш инфратузилмасини яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 3 ноябрдаги “UzVC” миллий венчур фонди фаолиятини ташкил қилиш чора–тадбирлари тўғрисида» ги 684–сонли Қарорига мувофиқ “UzVC” Миллий венчур фонди ташкил этилди.

“UzVC” Миллий венчур фондининг асосий вазифалари:

- Венчур инвестициялар бозорини ривожлантириш;
- Венчур экосистемасининг норматив–ҳуқуқий базасини такомиллаштириш;
- Хусусий сектор ва давлат ўртасидаги боғловчи агент вазифасини бажариш;
- Бизнес инкубация ва акселерация тизимини ривожлантириш;
- Венчур капитал бўйича молиявий саводхонликни ошириш.

Инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш усулларида ислом молия инструментларидан бири «сукук» ҳисобланади. Сукук бозорига чиқиш Осиё ва Форз кўрфази мамлакатларининг Ҳамкорлик иттифоқи компанияларининг капитал тузилмасини ва ликвидлик профилини яхшилашга ёрдам бериши мумкин.

Сукук – бу мулкдорга бенефициар эгалик ҳуқуқини тақдим этувчи, шариатга мувофиқ равишда моддий активлар билан таъминланган исломий облигациялари ёки инвестиция сертификатларидир.

Демак, сукук эгалари сукук активларидаги мутаносиб улушдан олинadиган даромаднинг бир қисмини оладилар.

Фоишли восита ҳисобланувчи корпоратив облигацияларнинг бошқа бир тури сифатида тузилган сукукга исломий молиялаштириш қонун–қоидаларига мувофиқ йўл қўйилмайди.

Оддий облигациялар ҳолатида эмитентда кўрсатилган муайян саналарда облигациялар эгаларига фоишлар ва асосий маблағни тўлаб бериш учун шартнома мажбурияти мавжуд. Сукук тузилмасида эса, аксинча, ҳар бир сукук эгаси таянч активларга бўлган бўлинмас бенефициар эгалик ҳуқуқига эга.

Сукук янги ликвидлик манбаи ва муқобил молиялаштириш манбаси сифатида намоён бўлади. Ислом сукукини сотишнинг ўзига хослиги реал активларни молиялаштириш ва / ёки чиқаришда унинг иштироки ҳисобланади. Сукук бозорига чиқиш Осиё ва Форз кўрфази мамлакатларининг Ҳамкорлик иттифоқи компанияларининг, айниқса инфратузилма сингари капитал киритса бўладиган тармоқларга эга компаниялар капитал тузилмаси ва ликвидлик профилини яхшилашга ёрдам бериши мумкин. У шу сингари компанияларга зарур бўлган узоқ муддатли молиялаштиришни бошқа манбадан бериши мумкин. Ушбу манба чегарани кесиб ўтиш даражасига кўра ликвидлиги янада ошиб, янада глобаллашиб, кенгайиб бормоқда.

1–жадвал

СУКУК ВА АНЪАНАВИЙ ОБЛИГАЦИЯЛАРНИ ҚИЁСЛАШ

	Анъанавий облигациялар	Сукук
Облигацияга эгалик қилиш	Облигациялар инвесторга актив ёки лойиҳага эгалик улушини эмас, балки эмитентнинг облигациялари эгалари олдидagi қарз мажбуриятини ҳавола қилади.	Сукук инвесторга сукук асосини ташкил этадиган актив ёки лойиҳага қисман эгаликни тақдим этади.
Инвестиция мезонлари	Облигациялардан ҳар қандай актив, лойиҳа ёки бизнесни молиялаштириш учун фойдаланиш мумкин.	Сукук асосини ташкил этадиган актив шариятта мувофиқ бўлиши керак.
Чиқарилиш бирлиги	Ҳар бир облигация қарз улушини ташкил этади.	Ҳар бир сукук таянч актив улушини ташкил этади.
Чиқарилиш баҳоси	Облигациянинг номинал қиймати эмитентнинг кредитни тўлаи олишига (шу жумладан унинг рейтингига) боғлиқ.	Сукукнинг номинал қиймати таянч активнинг бозор қийматига асосланади.
Инвестициялардан фойда ва хавф–хатарлар	Облигация сақловчилар облигациялар амал қилиш муддати мобайнида режали (кўп ҳолларда белгилаб қўйилган ставка билан) фоишли тўловларни мунтазам равишда олишади ва уларнинг асосий маблағи облигацияларни тўлаш санасигача қайтарилиши кафолатланган бўлади.	Сукук сақловчилар таянч активдан келадиган фойда улушини олишади (ва ҳар қандай кўрилган зарарлар улушини ҳам қабул қилишади).
Қийматининг таъсири	Облигация сақловчилар, одатда, ўзлари қўллаб–қувватлаётган актив, лойиҳа ёки бизнес билан боғлиқ харажатлардан азият чекишмайди. Таянч актив самарадорлиги инвесторнинг муқофотланишига таъсир кўрсатмайди.	Сукук сақловчиларга таянч актив билан боғлиқ харажатлар таъсир кўрсатади. Нисбатан юқори харажатлар инвесторларнинг даромадлари камайишига олиб келиши мумкин ва аксинча.

Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширадиган корхона ва ташкилотларни қўллаб-қувватлаш бутун дунёда коронавирус эпидемияси ривожланиб боришидан қўлаб хўжалик юритувчи субъектлари азият чекаётган вақтда, айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, бу маблағлар ҳисобига иш ўринлари сақланиб қолади. Бу эса ҳам аҳоли, ҳам иқтисодиёт учун самаралидир.

Краудфондинг инглизча “crowdfunding” сўздан олинган бўлиб, “crowd” – омма, “funding” – молиялаштириш, яъни оммавий молиялаштириш маъносини беради. Бу атама биринчи бўлиб, америкалик журналист Джеф Хаунинг 2006 йилдаги “Wired” журналида эълон қилинган мақоласида келтирилган (Howe, 2006). Шундай қилиб, краудфондинг – турли инсонларни бир мақсадда эҳтиёрий равишда ҳамкорликда ўз молиявий ресурсларини бошқа одамларга ёки лойиҳаларга сафарбар этишлари тушунилади. Албатта, краудфондинг янги ҳодиса эмас, XVIII аср бошларидаёқ Европада ёзувчилар обуна китобларини нашр этиш учун пул йиғишган бўлса, Нью-Йоркдаги Озодлик ҳайкалини қуриш учун ҳам хақ томонидан пул йиғимлари амалга оширилган⁷⁸.

Бизнес лойиҳаларни асосан ташқи молиялаштиришнинг икки йўли мавжуд, улар банк ва инвестицион фондлар орқалидир. Ҳар иккисини ҳам бирдек камчилиги мавжуддир, улар инновация ғояларга кам ҳолларда йўналтирилади. Инновацион ғояларни қўллаш эса, риск даражаси юқори ҳисобланади. Шунингдек, бу ташкилотлар орқали молиялаштиришга эришиш учун бир қанча қийинчиликларга дуч келинади. Ҳар қандай кредитор, ёхуд инвестор тор доирадаги таниш бизнес эгаларининг лойиҳаларини кўриб чиқиш баробарида, ўзлари ишонган асосий фойда олиб келувчи соҳаларга маблағ йўналтирадилар.

Шунинг учун, бизда бизнес лойиҳаларни қўллаш учун краудфондинг орқали молиялаштириш лозим. Бу амалиёт, бизнингча, барча томонлар манфаатини бирдек ҳимоя қилади. Краудфондинг орқали молиялашда рақамли иқтисодиётнинг ўрни юқоридир. Чунки, краудфондинг лойиҳалари тўғрисида маълумот алмашишнинг энг муҳим воситаси ижтимоий тармоқлар бўлиб, улар ижтимоий капитални молиявий капиталга айлантириш ва воситачилар ролини камайтиришга ёрдам беради.

Анъанавий воситачилар краудфондингга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишади, чунки улар буни потенциал таҳдид деб билишади. Бироқ краудфондинг ҳам улар учун фойдали воситадир. Ахир, бу билан улар инновацион ғояларни кузатишлари ва “оломон донолиги” дан фойдаланиб, лойиҳани потенциал муваффақиятини клон яратиш ёки унга анъанавий усулда сармоя киритиш

⁷⁸ Краудфондинг [Электронный ресурс]. URL: <http://crowdsourcing.ru/> (дата обращения: 06.05.2015).

мақсадида баҳолашлари мумкин. Краудфондинг эса, бу жараёнда ёрдамга келиши мумкин бўлган инструмент бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодиётда давлат мулкнинг мавжудлиги банк ва капитал бозорини молиялаштиришда ўртадаги тафовутни вужудга келтирувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бу шуни кўрсатадики, давлат банк ва банк орқали молиялаштиришни қўллаб–қувватлайди, чунки банк секторидаги асосий активлар давлатга тегишлидир. Қўллаб ривожланган мамлакатларда давлат иштирокидаги компаниялар ҳукуматнинг кафилиги ёки бошқа турдаги қўллаб–қувватлаши сабабли молиявий кўмак олиш учун кенг имкониятларга эга.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, ўтказиш каналларининг амал қилиши банк ва молия соҳасидаги рақобат муҳити, муқобил молиялаштириш манбаларининг мавжудлиги, молиявий бозорларнинг ривожланганлик даражаси ва самарадорлиги, молиявий воситачилик хизматларининг сифати ва қамрови, валюта курси режими, капиталлар ҳаракати, инвестиция учун хавфсиз молиявий инструментларнинг мавжудлиги каби бир қатор омилларга боғлиқ. Шунингдек, республикамизда инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбаларини кенгайтиришда муқобил молиялаштириш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда инвестиция стратегияларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки ишлаб чиқариш қувватларини республикамиздаги мавжуд ресурслар, инфратузилма, ишчи кучи каби омиллар имкониятларини ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини оширади ва охир–оқибатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардош бўлишини таъминлайди. Шунинг учун, миллий иқтисодиётни ривожлантиришда муқобил молиялаштириш имкониятларини таркибий қайта қуриш иқтисодий ислохотларнинг тузилиши ва пропорцияларини ўз ичига олувчи минтақавий жиҳатларини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш манбаларини шакллантиришда қуйидаги таклиф–тавсиялардан фойдаланиш молиялаштириш сифатини таъминлаш ва уларнинг муваффақиятли амалга оширилишида муҳим аҳамият касб этади:

– халқаро молия бозорлари билан фаол интеграциялашув, замонавий ахборот–коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш ва хорижда муваффақиятли синовдан ўтган илғор ёндашувларни қўллаш орқали барча тоифадаги инвесторлар учун капитал бозорининг қулайлигини ошириш йўллари излаб топиш лозим;

– ҳар қайси молиялаштириш шакли (банк ва капитал бозори) пайдо бўлиши ва ривожланишида молиявий тузилмалар муҳим аҳамиятга эга, лекин бир иқтисодий структура бошқасининг ривожланишини чекламаслиги лозим.

Шунинг учун айтишимиз мумкинки, қайси турдаги молиялаштириш тизими мамлакат молиявий тизимида юқори устунликка эга бўлмасин, соҳани тартибга солувчи норматив–ҳуқуқий ҳужжатлар базаси банк ва капитал бозори ўртасида ҳаққоний ва ҳалол рақобат учун шарт–шароит яратиши зарур;

Ўзбекистонда банк орқали молиялаштириш тизими нисбатан ривожланган бўлиб, бу ерда турли хил молиявий институтлар ўртасида ҳалол рақобатни таъминловчи норматив–ҳуқуқий ҳужжатлар базасини яратиш лозим. Молиявий воситаларга келадиган бўлсак, қарз ва капитал эвазига молиялаштириш тизимлари ўртасида сезиларли фарқлар мавжудлигини кўришимиз мумкин ва буни банк ҳамда капитал бозоридаги молиялаштиришни мувофиқлаштиришда инобатга олиш мақсадга мувофиқ;

– республикамиз аҳолиси ўртасида венчурли бизнес ҳақида маълумотлар бериш ва хабардор қилиш, таълим тизимида ушбу йўналишда мутахассислар тайёрлаш ва мутахассисларнинг малакасини ошириш тизимини ишлаб чиқиш лозим;

– Мамлакатимизда краудфондинг соҳасида норматив–ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқишимиз ҳамда краудфондинг компаниялар, ҳукумат назоратига олинишини ташкиллаштиришимиз зарур, бу маблағларни инвестиция қилувчилар ишончи учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Юқорида кўриб ўтилган вазифаларни имкон қадар тезроқ ва самарали ўз ечимини топиши, нафақат, инвестиция фаолиятини муқобил молиялаштириш манбалари қийматини баҳолашда, балки давлатнинг ижтимоий–иқтисодий ривожланиши ҳолатини ва аҳолининг фаровон ҳаёт тарзини янада яхшилашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб–интизом ва шахсий жавобгарлик–ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. 104 б.

2. Стратегическое развитие малого бизнеса и формы поддержки индивидуального предпринимательства [Электронный ресурс]: монография. Нижний Новгород: НОО “Профессиональная наука”, 2018.–Режим доступа: <http://scipro.Ru/Conf/monographbusiness>.

3. Armstrong J. The syndicated Loan Market: Developments in the North American Context.// Bank of Canada Working Paper 2003–15, June 2003.

4. Ф.Ш. Каримов. “Кичик бизнесни бошқариш”. Дарслик. Т.: ТМИ, 2010. 210 б.

5. Панова Е.А. Краудфандинг как альтернативный инструмент финансирования малого и среднего бизнеса // Финансы и кредит. – 2018. – Т. 24, № 4. – С. 238 – 250.

MONETARY POLICY OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF THE REAL AND FINANCIAL SECTORS OF THE ECONOMY

***N. K. Olimova,
Fergana state university***

In the conditions of market relations, it is important to ensure the development of the real sector of the economy and predict its prospects on a scientific basis. As a result of economic reforms in our country, the real sector of the economy is developing rapidly. Its development is influenced by the level of development of the productive forces, the level of scientific and technological development, the state of the monetary system, the tax and budget system, the investment policy of the state, the state of the country's solvency. Its development is ensured by the volume of direct capital investments and innovations aimed at technical and technological renewal of material production. In addition, in a market economy, it is very important to ensure a balance between the real and financial sectors of the country and maintain it at the most optimal level.

The worsening epidemiological situation due to the global pandemic had a significant negative impact on the global economy in 2020. Prevention of economic stagnation or deep crisis in the context of a pandemic has become one of the important priorities of macroeconomic policy [3]. In turn, in order to protect and support entrepreneurs and the population in the context of a global pandemic, more than 20 presidential and government decisions were made to ensure macroeconomic stability and positive economic growth, as well as a "flexible monetary" policy. In particular:

- the financial stability of banks was supported by providing liquidity and supporting business entities with monetary instruments;
- the base rate of the Central Bank was reduced from 16% to 14%, interest rates on all loans in national currency (except for soft loans and microloans) were reduced from 24.8% to 19.7%, providing banks with liquidity through REPO and currency swap transactions;
- commercial banks provided loans to the population and business for 26.5 trillion sums by extending lending terms, the balance of loans to the real sector of the economy amounted to 280.4 trillion sums (34.3% more than in 2019).

In order to prevent an aggravation of the situation in the banking system and reduce the economic activity of economic entities, work was carried out to change the instruments of monetary policy and provide banks with additional liquidity. The central bank's base rate has been cut from 16% to 14%. REPO and SVOP operations were carried out to provide banks with additional liquidity. The decrease in the central bank's key rate led to a decrease in the average rates on bank deposits and loans. According to the data, over the year, the average interest rates on term deposits of individuals decreased from 19.7% to 17%, for legal entities – from 16.5% to 14.4%. As part of anti-crisis measures, the maturity of loans for 26.5 trillion sums extended until October 1, 2020 (including loans to individuals for 5.2 trillion sums and legal entities – 21.3 trillion sums).

Now it is possible to open remote bank accounts in banks for the registration of business entities. The microcredit system for entrepreneurship was introduced through the formation of entrepreneurial skills in special courses, followed by the issuance of microcredits to those who took these courses and received a special certificate. Bank interest on all loans in national currency (except for soft loans and microcredits) decreased from 24.8% to 19.7%, including short-term loans – from 24.7% to 19.9%, long-term loans – from 25.1% up to 19.6% percent.

In 2020, the balance of loans to the economy increased by 34.3% and amounted to 280.4 trillion sums. In 2020, broad money increased by 17.9% compared to the beginning of the year, including cash in circulation increased by 2.8%, total deposits increased by 23.4%, including in foreign currency by 21,2%. At the same time, the share of foreign currency deposits in the structure of attracted deposits amounted to 41.7%.

The share of cash in the broad money supply decreased from 26.6% to 23.2%, which can be seen as a result of the increase in non-cash forms of payment and the improvement of payment systems. The share of deposits increased from 73.4% to 76.8%. Changes in the growth and structure of broad money indicate that monetary policy in 2020 was aimed at ensuring macroeconomic stability and curbing inflation [3].

Because of the ongoing economic reforms, the volume of production per capita in our country is growing from year to year. However, the measures taken to modernize and re-equip the economy also face a number of problems in their implementation and development of enterprises. Including:

- limiting credit limits from abroad, in connection with which the revision of the issues of assimilation of investments included in the program;
- the work performed by contractors is indicated in the documents as very expensive, the allocated funds do not cover these costs, as a result of which the funds for the work are not used, etc.

In our opinion, ensuring the proportional development of the real and financial sectors in solving these problems and further strengthening the role of state monetary policy in these remains one of the urgent tasks at the present stage of economic reforms. We believe that the study of the problem and the conclusions drawn, as well as the following proposals, will partially solve these problems:

- expanding the use of funds accumulated in the financial system for financing real sector enterprises and creating a basis for their sustainable development;
- an increase in the volume of banking services provided to enterprises in the real sector, in particular, an increase in the share of lending;
- strengthening the financial stability of the banking system by further increasing the level of capitalization and liquidity of banks, expanding and diversifying the deposit base, further improving the quality of assets, including the loan portfolio;
- pursuing a tight monetary policy with the widespread use of appropriate market instruments of monetary policy, taking into account changes in the domestic and foreign financial markets;
- improvement of the system of non-cash payments with the widespread use of advanced information and communication technologies, improving the quality and expanding the range of banking services;

- further strengthening the role of banks in economic development, expanding their participation in investment processes;
- expansion of the range and further improvement of the quality of banking services, in particular, the development of banking infrastructure, especially in rural areas, further expansion of remote banking services with extensive use of information and communication technologies;
- achieving high ratings and regular updating of the leading international rating agencies by the country's commercial banks;
- development of business plans for the restoration of bankrupt enterprises transferred to the balance of commercial banks, technical and technological modernization and re-equipment of production, if necessary, reorientation through a complete restructuring of the enterprise, attracting strategic partners and investors;
- ensuring the implementation of the tasks set for the banking system to further improve the investment climate and business environment. Here:
 - further strengthening of competition in the banking services market, further improvement of the quality of services provided to business entities and the population, simplification of credit processes and expansion of remote services;
 - widespread introduction of modern information and communication technologies in the real and financial sectors of the economy, further improvement of the "electronic government" system;
 - further improvement of banking supervision based on international standards and norms;
 - ensuring the ratio of the terms of deposits and the profitability of the bank's assets when attracting deposits and further strengthening the guarantees of their timely return;
 - ensuring the implementation of the tasks set for the banking system to further improve the investment climate and business environment, etc.

In our opinion, in order to further develop the banking system, strengthen the resource base of commercial banks and ensure a balance between the real and financial sectors of the economy, it is desirable to continue using a tight and effective monetary policy to further expand lending to the real sector of the economy.

References

1. Олимова, Н.Х., & Ахунова, О.Э. (2020). Способы эффективного развития инвестиционной деятельности предприятий реального сектора. // Архивариус, (7 (52)).
2. Эргашев, А.Х., Уринбаева, Д.Х., & Гайбуллаева, Г.М. (2015). Способы развития предприятий реального сектора с помощью государственных инвестиционных программ // Научный журнал «COGNITIO RERUM», 8(2015), 31.
3. МВФ, "Перспективы развития обновленной мировой экономики". Январь, 2021. <https://www.imf.org/en/Publications/>.

YANGI O‘ZBEKISTONDA MOLIYA VA BANK XIZMATLARI BOZORINI YANADA RIVOJLANTIRISH

***K. U. Xalikova,
TDIU, buxgalter***

Zamonaviy iqtisodiyotda biznes samaradorligini (rentabelligini) oshirish asosiy masala hisoblanadi. Aynan samarali bizneslar davlatning moliyaviy qudratini oshiradi va iqtisodiy farovonligini ta'minlaydi. Biznes uchun arzon resurslar (kapital) jalb qilish va boshqa tomondan – ularni samarali joylashtirish (investitsiyalash) rentabellikni oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Moliya bozori ushbu funktsiyani bajarishga imkon beradigan mexanizm bo'lib, ishlab chiqarish hajmi va tarkibiy tuzilishiga ta'sir etadi, iqtisodiyotni ziyon ko'rib ishlayotgan, raqobatbardosh bo'lmagan korxonalardan xalos etadi, iste'molchini oqilona iste'mol savatchasini tanlashga majbur qiladi, texnologik innovatsiyalarni ilgari suradi, iqtisodiy taraqqiyotning tezlashuvini ta'minlaydi, investitsiya loyihalarini samarali tanlab oladi va h.k. Moliya bozori mexanizmi orqali moliyaviy resurslar kiritishning eng samarali sohalari aniqlanadi. Moliya bozorida pul o'ziga xos tovar sifatida ishtirok etadi va bu sifatda quyidagi bozorlarda, xususan, kredit bozori, moliya bozori, fond (qimmatli qog'ozlar) bozori, valyuta bozori, pul bozori, sug'urta va pensiya jamg'armalari bozori, qimmatli qog'ozlar bozori, hosilaviy moliyaviy vositalar bozori va boshqalarda muomalada bo'ladi.

Yaqin yillargacha moliya bozorimiz deyarli rivojlanmagan edi: sug'urta bozoridagi tanlovning kamligi, aholining ichki investitsiya kiritishda turli xil ishonchli manbalarga ega emasligi va ayniqsa valyuta bozoridagi operatsiyalarning haddan ziyod murakkabligi bu muammolarni paydo qilgan edi. Lekin 2017–yildan boshlab yangi O'zbekistonda bu muammolar asta sekin o'z yechimini topmoqda: sug'urta bozori turfa xil manfaatli takliflar orqali bozorni kengaytiriyapti, davlat tomonidan ichki investitsiya uchun yangi yo'nalishlar yaratilyapti (quyma oltinlar) va eng muhimi istalgan bankda va bankomatlarda siz xorijiy valyutalarni sotib olishda hech qanday muammoga duch kelmaysiz. Shu sababli oxirgi 5 yillikda moliya bozori kapitalizatsiyasi va bank xizmatlari hajmi shiddat bilan o'sib bormoqda. Xususan, O'zbekistonda 2020 yilda moliyaviy xizmatlar bozori 45 817,3 mlrd. so'mga yetib 2019–yilga nisbatan o'sish sur'ati 125,6 % ni tashkil etgan. Bundan tashqari moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish bo'yicha 2021–2023-yillarga mo'ljallangan milliy strategiya tasdiqlandi. Bu haqda Markaziy bank matbuot xizmati xabar qildi.

Milliy strategiyada belgilangan vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi PF–5953–sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” da amalga oshirishga oid davlat dasturi” ga muvofiq bo'lib, uning bosh maqsadi aholining barcha qatlamlari, shu jumladan, yetarli darajada moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olinmagan kam daromadga ega, qishloqlarda istiqomat qilayotgan fuqarolar hamda kichik biznes subyektlari uchun sifatli moliyaviy mahsulot va xizmatlardan foydalanish imkoniyati mavjud bo'lgan dinamik, innovatsion va

inklyuziv moliya tizimini yaratishdan iborat. Milliy strategiya doirasida kelgusi yillarda quyidagi islohotlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

— banklarning xizmat ko'rsatish nuqtalarini kengaytirish, bank xizmatlarini yetkazishning muqobil yo'llarini joriy etish va bank agentlari tarmog'ini yaratish orqali bazaviy moliyaviy xizmatlar qamrovini oshirish;

— bozorga yangi fintex kompaniyalarning kirib kelishiga qulay shart-sharoitlar yaratish, masofadan identifikatsiya qilish tizimini yo'lga qo'yish, milliy to'lov tizimini modernizatsiya qilish orqali raqamli moliyaviy xizmatlarni rivojlantirish;

— tadbirkorlar loyihalarini moliyalashtirishga mo'ljallangan turli moliyaviy vositalarni rivojlantirish va nobank kredit tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish orqali kichik tadbirkorlik subyektlarini moliyalashtirishni kengaytirish;

— moliyaviy mahsulot va xizmatlar to'g'risidagi ma'lumotlarning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash, shikoyatlar va nizolarni hal qilishning samarali mexanizmlarini joriy etish orqali moliyaviy xizmatlar iste'molchilari huquqlarining himoyasini kuchaytirish;

— OAV orqali aholining moliyaviy xizmatlardan xabardorligini oshirish, umumta'lim muassasalarida va noiqtisodiy yo'nalishdagi ta'lim muassasalarida "Moliyaviy savodxonlik" o'quv dasturini joriy etish, shuningdek, moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqish kabilar orqali aholi va tadbirkorlarning moliyaviy savodxonligini oshirish belgilangan.

Mazkur islohotlar aholining moliyaviy savodxonligini oshirish, bazaviy moliyaviy xizmatlar ommabopligi hamda ulardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, aholining kredit va to'lov tashkilotlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlash orqali aholi farovonligi, moliyaviy tizim va iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlashga hamda mamlakatda yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishiga xizmat qiladi.

Yangi O'zbekistonda moliya bozori shiddat bilan rivojlanayotgan bo'lsa-da ma'lum bir sohalar hali ham jamiyatimiz uchun muhim hisoblanadi. Masalan, Islom moliyasi munosabatlari aholisining katta qismi musulmon bo'lgan davlatda hali qo'llanilmaydi. Vaholanki BMT ning 2020-yilda o'tkazilgan so'rovnoma ko'ra "O'zbekiston aholisining 90 foizidan yuqori qismi Islom diniga e'tiqod qiladi va e'tiqodi tufayli 15–20 foizga yaqin aholi an'anaviy kreditlash tizimidan foydalanmayapti". Agar aynan shu 6 mln iqtisodiy subyekt o'z pullarini yostiqni tagida emas, ichki investitsiyalashga sarflasa, bu iqtisodiyotimiz rivojlanishi uchun katta yordam bo'lar edi. Ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda dunyodagi 300 dan ziyod islom banki va moliya muassasalarining yalpi aktivlari 2,5 trillion AQSh dollaridan oshib, yiliga 15–20 foizga o'smoqda. Lekin, afsuski ba'zi mansabdorlarning "hali vaqti emas, tayyor emasmiz" deyishi oqibatida bu fikrlar faqat qog'ozda qolib ketyapti.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Pul va banklar: Darslik / A.A. Omonov, T.M. Qoraliyev. – T.: "Iqtisod–Moliya", 2019. – 448 b.
2. Bank ishi: Darslik / Sh.Z. Abdullayeva. – T.: "Iqtisod–Moliya", 2017. – 732 b.
3. Moliya bozori: O'quv–uslubiy majmua / M.R. Zokirjonov. Toshkent – 2018. – 288 b.
4. Moliya: O'quv–uslubiy majmua / M. Sharipova. Toshkent – 2018. – 243 b.
5. Lex.uz. 6. Stat.uz. 7. Un.org

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF MACROECONOMIC REGULATION OF THE GOVERNMENT SECURITIES MARKET AND THE POSSIBILITY OF ITS APPLICATION IN UZBEKISTAN

***Р. Хусаинов,
ИПМИ, Соискатель.***

The development and expansion of the securities market is an integral attribute of both developed countries and countries with emerging market economies. In the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically improve the system of state assets management, antimonopoly regulation of the capital market" for the first time in recent years, the huge role that the securities market should play in the socio-economic development of the country has been indicated.

As the analysis shows⁷⁹, the development of the national securities market is constrained by the following factors: lack of purposeful, consistent government policy in the area of the securities market; the absolute non-competitiveness of the stock market in the financial market and the monopoly of the credit market (bank credit); immobility of the main type of securities – shares; ineffective system of disclosing information about the securities market; "Overregulation" of the activities of professional participants in the securities market; the presence of counterproductive legal norms, according to which transactions in the secondary market must be registered only by the organizers of the auction; the absence of a national software product providing for a multifunctional mechanism for recording and storing securities, conducting trading in securities, and carrying out clearing operations in the securities market. Over the past 3 years, serious steps have been taken to place and service government securities on a gradual basis. In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dd. December 14, 2018 "On measures to organize the issuance of state treasury obligations and bonds of the Republic of Uzbekistan", the Central Bank, in close cooperation with the Ministry of Finance, resumed issuing government securities. The work continues on the development and implementation of a number of regulations to further improve the operations of the Central Bank. In order to further deepen the regulation of the securities market and reform the sphere of corporate governance, the Ministry of

⁷⁹<https://finance.uz/index.php/ru/fuz-menu-economy-ru/4502-igor-butikov-rynok-tsenykh-bumag-uzbekistana-novye-gorizonty>

Finance is entrusted with the implementation of a unified state policy in the field of formation, development, regulation, control and corporate governance in the securities market; implementation of effective cooperation with foreign and international institutions on the development and regulation of the capital market⁸⁰.

The important role of the government securities market in financing the state budget, maintaining the liquidity of the financial system, regulating economic activity is predetermined by the specifics of its regulation by the state.

In international practice, the system of regulation of the government securities market includes normative legal acts and state regulatory and control bodies. It should be noted that every single country uses its own methods, tools and models for regulating the government debt market. At the same time, there are common elements inherent in the regulation of public debt markets. These include regulation of: the status of securities (including the basic conditions for establishing income and redemption); the status of the subjects of attracting borrowed funds (borrower, agents); the volume of attraction (issue, loans), the total amount of debt and the profitability of obligations; the processes of issue and placement of government securities; admission of professional market participants and investors to government securities markets; government securities circulation and activity of professional market participants; tax regulation of government securities.

The relevance of the study of macroeconomic regulation of the government securities market in international practice and the necessity for its application in Uzbekistan is due to:

firstly, an objective condition for the successful development of the government securities market in Uzbekistan is an orientation towards the main modern patterns of development of the government securities market, and taking into account the specific country experience of developed and emerging markets;

secondly, the necessity to identify and substantiate the reasons why government securities has different results in countries with different levels of socio-economic development;

thirdly, the foreign experience of regulating government securities markets in the economic literature is not comprehensively covered, which makes it difficult to use it in Uzbekistan

⁸⁰ <https://lex.uz/docs/5371145>

2 YO'NALISH

SOLIQ MA'MURIYATCHILIGI VA SUG'URTA XIZMATLARI BOZORI SAMARADORLIGINI OSHIRISH ISTIQBOLLASI

СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИ – ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАНБАЛАРИ СИФАТИДА

Б.К. Тухмиев,

ТДИУ, кафедра мудури, DSc.

Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ қилиш бўйича 2017–2021 йилларда ривожлантириш стратегиясида белгиланган устувор вазифаларини тўлиқ бажариш мақсадида, инвестицияларни молиялаштиришда турли манбаларнинг ўзаро нисбатлари инобатга олинади. Шу мақсадда мамлакатимизда ҳозирда тўғридан–тўғри хорижий инвестицияларни киритишда имтиёзли солиққа тортиш тартиби қўлланилиб келинмоқда.

Зотан, нисбийлик нуқтаи–назаридан корхона (фирма) даражасида бюджет инвестициялари, кредит ташкилотлари, суғурта компаниялари, нодавлат нафақа ва инвестиция фондлари ва бошқа шу каби инвесторларнинг маблағлари ички эмас, балки ташқи манбалар ҳисобланади. Шунингдек, корхонанинг ташқи молиявий манбалари бўлиб, аҳолининг инвестиция фаолиятига йўналтириши мумкин бўлган пул жамғармалари ҳам ҳисобланади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида инвестиция фаолиятини молиялаштириш тизимининг аста–секин нодавлат сектори зиммасига ўзгариши ўз навбатида хусусий, жамоа, қўшма корхоналарни ташкил қилиш ва ривожлантириш ҳамда инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбаларининг таркибий таснифига ҳам катта таъсир кўрсатади. Масалан, хусусий ёки жамоа мулки бўлган корхоналар учун корхона эгаларининг шахсий жамғармалари ички манба вазифасини ўташи мумкин. Хорижий фирмалар билан биргаликда улушли эгалик қилинаётган корхоналар учун хорижий мулкдорнинг инвестициялари мазкур корхона учун ички манба деб қаралади. Демак, бозор муносабатлари тараққий этиб боргани сари корхоналарнинг инвестиция фаолиятини молиявий таъминлаш манбалари ҳам тобора ранг–баранг бўлиб бораверади.

Шу ўринда солиқ имтиёзларидан фойдаланиш эвазига корхоналар томонидан иқтисодиётга киритилган инвестициялар ички ёки ташқи манба ҳисобланиш масаласи эътибордан четда қолаётганлигини кўриш мумкин. Инвестиция манбаларига баҳо беришда ушбу тоифадага маблағларга ҳам баҳо беришимиз мақсадга мувофиқ. Фикримизча, ушбу манба корхона учун ташқи манба ҳисобланади. Чунки, инвестиция маблағлари давлат бюджетига тушадиган даромад ҳисобига шакланган. Давлат иқтисодий жараёнларни тезлаштириш ва улар самарадорлигини ошириш мақсадида инвесторларга ўз даромади бир қисмини мақсади ажратмоқда. Шунинг учун ушбу маблағлар бухгалтерия ҳисобида ҳам алоҳида счетларда ҳисобга олинади ва мақсади ишлатилиши

назорат олинади. Агар маблағлар мақсадсиз ишлатилганлиги аниқланса, солиқ имтиёзлари ҳисобидан жамланган маблағ бюджетга олиб қўйилади.

Инвестицияларни молиялаштириш манбалари маблағларини шакллантиришда солиқ преференциялари ва имтиёзлари муҳимлиги юқорида ҳам қайд этилди. Айрим ҳолларда корхоналарни инвестиция фаолиятини рағбатлантиришнинг барча имкониятларидан тўғри фойдаланмаслик ҳолатлари мавжудлигидан далолат бермоқда. Муқаддам (2020 йил 1 январгача амал қилган Солиқ Кодексига) солиқ қонунчилигида корхоналарнинг инвестиция учун йўналтирилган маблағларининг Юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи базасининг 30 фоизидан ошмаган қисми (амортизация ажратмасини камайтирган ҳолда) фойда солиғи базасидан чегиришга оид имтиёз мавжуд эди. Лекин, солиқ қонунчилиги имтиёзларини тарғибот қилиш тизими яхши йўлга қўйилмаганлиги ҳамда маҳаллий ҳокимликларнинг бу имтиёз аҳамиятига тўғри баҳо бермаганлиги оқибатида солиқ имтиёзи самарасиз бўлиб қолди. Иккинчидан, ушбу даврда инвестиция фаолиятини амалга оширган солиқ тўловчилар имтиёзни қўллаш механизми ишлаб чиқилмагани сабабли ундan фойдалана олмасдилар. Ушбу объектив омиллар таъсири натижасида инвестиция фаолияти самарадорлиги пасайди. Натижада ички инвестиция имкониятларидан тўлиқ фойдаланмаслик ҳолати юзага келди.

Тадқиқотларимиз натижаларига асосан корхоналарни инвестиция фаолиятига қизиқтириш ва улар манфаатларини ошириш тизимини йўлга қўйиш зарур эканлиги аниқланди. Шу мақсадда илмий изланишлар асосида солиқ тўловчиларга ички инвестиция манбаларини шакллантиришни кўпайтириш мақсадида:

- инвестиция солиқ кредити бериш тартибини қонунчиликка киритиш;
- солиқ идоралари ва солиқ тўловчилар манфаатлари уйғунлигини таъминлаш мақсадида инвестиция солиқ кредити миқдорини солиқ тушуми кўрсаткичини ижобий ҳолат сифатида баҳолаш тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражада инвестиция фаолиятини молиявий таъминлашнинг ички ва ташқи манбалари бир биридан тубдан фарқ қилади. Инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбаларининг классификацияси (таснифи)га аниқлик киритиш зарурати инвестициялашнинг бозор моделига ўтиш жараёнидаги объектив ўзгаришлар, инвестиция жараёнларида давлат ва корхоналар функцияларининг тақсимланиши, инвестиция бозори, шунингдек асосий вазифаси сармояларни жамлаш, сўнг уларни тадбиркорлик фаолиятига жойлашдан иборат бўлган институтлар тизимининг тараққиётига боғлиқ.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА СУҒУРТА ХИЗМАТЛАРИНИНГ РОЛИ

Қ.М. Қўлдошев,
ТДИУ, профессор, DSc

Қишлоқ хўжалиги – бу одамларнинг бирламчи моддий эҳтиёжларини қондириш билан бевосита боғлиқ бўлган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳаётий соҳаларидан биридир. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги ўзига хос хусусиятларга эга, ушбу ўзига хосликлар ичида юқори риск даражасининг мавжудлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз иқтисодиётининг асосий ишлаб чиқарувчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, таъкидлаш керак, қишлоқ хўжалиги табиий ва бошқа стихияли ҳодисалар таъсирига кўпроқ учрайдиган тармоқ ҳисобланиб, бундай ҳодисалар натижасида қўриладиган зарарларни ўз вақтида қоплашни таъминловчи восита суғурта хизматлари ҳисобланади.

Дунёда аграр суғурта дастурларининг кўплаб турлари мавжуд бўлиб, шу билан бирга ушбу дастурларни давлатнинг маълумотлар селекцияси ва жамланиши ҳамда моддий қўллаб–қувватлашсиз амалга ошириш қийин кечади. Қишлоқ хўжалигидаги актуар ҳисоб–китобларни амалга ошириш учун эса аграр ишлаб чиқариш ҳамда об–ҳаво тўғрисидаги маълумотлар зарур.

Суғурта ташкилоти нуқтаи–назаридан, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги йўқотишлардан ҳимояланиш даражасини танлаш учун, томонлар қишлоқ хўжалиги суғуртасини амалга ошириш жараёнида дуч келадиган зарарлар табиати, ўзига хос хусусияти, ҳажми ва частотаси тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишлари лозим. Суғурта мукофоти ставкалари нафақат ишлаб чиқарувчилар учун ҳамёнбоп бўлиши, балки суғурта мажбуриятларини юритиш ва суғурта қопламаларини амалга ошириш имконияти нуқтаи–назаридан суғурталовчилар учун ҳам мақбул бўлиши зарур ҳисобланади. Бунинг учун актуар ҳисоблар пухта амалга оширилган, суғурта компанияси молиявий барқарор ҳамда давлат томонидан турли имтиёзлар тақдим этилган бўлиши муҳим ҳисобланади.

Ҳар бир давлат қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш ва унинг барқарорлигини таъминлашни ўзининг асосий вазифаларидан бири сифатида ҳисоблайди. Чунки қишлоқ хўжалиги муҳим стратегик соҳа бўлиб, ушбу тармоқ орқали мамлакат фуқароларининг ҳаёт фаровонлиги таъминланади. Бу вазифани амалга оширишда суғурта хизматларидан кенг фойдаланади. Худди шундай, Ўзбекистон ҳукумати ҳам шу мақсадда суғурта хизматларини ривожлантиришга қаратилган қарор ва меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш асосида соҳани

ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 4 мартдаги 119–сон қарори асосида, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер участкаси эгаларига ажратиладиган кредитларнинг қайтмаслик хавфини суғурта қилиш бўйича суғурта шерикчилиги тўғрисида низом ишлаб чиқилиб, унга кўра деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер участкаси эгаларига ажратиладиган кредитларни қайтмаслик хавфини суғурта қилиш бўйича суғурта операцияларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида суғурталовчилар ўртасида юридик шахс мақомига эга бўлмаган суғурталовчиларнинг касбий бирлашмаси суғурта шерикчилиги тузилади. Ушбу шерикчилик асосида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер участкаси эгаларига лимон етиштириш учун иссиқхоналар ташкил этиш, унаби, грек ёнғоғи ва паррандачилик маҳсулотларини етиштириш мақсадида ажратиладиган кредитларни қайтмаслик хавфини суғурта қилиш шартномалари мазкур хўжаликлар билан тузилиб, суғурта қопламалари шерикчиликка аъзо компаниялар томонидан биргаликда тўлаб берилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 17 июнда пахта хом ашёси ва бошоқли дон экинларининг бўлгуси ҳосилини суғурталаш тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги 505–сонли қарори қабул қилинди. Ушбу қарорга кўра, пахта хом ашёси ва бошоқли дон экинларининг бўлгуси ҳосилини суғурталаш бўйича расмийлаштирилган суғурта шартномаларига асосан тўланиши лозим бўлган суғурта товонлари, пахта хом ашёси ва бошоқли дон экинлари етиштирувчи хўжалик субъектларидан тушган жами суғурта мукофотларининг 80 фоизгача бўлган қисми "Ўзагросуғурта" АЖ томонидан қопланади, суғурта товонларининг қолган қисми Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан "Ўзагросуғурта" АЖга ажратиладиган бюджет субсидияси орқали қопланиши белгилаб қўйилди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, ушбу ўзига хосликлар табиий тақдор ишлаб чиқариш жараёни билан чамбарчас боғлиқ. Шу муносабат билан ушбу ўзига хосликлар метеорологик, тупроқ ва бошқа табиий шароитлар билан боғлиқ.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги анчагина қийин ва ноқулай табиий–иқлим шароитида олиб борилади. Шунинг учун ҳар йили қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари табиий офатлар: қурғоқчилик, сув танқислиги, совуқ уриши, дўл, кучли шамоллар, гайритабиий тебранишлар туфайли катта зарар кўради. Юқори ёки паст харорат, кучли ёмғирлар, баҳорги тошқинлар ва бошқа табиий офатлар, улар тасдиқланган мезонларга кўра фавкулодда вазиятлар деб таснифланади. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига асосий зарар мунтазам равишда тақрорланиб турадиган қурғоқчиликдан келиб чиқади. Давлат статистика қўмитаси ва фавкулодда вазиятлар илмий–техник марказининг маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалиги ташкилотларининг қишлоқ хўжалигидаги фавкулодда вазиятлардан йўқотишлари доимий равишда ўсиб бормоқда.

Табий жараёнларни бошқаришнинг олдиндан айтиб бўлмайдиган ҳолати қишлоқ хўжалиги учун катта хавф туғдиради. Бу қишлоқ хўжалигининг катта йўқотишларга мойиллигининг кучайишига сабаб бўлади, ўз ўрнида ушбу соҳанинг суғурта хизматларига бўлган эҳтиёжини оширади.⁸¹

Шундай қилиб, биз қишлоқ хўжалиги соҳаси табиат кучлари энг кўп таъсир қиладиган соҳа деган хулосага келишимизга имкон беради. Шунинг учун қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг бошқа соҳалари билан таққослаганда суғурта орқали амалга ошириладиган ҳимояга кўпроқ муҳтож.⁸²

Аммо юқорида таъкидлаганимиздек, қишлоқ хўжалиги суғуртасида суғурта компанияси учун риск даражаси юқори ҳисобланади ва бу суғурталанувчи томонидан тўланадиган суғурта мукофотлари қийматини белгиловчи тариф ставкаларининг бирмунча юқори бўлишига олиб келади. Ушбу ҳолат кўпгина қишлоқ хўжалиги корхоналари учун қийинчилик туғдиради ва бу суғурта шартномаларининг тузиламай қолишига олиб келади. Бу муаммо асосан давлатнинг қўллаб–қувватлаши эвазига ҳал этилади.

Аммо шуни ҳисобга олиш керак, хўжаликларда юзага келадиган бундай йўқотишларни давлат томонидан тўғридан–тўғри қоплаб бериш бозор иқтисодиёти талабларига тўғри келмайди. Бутунжаҳон савдо ташкилоти деб номланган нуфузли ташкилот ҳам бу каби воситани қўллашга қарши эканлигини эътиборга олганда бу усул халқаро савдо ҳажмига салбий таъсир кўрсатишига шубҳа қолдирмайди. Бутунжаҳон савдо ташкилоти қишлоқ хўжалиги суғуртасига алоҳида эътибор қаратади ва шунинг учун ҳам ушбу усул “яшил корзина” деб номланган тадбирлар гуруҳига киритилган. Бутунжаҳон савдо ташкилоти томонидан қўллаб –қувватланган усул бу қишлоқ хўжалиги суғуртасини субсидиялаш ҳисобланади.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги суғуртасида асосий ва муҳим ўринга эга бўлган қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги суғуртаси (турли табиат ходисалари, ноқулай об–ҳавонинг юзага келиши натижасида ҳосилдорликнинг камайиб кетиши ёки умуман ҳосил олинмаслиги натижасида кўриладиган моддий зарарлардан суғурталаш) нисбатан кам миқдорда амалга оширилаётган суғурта тури бўлиб қолмоқда. Бунинг сабаблари сифатида куйидагиларни келтириш мумкин:

- ушбу суғурта турининг мураккаблиги ва зарарлилик даражасининг юқорилиги;
- қишлоқ хўжалиги суғуртасида рақобат муҳитининг яратилмаганлиги;

81 Курносав А. Страхование производственных рисков в сельском хозяйстве / А. Курносав, А. Камалев, К. Назаренко // Международный с.-х. журнал. — 2002. — № 3. — С. 8-13.

82 Грищенко Н. Б., Грищенко Г.М., Зиминова А. П. Система сельскохозяйственного страхования: теоретический аспект // Финансы и кредит. 2007. № 11.

- қишлоқ хўжалиги корхоналари эгаларининг суғурта тўғрисидаги тушунчаларининг пастиги ва бу борада тушунтириш ишларининг етарли эмаслиги;

- қишлоқ хўжалиги корхоналари асосий қисмининг тўлов қобилияти пастиги ҳисобланади.

Юқоридаги ҳолатлар қишлоқ хўжалиги суғуртасини давлат томонидан қўллаб–қувватлашнинг зарурлигини долзарб қилиб кўяди. Бу борада мамлакатлар томонидан амал қилинаётган принциплар асосан ўхшаш бўлсада, баъзи ўзига хосликлар мавжуд. Ушбу қоидаларни ишлаб чиқишда база сифатида Бутунжаҳон савдо ташкилотининг талаблари хизмат қилади. Давлатнинг қўллаб–қувватлашига асосланган суғурта дастурлари қишлоқ хўжалиги корхоналари даромадларининг стабиллигини таъминлашга қаратилган бўлиши керак, аммо улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг баҳосига таъсир кўрсатишга қаратилмаслиги муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган ташкилот даромадларининг стабиллигини таъминлаш узоқ даврни ўз ичига олган бўлиши ва охириги беш йилдаги ўртача ҳосилдорлик ҳамда маҳсулот реализациясининг ўртача нархига асосланиши керак. Қишлоқ хўжалиги суғуртасини давлат томонидан қўллаб–қувватлаш тизими суғуртанинг асосий принципларидан четган чиқмаган ҳолда йўлга қўйилиши ва хатоликлардан холи бўлиши зарур. 83

Чет мамлакатлар тажрибасига кўра, қишлоқ хўжалиги суғуртаси учун бюджетдан ажратилган маблағлар конкурс асосида танлаб олинган суғурта ташкилотлари билан қишлоқ хўжалиги корхоналари ўртасида тузилган суғурта шартномалари асосида ушбу суғурта ташкилотларига суғурта мукофоти сифатида ўтказиб берилadi⁸⁴. Бу маблағлар қишлоқ хўжалиги корхонаси томонидан суғурта ташкилотига тўланадиган суғурта мукофотининг бир қисми бўлиб, қолган қисмини қишлоқ хўжалик корхонаси ўз ҳисобидан амалга оширади ва натижада корхона ўз фаолияти билан боғлиқ хатарларнинг тўлиқ суғуртавий таъминотиغا эга бўлади.

83 Сплетухов Ю.А. Проблемы проведения страхования урожая с государственной поддержкой / Ю.А. Сплетухов // Финансы. — 2007. — № 12.

84 UN Department of Economic and Social Affairs, Division for Sustainable Development (National CSD report: Austria - Agriculture) материаллари асосида

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF TAX ADMINISTRATION

S.A. Giyasov,
Associate Professor

It is known that the organization and implementation of effective tax administration is an important factor in improving the tax culture of participants in tax relations, timely and complete fulfillment of tax obligations by taxpayers, as well as increasing the collection of taxes and fees to the budget.

Today, despite the reforms carried out to improve tax administration, there are a number of urgent problems and issues that require immediate solutions in order to further improve tax administration in the context of the liberalization of the national economy. In accordance with Article 15 of the Tax Code, it is established that in tax relations taxpayers are obliged to exercise due diligence when choosing counterparties, checking their registration with the tax authorities as taxpayers, business reputation, availability of production facilities and personnel, financial condition, ability to fulfill obligations under the transaction.

In practice, taxpayers can use the "Interactive Taxpayer Due Diligence Service" on the official website when choosing counterparties "soliquz" The State Tax Committee of the Republic of Uzbekistan. Through this service, it is only possible to determine whether the counterparty is registered with the tax authorities as a VAT payer or to check the presence of the counterparty in the list of unscrupulous and suspicious taxpayers. In fact, there is no mechanism for the full implementation of these conditions, which is provided, for by law. In particular, it is not possible to verify the counterparty's business reputation, the availability of production facilities and personnel, financial condition, and the ability to fulfill obligations under the transaction.

Based on this and also in order to effectively apply the norms provided for in article 15 of the Tax code of the Republic of Uzbekistan, it is proposed to develop an order and implement an interactive service "Tax history of the taxpayer", which allows determining when choosing counterparties, their business reputation, the availability of production facilities and personnel, financial condition, ability to fulfill obligations under the transaction.

In addition, the analysis shows that the most frequent tax offenders are the failure to submit or late submission of a payment order for the payment of taxes and other mandatory payments to the bank. In particular, this indicator amounted to

10359 units in 2018, 34364 units in 2019 and 13669 units in 2020. To reduce this offense, the following methods can be proposed. Firstly, taxpayers who pay their taxes prematurely should be given the opportunity to reduce the taxes paid by a certain percentage (10–15%). Secondly, to strengthen the measure of responsibility for taxpayers who do not pay taxes on time.

It should be noted that as a result of the use of money transfers by economic entities when selling goods (works, services) through mobile (Payme, Apelsin, Click, etc.) applications in order to hide (reduce) the turnover, the number of cases of non-use of payment terminals increases. These cases are followed by tax violations as a result of tax control carried out by state tax authorities on the basis of consumer complaints.

In order to prevent such cases, it is proposed to introduce a procedure for providing information by the Central Bank in each month to the state Tax Service about the turnover of funds received by individuals on all bank cards, over 100.0 million soums (including foreign currency in the case of an equivalent in the national currency) and P2P transactions in which the number of transactions exceeds 50 times.

The lack of the possibility of determining and taxing turnover due to the volume of electricity consumed by economic entities for carrying out entrepreneurial activities leads to the emergence of tax offenses. In this regard, it is recommended to establish a procedure for providing information to the state tax service by the relevant department about the amount of electricity consumed for the business activities of economic entities in the database of external sources and on the basis of this information should be taxed.

In practice, in order to ensure timely and complete fulfillment of monthly, quarterly and annual planned indicators of tax revenues by types of taxes, sometimes there are cases of collection by means of collection orders from taxpayers' settlement accounts without the actual tax debt at the time of collection, and the return of excessively collected payments at the beginning of a new reporting period, which contributes to the emergence of many claims from taxpayers and artificial fulfillment of established plans for tax payments. In order to prevent such cases and increase the responsibility of officials, it is proposed to strengthen measures of responsibility in this area. As a result, it is possible for taxpayers to dispose of these funds in a timely manner. At the same time, it is possible to reduce the artificial fulfillment of planned indicators by charging excessive payments.

Due to the complexity of the process and the length of the period for returning to the account or paying off existing arrears by types of taxes and fees of economic entities, the excessive payment formed as a result of the application of the zero VAT rate has a negative impact on the activities of economic entities. Therefore, for conscientious and reliable taxpayers who actually paid VAT, it is proposed to develop

an accelerated procedure for returning an excessive amount, as a result of applying a zero VAT rate. This, in turn, will lead to an increase in the activity of business entities in export activities, as well as in the effective organization of their activities as a whole.

Reducing the tax burden on real sector enterprises is a very difficult problem, since more than half of tax revenues are accounted for by these enterprises. However, today this problem needs to be solved in order to have stable tax revenues and a base in the future. In this context, first of all, it is necessary to radically reduce the composition of expenses included back into the tax base, as well as to provide an opportunity to fully deduct sponsorship payments from the income tax base, including radically revising and improving investment deductions based on the simultaneous deduction or inclusion of depreciation deductions.

And also in the enterprises of the real sector, due to the high cost of real estate, the tax burden increases. In these enterprises, it is considered appropriate to differentiate property tax rates based on the differentiation of real estate according to the criteria of use for industrial (commercial) purposes and use for non-industrial (non-commercial) purposes. Thus, it is possible to achieve incentives for investment in real estate used for production purposes.

In addition, it is necessary to minimize the benefits of consumer taxes (especially VAT), since these benefits equally have a negative impact on suppliers and manufacturers of products. And also in order to create favorable and effectively stimulating conditions for the development of production and processing industry, it is necessary to develop and implement the procedure for applying the investment tax credit.

Another topical issue of tax administration is the introduction of the "Tax free" system. The "Tax free" system is when foreign citizens have the right to return the VAT used in respect of these goods, if the goods produced in this country were purchased for their personal needs and were approved by customs officials when they were withdrawn from the country. There is a natural question why foreign citizens should return VAT for the goods they purchased this can be explained by two reasons:

First of all, all countries that apply the practice of VAT do not apply VAT to goods exported abroad for the purpose of stimulating exports. According to the logic of things, the sale of goods to foreign persons, including tourists, if they export the purchased goods from the country, then this is also an export. This type of export is also considered more convenient for domestic producers. The reason is that manufacturers will not need to look for buyers abroad for their goods, but rather the buyer will come himself, and it will also be possible to save on transport costs, customs duties, insurance and other similar expenses. At the same time, it will be possible to receive payments on

the spot for the goods sold. This, in turn, will prevent the occurrence of receivables and lead to timely management of the working capital of producers.

Secondly, foreign citizens who have been in the country for a short period of time do not have time to have opportunities to receive social benefits from the taxes paid, that is, from the benefits and privileges provided to social spheres, such as education, medicine, tourism, etc., therefore, it is considered that it is unfair to levy taxes on them.

It is known that today more than 130 countries of the world apply the practice of VAT, and 50 of them effectively use the "Tax free" system, which is the practice of VAT refund to foreign citizens.

According to the Ministry of Tourism and Sports of the Republic of Uzbekistan, today it is indicated that a total of 5.4 million visitors from 188 CIS countries entered our country in 2018, 6.7 million visitors in 2019 and 1.5 million visitors in 2020 due to the pandemic, and more than 10 thousand people visited Uzbekistan annually from abroad in 2018–2019. According to a survey conducted by the ministry on what tourists who visit our country do more during their travels, most of their time, that is, 42 percent, is spent on shopping.

The peculiarity of the introduction of the "Tax free" system is: firstly, it is possible to achieve active incentives in attracting tourists, temporary visitors and an increase in foreign currency receipts, and secondly, to a significant change in sales turnover, as well as an increase in revenues from additional taxes to the budget, through the use of a VAT refund system. Based on this, it is advisable to develop the procedure for applying the "Tax free" system as soon as possible and put it into practice.

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДЛАРИДА СУГУРТА ХИЗМАТЛАРИ КЎРСАТИШ КЎЛАМИНИ КЕНГАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Х.М. Шеннаев,
ТМИ, и.ф.д., доцент

Худудларни комплекс ижтимоий–иқтисодий ривожлантириш бугунги кунда давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Зеро, худудларнинг sanoat ва инвестицион салоҳиятини ошириш, янги технологияларга асосланган замонавий ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этиш орқали жойларда камбағалликни қисқартириш, аҳолининг яшаш шароитларини сифат жиҳатидан яхшилаш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шундай экан, худудларда жойлашган корхона, ташкилот ва аҳолининг эҳтиёжларига мос бозор хизматларини, шу жумладан сугурта хизматларини кўрсатиш кўламини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Афсуски, сугурта хизматларини кўрсатишнинг худудий жиҳатлари тадқиқотчилар томонидан етарли даражада ўрганилмаган. Ушбу мавзуда ёзилган илмий мақолаларни учратиш ҳам амри маҳол. Шундай бўлишига қарамай, узок йиллардан буён шу соҳада илмий изланишларни олиб бораётган бир тадқиқотчи сифатида мазкур йўналишда юзага келган вазият, муаммо ва уларнинг ечими бўйича ҳолисона нуқтаи назарни илгари суришни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик.

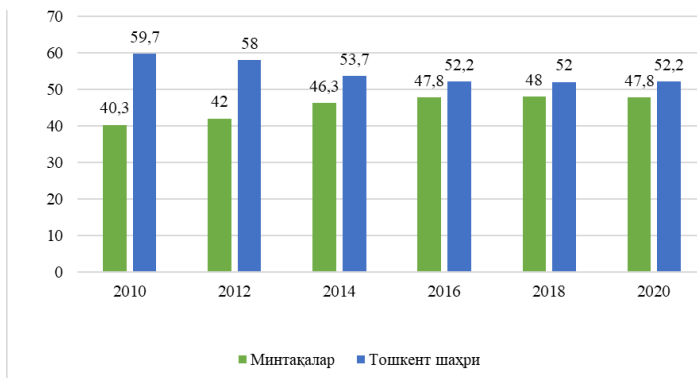
2021 йил 25 сентябрь ҳолатига Ўзбекистон Республикасида 41 та сугурта компанияси фаолият кўрсатмоқда ва уларнинг барчасининг бош офиси Тошкент шаҳрида жойлашган. Демак бундан кўриниб турибдики, улар республика минтақалари доирасида сугурта хизматларини филиал ва бўлимлари орқали амалга оширадilar. Ҳозирги кунда аксарият сугурта компаниялари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ўз филиалларига эга. Қоидага кўра, филиаллар юридик шахс мақомига эга эмас. Филиаллар фаолиятини солиққа тортиш нуқтаи назаридан улар маҳаллий солиқ органларида рўйхатдан ўтадилар ва уларга тегишли ҳисоботларни тақдим этиб борадилар.

Худудий сугурта хизматлари бозорида сугурта маҳсулоти истеъмолчиларини сугуртага жалб этиш бўйича рақобат кураши, асосан, вилоят маркалари ва вилоятга бўйсунувчи йирик шаҳарларда жойлашган сугурта компанияларининг филиаллари ва бўлимлари ўртасида кечади. Бироқ, республикамизнинг баъзи туманларида рақобат муҳити мутлақо шаклланмаган. Гап шундаки, ушбу туманларда сугурта хизматларини ягона “Ўзагросугурта” сугурта компаниясининг туман бўлимлари кўрсатади.

Республика худудларида сугурта фаолиятига оид асосий кўрсаткичларни таҳлил қилар эканмиз, бу борада жами сугурта мукофотлари таркибида худудларнинг улушини ўрганиш катта аҳамиятга эга (1–расмга қаранг).

Сўнги 10 йил давомида мамлакатимиз миқёсида тўпланган жами сугурта мукофотлари таркибида худудларнинг, яъни Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятларнинг улушида жиддий ўзгариш содир бўлмаган. Ўзбекистон бўйича йиғилган жами сугурта мукофотлари таркибида Тошкент шаҳрининг улуши 2020 йилда 2010 йилга нисбатан 7,5 пунктга камайган бўлсада, умумий ҳолатда ушбу худуднинг улуши юқорилигича қолмоқда. 2016–2020 йилларда эса жами сугурта

мукофотлари таркибида Тошкент шаҳрининг улуши яққол устунлиқни намоён этган.

1–расм. Яқни сугурта мукофотлари таркибида хуудларнинг улушидаги ўзгаришлар динамикаси (фоизда)

Бунга, албатта, бир қанча омиллар таъсир кўрсатади. Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, 2021 йил 25 сентябрь ҳолатига Ўзбекистонда 41 та сугурта компанияси фаолият кўрсатаётган бўлса, уларнинг барчаси Тошкент шаҳрида жойлашган. Республика хуудларида эса уларнинг филиал ва бўлимлари фаолият кўрсатиб, ҳозирги кунга қадар хуудларда бирорта сугурта компанияси ташкил этилмаган. Мавжуд маълумотларга кўра, 2020 йилда республика хуудлари ичида сугурта мукофотлари тушуми бўйича Тошкент шаҳридан кейинги ўринни 8,1 фоиз билан Тошкент вилояти эгаллаган. Шу йили сугурта мукофотлари тушуми бўйича энг кичик кўрсаткич 2,1 фоиз билан Сирдарё вилоятига тўғри келган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, республика хуудларида сугурта соҳасида юзага келган рақобат муҳитини Тошкент шаҳрида кузатилаётган рақобат муҳити билан таққослаб бўлмайди.

Одатда, филиалларнинг асосий вазифаси Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида компания томонидан ишлаб чиқилган сугурта маҳсулотларини сотиш, маҳаллий сугурта бозорининг ривожланиш тенденцияларини таҳлил этиш ва шу асосда истиқболли йўналишларни аниқлаш, агентлик тармоқларини яратиш ва кенгайтириш ҳисобига маҳаллий сугурта хизматлари бозори инфратузилмасини ривожлантиришдан иборат бўлади. Шунингдек, филиаллар бош компания томонидан тасдиқланган қоидалар, намунавий сугурта шартномалари ва полислари асосида юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузади. Мазкур шартномалар доирасида сугурта қилдирувчилар томонидан тўланган сугурта мукофотлари тушумини назорат қилади.

Тадқиқотчи Х.Шеннаев “Ўзбекистон сугурта бозори” ўқув қўлланмасида мамлакат хуудларида сугурта фаолиятини амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: “Филиаллар маҳаллий сугурта хизматлари бозорида ўз маҳсулотларини сотар эканлар, бу

борада сугурта қилдирувчиларни соҳага оид маълумотлар ва янгиликлар билан таништиришлари лозим". Айниқса, улар мижозларга сугурта тариф ставкалари асосида сугурта мукофотларини ҳисоблаш, сугурта ҳужжатларини расмийлаштириш ва уларнинг сақланишида амалий кўмак берадилар. Шунингдек, филиаллар жойларда бош компания билан келишган ҳолда сугурта ҳодисалари содир бўлиш эҳтимолини камайтиришга қаратилган огоҳлантириш чора-тадбирларини молиялаштириш, сугурта даъволарини кўриб чиқиш ва сугурта қопламасини тўлаш тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқига эгадир.

Республика ҳудудларида сугурта хизматлари қамровининг кенгайишида 2008 йили қабул қилинган "Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугурта қилиш тўғрисида"ги ва 2009 йили жорий этилган "Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугурта қилиш тўғрисида"ги қонунлари муҳим аҳамият касб этди, десак асло муболаға бўлмайди. Зеро, ушбу қонунга асосан мажбурий сугуртани амалга ошириш учун сугурталовчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ўз филиалларига эга бўлиши лозим. Мазкур талабнинг аҳамияти тўғрисида тадқиқотчи И.Очилов шундай ёзган: "Давлат томонидан мажбурий сугуртани амалга оширишда бундай талабнинг ўрнатилиши бежизга эмас, албатта. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, мажбурий сугурта бутун Ўзбекистон ҳудудини қамраб олади ва йўл-транспорт ҳодисаси мамлакатимизнинг қайси жойида содир бўлишидан қатъий назар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкӣ манфаатларига етказилган зарар, транспорт воситаси эгасининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугуртаси бўйича сугурталовчи томонидан жабрланувчига зарар қоплаб берилиши лозим".

Таъкидлаш лозимки, сугурта компанияси филиалларининг фаолияти бош компаниянинг Ички аудити хизмати томонидан белгиланган муддатларда аудитдан ўтказилади. Айрим сугурта компаниялари ўз филиаллари ходимларининг малакасини ошириш мақсадида доимий асосда фаолият кўрсатувчи ўқув курсларини ташкил этадилар. Масалан, "Ўзбекивест" экспорт-импорт сугурта компанияси, "Ўзагросугурта" ва "Кафолат" сугурта компанияларида ўқув марказлари мавжуд бўлиб, уларда ҳудудий филиаллар ва бўлинмаларнинг ходимлари ўз малакаларини оширади.

Юқоридагиларни умумлаштириб хулоса қилиш мумкинки, ҳозирги кунда мамлакатимиз ҳудудларида юридик ва жисмоний шахсларга сугурта хизматларини кўрсатиш талаб даражасида эмас. Ҳудудларда сугурта хизматлари кўрсатиш кўламини кенгайтириш учун мустақил сугурта компанияларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Аҳолининг сугуртага бўлган муносабатини ижобий томонга ўзгартириш учун аниқ мақсадга йўналтирилган тушунтириш ишларини олиб бориш лозим.

СОЛИҚ МАЪМУРИЯТЧИЛИГИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

**Қ. Т. Базаров,
ТДИУ, и.ф.н., доц.**

Мамлакатимизда иқтисодиётни янада ривожланиши ва макроиқтисодий барқарорликни юксалтиришда давлат солиқ тизими, солиқ маъмуриятчилигини ислоҳ этиш борасида амалга оширилаётган ислохотлар ҳозирги кунда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари, мамлакатимизда солиқ маъмуриятчилигини замонавий ахборот технологиялардан кенг фойдаланган ҳолда ривожлантириш ҳамда илғор хориж тажрибасидан республикамизда фойдаланиш масалалари ҳозирги кунда долзарб масалалардан бири саналади.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев Олий Мажлиснинг Сенати ва Қонунчилик палатасига Мурожаатномасида илм–маърифат ва технологиялар ривожига алоҳида аҳамият қаратди. Жумладан, “Тараққиётга эришиш учун рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт. Бу бизга юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини беради. Зеро, бугун дунёда барча соҳаларга ахборот технологиялари чуқур кириб бормоқда”⁸⁵.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги ПФ–5953–сон Фармони билан тасдиқланган «2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид Давлат Дастурига мувофиқ, ахборот–коммуникация технологияларини модернизация қилиш орқали солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан “Солиқ маъмуриятчилигида замонавий ахборот–коммуникация технологияларини кенг жорий этишга доир қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” 2020 йил 5 июнда 359 сонли қарори⁸⁶ эълон қилинди. Мазкур қарорнинг 1 иловасига мувофиқ Давлат солиқ

⁸⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг олий мажлисга Мурожаатномаси <http://uz.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-25-01-2020>

⁸⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан “Солиқ маъмуриятчилигида замонавий ахборот–коммуникация технологияларини кенг жорий этишга доир қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” 2020 йил 5 июнда 359 сонли қарори <https://lex.uz/docs/4844692>

қўмитасининг Ахборот–коммуникация технологияларини ривожлантириш стратегияси қабул қилинди.

Маълумки, мамлакатимизда солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш доирасида солиқ тизимини, солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш доирасида Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида», Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида», шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора–тадбирлар тўғрисида” ва шу каби бир қатор Қарор ва фармонлар қабул қилиниб, улар асосида мамлакатимизда ишбилармонлик ва инвестициявий фаолликни ошириш, соғлом рақобат муҳитини шакллантириш, шунингдек, солиқ ислохотларини самарали амалга оширишга кенг имкониятлар яратилаётганлигини қайд этишимиз керак.

Маълумки, ҳозирги кунда солиқ маъмуриятчилигини таъминлаш бўйича давлат солиқ хизмати органларида замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларини кенг жорий этиш ишлари амалга оширилмоқда.

Аmmo ушбу ижобий ишлар ва ютуқлар билан биргаликда, солиқ маъмуриятчилигини янада самарали амалга оширишга уни такомиллаштиришга ҳамда давлат солиқ органларига, ҳудудий бўлинмаларга юклатилган мажбурият ҳамда вазифаларни тўлиқ бажаришга тўсқинлик қилаётган бир қатор камчилик ва муаммолар мавжуддиги Давлат солиқ қўмитасининг Ахборот–коммуникация технологияларини ривожлантириш стратегиясида қайд этилгандир.

➤ Агарда улар борасида тўхталадиган бўлсак улар куйидагилардан иборат электрон давлат хизматлари ва ахборот тизимлари орқали маълумотлар базасига тушаётган мурожаатлар сони йилдан–йилга кескин ошиб бораётганлиги сабабли маълумотларни тезкорлик билан таҳлил қилиш имкониятини бермаяпти;

➤ Давлат солиқ қўмитасининг мавжуд сервер қурилмаларининг хотира ҳажми бугунги кунда 90 фоиз банд ва уларнинг ишлаш кафолатли муддати тугаган, Маълумотларни қайта ишлаш маркази қурилмалари эскирган;

➤ мавжуд ахборот тизимлари турли хил дастурлаш тилида ва бир–бирига мураккаб интеграциялашган ҳолда фойдаланилмоқда ҳамда ягона платформа мавжуд эмас;

➤ электрон ҳисобварақ–фактуралар ва онлайн назорат касса машиналари ҳамда ташқи манбалар орқали шакланган катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш ва тезкор таҳлил қилиш учун мавжуд серверлар қуввати етишмаслиги оқибатида тизимда тез–тез узилишлар вужудга келмоқда;

➤ солиқ тўловчи билан солиқ органлари ўртасида маълумот алмашинувини таъминловчи ягона стандарт ва дастурий маҳсулотлар мавжуд эмас;

➤ солиқ базасини кенгайтириш учун идоралараро маълумотлар алмашиш даражаси паст;

➤ солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш учун кўриладиган таъсир чораларини автоматик сегментлаш ва солиқ тушумлари хавфини тўлиқ баҳолаш механизмлари мавжуд эмас;

➤ ахборот–коммуникация технологиялари йўналишидаги юқори малакали кадрларни тайёрлашда тизимли камчиликлар мавжуд.

Ушбу камчилик ва муаммолар солиқ тизимини жадал ривожлантириш, солиқ маъмуриятчилигида ахборот–коммуникация технологияларини янада ривожлантириш, солиқлар ва мажбурий тўловларнинг талаб даражасида йиғилишига ва солиқ тўловчиларга сифатли электрон давлат хизматлари кўрсатишга тўсқинлик қилмоқда.

Албатта шуни қайд этишимиз лозимки, биз тараққиёт ва ривожланиш даврида фаолият юритмоқдамиз, шунда хулоса қилган ҳолда мамлакатимизнинг тараққий этиши, ривожланишида кун сайин такомиллашиб бораётган фаолиятимизда жумладан ахборот технологияларнинг ривожланаётганлигини қайэтишимиз лозим. Маълумки, қабул қилинган стратегия доирасида қуйидаги йўналишларда самарали ишларни олиб бориш режалаштирилгандир:

⇒ Хизмат кўрсатишга йўналтирилган солиқ хизматларини ривожлантириш;

⇒ Замонавий ахборот тизимларини жорий қилиш орқали давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини янада такомиллаштириш;

⇒ Маълумотларни қайта ишлаш марказининг моддий–техника базасини кенгайтириш.

Агарда ушбу йўналишлар алоҳида тўхталадиган бўйича бўлсак,

хизмат кўрсатишга йўналтирилган солиқ хизматларини ривожлантириш йўналишида солиқ тўловчиларга шахсий кабинет орқали кўрсатиладиган хизматларни кенгайтириш; солиқ тўловчиларга кўрсатилаётган хизматларнинг мобил иловалари сонини кўпайтириш; солиқ тўловчиларга хизмат кўрсатиш стандартлари ва методологиясини ишлаб чиқиш; тижорат банклари ва бошқа ташкилотлар орқали солиқ тўловчилар ҳақидаги ахборотларни жамлаган (скоринг) хизмат турларини жорий этиш мўлжалланган.

Замонавий ахборот тизимларини жорий қилиш орқали давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини янада такомиллаштириш йўналишида, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг ахборот тизимлари комплексининг ягона платформасини яратиш; солиқ хизмати органларида

замонавий бизнес–таҳлил (Business Intelligence) тизимини жорий этиш; солиқ аудитини автомат тарзда назорат қиладиган (Case Management System, Case Assessment System) тизимни яратиш; идоралараро ҳамкорлик орқали ахборот алмашинувида мавжуд муаммоларни бартараф этиш; солиқ органларига юкланадиган вазифалар бўйича бизнес– процессларни ишлаб чиқиш ва уларни автоматлаштириш; солиқ тўловчиларни сегментлаш, хавфлилик даражасидан келиб чиқиб, инсон омилини тўлиқ бартараф этадиган солиқ назоратини амалга оширишни назарда тутувчи «Таҳлика–таҳлил» тизимини яратиш; маҳаллий бюджетлар даромадини оширишда маҳаллий солиқларнинг йиғилувчанлигини ошириш учун «сайт» тизимини кенг жорий этиш.

Маълумотларни қайта ишлаш марказининг моддий–техника базасини кенгайтириши йўналишида Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг Маълумотларни қайта ишлаш маркази серверлари, ҳисоблаш қурилмалари ва бошқа техник жиҳозларини модернизация қилиш; маълумотларни қайта ишлаш марказининг асосий ва захира биналарининг Муҳандислик инфратузилмасини модернизация қилиш; Давлат солиқ хизмати органларининг телекоммуникация қурилмалари ва ахборот хавфсизлигини таъминловчи тизимларини модернизация қилиш; катта ҳажмдаги маълумотларни бошқариш ва таҳлил қилиш имконини берувчи «Big Data» технологиясини йўлга қўйиш; ахборот–коммуникация технологиялари паркинни босқичма–босқич янгилаш ва бир қатор йўналишлар бўйича ишларни амалга ошириш режалаштириган.

Юқорида қайд этилган маълумотлар асосида шуни хулоса қилишимиз мумкинки, солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштиришда рақамли иқтисодиётнинг ўрни солиқ маъмуриятчилигини самарали ташкил этишда унинг ўрни ва аҳамиятини юқорилиги ҳамда фармонда белгиланган вазифаларнинг амалга оширилиши солиқ тизими ва маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштиришга хизмат қилади, унинг шаффофлигини таъминлайди, бу эса шубҳасиз мамлакатимизда иқтисодиётимизнинг янада ривожланиши, корхоналаримизнинг барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш, иқтисодиётни янада ривожлантириш орқали юртимизнинг гуллаб–яшнаши ва аҳоли турмуш фаровонлигини янада юксалтиришда энг муҳим омилардан бири бўлиб хизмат қилади.

СУГУРТА ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТИШДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА УНИ ЮРИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

***А.Т. Махкамбоев,
ТДИУ, доцент, и.ф.н.***

Суғурта ташкилотлари суғурта хизматини кўрсатиш жараёнида маълум миқдордаги жавобгарликни олади ва шунинг эвазига суғурталанувчидан суғурта мукофотини ундиради. Бу суғурта ташкилотининг даромади ҳисобланади. Суғурта шартномасида келтирилган ҳодиса рўй берганда суғурта қопламаси тўлаб берилади.

Бу эса ушбу ташкилот харажати ҳисобланади. Суғурта ташкилотлари суғурталанувчилардан келиб тушган суғурта мукофотларидан суғурта зарарларини қоплаш захирасини ташкил этиб борадилар. Ушбу захира суғурта муддати тугамагунга қадар суғурта ташкилотининг зиммасидаги мажбурияти бўлиб қолади. Суғурта муддати тугасагина ушбу маблағлар суғурта ташкилотининг даромади сифатида ҳисобга олинади. Бошқа ҳолларда ушбу захирадаги маблағлар шартнома муддатининг ўтган муддатига нисбатан пропорционал ҳисобга олиб борилади.

Бундан ташқари, суғурта ташкилотлари ўз зиммасидаги мажбуриятларни маълум ҳақ эвазига бошқа суғурта ташкилотларига ўтказиши ёки улардан қабул қилиб олиши мумкин. Суғурта ташкилотлари ўз зиммасидаги мажбуриятларни бошқа суғурта ташкилотларига ўтказган тақдирда ҳам суғурталанувчилар олдида жавобгар бўлиб қолаверадилар.

Суғурта ташкилотлари келиб тушган суғурта мукофотларининг суғурта муддати давомида бўш қолиши мумкин бўлган қисмини маълум муддат белгиланган тартибда бошқа инвестиция объектларига жойлаштириб, кўшимча даромад олишлари ҳам мумкин. Дунё мамлакатлари амалиётида суғурта ташкилотлари иқтисодийга инвестиция киритувчи йирик инвесторларга айланиб бормоқда.

Бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар сингари суғурта ташкилотларида ҳам бухгалтерия ҳисоби умумий тартиб қоидаларга асосланиб, бошқа ташкилотлар сингари бухгалтерия ҳисоби субъектлари ҳисобланади.

Одатда бухгалтерия ҳисобини юритиш қоидалари бухгалтерия ҳисоби стандартлари билан белгилаб берилган. Амалда мулкчилик шаклидан қатъий назар ҳўжалик юритувчи субъектлар Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия

хисобининг 21–сон миллий стандарти асосида фаолият юритишлари шарт. Суғурта ташкилотлари эса бундан мустасно. Суғурта ташкилотларида 2008 йил 5 майда 1813–сон билан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтган “Суғурталовчилар молиявий–хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби Счётлар режаси” ишлаб чиқилган. Ушбу счётлар режасида суғурта фаолиятининг ўзига хос хусиятлари ҳисобга олинган.

Юқоридаги йўриқномада умумий счётлар режаси ва суғурта ташкилотлари учун белгиланган счётлар режаси ўртасидаги бир қанча фарқли жиҳатларни кўришимиз мумкин. Шу билан бирга, таҳлиллар натижасида шуни кўриш мумкинки, суғурта ташкилотлари учун мўлжалланган бухгалтерия счётларида умумхўжалик счётлар билан ўхшаш жиҳатлари ҳам мавжуд. Барча ўхшаш счётларда операциялар одатгаддек олиб борилишини ҳисобга оладиган бўлсак, суғурта ташкилотлари учун мўлжалланган счётлар режасида бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ счётларнинг ўрнига суғурта фаолиятига таалуқли счётлар шартли равишда киритилган.

Айнан суғурта фаолиятига таалуқли счётларни кўриб чиқадиغان бўлсак, улардан бири бу – 6280 “Тўғридан тўғри суғурта шартномалари бўйича суғурта мукофотлари” счётидир. Ушбу счётда суғурта шартномалари бўйича олинган суғурта мукофотлари ҳисобга олинади.

Суғурта мукофотларининг тўланиши пул маблағларини ҳисобга олувчи счётларнинг дебети 6280 “Тўғридан тўғри суғурта шартномалари бўйича суғурта мукофотлари” счётининг кредити билан боғланган ҳолда, расмийлаштирилади. Бундан ташқари, ушбу счёт куйидаги счётлар билан ҳам боғланиши мумкин:

суғурталанувчиларга тўланадиган счётлар (6030);

тўланадиган дивидендларни ҳисобга олувчи счётлар (6610);

ходимлар билан меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб–китобларни ҳисобга олувчи счётлар (6710).

Суғурта шартномалари суғурта ташкилотининг ўзи ёки суғурта агентлари ва суғурта брокерлари томонидан тузилиши ҳам мумкин. Суғурталанувчилар, суғурта агентлари ва суғурта брокерлари билан боғлиқ ҳисоб–китоблар 6040 счёт, “Суғурта агентлари ва брокерларига тўланадиган счётлар” ва 4040 счёт “Суғурта агентлари ва брокерларидан олинадиган счётлар” да олиб борилади.

Суғурта қилувчи ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариш мақсадида келиб тушган суғурта мукофотларидан шаклантирган суғурта захиралари куйидаги счётларда акс эттирилади:

8010 счёт “Ишлаб топилмаган мукофотлар захираси”;

8020 счёт “Содир бўлган, лекин хабар қилинмаган зарарлар захираси”;

8030 счёт “Хабар қилинган, лекин бартараф этилмаган зарарлар захираси”;

8040 счёт “Олдини олиш чора–тадбирлари захираси”;

8050 счёт “Активларнинг номувофиқлиги захираси”;

8060 счёт “Фалокатлар захираси”;

8070 счёт “Зарарлиликнинг тебраниши захираси”;

8090 счёт “Хаёт суғуртаси бўйича захира”;

Тўғридан–тўғри суғурта ва қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича ҳисобланган суғурта товонлари тўғрисидаги ахборотни жамлаш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

2210 “Ҳисобот даврида тўғридан тўғри суғурта бўйича содир бўлган суғурта ҳодисалари бўйича суғурта товонлари”;

2220 “Муддатидан олдин тугатилган шартномалар бўйича суғурта товонлари”;

2230 “Қайта суғурта қилишга қабул қилинган таваккалчиликлар бўйича суғурта товонлари”;

9431 счёт “Тўғридан тўғри суғурта бўйича ўтган даврларда содир бўлган, ўтган даврда хабар қилинган суғурта ҳодисалари бўйича суғурта товонлари”;

9432 счёт “Тўғридан тўғри суғурта бўйича ўтган даврларда содир бўлган, лекин ҳисобот даврида хабар қилинган суғурта ҳодисалари бўйича суғурта товонлари”.

Агар суғурта ташкилоти суғурта қопламасини тўлаб бергандан сўнг суғурта ҳодисасининг содир бўлишида айбдор бўлган шахсдан зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эга бўлса, бу билан боғлиқ ҳисоб китоблар 4860 счёт “Даъволар бўйича олинадиган счётлар” да олиб борилади.

Суғурта ташкилотлари ўз молиявий ҳолатининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида ўз зиммасидаги жавобгарликни бошқа суғурта ташкилотларига ўтказишлари яъни қайта суғурта қилишлари мумкин. Бунда суғурта ташкилоти қайта суғурталаётган суғурта ташкилотига маълум миқдордаги тўловни амалга оширади. Қайта суғуртага ўтказилган рисклар бўйича суғурта мукофотлари суммалари 9040 счёт “Қайта суғурта қилиш ва ретроцессияга берилган таваккалчиликлар бўйича тўланган суғурта мукофотлари” да ҳисобга олиб борилади.

Суғурта қопламасини тўлаш бўйича зарарнинг қайта суғурталаш бўйича олинган улушларининг ҳисоби 9070 счёт “Қайта суғурта қилиш ва ретроцессияга берилган таваккалчиликлар бўйича зарарлар улушининг қопланиши бўйича даромадлар” да юритилади.

Қайта суғуртага берилган рисклар бўйича қайта суғурталанувчи ва қайта суғурталовчи ўртасидаги умумий ўзаро ҳисоб китоблар қуйидаги счётларда амалга оширилиб борилади:

6050 счёт “Қайта сугурта қилиш бўйича олинган таваккалчиликлар бўйича тўланадиган счётлар”;

6060 счёт “Қайта сугурта қилишга берилган таваккалчиликлар бўйича тўланадиган счётлар”;

6070 счёт “Қайта сугурта қилишга берилган таваккалчиликлар бўйича депо мукофотлар”;

6080 счёт “Қайта сугурта қилишга оид комиссия рағбатлантириш, тантъемалар ва йигимлар бўйича тўланадиган счётлар”;

4050 счёт “Қайта сугурта қилиш бўйича қабул қилинган таваккалчиликлар бўйича олинадиган счётлар”;

4051 счёт “Қайта сугурта қилишга оид комиссия рағбатлантиришлар, тантъемалар ва йигимлар бўйича олинадиган счётлар”;

4060 счёт “Қайта сугурта қилишга берилган таваккалчиликлар бўйича олинадиган счётлар”;

4080 счёт “Сугурталовчининг бошқа сугурталовчилардаги депо зарари”;

4090 счёт “Сугурталовчининг бошқа сугурталовчилардаги депо мукофотлари”.

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қиладиган бўлсак, мазкур счётлар асосида олиб бориладиган ҳисоб китоблар айнан сугурта ташкилотлари бухгалтерия ҳисобининг ўзига хос хусусиятларини ифодалайди.

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАР ДАРОМАДЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ТИЗИМИ ИЖТИМОЙ ЖИХАТЛАРИНИНГ КАМБАҒАЛЛИКНИ КАМАЙТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

***А.Т. Агзамов,
ТДИУ, доцент, PhD***

Жаҳон солиқ амалиётидаги жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими миллий хўжалик алоқаларидаги турбулентлик ҳолатларига боғлиқ бўлмоқда. Хусусан, «ривожланган мамлакатларда кузатилаётган жисмоний шахслардан олинадиган даромад солигининг юқори прогрессив ставкалари пасайтириш (масалан, АҚШда 2019 йилдан 39,6 фоиздан 35 фоизга тушириш) контекстида даромад турлари бўйича солиқ ставкаларини тебраниш амплитудасини текислаштириш сиёсати амалга оширилмоқда»⁸⁷. Ушбу сиёсат натижасида хорижга чиқиб кетган капитални репатриация қилиш, аҳолининг юқори даромад олувчи тадбиркор қатлами зиммасидаги солиқ юқини пасайтириш орқали миллий иқтисодиётда инвестицион фаолликни оширишга фискал рағбатлар тизимини яратиш кўзда тутилмоқда. «Ривожланаётган мамлакатларда эса (масалан, Хитой, Ҳиндистон) ҳамон аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида даромадлар тақсимланишидаги тенгсизлик ва минимал яшаш стандартидан паст даражада яшовчи аҳоли қатламининг юқори салмоғи, жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш тизимининг прогрессив механизмини янада такомиллаштиришни талаб этмоқда»⁸⁸.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 июлдаги “Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–4389 сонли Қарорига асосан қабул қилинган “Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш стратегияси”да 2021 йилга келиб жисмоний шахсларнинг даромад солигини тўловчиларни 1,5 баравар ошириш лозимлиги таъкидланди.

Ҳозирги кунда хорижий муаллифлар иқтисодий адабиётларида жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишнинг самарали тизимини танлашга турлича ёндашувлари ва вариантлари учрайди. Жумладан, С.Бломгуст ва Л.Симулалар таъкидлашларича, “Жисмоний шахслар даромадига солиқ бўйича

⁸⁷ Қапан: <http://www.worldwide-tax.com>.

⁸⁸ Global Economic Prospects Weak Investment in Uncertain Times. A World Bank Group Flagship Report. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW, Washington, DC 20433.- January 2017.- 17 pp.

ягона ставканинг жорий этилиши даромадларни тўлиқ қамраб олиб, даромадлар самарадорлигини таъминлаши мумкин» [3].

М.Морино ва С.Пилегринолар фикрича, “Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишнинг прогрессив ёки ягона пропорционал ставкасининг қўлланилиши нафақат ижтимоий адолат тамойилига роя этилишини, балки даромадларнинг легаллашуви ҳамда улар муҳофазаси бўйича кафолатларнинг ижросини ҳам назарда тутмоғи лозим” [4].

Гарвард университети экспертлари У. Хасси ва Д. Любик томонидан ишлаб чиқилган «Халқаро солиқ кодекси» деб номланувчи БМТнинг халқаро солиқ дастурига мувофиқ Шарқий ва Марказий Европадаги постсоциалистик давлатлар миллий солиқ тизими конструкцияси ва фаолият принципада жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи турли даражадаги бюджетларга даромадни шакллантириш эмас, балки ижтимоий адолатлилик мезонларига йўналтирилиши мақсадга мувофиқлиги таъкидланган.

Россиялик муаллифлар тадқиқотларида, жумладан, А.Алиевнинг таъкидлашича, “жисмоний шахслар даромадларидан солиқ тартибга солувчи ролининг заифлашуви уларнинг давлат хазинаси даромадлари шаклланишидаги улушининг камайишига ҳамда жисмоний шахслар даромадлари қайта тақсимланишида ижтимоий адолат тамойилининг бузилишига олиб келди” [5].

С.Ерух фикрича, “Жисмоний шахслар даромадларидан солиқнинг оптимал шаклини аниқлаш мамлакатнинг ижтимоий йўналтирилган иқтисодий ўсиш стратегияси ва макроиқтисодий молиявий сиёсат вазибалари билан мувофиқлаштирилиши лозим” [6].

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилган тадқиқот ишларида ҳам жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишнинг самарали тизимини танлаш масаласи юқори аҳамиятига эътибор қаратилмоқда.

М.Сабиров фикрича, “ҳозирги кунда даромадларни солиққа тортиш принциплари, меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ солиқ юки ва даромадларга тушадиган солиқ юкини адолатли тақсимлаш йўллари, хуфёна иқтисодиёт қамровини чеклашда даромадларни солиққа тортиш механизmlаридан самарали фойдаланиш йўлларини тадқиқ этиш ўта муҳим аҳамият касб этаётир” [7].

Ш.Қиёсов таъкидлашича, “ижтимоий–иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида аҳоли турмуш даражасини, жамият оила институтининг молиявий барқарорлигини, иқтисодий салоҳиятини, мамлакатлар жисмоний шахслари даромадларини солиққа тортиш механизми фаолиятини таъминловчи самарали солиқ сиёсатини шакллантириш масалаларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга” [8].

Жаҳонда жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимига хос муаммолар контекстида: аҳоли турмуш фаровонлигини таъминлашнинг фискал механизми, даромадларнинг чегаравий нафлилиги асосидаги солиқ юкини аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида оптимал тақсимлаш муаммолари, виртуал маконга асосланган бизнестан олинadиган даромадларни солиққа тортиш тизимининг ташкилий асослари иқтисодчи–олимлар томонидан ўрганилмоқда. Ялпи истеъмол талабини солиқ механизми орқали рағбатлантириш, жамғармалар ва уларни инвестицияларга трансформациялашга солиқ тизимининг таъсирини такомиллаштириш, капиталларнинг трансмилий ҳаракатланишини индивидуал даромад солиғи механизми орқали тартибга солиш сингари масалалар борасида тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимида олиб борилаётган ислохотларда солиқларнинг барқарор тушумини таъминлаш, солиқ юкини изчил камайтириш негизида аҳоли реал даромадларини ошириш орқали иқтисодий ўсишга позитив таъсир этувчи ўзаро уйғунлашган солиқ тизимини шакллантиришга эътибор қаратилмоқда.

«2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»⁸⁹да асосий устувор йўналиш сифатида «солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтириш» ва «Аҳолининг реал пул даромадларини ва харид қобилиятини ошириш, кам таъминланган оилалар сонини ва аҳолининг даромадлари бўйича фарқланиш даражасини янада камайтириш» белгиланган.

Бу масалаларни ҳал қилиш учун республикамизда солиқ юкини аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида текис тақсимлаш, мавжуд имтиёзларнинг самарадорлигини баҳолаш ва оптималлаштириш, аҳолининг реал даромадларини оширишда солиқ тизимининг муҳим элементи ҳисобланган жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштиришни тақозо этади^[9].

Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортиш тизими ижтимоий жиҳатлари.

Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги аҳоли томонидан яратилган даромаднинг бюджет канали орқали бирламчи тақсимлаб, ижтимоий соҳалар моддий эҳтиёжлари учун қайта

⁸⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»-ги ПФ-4947-сонли фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль.

тақсимлашнинг молиявий асоси яратилади. Буни том маънода даромадларни аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида қайта тақсимлаш тизими деб ҳам аташ мумкин. Ушбу солиқлар юридик шахслардан олинадиган солиқларга нисбатан бир қатор хусусиятларга эга бўлиб, мамлакат иқтисодиётининг мутаносиб ривожланишини таъминлаш ва ижтимоий тараққиётга хос зиддиятлар кучайиши билан боғлиқ ҳағарлар келиб чиқишига мойиллиги юқоридир.

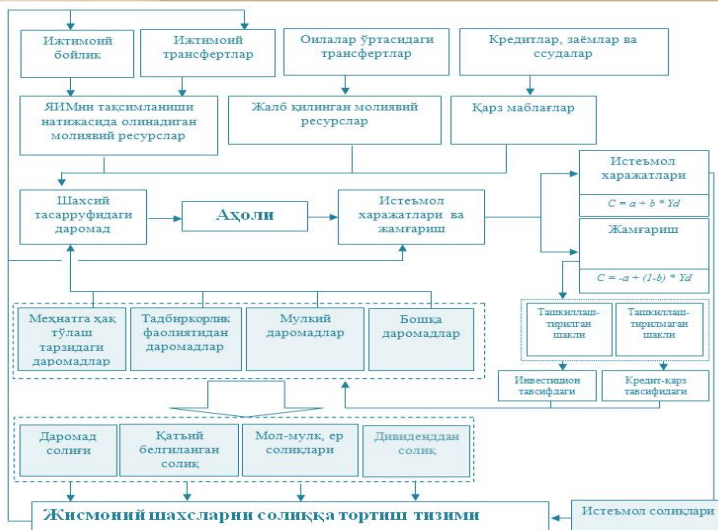
Солиқ тизимининг элементи сифатида жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётидаги принципаал муаммолардан бири ушбу солиқларнинг асосан даромадларни тенглаштириш вазифасини бажаришга қаратилганлиги ҳисобланади. Лекин даромадларни тенглаштиришга қаратилган солиқ тизими аҳоли шахсий тасарруфидаги даромадлари ҳисобига шаклланувчи жамғариш нормаси орқали мавжуд бойлик ёки капитал жамланишидаги тафовут кучайиши билан боғлиқ зиддият кескинлашувига олиб келиши мумкин.

Албатта, макродаражада миллий даромад миллий бойлик тўпланишининг молиявий манбаи ҳисобланади. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимидаги мавжуд солиқлар аҳоли даромадларини тўғридан–тўғри, мулкий қийматликлар эквивалентида тақсимлайди. Шунингдек, аҳоли истеъмол даражасига мувофиқ даромадларни тақсимлаш тизими ҳам амал қилиб, бу билвосита солиқлар орқали таъминланади. Хусусан, мол–мулк ёки ер солиғи ёрдамида бойликни қиймат эквивалентида тақсимлаш тизими амал қилади. Лекин бундай қайта тақсимлаш тизими канали орқали ҳаракатланувчи молиявий оқимлар нисбатан паст салмоққа эга бўлиши зарур.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда, ички элементлар мажмуасидан ташкил топган яхлит тизим сифатида комплекс мақсадлар тизимига эга жисмоний шахсларни солиққа тортишнинг замонавий амалиётини қуйидагича тизимлаштириш мумкин (1–расм).

Жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётида *давлатнинг ижтимоий йўналтирилган солиқ сиёсати янги мазмунига мос тарзда солиққа тортиш тамойилларини такомиллаштириш лозим.*

Солиқларнинг иқтисодий самараси, солиқ муносабатлари иштирокчилари манфаатларини бирдай ҳисобга олиш, ижтимоий йўналтирилган солиқ сиёсати вазифалари ижроси таъминланиши – **«иқтисодий самарадорлик»**, **«даромадларнинг нафлилиги»**, **«ижтимоийликнинг устуворлиги»** сингари *янги тамойилларга асосланиши лозим.*

1–расм. Уй хўжаликлари молиясида жисмоний шахсларни солиққа тўртини тизимининг ўрни ва аҳамияти бўйича ташкилий чизма [9,14–6.]

1–жадвал

2016–2021 йилларда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети солиқли даромадлари ва жисмоний шахслар даромадидан солиқнинг асосий кўрсаткичлари 90

Кўрсаткичлар	2016 йил		2017 йил		2018 йил		2019 йил		2020–21 йил	
	мил. сўм	% да	мил. сўм	% да	мил. сўм	% да	мил. сўм	% да	мил. сўм	% да
Давлат мақсадли жамғармалар даромадлари-сиз – жами	40505,8	100	44469,6	100	62229,5	100	102627,6	100	2020 й 128460	100
									2021 й 147002	100
Жисмоний шахслардан олинadigan даромад солиғи	4040,4	10,0	4476,1	10,1	5198,8	8,4	11367,4	11,1	2020 й 15140,8	11,8
									2021 16905,8	11,5

90 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 22.12.2015 йилдаги ПҚ-2455, 27.12.2016 йилдаги ПҚ-2699, 29.12.2017 йилдаги ПҚ-3454, 26.12.2018 йилдаги ПҚ-4086, 30.12.2020 йилдаги ПҚ-4938 сонли Қарорлари асосида.

1–жадвал маълумотлари кўрсатишича, жисмоний шахслар даромадидан солиқнинг давлат бюджети даромадларидаги улуши 2016 йилдаги 10,0 % дан, 2020 йилда 11,8 % га ўзгарган, яъни ўсиш тенденциясига эга бўлган. Бироқ 2021 йилда прогноз кўрсаткич 11,5 % бўлиши кутилаётганлигини кўришимиз мумкин.

2020 йил учун жисмоний шахслардан олинадиган даромад солигининг 12 фоизли асосий ставкаси тасдиқланди ва жорий йил ҳам солиқ сиёсатида ушбу ставка сақлаб қолинди.

Камбағалликни камайтириш муаммосининг глобал жиҳатлари

Камбағаллик ва қашшоқлик муаммоси – асримизнинг бутунжаҳон глобал муаммоларидан бири сифатида бутун кишилик жамиятини ташвишлантириб келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ушбу муаммонинг ҳозирги кунда кескинлашаётганлигини асословчи айрим омиларни санаб ўтсак, улар куйидагилардан иборат:

– БМТ, Жаҳон банки маълумотларига кўра бугунги кунда бутун дунёда ўта қашшоқлик даражасида яшаётганлар сони 1,2 млрд. кишини ташкил этмоқдаки – бу ижобий ҳал этилиши ўта қийин бўлган гуманитар–иқтисодий муаммо бўлиб, нафақат миллатлараро, балки халқаро табақалашув таҳдидларининг ҳам кучайишига олиб келади. Нобель мукофоти совриндори, америкалик иқтисодчи Дж. Стиглиц таъкидлаганидек, “Дезинтеграциялашган жамиятда, “қашшоқлик ва камбағаллик айниқса, узоқ муддатли истиқболда вертикал мобилликнинг пасайишига “хизмат қилади” ва бутун аҳолининг меҳнат унумдорлигини пасайтиради”;

– камбағаллик ва қашшоқлик даражаси **дунё бўйлаб тақсимланиши** ва унинг **кўламининг нотекислиги** (Африка қитъаси мамлакатларида унинг даражаси сезиларли ва қамрови кенлиги, ривожланаётган давлатларда ривожланган ва Европа Иттифоқи давлатларидагига нисбатан жиддий тафовутлар мавжудлиги ва ҳ.к.)га қарамасдан мазкур муаммо ҳар қандай мамлакатни ташвишлантирувчи салбий оқибатлари билан тажовуз қилаётганлиги. Жаҳон банки маълумотларига кўра, дунё бўйича ўртacha қашшоқ аҳоли улуши камайиш тенденциясига эга. Агар 1990 йилда қашшоқ аҳоли ҳисобланган кунлик даромади 1,9 АҚШ долларига тенг бўлган аҳоли 40 фоизни ташкил этган бўлса, 2013 йилда бу кўрсаткич 10 фоизни ташкил этди (кунлик даромад ўртacha даражадан юқори мамлакатлар учун киши бошига кунига 5,5 доллар, кунлик даромад ўртacha даражадан паст мамлакатлар учун киши бошига кунига 3,2 доллар). 2030 йилда уни 3 фоизли даражадан ошмаслигини таъминлаш вазифаси қўйилди. Шу боис ривожланган давлатларда ҳам камбағалликни камайтиришга қаратилган Давлат Дастурлари доимий тарзда қабул қилиниб ва ижроси қаттиқ назорат қилиб келинган. 2020 йилда Жаҳон банки дунёнинг қашшоқ

мамлакатлари учун 82 млрд.АҚШ доллари, шундан Африка давлатлари учун 53 млрд.АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратилганини эълон қилди. Европа Иттифоқи давлатларида 2015 йилда 500 млн аҳолидан 85 млн.и ёки 16,8 фоизи қашшоклик чегарасидан пастда яшаб келаётгани, ушбу даража Болгарияда – 49 %ни, Руминияда – 42 %ни, Латвияда – 37 %ни ташкил этаётганлиги эълон қилинди. “Европа–2020” стратегиясида камбағалликни 20 млн. кишига камайтириш вазифаси белгиланган эди;

–жаҳон миқёсида иқтисодий эркинлаштириш ва бозор механизмларини кенг жорий қилиш тамойилларига асосланган ислохотларнинг янги босқичида унинг натижадорлигини ошириш, иқтисодий бошқаришнинг аниқ, шаффоф ва натижага йўналтирилган механизмини ишлаб чиқишга қаратилган ўрта ва узоқ муддатли дастур ва концепцияларининг қабул қилинганлиги ва уларда камбағалликни камайтириш масаласига алоҳида урғу берилганлиги. Масалан, “БМТнинг 2030 йилгача барқарор ривожланиш Дастури”, “Жаҳон банкининг 2030 йилгача ривожланиш Концепцияси”, “Россия Федерацияси ижтимоий–иқтисодий тараққиётининг 2030 йилгача бўлган Концепцияси”, Қозоғистон Республикасининг 31 январь 2017 йилда Президент Мурожаатномасида қабул қилинган “Стратегия 2025” ўрта муддатли ва “Қозоғистон–2050” узоқ муддатли Стратегияси шулар жумласидандир.

Камбағалликни камайтириш самарали тадбирлари юзасидан Қозоғистон Республикаси тажрибалари.

Камбағалликни камайтириш самарали тадбирлари юзасидан айнан Қозоғистон Республикаси тажрибаларини ўрганиш зарурлиги қуйидаги омиллар билан боғлиқ:

–мамлакатда 2002–2016 йилларда аҳоли камбағал қатламлари сони деярли 6,2 мартага камайишига эришилгани;

–2015 йил 29 сентябрда Вашингтонда БМТ Бош Ассамблеясидаги Президент Н.Назарбоев нутқида мамлакатда камбағалликликни камайтириш ишларидаги мамлакат ютуқлари баралла айтилгани, Марказий Осиё ва дунёда ушбу масалада зарур бўлса Қозоғистоннинг ёрдам бера олиш учун имкониятлари мавжудлигининг таъкидланиши;

–2015–2017 йилларда мамлакатда камбағалликни аниқлаш мезонидида кунлик даромаднинг \$1,9 дан \$5,5 га алмашишини таъминловчи иқтисодий ўсиш ва имкониятларнинг яратилганлиги;

– 31 январь 2017 йилдаги Президент Мурожаатномасида мамлакат 2020 йил даражасидаги истиқбол кўрсаткичларига 2017 йилда эришиб бўлганлигини расман эълон қилинганлиги;

–мамлакатнинг “Стратегия 2025” ўрта муддатли ва “Қозоғистон–2050” (“Келажакни қуриш учун кўприк. Янги реаллик шароитида “ривожланган мамлакатлар 30лиги лигаси”га йўл”) номли узоқ муддатли ривожланиш Стратегиясида камбағалликни камайтириш самарали тадбирлари юзасидан аниқ вазифалар қўйилганлиги;

– ривожланиш стратегиясининг мазкур ҳужжатлари тайёрланишида етарли асослар ишончлилигининг таъминланганлиги (2017 йилда 70 та маҳаллий ва 20 та халқаро экспертларни, 10 та миллий эксперт ташкилотлари ва 26 та халқаро эксперт ташкилотлари жалб этилган ҳолда мамлакат ривожланиши жорий ҳолатининг диагностикаси ўтказилганлиги, мамлакатнинг бта ҳудудида аҳоли билан 10 та фокус–гурӯх тузилиб иш юритилганлиги, дунёнинг 100 та мегатренди ва 3 та глобал ривожланиш сценарийлари ўрганилганлиги, Қозоғистон билан таққосласа бўладиган бта мамлакатнинг иқтисодий ўсиш стратегиялари багафсил ўрганилганлиги, 5 та халқаро ташкилотдан маслаҳатлар олинганлиги, 2 та Эксперт Кенгашининг, “Астана иқтисодий форуми” доирасида давра суҳбатининг, ҳудудларда йигилишларнинг ва оммавий муҳокамааларнинг ўтказилганлиги, ҳужжат лойиҳасига экспертлар, халқаро ташкилотлар, миллий компаниялар ва давлат органлари томонидан 630 дан зиёд таклиф–тавсиялар берилганлиги ва уларнинг 80 фоизидан кўпининг инобатга олинганлиги).

2–жадвал

Ҳозирги шароитда Қозоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси давлатлари иқтисодий платформасида камбағалликни камайтириш муаммоси қиёсий таҳлили

Т/р	Тегишли асос ёки тадбир номи	Қозоғистон Республикаси	Ўзбекистон Республикаси
1.	Аҳоли сони, млн.киши	18,8	34,9
2.	Жон бошига аҳоли реал даромадлари	99 975 тенге ёки \$278	1,84 млн.сўм ёки \$204
3.	Аҳоли жами сонида қашшоқ (камбағаллик даражасидан паст аҳоли сони ва улуши)	796 минг киши ёки 7 фоиз аҳоли (кунлик даромад \$5,5)	4–5 млн.киши ёки 12–15 фоиз аҳоли (кунлик даромад \$1,9)
4.	Даромади юқори 10 фоиз аҳоли ва даромади паст 10 фоиз аҳолининг даромадлар нисбати (аҳоли даромадларининг децил коэффиценти)	29 марта (Жаҳон банки маълумотига кўра меъёрий даража 7дан ошмаслиги лозим бўлгани ҳолда ривожланган мамлакатларда 4,8 мартани Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти аъзолари бўлган мамлакатларда 10 мартани ташкил этади)	6,1 марта

5.	Кенг қўламли, сиёсий тус олган ижтимоий иқтисодий масала сифатида камбағалликни камайтиришнинг қўйилиши	2015 йил 29 сентябрда Вашингтонда БМТ Бош Ассамблеясидаги Президент нутқи	2020 йил 24 январь куни Президентнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси
6.	Давлат иқтисодий стратегиясининг камбағалликни камайтиришга муносабати жиддийлигининг асосланганлиги сабаби	Синов ва инқироз билан боғлиқ кескин вазиятларга Қирғизистон, Туркманистон каби чидамли ва барқарорлиги	Тожикистон каби бирмунча динамик ўсишнинг хослиги (охирги 10 йилда ЯИМ йиллик ўсиши барқарор суръатларининг бирмунча юқорилиги)
7.	Камбағалликни камайтиришнинг ўрта ва узоқ муддатли вазифалари кўзда тутилган Ҳукумат қарори ёки ҳужжати	31 январь 2017 йилда Президент Мурожаатномасида қабул қилинган “Стратегия 2025” ўрта муддатли ва “Қозоғистон–2050” узоқ муддатли Стратегияси	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 мартдаги “Иқтисодиётни ривожлантириш ва камбағалликни қисқартиришга оид давлат сиёсатини тубдан янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ–5975–сон Фармони
8.	Камбағалликни камайтиришнинг ўрта муддатли вазифаси	2050 йилга кучли 30 таликка кириш Жон бошига йиллик ЯИМ 2016 йилги \$26048 ўрнига 2025 йилда \$46100 ни ташкил этади	Даромадлар даражаси ўртадан юқори бўлган жаҳон мамлакатлари гуруҳига кириш, аҳоли даромадлари ўсишини ва камбағалликни икки баравар қисқартириш. Жон бошига йиллик ЯИМ 2018 йилги \$1533 ўрнига 2030 йилда \$4538 ни ташкил этади
9.	2020 йилда Ҳукумат томонидан камбағалликни камайтиришга ажратилган маблағ миқдори	1,2млрд. АҚШ доллари	700 млн. АҚШ доллари

Халқаро тажриба асосида мамлакатимизда камбағалликни камайтириш тадбирлари самарали ижросини таъминлаш

Камбағалликка илм–фаңда аниқ таъриф тавсифлар берилган. Бусиз ҳам мазкур тушунча нимани англатишини ҳамма билади. Лекин масала шуки, ушбу муаммо нега энди кун тартибига чиқди? Жумладан, Ўзбекистонда бу муаммога қарши курашиш нима учун шунчалар долзарб бўлиб қолди?

Сир эмас, юртимизда камбағаллик кўп йиллар давомида “эпиқмавзу” бўлиб келди. Бу категориянинг ўрнига дардимизни азбаройи хаспўшлаш учун “кам таъминланганлик”, “ахтиёжмандлик” деган тушунчалардан фойдаландик. Оқибатда камбағаллик исканжаси ҳақиқатда камайиб қолмади ва остонамиздан бутунлай йўқ бўлиб кетмади.

Шукрки, халқ билан мулоқотнинг бугунгидай самарали тизими ҳақиқий аҳволни кўзгудагидай намоён этди. Одамларнинг аслида қандай ҳаёт кечираётгани, уларнинг энг оғриқли нуқталари ошкор бўлиб қолди.

Ўрганишлар натижасига кўра, ҳозирги кунда ҳудудларимизда, айниқса, кишлоқ жойларда аҳолининг аксарият қисми етарли даромад манбаига эга эмас. Дунёнинг бошқа мамлакатларидаги сингари бизда ҳам камбағал қатлам мавжуд. Улар тахминан 12–15 фоизни ташкил этиши ҳам рост. Бу 4–5 миллион нафарга тенг аҳоли дегани! Қаранг, ана шу юртдошларимизнинг бир кунлик даромади 10–13 минг сўмдан ошмас экан.

Ана шуларни инобатга олган ҳолда давлатимиз раҳбари Ш. Мирзиёев масалани куюнчаки билан кун тартибига олиб чиқди, тегишли чора–тадбирлар ишлаб чиқиш юзасидан мутасаддиларга кечиктириб бўлмас топшириқлар берди.

Ўзбекистонда кейинги 10 йилда меҳнат ва кичик бизнес даромадларининг ўсиши камбағалликнинг қисқаришига олиб келганини инкор қилмаймиз. Иш ҳақи ва бизнесдан келадиган даромад манбалари аҳамияти тобора ортиши билан нафақалар, ижтимоий ёрдам дастурлари ва бошқа даромад турларининг роли камайгани ҳам рост. Бироқ Ўзбекистоннинг меҳнат бозорида сезиларли заифликлар мавжуд. Халқаро валюта фондининг мамлакатлар бўйича сўнгги ҳисоботида, меҳнат захирасига йилига 500 минг нафар янги ишчи қўшилишига қарамадан, иш билан бандликнинг қайд этилган ўсиши ва киши бошига тўғри келадиган ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар ҳажмининг ўсиш суръати ўртасида номуносивликлар сақланиб қолаётганлиги таъкидланади. Ушбу мулоҳазани янада ривожлантирадиган бўлсак, иқтисодиётда банд аҳоли сонига тўғри келадиган товар ва хизматлар ҳажми, яъни меҳнат унумдорлиги даражаси бошқа ривожланган ҳамда ривожланаётган давлатлар билан солиштирганда унчалик ҳам юқори бўлмаётганлигидан далолат бермоқда.

Умумий расмий маълумотларга кўра, мамлакатимизда меҳнат қиладиган аҳолининг 38 фоизи норасмий иш билан банд (43 фоизи ёшлар). Бу ишчи кучининг катта қисми расмий ижтимоий суғурта дастурларидан фойдаланмаётганини англатади.

Ўзбекистон – аҳоли жон бошига тўғри келадиган миллий даромад кўрсаткичи бўйича ўртача даромадга эга мамлакатлар қаторидан жой олган (киши бошига йилига ўртача 1533 АҚШ доллари).

Аслида даромаднинг ўртача даражаси икки гуруҳга бўлинади. Даромади ўртача даражадан паст мамлакатлар – киши бошига йилига 1036 – 4085 доллар ва даромади ўртача даражадан юқори мамлакатлар — киши бошига йилига 4086–12615 доллар. Биринчи гуруҳдаги мамлакатлар учун мезонлар қабул қилинган. Бу ўлчовлар бўйича киши бошига кунига 3,2 доллар –камбағаллик чизигининг ўртача кўрсаткичи. Миллий даромади ўртачадан баландроқ мамлакатлар учун кунига киши бошига 5,5 доллар камбағаллик чизигининг ўртача кўрсаткичидир. Демак, Ўзбекистон учун қашшоқлик чизиги – кунига 3,2 доллардан кам пулга яшаш дегани. Мисол учун, беш кишидан иборат оиланинг ялпи даромади ойига 480

доллар ёки 4,6 миллион сўмдан кам бўлса, бу оилани камбағал, деб ҳисоблаш мумкин.

Маълумки, 2018 йилдан буён Жаҳон банки “Тараққиёт стратегияси” маркази билан ҳамкорликда “Ўзбекистон фуқароларини тинглаб” номли лойиҳани амалга ошириб келмоқда. Мазкур лойиҳа доирасида “Марказий Осиёда туманлар миқёсидаги қашшоқлик даражаси, ўртача истеъмол ва аҳолининг ўрта синфи кўрсаткичлари” бўйича ҳисобот тайёрланди. Унда камбағал ва ўрта синф аҳоли яшайдиган туманлар хариталари бутун минтақа, хусусан, Ўзбекистон учун алоҳида келтирилган.

Бу орқали, жумладан, камбағалликни камайтиришга қаратилган саъй–ҳаракатлар самарадорлигини ошириш ёки маҳаллий даражадаги ижтимоий гуруҳлар муаммоларини ҳал қилиш учун маблағлар ажратилишида фойдаланиш мақсад қилинган. Ана шу таҳлиллар даромадлар тақсимланиши омилларини тушуниш ҳамда керакли чораларни аниқлаш ва ишлаб чиқишда қўлланилади.

Натижалардан маълум бўлишича, Ўзбекистоннинг аксарият ҳудудларида қашшоқлик даражаси кунига 3,2 долларни ташкил этади. Бу Марказий Осиёнинг бошқа (Тожикистон, Қирғизистон) мамлакатларига қараганда бирмунча паст кўрсаткичдир. Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида даромад нотекис тақсимланган. Камбағалликнинг юқори даражаси Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё, Андижон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасининг айрим туманларида кузатиляпти. Ўрта синф аҳолининг умумий аҳоли сонидagi улушининг энг паст даражаси ҳам Самарқанд, Сурхондарё, Андижон, Сирдарё, Тошкент, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасининг баъзи туманларига тўғри келмоқда.

Албатта, Президентимиз қайд этганидек, камбағалликни камайтириш ойлик ёки нафақа миқдорини кўпайтириш, ётпасига кредит бериш, дегани эмас. Бунинг учун, энг аввало, аҳолини касбга ўқитиш, молиявий саводхонлигини ошириш, одамларда тадбиркорлик ҳиссини уйғотиш, инфратузилмани яхшилаш, фарзандларини ўқитиш, сифатли даволаниш, манзилли нафақа тўлаш тизимини жорий қилиш керак.

Камбағаллик миллатнинг соғлиғи, меҳнатга лаёқати ва илмий салоҳиятига путур етказиши. Шунингдек, унинг оқибати натижасида Давлат бюджетининг пасайиши ва сиёсий жараёнларнинг кескинлашишига сабаб бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидаги хулоса ва тақлифлар берилди:

1. Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи прогрессив солиққа тортиш тизими даромадлар тенгсизлигини мувофиқлаштириш мақсадида аксарият ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилиши кузатилади. Текис (пропорционал) шкалага асосланган жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи иқтисодий ўсишни рағбатлантиришнинг фискал омилларидан бири сифатида ўтиш даврини бошдан кечираётган мамлакатларга хос бўлмоқда.

2. Бугунги кунда Ўзбекистонда камбағалликни камайитириш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Мазкур йўналишда жаҳоннинг илгор мамлакатлари тажрибасидан унумли фойдаланишимиз керак.

Давлатнинг бозор шароитида иқтисодиётни мақсадли бошқаришнинг шаффоф механизмларини яратиш орқали 2021 йилдан мамлакатимизда ўрта синфни шакллантириш, мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш ҳамда

истеъмол саватчаси ва тирикчилик учун зарур энг кам миқдорлар жорий этилишини инobatта олиб жисмоний шахслар даромадидан олинадиган солиқнинг янги сифат тавсифини таъминлашга қаратилган тегишли йўриқлар ва кўрсатмалар ишлаб чиқилиши лозим. Ушбу йўриқлар ва кўрсатмаларнинг ишлаб чиқилиши ва тез фурсатларда ҳаётга татбиқи даромадларни солиққа тортишда ижтимоий адолат тамойили ижроси таъминланишига ҳамда жисмоний шахсларнинг даромадлари легаллашуvidан ҳамда солиқ қонунчилигига итоаткор фуқароларнинг ўз келажаги ва муваффақиятларига бўлган ишончининг ошишини таъминлайди.

3. Биринчи навбатда, ишсизлик даражасини пасайтиришга эътиборни кучайтириш лозим. Бу борада ўзига мустақил ёрдам бера олмайдиганларни кўлаб—қувватловчи фаол ва таъсирчан сиёсат юритиш, ушбу мақсадларга жамият ва хусусий сектор ресурсларини жалб этиш катта самара беради.

Бинобарин, нодавлат ноижорат ташкилотлари билан ҳамкорликда одамларимизни тадбиркорликка ўқитишнинг энг илғор дастурларини ишлаб чиқиш ва касбга ўқитишда нодавлат ташкилотлари фаоллигини кучайтиришга эҳтиёж катта.

Касаначилик меҳнат турини ривожлантириш керак. Бунда замонавий машиналар, ускуналар, хом ашё ва материалларни харид қилиш учун молиявий ресурслардан фойдаланиш имкониятини яратиш даркор. Касаначиларга буюртмачилар топишига, тадбиркорлик субъектлари билан кооперациясини кенгайтиришга кўмаклашиш зарур.

Шунингдек, ишга жойлашишга муҳтож шахсларга касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва малака ошириш тизимини кенгайтириш, бозор эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, мақбул шарт—шароитлар яратишга йўналтирилган чоралар кўриш фойдадан холи бўлмайди.

4. Аҳоли реал даромадлари ва харид қобилиятини ошириш, бунинг учун ижтимоий меҳнат тақсимотини тўғри йўлга қўйиш орқали жон бошига тўғри келадиган товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажмини, яъни меҳнат унумдорлигини кескин ошириш даркор.

5. Камбағаллик ҳолатида ёки чегарасида яшаётган аҳоли қатламини қашшоқликдан чиқариш учун ажратилаётган имтиёзли кредитлар ва аҳоли томорқаларидан мақсадли фойдаланишда микрокластер тузилмаларини яратиш мақсадга мувофиқдир.

O‘ZBEKISTONDA SOLIQ MA‘MURCHILIGINING ASOSIY YO‘NALISHLARI

G.B. Bababekova,
TDPU, katta o‘qituvchi

Mamlakatimizda faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili dasturini bajarish sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarimizning barqaror iqtisodiy o‘shishini ta‘minlash, byudjet soliq siyosatini yanada takomillashtirish, qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlikka ko‘proq erkinlik berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo‘lidagi to‘siq va g‘ovlarni bartaraf etish, ularning faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash hamda soliqlar orqali rag‘batlantirish muhim ustuvor vazifalardan biridir. Ma‘lumki, soliq tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda fiskal va monetar siyosatning o‘rni, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlarini moliyalashtirishning zamonaviy yo‘nalishlari, moliyaviy tizim va resurslarni boshqarishning ilg‘or xorij tajribasidan respublikamizda foydalanish masalalari hozirgi kunda dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Ma‘lumki muhtaram Prezidentimiz SHavkat Mirziyoev tomonlaridan 2017 yil 7 fevral kuni “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi.⁹¹

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzalarida “Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini ta‘minlashning eng samarali yo‘li bu – tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash ekanini hayotning o‘zi ko‘rsatmoqda.

Konstitutsiyamizda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik erkinligi, barcha mulk shakllarining tengligi va davlat tomonidan birdek muhofaza etilishi kafolatlangan. Lekin, iqtisodiyotda davlat aralashuvining yuqoriligi va byurokratiya, soliq, bojxona hamda bank tizimidagi mavjud muammolar ichki investitsiyalarni ko‘paytirishga va xorijiy sarmoyadorlarni yanada kengroq jalb etishga hali ham to‘siq bo‘lib kelmoqda.”⁹² deb alohida ta‘kidladilar

⁹¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.

⁹² “Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir” Prezident SHavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzasi <https://gov.uz/uz/news/view/19987>

Mamlakatimizda soliq tizimini takomillashtirish hamda soddalashtirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Natijada soliq ma'muriyatchiligi shaffofligini ta'minlash, soliq to'lovchilarning huquqiy savodxonligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilish borasida muayyan yutuqlarga erishilmoqda.

Jumladan, bu yo'nalishda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xo'jalik yurituvchi subektlarga nisbatan soliq yukini izchil kamaytirish maqsadida, eng avvalo, ularning daromadlaridan undiriladigan bevosita soliqlarning salmog'ini kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Albatta, soliq yukini kamaytirish natijasida korxonalarda o'z ixtiyorida qoladigan mablag'lardan ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, uning samaradorligini oshirish maqsadida investitsiya faoliyatini kengaytirish hamda xodimlar mehnatini yanada rag'batlantirish imkoni paydo bo'lmoqda.

Shuningdek, soliq tizimini soddalashtirish va soliqlarni bir xillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan qator chora-tadbirlar, o'z navbatida, korxonalarining buxgalteriya xodimlarini soliqlarni hisoblash va to'lash ishlarini soddalashtirishga hamda soliq majburiyatlarining bajarilishini samarali nazorat qilishga yordam beradi.

Ta'kidlash lozimki, o'tgan davr mobaynida tadbirkorlik subektlarida tekshirishlarni va ularning faoliyatiga asossiz aralashishlarni qisqartirish bo'yicha bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi.

Tadbirkorlik subektlari faoliyatini rejadan tashqari va muqobil tekshirishlar bekor qilindi, hisobotlarning shakli va topshirish muddatlari soddalashtirildi.

Shu bilan birga, soliq ma'muriyatchiligi sohasida, jumladan, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni yig'ishda, soliq solinadigan bazani kengaytirishda va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirishda muayyan muammolar mavjudligi va bu esa o'z navbatida, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini moliyalashtirishning barqaror manbalarini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgartirishlar va islohotlarning mantiqiy davomi sifatida, jumladan, soliq ma'muriyatchiligining zamonaviy uslublarini joriy etish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni yig'iluvchanligini oshirish maqsadida 18 iyul 2017 yili Prezidentimizning «Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi.

Farmonda soliq ma'muriyatchiligi sohasida, shu jumladan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni yig'ish, soliq solinadigan bazani kengaytirish va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirishda muayyan muammolarning mavjudligi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi dasturlarini moliyalashtirishning barqaror manbalarini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan 10

ta kamchilik va bajarilishi lozim bo'lgan masalalar ilgari surildi.⁹³ va davlat soliq xizmati organlari tizimini isloh qilishning muhim 7 yo'nalishlari belgilab berildi.

Shuningdek, soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga har tomonlama ko'maklashish, ularning huquqiy madaniyatini oshirish va soliqqa oid huquqbuzarliklar profilaktikasining ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish hamda soliq nazoratini amalga oshirishning zamonaviy uslublarini joriy etish kabi vazifalar yuqorida aytib o'tilgan ezgu maqsadlarni ko'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'ZBEKISTON Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to'g'risida 2018 yil 29 iyundagi PF-5468-son Farmoniga muvofiq mamlakatimizda soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasining asosiy yo'nalishlari belgilandi.

O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi doirasida 2019 yil 1 yanvardan boshlab:

mehnatga haq to'lash fondiga soliq yuki kamaytirildi⁹⁴ kabi bir masalalarning echimi topildi;

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi va hududlarning soliq salohiyatini tizimli tahlil etish orqali soliq solish obektlarini to'liq qamrab olishni ta'minlash va soliq solinadigan bazani kengaytirish bo'yicha samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifasi esa mahalliy byudjetlarning daromad bazasini oshirib, ularning mustaqilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bu borada soliq solish masalalarida, shu jumladan, respublika va mahalliy byudjetlar daromadlarini oshirishning qo'shimcha zaxiralarini aniqlash orqali moliya organlari, manfaatdor vazirlik va idoralar, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan hamkorlikni kuchaytirish masalasi ham alohida ahamiyatga ega.

Soliq tizimining samaradorligi va soha xodimlarining soliq to'lovchilarga sifatli xizmat ko'rsatishi, albatta, kadr larni tanlash va joy-joyiga qo'yish, soliq organlarini ma'naviy-axloqiy jihatdan yuqori malakali xodimlar bilan to'ldirish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish, shuningdek, ular o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini ta'minlash hamda ular uchun xizmatni o'tashning munosib shart-sharoitlarini yaratishni talab etadi.

Ma'lumki, hozirgi kunda soliq organlari va halol soliq to'lovchilar o'rtasida ularga joriy soliq solish masalalarini hal etishda har tomonlama ko'maklashgan holda kengaytirilgan axborot almashinuvini ta'minlaydigan soliq nazoratining zamonaviy shakli – soliq monitoringini joriy etish belgilangan.

93 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida Farmoni 18.07.2017 y.N PF-5116

94 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to'g'risida 2018 yil 29 iyundagi PF-5468-son Farmoni

Bundan tashqari, to'g'ridan-to'g'ri muloqotsiz soliq nazoratining ta'siri va samarasini oshirish doirasida o'tkazilgan kameral nazorat natijalari bo'yicha aniqlangan tafovutlar yuzasidan soliq to'lovchilar tomonidan asoslar taqdim etilmagan taqdirda, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar summalarini sud tartibida undirish joriy etildi. Yana bir muammoni hal etishga, ya'ni halol va qonunga itoatkor korxonalariga «nosog'lom» raqobat muhitini yaratayotgan «xufiyona biznes» yuritayotgan korxonalariga nisbatan ta'sir choralarini kuchaytirishga e'tibor qaratildi.

Shu maqsadda, soliq organlariga hisob-kitoblar haqidagi ma'lumotlarning onlayn rejimida berilishini ta'minlaydigan nazorat-kassa mashinalarini qo'llash orqali naqd pul tushumi ustidan avtomatlashtirilgan nazorat tizimi joriy etilishi belgilandi.

Yana bir masala, soliqqa oid huquqbuzarliklarni aniqlash va ularni barvaqt profilaktika qilish samaradorligini oshirish maqsadida soliq tekshiruvi obektlarini samarali tanlab olish uchun soliqqa oid huquqbuzarliklarni sodir etish xavflarini tahlil qilish, shuningdek, soliq organlari tomonidan yuqori likvidli mahsulotlar haqiqiy ishlab chiqarish hajmining doimiy hisobi va nazoratini amalga oshirish bo'yicha ixtisoslashtirilgan avtomatlashtirilgan tizimning joriy etilishi belgilandi.

Soliq organlari faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning samarali muvofiqlashtirilishini ta'minlash va soliq to'lovchilarga davlat interaktiv xizmatlarini kengaytirish uchun – O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi raisining o'rinbosari lavozimi joriy etildi.

Farmonning yana bir muhim jihatlaridan biri, bu – davlat soliq xizmati organlarida mehnat qilayotgan xodimlarga xizmatni o'tashning munosib shart-sharoitlarini yaratish va ularni moddiy rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirishdir.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatiizda soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish va Prezidentimiz tomonlaridan belgilangan vazifalarning amalga oshirilishi soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirishga xizmat qiladi, uning shaffofligini ta'minlaydi, bu esa shubhasiz mamlakatimizda olib borilayotgan puxta soliq siyosatining barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, iqtisodiyotni modernizatsiyalash orqali yurtimizning gullab-yashnashi va aholi turmush farovonligini yanada yuksaltirishda eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

ТРАНСПОРТ ТАШКИЛОТЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ САМАРАДОРЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ КЎРСАТКИЧЛАР ТАҲЛИЛИ

***К.А. Махкамбоев,
ТДИУ, катта ўқитувчи***

Рақамли иқтисодиёт шароитида хизматлар соҳасига бўлган талаб ортиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан мазкур соҳани ривожлантиришда, уни мамлакатимиз иқтисодиётидаги улушини оширишда, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш, уларни турларини кенгайтириш ҳамда сифатини яхшилаш долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда.

Хизматлар соҳасида салмоқли ўринга эга бўлган автотранспорт хизматларини кўрсатувчи корхоналарнинг ўрни бекиёсдир. Хозирда шиддат билан ривожланиш жараёнида деярли ҳамма транспорт хизматига эҳтиёж сезади. Хўжалик юритувчи субъектлар ушбу хизматларсиз ўзларини самарали фаолиятларини олиб бора олмайдилар. Албатта уни ривожланиши миллий иқтисодиётни рақобатбардошлигини ортиши, аҳоли турмуш даражасини яхшиланишини таъминлайди. Шу боисдан ушбу соҳани барқарор ривожланишида унинг имкониятларини ҳисобга олиш лозим. Бу эса ўз ўзидан мазкур йўналиш бўйича унинг таҳлилини самарали олиб боришни тақазо этади.

Жаҳон иқтисодиётининг барқарор суръатлар билан ривожланиши, унинг ҳар бир бўғинида бевосита корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланишни йўлга қўя олганлиги билан боғлиқ. Шу туфайли, дунё миқёсида иқтисодиётнинг микро даражасида, яъни корхона ва ташкилотларда иқтисодий салоҳият самарадорлигига ва уни ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлилини такомиллаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Бундан кўриниб турибдики, иқтисодий жараёнларни бошқаришга катта аҳамият берилмоқда. Иқтисодиётнинг ривожланишида рақобатнинг мавжудлиги, маълум даражада корхоналар ўртасида тижорат сирининг ҳам амал қилишини тақозо қилади. Шу туфайли, кўрсаткичларнинг таҳлили икки йўналишда олиб борилади. Биринчидан, ташқи фойдаланувчилар учун молиявий таҳлил бўлса, иккинчидан, ички фойдаланувчиларга мўлжалланган бошқарув таҳлилидан иборат. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг муҳим объектларидан бири корхоналар иқтисодий салоҳиятидир. Хозирда корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланишни оптимал йўллари излашда замонавий усулларни қўллаш, корхоналарни бошқариш тизимини янада такомиллаштириш борасида кенг

тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу тўғайли, мазкур салоҳият самарадорлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш масалаларига бугунги кунда катта эътибор қаратиш объектив заруратга айланиб, бу бўйича янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга тадбиқ этиш илмий тадқиқотнинг устувор йўналишлари ҳисобланади.

Мамлакатимизда бугунги кунда мавжуд иқтисодий салоҳият ва имкониятлардан самарали фойдаланиш объектив заруриятга айланди, чунки мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлаш ва рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш масаласи устувор вазибалардан бирига айланди. «Мазкур ҳолат халқаро ташкилотлар ва илмий муассасалар билан тизимли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш, масъул вазирилик ва идораларда баҳоланаётган йўналишлар бўйича тавсиялар ва бошқа давлатларнинг ижобий тажрибасини ўз ичига олган тегишли маълумотлар базасини, ходимларда эса халқаро рейтинглар методологиясини қўллаш бўйича дунёқарашни шакллантириш имконини бермапти»⁹⁵. Мазкур масаланинг ўта муҳимлигига қарамасдан корхоналар иқтисодий салоҳияти ва улар асосида рейтинг кўрсаткичларини таҳлил қилиш методологиясини такомиллаштириш масалалари етарли даражада тадқиқ қилинган эмас ва мос равишда иқтисодий адабиётларда ҳам кам ёритилган. Айниқса, корхоналар иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва уларнинг рейтингини аниқлаш масаласи амалиётда деярли қўлланилмаётганлиги бу борада илмий тадқиқот ишларини олиб боришни тақазо этмоқда.

Ҳар қандай соҳа кескин ривожланиш жараёнларини бошидан кечираётган шароитида уларнинг фаолиятида сифат ва самарадорлик тамойилларга, рақобат муҳитига, рақобатбардошлик талабларига жавоб бериши лозим. Ушбу хизматларни кўрсатувчи автотранспорт корхоналарининг бундай талабларга жавоб беришини, яъни унинг самарали ёки самарасиз амалга оширилаётганлигини баҳолаш учун уларни тегишли кўрсаткичларда ифодалаш лозим бўлади. Автотранспорт корхоналарининг асосий йўналишларидан бири бўлган йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ҳозирги шароитга мос тарзда тўлиқ қамраб оладиган ҳолатда ишлаб чиқилмаган ва мос равишда мамлакатимиз ва хорижий олимлар ишларда айнан шу тармоққа мос самарадорлик кўрсаткичлари етарлича ёритилмаган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, автобусларда йўловчи ташувчи соҳанинг самарадорлигини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деган хулосага келинди. Йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини

⁹⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 25 февралдаги ПҚ-4210-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги ўрнини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий мазмуни бўйича иккита гуруҳга бўлиш тавсия қилинмоқда: биринчиси, самарадорликни ифодаловчи умумий кўрсаткичлар ва иккинчиси, йўловчи ташиш билан боғлиқ бўлган самарадорликни ифодаловчи соҳанинг ўзига хос кўрсаткичлари.

Йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ифодаловчи умумий кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- йўловчи ташиш хизматлари умумий рентабеллиги;
- йўловчи ташиш хизматлари умумий самарадорлиги;
- йўловчи ташиш хизматларида банд бўлган ходимлар меҳнат унумдорлиги;
- йўловчи ташиш хизматлари билан шуғулланувчи корхоналар активлари

самарадорлиги;

– йўловчи ташиш хизматлари билан шуғулланувчи корхоналар асосий воситалари самарадорлиги;

– йўловчи ташиш хизматлари билан шуғулланувчи корхоналар харажатлари рентабеллиги;

– йўловчи ташиш хизматлари билан шуғулланувчи корхоналар ўз маблағлари самарадорлиги ва бошқалар.

Автотранспорт корхоналарида йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ифодаловчи ўзига хос бўлган иккинчи гуруҳ кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

– ташиш жараёнида сарфланадиган энергия (ёқилғи) самарадорлиги, яъни 1 бирлик ёқилғига й/км.га

– ташиш жараёнида сарфланадиган материаллар самарадорлиги, яъни 1 бирлик фойдаланилаётган материалларга тўғри келадиган йўловчи/километр;

– ташиш жараёнда фойдаланилаётган меҳнат харажатлари самарадорлиги, яъни бир минг сўм меҳнат харажатларига тўғри келадиган йўловчи/километр;

– битта автобус билан бир вақт бирлигида ташилган йўловчилар ҳажми кабиларни.

Йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ошириш учун ушбу кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш ҳам бугунги кунда йўловчи ташиш билан шуғулланувчи корхоналарда амалга ошириладиган иқтисодий ишларнинг ўта муҳим йўналиши бўлиб ҳисобланади.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, бугунги кунда малакатимизда йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ошириш учун ҳали ички имкониятлар жуда катта. Бизнинг фикримизча, ҳозирги кунда вилоят ва шаҳарда йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ошириш учун қуйидаги масалалар ечимини қараб чиқиш ва уларни амалиётга жорий қилиш мақсадга мувофиқдир:

- йўловчиларни автобусларда ташиш ҳажмини асослаш, чунки бу қанча

- автобусни йўловчиларга ташиш учун етарлигини аниқлаш;
- йўловчиларни ташишга мўлжалланган транспорт воситаларининг асосий техник—фойдаланиш кўрсаткичлари ҳисобини ўрнатиш;
 - йўловчилар оқимининг йўналишлар бўйича тақсимотини аниқлаш;
 - йўналишлар ва автотранспорт корхоналари бўйича ҳаракатдаги транспорт воситаларининг тўғри тақсимотини таъминлаш;
 - меъёрланган тезликни белгилаш ва шу асосда автобусларнинг оптимал графигини ўрнатиш;
 - ҳайдовчилар меҳнатини ташкил этишнинг рационал тизимини танлаш;
 - автобусларнинг ҳар бир йўналишлар бўйича ҳаракат жадвалини ишлаб чиқиш;
 - бекатлар жойлашиш схемаларини танлаш ва унда одамларнинг гавжум жойларини инобатга олиш;
 - охириги бекатларда туриш жойлари ва жиҳозларини ҳам аниқ белгилаш ва йўловчилар ва ҳайдовчиларга қулайлик масаласига эътиборни қаратиш;
 - йўловчиларни ташишни оптималлаштириш ва яхшилаш учун талаб этилаётган автобуслар ва автомобиль таксилар сонини аниқлаш;
 - йўналишга чиқувчи ҳаракатдаги автобуслар гуруҳларининг графигини тайёрлаш ва унга амал қилишни назорат қилиш кабиларни таъминлашни тақозо қилади.

Агар юқоридаги тавсиялар амалга ошадиган бўлса, йўловчиларни ташиш тизимини оқилона бошқариш, уларнинг самарадорлигини тўғри баҳолаш имкониятлари туғилади, уни ошириш йўллари ишлаб чиқилади.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА МАСОФАВИЙ БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

С. Х. Валиева,

ТДИУ, катта ўқитувчи

Республикамызда сўнгги йилларда масофавий банк тизимини ривожлантириш, айниқса, соҳага замонавий ИТ–технологияларни кенг жорий этиш, рақамлаштириш жараёнларини жадаллаштириш қаратилган конструктив чоралар кўрилмоқда. Бу борадаги жараёнлар жорий йилдан бошлаб янада тезлаштирилди. Бу бежиз эмас. Зеро, давлатимиз раҳбари Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаб ўтганидек, "Афсуски, банк тизими рақамли технологияларни қўллаш, янги банк маҳсулотларини жорий этиш ва дастурий таъминотлар бўйича замон талабларидан 10–15 йил орқада қолмоқда. 2020 йилдан бошлаб ҳар бир банкда кенг қўламли трансформация дастури амалга оширилади. Бу борада банкларимизнинг капитал, ресурс базаси ва даромадларини ошириш алоҳида эътиборимиз марказида бўлади" 96.

Масофавий банк хизматларини кўрсатиш турли банк операцияларни масофадан амалга ошириш имкониятини берадиган хизматлар комплексидир. Бунинг учун банк муассасасига ташриф буюрмасдан туриб компьютер ёки мобил телефондан фойдаланиш кифоя. Масофавий технологиялар мижозга банк хизматларидан фойдаланишда максимал қулайлик ва банк билан ишлаш жараёнида вақт ҳамда молиявий харажатларни минималлаштириш имконини беради. Масофадан хизмат кўрсатиш тизими мижозларга тақдим этилаётган хизматларнинг характерига кўра икки турга бўлиш мумкин:

- информацион;
- транзакцион.

Информацион банкинг мижозларга молиявий маълумотларни тақдим этишга йўналтирилган бўлса, транзакцион банкинг молиявий операцияларни амалга оширишга имконият яратади. Масофавий банк хизматларининг асосий тамойили мижоз ва банк ўртасида турли ахборотларнинг масофадан алмашинуви ҳисобланади. Бунда банк томонидан мазкур амалиётнинг хавфсизлиги таъминланади. Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларининг турлари:

96 Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси" 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони

Банк–Мижоз – бу компьютер орқали амалга ошириладиган тизим бўлиб, бунда мижознинг компютерига махсус дастур ўрнатилади. Ушбу дастур компютерда барча мижоз маълумотларни сақлайди (асосан тўлов хужжатлари ва ҳисобварақлардан кўчирмалар). Банк ва мижознинг компютери ўртасида модем орқали тўғридан–тўғри алоқа амалга оширилади.

Интернет–банкнинг – бу мижозларнинг депозит ҳисобварақларини, жумладан банк карталарига очилган ҳисобварақларини, интернет орқали бошқариш ҳуқуқини берувчи тизимдир. Бу хизмат тури мижознинг масофадан банк билан боғланган ҳолда реал вақт давомида тўловларни ўтказиш учун мўлжалланган тизимдир. Фойдаланувчи тизимга веб–браузер орқали қиради. Интернет–банкнинг тизими банкнинг веб–серверда жойлаштирилади. Фойдаланувчи банкнинг веб–сайтида барча ўз маълумотлари (тўлов хужжатлари ва ҳисобварақлардан кўчирмалар)ни кўриб чиқиш имкониятига эга.

Интернет–банкнинг хизмати орқали мижоз ўз иш жойида ёки бошқа ўзига қулай шароитда:

- тўловларни ўтказиш;
- тўлов ўтиши босқичларини кузатиш;
- барча ҳисоботларни олиш каби амалиётларидан исталган вақтда фойдаланиш имкониятини яратди.

Интернет–банкнинг орқали мижоз ўз иш жойидан интернет орқали банк сайтига улашиб, ўз ҳисобрақамига тушаётган пулларни кўриши ва пул ўтказмаларини тайёрлаб банкка узатиши мумкин бўлади.

Мобил банкнинг тизими интернет–банкнинг технологияси асосида яратилади. SMS–банкнинг – бу банк мижозларга уларнинг депозит ҳисобварақларидаги ҳамда банк карталарига очилган ҳисобварақларидаги операциялар ҳақида SMS кўринишдаги маълумотларни олиш тизимидир. Ҳисобварақидан маълумот олиш учун мижоз банкнинг махсус телефон рақамига белгиланган SMS–сўровни юбориш керак.

Мижоз учун SMS–банкнинг хизмати қуйидаги амалларни бажариш имкониятларини беради:

- ҳисобварақига келиб тушган маблағлар;
- ҳисобварақидан қилинган харажатлар;
- ҳисобварақ баланси;
- кун давомида ўтказилган банк операциялари ҳақида оператив маълумот олиш.

Бугунги кунда аҳоли тижорат банкларининг мобил илова дастурлари орқали реал вақт режимида картадан картага пул ўтказиш (P2P) операцияларини бажариш, солиқ, бюджет, коммунал ва бошқа тўловларни амалга ошириш,

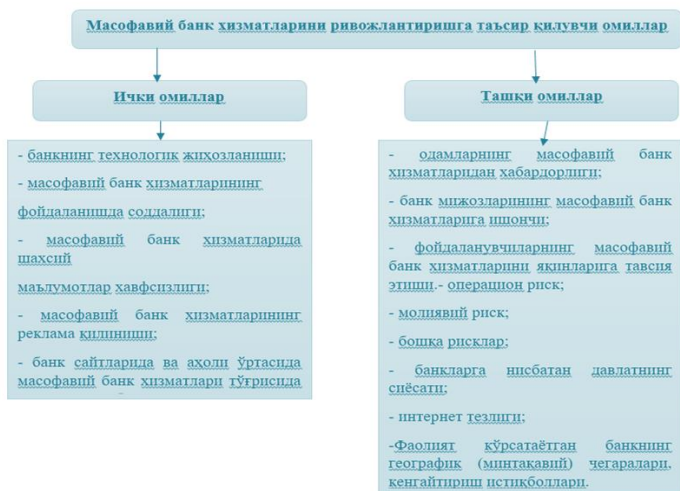
микрoқарз олиш ва кредитларни сўндириш, онлайн омонатларни расмийлаштириш, депозит ҳамда ссуда (кредит) ҳисобварақларини масофадан очиш, халқаро банк карта ҳисобварағидан тўловларни амалга ошириш, онлайн конверсия операцияларини амалга ошириш ва бошқа масофавий банк хизматларидан кенг фойдаланмоқда.

Ўз навбатида, корхона ва ташкилотлар учун банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари орқали реал вақт режимида банк ҳисобварақларидаги маблағларни тасарруф этиш ва тўловларни амалга ошириш, валюта маблағлари сотиб олиш (конвертация) учун буюртманомани электрон шаклда хизмат кўрсатувчи банкка юбориш, ойлик иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни ўтказиш учун электрон қайдномани банкка узатиш ва бошқа хизматлардан фойдаланиш бўйича имкониятлар яратилди.⁹⁷

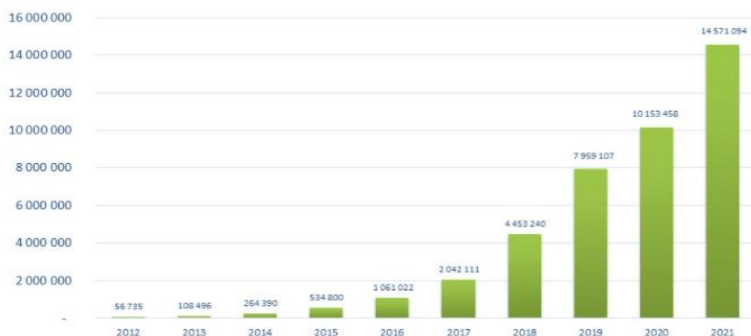
Биз юқорида кўриб чиққан масофавий банк хизматлари турларидан келиб чиқиб, уларга иккита омил таъсир кўрсататишини 1–расмда кўришимиз мумкин.

Мамлакатимизда тижорат банклари томонидан бажариладиган хизматлар сони ошиб бориши миқозлар учун қулайликлар яратади ва миқозлар банкни хизматларининг сифатига қараб танлаши имконияти яратилади. Кўрсатиладиган хизматлар тижорат банклари учун маълум миқдорда даромад олиб келади. Масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчилар сони йилдан–йилга ошиб бормоқда. Хусусан, 2012 йилда улар сони 56135 мингтани ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 2017 йилда 2042111 минга етган ва 2021 йилнинг 1 январь ҳолатида 14571094 минга етган (2–расм). Ўз навбатида, корхона ва ташкилотлар учун банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари орқали реал вақт режимида банк ҳисобварақларидаги маблағларни тасарруф этиш ва тўловларни амалга ошириш, валюта маблағлари сотиб олиш (конвертация) учун буюртманомани электрон шаклда хизмат кўрсатувчи банкка юбориш, ойлик иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни ўтказиш учун электрон қайдномани банкка узатиш ва бошқа хизматлардан фойдаланиш бўйича имкониятлар янада кўпайган.

⁹⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг расмий сайти: www.cbu.uz. <https://cbu.uz/oz/payment-systems/remote-banking-services>

1–расм. Масофавий банк хизматларини ривожлантиришга таъсир қилувчи омиллар⁹⁸

2–расм. Масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчилар сони

Марказий банк маълумотларидан кўриниб турибдики, масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчиларнинг сони 2020 йилга келиб 10,1 млн дан ошди (3–расм). Бу ўсиш сўнгги йилларда кескинлашиб банк хизматларидаги масофавий хизматлар миқозларининг ҳаёт тарзига айланиб

⁹⁸ Антифьев А.Г., Табачный Е.М. (2019) Банковские инновационные продукты российских коммерческих банков // Наука и образование сегодня, №5.

бораётганлигини кўрсатади. Буни айниқса, жисмоний шахсларнинг салмоғи ўсиб бораётганлигидан кўриш мумкин.

3–расм. Масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчиларнинг сони

Тижорат банкларида масофавий банк хизматларини ривожлантириш бўйича қуйидаги таклифларни ишлаб чиқдик:

- давлат улуши мавжуд тижорат банкларини комплекс трансформация қилиш, банк ишининг замонавий стандартларини, ахборот технологиялари ва дастурий маҳсулотларни жорий этиш, банклардаги давлат акциялари пакетини зарур тажриба ва билимга эга бўлган инвесторларга танлов асосида сотиш, шунингдек, давлат улуши мавжуд тижорат банклари ва корхоналарни бир вақтнинг ўзида ислоҳ қилиш орқали банк секторига давлатнинг улушини камайтириш;

- тижорат банкларини трансформация қилиш ва хусусийлаштириш масалаларида халқаро молия институтлари ва салоҳиятли хорижий инвесторлар билан музоқаралар олиб бориш ва битимлар тузиш;

- интенсив ривожланиши банкларга мижозларга тақдим этаётган банк маҳсулотлари ва хизматлари турларини кенгайтириш, шунингдек мижозлар ва банкларнинг вақт, транзакция ва молиявий харажатларини камайтириш имконини берадиган замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш;

- банк секторининг онлайн банк бозорининг янги сегментлари ва онлайн банк воситаларини киритиш;

- онлайн–банк бозорида банклар ўртасида рақобатнинг кучайиштириш ва мижозларнинг онлайн–банк соҳасида банк хизматлари сифатини ошириш.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИДА СИЁСИЙ РИСКЛАР ВА УЛАРНИ СУҒУРТАЛАШ

С.М. Хошимов,
ТМИ, катта ўқитувчи

Замонавий, барқарор, инновацион иқтисодий ривожланиш йўлини тутган миллий иқтисодиётнинг келгусидаги кўрсаткичлари аввалом бор мавжуд ички молиявий, иқтисодий, меҳнат ва бошқа ресурслардан оқилона фойдаланишга, иккинчи томондан жалб этилган хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишга, учинчидан ташқи инвестиция ресурсларини муваффақиятли жалб қилиш стратегиясини ишлаб чиқиш орқали, айниқса хорижий инвестицияларга кафолатли ҳимоя тизимини яратиш асносида ташқи инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор йўналишларига манфаатли шартлар асосида сафарбар этишга боғлиқдир. Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида хорижий инвестицияларни амалга ошириш тобора муҳим аҳамият касб этиб, турли мамлакатлар иқтисодиётида инвестицион фаолиятнинг энг муҳим элементларидан бирига айланмоқда. Аммо COVID–19 пандемияси шароитида тўғридан–тўғри хорижий инвестицияларнинг кескин қисқариши кузатилади. Тўғридан–тўғри хорижий инвестициялар 2020 йилда 35%га камайиб 1 трлн. долларгача қисқарди, 2019 йилда бу кўрсаткич 1,54 трлн долларни ташкил қилган эди⁹⁹.

Инвестицияларнинг трансчегаравий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда инвесторлар қўйилмаларида турли баҳсли тортишувлар юзга келади ва охир–оқибатда муаммолар судлар иштирокида ҳал этилади. Демак, инвесторлар шу нарсани билиши муҳимки, дунёдаги халқаро глобал иқтисодий муносабатларда инвесторларнинг инвестициялари турли сиёсий ва бошқа рисклардан кафолатли ҳимояланади ва айнан хорижий инвестицияларни халқаро ҳимоя қилишнинг долзарблиги ҳам шу билан асосланади. Жаҳон амалиётида умумэътироф этилган "инвестицион риск" атамаси капитал қўйилмаларнинг тўлиқ ёки қисман йўқотилиши ёки ҳақ тўланмаслиги билан боғлиқ риск тушунчасини аниқлаш учун қўлланилади. Сирасини айтганда, бу тушунча капитал қўйилмаларни амалга ошириш билан боғлиқ рискларнинг барча турларини қамраб олади, лекин амалиёт шунини кўрсатадики, инвестиция risksи ҳақида гапирганда, энг замонавий тадқиқотчилар одатда ноижорат рискларини, қоида тариқасида сиёсий рисклар тушунишади.

Сиёсий риск – мамлакатдаги иқтисодий вазиятни тубдан ўзгартирадиган, юридик ва жисмоний шахслар томонидан амалга оширилган савдо ва инвестиция, кредитлаш, валюта ҳисоб–китоблари ва бошқа операциялар соҳасидаги тўсатдан

⁹⁹ Юнктад. Доклад о мировых инвестициях.2021 г

шароитлар туфайли инвестор томонидан мулк ёки шартнома ҳуқуқларини йўқотиш 100.

Шуни айтиш жоизки, юқорида санаб ўтилган рисклар бу нотижорат рискларнинг ҳаммаси эмас. Жаҳон иқтисодиётининг муқаррар ривожланиши билан нотижорат рискларнинг турлари ҳам ўзгармоқда, аммо, классик нотижорат рисклар сифатида миллийлаштириш rischi ёки давлат томонидан шартнома шартларининг бузилиши бўлиб қолмоқда, бундан ташқари фойдани репатриация қилишни чеклаш ёки инвесторнинг мутлақ ҳуқуқлари бузилиши нисбатан яқинда нотижорат рисклар сифатида қабул қилинди.

Хулоса қилиб шуни эътироф этишимиз керакки, кўп ҳолларда сиёсий рискларнинг характерли белгилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

– халқаро иқтисодий муносабатлар иштирокчисининг мавжудлиги таваккалчилик субъекти сифатида;

– риск объекти – яъни давлатнинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги, шунингдек бозор фаолиятининг умумий қоидаларини ўзгартирувчи бошқа ходисалар;

– сиёсий рискларни баҳолашдаги объектив қийинчиликлар;

– масаланинг таркибий жиҳатдан сиёсийлиги юзасидан мавжуд рисклар бўйича низони ҳал этишнинг мураккаблиги.

Сиёсий рискларни сўғурталаш масаласида яна бир муҳим бўгин бор, кўплаб экспертларнинг фикрича, бу асосий ва ҳал қилиш қийин бўлган масалалардан биридир. Агар инвестиция у ёки бу сиёсий рисклардан сўғурталанган бўлса, сўғурта ходисаси рўй берганда, сўғурталанувчига зарарларни қоплаш бўйича даъво ҳуқуқлари суброгация тамойили асосида сўғурталовчига ўтади ҳамда тегишли тартибда сўғурталовчи инвестиция қабул қилган давлат ҳукуматидан ушбу зарарларни ундиради.

Агар, масалан, сиёсий режим ўзгарса ва мол–мулк катта миқёсда экспроприация қилинса, сўғурта компанияси етказилган зарарни қоплаш учун аввалги ҳукуматнинг барча мажбуриятларини ўз зиммасига олгандагина янги ҳукуматга даъво аризалари киритиши мумкин бўлади. Акс ҳолда, масалани ҳал қилишнинг ягона йўли давлатнинг хорижий банклардаги ҳисоб рақамларини музлатиш ва ўз мажбуриятларини қайтаришдан иборат бўлади.

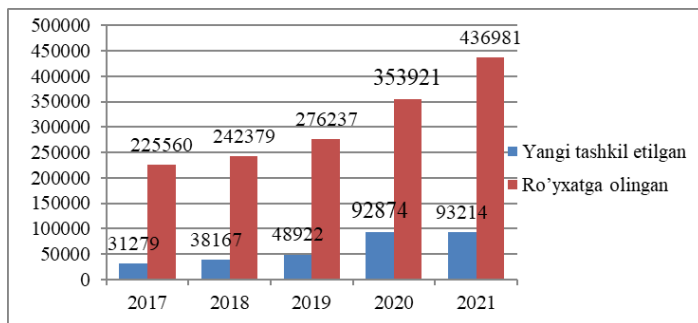
Шунинг учун ҳозирги вақтда сиёсий рискларни сўғурталаш масаласини ўрганишда учта асосий таркибий қисм: давлат идоралари, нодавлат сўғурта компаниялари ва халқаро агентликлар ҳақида гапириш мумкин.

100 Пол Комо, Стивен Кинселл, Международно-правовая сторона иностранных инвестиций. Правовая природа политического риска, 1999г. с. 212-213)

SOLIQ SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH – KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISH GAROVI

G.G. Boboyeva,
BuxDU, o'qituvchi.

Bugungi kunda Iqtisodiyotni rivojlantirishning asosi, lokomotivi bo'lmish kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, mehnatga layoqatli aholi qatlamini ushbu sohaga jalb etish uchun mamlakatimizda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shubhasiz kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy o'sish va aholi turmush darajasini oshirishdagi o'rni beqiyosdir. 2019–yil statistika ma'lumotlariga ko'ra YaIMning 54,2 % i kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlari tomonidan yaratildi. Jami qurilish ishlarining 75,8 % i, sanoat mahsulotlarining 25,8 % i ishlab chiqarilmoqda. Kichik biznesning mamlakat umumiy eksportidagi ulushi 27 % ni, importda – 61,6 % ni tashkil etdi. Ish bilan band jami O'zbekiston aholisining 76,2 % dan ortig'i ushbu tarmoqda mehnat qilmoqda¹⁰¹ [1]. Ularning soni yildan yilga oshib bormoqda.

1–chizma. Kichik biznes sub'yektlari soni (dehqon va fermer xo'jaliklarsiz), 1 yanvar holatiga ko'ra, birlikda¹⁰²

Yuqoridagi diagramma ma'lumotlariga ko'ra, ro'yxatga olingan kichik biznes sub'yektlari (fermer va dehqon xo'jaliklarsiz) 2017 yilda 225 560 birlikni tashkil etgan bo'lsa, 2021 yil 1 yanvar holatiga ko'ra ularning soni 436 981 birlikka yetgan, hisobot yilida 2017 yilga nisbatan ularning soni 211 421 birlikka yoki 1,94 baravarga ortgan. Yangi tashkil etilgan kichik biznes sub'yektlari soni 2020 yilda 2016 yilga nisbatan

¹⁰¹ O'zbekiston Respubikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

¹⁰² O'zbekiston Respubikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

qariyb 3 baravarga oshgan. Ular sonining oshishiga tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatdan o'tkazish tartibining soddalashtirilganligi, bozor infratuzilmasining yaxshilanganligi, tadbirkorlarni har tomonlama muhofaza qiluvchi qonunchilikning shakllantirilayotganligi, va eng asosiysi soliq siyosatida berilayotgan imtiyozlar, soliq yukining yildan yilga yengillashtirilayotganligi va boshqa ko'plab omillar ijobiy ta'sir etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o'z nutqlarida "Yagona yo'limiz – tadbirkorlar sonini ko'paytirish, odamlarni ishbilarmon qilish! Har bir hokim byudjetga qo'shimcha daromadlarni ta'minlashi uchun o'zi izlanishi, tadbirkorga sharoit yaratib, biznes vakillari bilan yelkama–yelka ishlashi kerak"¹⁰³ degan fikrlarni ta'kidlab o'tganlar.

Davlat budjeti daromadlari asosi soliqlardan shakllanadi. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'yekt, tegishli tartibda davlat ro'yxatidan o'tgach, soliq munosabatlarini sub'yektiga aylanadi.

Davlatda nooqilona olib borilayotgan soliq siyosati esa, yuridik va jismoniy shaxslarning soliqlardan noqonuniy ravishda qochishiga sabab bo'ladi. Soliq stavkalarining maqbullashtirilishi esa davlat budjetiga tushumlarining ko'payishiga olib keladi. Bunday qarashlar A.Smit, A.Laffer nazariyalarida ham yoritilgan.

Soliq yukining kamayishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlarining soni oshishiga olib keladi. Korxonalar foydasining katta qismi o'ziga qoldirilishi ularning aylanma mablag'lari ko'payishiga, investitsion faoliyatining kengayishiga, innovatsion mahsulotlarni yaratish uchun sarflarining oshishiga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish borasida keng ko'lamli isohotlarning namunasi sifatida 20 avgust 2021 yilda prezident Shavkat Mirziyoyev tadbirkorlar bilan ochiq muloqotini yaqqol misol keltirishimiz mumkin. Muloqot tadbirkorlarni qiynayotgan muammolar bilan yaqindan tanishish va ularni o'rganib chiqish asosida bartaraf etish yo'llari va yo'nalishlarini belgilab olish, tadbirkorlarning jamiyatdagi mavqeini ko'tarish maqsadida tashkil etildi. Ushbu muloqotda tadbirkorlardan kelib tushgan 15 mingdan ortiq savol, taklif va tashabbuslar asosida ishlab chiqilgan dasturning 2 yo'nalishi ham aynan, *Soliq tizimini takomillashtirish, biznesga soliq yukini imkon qadar kamaytirishga bag'ishlangan* 104.

Unga asosan:

103 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 8-yanvar 2020 yilda Davlat byudjeti parametrlarini ijro etish va hududlarda tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha joriy yilgi ustuvor vazifalarga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidagi nutqi. <https://president.uz/oz/lists/view/3262>

104 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tadbirkorlar bilan muloqoti. 20 avgust 2021 yil. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/08/23/president-meets-business>.

- 2020–yil fevral oyida «Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi qonun qabul qilingunga qadar iqtisodiy zonalarda ro‘yxatdan o‘tgan tadbirkorlarga berilgan imtiyozlar saqlab qolinadi.

- Ichki bozorda teng raqobat bo‘lishi uchun eksport mahsulotlari ishlab chiqarishga olib kelingan xom ashyo import bojidan ozod etiladi.

- Maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilariga QQSning ortiqcha qismini 7 kun ichida qaytarib berish tartibi joriy qilinadi.

Ushbu tartib tadbirkorlarga bir yilda o‘rtacha 350 mlrd so‘m qo‘shilgan qiymat solig‘ini qisqa muddatda qaytarib olish va aylanma mablag‘larini ko‘paytirish imkoniyatini beradi.

- Chetdan olib kelingan tovarlar uchun qo‘shilgan qiymat solig‘ini 120 kun davomida bo‘lib–bo‘lib to‘lashda tadbirkorlarga foiz hisoblanmaydi va garov talab etilmaydi.

- Noruda qazilmalarga (qum–shag‘al, ohaktosh, gips, dolomit kabi) yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq stavkasi 2 barobarga kamaytiriladi. Buning hisobiga, 1,5 mingga yaqin korxonalar ixtiyorida yiliga 500 mlrd so‘m mablag‘ qoladi.

- turizm kompaniyalari va mehmonxonalarni turistik yig‘imlardan 2 yil muddatga ozod qilinadi. Buning natijasida 2 ming nafar tadbirkor ixtiyorida 150 mlrd so‘m qoladi.

- 2022 yil 1 yanvardan boshlab soliq idoralari o‘z elektron dasturlari orqali biznes subyektlariga hisobotlarini shakllantirish xizmatini yo‘lga qo‘yadi. Hisobotlarni kechiktirib topshirish bilan bog‘liq moliyaviy sanksiyalarni qo‘llash tartibi to‘liq bekor qilinadi.

- 2022 yildan QQSni qo‘shimcha hujjatsiz qaytarish tartibi amaliyotga joriy etiladi.

- 2022 yildan boshlab, qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisobga olishda soliq va bojxona idoralarining elektron bazalari o‘zaro bog‘lanadi. Ya‘ni, soliq idoralarida mavjud qo‘shilgan qiymat solig‘i ortiqcha to‘lovlar bojxona to‘lovlarini amalga oshirayotganda ham inobatga olinadi. Ushbu yengillikdan 10 mingdan ziyod tadbirkor foydalanishi mumkin bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz lozimki, mamlakatimizda soliq siyosatining oqilona tashkil etilganligi va tinimsiz takomillashtirilayotganligi tadbirkorlarning moddiy ta‘minotini yaxshilaydi, faoliyat natijalaridan ko‘proq bahramand bo‘lishiga imkon yaratadi, tadbirkorlarda zahira va investitsion fondlarning hosil bo‘lishiga imkon beradi, ular faoliyatini rag‘batlantiradi.

Фойдани солиққа тортишнинг хориж тажрибаси ва уни миллий солиқ тизимида қўллаш имкониятлари

**З.О. Ахроров,
СамИСИ, таянч докторант**

Фойдани солиққа тортишни ислоҳ қилишда фойда солиғини бошқа солиқ турлари билан бевосита боғлиқлигини қай даражада эканлигини яққолроқ кўришга, истиқболда қайси солиқ турларини ўзгартириш лозимлиги ва бу борада қилинадиган ислохотлар тўғрисида хулоса чиқаришга имкон беради. Коронавирус пандемияси ва пандемиядан кейинги шароитда жаҳон иқтисодиётини тиклашда солиққа тортиш масаласи алоҳида аҳамият касб этиб келмоқда. Бунда муваффақиятли иш олиб бориш учун солиқ юкини адолатли иқтисодий чегарасини аниқлаш ҳал қилувчи масала бўлиб ҳисобланади.

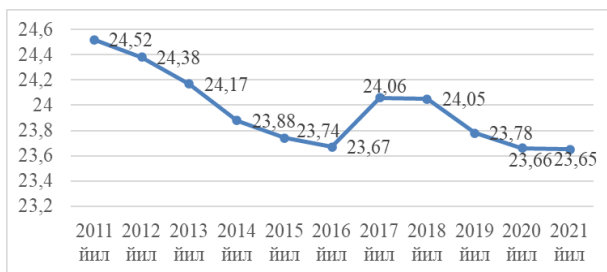
Иқтисодиётни солиқлар воситасида бошқаришда илғор хориж тажрибаларни ўрганиш ҳам катта аҳамият касб этади. Ривожланган мамлакатларда фойдани солиққа тортиш борасида фикрлар асосан корпорация солиғи доирасида кечади. Ушбу мамлакатларда корпорация солиғи асосий солиқ тури сифатида эътироф этиб келинади.

Корпоратив солиқ ставкасини юқорилигига қарамай, 2011 йилдан бошлаб жаҳон миқёсида корпоратив солиқ ставкасининг пасайиши кузатилди (1–расмга қаралсин). Ушбу корпоратив солиқ ставкаларининг жаҳон миқёсида пасайиб боришига қарамай турли даражадаги бюджет даромадларидаги ушбу солиқ тури бўйича тушумларнинг шу даврдаги ўсиши қайд этилган. Бу албатта жаҳон миқёсида фойда солиқ тўлови билан боғлиқ иқтисодий ислохотларнинг самарали натижаси бўлиб ҳисобланган деб айтсак муболаға бўлмайди. Жаҳон миқёсида ўртача солиқ ставкаларининг пасайиш динамикаси эластиклигининг сақлаб қолиниши учун яратилган имкониятлар, амалга оширилган тадбирлар натижаси бўлиб ҳисобланган.

Хорижий мамлакатларнинг асосий диққат марказида турувчи корпоратив солиқ “Кучли еттилик” мамлакатларида йирик корпорациялар учун энг кичик қиймати 2021 йилда 15 фоиз этиб келишиб олинди¹⁰⁵. Бу ставка жаҳон мамлакатлар ўртача солиқ ставкасидан пастдир.

105 Rodrik D. The G7 Tax Clampdown and the End of Hyper-Globalization. Jun 7, 2021. https://www.project-syndicate.org/commentary/g7-corporate-tax-agreement-end-of-hyper-globalization-by-dani-rodrik-2021-06?utm_source=twitter&utm_medium=organic-social&utm_campaign=page-posts-june21&utm_post-type=link&utm_format=16:9&utm_creative=link-image&utm_post-date=2021-06-07

АҚШда корпорация фойдасидан олинадиган солиқ прогрессив шкаласидан воз кечилиб, 2018 йилдан бошлаб пропорционал ставкага ўтилди ва у ҳозирги кунда 21 фоизни ташкил этади. Бу ставка жаҳон мамлакатлар ўртача солиқ ставкасидан пастдир. АҚШнинг баъзи штатларида корпорация солиғи ундирилмайди.

1–расм. Жаҳон миёсида ўртача корпоратив солиқ ставкаларининг пасайиш динамикаси 106, %да

АҚШда солиққа тортиш давлат бюджетининг нафақат катта қисмини ташкил этувчи манба сифатида эътироф этилиб келинади, балки шу билан бирга у кичик бизнесга давлат таъсирини ўтказишдаги бирдан–бир муҳим ричаг сифатида ҳам фойдаланилади.

АҚШда бизнесни бошлаш ва янги инновацион гоъларни тадбиқ этишда (стартлапларни амалга оширишда) янги инвестицияларга бизнес рағбатлантиришларни ҳисобга олиш зарур. Кўпгина мамлакатларда корхоналарга капитал харажатларни дарҳол фойда ҳисобидан чегириб ташлашга рухсат берилмаган. Бунинг ўрнига бир неча йил давомида бу харажатларни камайтира бориб, янги инвестицияларга солиқ юқини оширишлари лозим бўлади. Буни корхона активининг амал қилиш муддати давомида чегириб ташлаши мумкин бўлган жорий қийматининг фоизини ҳисоблаш йўли билан ўлчаш мумкин. АҚШда иқтисодий ўсишни таъминловчи ва янги бизнес сармоёси учун рағбатлантирувчи солиқ тизими амал қилади.

Япониянинг барча солиқ даромадларининг 64%дан ортигини ҳукуматни молиявий қудратини ифодаловчи федерал солиқлар ташкил этади. Ўзбекистон солиқ тизимида эгри солиқларнинг улуши кўпроқ бўлган ҳолда, Япония давлатида даромаднинг кўпроқ қисмини тўғри солиқлар, яъни корпорацияларнинг фойда солиғи ва жисмоний шахсларнинг даромад солиқлари ташкил қилади.

106<https://home.kpmg/xx/en/home/services/tax/tax-tools-and-resources/tax-rates-online/corporate-tax-rates-table.html>

Корпорация фойдасидан олинadиган солиқнинг ЯИМдаги улуши қарийб 4 фоизни ташкил этади¹⁰⁷.

Корпоратив солиқ ставкаси бўйича даромадлар Япония ҳукумати учун муҳим даромад манбаи ҳисобланади. Солиқ масалалари бўйича одатда корпоратив солиқ юқини ўз зиммасига оладиган уч гуруҳ субъектларини ажратилади: корпорацияларнинг ўзлари, корпорацияларга капитал ва ташкилий ишлар бўйича кўнималар берадиган ҳамда корпорациялар томонидан ишлаб чиқариладиган ва кўрсатиладиган хизматлар товарлар ва хизматлар истеъмолчилари. 2021 йилга келиб корпоратив солиқнинг энг юқори даражаси 52,4 фоизни ва энг паст даражаси 30,62 фоизни ташкил қилди¹⁰⁸. Японияда корпоратив даромад солиғи ставкаси Токиода жойлашган, йилига 8 миллион япон иенасидан юқори солиққа тортиладиган даромадга эга компаниялар учун энг юқори корпоратив солиқ ставкаси қўлланилади.

Хитойда фойдани солиққа тортиш “Корхоналар даромад солиғи тўғрисида”ги қонун асосида тартибга солиниб, бу солиқ тури корхоналар даромад солиғи деб номланади. Ҳисобланиш тартиби анъанавий тартибда, яъни даромаддан харажатлар ва зарарлар чегирилган ҳолда аниқланади. Стандарт солиқ ставкаси 25 фоизни ташкил этса, паст рентабелли корхоналар учун 2,5–10 фоиз атрофида, янги ва юқори технология киритган корхоналар учун 15 фоиз этиб белгиланган¹⁰⁹. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Хитойда улар тараққиётининг асоси инновацион фаолиятни рағбатлантиришга алоҳида эътибор берилишига яна бир бор ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Инновацион фаолиятни солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантиришни Хитой тажрибасида кўрадиган бўлсак, амалдаги қонунчилик инновацион фаолият билан шуғулланувчи корхоналар учун солиқ солинадиган даромадга нисбатан турли чегирмалар тақдим этади. Илмий–тадқиқот ва ишланмалар бўйича қонунда белгиланган преференцияларга эга бўлиш учун корхона юқори ва янги технологияли мақомига эга бўлиши керак. Хитой “Корхоналардан олинadиган фойда солиғи тўғрисида”ги қонуни 28–моддасига асосан, юқори ва янги технологияли корхоналарга фойда солиғи қонунчиликда белгиланган ставкадан 15% кам миқдорда белгиланади¹¹⁰.

¹⁰⁷ Азизов О.М. Ривожланган мамлакатлар солиқ тизими: қиёсий таҳлил. //Иқтисод ва молия. 2016. 12-сон. 30-б.

¹⁰⁸ Интернет ресурсы: <https://tradingeconomics.com/japan/corporate-tax-rate#:~:text=Corporate%20Tax%20Rate%20in%20Japan%20is%20expected%20to%20reach%2030.86,macro%20models%20and%20analysts%20expectations.>

¹⁰⁹ Интернет ресурсы: <https://iclg.com/practice-areas/corporate-tax-laws-and-regulations/china>.

¹¹⁰ Интернет ресурсы: <https://kun.uz/news/2018/06/30/innovatsion-solix-imtiyozlari-orkali-kullab-kuvvatlanishga-mutoz>.

Таъкидлаш жоизки, юқоридаги қонунда харажатлар ва ушланмаларнинг аниқ рўйхати белгилаб қўйилган. Мамлакатимиз солиқ тизими учун даромаддан чегириладиган харажатлар рўйхатини ва қайта қўшиладиган харажатларнинг чегарасини аниқ белгилаб қўйиш турли тушунмовчиликларнинг олдини олган бўлар эди.

Шу боис фойдани солиққа тортишни юқорида қайд этилган асосда, яъни хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганган ҳолда ҳал этиш билан боғлиқ масалалар бўйича қуйидаги хулосаларни чиқаришни лозим деб топдик:

– жаҳон амалиётида хорижий давлатлар солиқ тизимини туркумлаштиришга турли хил ёндашувлар қўлланилмоқда ва бунга кўра солиқ тизими моделлари, уларнинг тегишли гуруҳига тааллуқли давлатлар солиқ тизимининг хусусиятлари ҳамда ривожланиш тенденциялари мавжуд;

– ҳозирги шароитда мамлакатимизда нафақат ички хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, балки жаҳон бозорида рақобатнинг кучайишини ҳисобга олган ҳолда миллий солиқ сиёсатини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ;

– фойдани солиққа тортишда хорижий давлатлар солиқ тизими ривожланиши учун умумий бўлган жиҳатлар қуйидагилардан иборат: а) оптимал солиқ сиёсати юритиш зарурияти; б) фойда солигининг корхона иқтисодий ўсиш ва мамлакат ривожига ҳиссаси муҳимлиги; в) корпоратив солиқ ставкасининг пастлиги солиқ юқининг паст эмаслигини англаштириш; г) корпоратив солиқнинг мажбурийлик ва адолатлилик тамойили ижроси аҳамиятининг ўсиши;

– фойданинг солиққа тортиш борасида жаҳон миқёсида 15 фойздан пастга туширмасликка ҳаражатнинг мавжудлиги;

– миллий солиқ тизимида чегириладиган харажатлар рўйхатини ва қайта қўшиладиган харажатларнинг чегарасини аниқ белгилаб қўйиш зарурияти;

– жаҳон миқёсида кузатилаётган солиқ ислохотларида асосий эътибор инновацион фаолиятни солиқлар орқали рағбатлантиришнинг назарий ва амалий жиҳатларини такомиллаштириб боришни ҳам тақозо этади. Бу эса инновацион фаолиятга нисбатан фойда солиғи ставкасини пасайтиришни ёки унга нисбатан истисно тариқасида имтиёزلарни қўллашни талаб этади.

Yangi O'zbekistonda moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalari yanada rivojlantirishning dolzarb masalalari

3 YO'NALISH

**O'ZBEKISTONDA
BUXGALTERIYA HISOBINI
XALQARO STANDARTLAR
ASOSIDA TASHKIL
ETISHNING USTUVOR
MASALALARI**

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИДАГИ ЎРНИ, ТАРИХИ, ЭРИШИЛГАН ЮТУҚЛАРИ ВА КЕЛАЖАГИ

**Р.О. Холбеков,
ТДИУ, профессор, и.ф.д.**

Ҳисобнинг пайдо бўлишини бевосита кишилиқ жамиятининг вужудга келиши билан боғлаш мумкин. Тарихий маълумотларга кўра ибтидоий жамоа тузумида ҳам ҳисобдан фойдаланишган яъни, қабила бошлиғи ўз қабиласини сақлаб қолиш учун қайси фасл қачон келади, қабиласида қанча одам бор, улар учун қанча озиқ–овқат тўплаш керак каби ҳисоб–китобларни амалга оширган. Дастлаб ҳисоб қуроллари сифатида кўл бармоқларидан фойдаланилган (баъзи ҳолларда бу одатдан ҳозир ҳам фойдаланамиз). Ҳозирда ҳам жамиятнинг бир бўлаги ҳисобланган ҳар бир оиланинг ўз ҳисоб–китоби бор. Қайси оилада ҳисоб–китоб яхши йўлга қўйилган бўлса, ўша оиланинг турмуш шароити яхши. Бундан кўриниб турибдики, ҳисоб инсонларнинг ҳаётий ҳамроҳидир.

Бошқа фанлар каби “Бухгалтерия ҳисоби” фани ҳам ўз тарихи, вазифалари, предмети, объекти, усул ва услубияти ҳамда тамойилларига эга. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг ҳисоб тизимидаги муаммолардан бири анъанавий “Бухгалтерия ҳисоби” фанини Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига мос ҳолда қайта кўриб чиқиш ва замон талабларига мос ҳолда тақомиллаштиришидир.

Россиялик олим Я.В. Соколов ўзининг “История развития бухгалтерского учета” номли асарида бухгалтерия ҳисобининг пайдо бўлишини қуйидаги уч қарашга бўлади: 600 йил олдин, хўжалиқ ҳаётидаги мақсадли жараёнларнинг рўйхатга олиниши натижасида; 500 йил олдин, бу борада Лука Пачолининг китоби чиқиши билан; 100 йил олдин, бу борада ҳар хил мактабларнинг пайдо бўлиши билан.

Ғарб мамлакатларида “Бухгалтерия ҳисоби тадбиркорлик тили” деган ибора мавжуд. Бундан кўриниб турибдики, оддий тадбиркордан тортиб то корхона раҳбаригача “Бухгалтерия ҳисоби” фанини ўрганиши ва унинг асосий усул ва услубиятни ўзлаштириб олиши бугунги кун талабидир.

Ҳозирда олимлар жаҳон молиявий –иқтисодий инқирозининг келиб чиқиш сабабларидан бири сифатида, дунёда ҳисоб тизими тамойилларини бузилиши, маълумотларда кўшиб ёзишларни пайдо бўлиши, ҳисоб–китоб ишларини тўғри ташкил қилинмаганлигини кўрсатмоқдалар.

Бухгалтерия ҳисоби – иқтисодий сиёсатни шаклланишининг асосий бўғини, корхона капитали айланишини бошқариш ва ишлаб чиқариш

хўжалик фаолиятини тартибга солишда ҳисоб маълумотларини йиғиш ҳамда бир тизимга келтиришда ягона механизм ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисоби ўтмишига назар ташлайдиган бўлсак, XIXаср охиридаги инглиз адабиётларида ҳисоб ишини ташкил қилишнинг куйидаги олти коидаси кўрсатиб ўтилган:

1. Мехнатнинг тақсимланиши. Бухгалтерия иши «Оддий нозик» ҳаракатларни бажаришгача (монипуляция) боради. «Оддий бажарувчи» фаолияти бу ерда ҳисоб ва ҳисобот маълумотларини йиғиш ва гуруҳлашга йўналтирилади.

2. Маълумотларни тутиб қолиш. Ҳамма иш бирламчи тезкор ҳисобни олиб борувчига бириктирилади. Уларга ҳисоб регистрлари топширилади ва улар хўжалик жараёнлари тўғрисидаги маълумотларни регистрлар (бухгалтерия хужжатлари)га ёзиб борадилар.

3. Назоратдаги рақобат. Бу ҳисоб – китоб калити ҳисобланади. Унда барча кўрсаткичлар солиштирилганда бошқа кўрсаткичларга мос келиши керак ёки буни манфаатлар тўқнашуви деб аташ мумкин.

4. Ҳақиқий бухгалтерия. Ҳар ойда бир марта рўйхатга олиш билан шуғулланувчи бухгалтер тезкор ҳисоб олиб борувчи ишчи билан жараёнларни рўйхатга олувчи журнални тўлдиради ва бухгалтерия ёзувини (праводка) тузади.

5. Услубий мустақиллик. Ҳар бир фирма ва корхона бухгалтерия ҳисобини ташки қилиш услубини ўз хусусиятларини инobatга олган ҳолда, ўзи белгилайди. Қанча фирма, корхона бўлса, шунча ҳисобни ташкил қилиш услублари мавжуд. Ҳар бир хизматчи ёки раҳбар ўзига маъқул ҳисоб тизимини киритиш ҳуқуқига эга.

6. Психологик иқлим. Раҳбарнинг ходимига ишонмаслик тури. Бу ерда ҳисобнинг асосий вазифаси ишчилар ўз манфаатларини корхона манфаатидан устун қўйишининг олдини олишдир. Бу бухгалтерия ходимлари ва ишчилар мажбуриятларининг тўғри тақсимланишидан келиб чиқади. Бухгалтер амалдаги ҳисоб тизимига раҳбар розилигисиз бошқа усулни киритиш ёки ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас.

Хўжалик юритувчи субъектларда юритилаётган ҳисоб сиёсати ўзига хос тамойилларга амал қилоғи керак. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартларининг (БХМС) биринчи сонида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг тамойиллар сифатида куйидагилар келтирилган:

- икки ёқлама қайд этиш усули билан ҳисоб юритиш;
- узлуксизлик;
- хўжалик муаммолари, активлар ва пассивларни баҳолаш;
- ишончлик;
- эҳтиёткорлик;
- мазмуннинг шаклдан устунлиги;
- кўрсаткичларнинг қиёсийлиги;
- молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги;
- активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоси;
- ҳисобот даври даромадлари ва харажатларининг мослиги;
- тушунарлик;

- аҳамиятлилик;
- муҳимлилик;
- ҳаққоний холис тақдим этиш;
- тугатилганлик;
- изчиллик;
- ўз вақтидалик;
- оффсетинг (моддаларнинг ўзаро қопланиши);
- холислик.

Юқоридаги тамойилларга асосланиб юритилган бухгалтерия ҳисоби ва тузилган молиявий ҳисобот барча фойдаланувчиларга корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти ҳақида тўлиқ, тушунарли маълумот олишни ва тегишли хулосалар чиқаришни таъминлайди.

Бухгалтерия ҳисобига қўйилган талаблар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳисобнинг содда ва тушунарли бўлиши. Содда ва ҳамма учун тушунарли ҳисобни ташкил этишдан асосий мақсад, уни мураккаблашувига йўл қўймаслик ҳамда ҳисоб маълумотларидан кенг халқ оммаси фойдалана олишини таъминлашдан иборат.

2. Ҳисобнинг режаллиги. Бу талаб юқорида айтиб ўтилган соддалик талаби билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳисобда албатта зарурий маълумот ва кўрсаткичларга эга бўлган ҳолда, ҳисоб юритиш харажатларини иложи борича камайтириб бориш лозим.

3. Ҳисобнинг аниқ ва тўғрилиги. Бу талаб негизида хўжалик фаолиятларида кузатиш натижасида олинган маълумотларни ҳужжатларда аниқ ва тўғри қайд этиш тушунилади. Ҳар хил мақсадларда ёки эътиборсизлик қилиб хўжалик ҳисобини ноаниқ ҳамда нотўғри акс эттириш қонун бузарлик ҳисобланади.

4. Ҳисоб ишларини ўз вақтида амалга ошириш, яъни ҳисоб ишларига тааллуқли қандай ҳодиса содир бўлган бўлса, албатта ўз вақтида акс эттирмоқ, ҳужжатларда қайд қилмоқ зарур бўлади. Бу талаб тўлиқ бажарилганда ва хўжалик фаолияти устидан бошқарув олиб бориш яхши йўлга қўйилади, рўй берган ёки рўй бериши мумкин бўлган камчиликлар ўз вақтида йўқотилади.

5. Ҳисоб кўрсаткичлари билан режа кўрсаткичларининг бирлиги. Корхона, муассаса, ташкилотларда қайси мулкчилик шакли асосида фаолият олиб боришидан қатъий назар ўз олдига жорий ва келгуси режа кўрсаткичларини тузиб олади. Бутун хўжалик ва уларни тармоқлари бўйича ҳамда мамлакат миқёсида режа кўрсаткичлари белгилаб олинади.

Худди шу кўрсаткичлар билан ҳисоб кўрсаткичлари бирлиги (шу билан бирга ижобий фарқлар) катта аҳамият касб этади. Ҳисоб ишлаб чиқаришининг бориши, савдо, таъминот, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, маиший хизмат, транспорт ва ҳоказолар фаолияти қай даражадалиги ҳақида маълумот беради, режа бажарилиши устидан назорат ўрнатиб, таҳлил қилиш имконини яратади. Иқтисодий ривожлантириш ички ва ташқи омилларини топиш имкониятини яратади.

Бухгалтерия ҳисобининг услуби бухгалтерия ҳисобининг предмети ҳақида ишончли кўрсаткичлар олишни таъминлайди. Бу кўрсаткичлар икки гуруҳга

бўлинади: корхона маблағларининг ҳажми, таркиби, жойлашиши ва фойдаланиши, иккинчиси эса, маблағлар манбаи ва уларнинг мақсадли мўлажалидир. Кўрсаткичлар гуруҳи ўзаро боғлиқликда бўлиб, уларнинг ҳар иккиси ҳам корхона маблағини акс эттиради. Шунинг учун ҳам кўрсаткичларнинг икки гуруҳи ҳам (пул кўринишида) ўзаро тенг бўлиши лозим (балансли умумлашув).

Балансда умумлашувга эга бўлиш мақсадида счётнинг куйидаги усуллари қўлланилади: хўжалик маблағларини баҳолаш ва калкуляция; бухгалтерия ҳисоби счётларининг тизими ва хўжалик жараёнларини счётларда икки ёқлама ёзув усулида акс эттириш; ҳисоб регистрлар маълумотларини умумлаштириш. Бухгалтерия ҳисоби усулининг элементлари куйидагилардан иборат:

- 1.Хўжжатлаштириш.
- 2.Инвентаризация.
- 3.Счётлар тизими.
- 4.Икки ёқлама ёзув.
- 5.Баҳолаш ва калкуляция..
- 6.Баланс.
- 7.Ҳисобот.

Бухгалтерия ҳисобини туғилиш даври Италия диёри билан боғлиқдир. Жамиятда иккиёқлама ёзувни пайдо бўлиши бухгалтерия ҳисобини ривожланишига асос бўлади. XIII–XIV асрларда иккиёқлама ёзув тизими пайдо бўлди ва шимолий Италиянинг бир неча савдо марказларида ундан фойдаланила бошланди. Топилган ягона қўлёзмаларга кўра иккиёқлама ёзув 1340 йили пайдо бўлган.

Яна бошқа манбаларга кўра бундан ҳам олдинроқ Франциянинг Шампан вилояти савдо фирмаларида (1299–1300) иккиёқлама ёзувдан фойдаланилган. Унинг асосчиси Француз монахи Луко Пачоли ҳисобланади. У ўзининг улкан иш ҳисобланган “Счёт ва ёзувлар тўғрисида рисола”номли асарида (1494) ҳисоб ёзувлари бўйича тушунчани очиб берди. Ҳозирда ҳам бу китоб жуда долзарб ҳисобланади.

Бухгалтер лавозимини биринчи бўлиб, Инсбурк счётлар палатасининг иш юритувчиси Хрицофор Штехер олган, бу борада император Максимилиан I нинг 1498 йил 13 февралда чиқарган буйруғи Вена давлат музейида сақланмоқда.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича дарслик биринчи марта XIX аср Россияда пайдо бўлди. 1931 йили К.Кларко ва Н. Немчинновлар томонидан “Счёт илми” номли ўқув қўлланма чиқарилди.

1710 йилда Россия ҳукумат газетаси ҳисобланган “Ғарбий ва бошқа ишлар бўйича хабарнома” номли газетада биринчи бор “Бухгалтер” сўзи пайдо бўлди. Бу даврда Россияда Петр I томонидан ҳарбий реформа ўтказилаётгани муносабати билан ҳисоб ва назоратга жуда катта эътибор берилаётган эди.

Бухгалтерия ҳисоби фани аниқ, қизиқарли, тортишувли ва муаммоли фанлардан бири ҳисобланади. Тарихий таълимотларга кўра бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва такомиллаштириш борасида тўрт йирик, яъни италян, француз, немис ва англия–америка мактаблари мавжуддир. Бухгалтерия ҳисобининг ташкилий жиҳатлари борасида бу мактабларнинг қарашлари бир–

бирига ўхшамайди. Уларнинг таълимотларига кўра бухгалтерия ҳисоби фанининг асоси ҳам ҳар хил талқин қилинади.

Масалан, италян мактаби вакиллари бухгалтерия ҳисоби фанининг асосини алгебра ва ҳуқуқ, француз мактаби вакиллари аниқ сиёсий иқтисод, немис мактаби вакиллари математика, англия–америка мактаби вакиллари психология деб қарайдилар. Шу сабабли бухгалтерия ҳисоби фанининг вазифаси, предмети, объекти, усул ва услубиёти, тамойиллари ва таркибий тузилиши борасидаги уларнинг қарашлари турличадир.

Юқоридаги келтирилган асосли далилдан кўриниб турибдики, Бухгалтерия ҳисоби фан ва мутахассислик сифатида шаклланиши ҳамда ривожланиши узоқ ўтмишга эга. Шу ерда бир ўринли савол тугулиши мумкин. Яъни, Ўзбекистон Республикасида қачон бухгалтерия ҳисоби шакллана бошлаган? Бухгалтерия ҳисоби нафақат Германия, Россия ва бошқа Европа мамлакатлари балки, Ўрта Осиёнинг маркази ҳисобланган Ўзбекистон диёрида ҳам XV асрда шакллана бошлаган.

Унинг илк бор куртак отиши Амир Темур томонидан ҳисоб дафтари юритувчи шахслар – ёзувчиларни (котибларни) тайинлагани билан боғлиқ. У ўзининг “Темур тузуклари” номи асарида шундай деб ёзади: “Салтанатнинг ҳар бир идорасида бўладиган кирим–чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин”.

Яна бир ривоятларга кўра Амир Темур лашкарларининг ҳар бир жангга киришдан олдин катта идишга бир донадан тош ташлаган ва жангдан эсон–омон чиққан жангчи бир донадан тошни идишдан қайтариб олган. Демак, идишда қолган тошлар сони жангга ҳалок бўлган жангчилар сонини билдирган. Бу оддий ҳисоб–китоб бухгалтерия ҳисобининг бир усулини ифодалайди. Жумладан, “Кирим – чиқим = қолдиқ”.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, Республикаимиз ҳам бухгалтерия ҳисоби бошқа давлатлар каби илк куртаклари шаклланиб, ўз тарихига эга экан.

Республикаимизнинг ҳисоб тизимида бухгалтерия ҳисобини фан сифатида шаклланиши ва бугунги кунда мустақил миллий бухгалтерия ҳисоби тизимини пайдо бўлишида профессор С.Б.Қодирхоновнинг қўшган ҳиссаси жуда каттадир. Жумладан, “Бухгалтерия ҳисоби назарияси” фанини ривожланишида домланинг меҳнати кўпдир. С.Б.Қодирхонов биринчилардан бўлиб, 1970 йилда “Бухгалтерия ҳисоби назарияси” номи дарсликни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилди, 1976 йилда “Саноатда бухгалтерия ҳисоби” номи дарслиги ўзбек тилида босмадан чиқди. Жамиятдаги иқтисодий ислохотларни ҳисобга олган ҳолда 1993 йилда бу дарслик қайта нашр қилинди. Ҳозирда ҳам домланинг ўқув–услубий қўлланмалари, илмий ишлари бухгалтер кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашда асосий манба ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида ҳам иқтидорли бухгалтер кадрларни тайёрлашга алоҳида эътибор берилди. Бошқа йилларга нисбатан 1996–2021 йилларда “Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит” ихтисослиги бўйича кўплаб фан номзодлари ва фан докторлари етишиб чиқди. Биргина Тошкент Давлат

Иқтисодийети Университетининг “Бухгалтерия ҳисоби” кафедрасининг ўзида ушбу йиллар ичида “Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит” ихтисослиги бўйича бешта фан доктори ўттизга яқин фан номзоди тайёрланди.

Эришилган ютуқларда кафедрада узоқ йиллар мудирлик қилган, иқтисодо фанлари доктори, профессор Нуриддин Жўраевни ҳиссаси каттадир. Домла қисқа даврда кўплаб шогирдларни тайёрлади ва “Бухгалтерия ҳисоби” фанини ривожлантиришда катта меҳнат қилди. Нуриддин Жўраев бошчилигида “Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит”, “Молиявий ва бошқарув ҳисоби” номи дарслик, “ТИФ субъектлари ҳисоботи” номи ўқув қўлланма ва кўплаб илмий ишлар тайёрланган. Ҳимоя қилган докторлик ва номзодлик диссертацияларининг саккизтасига бевосита илмий раҳбарлик қилди.

Жаҳонда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва такомиллаштириш мактабларнинг бир дебочаси сифатида юзага келаётган ўзбек миллий мактабининг шакллана бошлаганига ҳали кўп бўлгани йўқ. Лекин бу қисқа давр ичида республикамызда бухгалтерия ҳисоби тизимининг шаклланиб боришида олимларимиз, мутахассисларимиз томонидан кўплаб илмий, назарий, амалий ишлар қилинди ва қилинмоқда. Масалан, 1996 йил 30 августда бухгалтерия ҳисоби тизимининг ҳуқуқий асоси ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” ги Қонуни қабул қилинди. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5–февралдаги 54–сонли қарори билан “Маҳсулот (иш,хизмат)ни ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакиллантириш тартиби тўғрисида” Низом қабул қилинди.

XX асрнинг охирига келиб, Ўзбекистон Республикаси мустақил тарзда халқаро бозор майдонига юз тутга бошлади. Натижада амалдаги тизимда янгича дунёқараш ва тасаввурлар пайдо бўлди. Шу йўсинда бошқа соҳалар каби амалдаги бухгалтерия ҳисоби тизимида ҳам янгича атамалар, фикрлар ва қарашлар юзага келди. Бундай ўзгариш ва ислохотларга мослашиш талаби негизда анъанавий бухгалтерия ҳисоби тизимида янгиланиш босқичини тез ва оғишмай амалга ошириш натижасида Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандарти (БҲМС) шакллана бошланди. Ҳозирда Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартининг 24 та стандарти ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий қилинди.

Назарий жиҳатдан ҳанузгача бухгалтерия ҳисобининг ташкилий тузилиши борасида ҳар хил қараш, гоё ва фикрлар мавжуд бўлиб, амалий жиҳатдан баъзи бир муаммоларни келтириб чиқармоқдаки, унинг натижасида хўжалик юритувчи субъектларнинг маблағларини бошқариш, уларнинг ҳаракати устидан назорат ўрнатиш ва аниқ маълумотларни олиш, ҳисобни тўғри ташкил этишда ноаниқлик ва камчиликларга йўл қўйилиши асоссиз йўқотишларга олиб келмоқда.

Бундай мавҳум қарашлар, салбий ҳолат ва талаблар амалдаги “Бухгалтерия ҳисоби” фанини янада такомиллаштириш, унинг замонавий усул ва услубиётларини яратишда ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси, фаннинг ривожланиш тарихи ва истиқболларини ҳамда республикамыз иқтисодийетининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бу соҳада ислохотлар ва илмий изланишлар олиб боришни зарурий шарт қилиб қўймоқда.

“Бухгалтерия ҳисоби” тизимининг келажакдаги тадбирларидан бир жамиятдаги тараққиётни ва тармоқларни ўзига хос хусусиятларини олган ҳолда тармоқ бухгалтерия ҳисоби тизимининг ривожлантиришдир.

Шунингдек тармоқлараро бухгалтерия ҳисобининг яқдиллигини таъминлаш. Чунки тармоқлараро бухгалтерия ҳисобининг ташкил этилишида муаммолар мавжуд. Масалан, ишлаб чиқариш корхоналарида ташкил этилган бухгалтерия ҳисоби тизими ҳуқуқий, меъёрий ва услубий ҳужжатлар билан тўлиқ таъминланган деса бўлади. Лекин тижорат банкларида бу соҳада оқсоқлик бор.

Ханузгача тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш бўйича миллий стандарт амал қилмайди. Уларда фақат Марказий Банкнинг йўриқномаларига асосан бухгалтерия ҳисоби юритилади.

Шунингдек, Солиқ кодексининг айрим моддалари билан “Маҳсулот (иш,хизмат)ни ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг моддаларини бир–бирига мос келмаслик ҳолатлари мавжуд.

Бундай муаммоларни мавжудлиги келажакда Республикамиз ҳисоб тизимида бухгалтерия ҳисобининг ўрни ва аҳамиятини янада очиб беради.

Бу ўз навбатида соҳа мутахассисларидан тинимсиз изланишлар олиб бориш натижасида амалдаги бухгалтерия ҳисоби тизимини халқаро стандартлар асосида ривожлантириб бориш вазифасини кўяди.

Бу муаммоларни ҳал қилишда янги инавацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларни тайёрлашда илғор педагогик усулларни қўллаш ҳам бу соҳани ривожлантиришдаги асосий омиллардан бири ҳисобланади.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Ш.Т. Эргашева,
ТДИУ, и.ф.н., профессор.

Мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни тўғридан–тўғри жалб этилиши, эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва фаолият юритиши бухгалтерия ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида ташкил қилишни зарурат қилиб қўймоқда. Ҳозирги вақтда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари хўжалик субъектлар томонидан ташқи фойдаланувчилар эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган бухгалтерия ахборотини тайёрлашда тобора кенг фойдаланилмоқда. Бу ҳолат ахборотни сифатини ошириш, капитал қийматини пасайтириш, капитал бозорига киришни осонлаштириш каби бир қатор сабаблар билан изоҳланади. Маълумки, молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларини билмасдан туриб ушбу стандартларга ўтиб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражасининг барқарор бўлишини таъминлаш – энг муҳим устивор вазифамиздир”¹¹¹. Шунингдек, хўжалик субъектларини янада ривожлантириш масалалари 2017–2021– йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган устувор йўналишларда ҳам алоҳида белгилаб берилган.¹¹²

Республика иқтисодиётининг етакчи тармоқлари ва соҳаларида хорижий инвестициялар иштирокида 4200 дан кўпроқ қўшма корхоналар ташкил қилинган. Бу корхоналардан 850 дан ортиғи Россия Федерациясига, 396 таси Буюк Британия, 242 таси АҚШ, 159 таси Қозоғистон, 114 таси Германия ва бошқа мамлакатлар инвестициялар иштирокидаги корхоналар ҳиссасига тўғри келади. Шунингдек, эркин иқтисодий зоналар ҳажми ҳам ортиб бормоқда. Табиийки, бундай шароитда бухгалтерия ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) асосида ташкил этиш ва юритишни талаб қилади.

Замонавий бухгалтер ва ҳар бир раҳбар ходим томонидан банк ёки компанияни ривожланиши ва молиявий барқарорлигини таъминлашида дуч келинаётган иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда ўз бухгалтерларига ишонч ҳосил қилгани ҳолда, уларни юқори малакаси ва иш тажрибалари халқаро амалиёт, яъни молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС)га таяниб энг яқин ёрдамчи деб қараши зарур. Бу эса республикамиз иқтисодиёти янада ривожланишининг муҳим омилларидан бирига айланади.

Шунингдек, акциядорлик жамиятлари фаолиятининг кўлами, тармоқ

¹¹¹ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 66 б.

¹¹² «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони.

хусусиятлари ва йўналишларини инобатга олган ҳолда намунавий ташкилий–тузилмани жорий қилиш, акциядорлик жамиятлари фаолиятининг очиқлигини ошириш, улар томонидан халқаро стандартлар асосида молиявий ва аудит ҳисобот ахборотини нашр қилиш.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, 2015–2018–йилларда барча акциядорлик жамиятлари йиллик молиявий ҳисоботни нашр этиши ва Халқаро аудит стандартлари ҳамда Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига мувофиқ ташқи аудит ўтказишни маълумот учун қабул қилиш, акциядорлик жамиятлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштириш комиссияси акциядорлик жамиятларининг йиллик молиявий ҳисоботини халқаро стандартларга мувофиқ нашр этиш жадвалини тасдиқлаш” вазифалари бегилаб берилди¹¹³. Бугунги кунда, бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти сифатида иккита эталон: Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари – МХХС (IFRS – International Financial Reporting Standards) ҳамда АҚШнинг Бухгалтерия ҳисобининг умумқабул қилинган қоидалари – БХУҚ (Generally Accepted Accounting Principles, GAAP) тан олинган.

Жаҳон фонд бозорларида листингдан ўтиш учун тақдим қилинадиган молиявий ҳисобот айнан шу икки стандарт талаблари асосида тайёрланади ва тақдим етилади. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, АҚШ фонд бозори листингига кириш учун GAAP (БХУҚ) талаблари, қолган фонд биржалари учун esa МХХС талаблари асосида молиявий ҳисобот тақдим етилади.

Тўғри, АҚШнинг Бухгалтерия ҳисобининг умумқабул қилинган қоидаларида “стандарт” сўзи мавжуд эмас. Лекин юқоридаги стандартларга берилган таърифларга мувофиқ, GAAP ни бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти сифатида қарашимиз мумкин. Кўпгина хорижий олимлар томонидан ҳам GAAP халқаро стандарт сифатида тан олинади.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти ҳисобланган GAAP яратилишида Инглаз–саксон бухгалтерия ҳисоби қоидалари катта манба бўлиб хизмат қилган. Шу билан бирга, унинг назарий асосларини ишлаб чиқишда мамлакатнинг, нафақат бухгалтерия ҳисоби билан бевосита шуғулланувчи олимлари, балки барча иқтисодий йўналишда фаолият юритувчи машҳур олимлар ўз ҳиссаларини қўшишган. Лекин GAAP нинг ривожланишида қанчалик кўп олимлар ўз изини қолдирмасин, у позитивизм таъсири доирасида шаклланди (позитивизм–фаннинг ролини фактлар ва ҳодисаларни ёзиб боришдангина иборат деб чекаб қўяди, уларнинг моҳиятини тушунтириб беришдан бош тортади, у асосан амалиёт ва тажрибага таянади). Ишонч билан айтиш мумкинки, GAAP АҚШ иқтисодиётининг эллик йиллик амалий тажрибасининг мевасидир. Ҳозирда МХХС – бухгалтерия ҳисобининг халқаро эталони ҳисобланади, шу сабабли, МХХСни қабул қилаётган мамлакатлар кундан–кунга кўпайиб, у 150 дан ортик касбий уюшмаларни қамраб олди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ–4611–сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора–тадбирлар

¹¹³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора–тадбирлари тўғрисида”ги фармони. 24.04.2015 й. ПФ-4720

тўғрисида”ги ПҚ–4611–сонли қарорига 14 мувофиқ, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар

2021 йил 1 январдан бошлаб, МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этишди ва 2021 йил якунларидан бошлаб молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тайёрлайдилар ва унга мувофиқ молиявий ҳисоботни ихтиёрий равишда МҲХСга мувофиқ тайёрлайдиган тадбиркорлик субъектлари эса бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бўйича молиявий ҳисобот тақдим этишдан озод этилади. Ушбу Қарорга кўра, МҲХС соҳасида мутахассисларни тайёрлаш бўйича жаҳоннинг муваффақиятли тажрибаларини оммалаштириш, шу жумладан бухгалтерия ҳисоби ва аудит соҳасида қайта тайёрлаш ва малака ошириш бўйича нодавлат таълим ташкилотларини, яъни аккредитациядан ўтган ўқув марказлари ҳамда соҳага оид олий таълим муассасаларининг ўқув дастурларини босқичма–босқич халқаро аккредитациядан ўтказиш юзасида бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги халқаро ташкилотлар (Сертификатланган дипломли бухгалтерлар халқаро ассоциацияси (Association of Chartered Certified Accountants — АССА) ва бошқалар) билан ўзаро ҳамкорликни кенгайтиришни йўлга қўйиш мақсадида Илғор халқаро тажрибани ҳисобга олган ҳолда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини ва мазкур соҳада кадрлар тайёрлашнинг замонавий усулларини босқичма–босқич жорий этиш бўйича ишлаб чиқилган йўл харитасига мувофиқ, ривожланган давлатларнинг илғор тажрибаси асосида ўқув жараёнининг сифатини, имтиҳонларни ўтказиш ва натижаларини баҳолашнинг шаффофлигини таъминловчи МҲХС бўйича сертификатлашнинг самарали тизимини жорий этиш, шунингдек, МҲХС соҳасида талаб юқори бўлган мутахассисларни аккредитациядан ўтган ўқув марказларида ўқитиш бўйича ташкилий тадбирларни амалга оширишда ҳар томонлама кўмаклашиш, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини МҲХСга мувофиқ уйғунлаштириш масаларига алоҳида эътибор қаратилгандир.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 25 июндаги ПҚ–5161–сон “Нодавлат таълим ташкилотларини давлат томонидан қўллаб–қувватлаш ва таълим жараёнида ёшлар учун қўшимча шарт–шароитлар яратиш чора–тадбирлари тўғрисида” қарори 115га мувофиқ молиявий ҳисобот ва аудитнинг халқаро стандартлари бўйича инновацион малака ошириш ресурс марказини ташкил этиш бўйича йўл харитасига мувофиқ Тошкент давлат иқтисодийёт университети ҳузурида Молиявий ҳисобот бўйича ресурс марказини алоҳида юридик шахс сифатида ташкил этилди ҳамда марказнинг Васийлик кенгаши тузилди.

Молиявий ҳисобот ва аудитнинг халқаро стандартлари бўйича инновацион малака ошириш ресурс маркази ўз фаолияти доирасида ўзининг кенгаши

114 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4611-сонли қарори

115 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 25 июндаги ПҚ-5161-сон “Нодавлат таълим ташкилотларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва таълим жараёнида ёшлар учун қўшимча шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори.

тавсиясига кўра, хорижий давлатлардан ўқув ва илмий адабиётларни тўғридан-тўғри харид қилиш ваколати берилишини инобатга олиб, замонавий ўқув адабиётларини яратиш, энг янги хорижий адабиётларни харид қилиш ва таржима қилиш, такафлар ишлаб чиқиш, хорижий адабиётлардан қўшимча ёки муқобил ўқув адабиётлари сифатида фойдаланишни кенгайтириш, ресурс марказида кутубхона фондини, ўқитиладиган мутахассислик фанларига тегишли асосий ўқув адабиётларининг электрон шакли билан тўлиқ таъминланиш, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида масофавий таълим дастурларидан фойдаланиш ва таълим бериш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек соҳа мутахассислари ва профессор-ўқитувчиларнинг малакасини оширишни, шунингдек тегишли таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисликлари талабалари амалиётини ташкил этиш ва тегишли шароитлар яратиш каби муҳим вазифаларни бажариши режалаштирилган.

Бу чора-тадбирлар нафақат ўз вақтида МХХС соҳасида зарур миқдордаги малакали мутахассисларни тайёрлаш имконини бериши, балки халқаро даражадаги мутахассисларни тайёрлаш бўйича миллий тизим яратилишини ҳам таъминлаши кутилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиши чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. 24.04.2015 й. ПФ-4720.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиши бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 25 июндаги ПҚ-5161-сон “Нодавлат таълим ташкилотларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва таълим жараёнида ёшлар учун қўшимча шарт-шароитлар яратиши чора-тадбирлари тўғрисида” қарори
5. Brown, P. (2011). “International Financial Reporting Standards: How real are the benefits?” *Accounting and Business Research*, 41 (3), 269–285 p.
6. Ergasheva Sh.T., Ibragimov A.K., Rizayev N.K., Ibragimova I.R. *Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari. O'quv qo'llanma.* – T.: “Iqtisodiyot” nashriyoti 2019. – 227 b.
7. <http://www.icar.ru> – International Center of Accounting Reforms (ICAR)
8. <http://www.ifrs.org/Pages/default.aspx> – International Accounting Standards Board and IFRS Foundation
9. <http://www.lex.uz/> – national database of legislation Uzbekistan (LexUz)

FEATURES OF DIGITALIZATION AND ENSURING TRANSPARENCY OF ACCOUNTING IN UZBEKISTAN

M. M. Tulakhodjaeva,
Chairman of the Council of the National Association
accountants and auditors of Uzbekistan

M. H. Khodjaeva,
Associate Professor

In order to consistently implement the ongoing large-scale reforms, a State program has been prepared for the implementation of the Action Strategy in five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017–2021.¹¹⁶ On the basis of a comprehensive discussion with the participation of the general public, 2020 has been named the "Year of the Development of Science, Education and the Digital Economy."¹¹⁷

In the field of improving the system of state and social construction, it is envisaged:

the introduction of the "Electronic Parliament" system into the activities of the Legislative Chamber and the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan since 2020, which allows the use of an electronic portal and a mobile application in order to form parliamentary and parliamentary inquiries based on citizens' requests on the Internet, as well as to carry out a direct dialogue with voters;

introduction from July 1, 2020 into practice of the procedure for regularly hearing at meetings of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan information of the heads of state bodies and economic management bodies about their activities, as well as members of the government and industry leaders on the work carried out to implement the UN Sustainable Development Goals, the development of science, education and the digital economy.

The digitalization of the economy is focused primarily on increasing its efficiency and competitiveness. According to international experts, thanks to digitalization:

costs are reduced

- for maintenance of production of products by 10–40 percent,
- are shrinking
- equipment downtime by 30–50 percent,
- terms of launching goods and services on the market – by 20–50 percent,
- costs for product quality assurance and advertising – by 10–20 percent,
- costs of storing stocks – by 20–50 percent.

¹¹⁶ Strategy of actions in five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 (Appendix No. 1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated 07.02.2017 No. UP-4947)

¹¹⁷ On the state program for the implementation of the strategy of actions in five priority areas of development of the republic of Uzbekistan in 2017-2021 in the "Year of the development of science, education and the digital economy" - Decree of the President of the Republic of Uzbekistan of 03/02/2020 No. No. UP-5953

According to the Diffusion of Digitalization report published by Huawei and the Oxford Research Institute of Economics, the global digital economy is projected to reach \$ 23 trillion by 2025, and its share of the world's gross domestic product will increase to 24.3 percent.¹¹⁸

Additional tasks for the further development of the digital economy and e-government are defined:

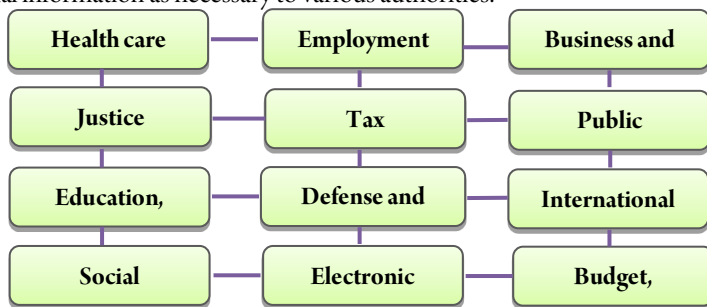
- accelerated formation of the digital economy and an increase in its share in the country's gross domestic product by 2023 by 2 times;

- introduction of a complex of information systems in production management, widespread use of software products in accounting and reporting in financial and economic activities, as well as automation of technological processes.

Since 1995, the most common accounting software product in Uzbekistan, as in many CIS countries, has been "1-C Accounting", designed to automate accounting and management accounting (including payroll, taxation and personnel management), economic and organizational activities of an enterprise ... Taking into account the peculiarities of the legislation on accounting, taxation and legal regulation of Uzbekistan since 2000, such software products have been created as "1-UZ Accounting", BEM- "Accountant Electron Madad", "E-OMBOR" – Online warehouse, etc.

The place of accounting and audit in the Complex of information programs in accordance with the Architecture of the "Electronic Government" system of Uzbekistan is reflected in the diagram below 1.

Activities in the field of accounting are very closely related to numbers. The concept of "digitalization of accounting" implies not only the use of numbers in accounting, but also competent processes of using electronic digital media in reflecting business transactions, generating financial statements, as well as submitting it and other financial information as necessary to various authorities.

Scheme 1. The architecture of the "Electronic government" system
II. Complexes of information systems

Directly to accounting, as accountants are used to using, is an accounting system (1-C, SAP or ERP), which serves to reflect transactions, postings, form ledgers

¹¹⁸ Abdurakhmanov K.A., Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan - "Digital Uzbekistan-2030 will bring out of the laggards" People's Word, 10.04.2020, narodnoeslovo.uz, www.xs.uz/ru)

and financial statements. Such automation of accounting and reporting for accountants has long been familiar.

Accounting software products introduced since 2018

The novelties for accountants in the last 3–5 years are:

- “Client–Bank” system: now hardly any of the accountants will remember the last time he “talked” with the bank in paper form;
- reporting system (SSO) via electronic communication channels for submission of documents to regulatory authorities;
- services of electronic document exchange (ODS) with counterparties – for the legally significant exchange of electronic documents with other companies, for example: electronic signatures, electronic invoices;
- process and document management system (ECM or electronic document management system) – for organizing the interaction of employees and storing documents.

Digital accounting processes are continuous and cover all implemented software solutions, forming a single information space, but a specialist manages everything.

No process implies the exclusion of a person at all, since the employee creates a document and carries out processes, in the coordination of which managers and other responsible employees take part.

When agreeing and signing, the manager uses “EDS” – an electronic digital signature.

Smart automation helps speed up processes, makes it easier to find documents, and provides possible useful scenarios for standard procedures.

Continuity and universal coverage of the implemented software solutions is achieved through the use of BLOCKCHAIN technology. The advantages of this technology are that it has a number of properties important for accounting work: high speed and accuracy of transactions (1), security and permanent recording of data (2), personal limited access to certain data (3), reliability and transparency provided in the blockchain. information in the absence of trust in the counterparty.119

References

1. *Taking into account global trends in the digital economy, our country will actively develop new areas of information and communication technologies, such as “Big Data”, “cloud” computing, robotics and artificial intelligence.*

119 Antipina Zh.P., Selezneva M.P., Kochetkova A.S., Samara State University of Economics (Russia, Samara). THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON ACCOUNTING: Economic Sciences -International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol.12-3 (39), 2019 DOI: 10.24411/2500-1000-2019-11952

СОТИШ БЮДЖЕТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТАРТИБИ

Н.Б. Абдусаломова,
ТДИУ, и.ф.д. (DSc), доцент

Мамлакатимиз иқтисодиётини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш натижасида республикаимиз саноат корхоналарини янада ривожланиши бухгалтерия ҳисоби олдига янги талаблар қўймоқда. Ушбу талаблар асосан, Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги [1] Қонуни ва бошқа тегишли меъёрий ҳужжатларда белгиланган концептуал қоидаларга асосланган. Улар негизида ҳар бир бухгалтерия ҳисоби субъекти ўзининг мавжуд шарт–шароитларига мос ҳисоб юритиш ҳамда ҳисобот тузиш услубларини шакллантириши лозим.

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, улушини кўпайтириш» [2] вазифаси қўйилган. Бу борада саноатни янада ривожлантириш, унинг таркибида қора металлургия тармоғида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, тармокни модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш, энергия ва ресурслар сарфини камайтириш, ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш рақобат муҳитини шакллантиришдаги муаммоларни ҳал қилишда алоҳида аҳамият касб этади. Бунинг учун қора металлургия саноати корхоналари молиявий фаолиятини бошқаришда зарур бўлган бошқарув ҳисоботларини шакллантириш учун керакли ахборотни олишга имкон берадиган бюджетлаштиришни акс эттирувчи ҳисоб–таҳлил жараёнларини ишлаб чиқиш зарур бўлиб ҳисобланади. Корхонани бошқариш жараёнида бюджетлаштиришни жорий қилиш учун ҳужжат алмашинувини тартибга солиш, тизимлаштирилган бошқарув ҳисоботларини жорий қилиш, ҳисоб–китоб ишларини автоматлаштириш, турли жараёнларлар учун масъул бўлган мансабдор шахсларни белгилаш, масъулият марказлари фаолиятларини оқилона ва самарали бошқаришга янги технологияларни қўллаш бутун хўжалик юритувчи субъектнинг ишини яхши ташкил этишга имкон беради.

Шуни қайд этиш жоизки, корхонанинг савдо ҳажми бюджети ва унинг товар айланмаси корхона фаолиятининг умумий кўриниши ва даражасини олдиндан белгилаган ҳолда, сотиш бюджетида белгиланган ахборотдан келиб чиқувчи аксарият бошқа бюджетларга таъсир кўрсатади.

Шу тариқа, сотиш бюджети ҳар бир корхона учун асосий бюджет ҳисобланади, айнан бюджет режалаштириш жараёни самарадорлиги унинг тўғри шаклланишига боғлиқ. Сотиш бюджетини тузиш корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини танлаш билан параллел ҳолда давом этиши керак (1–расм).

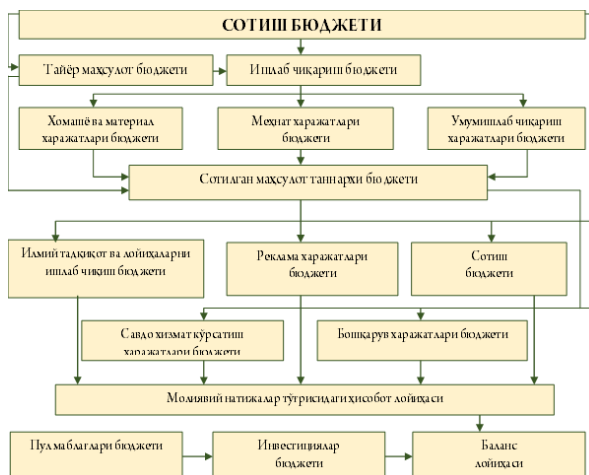
Фақат шу тарзда куйидаги кўрсаткичлар асосида реал савдо ҳажмига эга бўлиш мумкин:

- мижозлар талабини прогноз қилиш;
- режаштирилаётган давр бошига кўзда тутилаётган захиралар ва захиралар меъёри;
- ишлаб чиқаришнинг тўхташи ва таъмирлаш жадвалларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш;
- яримтайёр маҳсулотлар ва ёрдамчи ишлаб чиқариш маҳсулотларига ички эҳтиёж;
- хомашё ва материаллар етказиб берувчиларни тақлифи.

Бўлимларда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва режаштириш ишларини бажариш тартиби цехлар бўйича буюмларни тақсимлашни, деталларни ишга тушириш—чиқариш, тезкор календарь режалари ва сменали—суткали топшириқларни шакллантириш етарлича мураккаб ва меҳнатталаб ҳисоб—китобга эга. Бу корхонада ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш соҳасида объектив қарорлар қабул қилиш учун дастурий таъминотни ишлаб чиқиш заруратини юзага келтиради.

Мисол тариқасида, “Бюджетлаштириш” компьютер ахборот тизимининг ишлаб чиқариш дастурини ҳисоблаш учун куйидаги дастурий модулни келтирамиз:

- ишлаб чиқариш дастурини белгилаш;
- корхонанинг аниқ мижозлари учун юк қабул қилиш, тушириш тақсимотини шакллантириш;
- харид қилиш дастурларини белгилаш;
- корхона қувватларидан оптимал фойдаланиш орқали талабни юқори даражада қондириш дастурини ишлаб чиқишни кўзда тутган ҳолда ҳар бир ой бўйича корхона маҳсулотларининг якуний қолдиқлари, хомашё ва материалларни аниқлаш.

1-расм. Сотиш бюджети таркиби 120

Ишлаб чиқариш дастурини ҳисоблаш мезонлари. Ҳисоб–китоб куйидагиларни кўзда тутиши керак:

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқаришга эҳтиёж куйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1.1. Шартли–доимий талаблар – шартли равишда доимий харажатлар прогнозида корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларга талаб мавжуд бўлса, бу ишлаб чиқариш дастурини шакллантиришда ҳам ўз аксини топиши керак.

1.2. Захираларнинг меъёрий ўсиши – бир ойлик захиралар меъёрининг ортиши ва олдинги даврнинг егишли кўрсаткичидан каттароқ бўлиши. Ушбу ижобий фарқ ишлаб чиқариш дастурининг меъёрий мувозанатини таъминлаш учун сабаби сифатида намоён бўлади.

1.3. Буюртмачилар ва харидорларнинг талаби – ишлаб чиқаришга талабни аниқлашда асосий омил ҳисобланади. Буюртмачилар ва харидорларнинг талаби ҳар бир корхона учун алоҳида–алоҳида аниқланган мезонларга мувофиқ тартибга солинган ва уни қондириш иерархик кетма–кетликда гуруҳланган.

1.4. Ишлаб чиқариш учун меъёрлаштирилган харажатлар – корхонанинг бўлиналари ўртасида ички ҳамкорликни аниқлайди (ўз ишлаб чиқаришининг яримтайёр маҳсулотларига эҳтиёж):

1.4.1. Бир неча турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш усулини устуворликка эга бўлиши, маҳсулот ишлаб чиқариш учун технологик схемалар вариантларини ишлаб чиқариш имкониятларини белгилайди, шунингдек уларнинг афзалликларини белгилайди;

1.4.2. Маълум бир маҳсулот ишлаб чиқаришдан олдин умумий харажатларга талаб маҳсулотнинг ишлаб чиқариш даврида белгиланади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш жараёни бошланиши учун зарур таркибий қисмлар, шу жумладан, ўз ишлаб чиқаришида яримтайёр маҳсулотлар бўлиши керак.

2. Корхонанинг маҳсулотга бўлган эҳтиёжларини қондириш имкониятлари куйидаги таркибий қисмлардан иборат:

2.1. Белгиланган меъёрдан ортиқ захиралар – омборларда тайёр маҳсулотни, хомашё ва материалларни сотиш ёки ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун керак бўлган ортиқча миқдорини кўрсатади.

2.2. Ўз ишлаб чиқариш қувватлари – корхонанинг ишлаб чиқариш салоҳиятини кўрсатади.

а) ишлаб чиқариш имкониятдан муқобил фойдаланиш – бир хил ускунада ишлаб чиқариладиган ўзаро боғлиқ маҳсулотларнинг (рақобатлашувчи) рўйхатини белгилайди, улар бир–бирининг ишлаб чиқариш қувватини олади.

б) маҳсулотдан маҳсулотга ўтишда имкониятни йўқотиш – бир маҳсулотдан бошқасига ўзгарганда, оддий ускуналар мавжуд бўлиб, бу ишлаб чиқариш имкониятлари йўқолишига олиб келади.

с) "Асосий" ва "Турдош" маҳсулотларни ишлаб чиқариш қувватларини нисбати – маҳсулот ўртасидаги муносабатни кўрсатади, шунингдек, турдош маҳсулотни ишлаб чиқарилиши асосий маҳсулотни ишлаб чиқаришга боғлиқлигидан далолат беради.

d) омборга чиқиш – маҳсулотнинг сақлаш муддати доирасида мавжуд талабини қондириш учун омборлар салоҳиятидан ошмаган ҳажмларда маҳсулот сақлаш имкониятини ифодалайди.

2.3. Мол етказиб берувчилар ва пудратчилардан сотиб олиш қобилияти – корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини зарур ресурслар билан таъминлаш қобилиятини белгилайди.

3. Чекловлар – ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар талаб даражасида бўлиши ёки қайта ишланиши керак.

Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини шакллантириш. Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини ҳисоблаш бир неча босқичдан иборат. *Дастлаб*, корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати корхона маҳсулотининг меъёрдан ортик захиралар миқдори бўйича оширилади.

Иккинчи босқичда корхона таркибий бўлинмаларининг эҳтиёжларини қондириш ва меъёрлаштирилган қолдиқлар миқдорини таъминлаш учун ишлаб чиқариш дастури тузилади. Ушбу мақсадлар учун зарур маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича дастур, яримтайёр маҳсулотлар ва тегишли маҳсулотлар талаб этилади.

Ҳисоб–китобнинг *учинчи босқичида* корхона мижозларининг талабларини қондириш имконияти таҳлил қилинади. Ҳисоб–китоб шартномалар тартибига кўра, кетма–кет равишда амалга оширилади: битимлар камайиши орқали шартномалар амалга оширилади. Ҳар бир шартнома учун маҳсулотни, керакли яримтайёр маҳсулот ва тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун дастур белгилади ва унинг ҳажмини мос равишда қисқартириш мумкин бўлади.

Рақобатбардош маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун мавжуд имкониятлар шартномаларни тартибига кўра қайта тақсимлаб чиқилади. Агар ҳисоб–китоб даврида корхонанинг муайян маҳсулоти учун ишлаб чиқариш салоҳият мавжуд эмаслиги аниқланса, олдинги ойлардаги кам қувват сарфи таҳлил қилиниб, захира мавжуд бўлганда, келажакдаги талабни қондириш учун маҳсулот қолдинини яратиш таклиф этилади. Агар бундай захира топиламаса, шартнома рад этилиши мумкин. Маҳсулот етказиб берилишини чеклашда, шунингдек яримтайёр маҳсулотлар учун имкониятларни етишмаслиги ҳам омил бўлиши мумкин. Бундай ҳолда, яримтайёр маҳсулотни сотиб олиш имконияти (агар у яримтайёр маҳсулот сотиб олинган бўлса) дастлаб таҳлил қилинади, кейин ундан олдинги даврларда унинг ишлаб чиқариш имконияти аниқланади. Таҳлил жараёнида қўшимча муқобил вариантлар топиламаса, унда камомадни бартараф этиш учун жорий давр учун мавжуд маҳсулот тайёрлаш имкониятлари аниқланади. Бундай имконият топиламаса, шартнома бекор этилади.

Яна бир чекловчи омил бўлиб – корхонада мол етказиб берувчиларидан талаб қилинадиган таркибий қисмларни сотиб олишнинг имкони бўлмаслиги мумкин. Муаммо аввалги даврларда маҳсулотнинг сақлаш муддати ва омборхоналар салоҳияти, сотиб олиш имкониятларини таҳлил қилиш, шунингдек мавжуд маҳсулот тайёрлаш усулларини текшириш орқали ҳал этилади. Текширишда салбий натижалари юзага келганда, шартнома бекор этилади.

Яқуний босқич маҳсулотларни ишлаб чиқаришни назорат қилиш ҳисобланади. Агар турдош маҳсулот талаб қилинмаса, уни йўқ қилиш мумкин эмас (ёки йўқотиш учун жуда қиммат), агар омборларнинг қуввати кам бўлса ёки корхона айланма маблағларни ортиқча захираларга айлантира олмаса (бу

мезонни ҳисоблаш бошлангунга қадар белгиланади), бунда турдош маҳсулот ишлаб чиқаришни камайтириш учун асосий маҳсулотни жўнатиш бўйича тузилган шартномадан бош тортиш мумкин эмас. Корхонанинг сотиш бюджети турли хил микро ва макроиқтисодий омилар, иқтисодиётнинг ҳолати бўйича маркетинг тадқиқотлари, хомашё ва материалларнинг муайян турлари, маҳсулот ишлаб чиқариш қуввати, рақобатчилар, нарх–наво сиёсати ва маҳсулотларга талаб ва таклифни таҳлил қилиш ҳамда бошқариш натижалари асосида шакланган савдо прогнози асосида тузилади [3].

Корхонанинг сотиш бюджетини шакллантиришда қуйидаги кўрсаткичлар ўзгариши динамикасига алоҳида эътибор қаратиш лозим:

1) умуман, товар бозорининг ҳолати – аввалги даврлардан олинган маълумотлардан фойдаланган ҳолда қуйидагиларни аниқлаш керак: бозорда корхонанинг асосий рақобатчилари бўлган маҳсулотларнинг талаб даражасининг ўртача ўсиш суръати, сотиш ҳажмлари ва маҳсулот сифати;

2) савдонинг умумий иқтисодий кўрсаткичлар, иш билан бандлик даражаси, нарх–наво, харидорларнинг даромадлар даражаси ва савдоларнинг узоқ муддатли тенденцияларига боғлиқлиги.

3) корхонанинг савдо ҳажмини ошириш салоҳияти.

Сотиш бюджети ташкилотнинг умумий бюджетини тузишда дастлабки ва энг муҳим бюджетдир. Сотиш бюджети товар тузимаси корхонанинг барча фаолиятининг даражаси ва умумий хусусиятини олдиндан белгилайди, барча бюджетларга сезиларли таъсир кўрсатади. Сотиш бюджети инфляция даражасини инобатга олган ҳолда, натурал ва қийматли ифодада савдо ҳажми, баҳолар ўсишининг прогноз кўрсаткичларини ўз ичига олиши керак.

Сотишдан олинган даромад формуласи қуйидагича белгиланади:

$$C_D = C_X V_{hp} * C_n * I_n \quad (1) 121$$

бу ерда: C_D – сотишдан олинган даромад; $C_X V_{hp}$ – натурал бирликлардаги савдо ҳажми; C_n – маҳсулот бирлигини сотиш нархи; I_n – маҳсулот нархининг ўсиш индекси.

Сотиш бюджети маҳсулотни истеъмолчилар билан ҳисоблашнинг белгиланган қоидалари ва маҳсулот сотишни яхшилаш бўйича режалаштирилган чора–тадбирлар асосида сотишдан тушувчи пул тушумлари прогнози билан биргаликда кўриб чиқилиши керак. Ушбу прогноз давр охирида (қарзлар ва ўтган даврдаги баланслар), жорий даврда тўланиши керак бўлган қарз суммаси ва ҳар бир даврдаги савдодан тушган тушумларнинг суммаларини кўрсатади.

Сотиш бюджети корхона бюджетлаштириш тизимининг биринчи ва асосий элементи бўлиб, бошқа бюджетлар учун асос бўлиб ҳисобланади (–жадвал).

Корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини таъминлаш бюджетлари. Корхонанинг ушбу ишлаб чиқариш дастурини бажариш учун узлуксиз ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш имконини берувчи бир қатор операцион

бюджетларни ишлаб чиқиш керак: Хомашё ва материалларни сотиб олиш бюджети.

Корхонада хомашё ва материалларни сотиб олишни ҳисоблаш шакланган ишлаб чиқариш дастури асосида амалга оширилади ва қуйидаги вазифаларни бажаради:

- корхонанинг ишлаб чиқариш дастуридаги барча харажат моддаларига эҳтиёжини аниқлаш;

- корхонанинг муайян хомашё ва материаллар мол етказиб берувчилардан харид қилишини аниқлаш.

Хомашё ва материалларни сотиб олиш учун бюджет моддий–техника таъминоти хизмати режасини намоён этади. Моддий–техника таъминоти режаси қуйидагиларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади:

- ишлаб чиқариш дастури;

- моддий ресурслар захиралари бўйича меъёрлар;

- хомашё, материаллар, яримтайёр маҳсулотлар, ёқилги, бутловчи қисмлар харажатлари меъёрлари;

- капитал қурилиш, реконструкция қилиш, янги маҳсулот ишлаб чиқаришни тайёрлаш, жиҳозларни, биноларни, иншоотларни, уй–жой объектларини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш режалари;

- режалаштирилган давр боши ва охирида моддий ресурслар баланси;

- мол етказиб берувчилар билан тузилган ва янги ташкил этилган муносабатлар;

- барча турдаги моддий–техник ресурслар учун нархлар.

Моддий ресурсларга эҳтиёж қуйидагиларга харажатлар билан белгиланади:

- асосий ишлаб чиқариш, жумладан захира ва эҳтиёт қисмларни ишлаб чиқариш;

- асбоб–ускуналарни модернизациялаш ва ностандарт асбоб–ускуналар ишлаб чиқариш;

- синов намуналарини ишлаб чиқариш ва тажриба ишларини ҳисобга олган ҳолда;

- цех, участкаларни реконструкция қилиш;

- таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш талаблари;

- капитал қурилиш;

- ижтимоий, маданий ва маиший соҳалардаги ишлар;

- захираларни яратиш.

Корхонанинг хом ашё ва материалларни мол етказиб берувчилардан харид қилиш тартиби қуйидагича амалга оширилади:

а) талабнинг ҳисобланган қиймати ва унинг келиб чиқиши, корхонанинг амалдаги мол етказиб берувчилар таклифи таҳлил қилинади;

б) агар бир неча мол етказиб берувчиси мавжуд бўлса, корхона керакли нархга эга мол етказиб берувчига имтиёзлар берилади. Шартнома даражалари ҳар бир корхона учун алоҳида кўрсаткичлар бўйича белгиланади: ресурслар нархи, кечиктирилган тўлов, ресурслар сифати, етказиб беришнинг барқарорлиги.

в) мол етказиб берувчиларда етказиб бериш бўйича чекловлар мавжуд бўлганда, ўтган ойлардаги корхонани улардан сотиб олиш имконияти таҳлил қилинади ва агар оддинги ойларда ҳам чекловлар мавжуд бўлса, келгусида

эҳтиёжни қондириш учун меъёрдан ортиқ қолдиқлар ҳосил қилиш учун харидлар амалга оширилади;

г) аниқ кўрсатилган ресурсни мол етказиб берувчилари бўлмаган тақдирда, ресурс зарур бўлган вақтда, тўғри миқдорда ва таянч нархларда пайдо бўлиши мумкин деб тахмин қилинади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш бюджети. Ходимларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш иш ҳақи шаклида амалга оширилади ва ҳар бир корхона томонидан ишлаб чиқариш жараёнининг молиявий имкониятлари ва хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мустақил равишда белгиланади. Бироқ иш ҳақини ташкил этишнинг асосий принциплари барча мулк шаклидаги корхоналар учун умумийдир.

Иш ҳақини режалаштиришда тарифлар, иш ҳақи, асосий ставкалар, шунингдек, кўшимча тўловларнинг барча турлари ҳисобга олинади. Корхона тўлов тизимлари ва шакллари танлаш ҳуқуқига эга. Иш ҳақи фондини режалаштириш корхонада иш ҳақи тўлаш учун амалга оширилади. Саноат, ишлаб чиқариш ва носаноат ходимларининг иш ҳақини ажратиш иш ҳақи жамғармаси ходимларнинг тоифалари (ишчилар, муҳандислар, ходимлар ва бошқалар) томонидан аниқланади.

Бюджет жараёнини ҳисоблашда иш ҳақи фонди норматив ва шартли–доимий белгиланган харажатлар прогнози асосида тузилади.

Энергия билан таъминлаш бюджети. Энергия билан таъминлаш бюджети корхонанинг энергия билан таъминланишини режалаштириш ҳисобланади. Энергия билан таъминлаш ва улардан фойдаланиш энергия ишлаб чиқаришни режалаштириш ва уни қоплаш манбаларини аниқлашга асосланган. Энергия ресурсларига эҳтиёж уларнинг истеъмол қилиш ставкалари ва йиллик ишлаб чиқариш дастури асосида белгиланади.

Ишлаб чиқариш мақсадларида энергия истеъмолига кўшимча равишда, ёритиш, шамоллатиш, иситиш ва завод тармоқларида энергия йўқотиш учун унинг харажатлари ҳисобга олинади. Технологик энергия талаби операциялар ёки ускуналар турлари учун истеъмол ставкалари асосида ҳисобланади.

Корхонадаги таркибий бўлинмалар бюджетлари. Корхонадаги таркибий бўлинмалар бюджети меъёрлаштирилган ва шартли–доимий харажатлар прогнозларига мувофиқ тузилади ва таҳлил қилинган даврда меъёрий фаолият учун зарур турли хил ресурслардаги ҳар бир бирлик талабларини батафсил аниқлашга мўлжалланган. Смета ҳар ойда натурал бирликларда тақдим этилади, у тасдиқлангач, амалга ошириш учун шартсиз талабнома сифатида хизмат қилади. Бўлимларнинг ҳисоб–китобларини тузишнинг ўзига хос хусусияти бир birlikнинг прогнозини фақатгина тўлиқ эмас, балки ҳар қандай фонзда “жойлаштириш” имконияти ҳисобланади. Бу икки томонлама харажатлар ҳисобини ҳисобга олмасида, жавобгарлик марказларининг бир хил харажатлари учун умумий жавобгарликни ташкил этиш имконини беради.

Бўлинмалар бюджетларини шакллантиришдаги яқуний босқич корхона умумий кўринишини акс эттирувчи кўшимча бюджетни олиш ҳисобланади.

Корхонанинг молиявий натижаларини режалаштириш. Корхонанинг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар таркиби ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёқилғи,

энергия, асосий воситалар, меҳнат ресурслари, шунингдек, уни ишлаб чиқариш ва сотиш учун бошқа харажатлар ҳисобланади.

Маҳсулот таннархини аниқлашда калькуляцион бирликни аниқ белгилаш муҳим масала ҳисобланади. Бирлик қийматини ҳисоблашда харажатларни қуйидаги гуруҳлар ажратилади:

- транспорт ва тайёрлов харажатларини ҳисобга олган ҳолда хомашё ва асосий материаллар;
- воситачи ташкилотнинг харажатлари, яримтайёр маҳсулотлари ва сотиб олинган маҳсулотлар;
- қайтариладиган чиқиндилар (чиқариб ташланади);
- ёрдамчи материаллар;
- технологик мақсадлар учун ёқилги ва энергия;
- ишлаб чиқариш ходимларининг асосий иш ҳақи;
- ишлаб чиқарувчиларнинг қўшимча иш ҳақи (қўшимча иш ҳақи, одатда, асосий иш ҳақининг улуши сифатида белгиланади);
- ижтимоий ажратмалар (пенсия жамғармаси, мажбурий тиббий сугурта фонди, меҳнат фонди, ижтимоий сугурта жамғармаси);
- ишлаб чиқаришни тайёргарлик ва ўзлаштириш учун харажатлар
- асбоб–ускуналарни сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатлар;
- цех харажатлари;
- завод харажатлари;
- яроқсиз маҳсулотдан кўрилган зарар;
- бошқа ишлаб чиқариш харажатлари.

Ускунадан фойдаланиш ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ускуналар ва транспорт воситаларининг амортизацияси;
- ускунадан фойдаланиш қиймати (ёқилги, энергия, ва ҳоказо);
- таъмирлаш харажатлари;
- амортизация.

Цех харажатларининг таркиби қуйидагиларни ўз ичига олади:

- цех бошқарув аппарати таркиби;
 - бошқа ходимлар билан таъминлаш харажатлари;
 - бинолар, иншоотлар, инвентаризация эскиришлари;
 - бинолар, иншоотлар, инвентарларни сақлаш харажатлари;
 - таъмирлаш;
 - синовлар, рационализаторлик, кашфиётларга қилинадиган харажатлар;
 - меҳнатни муҳофаза қилиш харажатлари;
 - арзон, тез эскирувчи ускуналар ва бошқа ноишлаб чиқариш харажатлари.
- Корхонани бошқа харажатлари таркиби:
- корхона бошқаруви билан боғлиқ харажатлар;
 - кадрлар тайёрлаш харажатлари;
 - корхонани бошқа харажатлари.

Бюджетни режалаштириш доирасида ҳар бир маҳсулотни рентабеллигини ва корхонани асосий фаолиятдан олаётган фойдасини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқарилаётган ва сотишга мўлжалланган маҳсулотни таннархини ҳисоблаш керак бўлади. Ҳисоблашда энг муҳими харажатларнинг тўғри ҳисобланиши ва уларнинг

тўғри тақсимланиши, шунингдек, прогноз кўрсаткичларининг асосий харажат моддаларига таъсирини аниқлаш ҳисобланади.

Корхонада маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи сотиш бюджетини шакллантириш асосий маълумот манбаси бўлиб уни ҳисоблаш методологияси режалаштирилган давр учун қуйидаги кўринишга эга бўлади.

Биринчи босқичда корхона маҳсулотининг ишлаб чиқариш миқдори аниқланади, бу тўғридан-тўғри ўзгарувчан харажатлар ва цех харажатларидан иборат. Бевосита ўзгарувчи харажатлар харажат меъёрлари ва ресурслар нархларини мувофиқ ўзгариш индексини ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаб чиқилади. Умумий цех харажатларини тақсимоли маълум корхонанинг ҳисоб сиёсатида акс эттирилган кўрсаткичларга мувофиқ амалга оширилади.

Иккинчи босқичда ишлаб чиқаришнинг тўлиқ таннархи ҳисоблаб чиқилади. Умуман, умумишлаб чиқариш харажатлари корхона харажатларини ишлаб чиқариш харажатларига нисбати билан мутаносиб равишда тақсимланади. Агар мавжуд тизимда тавсия этилаётган алгоритм корхонани хусусиятларини аниқ акс эттирмаса, корхона харажатларини таснифлашнинг бошқа усулини аниқлаш имкониятини ҳам кўзда тутлади.

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, сотиш бюджети режалаштирилаётган даврлар, товарлар (ишлар, хизматлар) турлари ва бутун корхона бўйича натурал ва қийматли ифодадаги сотувлар ҳажмини кўрсатади.

Сотиб олишлар ва захиралар бюджети технологик жараёнда хом ашё ва материалларнинг кутилаётган сарфланиши ва омбордаги захираларга боғлиқ бўлган асосий материаллар бўйича зарур бўлган сотиб олишлар ҳажми ишлаб чиқаришнинг умумий эҳтиёжларини акс эттиради.

Корхонанинг жами харажатларини бошқариш мақсадида хўжалик юритувчи субъектнинг амалдаги ҳисоботида бошқарув ҳисоби усулларини ва бюджетлаштириш тизимини тадбиқ қилиш корхона мулки ва уни шакллантириш манбаларининг таркиби ва тузилмасини оптималлаштириш имконини беради ва шу тариха солиқ юкининг камайиши, маҳсулот таннархини пасайиши ва корхонанинг молиявий барқарорлигининг ошишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. ЎРҚ–404–сон “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” 2016 йил 13 апрель.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947–сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.
3. Кукушкина Е.Е. “Бюджетирование в системе управления предприятием перерабатывающей промышленности”. Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова ♦ № 4, 2011.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИНИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҚўЛЛАШ МАСАЛАЛАРИ

***Н. Хажимуратов,
ТДИУ, кафедра мудури, DSc.***

Ҳозирги пайтда мамлакатлар иқтисодиёти тобора очиқ ва ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлиб бормоқда, бу эса бухгалтерия ҳисоби тизимининг интеграциялашувига олиб келмоқда. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МХҲС) нуфузи туфайли дунёнинг кўплаб мамлакатларида молиявий ҳисоботлар тузишга миллий талабларнинг асоси, деб тан олинган. Кўриниб турибдики, айнан халқаро стандартлар таққослаш мумкин бўлган молиявий ҳисобот тайёрлашга имкон беради.

Бу жараёнда хўжалик юритувчи субъектлардан олинган маълумотлар, бизнинг фикримизча, турли лойиҳалар бўйича инвестиция қилинган маблағларнинг сақланиши, манфаатдор томонлар учун фойдали маълумотлар тўплаш учун механизм бўлиб хизмат қилади. МХҲС тамойилларига тўла риоя қилиш инвесторлар учун фойдали маълумот олиш мақсадига эришишга ёрдам беради.

Мамлакатимизда МХҲС жорий қилинишининг асосий сабаблари акциядорлик жамиятларининг фаолият шаффофлигини кўрсатишга интилиши, халқаро даражага чиқишга ҳаракати ҳисобланади. Мамлакатимиз бухгалтерия ҳисоби тизимига МХҲС жорий қилиш ва миллий стандартларни такомиллаштириш муқаррар жараён эканлигини таъкидлаш жоиздир.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда рўй бераётган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларни халқаро стандартларга ислоҳ қилиш манфаатдор фойдаланувчилар учун фойдали маълумотларни шакллантиришга йўналтирилган. Халқаро стандартлардан фойдаланган ҳолда тузилган ҳисоботлар хўжалик юритувчи субъект ҳақида катта ҳажмдаги ахборотга эга бўлиб, молиявий ахборотлар шаффофлигини таъминлайди.

Амалиётнинг кўрсатишича, хўжалик юритувчи субъект томонидан ҳисобот тузишда халқаро стандартлардан фойдаланиш, биринчидан, халқаро капитал бозорига чиқиш имконини беради, иккинчидан, у фойдалироқ шартларда инвестицияларни жалб қилиши мумкин. МХҲС бўйича ҳисобот тузадиган хўжалик юритувчи субъект ҳақида ахборот потенциал инвесторнинг

молиялаштириш улар билан боғлиқ рискларни тушуниши ва баҳолаши учун етарлидир.

Таъкидлаш жоизки, концептуал асоснинг асосий мақсади – МХХС бўйича ҳисоботларни фойдаланувчилар учун максимал даражада фойдали қилишни кўзлайди. Сифат хусусиятлари, фундаментал ва бошқа хусусиятлар, халқаро стандартлар бўйича мутахассисларга ёрдам бериши кўзда тутилган. Бироқ алоҳида олинган хусусиятни устувор кўрмаслик лозим, акс ҳолда ахборот фойдали бўлмайди. «Молиявий ҳисоботни биринчи марта қўллаш» номли 1–сон МХХС томонидан тартибга солинадиган молиявий ҳисоботларнинг тўлиқ тўпламига «бухгалтерия баланси, фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот, капиталдаги ўзгаришлар тўғрисида ҳисобот, пул оқими тўғрисида ҳисобот, ҳисоб сиёсати ва тушунтириш хақи» киради. Ҳисобот шакллариининг барчаси асосий ҳисобланади ва мажбурий равишда тузилиши керак. Шунини таъкидлаш жоизки, санаб ўтилган шакллариининг аниқ номи мажбурий эмас (1–сонли «Молиявий ҳисоботни биринчи марта қўллаш» номли МХХСга биноан) ташкилотлар томонидан ўзгартирилиши мумкин, аммо шу билан бирга ҳисобот шакллариининг номлари молиявий кўрсаткичлариининг иқтисодий моҳиятини акс эттириши керак, улар фойдаланувчилар учун аниқ бўлиши керак.

МХХС бўйича молиявий ҳисобот жавоб бериши лозим бўлган биринчи ва асосий талаб – унда акс эттириладиган маълумотлар ишончлилигидир.

Фикримизча, фойдаланувчиларга ишончли ҳисобот тақдим этиш учун қуйидагилар зарур:

- барча қўлланиладиган МХХС бажарилишини таъминлаш;
- «Ҳисоб сиёсати, бухгалтерия баҳоларидаги ўзгаришлар ва хатолар» номли 8–сон МХХСга мувофиқ ҳисоб сиёсатини тузиш ва уни изчиллик билан қўллаш;
- қуйидаги хусусиятларга эга бўлган ахборотни таъминлаш: тушунарлилик, ўринлилик, ишончлилик ва таққослаш мумкинлиги;
- зарур ҳолларда қўшимча маълумотларни очиб бериш (агар алоҳида МХХС талабларига риоя қилиш ҳодисалар ва операциялариининг фаолият натижалари ва молиявий ҳолатига таъсирини етарли даражада баҳолашга имкон бермаса). Шунини таъкидлаш жоизки, ишончли ҳисобот фойдаланувчиларга ҳўжалик юритувчи субъектнинг келажақдаги пул оқимларини (шу жумладан уларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли ва пайдо бўлиш даврларини) тахмин қилиш, шунингдек унга асосланган самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш имконини беради.

Мамлакатимиз молиявий ҳисоботида халқаро стандартлар билан бирликни таъминлаш йўлида жамоат ташкилотлариининг нуқтаи назарини ҳисобга

олган ҳолда янги стандартларни ишлаб чиқиш, бунда асосан бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоб соҳасидаги мутахассисларнинг профессионал фикрларига эътибор қаратиш лозим. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда молиявий ҳисобот халқаро стандартларини қўллашнинг асосий муаммолари куйидагилардан иборат:

МХХС алоҳида қоидаларини қўллаш амалиёти масалалари бўйича мос келувчи услубий кўрсатмалар ва изоҳлар мавжуд эмаслиги туфайли амалдаги ва янги стандартларни мутахассислар томонидан қабул қилиш қийинлиги ҳамда ахборот етишмаслиги;

– Ўзбекистон акциядорлик жамиятларида МХХСни қўллаш амалиёти умумлаштирилган таҳлилининг мавжуд эмаслиги;

– МХХС бўйича халқаро сертификатлар олиш учун махсус курсларда ўқитиш қийматининг юқорилиги;

– Халқаро стандартлар асосида кўрсатиладиган аудиторлик ва консалтинг хизматлар нархининг қимматлиги;

– МХХС бўйича мутахассислар ва малакали кадрлар етишмаслиги;

– МХХС бўйича ҳисоб ва ҳисобот юритиш автоматлаштирилган дастурлари, шунингдек, уларга хизмат кўрсатиш баҳосининг юқорилиги.

Шу муносабат билан расмий МХХС пайдо бўлиши мамлакат бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиш, уни сифатли, объектив, фойдали ва талаб юқори бўлган ахборот яратишнинг самарали воситасига айлантириш йўлидаги муҳим қадам ҳисобланади.

Фикримизча, молиявий ҳисоботни такомиллаштириш мақсадида халқаро стандартларни қўллаш шароитларида куйидагиларни амалга ошириш зарур:

– ҳўжалик муомалаларини бирламчи ҳужжатлар билан расмийлаштириш учун баъзи тартибга солувчи талабларни соддалаштириш, шу билан ҳужжат айланиши жараёнининг аксарият қисмини қисқартириш;

– ташкилотларга улар томонидан ишлаб чиқилган, МХХС талабларига тўла мос келадиган ҳисоб сиёсати асосида бухгалтерия ҳисоби юритиш ҳуқуқини бериш;

– МХХСни қўллаш бўйича малакали мутахассисларни тайёрлаш учун халқаро ҳисоб олий мактабини ташкил этиш.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган субъектларга МХХС бўйича биринчи ҳисобот тайёрлаш бўйича хориж тажрибасига куйидагиларни тавсия қилиш мумкин:

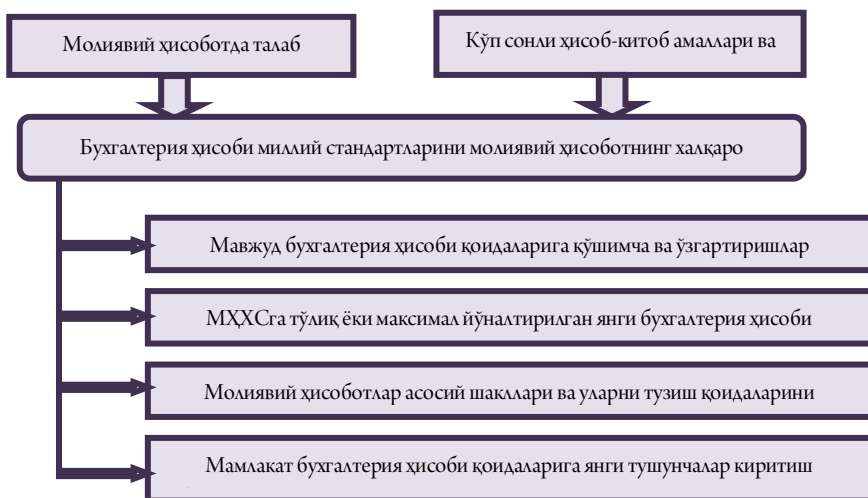
– халқаро стандартлар бўйича ҳисобот тайёрлашни олдиндан режалаштириш (биринчи ҳисобот тайёрлаш жадваллари ва буйруқларини

тайёрлаш, баҳоловчилар, аудиторлар, ташқи маслаҳатчилар иш ҳақи харажатлари бюджетини шакллантириш);

– МХХСни биринчи марта қўлаш борасидаги қоидалар хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда халқаро стандартлар бўйича ҳисобот тайёрлашнинг асосий тамойилларига мувофиқ ходимларни ўқитишни ташкил қилиш;

– автоматлаштирилган ҳисоб тизимлари, электрон жадваллар имкониятлари ва бошқа дастурлардан фойдаланиш йўли билан катта ҳажмдаги ҳисобга оид маълумотларни қайта ишлаш масаласини ҳал қилиш.

Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларини халқаро стандартларга яқинлаштириш вариантлари қуйидаги расмда (1–расм) акс эттирилган.

1–расм. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби тизимини МХХС мослаштиришнинг асосий йўналишлари 122

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида МХХС жорий қилиш жараёни жадаллашмоқда, деб ишонч билан айтиш мумкин. Мамлакат ҳудудида ҳар ерда ва изчилик билан МХХС жорий қилиш корхоналарга жаҳон иқтисодиётига жалб этилганликдан тўғридан–тўғри иқтисодий фойда олиш имконини беради.

МОЛИЯВИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Б.Ф. Боронов,
СамИСИ, доценти.
Ж.А. Абдурасулов,
СамИСИ, магистрант

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар теран ва кенг миқёсда давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнига, шунингдек акционер жамиятлари, хусусий корхоналар, қўшма корхоналар ва шунга ўхшаш субъектларни ташкил этишга қаратилган. Ушбу жараёнлар қуйидаги инфратузилмалар билан беvosита боғлангандир: тижорат банклари, инвестиция ва суғурта фондлари, биржалар, молия, лизинг компаниялари, маслаҳат ва аудиторлик фирмалари ва бошқалар.

Корхоналарнинг молиявий инвестициялари деганда, киритилган жорий ва узоқ муддатли инвестициялар, яъни қимматли қоғозларнинг қиймати тушунилади. Қимматли қоғозлар муомаласи деганда, қимматли қоғозларни тасарруф этувчиларни алмашишга олиб келувчи, уларни олди–сотди ва бошқа харажатлари тушунилади. Қимматли қоғозларни ҳар қандай корхона, акционер жамияти ва кредит муассасалари чиқариш ҳуқуқига эга. Қимматли қоғозлар чиқариш ва муомалада бўлиши Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан тартибга солинади.

Қимматли қоғозларнинг асосий турларидан бири акциялар ҳисобланиб, улар акционер жамиятини бошқаришда, жамиятнинг фойдасида ва жамият тугатилганда мулк қолдигини тақсимлашда қатнашиш ҳуқуқини берувчи акционер жамиятининг устав капиталига қўшилган маблағни тасдиқловчи қимматли қоғозлар бўлиб ҳисобланади.

Сотиб олинган акциялар учун юридик ва жисмоний шахслар томонидан пул маблағлари миллий ва хорижий валюталарда, шунингдек асосий воситалар, номоддий ва бошқа активларни қўшиш йўли билан тўланиши мумкин.

Акция эгаларига берилган ҳуқуқлар ҳажмига қараб оддий ва имтиёзлига бўлинади. Оддий акциялар акционер жамиятини бошқаришда қатнашиш, ҳисобот даври тугаганда акционерлар мажлиси томонидан аниқланадиган миқдорда дивиденд олиш ва жамият фаолиятининг молиявий натижаларини аниқлаш ҳуқуқини беради.

Имтиёзли акциялар акционер жамиятини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини бермайди, лекин корхона ўз фаолиятини фойда билан яқунланмаганда ҳам биринчи навбатда қатъий белгиланган миқдорда дивиденд олиш ҳуқуқини беради. Бундай ҳолларда корхона резерв фондидаги маблағлардан фойдаланади.

Имтиёзли акцияларни чиқариш акционер жамиятига ўз маблағларини жалб қилиш йўли билан устав капиталини кўпайтириш имкониятини беради.

Қимматли қоғозларнинг яна бир асосий турларидан бири облигациялар ҳисобланиб, у уни сақловчиларга қатъий белгиланган фоиз билан бирга номинал қийматини тўлаш мажбуриятини тасдиқловчи қимматбаҳо қоғоз ҳисобланади.

Облигацияни тасарруф этувчи облигация чиқарган акционер жамияти ёки корхонанинг, давлат ёки маҳаллий ҳукуматнинг кредитори бўлиб ҳисобланади. Облигациялар бўйича фоизлар уларнинг ҳаракат муддати ичида даврий бериб борилиши ёки облигациянинг ҳаракат муддати тугагандан кейин бир йўла берилиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, молиявий қўйилмалар бу корхоналар томонидан барча қимматли қоғозлар операцияларини амалга ошириш учун қилинган харажатлар ҳисобланиб, бу харажатлар келгусида корхонага, албатта, даромад олиб келувчи молиявий активлардир. Шунингдек, молиявий қўйилмалар хўжалик юритувчи субъектларнинг қимматли қоғозларни сотиб олиш учун қилган харажатлари, яъни пул маблағларини қўшма корхоналар, акционер жамиятлари, ширкатларнинг асосий воситалари, номоддий ва бошқа активларига қўшиш ва бошқа корхона ва ташкилотларга қарз бериш тарзида берилган дебитор қарзлар ҳисобланади.

Молиявий қўйилмалар содир бўлганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар бўлиб олинган акциялар, турли сертификатлар, облигациялар, амалга оширилган қўйилмалар суммасига берилган гувоҳномалар, қарз бериш бўйича шартномалар ҳисобланади. Корхонанинг амалга оширган қўйилмаларига бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлари олинмаган молиявий қўйилмалар маблағлари алоҳида ҳисобга олинади. Қимматли қоғозлар сотилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларга облигациялар ва берилган қарзларни қайтарилганини тасдиқловчи олди–сотди далолатномаси, тўлов топшириқномалари киради.

Молиявий инвестицияларни ҳисобга олиш тартиби ва уларнинг турлари 12–сон “Молиявий инвестициялар ҳисоби”, 8–сон “Консолидаллашган молиявий ҳисоботлар ва шубъа хўжалик жамиятларига инвестициялар” ва 14–сон “Қўшма фаолиятда қатнашиш улушини молиявий ҳисоботда акс эттириш” бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларда келтирилган.

Қимматли қоғозлар бозорининг мавжудлиги, фонд биржаларида қимматли қоғозларни олди–сотди муомалаларини амалга оширилиши акция

облигацияларни номинал қийматидан ортиқ ёки кам баҳоларда сотиб олинishiни назарда тутати. Акциялар уларни сотиб олиш билан боғлиқ бўлган ҳақиқий харажатлар суммасида қабул қилинади ва ҳисобга олинади. Фонд биржасида акциялар курсини ошиши ва камайишига ва акциялар бўйича олинadиган дивидендга қараб акцияларни сотиш қиймати билан номинал қиймати орасидаги фарқ ёки потенциал фойда олишга ёки зарар қилишга олиб келади.

Корхонанинг активидаги акционер жамиятларидан сотиб олинган акция ва облигациялари турли сабабларга кўра сотилиши мумкин мисол, акциялар режадаги фойдани келтирмаслиги, ёки акция ва облигацияларни фақат узоқ вақт ичида фойда олиш учун эмас, балки уларни кейинчалик сотиш йўли билан фойда олиш мақсадида сотиб олинади.

Облигацияларни сотиб олишдан мақсад уларнинг номинал қийматида қараб фоиз олиш, шунингдек қайтарилгандан сўнг облигацияларнинг номинал қийматини олишдир. Шу боисдан облигациянинг ҳақиқий қиймати билан номинал қиймати орасидаги фарқ шундай амортизацияланиши керакки, қайтарилиш вақтида ҳақиқий қиймати облигациянинг номинал қийматида тенг бўлсин. Бунда икки усул мавжуд:

– облигацияни номинал қийматидан ортиқ суммага сотиб олинishi. Бундай ҳолларда облигациялар бўйича фоизлар сотиб олинган вақтда олинган даромад ҳисобидан уларнинг қийматлари орасидаги фарқини қисман ҳисобдан чиқариш йўли билан ҳақиқий қиймати номинал қийматида етказиб қўйилади;

– облигацияни номинал қийматидан кам суммага сотиб олинishi. Бундай ҳолларда облигациядан фойдаланиш муддати ичида ундан олинadиган фоиз даромадини кўпайтириш йўли билан облигацияни қайтариш муддатигача унинг сотиб олиш нархи номинал қийматида етказиб қўйилади.

Облигацияларни ҳақиқий сотиб олиш қиймати билан номинал қиймати орасидаги фарқи, уларнинг муомалада бўлиш муддати ичида бир текисда хўжалик фаолиятининг натижасига ўтказиб борилади.

Қисқа муддатли облигациялар ва шунга ўхшаган қимматли қоғозлар бўйича фоиз суммасини пули олингунга қадар фойдага ўтказилган. Узоқ муддатли облигациялар бўйича фоиз ҳисобланмайди, чунки моддийлаштирилмаган фойда вужудга келади. Эҳтиёткорлик принципига биноан молиявий натижаларни акс эттиришда узоқ муддатли облигациялар муомалалари бўйича содир бўлган зарарларни фойда ёки зарарлар счётига ўтказиш мумкин, лекин ҳисоботда бухгалтерия ҳисоби бўйича амалдаги Низом талаб қилганидек олинган фойда миқдорини бузиб кўрсатишдир.

Халқаро бухгалтерия ҳисоби андозаси концепцияларига биноан, бошқа активлар каби, инвестициялар ҳам фақат ўзларида мужассамланган фойдани

корхона келажакда олишга етарли даражада ишончи бўлсагина бухгалтерия ҳисобида активлар таркибида ҳисобга олиши мумкин. Уларни сотиб олиши учун биргина қилинган харажатлар етарли эмас. Бу харажатлар келажакда иқтисодий наф келтириши тўғрисидаги ишончни тасдиқлаш зарур. Башарти бундай ишонч бўлмаса, қилинган сарфлар активлар эмас харажатлар таркибига киради.

Корхоналарнинг молиявий инвестицияларидан самарали фойдаланиш уларни тўғри ҳисобга олиш, баҳолаш ва ҳисоботларда шаффоф акс эттиришга боғлиқ. Тадқиқотлар давомида молиявий инвестициялар ҳисобини яхшилашга қаратилган қуйидаги таклифларни ишлаб чиқдик:

- “молиявий инвестициялар” тушунчасини илмий–назарий жиҳатдан асослаш;
- молиявий инвестициялар таркибини тўғри таснифлаш ва гуруҳлаш;
- молиявий инвестицияларни ҳисобга олувчи намунавий “Счётлар тизими”ни жорий қилиш;
- молиявий инвестицияларни акс эттирувчи ҳисобот тартибини такомиллаштириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2016 йил 13 апрель, № ЎРҚ–404.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтishi бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” ги Қарори. 2020 йил 24 февраль. ПҚ–4611.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 июлдаги ПҚ–4389–сонли “Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” ги Қарори https://nrm.uz/contentf?doc=573931_2019_yil
3. Молиявий ҳисоботнинг концептуала сослари. <https://www.pwc.ru/ru/training/assets/dipifr-dec2014-textbook.pdf>. страница 02046.

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЎҚИТИШНИНГ ТЎЛОВ– КОНТРАКТ ШАКЛИДАН ТУШУМЛАР ҲИСОБИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

**А.А. Остонокулов,
ТМИ, PhD, доцент**

Олий таълим ва ўрта махсус, касб–хунар таълим муассасаларида талабалар ва ўқувчиларнинг тўлов–контракт асосида “Олий ва ўрта махсус, касб–хунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли ва ундан тушган маблағларни тақсимлаш тартиби тўғрисида”ги низомга (2013 йил 26 февраль, 2431–сон) кўра таҳсил олиш учун ҳисоб–китобларнинг амалга оширилиши нагижасида даромадлар вужудга келади.

Бунда, олий таълим муассасаларида контракт асосида ўқитишнинг тўлов миқдори билим соҳалари, соҳа ва таълим йўналишлари, таълим шакллари (ишлаб чиқаришдан ажралган ёки ажралмаган ҳолда) ва таълим босқичлари (бакалаврият, магистратура, иккинчи ва ундан кейинги таълим) бўйича алоҳида, ҳар ўқув йили учун белгиланади ҳамда шартномага асосан ҳисоб–китоб қилинади.¹²³ Олий таълим муассасаларида контракт асосида ўқитишнинг тўлов миқдорини белгилаш бир талабани ўқитиш билан боғлиқ харажатлар миқдоридан келиб чиқиб амалга оширилади. Бир талабани ўқитиш билан боғлиқ харажатлар миқдори қуйидаги мезонларни инобатга олган ҳолда белгиланади:

қабул квотаси ва бино–иншоотлар қуввати ўртасидаги мутаносиблик;

таълим йўналишлари ва таълим жараёни хусусиятлари;

бир ўқитувчига тўтри келадиган талабалар сони нисбатининг чекланган нормативлари;

ўқитиш муддатлари ва бошқалар.

Ўрта махсус, касб–хунар таълими муассасаларида қонун ҳужжатларига мувофиқ касб–хунар коллежи манфаатдор вазирликлар ва идоралар, иш берувчилар, меҳнат ва аҳоли бандлиги органлари билан ҳамкорликда контракт асосида:

ўрта махсус, касб–хунар маълумотига эга бўлмаган шахсларни умумтаълим мактабларининг 11–синфлари битирувчилари касбий тайёргарликка эга бўлишлари учун ўрта махсус, касб–хунар таълими дастурлари бўйича;

¹²³ “Олий ва ўрта махсус, касб–хунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли ва ундан тушган маблағларни тақсимлаш тартиби тўғрисида”ги низомга (2013 йил 26 февраль, 2431–сон)

иккинчи мутахассисликни олишни хоҳловчи ўрта махсус, касб–хунар маълумотли шахсларни ўрта махсус, касб–хунар таълими дастурлари бўйича ўқитиши мумкин.

Ушбу жараёнда ўрта махсус, касб–хунар таълим муассасаларида контракт асосида ўқитишнинг тўлов миқдори Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда бошқа манфаатдор вазирлик ва идоралар билан келишилган ҳолда белгиланади. Олий таълим муассасаларида контракт асосида ўқитиш учун белгиланган миқдордаги тўлов ўқув йилида тўлиқ ёки қисман (бирок, биринчи тўлов тегишли ўқув йили учун белгиланган тўлов миқдорининг 50 фоизидан кам бўлмаган ҳолда) ўқув йилининг қуйидаги муддатларида:

белгиланган тўлов миқдорининг камида 50 фоизи — талабалikka тавсия этилган абитуриентлар учун 15 сентябргача, иккинчи ва ундан кейинги босқич талабалар учун 1 октябргача;

қолган қисми (қисмларга бўлиб тўланган ҳолларда ҳам) — 1 мартгача амалга оширилади.

Қўшимча оширилган тўлов–контракт асосида қабул қилинган абитуриентларнинг биринчи ўқув йили учун тўлови Давлат комиссияси томонидан белгиланган муддатларда амалга оширилади.¹²⁴

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги Фармони (2020 йил 2 март, ПФ–5953–сон)нинг 18–бандига асосан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги бошқа манфаатдор идоралар билан биргаликда 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб республика олий таълим муассасалари талабаларига ўқув йили давомида тенг улушларда камида тўрт маротаба ўқиш учун тўловларни амалга ошириш имконияти тақдим этилишини таъминлаш¹²⁵ вазифаси юклатилган бўлиб, 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб олий таълим муассасаларида тўлов–контракт асосида таҳсил олаётган талабалар ўқиш учун тўловларни тенг улушларда тўрт бўлиб, қуйидаги муддатларда амалга оширишлари мумкинлиги белгиланган. Жумладан:

¹²⁴ “Олий ва ўрта махсус, касб–хунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли ва ундан тушган маблағларни тақсимлаш тартиби тўғрисида”ги низомга (2013 йил 26 февраль, 2431–сон)

¹²⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги Фармони (2020 йил 2 март, ПФ–5953–сон)

– белгиланган тўлов миқдорининг камида 25 фоизини талабаликка тавсия этилган абитуриентлар учун 15 сентябргача ёки Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш бўйича Давлат комиссияси томонидан белгиланган муддатгача ҳамда иккинчи ва ундан кейинги босқич талабалар учун 1 октябргача ёки олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан узайтирилган муддатгача;

– белгиланган тўлов миқдорининг камида 50 фоизи 1 январгача, 75 фоизи 1 апрелгача ва 100 фоизи 1 июлгача ёки олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан узайтирилган муддатларгача;

– хорижий фуқаролар учун олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан белгиланган муддатларгача;

табақалаштирилган тўлов–контракт асосида талабаликка тавсия этилган абитуриентларга ўқув йилининг биринчи ярми учун тўловларни амалга ошириш муддати ва миқдорлари Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш бўйича Давлат комиссияси томонидан ва қолган қисми олий таълим муассасаси ректори (филиал директори) томонидан белгиланган муддатларгача амалга оширилади.

Ўрта махсус, касб–хунар таълими муассасаларида контракт асосида ўқитиш учун контрактнинг расмийлаштирилиши, тўлов миқдори ва уни амалга оширилиши олий таълим муассасалари учун белгиланган тартиблар асосида амалга оширилади.

Кўриб ўтилган жиҳатлар таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли бўйича даромадлар тузилган шартнома асосида тўловларнинг бир ўқув йилида 4 мартаба амалга оширилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳар ойда амалга ошириладиган харажатларга мос тарзда ҳисобга олинishi зарур (1–жадвалга қаранг).

Олий ва ўрта махсус, касб–хунар таълими муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли бўйича тўловлар бир ўқув йили давомида тўртга бўлиб тўлашга рухсат берилиши таҳсил олувчиларга енгиллик ярагишга хизмат қилади. Аммо, ўқув йили давомида таълим бериш билан боғлиқ харажатлар узлуксиз ойма–ой амалга ошириб борилади. Ўз–ўзидан, харажатларнинг ойма–ой амалга оширилиши улар билан боғлиқ даромадларни ҳам шунга мос тарзда ҳисобга олишни талаб этади. Шу сабабдан ҳам, ўқитишнинг тўлов–контракт шакли бўйича даромадларни пул маблағларининг келиб тушишидан қатъий назар, таълим хизмати кўрсатилиши билан тан олиш ва ҳисобга олишга асос бўлиб хизмат қилади.

Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли бўйича даромадлар ва уларнинг келиб тушишини ҳисобда акс эттириш 126

Т/р	Бухгалтерия операцияси	Бухгалтерия ўтказмаси	
		Дебет	Кредит
1	Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли бўйича даромадлар	Олинадиган маблағлар 175–“Талабалар билан бошқа ҳисоб–китоблар”	Даромадлар 252–“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт маблағлари бўйича даромадлар”
2	Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли бўйича маблағларнинг ШФХга келиб тушиши	Пул маблағлари 111–“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шаклидан тушган тушумлар”	Олинадиган маблағлар 175–“Талабалар билан бошқа ҳисоб–китоблар”

Ҳозирда амалиётда аксарият олий таълим муассасаларида тўлов–контракт шакли бўйича маблағлар шахсий газна ҳисобварақ(ШФХ)га келиб тушган даромадлар сифатида ҳисобга олинмоқда. Яъни, қуйидаги кўринишда:

Дт 111–“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шаклидан тушган тушумлар” (**Пул маблағлари**)

Кт 252–“Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт маблағлари бўйича даромадлар” (**Даромадлар**)

Бизнингча, ушбу ҳолат олий таълим муассасаларининг шахсий газна ҳисобварағи газначилиқда юритилиши ҳамда газначилиқда ҳисобварақдаги ўзгаришга боғлиқ ҳолда келиб тушган маблағларнинг даромад сифатида ҳисобга олинишига мос ҳисобни юритилиши натижасидир. Шунингдек, таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт шакли маблағлари ҳисоби билан боғлиқ услубий таъминотнинг мавжуд эмаслиги натижасида ушбу маблағлар бўйича даромадлар ҳисобини юритишда шу каби муаммоларни вужудга келтириб чиқармоқда.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТИГА ЎТИШДА БУХГАЛТЕР ПРОФЕССИОНАЛ ФИКРЛАШНИ РОЛИ

Б.Ю.Махсудов

ТДИУ, доцент

Д.Сотволдиева

ТДИУ, доцент

Э.Юлдашев

ТДИУ, ассистент

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш орқали хорижий инвесторлар учун керакли ахборот муҳитини яратиш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ривожланиб бораётган давлатларнинг олдида турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ–4611–сонли қарори қабул қилинди. Унга асосан жорий йил 1 январдан бошлаб, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, сугурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этади ва 2021 йил якунларидан бошлаб МҲХС асосида молиявий ҳисоботни тайёрлайди.

Халқаро молиявий ҳисобот стандартларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мамлакатимиздаги бухгалтерия ҳисобини миллий стандартдан фарқли ўлароқ, халқаро стандартларда “профессионал фикрлаш” тушунчаси кенг қўлланилади. Хусусан, МҲХС 1 “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш” стандартида ҳисобот маълумотларини тақдим этишнинг энг яхши усули сифатида профессионал фикрни қўллаш тавсия қилинган. МҲХС 8 стандартини 10 моддаси “Ҳисоб сиёсати, бухгалтерия баҳолашлари ва хатоликларидаги ўзгаришлар” да эса компания бошқарувчилари ахборотларни шакллантириш учун кўрилатган хўжалик жараёни бўйича МҲХСда аниқ бир кўрсатма келтирилмаганда ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва қўллашда профессионал фикрига асосланиши заруриги белгилаб қўйилган.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича профессионал фикрлаш–бу стандарт ечимга эга бўлмаган профессионал муаммоларни таҳлил қилишда муайян соҳа

мутахассисининг якуний хулосасидир. Профессионал фикрлаш муайян воситалар ёрдамида сохага оид махсус ва умумий билим ҳамда тажриба асосида шаклантрилади.

Профессионал фикрлашни бухгалтерлик касбини хўжалик фаолияти операциялари ҳақидаги маълумотларни механик тарзда тўплашга айлантормаслик учун зарурдир.

Ҳозирги кунда замонавий бухгалтер учун профессионал фикрлашга таяниш керак бўлган ҳолатлар жуда кўп учрайди. Уларни бухгалтерни стратегик(ҳисоб сиёсати тамойилларини шаклантририш бўйича) ва тактик (ҳисобни юритиш ва бухгалтерия ҳисоботини тузиш бўйича) фаолиятига ажратиш мумкин.

Бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги меъёрий–ҳуқуқий ҳужжатларнинг ноаниқлиги ва бухгалтернинг профессионал қарорини қўллаш билан боғлиқ рисклар таҳлили бизга профессионал фикрлашни қўллаш зарурлигини аниқлайдиган қуйидаги асосий омилларни аниқлаш имконини бери:

а) меъёрий–ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинадиган бухгалтерия ҳисобини юритиш тартиб–қоидаларини ўзгариши эҳтимолини мавжудлиги;

б) молиявий–хўжалик фаолиятини бухгалтерия ҳисоби қонунчилиги билан чекланган ҳолда тартибга солиниши;

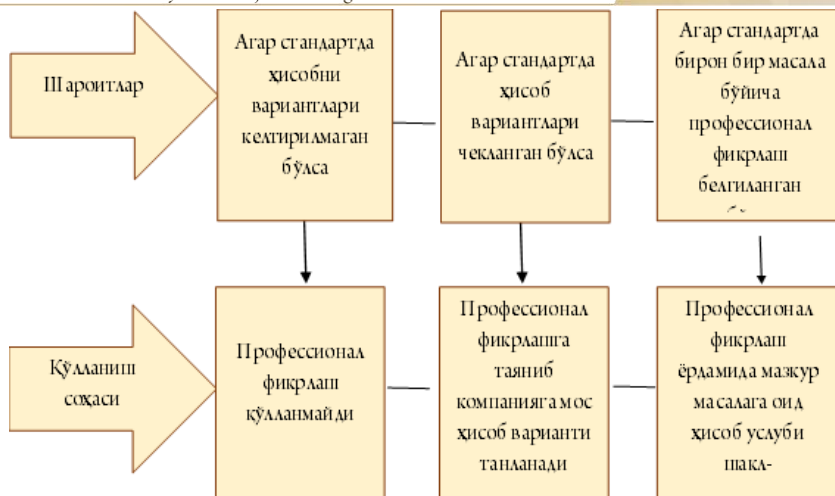
в) хўжалик юритувчи субъектларнинг индивидуал хусусиятлари;

г) Ўзбекистондаги бухгалтерия ҳисоби тизимига Молиявий ҳисоботни халқаро стандартларини жорий этилиши;

д) бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги айрим меъёрий–ҳуқуқий ҳужжатлардаги ноаниқликлар.

“Профессионал фикрлаш хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш зарур бўлган ҳолларда қўлланилиши керак. Чунки айнан ушбу хусусиятларни айниқса хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзига хос хусусиятларини кўп қирраллигини ҳам эътиборга оладиган бўлсак бухгалтерия ҳисобига оид меъёрий ҳужжатларда тўлиқ тартибга солиб бўлмайди”[1].

Иқтисодчи олимлар Т. Ю. Дружиловская ва Т. Н. Коршунова 1–расмда келтирилган бухгалтернинг профессионал фикрлашини қўллаш схемасини таклиф қилган. Унда тадқиқотчилар бухгалтерия ҳисоби стандартлари замонавий талабларга жавоб беради ва ҳисоб объектлари ҳамда хўжалик операцияларини ҳисобга олиш учун зарур бўлган барча қоидаларни ўз ичига олади деган тахминга асосланган.

1–расм. Бухгалтернинг профессионал фикрини қўлланадиган соҳаси [1].

“Профессионал фикрлаш” атамасининг таърифини қонунчиликда белгилаб қўйилмаганлиги, уни таърифи ва шунга мос равишда талқинини профессионал ҳамжамият томонидан ишлаб чиқилиши кераклигини таъкидлаш керак.

Профессор Я.В. Соколовни фикрича, бухгалтер меъёрий ҳужжатларда ўз саволларига жавоб топмаганда профессионал фикрини шакллантиради; агар у меъёрий ҳужжатларда унингча нотўғри бўлмаган, лекин етарли эмас деб ҳисоблайдиган талабларга тўқнаш келса, у ҳолда, юзга келган ҳўжалик фаолиятининг баъзи жараёнларини баҳолаш масалалари бўйича ўз версиyasини баён қилиш ҳуқуқига эга бўлади [2].

Тадқиқотчи С.А. Николаева профессионал фикрлашга бухгалтерия ҳисобини тартибга солиш воситаси сифатида қараган. Уни иккита категорияга: биринчиси – норматив қоидаларнинг ноаниқлигига доир, иккинчиси фикрлаш объекти, яъни бухгалтерия ҳисоби ёки ҳисоботи, ахборотни шакллантириш ёки уни тақдим этиш жараёнига нисбатан ажратган. Профессионал фикрлашнинг биринчи тоифаси бухгалтерия томонидан меъёрий ҳужжатлардаги қоидалар маълум бир ноаниқлик чегараларига эга бўлинганда, яъни қонун ҳужжатларида таъкид этилган доирада мавжуд муқобил вариантлар ичидан оптимал ечимни танлаш мумкин бўлган ҳолларда қўлланилади. Профессионал фикрлашнинг иккинчи категориясидан бухгалтерия ҳисобига оид меъёрий ҳужжатлар

номукаммал бўлган тақдирда фойдаланилади, мазкур ҳолларда бухгалтер қарорлар қабул қилиш бўйича масъулиятни ўз зиммасига олади [3].

Профессор Н.А.Миславскаяни фикрига кўра, “Профессионал фикрлаш МХХС талабларига мувофиқ миллий ҳисоб тизимини ислоҳ қилиш натижасида пайдо бўлган ҳодиса эмас. Унинг мавжудлиги ноаниқлик омили билан эмас, балки маълум бир касбнинг мавжудлиги, бизнинг ҳолатда—бухгалтерия ҳисобини мавжудлиги билан боғлиқ ва у бухгалтерия ҳисоби фани илми пайдо бўлгандан бери мавжуддир” [4].

Ушбу иқтисодчи олим профессионал фикрлашнинг муаллифлик таърифини келтирган. Унга кўра, “Бухгалтернинг профессионал фикрлаши — бухгалтерия ҳисоби тизимида ҳаққоний маълумотларни тақдим этишга имконият берадиган ва бухгалтерия молиявий ҳисоботларидан фойдаланувчиларда ноаниқ баҳо ва нотўғри тасавурларни пайдо бўлишига йўл қўймайдиган хўжалик жараёнлари ўртасидаги мантикий муносабатларни аниқлаш, баҳолаш ва идентификациялаш бўйича илмий фикрлашнинг алоҳида шакли ҳисобланади” [4].

А.И. Куликова ва А.Р. Губайдулина замонавий бухгалтер ўзининг профессионал фикрини билдириши керак бўлган вазиятларнинг кўп кирралигини таъкидлаган. Шунингдек, профессионал фикрлаш бухгалтернинг стратегик ва тактик ишларини ҳал этишга ёрдам беради, деб ёзган [5]. Бухгалтернинг профессионал фикрлаши “корхона ривожланишининг белгиланган стратегик мақсадларига мос келадиган кўрсаткичларни шакллантириш учун мавжуд принциплар ва стандартлар доирасида” ҳисоботни тўлдириш тартиби ва форматига онгли таъсир кўрсатишини билдиради [5]. Шунинг учун профессионал фикрлаш бошқарув қарорларини қабул қилишда манфаатдор томонларнинг ахборот эҳтиёжларини қондирадиган маълумотларни ошқор қилинган маълумотларнинг сифатини бошқариш ва назорат қилишнинг муҳим воситасига айланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, “Бухгалтернинг профессионал фикрлаши” тушунчаси моҳиятини тўлиқ очиб берувчи таъриф ҳозиргача шакллантирилгани йўқ, деган хулосага келиш мумкин.

Бухгалтернинг профессионал фикрлаши деганда уни аниқ асосланиши мумкин бўлган ҳамда маълум бир мазмунга эга бўлган бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисоботни шакллантириш масалаларига оид қароридир.

Бизнингча, профессионал фикрлашни хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг хусусиятлари ва мавжуд маълумотларга асосланган ҳолда ишончли бухгалтерия ҳисоботларини шакллантириш мақсадида хўжалик фаолияти жараёнларини саралаш, таснифлаш ва баҳолашга оид тартибга солувчи қоидалар

ноаниқ бўлган бир шароитда бухгалтер томонидан билдирилган асосланган фикр сифатида ифодалаш мумкин.

Даврларни ўзгариши билан “Профессионал фикрлаш” атамаси ҳам ўзгарган. Агар XX асрни охирида мазкур атама асосий эътибор молиявий хисоботни ҳаққонийлигини тавсифловчи масалаларга қаратилган ҳолда кенг баён қилинган бўлса, ҳозирги кунга келиб мазкур атама янада тугалланган ва кенг мазмунли характерга эга бўлмоқда. Ушбу таърифда асосий ургу малакали фикр ҳамда малакали фикрни тақдим этиш бўйича масъулиятга қаратилиши ўрнига ноаниқликка қаратилмоқда[6].

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бухгалтерни профессионал фикри корхонани ҳисоб сиёсати билан чегараланади. Бизнингча, у ўзида нафақат ҳисоб, балки бошқа сиёсат (ҳисобни ташкил қилиш, бошқарув ҳисоби, солиқ ҳисоби ва б.)ларни ҳам қамраб олувчи бухгалтерия ҳисоби сиёсати орқали амалга оширилади.

Профессионал фикрлаш йўналишлари бухгалтерия ҳисоби функцияси (ҳисоб, аналитик, назорат) ва вазибалари билан боғлиқдир. Бухгалтерия ҳисоби 3 та асосий вазифа: корхонадаги барча жараёнлар ҳақида, ва фаолият натижалари хусусан, молиявий, солиқ ва бошқа ҳисобот учун зарур бўлган тўлиқ, ишончли ҳамда холис ахборотни шакллантириш (ахборот функцияси); корхонанинг мол–мулкни сақлашни таъминлаш (назорат функцияси); салбий ҳолатларни ўз вақтида огоҳлантириш (аниқлаш), ижобий молиявий натижаларга эришиш учун ички захираларни аниқлаш ва молиявий барқарорликни таъминлаш (аналитик функция)ни бажариши лозим.

Умумлаштирилган ҳолда профессионал бухгалтерия фикрининг йўналиши куйида 2–расмда келтирилган.

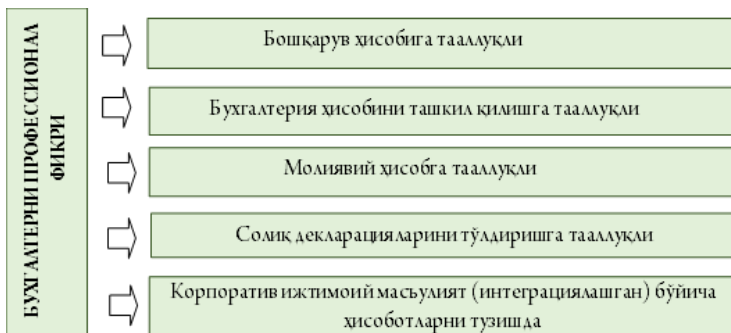
Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, “бухгалтернинг профессионал фикри” категорияси икки нуқтага назардан: бухгалтерия функциялари ва вазибаларини бажариш (умумий таъриф); молиявий ҳисоботда фойдаланувчилар учун ишончли ва тегишли ахборотни шакллантириш (хусусий таъриф) кўриб чиқилиши керак.

Юқоридагилардан келиб чиқиб куйидаги хулосага келиш мумкин:

– хўжалик фаолиятининг барча томонларини истисносиз акс эттирадиган қонунчиликни яратишни имконияти йўқлиги сабабли профессионал фикрлаш ҳисоб амалиётини мажбурий элементи ҳисобланади;

– норматив тартибга солиш эволюциясининг турли даврларида профессионал ҳукми қўллаш ўртасидаги фарқ қонун ишлаб чикувчилар томонидан бухгалтернинг масъулиятига қанчалик масалаларни ўтказилганлигига боғлиқдир;

– профессионал фикрлаш МХХСни жорий этиш орқали Ўзбекистонга "келтирилмаган", у ундан олдин ҳам мавжуд бўлган. Сўнгги йилларда профессионал фикрлашдан фойдаланишни фаоллаштириш жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган мамлакатимизда бухгалтерия ҳисоби тизимини шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, унда МХХС унинг инфратузилмаси воситаларидан бири бўлиб хизмат қилади.

2–расм. Бухгалтер профессионал фикрлашнинг асосий йўналишлари [7].

Бугунги кунда профессионал фикрлашни бухгалтерия ҳисоби соҳасида шакллантирилган ўз таърифи, мазмуни ва қўллаш соҳасига эга бўлган янги категория деб ҳисоблаш мумкин. Профессионал фикрга таяниб бухгалтер малакали ҳисоб юритиш ва ташкил этиши ҳамда сифатли ҳисобот шакллантириши мумкин. Ушбу юқорида айтилганлар профессионал фикрлашни тамойилларини шакллантиришга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Дружниковская Т.Ю., Коришнова Т.Н. *Профессиональное суждение бухгалтера как основа формирования учетной политики [Электронный ресурс]: Международный бухгалтерский учет.* 2013. № 20.
2. *Электронный ресурс: Бухгалтерский учет.* – 2005. – №21 // Справочно-правовая система «Консультант Плюс».
3. Николаева С.А. *Профессиональное суждение в системе нормативного регулирования бухгалтерского учета / С.А. Николаева // Бухгалтерский учет.* – 2000. – № 12. – С. 4–9.

ТУРИСТИК КОРХОНАЛАРДА БОШҚАРУВ ҚАРОРЛАРИНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШДА ХАРАЖАТЛАРНИ ТАСНИФЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

З. У. Ташкенбаева,
ТДИУ, PhD

Харажатлар ҳисоби ва турмаҳсулот таннархини калькуляция қилиш туризм бизнесида бошқарув ҳисобини ташкил қилишда муҳим вазибаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Туризм ташкилотлари фаолиятининг муваффақияти тўғридан–тўғри амалга оширилган харажатларнинг мақсадига боғлиқ бўлиб, ушбу харажатларни камайтириш мақсадида, уларни ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш муҳим жараён бўлиб ҳисобланади.

Самарали қарорларни қабул қилиш учун ахборотлар базасини ташкил қилиш асоси – харажатларни таснифлаш бўлиб ҳисобланади, чунки менежерлар қарорлар қабул қилишларидан олдин, авваламбор, қандай харажатлар ва даромадлар кўришларини билишлари лозим.

Корхонани бошқариш учун менежерлар нафақат қилинган умумий харажатлар тўғрисидаги маълумотга, балки аниқ бир турмаҳсулотга кетган харажатлар тўғрисидаги маълумотга муҳтождирлар.

Иқтисодий адабиётларда бундай харажатлар мақсадли харажатлар ҳисобланиб, улар харажатлар ҳисоби объекти (бизнинг ҳолатимизда бу – турмаҳсулот) сифатида талқин қилинган.

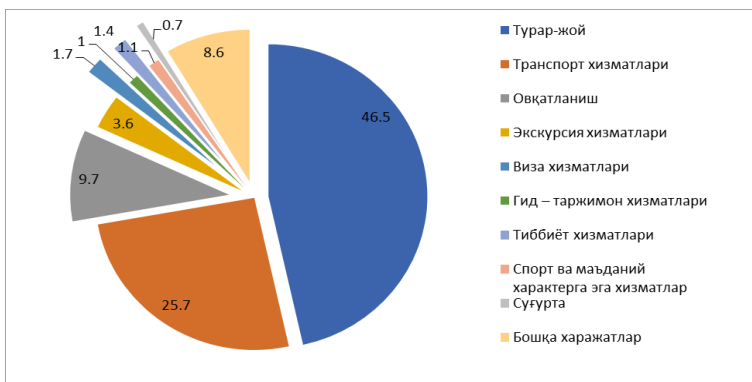
Турмаҳсулот таннархига киритилишига қараб ишлаб чиқариш харажатлари бевосита (тўғри) ва билвосита (эгри) харажатларга бўлинади.

54–сонли “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан, *тўғри* харажатлар деб, маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, ишлаб чиқариш технологияси ва уни ташкил этиш билан шартланган харажатлар киритилади¹²⁷.

Бевосита (тўғри) харажатларни, уларнинг юзага келиши билан тўғридан–тўғри калкуляция объектига дастлабки ҳужжатлар асосида олиб бориш мумкин.

¹²⁷ “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом, 54–сон, Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54 –сон қарори билан тасдиқланган.

Бундай харажатларга турмахсулот таннархини шакллантириш ва туристик хизматларни сотиш билан боғлиқ харажатлар киради.

1–расм. Турмахсулотларни шакллантиришда бошқа ташкилотлардан хизматларга бўлган хуқуқларни сотиб олиш бўйича харажатларнинг таркиби, % да 128

Айнан туристик фирмаларда бевосита харажатларга, бошқа ташкилотлардан туристик хизматларни кўрсатишда фойдаланиладиган хизматларга бўлган хуқуқларни сотиб олиш, (1–расм), шунингдек, тўғри меҳнат харажатлари ижтимоий ажратмалар билан бирга киритилади. Улар 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” сўғетининг дебетида ҳисобга олинади.

Тураар-жой – 46,5%

Транспорт хизматлари – 25,7%

Овқатланиш – 9,7%

Экскурсия хизматлари – 3,6%

Виза хизматлари – 1,7%

Гид – таржимон хизматлари – 1%

Тиббиёт хизматлари – 1,4%

Спорт ва маданий характерга эга хизматлар – 1,1%

Сугурта – 0,7%

Бошқа харажатлар – 8,6%

Билвоста (эгри) харажатлар юзага келиш вақтида калькуляция объектига бевосита киритилиши мумкин бўлмаган туристик махсулотнинг бир неча турли хил турларини шакллантириш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлардир.

Эгри харажатлар тегишли ҳисоб–китоб йўли билан туристик маҳсулотнинг турлари ўртасида тақсимланади, бунда тақсимлаш учун иқтисодий база сифатида тўғри харажатларнинг алоҳида тури, масалан асосий ходимларнинг иш ҳақи тўлови, яъни иш ҳақининг тўғри харажатлар деб тан олинган қисми олинади. Бундан ташқари тўғри харажатларнинг жами суммаси, ёки туристик хизматларни сотишдан тушган тушумнинг миқдори олинади. Агар туристик фирма ҳар хил турдаги фаолиятни амалга оширадиган бўлса: яъни ўзининг шахсий турларини, шунингдек бошқа туристик операторларнинг туристик йўланмаларини шакллантирадиган ва сотадиган бўлса, унда эгри харажатлар туроператор ва турагент фаолиятидан олинadиган тушумнинг миқдорига мутаносиб равишда тақсимланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, бундай тақсимлаш молиявий ҳисобдаги харажатлар ҳисобининг аънанавий тизимида мавжуддир. Бошқарув ҳисобида эса, туризм ташкилоти ўз олдига қўйилган бошқарув вазифаларига қараб, мустақил равишда ўзи турмаҳсулотни калькуляция қилиш усулини белгилаб олади. Масалан, директ–костинг усулини қўлладда, турмаҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўзгарувчан харажатлар асосида амалга оширилади.

Шу муносабат билан, харажатларнинг таснифланишига батафсил ёндашиш, туризм ташкилотдаги тўғри ва эгри харажатларнинг таркибини тўғри аниқлаб олиш масаласи муҳим бўлиб ҳисобланади.

Харажатларни бевосита ва билвосита харажатларга бўлиш, ишлаб чиқариш ташкилотларининг тармоқ хусусиятларига ва қабул қилинган маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллариغا боғлиқдир.

Агарда турфирма фақат бир турдаги хизматларни кўрсатса, ушбу фирма харажатларининг асосий қисми кўрсатилган хизматларга нисбатан тўғри харажатлар бўлади. Мисол учун, турагентлар фақат истеъмолчигача турмаҳсулотни етказиб бериш билан шуғулланади.

Бундай шароитда, барча харажатлар фақат турмаҳсулотни сотиш билан боғлиқ ва ҳисобда улар битта счётада яъни 9410 “Сотиш харажатлари” счётида ҳисобга олинади. Шуни таъкидлаш жоизки, тўғри харажатларнинг таннархда салмоғи қанчалик юқори даражада бўлса, у шунчалик аниқ ҳисобланган бўлади.

Қарорларни қабул қилиш жараёнида корхона раҳбари керакли миқдорда корхонага у ёки бу турни ишлаб чиқаришдан даромад келтириш йўлини кўрсатадиган ахборотларга эга бўлиши лозим. Бундай шароитларда харажатларни куйидаги турларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- алтернатив (муқобил) харажатлар;
- инкремент, маржинал;

- релевант ва норелевант харажатлар.

Ташкилотларда ресурсларнинг чекланганлиги ишлаб чиқариш имкониятларининг чекланишига олиб келади.

Бир маҳсулотдан иккинчи маҳсулот фойдасига воз кечиш билан боғлиқ харажатлар алтернатив харажатлар деб аталади. Улар йўқотилган даромадлар сифатида қаралади, яъни бир жараёни танлаш бошқа бир жараёни содир бўлишини инкор қилиниши тушунилади.

Мисол учун биз, Европа бўйича турлар бўлимини кенгайтириб, яна битта менежерни ишга қабул қилдик. Иш жойи чекланганлиги сабабли, биз Туркияга турлар билан шугулланувчи бўлим менежерини ишдан бўшатдик. Европа бўлими менежери бир йилда 20 000 сўм даромад, Туркия бўлими менежери эса 21 000 сум даромад келтиради. Иккала менежерга бўлган харажатлар бир хил. Бунда, бизнинг бу бошқарув қарори бўйича реал харажатимиз нолга тенг бўлади, алтернатив харажат эса бир бир йилда 1 000 сумни ташкил қилади. Алтернатив харажатлар ресурсларнинг чекланганлиги натижасида юзага келади. Туризмда ёки бошқа қандайдир соҳаларда, бундай харажат турлари бюджетларни ижро этишда кенг фойдаланилади. Инкремент харажатлар қўшимча харажатлар бўлиб ҳисобланади ва қўшимча турмаҳсулотни шакллантиришда юзага келади. Мисол учун, қандайдир қарор натижасида доимий харажатларнинг ошиши (қўшимча иш ҳақининг тўланиши) инкремент харажатлар деб номланади. Агар қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарилиши тўғрисидаги қабул қилинган қарор, доимий харажатларнинг оширилишига олиб келмаса, унда инкремент харажатлар нолга тенг бўлади.

Маржинал харажатлар – қўшимча харажатлар бўлиб ҳисобланади, бунда турмаҳсулотнинг яна бир бирлиги ишлаб чиқарилади. Маржинал харажатларнинг инкремент харажатлардан фарқи шундан иборатки, маржинал харажатлар бутун ишлаб чиқарилган турмаҳсулотларга эмас, балки турмаҳсулотнинг бирлиги учун ҳисобланади.

Релевант (қабул қилинадиган қарорга боғлиқ) ва норелевант (қарорнинг ҳар қандай вариантида муқаррар) харажатларга бўлиш жуда катта аҳамият касб этади. Кўриб чиқиладиган бошқарув қарорларига боғлиқ харажатларни релевант харажатлар деб ҳисоблаш мумкин. Хусусан, ўтган давр харажатлари релевант ҳисобланмайди, чунки уларга таъсир ўтказиб бўлмайди.

Бошқарув ҳисоби мақсадида туристик ташкилотларида релевант харажатлар деб, улар муҳим аҳамият касб этган ҳолда юзага келган харажатлар тушунилади.

Туризм бизнесида мавсумий давр бўлиши мумкин, яъни туристларнинг энг юқори ташриф даври ва мавсумий бўлмаган давр, яъни туристик ташрифнинг пасайиши. Ушбу даврлар йилда икки марта: киш ва ёз пайтлари.

Хусусан, бошқарув ҳисобида ушбу даврлар релевант ҳисобланади ва бу даврларнинг ҳар бир кесимида харажатлар релевантга, яъни ушбу даврга тегишли харажатлар, мисол учун қишда тоғ каналари бўйича инструкторнинг иш ҳақи ва норелевант харажатларга бўлинади, масалан, ёзда канат йўлини сотиб олиш, лекин ундан фақат қишда фойдаланиш.

Харажатларни бошқаришда назорат тизими катта аҳамиятга эга. У харажатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилган келгусидаги ҳаракатларнинг тўлиқлиги ва тўғрилигини таъминлайди. Харажатларни назорат қилиш тизимини таъминлаш учун, улар назорат қилинадиган ва назоратсиз (бошқара олмайдиган) харажатларга бўлинади.

Назорат қилинадиган харажатлар – бу бошқарув субъектлари томонидан назорат остига олинадиган харажатлардир. Масалан, ташкилот бўйича ускуналарни таъмирлаш учун ташкилотнинг ҳамма бўлинмаларида жойлашган эҳтиёт қисмлари сарфланишини назорат қилиш зарурлиги.

Назоратсиз (бошқара олмайдиган) – бу харажатлар, бошқарув субъектлари фаолиятига боғлиқ бўлмаган харажатлардир. Масалан, амортизация ажратмаларини кўпайишига олиб келадиган асосий воситаларни қайта баҳолаш, ёқилги–энергетика ресурсларига нархларнинг ўзгариши ва ҳ.к.

Шундай қилиб, корхонани бошқариш учун менежерлар нафақат қилинган умумий харажатлар тўғрисидаги маълумотга, балки аниқ бир турмаҳсулотга кетган харажатлар тўғрисидаги маълумотга ҳам муҳтожлиги сезилиб турарди. Буларни инобатга олиб, бошқарув мақсадидан келиб чиққан ҳолда бошқарув ҳисобида келтирилган харажатларни таснифлаш йўллари муҳим аҳамиятга эга.

Таъкидлаш жоизки, бошқарув ҳисобида харажатлар тўғрисидаги ахборотлар нафақат калькуляция қилиш мақсадида, балки харажатларни бошқариш (режалаштириш, ташкил қилиш, мотивация, назорат, таҳлил) мақсадида ҳамда нархларни ташкил этишда, ишлаб чиқаришда, сотишда, инвестиция қилиш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилишда ҳам фойдаланилади.

БЮДЖЕТ ТАШКИЛОТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИ

Ф.Т. Абдувахидов,
ТДИУ, доцент

Ўзбекистон Президенти 2017 йил 7-феврал кунги фармони билан 2017–2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини тасдиқлади. Стратегия лойиҳаси долзарб ҳамда аҳоли ва тадбиркорларни ташвишга солаётган масалаларни комплекс ўрганиш, қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш амалиёти ҳамда хорижий тажрибани таҳлил қилиш яқунлари бўйича ишлаб чиқилди. Ҳаракатлар стратегияси беш босқичда амалга оширилиб, уларнинг ҳар бири бўйича йил номланишидан келиб чиққан ҳолда алоҳида бир йиллик давлат дастурини тасдиқлашни назарда тутди 129. Жумладан, учинчи иқтисодий ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган ҳаракат стратегиясининг 3.1. Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолишга алоҳида эътибор қаратилган. Бунда,

— харажатларнинг ижтимоий йўналтирилганини сақлаб қолган ҳолда давлат бюджетининг барча даражаларида мутаносибликни таъминлаш, маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга қаратилган бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш;

— халқаро иқтисодий ҳамкорликни янада ривожлантириш, жумладан, етакчи халқаро ва хорижий молиявий институтлар билан алоқаларни кенгайтириш, пухта ўйланган ташқи қарзлар сиёсатини амалга оширишни давом эттириш, жалб қилинган хорижий инвестиция ва кредитлардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги эътироф этилган.

Албатта, бундай устувор вазифалардан давлат бюджети даромадлар ва харажатлари, давлат бюджет ижроси касса ижросини тўғри шакллантириш бутунги куннинг долзарб масалаларидан бирига айланмоқда. Бундай масалаларни ижобий ҳал қилишда бюджет ҳисобини замон талаблари асосида ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда акционерлар ва башқа фойдаланувчилар учун тайёрланаётган молиявий ҳисоботларда мамлакатдан мамлакатга ўтиб бораётган, айрим ҳолларда бир мамлакатдагина фойдаланиладиган бухгалтерия тамойиллари ҳамда қоидалари ишлатилмоқда. Бундай ҳолатларда бухгалтерия ҳисоботларида таққосланувчанлик етишмаслиги мумкин. Ушбу ҳолатнинг ноқулайлиги шундаки, молиявий ҳисоботдан фойдаланадиган инвестицион таҳлилчилар ва бошқа фойдаланувчилар ҳисоботни таҳлил қилиш жараёнида унинг турли стандартларга биноан тузилганлиги туфайли қўшимча харажатлар қилишига тўғри келади. Улар ҳисоботлар интерпретациясида чалкашликларга дуч келишари ҳам мумкин.

Ушбу жараён билан боғлиқ ҳолда капиталнинг жаҳон бозорига самарали рақобат ёмонлашиши, компаниялар эса, капитални сақлаш бўйича юқори сарф-харажатларни ўз зиммаларига олишларига тўғри келади. Энг асосийси, турли мамлакатлар учун турлича фойда миқдори кўрсатилиши оқибатида бухгалтерия ҳисоботларига ишонч йўқолади. Ҳисоботларнинг халқаро миқёсдаги турли туманлиги қуйидагиларга олиб келади:

– молиявий ҳисоботларни тузишга кетадиган харажатларнинг мўлжалдан юқори даражада бўлиши – чунки транснационал компаниялар ўз фаолиятлари ҳақида турли мамлакатлар учун турлича ҳисоботлар тузишга мажбур бўладилар;

– тижорат компаниялари турли мамлакатлардаги фаолиятлари молиявий натижаларини баҳолаш учун ягона тизимга эга бўлиш эҳтиёжи туғилади.

Компаниялар, бундан ташқари, уларнинг ташқи ҳисоботлари фаолиятни баҳолашнинг ички баҳолашларига мос тушишларини ҳам хоҳлайдилар. Бу икки мақсадга эришиш эса, турли мамлакатлардаги ҳисоботлар турлича бўлгани ҳолда жуда мушкул ҳисобланади.

Шунингдек, бюджет ташкилотларида ҳам бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларни тузишда ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Жумладан, молиявий натижаларни шакллантириш ва уларни бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттириш бугунги кунда муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Молиявий натижалар – бу ҳўжалик субъектларида маълум бир ҳисобот даврида ҳўжалик жараёни натижасида ўзига қарашли маблағларни ошиши ёки камайишидир¹³⁰. Молиявий натижалар ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобий молиявий натижа бу – фойда, салбий молиявий натижа бу – зарардир.

Бюджет ташкилотларида молиявий натижалари – ташкилотнинг барча даромадлари (тушумлари, бюджет маблағлари бўйича газначилик орқали амалга оширган касса харажатлари) ва ҳисобланган барча ҳақиқий харажатларининг ўзаро солиштирилиши (айрилиши) натижасида келиб чиқадиган активнинг соф қийматидир.

Бошқача қилиб айтганда, бюджет ташкилотларининг молиявий натижаси бу ташкилотнинг барча активлари (номолиявий активлари, молиявий активлари ва дебиторлари) дан унинг мажбуриятларини (кредиторлик қарзларини) айирмаси натижасида ҳосил бўладиган активнинг соф қиймати.

Бюджет ташкилотларининг даромадлари бу активнинг соф қийматини (молиявий натижани) ошишига сабаб бўлувчи ташкилот активларини ошиши ёки унинг мажбуриятларини камайишидир. Буни қуйидаги ҳолатлар бўйича асослаш мумкин, жумладан, бюджет ташкилотларига ҳомийлик маблағларини келиб тушиши натижасида унинг активлари (молиявий активлари) яъни, ташкилотнинг молиявий активлари (пул маблағлари) кўпаяди. Ушбу ҳолат бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзув билан расмийлаштирилади: Дт 112– “Бюджет ташкилотини ривожлантириш жамғармаси маблағлари” ҳисобварағи, Кт 262– “Бюджет ташкилотини ривожлантириш жамғармаси маблағлари бўйича даромадлар” ҳисобварақ.

¹³⁰ Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to'g'risidagi yo'riqnoma. [O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2010 yil 22 dekabrda ro'yxatdan o'tkazildi, ro'yxat raqami 2169]

Ташкилотнинг мажбуриятларини камайиши эса, бунда бюджетдан ташқари маблағлари ҳисобига юзага келган депонент қилинган қарзининг талаб қилиш муддати тугаши муносабати билан ташкилот даромадларига ҳисобланади. Жумладан, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, бюджет ташкилотларида талаб қилиш муддати тугаган бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига юзага келган депонент қилинган иш ҳақи ёки бошқа тўловлар бўйича қарзлар бюджет ташкилотининг бюджетдан ташқари даромадлари сифатида тан олинади. Яъни бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига юзага келган депонент қилинган қарзлар ҳисобдан чиқарилганда бухгалтерия ҳисобида (агарда мазкур қарздорлик бюджет ташкилотининг ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан юзага келган бўлса), Дт 177– “Депонентланган тўловлар бўйича ҳисоб–китоблар” ҳисобварғи, Кт 262– “Бюджет ташкилотини ривожлантириш жамғармаси маблағлари бўйича даромадлар” ҳисобварақ каби ёзув билан расмийлаштирилади.

Бюджет ташкилотларининг харажатлари бу активнинг соф қийматини (молиявий натижани) камайишига сабаб бўлувчи ташкилот активларининг камайиши ёки унинг мажбуриятларини ошишидир. Масалан, бюджет ташкилотининг асосий воситаларига эскириш ҳисоблаш натижасида ташкилотнинг номолиявий активлари (асосий воситалари) нинг қолдиқ қиймати камайдди (асосий воситани сотиб олинган манбасидан келиб чиққан ҳолда). Дт 231, 241, 251, 261 ёки 271 жорий йилга молиявий натижалар бўйича қилинган ҳақиқий харажатларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар, Кт 020–029 – “Асосий воситаларнинг эскириши” субсчётларнинг тегишлиси. Бунда, ташкилотнинг номолиявий активлари (асосий воситалари қолдиқ қиймати) камайдди. Демак, бухгалтерия ҳисобида 231, 241, 251, 261 ёки 271 субсчётлар харажатлар сифатида тан олинади.

Бюджет ташкилоти томонидан ходимларга иш ҳақи ҳисобланганда бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув расмийлаштирилади: Дт 231– “Бюджет маблағлари бўйича ҳақиқий харажатлар” ҳисобварағи, Кт 173– “Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб–китоблар” ҳисобварақ.

Бюджет ташкилотларда молиявий натижалар даромадларнинг турлари бўйича алоҳида аниқланади, яъни: бюджет маблағлари бўйича; тўловларни махсус турларига доир ҳисоблашувлар бўйича; таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов–контракт маблағлари бўйича; бюджет ташкилотини ривожлантириш жамғармаси маблағлари бўйича; бюджет ташкилотининг бошқа даромадлар бўйича.

Шундай қилиб, бюджет ташкилотларда молиявий натижаларни даромадларнинг турлари бўйича алоҳида шакллантириш, уларни бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттиришга ва ҳисоботларнинг тузилишида аниқликни таъминлайди.

СОТИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИ БЎЙИЧА ТРАНСФОРМАЦИЯСИ МАСАЛАЛАРИ

*У.Т. Эшмурадов,
СамВМИ, катта ўқитувчи.*

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув қарорлари самарадорлигини таъминлашда, уларнинг иқтисодийети ривожда молиявий ҳисоботларнинг ўзига хос ўрни бор. Шу маънода, Президентимизнинг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги қарори юртимизда ушбу йўналишда ҳам жиддий ишларга қўл урилаётганидан далолат беради. Бинобарин, биз учинчи ренесанс даврига қадам ташлаб, халқаро бизнес ҳамжамияти, жаҳон бозорига интилаётган эканмиз, фаолиятимиз ҳам халқаро стандартларга мос бўлиши давр талабидир. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишни жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни зарур ахборот муҳити билан таъминлаш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятлари кенгайди. Ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизими такомиллаштирилади.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МХХС) – молиявий ҳисоботларни тузиш учун ҳужжатлар тўплами, молиявий ҳисоботларнинг тузилишини тартибга солувчи регламент бўлиб, ташқи фойдаланувчилар томонидан бирор–бир ташкилотга нисбатан иқтисодий қарор қабул қилиш учун фойдаланилади. МХХСнинг яна бир жиҳати, молиявий ҳисоботларни тайёрлашда актив, мажбурият, даромад ва харажатларни тан олиш ва баҳолашда бир неча муқобил (альтернатив) вариантлардан бирини танлаш имкони берилди. Ҳисобот даврида тузиладиган молиявий ҳисоботнинг “Молиявий натижа тўғрисида ҳисобот” шаклида хўжалик юритувчи субъектлар бўйича жами сотилган маҳсулот таннарни ва маҳсулот сотишдан тушган тушум алоҳида қаторда акс эттирилиб, маҳсулот сотишнинг молиявий натижаси акс эттирилади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолияти давомида юқори самарадорликка эришишда асосий эътиборни ишлаб чиқариладиган маҳсулот, бажариладиган иш ва кўрсатиладиган хизматларни сотишга қаратилади, чунки бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг мақсадга мувофиқлигини, унинг самарадорлигини аниқловчи иқтисодий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Шундай қилиб, сотиш жараёни хўжалик юритувчи субъектлари маблағларининг доиравий айланишини яқунлайди. Бу ўз навбатида хўжалик юритувчи субъектларга ишчи ва хизматчилар, мол етказиб берувчилар олдидаги мажбуриятларни бажариш, ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш имкониятини беради, хўжалик юритувчи субъектларда сотиш режасини бажармаслик айланма маблағлар айланишини секинлашига, харидорлар олдида шартнома вазифаларини

бажарилмаслигига, тўловларни кечикишига, натижада хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати ёмонлашишига олиб келади.

Хўжалик юритувчи субъектлар хўжалик фаолияти жараёнининг якуний босқичи сотиш жараёнидан олинadиган тайёр маҳсулотларнинг таннархида сарфланган хом ашё ва материалларнинг улушини имконият даражасида камайтириш муҳим ўрин тутadi, чунки талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда уларга ўрнатилган баҳо маҳсулотларнинг харидорғирлик даражасини белгилайди. Буларнинг барчаси рақамли иқтисодиёт шароитида фаолият юритаётган хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий мақсадидир. Бозор механизмининг асоси корхонанинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини режалаштириш ва холис баҳолаш, сотиш жараёнида даромадлар ва харажатларни ҳисоблаш учун зарур бўлган иқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинadиган фойданинг шаклланиши самарали бошқариш бошқарув жараёнининг ташкилий–услубий тизимини барпо этиш, фойда шаклланишининг асосий механизмларини билиш, уни таҳлил ва назорат қилишда замонавий усуллардан фойдаланишни кўзда тутadi. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклланишининг муҳим жиҳати унда акс этириладиган фойдаланувчилар эҳтиёжини қондиришга мўлжалланган кўрсаткичларнинг миқдоридир. Ушбу кўрсаткичлар миқдорининг кўпайиши фойдаланувчиларга кўпроқ маълумот беради, шу билан биргаликда уларнинг юзага келиш шартлари очиб берилади. Кўрсаткичлар миқдорининг камайиши уларни ўқишига қулай бўлади, аммо камроқ ахборот бериб, фойда ва зарарларнинг шаклланиш шартларини тўлиқ очиб бермайди. Бутунги кунда ахборотлар шаффофлиги ва барча учун мақбуллигига эътибор қаратилмоқда. Шу боисдан молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот тузилиши фаолият турлари бўйича даромад ва харажатларнинг таснифланишига асосланади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот кўрсаткичлари шаклланишига бўлган ушбу ёндашув барча ривожланган мамлакатлар учун характерлидир. Аммо ҳисобот шаклланишидаги асосий масала тақдим этиладиган кўрсаткичларнинг ҳажмидир. Республикамизда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2002 йил 27 декабрдаги “Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида” буйруғи асосида тўлдирилади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни тузиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54–сонли қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижааларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом”да белгиланган даромад ва харажатлар таснифига биноан амалга оширилади. “Даромад” ва “харажат” категориялари хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий мақсадига эришиш, молиявий натижаларни максималлаштириш ва ҳисоботдан фойдаланувчиларга бошқарув ва иқтисодий қарорлар қабул қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Хўжалик юритувчи субъектларда сотиш жараёнларини молиявий ҳисоботда акс этирилиши масаласининг кун тартибига қўйилиши МХХСлари асосида молиявий ҳисобот тузиш методологиясини такомиллаштиришни тақозо

этади. Бунга молиявий ҳисоботни МҲХСлари асосида трансформациялаш орқали эришиш мумкин. Бугунги кунда молиявий ҳисобот трансформацияси масаласи кун тартибда турган долзарб мавзу ҳисобланади.

Трансформация (лат. Transformatio – ўзгартириш, қайта ташкил этиш)

1) структура, шакл ва услубларини қайта ташкил этиш, фаолиятнинг мақсадли йўналишини ўзгартириш; 2) айнаштиришнинг битта усулларида бири, халқаро ҳуқуқ нормаларини ички давлат ҳуқуқи нормаларига қайта ташкил қилиш маъноларини англатади. Трансформация турли кўринишлари мавжуд бўлиб, улар куйидагилардир:

Технологик трансформация – маҳаллий хом ашёдан ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг янги қувватлари негизида хом ашёдан тайёрланган тайёр маҳсулотгача бўлган кўп поғонали кўшилган қиймат занжирларини яратиш.

Ҳўжалик муносабатлари тизимини трансформация қилиш – давлат томонидан аралашувга чек қўйиш ва эскича режа–тақсимлаш тизимидан батамом воз кечиш. Мулкый муносабатлар тизимини трансформация қилиш – янги ишлаб чиқариш қувватларини яратишга хусусий капитални жалб қилиш орқали кимё корхоналарида давлат улушини кескин камайтириш ва кимё корхоналарини хусусийлаштириш.

Рақамли трансформация – молиявий, моддий ва кадрларга оид ресурслар ҳаракатини бошқариш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни маркировкалаш, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари асосида бухгалтерия ҳисобини юритиш тизимларини жорий этиш учун соҳага замонавий дастурий таъминот тизимларини татбиқ этиш.

Илм–фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги муносабатлар трансформацияси – инновация жараёнларини ташкил этиш, замонавий технологияларни трансфер қилиш бўйича илғор хорижий тажрибалар асосида фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг янги тизимини йўлга қўйиш.

Кадрлар тайёрлаш тизимининг трансформацияси – кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш, шунингдек мавжуд ва янги барпо этиладиган ишлаб чиқариш қувватларини юқори малакали маҳаллий ва хорижий мутахассислар билан таъминлаш.

Сотиш жараёнларини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича трансформацияси жараённинг муҳим қоидалари ишлаб чиқилиб, уларнинг асосийлари куйидагилардан иборатдир:

- трансформация мураккаб жараён бўлиб, профессионал ёндашувни талаб қилади;
- ҳисоб юритиш мустақил ҳал қилинади, унинг зарурлигини ва унга ўтишни ҳисоб сиёсатида мустақил белгилайди;
- ҳисоб ва ҳисобот юритишда иқтисодий мазмуннинг шаклдан устунлиги амал қилади;
- адолатлилик принципига асосланади;
- ягона алгоритми ва кетма–кетлиги йўқ;

- хар бир ҳолатда трансформация жараёнига индивидуал ёндашилади;
- трансформациянинг методикаси ва босқичлари мустақил

белгиланади.

Молиявий ҳисобот трансформацияси – бу ҳисобот санаси ҳолати бўйича бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида тузилган ҳисобот компонентлари моддаларини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари қоидаларига мувофиқ ҳолда қайта гуруҳлаштириш, уларнинг моддаларини қайта тан олиш, қайта баҳолаш, тўғрилашлар киритиш ва қайта очиқлашлар асосида МХХСлари ҳисоботлари ахборотларининг янги тизимига ағдариш ва қайта ташкил қилиш жараёнидир.

Айтиш жоизки, давлатимиз раҳбарининг юқорида номи келтирилган қарори Янги Ўзбекистонда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини жорий қилиш ҳамда бухгалтерия соҳасидаги ислоҳотларнинг янги босқичини бошлаб берди. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш, корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий, мулкӣ ва молиявий ҳолатини, уларнинг ўтган даврлардаги молиявий натижаларини қиёсий ўрганиш орқали объектив баҳолаш орқали келгусидаги фаолиятни кенгайтириш, ташқи молиявий манбааларни излаб топиш, халқаро молиявий ташкилотлардан капитал жалб қилиш ҳамда хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув қарорлари самарадорлигини янада ошириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиши бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида. ПҚ–4611–сон, 24.02.2020 //lex.uz/search/searchtitle
2. Шешукова Т.Г., Воробьёва О.А. Методологические аспекты составления и трансформации финансовой отчетности по МСФО//журнал “Международный бухгалтерский учет”. № 1(109), 2002.
3. Ташиназаров С.Н. Молиявий ҳисоботнинг МХХС бўйича трансформацияси зарурати, моҳияти ва босқичлари//“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, 2017 йил. 1
4. www.i-ias.ru/blog/competition_page/transformacia_msfo.html. Трансформация бухгалтерской отчетности по МСФО.

ЎЗБЕКСИТОНДА КОРХОНАЛАР ВА ТАШКИЛОТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТИНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИГА ЎТИШИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛARI

Б.В. Адашамиев,
ТДИУ, катта ўқувчи

Мамакатимизда мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг қўламли ислохотлар миллий давлатчилик ва суверенитетни мустаҳкамлаш, хавфсизлик ва ҳуқуқ–тартиботни, давлатимиз чегаралари дахлсизлигини, жамиятда қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини таъминлаш учун муҳим пойдевор бўлди, халқимизнинг муносиб ҳаёт кечирishi, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт–шароитлар яратди.

Иқтисодиётда маъмурий–буйруқбозликка асосланган бошқарув тизимидан мутлақо воз кечилиб, бозор ислохотлари босқичма–босқич амалга оширилгани ва пул–кредит сиёсати пухта ўйлаб олиб борилгани макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг юқори суръатлар билан ўсишини, инфляцияни прогноз кўрсаткичлари даражасида сақлаб қолишни таъминлади ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, фермерлик ҳаракатини ривожлантириш учун кенг имкониятлар ва қулай шароитлар яратилишига хизмат қилди.

Айни вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили, бугунги кунда жаҳон бозори конъюнктураси кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда¹³¹.

Олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт–шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадида иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштиришга йўналтирилган макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ ҳўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш бўйича институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий–иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш.

¹³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони

Ҳозирги пайтда иқтисодиётнинг глобаллашув шароитида турли мамлакатларда сифатли ва аниқ, таққосланадиган ва ишончли ҳамда уйғун ахборотларни шакллантиришда ягона ёндашувни қабул қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқариш субъектлари, ташкилотлар фаолияти самарадорлиги, умуман, иқтисодиёт ривожида молиявий ҳисоботларнинг ўзига хос муҳим ўрни бор. Шу маънода президентимиз томонидан 2020 йил 24 февралда “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги қарор қабул қилиниши ва унга биноан, 18 та банддан иборат “Йўл харитаси” тасдиқлангани юртимизда ушбу йўналишда ҳам жиддий ишларга қўлаётганидан далолат берилди бу еса албатта қувонарли ҳолатдир 132.

Бундай имкониятга фақат молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини (МХХС) тан олиш ва унга мувофиқ ҳолда ҳисоботлар тузиш орқали эришиш мумкин.

Бу оқилона йўл, бинобарин, биз халқаро доирага жаҳон бозорига интилаётган эканмиз, фаолиятимиз ҳам халқаро стандартларга мос бўлиши лозим. Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунинг янги таҳририда ҳам бухгалтерия ҳисоби субъектлари белгиланган тартибда МХХСларни қўллаш мумкинлиги эътироф этилади.

МХХСларни қўллаш зарурати қуйидаги омиллар билан белгиланади:

– турли мамлакатларда инвесторлар ва акционерлар потенциал компанияларнинг бир хил тамойиллар, яъни таққосланувчанлик асосида тайёорланган молиявий ҳисоботни яхшироқ таҳлил қилиш имкониятига эга бўладилар;

– турли мамлакатларда турли фонд биржаларига уларнинг ҳар бирига ўша мамлакатнинг стандартлари асосида тузилган молиявий ҳисоботдан кўра ҳаммаси учун ягона тан олинадиган битта молиявий ҳисоботни тузиш мақсадга мувофиқдир. Натижада ҳисоботни тузиш харажатлари қисқаради ва капитални жалб қилиш имкониятлари кенгайди.

Анъанавий миллий ҳисобчилик тизимининг бутунги ҳолати хусусида фикр юритишдан олдин шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистонда бошқа давлатлардаги каби бизнес субъектларида ҳисоб хизматларининг аниқ тартиб тамойиллари шакллантирилган. Бу жараён Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонун билан тартибга солинса, кейинчалик қабул қилинган бошқа ҳужжатлар орқали миллий ҳисобчилигимиз бир мунча такомиллаштирилди. Аммо ушбу ўзгаришларга қарамадан бизнес субъектлари бошқаруви, бир томондан фаолиятни ривожлантириш ва молиялаштиришда йиғилиб қолган муаммоларни ҳал этишдаги функционалиги ўз қобигидан нарига ўта олмаганликлари билан изоҳланса, бошқа томондан сезиларли харажатлар эвазига аниқланган ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларига дахлдор маълумотлар базаси ташқи қизиқувчилар талабларига ҳам шаклан, ҳам мазмунан мос эмасди. Бу еса уларнинг эътиборидан четда қолишига асосий омил бўлиб келаётганди. Ваҳоланки, ҳар қандай бизнес аниқлик ва шаффофлик таъминланган жойда раванқ топади.

Халқаро молиявий ҳисобот деганда, МХХС ёки АҚШнинг ГААР стандартларига мувофиқ ҳолда тузилган молиявий ҳисоботга айтилади. Ушбу икки турдаги стандарт дунёдаги барча фонд биржалари учун молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш қоидаларини тартибга солади ва шу биржалар томонидан тан олинади.

МХХСлар асосида тузилган молиявий ҳисоботлар инвестицион муҳитни яхшилайти. Мамлакатга йирик компаниялар томонидан инвестицияларнинг кириб келишига имконият яратади 133.

МХХСлар бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари қўмитаси томонидан ишлаб чиқилади. Айтиш керакки, бугунги кунда иқтисодиётнинг турли соҳаларида ярим миллионга яқин корхона ва ташкилотларда ушбу хизмат тури йўлга қўйилиб, ҳисобдорлик юритиб келинмоқда. Бироқ бир хилдаги иқтисодиётнинг қонун–қоидалари асосида ишлаётган икки хил жабҳа (миллий ва халқаро) ҳисоб тизимини таққослашдаги оралиқ масофа борган сари кенгайиб кетмоқда.

Буни ўтган даврда амалга оширилган ишлар қадр қимматини эътироф қилган ҳолда, қайд этиш ўринлики, иқтисодиёт очиқланмаганлиги, эришилган натижадорлик халқаро майдонга намоён этилмаганлиги, яъни бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг амалдаги анъанавий тартибда халқаро майдонда расмий тан олинган талаблар эмас, балки кўпроқ миллий иқтисодиётнинг устуворлиги юқори қўйилганлиги билан изоҳласак тўғри бўлади.

Бугунги кунда эса муҳит тубдан ўзгарди. Ўзбекистон ташқи дунёга тўлиқ очилди. Шу маънода, эндиликда бухгалтерия ва аудит соҳаси мутахассислари олдига ҳисобдорликни янги дунё муносабатлар тизимига мос ҳолда йўлга қўйиш вазифаси юкланмоқда. Бунинг ечими эса оддий эмас. Чунки бу борада бир қатор муаммолар мавжуд. Аввало, бизнес субъектлари фаолиятининг реал натижаларини аниқлаш, уларнинг ютуқларини тан олиш, баҳолаш ва очиқлашдаги амалдаги тартиблари иқтисодий ресурсларнинг бўлгуси ҳақиқий эгалари манфаатларига мос тушмайди.

Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари қўмитаси (IASC) бутун дунёдаги бухгалтерия ҳисоби соҳаси фаолиятдаги вакиллардан иборат аъзоларни бирлаштирган, ҳукуматга оид бўлмаган халқаро бухгалтерия ҳисоби ташкилоти бўлиб, унинг асосий мақсади молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва доимий такомиллаштириб бориш ҳисобланади.

IASC бош қароргоҳи Лондон шаҳрида жойлашган. Бу халқаро ташкилотнинг кенгашига глобал ташкилот ва компанияларда, дунё банкларида катта мансабларда ишлаган юқори обрў–этибор ва малакага эга бўлган мутахассислар жалб қилинган. 1975 йилда қўмита томонидан биринчи бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти “Ҳисоб сиёсатининг очиқданиши” нашр этилди.

Маълумки, молиявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи молиявий ҳисоботнинг стандартлари асосида юритиладиган тизим сифатида тавсифланган. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари молиявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг меъёрий–ҳуқуқий асосини ташкил этади.

Бизнес субъектлари даромад ва харажатларининг аниқ ўлчанган қийматлари потенциал қизиқувчилар манфаатларига мос тушмайди. Бундай фойданинг аниқлиги, нақдлиги ва сифатини таъминлаш назарда тутилмоқда.

Бизда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва ҳисоботни тузиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишда ташқи назоратга устуник берилган. Одатда назоратни ички турига кўпроқ аҳамият қаратиш талаб этилади. Чунки ички назорат тўғри ва самарали ташкил этилса, ташқи назоратга зарурат қолмаслиги халқаро стандартларнинг энг муҳим шarti ҳисобланади.

Халқаро стандартлар расмий эълон қилинадиган ҳисоботларда бизнес, бошқарув ва фаолият натижадорлигини объектив ҳамда реал акс эттиришга, бизнеснинг давомийлиги, ривожланиш ва тараққиётнинг муҳим тенденцияларини аниқ кура билишга имкон беради. Бу эса жалб қилинадиган ташқи инвестициялар ҳажмини оширишга, халқаро алоқалар мустаҳкамланишига, салоҳиятли харидорлар гуруҳи шаклланишига, умуман, халқаро доирада нуфуз ошишига замин яратади. МҲХСлар ўзларининг ўта мувофиқлиги билан ажралиб туради. Халқаро стандартлар ушбу соҳа бўйича энг асосий ва умумий йўналишларни белгилайди. МҲХСларни ишлаб чиқишга бундай ёндашиш уларнинг турли мамлакатларда қўлланилиш имкониятини оширади ва миллий ҳисоб стандартларининг халқаро стандартларга мувофиқлигини оширади.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш, корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий, мулкӣ ва молиявий ҳолатини, уларнинг ўтган даврлардаги молиявий натижаларини қиёсий ўрганиш ва объектив баҳолаш орқали келгусидаги фаолиятини кенгайтириш, ташқи молиявий манбаларини излаб топиш, халқаро молиявий институтлардан капитал жалб қилиш имконини беради. Шунинг таъкидлаш лозимки, ҳозирги пайтда нашр қилинган МҲХСлар бир-бирига боғлиқдир ва биргаликда ягона тизимни ташкил этади. Шундай қилиб, битта стандартнинг қўлланилиши шу узлуксиз тизимнинг бошқа қисимларини қўллашни талаб қилади, яъни битта стандартни бошқа стандартлардан ажратиб олган ҳолда қўллаш мумкин бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасида МҲХСларга ўтишда ўзига хос ва миллий иқтисодиётимизга мос йўл танлади. Бу халқаро стандартларга мувофиқ келадиган бухгалтерия ҳисоби бўйича миллий стандартларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш йўли бўлади.

Мазкур ислоҳатлар, биринчи навбатда, йирик бизнес субъектларининг МҲХСга ўтишларига қаритилган “Йўл харитаси” бўлиб, анъанавий тарзда амалга оширилиб келинган ҳисоб тизими тубдан қайта кўриб чиқилишини назарда тутади. Хусусан ушбу “Йўл харитаси” да мамлакатимизда фаолият юритаётган акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар 2021 йил 1 январдан бошлаб, МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этишлари, 2021 йил якунидан бошлаб, молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тайёрлашлари белгилаб қўйилди.

Бундан ташқари қарорда 2021 йил якунига қадар бухгалтерларини халқаро сертификатлаш доирасида МҲХС бўйича молиявий ҳисобот фанини муваффақиятли тоштирилганлиги тўғрисида ҳужжатга ёҳуд СРА–Сертификатланган халқаро профессионал бухгалтер, АССА–Буюк Британиянинг малакали бухгалтерлар уюшмаси, СРА–Тармоқ орқали ўзаро

фойдали ҳамкорлик дастури ва DipIFR–Халқаро молиявий ҳисобот бўйича диплом каби сертификатлардан бирига эга бўлган камида уч нафар бухгалтерия хизмати ходими билан таъминлашлари лозимлиги алоҳида қайд этилган.

Қарорда аккредитациядан ўтган ўқув марказлари орқали ва соҳага оид ОТМ ўқув дастурлари асосида кадрларни тайёрлаш масаласи юзасидан аниқ топшириқлар белгиланганлигини ҳам кўриш мумкин.

Албатта, ўзларининг молиявий ҳисоботларини МХХСга мувофиқ тайёрлайдиган бизнес субъектлари бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бўйича молиявий ҳисобот тақдим қилишдан озод этиладилар.

2021 йилдан бошлаб аккредитациядан ўтган ўқув марказлари лицензияланадиган фаолият турларини амалга ошириш бўйича қонунчиликда назарда тутилган талабларга риоя қилиш шarti билан, тегишли лицензия олмасдан МХХС ҳамда АХС бўйича ўқитиш ва малака ошириш юзасидан лицензияланган фаолият турларини амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар.

Кадрлар тайёрлаш борасида яна бир муҳим жиҳатга тўғри ёндашилган. У ҳам бўлса, халқаро бухгалтер сертификатига эга бўлган талабгорларни олий таълим муассасалари магистратурасининг Бухгалтерия ҳисоби ва Аудит мутахассисликларига кириш имтиҳонларини топширмасдан тўлов–контракат асосида кириш ҳуқуқининг берилганлигидир. Бу кадрлар тайёрлашнинг узвийлигини таъминлайди.

Хулоса сифатида айтганда, қарорнинг кенг қўламли ва сифатли ижросини таъминлашда кадрлар масаласи асосий масала ҳисобланади. Шундай экан, бизнес субъектларининг халқаро бизнес тиллашувида ўз номидан ахборотлар оқимини барча учун тушунарли ҳамда аниқ шакларда очиб беришга қодир бўлган бухгалтерия ҳисоби аудит соҳасининг профессионал маҳоратли, шахсий тажрибалар ва интуицияларда алданмайдиган кадрларни тайёрлаш устувор вазифамиз бўлмоғи керак.

Юқорида билдирилган таклиф ва хулосаларда келтирилган ишларнинг амалга оширилиши мамлакатимизда молиявий ҳисобот халқаро стандартларига мувофиқлаштиришга хизмат қилади деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўyxати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–4947–сонли Фармони*
2. *Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни, 10–модда. // Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й, 9–сон, 142–модда.*
3. *Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари тўплами. – Т.: “NORMA”, 2011.*
4. *Международные стандарты финансовой отчётности: Изданный на русском языке. – М.: “АСКЕРИ–АССА”, 2016.*

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Г.М. Рахимова,

ТДИУ, катта ўқитувчи

Ҳар бир асосий восита бундай босқичлардан камида учтасини ўз ичига олган: сотиб олиш, амортизация, қайта баҳолаш, эскириш (қадрсизланиш) ва чиқиб кетиш ҳаётий даврига эга.

1–расм. Асосий воситаларнинг БХХС асосида ҳисоб даври

Бугунги кунда Ўзбекистон ҳисоб амалиётида асосий воситаларнинг самарадорлигини баҳолашда, давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонлари мавжуд. Бундай мезонлар Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги 207–сонли қарорида ўз аксини топган¹³⁴. Мазкур қарорда, 36–иловасининг 9, 10–бандларида қўйидагилар келтирилган (1–жадвал).

Демак, мамлакатимизда фаолиятини юритаётган давлат улуши мавжуд акционерлик жамиятларида мазкур қарор асосида асосий воситалар самарадорлиги баҳоланади.

Бухгалтерия ҳисобининг дастлабки муаллифлари активларни баҳолаш масаласи билан боғлиқ эмас эди; қачон бу ҳақда ёзсалар, хусусан, фойдани аниқлаш учун сотилган актив қийматини унинг сотиб олиш баҳосида ўлчаганлар¹³⁵ [17–б.].

134 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги 207 сонли “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги қарори 36-илова.

135 Schmalenbach, E., *Dynamische Bilanz*, 13th ed., Westdeutscher Verlag, Köln/Opladen 1962.

Асосий воситалар самарадорлигини ҳисоблаш

Кўрсаткич	Ҳисоблаш формуласи	Тавсия этилган ёки минимум меъёр	Тавсиф
9. Асосий воситалар эскириш коэффициенти	$K_{эск} = Э / БҚ,$ <p>бу ерда: Э – асосий воситаларнинг эскириши – 011 сатр 1–шакл “Бухгалтерия баланси”; БҚ – асосий воситаларнинг бошланғич қиймати – 010 сатр 1–шакл “Бухгалтерия баланси”.</p>	Агар кўриб чиқилаётган давр охирида асосий воситаларнинг амортизация даражаси 0.5 қийматидан ортиқ бўлса, ташкилот асосий воситаларнинг сезиларли эскириши билан тавсифланади	асосий воситалар амортизацияси (эскириши) нинг давр учун улушини тавсифлайди ва асосий воситалар амортизацияси суммасининг асл таннархига нисбати сифатида аниқланади
10. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти	$Кн = Ан / Акос,$ <p>бу ерда: Ан — давр учун олинган асосий воситаларнинг баланс қиймати (101–сатр, 2–устун статистик ҳисобот шакли 2–молия “Асосий воситалар ва бошқа номолиявий активларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисида ҳисобот”); Акос – барча асосий воситаларнинг давр охиридаги баланс қиймати (101–сатр, 9–устун статистик ҳисобот шакли 2–молия “Асосий восита ва бошқа номолиявий активларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисида” ҳисобот</p>	Меъёр йўқ. Коэффициент ҳисобот даври охиридаги мавжуд асосий воситаларнинг қанча қисми янги асосий воситалар эканлигини кўрсатади	Давр мобайнида олинган асосий воситалар қиймати ва асосий воситалар қиймати нисбатини кўрсатади

Асосий воситаларни турли хил ҳисобга олиш зарурат саноат инқилоби (XVIII аср) билан, капитал–интенсив тармоқларнинг ўсиши ва узоқ мuddатли активлардан фойдаланиш натижасида пайдо бўлган¹³⁷ [132–6].

Маълумотларига кўра, бешта усул қўлланилган:

136 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги 207 сонли “Даваат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги қарори 36-илова 9.10-банди.

137 Edwards, J. R., *A History of Financial Accounting*, Routledge, London / New York 1989.

- 1) активни сотиш ёки йўқ қилишдан олдин сотиб олиш қиймати бўйича ўтказилган тарихий харажат;
- 2) соф баланс усули, бунда боғлиқ харажатлар қиймати плюс бирмунча боғлиқ даромад;
- 3) жорий қийматни даврий баҳолашни назарда тутувчи қайта баҳолаш;
- 4) жорий харажатлар, яъни асосий маблағларни капиталлаштирмай, балки сарф–харажатларга киритиш;
- 5) амортизацияни камайтириш қиймати.

Амортизация молиявий категория сифатида дастлабки эслатмалар XVI ва XVII асрлардаги бухгалтерия адабиётларида учрайди, аммо асл қийматни тақсимлаш сифатида “замонавий” амортизация тушунчаси фақат XVIII –асрдан маълум ва ўша даврга қадар фақат ноёб мисолларда маълумдир¹³⁸ Амортизация XIX асрда кенг тарқалган, аммо у Мулк, машиналар ва асбоб– ускуналарни ҳисобга олишнинг универсал усулидан узоқ эди. Германияда 1931 йилда илк бор корхоналар тўғрисидаги қонун қабул қилиниши билан меъёрлаштирилади. Ўша пайтда амортизация Мулк, машиналар ва асбоб– ускуналарни даврий ҳисобга олиш учун рухсат этилган ягона усул бўлган. Амортизация ўтказиш суммасидан чиқариб ташланиши ёки харажатларни тузатиш ҳисобварағида акс эттириш мумкин эди. Замоновий ҳисоб тизимининг такомиллашув даври мобайнида турли хил амортизация ҳисоблаш усуллари вужудга келган. Иқтисодчи олимлар баҳолаш ва амортизация усуллари борасида турли хил изланишлар олиб борганлар. Мамлакатимиз иқтисодчи олими Б.А.Хасанов амортизациянинг етти хил усулини ўрганиб, татбиқ қилган¹³⁹:

- тўғри чизиқли усул;
- йиллар йиғиндиси сони усули;
- камайиб борувчи қолдиқ усули;
- қолдиқ тўғри чизиқли усулга ўтиш усули;
- фоизларни кирим қилиш усуллари: қайтариш фонди усули, аннуитет усули;
- фойдаланиш усуллари: машина соат усули, ишлаб чиқариш бирлиги усули;
- эскириш усули.

Хорижий мамлакатлар тажрибасида молиявий ҳисоб ва ҳисобот мақсадларида амортизацияланувчи активлар қийматини ҳисобот даврларига

138 Edwards, J. R., *A History of Financial Accounting*, Routledge, London / New York 1989.

139 Хасанов Б.А., С.Цой. Как «самортизировать инфляцию» (особенности учета амортизации внеоборотных активов) (илмий мақола). – Т.: Экономический вестник Узбекистана, 2000, №8.

тақсимлашнинг умумқабул қилинган бир қанча усуллари қўлланилади. Амортизация усулларида фойдаланиш тартиби мамлакатимиз миллий стандартида ҳам ўз ўрнини топди. Бу усулларга қуйидагилар киради:

1. Амортизацияни бир маромли ёки тўғри чизиқли ҳисоблаш усули.
2. Амортизацияни бажарилган ишлар ҳажмига тенг равишда ҳисоблаш усули ёки ишлаб чиқариш ҳисоблаш усули.
3. Интенсив тезлаштирилган амортизация усуллари:
 - а) икки баробар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули;
 - б) йиллар йигиндиси усули ёки кумулятив усул.

Амортизациянинг (1) чи тўғри чизиқли усулида операцион активларнинг қиймати унинг фойдали хизмат қилиш йилларига бир текисда тақсимланади. (2) чиси ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги ёки бажарилган ишлар ҳажмига мувофиқ равишда активлар қийматини тақсимлаш усулидир.

Бу усулга мувофиқ, амортизация суммаси ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ бўлади, яъни бошқа даврларга нисбатан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилган ҳисобот даврларида амортизация суммаси ҳам пропорционал равишда кўпаяди. Тезлаштирилган усуллар активлар таннархининг катта қисмини унинг дастлабки фойдаланиш йилларига тақсимлашга асосланади.

Либби Роберт, Либби Патрисия А., Ходж Франк ва бошқалар тезлаштирилган амортизация усулларни қўллашнинг иккита сабабини кўрсатадилар¹⁴⁰ [416–бет]:

1. Амортизацияланувчи активлар фойдали хизмат қилишининг дастлабки йилларида кейинги йилларга нисбатан кўпроқ даромад келтиради, чунки у дастлабки йилларда юқори самара билан ишлайди.

2. Активлардан фойдаланишнинг кейинги йилларида таъмир харажатлари юксалади, амортизация харажатлари эса камаяди. Шундай қилиб, активлардан фойдаланиш билан боғлиқ жами харажатлар амортизация харажатлари камайиши ва таъмир харажатлари юксалиши билан қопланади ва нисбатан текис ҳолатда туради. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М. Ф. бу иккита сабабга қўшимча равишда учинчи сабабни ҳам киритади¹⁴¹ [372–б.].

3. Юқори технология активлари тез эскириш субъекти ҳисобланади (мисол учун, компьютерлар).

5–сон БҲМСда асосий воситалардан интенсив фойдаланилганда ва илмий техника прогрессининг катта таъсири бўлган ҳолларда асосий воситаларнинг

140 Либби Роберт, Либби Патрисия А., Ходж Франк. Финансовый учет. 2016. 864 б.

141 Хендриксен Э.С., Ван Бреда М. Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ. /Под ред. Я.В. Соколова.- М.: Финансы и статистика, 1997. –576 с.

эскириши тезлаштирилган амортизация усуллари орқали ифодаланишини таъкидлайди. Лекин юқоридаги олимларнинг фикрига асослансак, тезлаштирилган усулни қўллашга олиб келувчи сабабларни фақат интенсив фойдаланиш ва фан–техника тараққиёти омиллари билангина чегаралаш мақсадга мувофиқ бўлмайди, деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги 207 сонли “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги қарори 3б–илова.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги 207 сонли “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги қарори 3б–илова 9.10–банди. Либби Роберт, Либби Патрисиа А., Ходж Франк. Финансовый учет. 2016. 864 б.
3. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М. Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ. /Под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1997. –576 с.
4. Schmalenbach, E., *Dynamische Bilanz*, 13th ed., Westdeutscher Verlag, Köln/Opladen 1962.
5. Edwards, J. R., *A History of Financial Accounting*, Routledge, London / New York 1989.
6. Либби Роберт, Либби Патрисиа А., Ходж Франк. Финансовый учет. 2016. 864 б.
7. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М. Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ. /Под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1997. –576 с.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИГА ЎТИШ ШАРОИТИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА БУХГАЛТЕРЛАР ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛАШТИРИШ

М.Ш. Ахмедов,
НМТИ, катта ўқитувчи.

Ҳозирда бутун дунёда фан-техника тараққиёти жадал ривожланиб бормоқда. Хусусан Ўзбекистон Республикасида ҳам бу борада ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш тармоқлари кенгайиб бормоқда. Бу соҳалар қанчалик кенгайгани сари малакали бухгалтерларга бўлган талаб ошиб боради. Айниқса кадрларга бўлган эhtiёж молиявий ҳисоб тизимининг миллий стандартидан халқаро стандартга ўтилганда яққол кўзга ташланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4611-сонли қарори қабул қилинди, унда, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини ва мазкур соҳада кадрларни тайёрлашнинг замонавий усулларини босқичма-босқич жорий этиш кўзда тутилган.

Жумладан, ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан эълон қилинадиган молиявий ҳисоботлар сифати халқаро тамойилларга мувофиқлиги назоратини ўтказиш бирга қуйидаги устувор вазифаларни амалга оширишга йўналтирилган:

- МҲХСни жорий этиш жараёнини тизимлаштириш ва унинг натижадорлигини ошириш;
- Кадрларни тайёрлаш ва олий таълимнинг бухгалтерия ҳисоби ва аудит таълим йўналишлари сифатини ошириш тизимини такомиллаштириш;
- МҲХС бўйича бухгалтерларни халқаро сертификатлаш доирасида мутахассисларни ўқитишни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

Инсоният ҳамжамиятида жадал кечаётган ўзгаришлар ва тараққиёт жараёни, барча соҳалар, шу жумладан, бухгалтерия соҳасида ҳам туб ислохотларнинг янги босқичи бошланганлигини англатади.

У ҳам бўлса, миллий ҳисобчиликнинг анъанавий тизимдан босқичма-босқич воз кечиш, мазмунан туб янги молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг зарурлиги хорижий инвесторларни зарур ахборот билан таъминлаш ва халқаро бозорларга кириш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш ҳаётий зарурат эканлиги билан изоҳланади.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорининг қуйидаги муҳим жиҳатларига аҳамият қаратиш лозим:

Биринчиси, бу – Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишни жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни зарур ахборот муҳити билан таъминлаш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятларини кенгайтириш масаласи;

Иккинчиси, бу–ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизимини такомиллаштириш масаласидир.

2021–2022 ўқув йилидан бошлаб тажриба–синов олий таълим муассасаларида бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича фанлар фақат халқаро сертификатлаш доирасида

“Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича молиявий ҳисобот” ёки “АХС бўйича аудит” фанини муваффақиятли топширганлиги тўғрисида ҳужжатга ёхуд халқаро бухгалтер сертификатига эга бўлган ўқитувчилар томонидан ўқитилиши ва халқаро бухгалтер сертификатига эга бўлган талабгорлар олий таълим муассасалари магистратурасининг “Бухгалтерия ҳисоби” ва “Аудит” мутахассисликларига кириш имтиҳонларини топширмасдан тўлов–контракт асосида кириш ҳуқуқига эга бўлиши бу ҳуқуматимиз томонидан таълимга берилётган эътибордандир.

Халқаро ҳисоб сиёсатига мос кадрларни тайёрлаш тизимини босқичли йўлга қўйиш лозим. Бунинг учун бухгалтерлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш юзасидан таълим жараёнида дастлаб бир қатор ўзгаришларни амалга ошириш даркор.

Биринчидан – дарс машғулоти олиб бориладиган аудиторияларни махсуллаштириш, яъни хонани бухгалтерияга оид назарий ва амалий фанлар билан жиҳозлаш. Бу талабани кўз хотираси орқали қабул қилишини оширади.

Иккинчидан – амалий машғулотларни олиб бориладиган аудиторияларни икки қисмга бўлиб, бир қисмини бухгалтерия ўтказмалари бўйича ишлаш учун, бир қисмини замонавий компьютерларда бухгалтерия дастурлари билан ишлаш учун ажратиш лозим.

Учинчидан – замонавий компьютерларга 1С, Uzasbo, 1UZ дастурларини ўрнатиш, ва талабаларга бу дастурларни тизимли равишда ўргатиб бориш. Худларга тегишли молия органлари билан ўзаро келишган ҳолда талабалар таълимини ташкил этиш учун алоҳида uzasboга ўрганувчи сифатида боғлаш, ҳар бир талабага логин парол бериш ва тегишли ўқув дастури асосида иш олиб бориш лозим. 1С ва 1UZ дастурлари ўрнатилиб хўжалик ҳисобини тўлиқ амалий ўргатиш тизимини янада ислоҳ қилиш. Шу тарзда талабага тизимли амалий ўқитув йўлга қўйилса, талаба 3 босқичга ўтганда тайёр кадрга айланади.

Молиявий ҳисобни халқаро стандартлари тўлиқ жорий этилгунга қадар таълимдаги талабаларни ҳам тайёр кадр ҳолатига келтириш зарур. Бунинг учун талаба 3 курсга ўтиши билан кичик бизнес корхоналари, савдо шахобчалари, кичик хизмат кўрсатиш объектлари билан ҳамкорликни ташкил этган ҳолда ҳар бир талабага биттадан ташкилот бухгалтериясини юритиш топширилиши лозим. Шунда талаба ўқишни битириб тайёр кадр сифатида ишлаш малакасига эга бўлади. Бу эса тайёр кадрга бўлган эҳтиёжни қондиради.

Провардида корхона ва ташкилотлар бухгалтерия тизимидаги камчиликлар бартараф этилади, ёш кадрларга бўлган талаб қондирилади, халқаро стандартни тезроқ амалиётга жорий этишга туртки бўлади.

THE ADVANTAGE OF INTERNATIONAL STANDARDIZATION AND INTEGRATION IN CONTROL AND AUDIT IN THE PUBLIC SECTOR

R. A. Mannapova,
TFI, Senior lecturer

The development of international integration in the field of financial control and audit provides as its most important task to increase the efficiency of public financial resources management by providing the society with objective information about the work of public institutions. In modern conditions, world practice, the main priorities of audit in the public sector are determined by the assessment of the legal justification and correctness of the use of budget funds and the maintenance of accounting accounts, the assessment of the effectiveness and savings in spending public funds. All this necessitates the introduction of international accounting and reporting standards for the public sector, the quality and reliability of information reflecting accounting and reporting, the most complete accounting of financial transactions that create conditions for analyzing the dynamics and level of budgetary debt, tax benefits, and evaluating the effectiveness of budget services provided.

One of the urgent problems of improving accounting in Uzbekistan is bringing the accounting system in the public (budgetary) sector in line with the requirements of international financial reporting standards. IFRS is an important part of accounting, the use of uniform forms of which would help to understand not only people working in the field of budget and accounting, but also a wider range of users, including taxpayers, legislators, lenders, suppliers, media representatives and workers ...

The preparation of financial statements in accordance with IFRS should be aimed not only at providing information to users for making decisions, but also at ensuring that the institution is accountable for the resources entrusted to it.

International standards in general and IFRS of the public sector in particular do not contain any mention of accounting, since they are focused on the result of the work of accounting services, and not on the methods of accounting for the formation of these indicators. In this regard, IFRS does not use the correspondence of accounts, but the names of the reporting elements (assets, liabilities, capital, income, expenses, depreciation, etc.)

The main task of improving the budgetary process is to bring the principles and requirements of accounting and reporting in the budgetary sphere in line with the conditions of activity in a market economy. The main instrument should be IFRS. They ensure the comparability of accounting information between institutions and are a condition for the availability of accounting information for external users.

The transition to IFRS is a rather complicated and lengthy process, during which application problems may arise, such as a lack of information, the complexity of the texts of the standards. Moreover, both the original texts of the standards and the translated ones are difficult to understand, due to their direct translation without clarification of concepts that are new for domestic specialists. It is certainly impossible to switch to IFRS overnight. Whether their full application is possible and necessary, or

their partial application is possible. Until now, this issue is controversial, and is it really necessary to use them in the public sector.

It is generally recognized that the authorities are accountable for all financial resources they control, commitments made and the results of managing these resources and commitments, including financial resources of state-owned enterprises and extra-budgetary funds of budgetary organizations.

They are accountable to taxpayers, creditors, legislatures, and other users of financial information. All this obliges them to include in the financial statements analytical indicators characterizing financial indicators in the field of public administration. [1–3].

As you know, financial statements reflect the financial position and results of financial activities of government organizations. In particular, the annual report of a budgetary organization should characterize the performance of the state functions assigned to it – the supply of ordered public services, as well as the results of its financial and economic activities. Financial performance information is intended to show the results of public financial management. An important role is played by the assessment of the achievement of goals and objectives that guide the authorities in the distribution and use of financial resources, including budget funds. If such information is available, the qualitative and quantitative indicators of budget services can be compared with the dynamics of financing of the corresponding areas. [6, p.133].

According to international legal and regulatory principles, the reliability of the financial statements of public organizations should be subject to an independent and reputable auditor who is not directly or indirectly associated with the authorities. Auditing standards are the main focus of the budget control guidelines. Modern auditing standards are aimed at ensuring the unification of audit procedures, increasing confidence in the audit results. In addition, the standards define the most important audit methods that help improve the quality of audit activities.

The peculiarities of audit engagements in the public sector are that the appointed auditor must take into account the specifics of the requirements of the relevant regulations, instructions from ministries and departments, decrees and directives affecting the activities of a public institution. At the same time, auditing standards should be applied by all professionals who assume responsibilities for performing audit engagements. A professional auditor may be required to report on the reliability and appropriateness of a public sector entity's performance, such as the level of productivity, quality and volume of services offered.

He may also be required to provide the following conclusions:

- compliance with the legal and other regulatory requirements of the relevant authorities;
- on the adequacy of accounting and control systems;
- about the economy, efficiency and effectiveness of programs, projects and various activities.

In engaging in public sector engagements, the professional auditor forms an opinion on the financial statement or compliance with reporting assertions or directly prepares a report on the assessment of specific transactions. He may be required to report not only on the reliability of financial statements, but also on the performance indicators for the implementation of a particular state program.

The main provisions of international auditing standards in their application to the public sector allow us to conclude that, in general, the general requirements of professional standards may be quite applicable to the public audit system. At the same time, the priority is those provisions that should be spelled out in more detail at the national level requirements for the audit of financial statements and performance audit. This is especially true for such provisions as the participation of public and private auditors in the governmental audit process; expansion of requirements in the field of the volume and range of audited information, presentation and publicity of the results.

A comprehensive analysis of international requirements in the field of methodology and standards of public audit as a modern progressive form of public financial control allows identifying such priorities in the implementation of international financial reporting and public sector accounting standards as opportunities to achieve a high-quality level of control. National auditing standards do not contain sections related to the public sector, so when checking, for example, executive bodies have to develop additional methodological documents and requirements, which often contradict the provisions of the adopted standards and their international analogues. This causes an urgent need for scientifically grounded and legislative formation of standards for the control of state funds and property and giving them the status of national standards. In such standards on government audit, it is necessary to consolidate common terminological and methodological approaches that should be applied by all subjects of relations within the public sector. In this case, the corresponding sections of international auditing standards can be taken as a basis, taking into account national characteristics and applied interpretations.

In this respect, the international experience in the field of the so-called executive control is interesting. Basically, it is implemented through specialized financial executive bodies that exercise certain control powers at various stages of the budget process when planning, executing or approving a report on budget execution. At the planning stage, these are the ministry of finance or administrative and budgetary departments, line ministries and departments. From the experience of the development of the control system in Sweden, it is clear that up to 2006, there existed only the leading executive control body – the state audit service, that is, control was concentrated at the executive level. The system of state financial control bodies in Russia is complex, numerous and not typical for most countries. [5, p.131].

The organization of the system of executive control within the US departments shows that in each of them there is a Chief Inspector who performs the functions of the chief controller and representative of the state. He constantly monitors the activities of the department, evaluates the current decisions made, forms opinions and endorses annual reports. This ensures state control, independent of the department, and since it is of a current nature, it is quite effective. In countries with a federal structure, the system of state financial control is built similarly to the federal level. Follow-up control functions are often combined with up-front control within regional administrative and budget offices or executive control within the regional treasury. Various schemes of interaction between the National Accounts Chamber and similar regional bodies are used – from fairly strict guidance to general methodological cooperation. However, at the local level there are no special bodies of state financial control, and private auditors are involved in such control. The main function of state financial control is recognized by law to audit accounts; authorization of the allocation of funds.

So, in the UK recognized: approval of financial statements; case management control; assessment of the effectiveness of the use of public funds. In France, the National Audit Office has been given certain law enforcement functions and the right to impose punishments, to issue a court decision, for this, the Attorney General is included in the board of the Audit Chamber. In Sweden, the priority is to assist in establishing an optimal financial management system for a public organization. Sweden and the UK use joint audits with public and private auditors. In foreign practice, mixed forms of state control are allowed.

In France, there are regional control institutions, the presidents of which are also members of the National Audit Office. The regional chambers meet under the chairmanship of the President of the National Audit Office and define their tasks for conducting thematic audits. In Austria, the regulation for individual federal states differs. Some control bodies are integrated into the regional management system. Other institutions are organized as audit chambers or control committees, have more autonomy and are subordinate to the state parliament. The control measures are approved together with the Chamber of Auditors of the Federation, which reports to the parliaments of the Federation and Länder. [4, p.246]

The main priority is the transition of the system of state financial control to the form of state audit. This process takes place all over the world and is a general direction of development of the methodology of control activities in the field of public finance. [7–8].

Currently, in Uzbekistan, as part of the implementation of projects to introduce the digital economy, a system of electronic invoices is being actively introduced. This event is very important and one of the main areas of the digital economy. The experience gained in using electronic document management since 2018 in the field of entrepreneurship shows the existing advantages of using this system. Saving time, labor and material resources associated with the delivery of primary documentation. A significant advantage to this is the ability to store primary documentation in electronic format in databases, which makes it possible to find the necessary primary document at any time. In addition to all this, on the basis of the electronic invoice system, the formation of relevant tax reports (calculations for VAT and Turnover Tax) has been greatly simplified. All these benefits can be enjoyed by organizations operating on a commercial basis.

Today in budgetary organizations, a system of incoming electronic invoices is being developed and is already being actively used, which works to "receive" goods, works and services, since basically, in essence, budgetary organizations have the character of an "end consumer". You might think that this function is irrelevant, since budgetary organizations do not create goods, works and services for sale to the end consumer, accordingly they do not pay taxes on turnover, profits, and you can do without the function of outgoing electronic invoices in the public sector. But let's take a deeper look. Today in the public sector there are enough areas that provide services. For example, paid medical services, which can be paid for both by individuals and by commercial legal entities that incur the costs of treating their employees, or who carry out routine medical examinations of employees. It is necessary to note the sphere of education, which provides services of paid—contractual education, which can also be paid for by both individuals and commercial legal entities.

Accordingly, the issue of the functioning of the system of outgoing invoices in the budget sector is quite relevant today. Also, a significant gap today in the budget sector, despite the fact that it is provided with a very high-quality software product for the accounting of UzASBO, is the lack of electronic exchange of invoices (invoices) for the receipt and transfer of inventory within the budget sector itself, i.e. between budgetary organizations of various levels. This function in the UzASBO software package would allow monitoring the acquisition, movement and write-off of goods and materials in the public sector, and as a result, eliminate the corruption component in the production of public procurement. This development of control is due to the active operation of the modern mechanism for financing expenditures from budgets, the process of its unification and optimization. This improvement is facilitated by international accounting and reporting standards, including those related to the public sector. The process of transferring, through international standards, the best practices in budget technologies, which makes it possible to effectively carry out public expenditures, have more complete information on the results of the implementation of government programs, and assess the reliability of information provided by participants in the budget process, is becoming more and more priority.

References

1. Budget Code (BC) of the Republic of Uzbekistan. December 26, 2013 №360.
2. The Law of the Republic of Uzbekistan "On Accounting" in the new edition of April 13, 2016 No. 404.
3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 No. UP-4947 "On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan."
4. Christensen M, Parker L. *Using Ideas to Advance Professions: Public Sector Accrual Accounting II Financial Accountability and Management*. 2010. Vol. 26. No. 3. P. 246–266.
5. Львова Д. Роль бюджетного учета в преобразовании сектора государственного управления: итоги последней реформы. – М., 2013. – С. 131.
6. Эргашева Ш.Т. Бухгалтерский учет. – Т.:Иктисод–Молия. 2010. –502 с.
7. Ergasheva Shakhlo Turgunovna, Shermatov Behzod Xalimkul o'g'li, Kucharov Abror Sabirjanovich. *The Importance of The Improvement And Convergence of IAS/IFRS to the National Accounting System of Uzbekistan //International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277–3878, Volume–8 Issue–2S4, July 2019. P. 731.*
8. Эргашева Ш.Т. Современные информационные технологии в национальных традициях бюджетного учета. современные информационные технологии: проблемы и перспективы развития Екатеринбург, 25.04.2017 г.

БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА КАЛЬКУЛЯЦИЯ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

***О. О.Собиров,
НМТИ, ассистент.***

Хўжалик юритувчи субъектда бошқарув ҳисобини ташкил қилиш ва юритишда ўзининг ижобий ечимини кутаётган бир қатор муҳим масалалар мавжуд. Эътироф этиш керакки, ана шу муҳим, яъни ўзининг ижобий ечимини кутаётган долзарб масалалар қаторига бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш, хизмат) бирлиги таннархини аниқлашдаги муҳим омил бўлган – амалдаги калькуляция тизимидаги муаммоларни ҳам киритиш керак.

Калькуляция тизimini такомиллаштиришда қуйидаги омиллар албатта, ҳисобга олинishi керак: жаҳон бозор иқтисодиётининг ривожланиш аънавалари; калькуляция тизими ривожига таъсир қилувчи омиллар нуқтаи–назаридан мамлакатда бозор иқтисодиёти ривожланиши истиқболлари; бухгалтерия ҳисобининг энг янги ютуқлари; бошқарувнинг энг янги назариялари; ахборот тизимлари ривожланиши аънавалари. Бизнесни юритиш мақсадларига мувофиқлик нуқтаи–назаридан калькуляция тизимларининг истиқболлари бир неча ўлчамларда очиб борилади: вақт (ўтган давр ва келгуси давр); бошқарув қарорлари даражаси нуқтаи–назаридан (тезкор, тактик, стратегик). Хўжалик юритувчи субъектнинг рақобат афзалликлари нуқтаи–назаридан – фарқланиш стратегиясини, харажатларда лидерлик (биринчилик) стратегиясини; зарурий вақт ва сифат ўлчамларини қўллаб–қувватлаш соҳасида истиқболлар очилади.

Тадқиқот йўналишида олиб борилган ўрганишлар натижалари, яъни калькуляциянинг аънавий тизимлари таҳлили уларнинг келгусида ривожлантириш истиқболларини кўрсатиб берди. Калькуляциянинг муҳим омили – норматив (меъёрий) ҳисобни такомиллаштиришдир.

Норматив ҳисобнинг келгусидаги ривожланиши бошқарув ҳисобининг ҳам бизнесни, ҳам хўжалик юритувчи субъект бўлинмаларини бошқариш борасидаги асосий вазифаси (функцияси) самарадорлигини ошириш учун зарур. Хўжалик юритувчи субъектлар амалиётидаги норматив ҳисобнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш натижасида иккита асосий хулосага келинди:

1. Норматив ҳисоб тизимидаги фақат маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ҳисоблашдан воз кечиш лозим;

2. Махсулотлар билан бир қаторда бизнес жараёнларини ва унинг таркибий элементлари (жараёнлар ва ишлар)ни ҳам норматив ҳисоб объектлари сафига киритиш, мақсадга мувофиқдир.

Ана шу тадбирлар самарадорлигини яна, қўшимча тарзда қуйидагилар ҳисобидан ошириш мумкин: АВС усули билан интеграциялашув (уйғунлашув); омилар кесимида харажатлар моддалари ёки элементлари бўйича счётлардаги четлашишлар ҳисобини ташкил этиш.

Четлашишлар бўйича ҳисобни ташкил этишнинг иккита асосий моделларини ажратиш кўрсатиш лозим. Биринчиси «стандарт–костс» учун хос бўлиб, белгиланган ҳисобот даври якунида четлашишларни ҳисоблашни ва кейинги таҳлилини назарда тутати. Четлашишлар истеъмол қилинган ресурслар ва омилар кесимида махсус субсчётларда ҳисобга олинади; улар одатада, декапиталлаштирилади ва махсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайди.

Иккинчи модель миллий норматив ҳисобига хос бўлиб, у жорий ҳисоб тизимида оғишларни келтириб чиқарувчи сабабларни тақсимлаш билан бирга, меъёрлар бўйича харажатлар ва меъёрлар бўйича оғишни ажаратиш асосига қурилган. Четлашишлар белгиланган топшириқ асосида бирламчи ҳужжатларда расмийлаштирилади; декапитализация қилинмайди ва махсулотнинг ҳақиқий таннархига киритилади.

Норматив ҳисоб ва «стандарт–костс» асосида меъёрий (режа, стандарт) харажатлар ётади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига қўланганда режадаги, стандарт ва меъёрий харажатлар концепцияси бир–бирига яқин тушунчадир. Шундай бўлсада, уларнинг нисбатини муҳокама этиш талаб этилади. «Стандарт–костс» тизими кўп жиҳатдан нафақат буюртма ва ўзгартириш услубларидан, балки меъёрий ҳисобдан ҳам фарқ қилиши маълум. «Стандарт–костс» тизими ва норматив ҳисобнинг келиб чиқиши бир манбага бориб тақалади.

Шундай қилиб, вазифаларнинг ўхшашлигига қарамасдан, меъёрий ҳисоб ва «стандарт–костс» якуний махсулот билан фарқланади:

меъёрий ҳисобда якуний махсулот – махсулотнинг *ҳақиқий таннархи* билан ифодаланади;

«стандарт–костс»нинг якуний махсулоти масъулият омилари ва маркази кесимидаги таннарх моддаси (харажатлар унсури) бўйича *четлашишлардир*.

Меъёрий ҳисобда четлашишларни аниқлаш ва ҳисобга олиш усулнинг таркибий элементларидан бири ҳисобланади–мақсади эмас; иккинчидан, четлашишларни ҳисобга олиш бу жараёндир, бошқача айтганда яримтайёр махсулотдир – якуний махсулот эмас. Вужудга келган четлашишларни ҳужжатлаштириш методологияси (тезкор бошқарув нуқтаи назаридан самарали

усул) меъёрий ҳисоб тизимига хос. «Стандарт–костс» тизимида четлашишлар ҳақидаги ахборот ҳисоб даври якунида (ёки камроқ даврий вақтда) махсус ёрдамчи ҳисобларда тизимли тартибда шаклланади. Меъёрий ҳисобга четлашишлар ҳақидаги ахборотни шакллантиришнинг ҳисоблаш усули ҳосдир. Меъёрий ҳисобнинг мақсади – ҳақиқий таннархни ҳисоблаш эканлиги асосий фарқ ҳисобланади, «стандарт–костс» да эса у одатда, ҳисобланмайди.

Меъёрий ҳисоб бўйича сўнги ярим асрда ўтказилган тадқиқотларнинг кўпчилиги унинг иқтисодий тармоқларида ташкил этилиш хусусиятларини кўриб чиқишга бағишланган. Меъёрий ҳисобни амалиётда қўллаш, «стандарт–костс» ва меъёрий ҳисоб методологиясини ўрганиш асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, уни келгусида такомиллаштиришни тармоқлар хусусиятига асосланиб эмас, балким комплекс тарзда амалга ошириш керакдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2017 йилдаги ПФ–4947–сонли “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.

2.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 25.01.2020 йил. 19–сон.

3.М.Б.Калонов. Корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили методологиясини такомиллаштириши. /Иқтисодий фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019 й., 63б.

4.А.З.Авлоқулов. Молиявий натижалар ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириши. /Иқтисодий фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019 й., 71 б., 15–16 бетлар.

5.Pardaev Abdinabi Kh., Kostaev Umidjon U. The improvement of organizing strategic management accounting. Journal of Critical Reviews, 7(18), c. 718–721, ISSN–2394–5125, vol. 7, ISSUE 18, 2020.

6.Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshgaruv hisobi: Darslik /A.X. Pardayev, Z.A. Pardayeva. – Т.: “Iqtisod–Moliya”, 2019. –556 б.

7. <https://www.ziyounet.uz>.

ДАВЛАТ ТИББИЁТ МУАССАСАСИНИНГ МОДДИЙ РАЎБАТЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ЖАМЎАРМАСИ ҲИСОБИДАН ИШ ҲАҚИ ВА УНГА ТЕНГЛАШТИРИЛГАН ТЎЛОВЛАР БЎЙИЧА МУОМАЛААРНИ ЯГОНА СЇЁТЛАР РЕЖАСИДА АКС ЭТТИРИШ

А. Ш. Кулибоев,
ТМИ, таянч докторант

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш бўйича ишлар амалга оширилмоқда ҳамда уларнинг ҳуқуқий–меъёрий асослари такомиллаштирилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПФ–5590–сонли Фармони, 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4055–сонли Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги “Бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги 414–сонли ва 2016 йил 26 февралдаги “2016–2020 йилларда хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги 55–сонли ҳамда 2017 йил 5 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимидаги тиббиёт ташкилотларида Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарорлари ижросини таъминлаш ҳамда тиббиёт муассасаларида аҳолига пуллик хизматни ташкил этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 2019 йил 3 декабрида “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимидаги тиббиёт ташкилотлари томонидан пуллик хизматни ташкил этиш тўғрисида”ги бўйруғи чиқди.

Ушбу буйруққа асосан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимидаги тиббиёт ташкилотлари томонидан пуллик хизматни ташкил этиш тартиби тасдиқланди.

Давлат тиббиёт муассасалари томонидан пуллик хизматлар юридик ва жисмоний шахсларнинг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Тиббиёт ташкилотига мижоз тиббий ёрдам олиш учун тегишли йўланмасиз (ордерсиз) бевосита мурожаат этса, тиббий ёрдам белгиланган тартибда пуллик асосда кўрсатилади.

Мижозларга кўрсатилган тиббий хизматларнинг пули Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармасига келиб тушади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 21 декабрдаги “Тиббиёт ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини тасдиқлаш тўғрисида” ги 276–сонли Қарорига асосан Тиббиёт муассасасининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси маблағлари:

1. Ходимларни моддий рағбатлантиришга;
2. Тиббиёт муассасасининг моддий–техника базасини мустаҳкамлаш, муассасани модернизация қилиш ва таъмирлаш, шунингдек вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаларини ва кредиторлик қарзларни тўлашга сарфланади.

Давлат тиббиёт муассасаси молия йилида Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси бўйича даромадлар ва харажатлар сметасини, штатлар жадвалини тузади ҳамда тиббиёт муассасаси раҳбари томонидан тасдиқлаб қўйилади.

Давлат тиббиёт муассасаси томонидан Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан ходимларга иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар тўланади ҳамда уларнинг ҳисоби юритилади. Амалдаги ҳолат бўйича муассасанинг иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни ҳисоблаш ва тўлаш бўйича бухгалтерия операциялари “Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” ги Йўриқнома (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2010 йил 22 декабрда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 2169)га асосан юритилмоқда.

Бизга маълумки, мамлакатимизда бюджет ҳисобини давлат секторида молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари билан мувофиқлаштириш мақсадида 2–сонли «Ягона счётлар режаси» номи Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳисобининг стандарти (БҲС) Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2018 йил 20 октябрида 3078–сон билан рўйхатдан ўтказилган. Ушбу Стандартнинг газначилик бўлинмаларига, молия органларига, давлат ва бошқа мақсади жамғармаларини тақсимловчи органларига, барча бюджет ташкилотларига татбиқ этилиши белгиланган бўлиб, уни қўллашнинг ҳам алоҳида хусусиятлари мавжуд. Ягона счётлар режаси молиявий ҳисобот

элементларига мувофиқ гуруҳлаштирилган активлар, мажбуриятлар, даромадлар, харажатлар, капитал ва молиявий натижани ўз ичига олади. Ягона счётлар режасидан бюджет ҳисобини касса ва ҳисоблаш методларида юритадиган ташкилотлар бир хилда фойдаланиш имконига эга бўладилар.

Бюджет ташкилотлари бюджетдан ташқари маблағларини 102 400 «Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари» счётининг куйидаги субсчётларида ҳисобини юритади:

102 401 «Бюджет ташкилотларининг ривожлантириш жамғармаси» субсчётида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бюджет ташкилотларининг ривожлантириш жамғармаси бўйича даромадлар, тушумлари ва ушбу субсчётлардан амалга ошириладиган харажатлар ҳисоби юритилади;

102 402 «Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси» субсчётида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тиббиёт муассасаларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси бўйича даромадлар, тушумлари ва ушбу субсчётлардан амалга ошириладиган харажатлар ҳисоби юритилади.

Бюджет ташкилотининг ривожлантириш жамғармаси ҳамда Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилган ҳақиқий харажатлар ҳисоби ҳам куйидаги алоҳида субсчётларда юритилади:

741000–Бюджет ташкилотларининг ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилган ҳақиқий харажатлар;

742000–Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилган ҳақиқий харажатлар. Ягона счётлар режасига асосан давлат тиббиёт муассасасининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси ҳисобидан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар бўйича бухгалтерия ўтказмалари умумий ҳолатда куйидагича бўлишини тақлиф қиламиз (1–жадвал).

Юқоридаги бухгалтерия ўтказмалари умумий ҳолатда берилганлиги туфайли бюджет ташкилотларида, хусусан давлат тиббиёт муассасаларида ҳар бир бюджетдан ташқари шахсий газна ҳисобварақлари бўйича “УзАСБО” Дастурий мажмуасида аналитик субсчёт очилиб, унинг ҳисоби юритиб борилади.

Шунингдек, иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар бўйича аналитик ҳисоб ташкилотнинг ҳар бир ходими бўйича алоҳида ҳолда юритилади.

Ягона счётлар режасини давлат тиббиёт муассасаларида қўллаш жараёнида уларни шахсий газна ҳисобварақларига тўғри бириктириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу касса ва ҳақиқий харажатлар ҳисобининг тўғри

юритилишига ҳамда молиявий ҳисоботларнинг хатосиз шаклланишига олиб келади.

I–жадвал.

Давлат тиббиёт муассасасининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси ҳисобидан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар бўйича бухгалтерия ўтказмалари

Т/р	Бухгалтерия муомалалари мазмуни	Дт	Кт	Асос бўлувчи хужжат
1	Ходимларга иш ҳақи ҳисобланганда	742000	343400	Иш ҳақини ҳисоблаш табели
2	Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси ҳисобланганда	742000	343200	Касаллик варақаси
3	Ягона ижтимоий тўлов ҳисобланганда	742000	342200	Бухгалтерия маълумотномаси
4	Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан даромад солиғи ушланганда	343400	342100	Бухгалтерия маълумотномаси
5	Касаба уюшмаси бадали ушланганда	343400	343900	Бухгалтерия маълумотномаси
6	Суд ижро хужжатлари бўйича бошқа ушланмалар ушланганда	343400	343700	Ижро варақаси
7	Ходимлардан олинadиган даромад солиғидан белгиланган тартибда ШЖБПХ суммаси ҳисобланганда	342100	342300	Бухгалтерия маълумотномаси
8	Даромад солиғи суммаси ўтказилганда	342100	102402	Тўлов топшириқномаси
9	Ягона ижтимоий тўлов суммаси ўтказилганда	342200	102402	Тўлов топшириқномаси
10	ШЖБПХ суммаси ўтказилганда	342300	102402	Тўлов топшириқномаси
11	Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси пластик картага ўтказилганда	343200	102402	Тўлов топшириқномаси
12	Иш ҳақи пластик картага ўтказилганда	343400	102402	Тўлов топшириқномаси
13	Суд ижро хужжатлари бўйича ушланмалар ўтказилганда	343700	102402	Тўлов топшириқномаси
14	Касаба уюшмаси бадали ўтказилганда	343900	102402	Тўлов топшириқномаси

ҚАРЗ МАЖБУРИЯТЛАРИ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАРНИ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИ АСОСИДА ТАН ОЛИНИЛИШИНING УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

***А. Козимжонов,
ТДИУ, таянч докторант.***

Хўжалик юритувчи субъектларлар молиявий–хўжалик фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бири, молиявий ҳисобот элементи–бу харажатдир. Ҳар қандай ташкилот, корхона ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида турли хил харажатларни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонунда харажат билан боғлиқ моддалар киритилган. Буларга Қонунинг 7–моддасига мувофиқ, активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, захиралар, даромадлар, харажатлар, фойда, зарарлар ва уларнинг ҳаракати билан боғлиқ хўжалик операциялари бухгалтерия ҳисобининг объектларидир. Қонунинг 18–моддасида эса – даромадлар ва харажатлар тўланган вақти ва пул келиб тушган санадан қатъий назар, қайси даврга тааллуқли бўлса, ўша ҳисобот даврида бухгалтерия ҳисоби стандартларига мувофиқ акс эттирилади. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетларининг ижроси бўйича даромадлар ва харажатлар бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ акс эттирилади.¹⁴²

Харажатларни бухгалтерия ҳисобида ташкил қилишда бошқарувнинг барча поғоналарида фаолиятнинг натижаларини назорат қилиш ва таҳлил қилиш учун зарур бўлган ахборотлар билан таъминлаш алоҳида аҳамият касб этади.¹⁴³

Хўжалик юритувчи субъектларда харажатлар ҳисобини ташкил этишда харажатларининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб гуруҳланишини ташкил этиш ва ҳисобини юритиш лозим. Хўжалик юритувчи субъектлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги низомга асосан харажатлар ҳисоби шакллантириб келинмоқда. Ушбу Низомда ҳар қандай хўжалик фаолиятида содир бўладиган харажатларнинг тўртта йирик гуруҳга бўлиниши ва

¹⁴² «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Халқ сўзи, 14.04.2016й.

¹⁴³ Абдусаломова Н.Б Қора металлургия саноати корхоналарида харажатларни бошқариш ва бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш. Диссертация. Тошкент . 2017.

бу харажат гуруҳларининг тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб, “Харажатлар таркиби тўғрисида”ги низом асосида шакллантиришга асосланади.

“Харажатлар таркиби тўғрисида”ги низомда хўжалик юритувчи субъектнинг хўжалик фаолияти натижасида фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинadиган хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти бўйича харажатлар таркибига кирувчи харажатлар қуйидагилар ҳисобланади:

- фоизлар бўйича харажатлар;
- хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
- қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш,
- молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар жумладан салбий дисконт;

Хўжалик юритувчи субъектлар 24–сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти “Қарзлар бўйича харажатлар” номли стандартни қарзлар бўйича харажатларни ҳисобга олишда қўллаши мумкин.

Қарзлар бўйича харажатлар деб — хўжалик юритувчи субъект томонидан қарз маблағларини олиши сабабли амалга оширилган фоизли ва бошқа харажатларга тушунилади.

Қарзлар бўйича харажатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) жалб қилинган қисқа муддатли ва узоқ муддатли қарзлар бўйича фоизлар;

б) қарзлар билан боғлиқ бўлган дисконтлар (чегирмалар), шу жумладан, облигацияга тегишли дисконтларнинг (чегирмаларнинг) ҳисобдан чиқарилиши;

в) Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг *миллий стандарти* (6–сонли БХМС) «Ижара ҳисоби»га мувофиқ бухгалтерия ҳисобида акс эттирилган молиявий ижара ёки лизингга тааллуқли бўлган фоиз харажатлари.144

Квалификацияланган активларга — белгиланган мақсади бўйича фойдаланиш ёки сотиш учун тайёрлаш албатта салмоқли вақтни талаб қиладиган активлар киради.145

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари 23–сонли “Қарзлар бўйича харажатлар” номли стандартга асосан хўжалик юритувчи субъектларда қуйидагилар квалификацияланadиган актив деб ҳисобласа бўлади:

- захиралар;
- ишлаб чиқариш қувватлари;
- номоддий активлар;
- инвестиция кўчмас мулклар;
- ҳосилдор ўсимликлар.

14424-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти.

145 24-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти.

Ушбу стандарт асосида эса хўжалик юритувчи субъектларда қуйидагилар квалификацияланадиган актив бўлиб ҳисобланмайди:

- молиявий активлар;
- қисқа давр мобайнида ишлаб чиқариладиган активлар;
- ҳарид қилинган пайтда белгиланган мақсадда фойдаланишга ёки сотишга тайёр бўлган активлар.

Қарз мажбуриятлари бўйича харажатларни бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари асосида тан олинлишида 23–сонли халқаро стандартнинг асосий 2 та тамойилни хўжалик юритувчи субъект доим қўллаши зарур бўлади.

Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари асосида 23–сонли бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартини хўжалик фаолиятида амалда қўлласа қуйидаги мақсадларга эришадилар:

- қарзлар бўйича харажатлар капиталлаштирилади;
- харажатларнинг капиталлаштирилиши натижасида корхона активларининг қиймати ортади ва бу иқтисодий кўрсаткич активларнинг ликвидлилик даражаси ортади;
- қарзлар бўйича харажатлар капиталлаштирилиши яъни, харажат актив сифатида тан олинади;
- капиталлаштирилган харажатлар эвазига хўжалик юритувчи субъектларнинг жорий йилдаги соф фойда миқдори ортади.

МОЛ–МУЛКНИ ИШОНЧЛИ БОШҚАРИШ ШАРТНОМАСИ БЎЙИЧА ОПЕРАЦИЯЛАР ҲИСОБИ

Х.А. Ортиқов..

ТДИУ ҳузуридаги “Ўзбекистон иқтисодийтини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари” илмий–тадқиқот маркази сектори мудури

Мустақилликка эришганимиздан сўнг ўтган давр мобайнида Ўзбекистонда мулкий ислохотларнинг янги bosқичи амалга оширилиши натижасида мулк ва мулкдорлик тушунчаларига бўлган қарашлар тубдан ўзгариб, хусусий мулкчиликка кенг эътибор қаратилганлиги мулкий муносабатларда хусусий манфаатларни ҳимоя қилиш тизими ва кафолатлари сезиларли даражада кучайганлиги мол–мулкнинг иқтисодий муомала объекти бўлишини таъминлашга катта ҳисса қўшди.

Иқтисодий қонунчилик тизимини хусусий мулк кафолатларини мустаҳкамлаш йўлидан ривожлантириш республикамызда мулкий муомаланинг самарали тартибга солиниши учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан мулкий муомаланинг ўзига хос шакли бўлган мол–мулкни ишончли бошқариш шартномасининг (кейинги ўринларда – *Шартнома*) ҳуқуқий асосларини ривожлантириш ва мазкур шартномани қўллаш амалиётини такомиллаштириш алоҳида аҳамият касб этади.

Республикамызда мол–мулкни ишончли бошқаришнинг иқтисодий жиҳатини меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларда ёритиш бўйича кенг қўламли тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Шартноманинг меъёрий–ҳуқуқий тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 49–боби (849–861–моддалари) да назарда тутилган. Бошқарув таъсисчиси, ишончли бошқарувчи ва фойда олувчи Шартноманинг субъектлари бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси Шартномани амалга ошириш билан боғлиқ операцияларни солиққа тортиш тартибини тартибга солувчи асосий меъёрий ҳужжат ҳисобланади. Бунда келтирилган меъёрлар Шартномани амалга оширишда юзага келадиган солиқ мажбуриятлари бўйича аниқ хулосалар қилиш имконият беради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига, мол–мулк ишончли бошқарувга топширилганда бошқарув таъсисчисининг солиқ мажбуриятини бажариш бўйича иккита вариант назарда тутилган: бошқарув таъсисчисининг солиқ мажбуриятини бажариш ишончли бошқарувчи юклатилади (кейинги ўринларда – биринчи вариант) ёки бошқарув таъсисчиси томонидан бажарилади (кейинги ўринларда – иккинчи вариант).

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, юқорида айтиб ўтилган меъёрий ҳужжатларда асосан фақатгина Шартномани амалга оширишни ҳуқуқий ва ташкилий томонлари, солиқ аспекти келтирилган, бироқ ҳисобга олиш масалалари, яъни бухгалтерия ҳисобида акс эттириш очиб берилмаган. Бунинг натижасида амалиётда Шартномани амалга ошириш жараёнини бухгалтерия ҳисобида акс эттириш бўйича муаммолар юзага келмоқда. Юқорида келтирилган иккита вариантда Шартномани амалга ошириш билан боғлиқ операцияларни бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботларда акс эттириш тартиби ҳар хил

бўлади.

Бошқарув таъсисчисининг бухгалтерия ҳисобида ишончли бошқарув объекти актив (дебиторлик қарзи) сифатида Шартнома кучга кирган санадаги баланс қиймати бўйича акс эттирилади.

Биринчи вариантда, Счётлар режасида 0941 «Мол–мулкни ишончли бошқариш шартномаси бўйича узоқ муддатли дебитор қарзлар» счёти ва 4891 «Мол–мулкни ишончли бошқариш шартномаси бўйича дебитор қарзлар – жорий қисми» счёти ишончли бошқарувчилар кесимида очилиши лозим.

Иккинчи вариантда, 4130 «Мол–мулкни ишончли бошқариш шартномаси бўйича олинандиган счётлар» счёти ва 6130 «Мол–мулкни ишончли бошқариш шартномаси бўйича тўланандиган счётлар» счёти ишончли бошқарувчилар кесимида очилиши лозим.

Бошқарув таъсисчиси томонидан Шартномага тўғри келадиган фойда ҳисобига олинган пул маблағлари ҳар бир ҳисобот даврида бошқа операцион даромадлар таркибида акс эттирилиши керак.

Бунда, биринчи вариантда ишончли бошқарувга берилган мол–мулкнинг актив (дебиторлик қарзи) сифатида ҳисобга олинган қиймати мазкур ишончли бошқарув объекти бўйича амортизация ажратмаси суммасига тенг қисми (миқдори) ойма ой давр харажатларига бошқа операцион харажатлар сифатида олиб бориш йўли билан ҳисобдан чиқариб борилади.

Шартномадан фойда олувчига тегишли бўлган фойда ва мол–мулкни ишончли бошқариш вақти давомида аниқланган ишончли бошқарувчи томонидан қопланандиган бой берилган фойда, фойда олувчида бошқа операцион даромадлар сифатида акс эттирилиши лозим.

Ишончли бошқарувчи томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этишда ҳар бир Шартнома бўйича операцияларни мустақил ҳисобини, ишончли бошқарувчининг мол–мулки билан боғлиқ операциялардан алоҳида бўлиши таъминланади.

Шартнома бўйича асосий қарзни ҳисобга олиш мақсадида турли кредиторларга бўлган узоқ муддатли қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (7900) таркибида алоҳида 7930 «Мол–мулкни ишончли бошқариш шартномаси бўйича узоқ муддатли қарзлар» счёти бошқарув таъсисчиси ва фойда олувчи кесимида очилиши лозим.

Корхонани тўлиқ мол–мулк комплекси сифатида ишончли бошқаришга берилган ҳолларда ишончли бошқарувчи томонидан бухгалтерия ҳисобини юритиш алоҳида балансга эга бўлган юридик шахслар учун ўрнатилган тартиблар бўйича амалга оширилиши лозим.

Юқориди қайд этиб ўтилган таклиф ва мулоҳазалар бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича амалдаги меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларга ўзгартиришлар киритилиши бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг жаҳон амалиётида қабул қилинган услубий тамойиллар билан мувофиқлигини, молиявий кўрсаткичларнинг хорижий мамлакатларда қўлланандиган айнан шундай кўрсаткичлар билан таққосланишини таъминлайди, ҳисоб сиёсати ва ҳисобот маълумотларини ватанимиз ва хорижий мутахассислар томонидан тушунилишидаги фарқларни тутагади, республикада бухгалтерия ҳисобининг сифати ва ишончлилигини халқаро миқёсда тан олинishi корхоналарининг молиявий ҳисоботига ишончли таъминлайди.

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING IN UZBEKISTAN BASED ON INTERNATIONAL FINANCIAL STANDARDS

*A. J. Embergenov,
Karakalpak State University*

In the context of the integration of the world economy, globalization of capital markets, accounting is one of the means of international communication. Integration of national business into the world economy, creation of conditions for attracting foreign investment – all these processes that are in full swing today dictate the need to study and use a universal language in economic communication that is understandable to the whole world: international financial reporting standards – IFRS.

The current stage of development of Uzbekistan presupposes its active involvement in the global economic space, the construction of which is largely determined by the mutual consistency of the rules of financial accounting and reporting, the process of transforming financial reporting to international standards requires close attention – a differentiated, deliberate approach, a deep study of not only the already developed international accounting standards, but also under discussion, as well as analysis of the experience of building accounting and reporting systems in advanced countries.

In addition, a comprehensive assessment of the international standards selected for implementation in the national accounting system from the point of view of their adequacy to national accounting traditions and economic tasks, a critical understanding of the practice of using international accounting rules is needed. Financial reporting of companies is an information product and develops according to the laws of information. The composition of financial reporting indicators is considered to be optimal if it provides the necessary information to all groups of interested users, is compact and has a logical link between indicators (for example, the balance sheet equality of the totals of the asset, liabilities and equity).

Each reporting indicator is the result of a continuous and continuous transformation of the facts of economic activity into a certain numerical value, an aggregated monetary value obtained as a result of applying a certain transformation (accounting) methodology. In Uzbekistan, to date, there are no clear requirements and the established culture of disclosing information about the company's activities, its inherent risks, policies for managing these risks; not always disclosed all significant aspects of operating, financial and investment activities (large transactions, conditions

for raising borrowed funds, development plans, construction of new facilities and equipment modernization).

Unlike IFRS, Uzbekistan has significant differences in the valuation of assets and liabilities of companies in national and international reporting. The preparation of financial statements in accordance with IFRS involves the transfer (transformation) of statements prepared in accordance with national accounting standards (NAS) into statements that comply with the requirements of IFRS.

In our opinion, the complex to support the transition to international standards is as follows: Development of accounting policies taking into account the requirements of international standards; Development of a chart of accounts for accounting, which allows you to form the necessary notes to the reporting; Development of reporting forms and notes, depending on the specifics of the company's activities; Development of transformation methods – a comprehensive program describing the main transformation procedures for various articles of national reporting; A detailed description of individual procedures for transforming reporting into international reporting (for example, in terms of deferred taxes, accounting for the impact of inflation, impairment of assets, etc.); Drawing up information requests – unification of forms for collecting the necessary information, on the basis of which the transformation of financial statements will be made; Comparative analysis of NAS and IFRS.

Thus, the essence of the transformation is an additional interpretation of the primary accounting information in accordance with IFRS. The transformation of financial statements is carried out after the preparation of financial statements in accordance with national standards.

As a result of the transformation of financial statements in accordance with international standards, the consistency of the national accounting and reporting system will be ensured with the generally recognized approaches to accounting, a model of coexistence and interaction of the taxation system and the accounting system will be formed, the permissible methods for assessing property and liabilities will be revised, openness and reliability of reporting, barriers to speculative capital were created, market fluctuations were contained, mechanisms were provided to promote international economic integration.

Uzbekistan's transition to IFRS is an important step in the process of building mutual trust between Uzbekistan and the international community. In reality, the reform should be much deeper and consist in building an effective superstructure over a new type of economic relations. As a result, an environment should be created that provides the formation of useful and objective information about the financial position and performance of companies.

In accordance with the above, the development of the concept of financial accounting and reporting should, in our opinion, include the following areas:

- development of an appropriate methodology for calculating benefits and costs when implementing international standards. At the same time, the assessment of income and expenses should be comprehensive and take into account the impact of the reform on all aspects of the company's financial and economic activities;
- the function of implementation and current regulatory and methodological support of international standards should be assigned to the Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan, as a department specializing in methodological issues of organizing accounting and reporting;
- adoption of a legislative act that would approve the legal mechanism for transforming financial statements prepared in accordance with NAS, using the principles of IFRS;
- reforming the system of training specialists in the field of IFRS;
- development of a methodology for building an information base necessary for a company to calculate the relevant indicators for the effective formation and use of financial resources;
- comparative analysis of the current methodology of financial accounting and reporting with international and national accounting standards of developed countries, assessment of promising areas of their development.

The solution of these problems seems to be relevant, since the main focus is on the ability of economic entities to optimally develop and implement a financing strategy and effectively use available financial resources using modern financial instruments. The role of financial reporting in the light of this is also increasing: by properly providing information needs of the market economy, it will contribute to economic integration.

Currently, as a rule, the main motive for making a decision on the transition to international financial reporting standards (IFRS) is the desire to either increase market capitulation by increasing the transparency of the enterprise, or to finance large-scale investment projects aimed at updating fixed assets and increasing production efficiency. The transition to a unified system of financial reporting standards helps to reduce the costs of compiling consolidated reporting and the cost of capital attracted by all multinational companies, regardless of where their headquarters are located.

Currently, to attract investment in the economic system of the Republic of Uzbekistan from various sources, only IFRS is not enough, because there are other sources of resources that use other (different from IFRS) financial reporting standards.

In Uzbekistan, at the present stage, conditions are ripe for the implementation of an adaptive model for the functioning of financial technologies, since Uzbekistan, with such an economic potential, needs investments to realize this potential. At the same time, the sources of investment should be different so that the risk of changes in the global economic situation is diversified, and the base of sources of investment is expanded. In addition, in our opinion, IFRS for Uzbek enterprises will differ in detail from IFRS in other countries, because the objectives of financial reporting are expressed socially.

Since the social conditions and regulatory framework in different countries and in different world financial markets are not the same, the technology for generating financial statements should be able to adapt to the principles and methods of its preparation, that is, be adaptive. The reporting system, independent of specific legal and economic procedures, but capable of implementing them, in our opinion, is a promising direction for building financial technologies. This explains the growing attention, in particular, to IFRS as a widespread accounting standard, and an increase in the demand for specialists (accountants, financial workers, auditors) who have the skills to prepare reports in this format.

References

- 1. Международные стандарты финансовой отчетности. Москва; Аскери 2013. – 1027с.*
- 2. Палий В.Ф. Международные стандарты учета и финансовой отчетности. Москва; ИНФРА-3. Вахрушина М.А. МСФО: методики трансформации. Москва: Омега, 2007. – 565с.*

PROBLEM AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ACCOUNTING OUTSOURCING

*A. Kh. Shoyev,
Gulistan State University*

The most important element in the company's activities is the competent organization of accounting and the provision of the necessary reporting to the regulatory authorities.

The transfer of accounting to a specialized organization was called outsourcing. Outsourcing is carried out on the basis of an agreement for the provision of services for certain types or functions of entrepreneurial activity. The outsourcing concept consists of several principles:

- 1) transferring the functions of solving auxiliary problems to specialists who are better able to cope with them;
- 2) everyone should engage in the activity that they do best;
- 3) saving money for the customer and making a profit by the contractor;

Enterprises using the services of specialized companies for accounting and preparation of financial and tax reporting, increase the efficiency of functioning in the field of information technology, in the recruitment of personnel, finance, and the provision of services, which helps to reduce costs and tax risks.

Accounting outsourcing can be divided into two groups.

The first group is audit companies. Their activity is to conduct an audit and provide audit-related services.

The second group is consulting companies. They can provide accounting services, as well as other complex services, for example, marketing research, legal services, etc.

With the help of accounting outsourcing, the following tasks can be solved:

- full accounting according to domestic or international standards;
- development of accounting policies for the purposes of accounting and tax accounting;
- development of a methodology for managing internal processes in the accounting department of an organization, optimization of workflow;
- testing of employees of accounting and financial services;
- consulting on complex business transactions of clients;

The main advantage in transferring accounting functions to an outsourcing company is a high staffing potential. This is due to the fact that outsourcing firms specialize in only one business process (in this case, accounting), therefore they hire highly qualified specialists and experts only in this area. This narrow specialization allows the outsourcer to concentrate only on performing tasks related to accounting.

Often, trainings and special courses to improve their qualifications are held for these employees. These are selected specialists who know their business 100%. Moreover, by choosing an outsourcing company, rather than full-time employees, the customer organization does not have to worry about the disruption of business processes due to illness or the absence of an employee during vacation.

Outsourcing also allows flexibility in the management of human resources. The head of the organization does not need to worry about the reduction of employees with a decrease in production volumes or other circumstances leading to this phenomenon.

The third advantage is the redistribution of responsibility. All responsibility for accounting is assigned to the outsourcer, which greatly facilitates the already stressful life of small and medium-sized business leaders. The high professionalism possessed by the employees of outsourcing firms allows them to find unconventional solutions to problems and are always ready to defend them in a dispute with the fiscal authorities. This redistribution of responsibility greatly reduces the risk of making incorrect decisions, increasing the chances of resolving disputes. This is also due to the fact that in especially difficult situations the outsourcing company will be ready to involve its lawyers and auditors.

It should also be noted that all losses incurred as a result of incorrect calculations or violations of deadlines are fully borne by the outsourcing company.

Among other things, there are significant savings in money and time. An enterprise-customer can be engaged in more important functions, focusing specifically on the development of the company, while spending relatively little money on the use of the services of an outsourcing company. The cost of accounting services does not depend on the specialist's rate. It depends on the amount of work performed. That is why the services of an outsourcing company are often much cheaper than the salary of an accountant. However, despite the obvious advantages of the services provided, there are also disadvantages of accounting outsourcing.

I believe that accounting outsourcing for domestic companies is more than a clear perspective in the future, with minimal risks, cost and high quality. This model is undoubtedly effective and has numerous advantages that do not compare with the disadvantages, overriding them in importance. It should be noted that some of the shortcomings can already be corrected by introducing Internet technologies into business processes. The only thing to look out for and try to fix is the stereotypical way of thinking that stops company leaders from using outsourcing services for the good of the organization.

The outsourcing method will allow the company's management to optimize the number of working personnel, as well as significantly save the company's funds. Making a conclusion, one cannot ignore the negative aspects of this phenomenon. Indeed, outsourcing may not be suitable for companies that deliberately try to hide or keep the financial performance of an enterprise secret. It is not surprising that there are many such companies on the domestic market today, because the existing economic conditions (mostly unfavorable) do not give reason to trust third parties.

Any service has its drawbacks, and outsourcing is no exception. The biggest drawback is information leakage. You should be more careful when choosing an outsourcing company, studying its reputation. It is imperative that when concluding an agreement with an outsourcing company, a clear study and coordination of all the details of services, the timing of their implementation, the results provided, the distribution of functions, powers and responsibilities is necessary.

Another drawback is that one day the outsourcing company can go bankrupt, and it will be necessary to look for a new partner as soon as possible, and, possibly, to keep accounting on its own again. It is also worth paying attention to such a drawback as the partial isolation of management from the company's activities, as a result of which not entirely correct decisions may be made due to the lack of full control at the enterprise.

Currently, in a period of economic instability, outsourcing is very relevant for many organizations. The outsourcing market in the global economy is estimated at tens of billions of dollars annually. The globalization of the economy and the integration of our country into these processes obviously have a significant impact on the further development of outsourcing in our country.

It should be noted that at present the role of accounting in a business entity can hardly be overestimated. Competently arranged accounting is the key to the successful operation of any enterprise. There is no doubt about the importance and prestige of the profession of an accountant. Being aware of all financial and economic activities, an accountant must not only correctly keep records, but also be able to minimize taxes, taking into account the provisions of the legislation, especially the organizational and legal form and types of activities of the organization.

Considering the possibilities of further development of the accounting outsourcing market in our country, it can be assumed that it will be associated with the promising development of electronic document management, the adoption of a special law regulating outsourcing relationships, the inclusion in the accounting practice of a special clause on the transfer of accounting to a third-party organization, and the automation of these services. and the use of so-called Internet accounting on remote access using the WEB-interface and "cloud" technologies.

In conclusion, we note that the improvement of regulatory documents in the field of finance, the country's entry into the global outsourcing platform, a steady growth in demand for the service, as well as an increase in its supply allow us to rather optimistically assess the growth prospects of this market sector.

Reference

1. Anikin BA *Outsourcing and outstaffing: high management technologies: textbook. allowance. M.: INFRA-M, 2015.*
2. Myalkina AF, Tregubova VM *Harmonization of the accounting policy of the organization in the conditions of IFRS // Socio-economic phenomena and processes. 2013. No. 4 (50). S. 108–120.*
3. Moiseeva NK *Outsourcing in the development of business partnership. M. : INFRA-M, 2015.*

Yangi O'zbekistonda moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalari yanada rivojlantirishning dolzarb masalalari

4 YO'NALISH

**YANGI O'ZBEKISTONDA
MOLIYAVIY NAZORAT, AUDIT
VA TAHLIL SOHALARINI
RIVOJLANTIRISHDA XORIJ
TAJRIBASIDAN SAMARALI
FOYDALANISH YO'LLARI**

ЭНЕРГЕТИКА СОҲАСИДАГИ КОРХОНАЛАРДА МҲХСНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

***К.Б. Аҳмеджанов,
ТДИУ профессор
А.К. Аҳмаджонов,
магистр***

Сўнги йилларда юртимизда иқтисодиётнинг жадал суръатларда ривожланиши, хорижий инвестициялар жалб қилиш, инвесторларга тўғри ва зарур ахборотларни етказиб бериш, шунингдек, акциядорлик жамиятлари, сугурта ташкилотлари ва банклари фаолиятини такомиллаштириш ва уларни халқаро бозорларга олиб чиқишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Трансмиллий корпорацияларнинг фаол ўсиши, молиявий бозорларнинг глобаллашуви ва халқаро иқтисодий интеграция бухгалтерия ҳисобини бирлаштиришнинг асосий сабабига айланди. Замонавий шароитда халқаро ишбилармонлик фаоллигининг ўсиши, барча манфаатдор фойдаланувчилар манфаатларига жавоб берадиган ягона молиявий ҳисобот стандартларини жорий этиш аҳамиятини янада оширди.

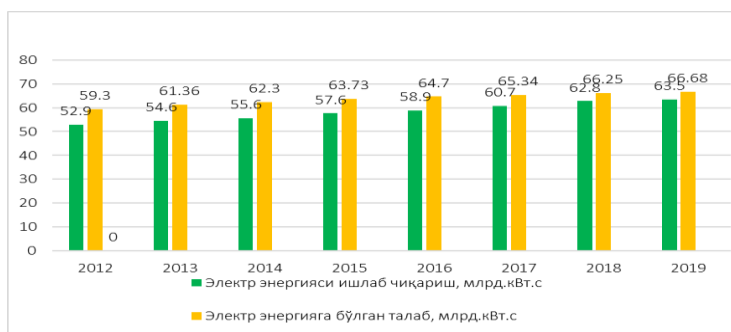
Энергетика сектори жаҳон иқтисодиётида ҳал қилувчи рол ўйнайди ва айни пайтда тобора кўпроқ компаниялар ташқи бозорга чиқмоқда, баъзилари эса ўз фаолиятини жаҳон миқёсида амалга ошириш арафасида турибди. МҲХСни жорий этиш кўплаб энергетика соҳасидаги компанияларга узоқ муддатли инвестицияларни жалб этишда аҳамияти катта, лекин шу билан бирга катта қийинчиликларни келтириб чиқаради. Энергетика сектори катта миқдордаги олдиндан инвестицияларга бўлган эҳтиёж билан тавсифланади, бу кўпинча узоқ муддатли натижаларнинг ноаниқлиги билан бирга келади. Компаниялар, манфаатдор томонлар ва бошқа корхоналар ўртасидаги мураккаб муносабатлар билан бир қаторда, геосиёсат, атроф–муҳитни муҳофаза қилиш, энергия ва табиий ресурслар билан таъминлаш ва савдодаги қийинчиликлар сабабли, МҲХСни жорий этиш ушбу муаммоларни ҳал қилишда муҳим рол ўйнайди.

Амалга оширилган чоралар натижасида МДҲда электр энергияси ишлаб чиқариш ҳажмида Ўзбекистоннинг улуши қарийб 4% ни ташкил этади ва асосий кўрсаткичлар бўйича МДҲда 4 –ўринни эгаллаб, Россия, Украина ва Қозоғистоннинг энергия тизимларидан кейинги ўринда туради.

Ўзбекистон ўз энергия ресурслари ҳисобидан ўз эҳтиёжларини тўлиқ қондирадиган давлатлардан биридир. Республика Марказий Осиёдаги ўзаро

боғлиқ энергия тизимининг ўрнатилган қувватининг қарийб 50 фоизига эгаллик қилади.

“Иссиқлик электр станциялари” АЖ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 мартаги ПҚ-4249–сон қарори ва Давлат активларини бошқариш агентлигининг 2019 йил 26 апрелдаги 1–сон қарорига асосан таъсис этилган. Жамиятнинг Устав капитали 2021 йил 1 август йил ҳолатига 13 243,2 млрд. сўмни ташкил этади ва номинал қиймати 100 сўм бўлган 132 431 971 650 дона акциялардан иборат. Жамият таркибида 12 та корхона мавжуд, жумладан, 6 та иссиқлик электр станциялари, 3 та иссиқлик электр марказлари ва 3 та пудрат ташкилотлари (АЖ–10 та, УК–1 та, МЧЖ–1 та)

1–расм. 2012–2019 йиллардаги электр энергияси ишлаб чиқариш ва унга бўлган талабнинг ҳақиқий динамикаси

Иқтисодиётнинг энергия сарфи ҳажмини камайтириш электр энергетика сиёсатининг асосий вазифаси бўлиб, мазкур вазифанинг бажарилмаслиги энергетика соҳасининг мамлакатнинг ижтимоий–иқтисодий ривожланишига муқаррар равишда тўсқинлик қилишига олиб келади. 2012–2019–йилларда электр энергияси ишлаб чиқаришда йилига ўртача 2,6 фоиз миқдорида ўсиш кузатилади. Бироқ электр энергиясига бўлган талаб тўлиқ қондирилмади, тақчиллик талабнинг 9,4 фоизини ташкил этди (1–расм).

“Иссиқлик электр станциялари” АЖ корхоналарида таҳлилий ўрганишлардан сўнг 2020 йилга мўлжалланган импорт ва кооперация маҳсулотлари рўйхати ишлаб чиқилган. Унга кўра, 2018–2021 йилларда “Иссиқлик электр станциялари” АЖ эҳтиёжлари учун маҳсулотлар импортининг йиллик ҳажми прогноз кўрсаткичларига кўра ўртача 33,2 миллион АҚШ долларини ташкил этди. Саноат кооперациясининг кенгайтиши ҳисобига 2019 йилда импортнинг амалдаги қисқариши 4,98 миллион АҚШ долларини ташкил қилди.

2030–йилга келиб аҳоли жон бошига электр энергияси истеъмоли йилига 2,665 кВт соатгача ошиши ва 2018–йилдаги 1,903 кВт.соатга нисбатан 71,4 фоизга ошиши кутилмоқда. Ўз навбатида, ушбу кўрсаткич 2018 йил якунлари бўйича Кореяда – 9711, Хитойда – 4292, Россияда – 6257, Қозоғистонда – 5133, Туркия – 2637 кВт.соат миқдорида қайд этилган кўрсаткичдан анча паст.

МҲХСларни қўллаш зарурияти бир неча омиллар билан белгилашимиз мумкин. Турли мамлакатларда инвесторлар ва акционерлар потенциал компанияларнинг бир хил тамойиллар, яъни таққосланувчанлик асосида тайёрланган молиявий ҳисоботни яхшироқ таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Кўп инвесторлар молиявий ҳисоботни молиявий ахборотларнинг бош манбаи сифатида қарайдилар. Шу боис, молиявий ҳисобот уларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда тайёрланиши ва тақдим қилиниши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 мартдаги ПҚ–4249–сонли қарори.*
2. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ–4611–сонли қарори.*
3. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 октябрдаги ПФ–6096–сонли фармони.*
4. *2018–2030 йилларда Ўзбекистон Республикасини электр энергияси билан таъминлаш концепцияси.*
5. *С.Н. Ташиназаров. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисобот: муаммо ва ечимлар. Монография. Т.: “Наврўз” нашриёти, 2016 й. 31–47–б.*
6. *Соловьева О.В. Международные стандарты финансовой отчетности 2010 г.*

КОНСОЛИДАЦИЯЛАШГАН МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ АУДИТИНИ ТАКОМИЛАШТИРИШ

А.Н.Тўраев

ТДИУ, профессори, и.ф.д.

А.А.Эшонқулов

ТДИУ, ассистент

Хўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерия ҳисоби ҳақидаги хулосаси аудиторлик ташкилотнинг бу ҳисоботнинг ишончлилиги тўғрисидаги фикрини ифодалайди.

Консолидациялашган молиявий ҳисоботни текшириш натижалари бўйича аудиторлик хулосаси корхонанинг йиллик молиявий ҳисоботининг энг муҳим унсурларидан биридир.

Хўжалик юритувчи субъект амалга оширган молиявий ва хўжалик операциялари молиявий ҳисоботда ҳаққоний акс эттирилган, лекин қонунчилик талабларига мувофиқ келмайдиган ҳолларда ҳам салбий аудиторлик хулосаси тузилади.

Одатда хўжалик юритувчи субъект раҳбариятининг аудиторлик ташкилотининг аниқланган бузилишларни бартараф этиш мақсадида молиявий ҳисоботга тузатишлар киритиш тўғрисидаги фикрига қўшилмаслиги салбий аудиторлик хулосасини тузишга сабаб бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект аудиторлик текшируви давомида аниқланган бузилишларни бартараф этган ҳолда салбий аудиторлик хулосаси тузилмайди.

Аудиторлик хулосаси камида уч нусхада тузилади, шундан икки нусха аудиторлик текшируви буюртмачисига тақдим этилади.

Аудиторлик хулосаси молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларга тушунарли бўлиши, аудиторнинг ишончи комил эмаслиги ва (ёки) рози эмаслиги юзага келтирган чеклашларга доир кўрсатмаларни ўз ичига олиши керак.

Аудиторлик хулосаси очиқ ахборот ҳисобланади, ундан молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларнинг ҳаммаси фойдалана олин.

Аудиторлик хулосаси тегишли молиявий ҳисоботлар билан биргаликда хўжалик юритувчи субъект томонидан эълон қилиниши мумкин.

Консолидациялашган молиявий ҳисобот маълумотларидан фойдаланувчилар гуруҳига кирувчи аудиторлар ҳисобот маълумотларини текширишда асосан компаниянинг электрон маълумотлар базасига таянмоқда. Электрон тизимлар билан ишлаш аудиторлик текширишининг янги усулларини ва

маълумотлар базасининг кенг тармоқли процедураларини қўллашни талаб этмоқда.

Технологик соҳадаги ўсиш молиявий маълумотларни қайта ишлашни кенгайтирди. Шунингдек, аудиторларнинг ишини бирмунча энгиллаштирди. Бугунги кунда маълумотларни текширишнинг бир нечта дастурлари яратилган бўлиб, уларнинг энг кенг қўлланилаётганлари таркибига WebTrust ва SysTrust дастурларини қўшишимиз мумкин. WebTrust тизимида аудитор корхонанинг бутун иқтисодий ҳолатини электрон ҳолда кўриши мумкин, SysTrust тизимида корхона молиявий, ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятининг аниқ йўналиши кўрсатилади. Умуман ушбу икки тизим аудиторларнинг далил йиғиш, маълумотлар тўплаш ва қарор чиқаришга сарфлайдиган вақтини камайтиради.

Аммо, бугунги кунда корхоналарда бухгалтерия ҳисобининг бир нечта тизимлари қўлланилмоқда. Масалан, янги ўрнатилган тизим олдинги маълумотларни бехосдан ўчириб ташлаши мумкин. Шу боисдан ҳам аудитор айнан корхонада қанақа тизим қўлланилаётганини билиши лозим.

Аудиторнинг иқтисодий ахборот автоматлаштирилган тизимдан фойдаланиладиган хўжалик юритувчи субъектида бажарилган ишлар бўйича режалаштириш, таҳлил этиш, назорат қилиш ва яқунлашда шарҳлаш ва хулосалаш учун компьютер тизими бўйича етарли даражада билимларга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Мазкур ҳолатда аудиторнинг вазифаси:

- компьютер муҳити таъсир кўрсатадиган ҳисобга олиш ва ички назорат тизимини етарли даражада ва барча аҳамиятли жиҳатларда тушуниш;
- компьютер муҳитининг таваккалчиликни баҳолашга таъсирининг самарасини белгилаш;
- лойиҳани тайёрлаш ва бошқарув тестлари ҳамда мустақил русум–қоидаларни бажариш.

Аудиторда кўрсатилган билимлар мавжуд бўлмаганда ахборот технологиялари соҳасида эксперт ишидан фойдаланиш лозим. Қўлланилаётган компьютер тизимини баҳолаш учун эксперт ишидан фойдаланилган ҳолларда:

- Экспертни тайинлаш ва эксперт ишидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган бошқа жараёнлар «Эксперт ишидан фойдаланиш» аудиторлик стандарти шартларига тўлиқ равишда мувофиқ келиши шарт;
- Аудитор, эксперт ишини кузатиб бориш учун хўжалик юритувчи субъектнинг компьютер тизими ҳақида етарли бўлимга эга бўлиши шарт ва шу билан бирга устунлик ҳолатини сақлаб туриши керак;
- эксперт фақат ахборотга ишлов бериш тизиминигина белгилайди;

– аудитор бу тизим ёрдамида шакллантирилаётган ҳисоботни ишончилигини баҳолайди.

Аудиторлик ташкилоти текширилаётган ҳўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоботи тўғрисидаги фикрни ифода этиш ва шу фикр асосида тузилган аудиторлик ҳулосаси учун тўлиқ жавобгардир.

I –жадвал

Консолидациялашган ҳисобот маълумотларининг компьютер муҳитида ташкил этилишининг аудиторнинг касбий таваккалчилигига боғлиқлиги

Аудиторлик таваккалчилиги куйидаги ҳолатларда ортади	Аудиторлик таваккалчилиги куйидаги ҳолатларда камаяди
1. Компьютер муҳити марказлаштирилмаган	1. Автоматлаштириш тизимлари лицензияланган
2. Компьютер ускуналарининг географик тарқоқлиги мавжуд	2. Аудиторлар учун махсус ишланган дастурий таъминот туфайли назоратнинг айрим турларини чуқурлаштириш имконияти мавжуд
3. Бухгалтерия ходимларининг ахборот технологиялари соҳасидаги битим даражалари етарли эмас	3. Дастурий таъминотнинг махсус назорати мавжуд
4. Компьютер муҳитининг амал қилашида ички назорат мавжуд эмас	4. Ҳўжалик юритувчи субъектнинг ахборий сиёсати унинг раҳбарияти томонидан омикорлик билан белгиланади
5. Компьютер тизимга рухсат этилмаган киришни чеклаш бўйича зарурий чоралар мавжуд эмас	5. Барча бўлинмалар, филиаллар ва бошқа алоҳида бўлинмалар, шўьба корхоналар компьютернинг ягона муҳитида ишлайди, ягона замонавий дастурий таъминоти қўллайди
	6. Ҳўжалик юритувчи субъектнинг ахборот сиёсати компьютер тизимининг асосий фойдаланувчилари билан келишилган
	7. Ҳўжалик юритувчи субъектнинг компьютер тизими ривожининг узоқ муддатли режаси мавжуд

Текширувни ўтказишда эксперт аудиторга куйидаги ҳолларда ёрдам кўрсатади:

- а) компьютер тизими ишончилигини умуман баҳолашда;
- б) текширилаётган ҳўжалик юритувчи субъектнинг компьютер тизимида амал қилаётган бухгалтерлик дастурий таъминотининг сотиб олиниши қонунийлигини ва лицензион софлигини баҳолашда;
- в) ҳисоб–китоблар алгоритмини текширишда;
- г) компьютерда аудитор учун зарур бўлган таҳлилий умумлашма ҳисоб–китоб ва ҳисобот регистрларини шакллантиришда.

Хўжалик юритувчи субъект бухгалтерия ҳисоби маълумотларининг компьютер муҳитида ташкил этилиши аудиторнинг касбий таваккалчилигига таъсир кўрсатади. Бундай шароитда таваккалчилик ортиши ёки камайиши мумкин. Компьютер бошқаруви умумий воситаларининг мақсади компьютер тизими устидан назорат чегараларини ўрнатиш ва ички назорат мақсадларига эришилганлигига мақбул ишонч даражасини таъминлашдан иборатдир.

Консолидациялашган молиявий ҳисобот маълумотларини электрон аудит қилганида аудитор компьютердаги маълумотлар устидан, ахборотларнинг чиқарилиши устидан назорат қай даражада ўрнатилганлигини аниқлаши шарт.

Компьютер маълумот файллари ва компьютер иши устидан назорат куйидаги ҳолда аудитор томонидан ижобий деб топилиши мумкин:

- операциялар компьютер томонидан тўғри бажарилмоқда;
- операциялар йўқотилмаган, қўшилмаган, нусха кўчирилмаган ва ўзгартирилмаган;
- ҳатолар ўз вақтида тўғрилانган ва бартараф этилган.

Ахборотларнинг чиқарилиши устидан назорат куйидаги ҳолда аудитор томонидан ижобий деб топилиши мумкин:

- бажарилган натижалари аниқ;
- ахборотнинг чиқишида ундан бегона шахсларнинг фойдаланиши чекланган;
- ахборот уни олиш учун рухсатномага эга бўлган тегишли шахсга ўз вақтида берилган.

Компьютерга оид асосий суиистеъмоликлар куйидаги шарт–шароитлар мавжуд бўлганда юз бериши мумкин:

- компьютерга ёки терминалга бевосита кириш;
- маълумот файлларига кириш;
- воситалардан шахсий мақсадларда фойдаланиш имкониятларининг мавжудлиги;
- тизимий ахборотнинг қулайлиги;
- компьютер дастурларига кириш имконияти.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, аудитор консолидациялашган молиявий ҳисобот маълумотларини электрон аудит қилишда, аввало, ўша миқоз корхонадаги маълумотлар базасининг қанчалик тўғри киритилганлигига, компьютер маълумотларининг қай даражада сақланаётганлигига эътибор бериши лозим. Бу текширув натижалари аудиторлик хулосаси ва ҳисоботида акс эттирилиши керак.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ АУДИТИНИНГ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ

Н.Ш. Хажимуратов,
ТДИУ, кафедра муdiri, DSc

Кейинги йилларда мамлакатимизда аудит мустақил профессионал тадбиркорлик фаолияти ва иқтисодиёт фанининг ажралмас бир қисми сифатида шаклланиб улгурди. Мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви бухгалтерия ҳисоби ва аудитни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишини – уларнинг молиявий ҳисобот халқаро стандартлари ва халқаро аудит стандартлари талабларига мувофиқлаштиришни белгилаб бермоқда. Бухгалтерия ҳисоби ва аудиторлик фаолиятида халқаро стандартларни кенг жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3946–сон ва 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–4611–сон Қарорлари қабул қилинди. Мазкур Қарорларда белгиланган вазифаларнинг ўз вақтида ва сифатли амалга оширилиши молиявий ҳисобот аудитининг методологиясини такомиллаштиришга хизмат қилади. Бироқ ҳозирги кунда молиявий ҳисобот аудитини ташкил этиш, аудиторлик текширувларида халқаро стандартларни кенг қўллаш, аудиторлик текширувлари сифатини ошириш, аудиторлик ташкилотларининг ички стандартларини ишлаб чиқишда методологик муаммолар учраб турибди. Мазкур муаммоларнинг бартараф этилиши мамлакатимизда аудиторлик фаолиятининг такомиллашувига ва аудиторлар нуфузининг ошишига хизмат қилади. Молиявий ҳисобот аудитининг методологик муаммоларига иқтисодчи олимларнинг асарларида кенг эътибор қарагилган.

Бугунги кунда молиявий ҳисобот аудити олдида турган муаммоларни ўрганиш учун олимларнинг замонавий аудит концепциясини ривожлантириш масалаларига бағишланган асарларини тадқиқ этиш натижаларини келтириб ўтамыз.

О.В.Голосов ва М.В.Мельник сифатли назарий–методологик негизларга асослаган аудитни ривожлантириш тўлақонли концепциясини ишлаб чиқишнинг муҳимлигини таъкидлайди. Бу ерда қуйидаги масалалар бўйича позицияларни аниқлаш биринчи даражали ҳисобланади:

- бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудит методологияси бирлиги;

- аудитнинг бошқа молиявий назорат турларидан фарқлари, умумий жиҳатлари ва ўзаро боғлиқлиги;
- нафақат молиявий ҳисобот ишончилиги, балки текширилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг ривожланиш истиқболлари ҳақида ҳам аудиторнинг фикрини билдиришга имкон берадиган аудиторлик текширувлари истиқболли йўналишини кучайтириш;
- аудит объектлари ва йўналишларини кенгайтириш ва келгусида хулосаларни интеграция қилиш [2].

О.А.Миронова ва М. А. Азарскаянинг таъкидлашича, аудит назарияси ва методологиясида кўп сонли ёндашувлар кўриб чиқилади. Фақат аудитнинг концептуал асосларини ташкил қиладиган тамойил ва қоидаларни назарияда тан олишга асосланган маҳаллий олимлар қарашларининг маълум бир умумийлиги бор, холос [7, 3].

Иқтисодчи олим, иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) И.Мелиевнинг таъкидлашича, молиявий ҳисобот аудитида биринчи навбатда ўрганиладиган масала – молиявий ҳисобот кўрсаткичларининг ишончилигини баҳолаш, уларни тайёрлаш ҳамда тақдим этиш талабларининг бажарилганлик ҳолатини баҳолашдир [7, 83].

Бошқа бир гуруҳ иқтисодчи олимларнинг фикрича, молиявий ҳисобот аудитининг методологик муаммоларини ҳал қилиш учун, аввало, молиявий ҳисоботларни тузишда халқаро стандартларни тўлиқ қўллаш лозим [1, 161].

Руминиялик иқтисодчи олим Йонела Иваннинг таъкидлашича, молиявий ҳисобот аудитининг энг асосий методологик муаммоларидан бири аудиторлик текширувларида профессионал мушоҳадани тўғри қўллашдир [5].

Россиялик иқтисодчи олимлар – С.Бычкова ва В.Скобаралар молиявий ҳисобот аудитининг муаммоларига куйидагиларни киритган – аудиторнинг стандартларга риоя этмаслиги, аудитор томонидан хўжалик эритувчи субъектнинг ноқонуний яширин фаолияти бўйича маълумотларни аниқлай олмаслиги ва аудит ўтказиш тартибининг такомиллашмаганлиги [8].

Юқорида қайд этиб ўтилган фикрлардан кўриниб турибдики, молиявий ҳисобот аудитининг методологик муаммоларига оид кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Аммо аксарият тадқиқотларда молиявий ҳисобот аудитининг методологик муаммолари яхлит тарзда кўриб чиқилмаган.

Молиявий ҳисобот аудити муаммосини ҳал қилишдан олдин уни тизимлаштириш муҳимдир. Молиявий ҳисобот аудитининг жорий муаммоларини тизимлаштириш учун бир нечта вариант мавжуд. Хусусан иқтисодчи олимлар

В.А.Грекова ва А.В.Логоновалар молиявий ҳисобот аудитининг жорий муаммоларини учта гуруҳга ажратган:

- методологик характерли молиявий ҳисобот аудити муаммолари;
- молиявий ҳисобот аудитининг технологик муаммолари;
- молиявий ҳисобот аудитининг бошқа муаммолари [3].

Биринчи гуруҳга молиявий ҳисобот аудитининг иқтисодиёт субъектлари фаолият тизимидаги ўрнини аниқлаш, нарх шакллантириш, аудиторлик хизматлари бозоридаги рақобат, молиявий ҳисобот аудити хизматлари сифатини назорат қилиш ва бошқалар киради.

Молиявий ҳисобот аудити муаммоларининг бошқа тоифалари ҳам мавжуд, масалан: молиявий ҳисобот аудитининг концептуал муаммолари ва молиявий ҳисобот аудитининг амалий муаммолари; молиявий ҳисобот аудитининг моҳиятини акс эттирадиган муаммолар тушунчаларни аниқлаш ва молиявий ҳисобот аудитини ташкил қилиш усулларини аниқлаш муаммолари.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида биз молиявий ҳисобот аудитининг муаммоларини 2 та гуруҳга ажратдик.

Бизнинг фикримизча, келтирилган муаммоларни тизимлаштириш молиявий ҳисобот аудити замонавий ҳолатини тўлиқ акс эттириш ва унинг истиқболли ривожланиш йўналишларини белгилашга имкон яратади. Тизимлаштиришнинг асоси бўлиб молиявий ҳисобот аудити муаммоларидан биринчиси молиявий ҳисобот аудитини халқаро стандартларга ўтказиш муаммоларини тавсифлайди, иккинчи йўналиш сифатида молиявий ҳисобот аудитининг назарий ва услубий аппаратини такомиллаштириш муаммолари намоён бўлади.

Охирги йилларда молиявий ҳисобот аудити халқаро аудит меъёрлари йўналишида жадал ривожланмоқда. Бироқ, ҳозирги пайтда, миллий ва халқаро аудит стандартлари ўртасидаги жиддий фарқлар сақланиб келмоқда.

Шундай қилиб, ушбу соҳадаги муаммолар сифатида молиявий ҳисобот халқаро стандартларини модернизация қилиш туфайли ички аудит стандартларини ишлаб чиқишдаги кечикиш, тушунчавий аппаратни такомиллаштириш, тасдиқланган стандартларнинг аниқ шартлари моҳиятини очиб бериш муаммосини ажратиб кўрсатиш керак. Иккинчи ҳолда, биз аудиторлик фаолиятининг асосий тамойилларига риоя қилмаслик (аудиторнинг мустақиллиги ва бошқалар), шунингдек, текширувларни нотўғри ташкил этиш (молиявий ҳисобот аудитини режалаштиришда риск ва муҳимликни ҳисобламаслик, нотўғри ҳужжатлаштириш ва ҳоказо) ҳолатларига эътибор қаратиш керак.

Мамлакатда аудит фани жадал ривожланаётганлиги сабабли молиявий ҳисобот аудитининг назарий ва услубий аппаратини такомиллаштириш муаммолари тобора долзарб бўлиб бормоқда.

Бизнинг фикримизча, молиявий ҳисобот аудити назариясида усул, тамойил ва бошқалар каби асосий тушунча ва тоифаларни ёритиб беришда сезиларли бўшлиқлар мавжуд. Ушбу муаммонинг ечими молиявий ҳисобот аудитида қўлланиладиган умумилмий ва ўзига хос тушунчаларни таснифлаш ва ажратишга асосланиш лозим.

Молиявий ҳисобот аудитининг турдош фанлар билан ўзаро боғлиқлик муаммоси муҳим бўлиб қолаверади. Бизнинг фикримизча, мамлакатда аудитнинг ривожланишини бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиш умумий концепцияси доирасида ва унинг илғор илм–фан йўналишлари билан интеграцияси доирасида кўриб чиқиш зарур.

Бизнингча, бундай йўналишлардан бири молиявий ҳисобот аудитини ахборот технологиялари билан интеграция қилиш ҳисобланади. Молиявий ҳисобот аудити бу – ахборот жараёни бўлиб, унинг моҳияти иқтисодиёт субъектининг молиявий ҳисобот тўлиқлиги ва ишончлилиги ҳақида таҳлилий ахборот тайёрлаш, шунингдек, ички назорат ва бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш бўйича иқтисодиёт субъекти мулкдорларига тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот аудитида ахборот жараёнларининг асосий босқичлари қаторига қуйидагилар қиради:

- аудит ўтказилаётган иқтисодиёт субъекти манбаларидан бошланғич ахборот олиш ва тўплаш;
- шакллантирилган маълумотларни таҳлил қилиш;
- олинган натижавий ахборотдан фойдаланиш.

Бухгалтерия ҳисоби ва аудит ахборот жараёнлари бир–бири билан боғлиқдир. Шу сабабли, бизнинг фикримизча, молиявий ҳисобот аудитининг миқдор ташкилот ахборот тизимлари билан ўзаро алоқаларини таъминлаш зарур. Шундай экан, молиявий ҳисобот аудитида молиявий ҳисобот аудити воситаларининг аудит ўтказилаётган субъект ахборот тизими билан мантиқий ўзаро боғлиқлигини ишлаб чиқиш зарур.

Шу тариқа, молиявий ҳисобот аудити назарий–методологик аппаратини такомиллаштириш муаммоси ахборот технологияларидан фойдаланишга асосланган махсус назарий қоидаларни ишлаб чиқишга бориб тақалади.

Аудитнинг назарий–методологик аппаратини ривожлантиришнинг бошқа бир йўналиши аудиторлик амалиётида таҳлилий амалларни қўллашни такомиллаштиришга хизмат қилади.

Аудит ўтказилаётган объектлар индивидуаллигини эътиборга олиб, аксарият ҳолларда молиявий ҳисобот аудити намунавий методологиясидан

фойдаланиш мумкин эмас, балки мураккаб таҳлилий аппарат – омилар таҳлили, математик усуллар ва бошқаларни қўллаш талаб қилинади.

Аудиторлик текширувларида таҳлилий амаллар улушини ошириш куйидагиларга имкон беради:

- аудит ўтказилаётган иқтисодиёт субъектининг фаолиятини ташкил қилиш ва самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- аудиторлик текшируви методологиясини такомиллаштириш ва аудит ўтказилаётган субъект фаолиятини тўлароқ баҳолаш ҳисобига аудитор томонидан қабул қилинадиган қарорлар сифатини ошириш;
- аудиторлик тестлари вақти ва меҳнат сифимини қисқартириш.

Бизнинг фикримизча, аудитни ривожлантиришнинг муҳим йўналиши аудиторлик фаолиятини тартибга солиш тизимини ривожлантириш, жумладан, назоратни кучайтириш ҳисобланади. Бу ерда гап давлат назорат тизимини ривожлантириш ҳақида ҳам, аудиторлик хизматлари бозорида жамоатчилик назорати ҳақида ҳам боради.

Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, охириги йилларда ENRON, Parmalat каби йирик компаниялар инқирози ва аудиторларнинг бу воқеалардаги роли давлат ва жамоат органлари томонидан аудиторлик фаолиятини тартибга солиш заруратини қайта кўриб чиқишга хизмат қилади.

Аудиторлик фаолиятини тартибга солиш функцияларини давлат органлари ва жамоат ташкилотлари ўртасида қайта тақсимлаш молиявий ҳисобот аудити назарий аппаратини такомиллаштириш муаммолари муҳимлигидан далолат беради.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги пайтда аудиторлик текширувлари сифатини ошириш корхоналар фаолияти истиқболларини баҳолаш зарурати билан боғлиқ.

Аудиторлар учун нафақат аудит ўтказилаётган шахснинг муайян санадаги ҳолатини таҳлил қилиш, балки аудит ўтказилаётган иқтисодиёт субъектининг фаолият самарадорлиги ва фаолият истиқболларини баҳолаш зарур.

Юқорида таъкидланганларни ҳисобга олиб, хулоса чиқариш мумкинки, молиявий ҳисобот аудитини тадқиқ этувчи кўплаб маҳаллий тадқиқотчилар фикрига кўра, унинг замонавий иқтисодиётдаги аҳамияти ўсиб бормоқда.

Бу молиявий ҳисобот аудитининг иқтисодиёт субъектлари фаолиятида бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнларига таъсирининг кучайиши билан асосланади.

1. Молиявий ҳисоботи аудити муаммоларини иккита гуруҳга – маҳаллий аудитни халқаро стандартларга ўтказиш муаммолари ва назарий–методологик аппаратни такомиллаштиришга ажратган ҳолда таснифлашнинг таклиф этилган варианти молиявий ҳисобот аудити ривожланишининг ҳозирги ҳолатини акс эттиришга имкон беради. Чунончи илмий аппарат ишлаб чиқиш заруратига асосий эътибор қаратиш молиявий ҳисобот аудитида юзага келган бўшлиқни аста–секинлик билан тўлдиришга хизмат қилади.

2. Мамлакатимиз иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви жадаллашаётган ҳозирги даврда молиявий ҳисобот аудитини халқаро стандартлар асосида ўтказиш муҳим ҳисобланади. Фикримизча, бу жараёнда халқаро стандартларда қўлланилаётган атамаларнинг мазмун–моҳиятини чуқурроқ англаб етиш, малакали аудиторлар тақчиллигига барҳам бериш ва аудиторлар томонидан ички стандартларга риоя қилиш зарур.

3. Кейинги пайтларда аудиторлик ташкилотларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва уларнинг нуфузини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мазкур натижаларга эришишда аудиторлик текширувлари сифатини ошириш, жумладан, аудиторлик ташкилотлари ички стандартларини ишлаб чиқиш, аудиторлик фаолиятида турдош хизматларни ривожлантириш ҳамда аудиторлик текширувларида рақамли технологияларни кенг қўллаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Вахабов А.В., Ибрагимов А.К., Ризаев Н.К. Тижорат банклари ташиқи аудитида халқаро молиявий ҳисобот стандартларини жорий этиш методологияси. Монография. – Т.: Молия, 2011. –188 б.

2. Голосов О. В., Мельник М. В. Перспективы развития аудита. /Аудиторские ведомости. 2005, № 12/СПС «Консультант Плюс». Версия от 08.09.2008

3. Грекова В.А., Логинова А.В. Методические аспекты аудита финансовой отчетности организации // Современные научные исследования и инновации. 2017. № 5.

4. Гутцайт Е.М. Аудит: концепция, проблемы, эффективность, стандарты. – М., «Элит 2000», «ЮНИТИ–ДАНА», 2002 г. – 400 с.

5. Ionela Ivan. The importance of professional judgement applied in the context of the International Financial Reporting Standards.// Audit Financiar, No. 10(142)/2016.

6. Миронова О.А., Азарская М.А. Развитие концепции аудита. //Аудиторские ведомости, 2005, № 11, с.3–14.

7. Мелиев И.И. Аудиторлик текширувини ўтказиш услубияти: муаммо ва ечимлар. Монография. –Т.: “VNESHINVESTPROM”, 2020. –191 б.

8. Svetlana M. Bychkova, V.V.Skobara. Functional Problems of Audit at the Present Stage of His Development .// 2016 13th International Scientific–Technical Conference on Actual Problems of Electronics Instrument Engineering (APEIE). DOI: 10.1109/APEIE.2016.7807059

МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАННАРХИНИ АНИҚЛАШДА ЧЕТ ЭЛ ТАЖРИБАЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

А.Н. Махмудов,
ТДИУ, и.ф.н., доцент

Республикамызда кенг кўламли ислохотлар ва модернизациялаш жараёнини давом эттиришда хўжалик субъектлари фаолиятининг барча жараёнларида иқтисодий ахборотларга нисбатан ҳаққонийлик, ўз вақтидалик, ҳолислик ва аниқлик каби талаблар қўйилади. Ҳозирги пайтда олинган иқтисодий ахборотлар ички ва ташқи фойдаланувчилар ҳамда инвесторлар талабини тўлиқ қондириши ҳамда энг кам миқдорда меҳнат ва вақт сарф қилган ҳолда шакллантирилиши лозим. Шунингдек иқтисодий ахборотлар корхона фаолиятини бюджетлаштириш, истиқболни белгилаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини тўғри ташкил этиш бўйича самарали бошқарув қарорлари қабул қилишда зарурий асос бўлиб хизмат қилиши лозим. Хорижий тажрибаларга таянган ҳолда тикув–трикотаж корхоналарида харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, жавобгарлик марказларини аниқлаш, бюджетлаштириш, келгусида корхоналарнинг истиқболли тараққиётини белгилловчи лойиҳаларни таҳлил қилиш, сегментлар бўйича ҳисобот тузиш ва самарали трансферт баҳоларини шакллантириш каби масалалар тўлиғича илмий ва услубий жиҳатдан ёритилмаган. Тикув–трикотаж корхоналарида харажатлар ҳисобини самарали юритиш дастлабки ва йиғма ҳужжатларни айланиш тезкорлигини, қабул қилинган ички ҳисобот шакллари ва уларнинг тузилиш даврийлигини, тақдим қилиш муддатларини ҳамда ахборот тизимини такомиллаштиришга амалий ёрдам бериш каби масалаларни ўз ичига олади. Бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш, ахборотларни ўз вақтида фойдаланувчиларга етказиш, тижорат сирини сақланишини таъминлаш, корхона бухгалтериясини икки мустақил қисмга яъни молиявий ва калькуляция ҳисобига бўлинишини шарт қилиб қўйди. Бу тарзда бухгалтериянинг мустақил қисмларга бўлиниши молиявий ҳисобни марказлаштириш ва калькуляция ҳисобини номарказлаштиришга сабаб бўлди. Натижада калькуляция ҳисоби ўз натижаларига эга бўла бошлади. Бунда бошқарув жараёнини тезкор таҳлилий ахборот билан таъминлаш, корхона бўлиналари харажатлари ва даромадларини тезкор назорат қилиш имконияти яратилди. Ушбу омиллар харажатлар меъёрлари, маҳсулотнинг норматив калькуляциясини ишлаб чиқиш, ҳақиқий харажатларнинг меъёрий харажатларга мувофиқлигини тезкор назорат қилиш, мавжуд четга чиқишларни аниқлаш ва бартараф этишга имкон тўғдиради ҳамда маҳсулот таннархининг шаклланиш жараёнини бошқаришнинг янги тизими вужудга келади. Ўзбекистон Республикасининг кўпгина корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг анъанавий

узуларидан фойдаланиб келишади ва кўпгина корхоналарда бошқарув ҳисоби юртилмайди ёки суғ ривожланган Ўзбекистонда ҳисоб амалиётида хали маркетинг имкониятларидан тўлиғича фойдаланган эмас. Чунки кўпгина корхоналар амалиётида харажатларнинг тахминий четга чиқишларини, трансферт баҳони шакллантириш, ички ҳисоб ва аудитнинг услубиётларидаги катта имкониятларидан фойдаланилмаяпти. Тикув–трикотаж корхоналари фаолиятида ишлаб чиқариш ҳисоби – бу ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва корхона даромадини бошқариш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш имкониятларини аниқлашда намоён булади. У корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ барча масалаларни батафсил ўзида акс эттириши лозим. Трикотаж корхоналарида таъминот –тайёрлов фаолияти такрор ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ва унинг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади. Шу сабабли, бу соҳада дастлабки ишлаб чиқариш бўйича ахборотлар йиғилади ва қайта ишланади. Бундай ахборотларнинг йиғилишида ишлаб чиқариш фаолияти муҳим ўрин тутади. Унда ишлаб чиқариш харажатлари таркиби, ўзгариши, уларни жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобини ташкил қилиш, шунингдек, харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясини юритиш, сарфланган харажатлар бўйича четга чиқишларни ҳисобга олиш амалга оширилади. Менежерларга харажатлар ҳажми, уларнинг самарадорлиги тўғрисидаги ахборотларни шакллантириш вазифаси юкланади. Бунда ишлаб чиқариш зарарсизлик нуқтасининг дастлабки ҳисоб–китоблари амалга оширилади ҳамда ўзгравчан , доимий харажатлар ва фойда ўртасидаги алоқадорлик таҳлил қилинади. Ривожланган мамлакатлар тажрибасига мувофиқ харажатларни доимий ва ўзгравчан турларга ажратилиши, корхоналарда ишлаб чиқариш қувватидан тўлиқ фойдаланиш, харажатларни самарали тақсимлаш мақсадида таннархни калькуляция қилишнинг хорижий усул ва тажрибаларини қуллаш, ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини тўғри аниқлаш, четлинишлар ҳисоби ва таҳлилини юритиш каби имкониятларини беради. Бундай хорижий усулларга “Директ–костинг”, “Стандарт–костинг”, “ABC”, “ФКТ”, “ЈIT”, “SCA” ва “Таргет–костинг”, “Кайзен–костинг”ларни мисол қилиш мумкин. Жаҳон тажрибасига мувофиқ бухгалтерия ҳисоби тизими молиявий ва бошқарув ҳисобига ажратилганлиги муносабати билан мамлакатимизнинг ҳисоб тизимида ҳам бу ўзгаришлар ўз аксини топмоқда ,маълумки хўжалик юритувчи субъектлар бошқарув тизимида фойдаланиладиган ахборотларнинг 80 фоизига яқини бухгалтерия ҳисоби ҳиссасига тўғри келади. Бу ўз навбатида уларнинг назарий ва амалий асосларини чуқур ўрганишни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора –тадбирлар тўғрисидаги” ПҚ–4611–сонли қарорида , 2021 йил 25 февралдаги Ўзбекистон Республикасининг “ Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ–677 –сонли қонунида бухгалтерия ҳисоби юритилишини МХХС (Молиявий ҳисобнинг халқаро стандартлари) асосида ташкил этиш ва аудитни халқаро стандартларга мослаштириш борасида аниқ вазифалар белгилаб берилган. Жумладан бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилини халқаро стандартларга мос равишда такомиллаштириш,корхоналарни стратегик

бошқаришнинг умумий концепциясини ишлаб чиқиш ва тамойилларини жорий этиш, бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш, унинг услубий асосларини ислоҳ қилиш бўйича илмий изланишларни амалга оширишни талаб қилади. Стратегик бошқарув ҳисоби корхона умумий ҳисоб тизимини тезкор–техник, бухгалтерия ва статистик ҳисоб маълумотлари билан таъминлашда ҳамда стратегик режалаштириш, прогнозлаштириш, иқтисодий таҳлил қилишни ўзаро боғловчи хосила ҳисобланади. Бу ҳисоб тизими корхона бошқарув тизимида истиқболли тадбиркорлик қарорлари қабул қилиш учун зарур ахборотлар билан таъминлашга ёрдам беради. Трикотаж корхоналарида харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини аниқлашда хорижий усуллардан Директ–костинг усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Директ–костинг усулидан фойдаланиш харажатлар тўғрисидаги ахборотларни эҳтиёжларга мос равишда ахборотларни тақдим этиш имкониятларини оширади. Шунингдек корхона ҳисоботининг инвестицион жозибadorлигини оширишга ҳамда уни молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг халқаро стандартлар талабига мос равишда уйғунлаштиришга хизмат қилади. Булар умумий, ўзгармас, ўзгарувчан ва чекли харажатларга бўлинади. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига кўра: Ўзгармас харажатлар (TFC – Total fixed cost) – бу қисқа муддатли оралиқда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмасдан шаклландиган харажатлар (маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ошганда ҳам, камайганда ҳам қиймати ўзгармайди). Ўзгарувчан харажат (TVC – Total Variable Cost) – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлган харажатлар, яъни маҳсулот ҳажми ошган ёки камайганда ўзгарадиган харажатлар. Улар Q га боғлиқ функция бўлиб, $TVC(Q)$ кўринишида ёзилади.

Умумий харажатлар (TC – Total Cost) – қисқа муддатли оралиқда маълум миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган ўзгармас ва ўзгарувчан харажатларнинг йиғиндисига тенг бўлади: $TC = TFC + TVC(Q)$

(MC –Чекли харажат Marginal Cost) – ишлаб чиқариш ҳажмини кичик миқдорга (одатда бир birlikка) оширишга сарфланган кўшимча харажатдир.

Умумий харажатлар (TC – Total Cost) – қисқа муддатли оралиқда маълум миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган ўзгармас ва ўзгарувчан харажатларнинг йиғиндисига тенг:

$$TC = FC + VC(Q)$$

Бу ерда FC – Fixed Cost, ўзгармас харажат, VC – Variable Cost, ўзгарувчан харажатдир.

Агар бу жараёнларни график кўринишда ўрганадиган бўлсак, умумий харажат чизиги ўзгармас ва ўзгарувчан харажатлар чизиқларини қўшиш билан ҳосил қилинади. Ўртача ўзгармас харажатлар эса бир birlik маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган ўзгармас харажатлар ўртача ўзгармас харажатлар деб аталади:

$$AFC / TFC = Q$$

бу ерда:

AFC – ўртача ўзгармас харажатлар;

TFC – умумий ўзгармас харажатлар;

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори.

Бир birlik маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган ўзгарувчан харажатлар ўртача ўзгарувчан харажатлар деб аталади. Бу ерда куйидагича формула булади:

$$AVC(Q) = TVC(Q) / Q$$

AVC(Q) – ўртача ўзгарувчан харажатлар;

TVC(Q) – умумий ўзгарувчан харажатлар;

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори.

Ўртача умумий харажатлар – бир birlik маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қилинган жами харажатлар ўртача умумий харажатлар деб аталади:

$$ATC = TC / Q$$

бу ерда:

ATC – ўртача умумий харажатлар;

TC – умумий харажатлар;

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори.

Қисқа муддатли оралиқда алоҳида олинган корхонанинг умумий ва ўртача харажатлари динамикаси ушбу формула асосида аниқланади:

$$ATC = AFC + AVC = TFC + TVC / Q$$

Маҳсулот ишлаб чиқариш муддатлари ва сифати бўйича истеъмолчи хоҳлаган товарлар таннархига таъсир этувчи омиларни аниқлашдан иборат бўлади. Бизнинг фикримизча бу тизимнинг ўзига хос афзалликлари мавжуд:

Биринчидан – харажатларни камайтириш стратегиясини реализациясини таъминлайди.

Иккинчидан – харажатларни етарли даражада минималлаштириш имконини беради.

Учинчидан – бозор конъюктурасининг мавжуд шартлари режали молиявий натижаларни одиндан олишни таъминлайди.

Тўртинчидан – харажатларни назорат қилиш ва бозор талабларига мос келувчи мақсадли таннархни одиндан аниқлашга, шунингдек бозор талаби ва харидорларнинг мўлжалига қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулот муддатлари ва сифатини белгилаш имконини беради.

Бешинчидан – нархларни максималлаштириш, режалаштириш, маҳсулот ҳажмини сотиш ҳисобига, шунингдек ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини пасайтириш ҳисобига корхоналарнинг молиявий натижаларини максималлаштиришни таъминлайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантириш энг муҳим масала бўлса, унинг таянчи бўлган тикув – трикотаж саноати соҳасини ривожлантириш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

ЖОРИЙ МАЖБУРИЯТЛАР ТАҲЛИЛИДА КОРХОНА МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Ш.А. Тожибоева,
ТДИУ, доцент.
Р.Р. Равшанов,
ТДИУ, магистр.

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида ҳар бир корxonанинг мустақиллигини таъминлаши билан бирга, унинг масъулияти ҳам ошади. Бундай шароитда ҳар бир корхона ўзининг маблағига, мулкига, ўзининг бошқарув услугига эга бўлиши ке рак Мунтазам равишдаги инфляция шароитларида кўпчилик корхоналарнинг молиявий сиёсати ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва хизматларни кенгайтириш имконини бермайди, чунки капитал ва захиралар амалда ўсиш йўналишига эга бўлмаган ҳолда, маблағлар истеъмол учун кўпроқ харажат қилиниши муносабати билан уларни «еб қўйилиши» кузатилади. Бу уларнинг молиявий барқарорлигига ва иш юзасидан ҳамкор сифатида ишончлилигига шубҳа туғдиради. Шу боис, кўп ҳолатларда нафақат молиявий ҳисобот ишончлилигининг текшируви билан чегараланмасдан, операцион аудитни ўтказишни ҳам тақозо этади.

Операцион аудит жараёнида корхона жорий мажбуриятларини таҳлил қилиш молиявий аҳволини баҳолаш имкони бўлади. Корхона самарадорлигини ошириш ва молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш мақсадида таҳлилий ишларни аудиторлик ташкилотлари амалга оширишлари мумкин. Шунингдек, таҳлил натижаларига молиявий ҳисобот истеъмолчилари, яъни: корхона мутахассислари, акциядорлар, банклар, мол етказиб берувчилар ва бошқа кредиторлар ҳам муҳтождир. Хорижий мамлакатларда молиявий маълумотларнинг аксарият истеъмолчилари ўзлари бундай таҳлил қилиш услубиётига эгадирлар.

Хўжалик субъектларида жорий мажбуриятлар таҳлилида молиявий ҳолати барқарорлигини ўрганишнинг мазмуни шундан иборатки, бунда ўз вақтида пул тушумларининг келиши, ҳисоблашиш интизомига риоя қилиш, хусусий ва қарз маблағларининг тўғри нисбатга бўлишини таъминлаш, молиявий тартиб ва интизомга, барча ишлаб чиқариш бўғинларида иқтисод ва тежамкорликка риоя қилиш муҳим аҳамият касб этади. Активларга қўйилган маблағларни ўз маблағлари ҳисобига қолайдиган, ноўрин дебиторлик ва кредиторлик қарзларига йўл қўймайдиган ҳамда ўз мажбуриятларига ўз вақтида тўлайдиган корхона молиявий барқарор корхона ҳисобланади.

Молиявий барқарорликка тегишли кўрсаткичлар, уларни ҳисоблаш йўллари ва таҳлили иқтисодий адабиётларда етарлича ёритилган. Иқтисодчи олимларнинг корxonанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилишда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими борасида тавсиялари турлича. Масалан,

А.Д.Шеремет корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланишни тавсия қилган: ўзлик манбалар коэффициенти; ўзлик ва мажбуриятлар нисбати; ҳаракатчан ва ҳаракатсиз маблағлар нисбати; қисқа муддатли қарзлар коэффициенти; кредиторлик қарзлар коэффициенти [8]. Л.В. Донцова, Н.А. Никифировалар қуйидаги ўзига тегишли табағлар билан таъминланиш коэффициенти, молиявий мустақиллик коэффициенти, молиялаштириш коэффициенти, молиявий барқарорлик коэффициенти [5].

Ўзбекистонда ҳам иқтисодий таҳлилга ва унинг айрим соҳаларига бағишланган адабиётлар, илмий рисола ва мақолалар чор этилган [4,6,7]. Иқтисодчи олимлар томонидан молиявий барқарорликни ифодаловчи коэффициентларга қуйидагиларни киритиш тавсия қилинган: молиявий қарамлик, молиявий барқарорлик ва мустақиллик коэффициентлари [6].

Молиявий барқарорликнинг кўрсаткичлар тизимини таққослайдиган бўлсак, улар орасида катта фарқни сезиш мумкин. Иқтисодий адабиётларни чуқур ўрганиш натижасида корхона молиявий барқарорлигини таҳлил этиш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими тўғрисида ҳамфикрлик йўқлигини таъкидлаш керак. Иқтисодий адабиётларда молиявий барқарорликни таҳлил қилиш учун тавсия қилинган кўрсаткичлар кенг ва ҳар хил бўлиб, улар бир тизимга солинмаган, туркумлашмаган, тавсифланмаган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган меъёрий ҳужжатларда молиявий барқарорликни ифодаловчи қуйидаги коэффициентларнинг аниқлаш тавсия қилинган: молиявий мустақиллик коэффициенти ва ўз ва қисқа муддатли қарз маблағларининг нисбат коэффициенти [2,3].

Молиявий барқарорлик коэффициентларининг аҳамияти асосан кредиторлар учун муҳим аҳамият касб этади, зеро ушбу коэффициентлар орқали улар корхонанинг чет эл сармояларига қарамлик даражасини, молиявий ҳолатининг барқарорлигини, банкрот (синиш) эҳтимолини ҳамда инвестиция сиёсатини юргизиш вариантларини аниқлайдилар.

Шундай қилиб молиявий барқарорликка корхона ичидаги ва ундан ташқаридаги вазият, омиллар, шарт–шароитлар таъсир кўрсатар экан, бундан кўринадики, молиявий мустақамликнинг даражаси корхоналарнинг ҳозирги ва келгусидаги фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Демак, молиявий барқарорлик бир қанча омиллар, шарт–шароитлар таъсирининг якуни бўлиб, у ўз навбатида корхона фаолиятининг кўп томонларига таъсирини кўрсатар экан.

Узоқ муддатли истиқбол нуқтаи назаридан корхона фаолиятининг барқарорлиги, корхона иқтисодиётининг ташқи кредиторлар ва инвесторларга боғлиқлик даражаси молиявий барқарорлик мезони ҳисобланади. Корхонанинг ўзининг шу вақтга бўлган қарзлари билан ҳисоб–китоб қилиш қобилиятини тавсифловчи баланс ликвидидиган фарқли ўлароқ, молиявий барқарорлик – корхонанинг тўловга доимо лаёқатлилигини кафолатловчи муайян ҳолатдир. Хўжалик фаолияти натижасида корхонанинг тўлов қобилияти қисқа давр

мобайнида ўзгариши мумкин, ammo молиявий барқарорлик кўрсаткичлари анча барқарор бўлиб, улар бундай давр ичида деярли ўзгармайди.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилишда уларни тавсифловчи кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш, уларни бир йил ёки бир неча йил учун динамикада қиёслаш, уларнинг ёмонлашиш ёки яхшилашиш сабабларини аниқлаш, молиявий ҳолатни яхшилашга оид аниқ тавсиялар ишлаб чиқиш керак бўлади.

Корхоналарда молиявий барқарорликни таъминлашнинг асосий йўлларида бири корхона дебитор ва кредитор қарзларини кўпайтирмаслик чорасини кўришдир. Ҳозирги пайтда жуда кўп фирмалар ва корхоналар молиявий жиҳатдан барқарор эмас. Бундай субъектлар билан иқтисодий муносабатда бўлиш эҳтиёткорликни талаб қилади. Уларга товар бериш, пул ўтказиш ҳаракатдаги маблағни ўлик маблағга айлантириш билан баробар. Шу туфайли бундай хўжалик операцияларини содир қилишдан олдин ҳамкор субъектлар молия-хўжалик фаолиятини ҳам чуқур ўрганишни талаб қилади. Корхоналарнинг жуда кўп харажати банклардан олинган қарз учун тўланадиган фоиз ва транспорт харажати ташкил этади. Шу туфайли корхона имкони борича айланмадаги маблағларда ўз маблағларининг улушини кўпайтириши ва ниҳоят барча айланма маблағларини ўзининг ҳисобидан қоплаши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3946-сон қарори. 2018 йил 19 сентябрь.*
2. *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат иштирокидаги корхоналарни молиявий соғломлаштириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1013-сон қарори. 2018 йил 14 декабрь.*
3. *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги «Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида»ги 207-сонли қарори.*
4. *Тожибоева Ш.А. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолати таҳлили. Ўқув қўлланма. –Т.: Иқтисодиёт, 2019.*
5. *Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.*
6. *Шоалимов А.Х., Илхамов Ш.И., Тожибоева Ш.А. Иқтисодий таҳлил ва аудит. Дарсик. –Т.: Sano-standart, 2017.*
7. *Пардаев М.К. ва бошқалар. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. –Т.: Print line group, 2017.*
8. *Шеремет А.Д. Методика финансового анализа. Учебное пособие. –М.: ИРО «МР», 2015.*

SOF FOYDA VA UNING O'ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI

M.H. Xodjaeva, .
TDIU, dosent.
M. Q. Shukurov,
TDIU, magistr

Bizga ma'lumki, aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar 2021-yil 1-yanvardan boshlab, MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etadi va 2021-yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlaydi 146

Bozor munosabatlarini modernizatsiyalash sharoitida har bir xo'jalik sub'ekti o'z faoliyati natijasida sof foydaga erishishni ko'zlaydi. Shu sababli ham sof foyda miqdorini o'rganish va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish korxonalar samaradorligini oshirishga olib keladi.

Korxonalar ixtiyorida qoladigan va uning erkin tasarrufidagi foyda sof foyda deyiladi. Ushbu ko'rsatkich soliq to'lovi qadar bo'lgan foyda summasidan foyda (daromad)dan soliq va boshqa soliqlar va ajratmalar summasini chegirish asosida aniqlanadi.

Sof foyda tahlilida uning o'tgan yillarga, shuningdek, korxonalar biznes rejasi ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishlari o'rganiladi. Moliyaviy natijaviylikning ushbu yakuniy qatori barcha ichki va tashqi axborotdan foydalanuvchilar e'tiboridagi masala hisoblanadi.

Tashqi axborotdan foydalanuvchilar korxonaning foydalilik darajasiga, o'z aktivlarini maqsadli boshqarishning shartlarini belgilashga ham jiddiy ahamiyat berishadi.

Masalan, korxonalar mulkida hissali qatnashuvchilar aktsiya egalari kelishuviga yoki xususiy kapitaldagi ulushiga qarab taqsimlanadigan hisob foydasining holatiga korxonalar ixtiyorida qoladigan sof foyda bilan qiziqsalar, investitsiya homiylari esa korxonalar faoliyatining barqarorligi va o'sish darajalariga ko'proq qiziqadilar.

Bugungi kunda korxonalar sof foydasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- mahsulot, ish va xizmatlarni sotish hajmining o'zgarishi;
- mahsulot, ish va xizmatlar bahosining o'zgarishi;

- mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqarish xparajatlarining o'zgarishi;
- davr xarajatlarining o'zgarishi;
- moliyaviy faoliyatdan olinadigan foyda va zararlarining o'zgarishi;
- favqulodda foyda va zararlar o'zgarishi;
- foydadan olinadigan soliqlar va soliqli to'lovlarning o'zgarishi va hakoazolalar.

Tahlil etishda har bir omilning sof foyda o'zgarishidagi mutloq qiymatlari aniqlanadi. Ularning o'zgarishlariga baho berish orqali korxonada foydani o'stirish yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi o'rganiladi.

1-jadval

“Orzular fasli” MChJ ning sof foydasi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili, (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+, -)
1. Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda	244,8	529,2	+284,4
2. Davr xarajatlari	126,9	225,3	+98,4
3. Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromad va yo'qotishlar	117,9	303,9	+186,0
4. Moliyaviy faoliyatdan foyda va zararlar	0,69	39,7	+39,01
5. Favquloddagi foyda va zararlar	–	–	
6. Foydadan soliq va boshqa soliq hamda ajratmalar	109,3	237,6	+128,3
Joriy yilning sof foydasi	8,4	26,5	+18,1

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, tahlil qilinayotgan “Orzular fasli” MChJ ning hisobot davridagi sof foyda hajmi o'tgan yilga nisbatan 18,1 ming so'mga oshgan. Uning o'zgarishiga har bitta ko'rsatkichning ta'sirini farq qatoriga qarab baholash mumkin.

Sof foydaning ko'payishiga asosan mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda oshganligidir. O'z navbatida korxonaning davr xarajatlari ham hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan 98,4 ming so'mga oshganligi hamda foydadan soliq va boshqa soliq hamda ajratmalar o'tgan yilga nisbatan 128,3 ming so'mga oshganligi korxonaning sof foydasiga ta'sir etgan. Korxonada davr xarajatlarini qaytdan ko'rib chiqishi maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etishning kontseptual asosga va “Asosiy xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlar” nomli 2–son BHMS da belgilanishiga, daromadlar, hisobot davri mobaynida, aktivlarning ko'payishi yoki majburiyatlarini qisqarishi ko'rinishida iqtisodiy foydalarning ko'payishidir, ular o'z

kapitalining ko'payishiga olib keladi, bundan o'z kapitali egalari tomonidan qo'yilmalar bilan bog'liq ko'payishlar mustasno.

Daromadlar turli aktivlarning ko'payishi ko'rinishida yuzaga keladi; bular nafaqat pul mablag'lari, balki, realizatsiya qilinayotgan tovarlar va xizmatlarning o'rniga olingan tovarlar va xizmatlar ham bo'lishi mumkin; agar tovarlar va xizmatlar haqi xaridor tomonidan to'liq to'lanmagan bo'lsa, bunday xollarda, debitorlik qarzlari ham bo'lishi mumkin. Daromadlar, shuningdek, majburiyatlarni kamaytirish ko'rinishida olinishi mumkin, bu esa korxonaning kapitaliga aktivlarning ko'payishi kabi ta'sir ko'rsatadi. Korxonaning daromadlari va harajatlari hisobi, moliyaviy natijalarni shakllantirish va ulardan foydalanish hisobvaraqlar rejasining so'nggi, to'qqizinchi bo'limida, 9000–9900– son hisobvaraqlarda amalga oshiriladi.

Mazkur hisobvaraqlar tranzit (vaqtinchalik) hisob varaqlardir, hisobot oyining oxiriga borib ularning barchasi yakuniy moliyaviy natijani aniqlash 9910–hisobvaraq bilan yopiladi, uning salbdosi keyin 8710 – “Hisobot davrining taqsimlangan foydasi (qoplanmagan zarari)” hisobvarag'iga o'tkaziladi. Buxgalteriya hisobotida aks etgan quyidagi harajat ma'lumotlariga e'tibor qaratilmog'i lozim. Hisobotlarda odatdagi xo'jalik faoliyatining borishi chog'ida yuzaga keluvchi harajatlardan tashqari, kelgusida biror bir iqtisodiy manfaatlarni hosil qilmaydigan harajatlardan tashkil topgan zararlar ham bo'lishi mumkin.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЕТЕВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕДОСТАВЛЕНИИ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Ш.А. Таджибаева,
ТГЭУ, к.э.н., доц

Одним из основных направлений дальнейшего развития банковской системы является внедрение новых банковских продуктов и услуг, внедрение современных информационно–коммуникационных технологий в банковскую сферу, развитие цифровой экономики. В условиях цифровой экономики среди услуг материального и нематериального характера сектор банковских финансовых услуг постепенно будет занимать доминирующую позицию в создании валовой внутренней продукции. Цифровая экономика позволит обеспечить рост валового внутреннего продукта как минимум на 30 процентов и резко снизить коррупцию. В связи с этим перед коммерческими банками нашей страны неизбежно встает задача модернизации предоставляемых услуг с использованием современных информационно–коммуникационных технологий и открываются перспективы разработки новых современных не имеющих аналогов в мировой практике банковских продуктов.

В условиях развития цифровой экономики возрастает роль сетевых технологий в деятельности *банков*, в рамках которой современные технологии рассматриваются как совокупность необходимых инструментов для ведения банковского *бизнеса*, как средство повышения производительности труда и снижения *издержек*. Быстрая и бесперебойная обработка значительных потоков информации является одной из главных задач любой финансовой организации. Глобализация *мировой экономики*, главенствующая роль сети *Интернет* и развитие глобального информационного *общества*, стремительное увеличение роли знаний и управляющих ими информационных технологий в банковской деятельности ставят перед современным банковским сообществом новые задачи, решение которых требует введения *инноваций*. Обеспечение конкурентоспособности банков невозможно без использования широкого круга информационных технологий. Новые сетевые технологии помогают банкам изменить взаимоотношения с клиентами и найти новые средства для извлечения прибыли.

Предоставление различного рода услуг клиентам, осуществление сделок и операций с *финансовыми инструментами*, совершение *расчетов*, и, соответст-

венно, отражение всех этих финансовых потоков *денежных средств* на счетах в режиме реального времени, а в последующем – формирование форм отчетности для принятия *управленческих решений* невозможно выполнить без использования соответствующего программного обеспечения. Новейшие информационные технологии и электронные средства обработки данных способствуют возникновению новых услуг, новых возможностей технологии обслуживания клиентов. Например, появление электронных расчетов способствовало появлению системы обслуживания интернет – банкинг, обеспечивающим клиентам круглосуточный доступ к своим счетам, а также возможность проводить весь спектр платежно–расчетных операций. Таким образом, эффективность работы банка во многом зависит от введения информационных новшеств. Высоко технологичные инновации увеличивают функциональные возможности информационных систем и эффективность кредитной организации. Информационные и сетевые технологии в банковском деле занимают исключительно важную позицию, так как они в значительной степени определяют не только эффективность бизнеса, но и способны управлять банком.

В рамках стратегии инновационного развития большинство банков Республики Узбекистан регулярно разрабатывают новые продукты, процессы и технологии, а также совершенствуют уже существующие. Многие успешные банки в последние годы ведут конкуренцию за завоевание доверия клиентов на базе внедрения передовых технологий в сфере обслуживания, что позволяет им ко всему прочему снижать издержки и получать высокие прибыли.

Внедрение сетевых технологий в банке позволяет практически полностью управлять фактором времени и пространства во взаимоотношениях банков с потребителями их услуг, что выводит на качественно новый уровень межбанковскую конкуренцию по всему спектру ее характеристик. Естественно, что это самым позитивным образом отражается на количественных и качественных аспектах банковского обслуживания. Для самого банка преимуществами использования сетевых технологий являются следующие: более широкий охват клиентской базы; экономия издержек при обслуживании клиентов; устранение необходимости трудоемкой работы с наличностью; предложение более конкурентоспособных услуг по привлекательным ценам; возможность работы в круглосуточном режиме и совершения операций в режиме реального времени; автоматическое отслеживание рисков, возникающих при операциях с клиентами. Опыт передовых стран выявил целый ряд интересных тенденций и реалий. В частности, по причине внедрения новых сетевых технологий банковского обслуживания, маркетинг при электронном банкинге обходится значительно дороже, чем при традиционном. Чтобы компенсировать

дополнительные расходы, банки вынуждены идти на значительное расширение масштабов электронного банкинга. Но в долгосрочной перспективе фундаментально перекраивается сама бизнес–модель банка, т.е.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что использование самых современных сетевых технологий приносит банкам крупные прибыли и помогает им победить в конкурентной борьбе. Любая автоматизированная банковская система предоставляет из себя сложный аппаратно–программный комплекс, состоящий из множества взаимосвязанных модулей. Введение сетевых технологий в деятельность коммерческих банков позволяют обеспечивать эффективность оказания банковских услуг в следующих сферах: повышение конкурентоспособности на *рынке* банковских услуг в условиях развития банковской деятельности и уменьшения прибыльности в некоторых секторах *финансового рынка*; оперативный *учет*, входной *контроль* и долговременное хранение наиболее полных данных о деятельности банка и его подразделений; формирование бухгалтерской и аналитической отчетности для представления во внешние организации, а также для *управления* деятельностью банка; поддержание технологии единого информационного пространства; развитие технологических возможностей по доставке услуг *клиентам*.

Судя по всему, в условиях цифровой экономики темпы развития банковской системы будут стремительно расти. Практически все появляющиеся сетевые технологии будут быстро браться банками на вооружение. Неизбежны процессы интеграции банков в рамках национальных и мировых банковских сообществ. Это обеспечит постоянный рост качества банковских услуг, от которого выиграют в конечном счете банки и их клиенты.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТИ ТИЗИМИДА ИЧКИ АУДИТ ХИЗМАТИНИНГ ЎРНИ

***Ш.М. Қурбонов,
ЎзР Молия вазирлиги ҳузуридаги
Ўқув маркази кафедре мудири***

Давлат молиявий назорати бюджет тўғрисидаги қонунчиликнинг давлат молиявий назорати объектлари томонидан бузилиши ҳолларини аниқлаш, баргараф этиш ва унга йўл қўймаслик, шунингдек бюджет соҳасида коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида давлат молиявий назорат органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг тасарруфидаги ваколатли органлар давлат молиявий назорат органларидир.

Давлат бюджетининг ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетларининг даромадлари қисми бўйича давлат молиявий назорати берилган ваколатлар доирасида давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 августдаги “Таълим ва тиббиёт муассасаларини молиялаштириш механизмини ҳамда давлат молиявий назорати тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ–3231–сонли Қарори [1] қабул қилинди ва унда, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Ўрта махсус, касб–хунар таълими маркази ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасида — сони 3 штат бирлигидан иборат ички аудит ва молиявий назорат хизматлари (кейинги ўринларда — республика даражасидаги ички аудит ва молиявий назорат хизматлари деб аталади) ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг Халқ таълими вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўрта махсус, касб–хунар таълими бошқармасида, вилоятлар халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ўрта махсус, касб–хунар таълими бошқармаларида ҳамда Тошкент шаҳар Халқ таълими, Соғлиқни сақлаш бош бошқармалари ва Ўрта махсус, касб–хунар таълими бошқармасида сони 1 — 4 штат бирлигидан иборат ички аудит ва молиявий назорат хизматлари (кейинги ўринларда — ҳудудий ички аудит ва молиявий назорат хизматлари деб аталади) ташкил этилиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат молиявий назоратининг амалдаги

1–расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат молиявий назоратининг амалдаги тизими.

Бугунги кунда вазирлик, қўмита ва идораларда ташкил этилган ва ташкил этилиши режалаштирилаётган ички аудит ва молиявий назорат хизматлари бўйича бизнинг қарашимиз ва назаримизда бир қатор муаммолар юзага келмоқда. Хусусан:

биринчидан, вазирлик, қўмита ва идораларда ташкил этилган республика ва ҳудудий даражадаги ички аудит ва молиявий назорат хизматларининг номланишида. Чунки, Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг тасарруфидаги ваколатли органлар давлат молиявий назорат органлари ҳисобланади. Бундан ташқари, қўмита ва идораларда ташкил этилган республика ва ҳудудий даражадаги ички аудит ва молиявий назорат хизматлари давлат молиявий назорат органи ҳисобландими деган табиий савол туғилади. Албатта йўқ. Шунингдек, ички аудит бўйича халқаро маълумотлар ҳамда уларни тақдим этадиган ташкилотларнинг эътирофи бўйича ҳам ички аудит хизмати ва молиявий назорат органлари бир–биридан мустақил бўлган алоҳида тизимлар ҳисобланади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, вазирлик, қўмита ва идораларда ташкил этилган республика ва ҳудудий даражадаги ички аудит ва молиявий назорат хизматларининг номланишини “вазирлик, қўмита ва идораларнинг ички аудит хизматлари” деб номлашни таклиф қиламиз.

иккинчидан, ҳозирги амалдаги ҳолатда вазирлик, қўмита ва идораларда ички аудит ва молиявий назорат хизматлари республика ва ҳудудий даражада ташкил этилган. Ўз навбатида ҳудудий даража ташкил этилган ички аудит ва молиявий

назорат хизмати ходими ҳудудий бош бошқарма ва бошқарма бошлиқларига бўйсунди ҳамда штат жадвалига асосан ҳудудий бош бошқарма ва бошқарма таркибига киради. Бундай ҳолатда, ички аудит хизматининг мустақиллик тамойили йўқолади. Сабаби, ички аудит хизматлари ўз вазифаларини бажаришда фақат вазирлик, қўмита ёки идоралар биринчи раҳбарига бўйсунуши ва унинг фаолиятига таъсир этувчи бошқа омиллардан ҳоли бўлиши лозим. Бундан хулоса шуки, ҳудудий ички аудит ва молиявий нazorat хизматларини бекор қилиб, фақат вазирлик, қўмита ёки идоралар биринчи раҳбарига бўйсунувчи республика даражасидаги ички аудит хизмати ташкил этилиши керак.

Учинчидан, ҳозирги амалдаги ҳолатда, республика ва ҳудудий даражадаги ички аудит ва молиявий нazorat хизматларининг асосий вазифаларидан бири сифатида, бўйсунувидаги муассасаларда харажатлар сметасини режалаштириш ва унинг ижроси, бюджет ҳисобининг юритилиши, давлат харидларини амалга ошириш жараёнлари ва шартномалар тузилиши устидан мониторинг қилиш, асосиз дебитор ва кредитор қарздорликларга йўл қўймаслик, бюджет интизомини мустаҳкамлаш, бюджет маблағларидан фойдаланиш, қонунни бузиш ҳолатларини, уларни содир этишга имконият яратувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш тўғрисида қўйи муассасаларга бажарилиши мажбурий бўлган тақдимномалар киритиш белгиланган. Лекин, республика ва ҳудудий даражадаги ички аудит ва молиявий нazorat хизматлари хўжалик операциялари амалга оширилиши олдидан мониторингни амалга ошира олмайди. Чунки, бюджет ташкилотидаги ҳар бир хўжалик операциясини ички аудит ва молиявий нazorat хизматлари ходими томонидан мониторинг қилиш имконияти мавжуд эмас. Бундан ташқари, бу жараён ички нazorat тизимининг вазифаси ҳисобланади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, вазирлик, қўмита ва идоралардаги ички аудит хизматларининг асосий вазифалари сифатида қўйидагилар белгиланишини таклиф қиламиз.

Бюджет (бухгалтерия) ҳисоби юритилишини, молиявий ҳисоботларнинг ҳаққонийлигини, молиявий ресурслардан мақсадли ва қонуний фойдаланилганлигини ҳамда бюджетдан ташқари маблағлар бўйича даромадларнинг тўлиқлигини ва қилинган ҳақиқий харажатларнинг тўғрилиги, шунингдек, молиявий операцияларнинг қонунийлигини баҳолашни, йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этишни назарда тутувчи молиявий аудит ўтказиш.

Жалб қилинган бюджет маблағларидан фойдаланишда, давлат харидларини амалга оширишда, шунингдек, бюджет ташкилотининг фаолияти бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига риоя қилинганлигини ва

уларнинг давлат дастурларига мувофиқлигини ўрганиш ва баҳолашни назарда тутувчи мувофиқлик аудитини ўтказиш.

Ички аудит объектида харажатлар, субсидиялар, имтиёзлар ва преференцияларнинг самарадорлиги ва натижадорлигини, ажратилган маблағлардан фойдаланишнинг тежамкорлигини, белгиланган мақсадли кўрсаткичларнинг бажарилишини, жалб қилинган маблағлар ҳисобидан амалга оширилаётган лойиҳаларнинг мақсадга мувофиқлиги ва натижадорлигини, шунингдек, давлат ва ҳудудий дастурларнинг молиялаштириш манбалари билан таъминланганлигини баҳолаш ва таҳлил қилишни назарда тутувчи самарадорлик аудитини ўтказиш.

Хулоса қилиб айтганда, вазирлик, қўмита ва идоралардаги ички аудит хизматлари – молиявий, мувофиқлик, самарадорлик аудитини ўтказиш орқали ташкилот фаолиятини яхшилаш ва баҳолашга, тизимли ҳамда интизомий ёндашувни жорий этиш орқали ўз мақсадларига эришишга, рискларни бошқариш жараёни, ички назорат, корпоратив бошқарувни самарадорлигини оширишга ёрдам берадиган мустақил, объектив аудиторлик, шунингдек, консултатив фаолият бўлиши керак.

Бундан ташқари, вазирлик, қўмита ва идоралардаги ички аудит хизматидаги аудиторлар малака талабларига жавоб бериши ва ўз функционал мажбуриятларини тўлақонли бажаришлари учун зарур билим, малака ва кўникмаларга эга бўлишлари лозим. Асосийси, ички аудит хизмати раҳбари ва ички аудиторлар ваколатли орган томонидан бериладиган малака сертификатига эга бўлишлари лозим.

Минг афсуски, ҳозирги кунда вазирлик, қўмита ва идоралардаги ички аудит хизмати раҳбари ва ички аудиторлари учун малака сертификати тизими жорий этилмаган. Биринчи навбатда, ваколатли орган томонидан вазирлик, қўмита ва идоралардаги ички аудит хизмати раҳбари ва ички аудиторлари учун, шунингдек, давлат молиявий назоратини олиб боровчи ходимлар учун малака сертификати тизимини жорий этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг алоҳида қарори қабул қилиниши лозим.

КРІ ТИЗИМИ АСОСИДА МОДДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Б.П. Қличев,

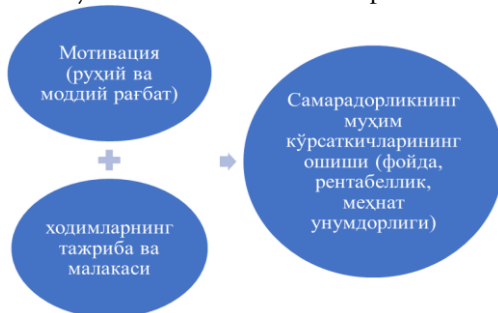
ТДИУ, катта ўқитувчиси

Бугунги кунда кўпгина ривожланган ва ривожланаётган давлатларда фирма ва компанияларнинг фаолияти ва мазкур компаниялар ходимларининг иш фаолияти натижавийлигини баҳолаш самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (ингл. КРІ– *Key Performance Indicators*) тизими орқали амалга оширилмақда. Мамлакатимизда ҳам акционерлик жамиятлари ва бошқа иқтисодий субъектларнинг фаолият натижаларини эълон қилишда, ходимлар иш ҳақини тўлаш, моддий рағбатлантириш КРІ тизими асосида ташкил этилмақда ҳамда бунинг ҳуқуқий асослари ҳам белгилаб қўйилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 28.07.2015 йилдаги “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги 207–сон ҳамда 09.12.2020 йилдаги “Давлат иштирокидаги корхоналар ижро этувчи органи фаолияти самарадорлигини баҳолаш тизимини янада такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги 775–сон қарорларига мувофиқ, устав фондида давлат улуши мавжуд бўлган акциядорлик жамиятларига, масъулияти чекланган жамиятларга ва давлат корхоналарига ижро этувчи органининг самарадорлик муҳим кўрсаткичлари мажбурий тарзда жорий этилиши белгиланган.

Фирма ва компанияларнинг муҳим самарадорлик кўрсаткичларининг шаклланиши, уларнинг ижобий интервалларда динамик ўсишига эришиши мазкур компанияларда фаолият олиб бораётган ишчи ва ходимларнинг малакаси ва меҳнат унумдорлигига узвий боғлиқ ҳисобланади. Қўл остидаги ходимларнинг меҳнат унумдорлигининг ошиб бориши фирма ва компанияларнинг муҳим самарадорлик кўрсаткичлари ўзгаришига ижобий таъсир этадиган асосий омил ҳисобланади. Ходимларнинг меҳнат унумдорлигини ошириб боришда эса мотивация муҳим аҳамият касб этади. Мотивация бу самарадорликни оширишнинг инсон руҳий ҳолати билан боғлиқ омил бўлиб, иқтисодий таҳлилда мотивация ходимларни жонли меҳнат фаолиятига рағбатлантирувчи восита сифатида ўрганилади. Барча инсонлар каби ўзимизга маълумки, ҳеч бир восита моддий рағбатлантириб боришдек мотивациямизни оширолмайди. Меҳнат

унумдорлигини ошириш ва шунга мос равишда моддий рағбатлантириш, айнан КРІ тизимини қўллаб–қувватловчи асосий дастаклар ҳисобланади (1–расм).

1–расм. КРІ тизимини қўллаб–қувватловчи асосий дастаклар.

КРІ тизимининг тарихий шаклланиши АҚШнинг Гарвард бизнес мактаби профессорлари томонидан ўтган асрнинг 80–90–йилларида яратилган **Management by Objectives** тизимига боғланади. Management by Objectives – мақсадни бошқариш, яъни, “фаолиятнинг келгусидаги натижаларини олдиндан кўра билиш орқали ва уларга эришиш йўлларини белгилаб олиш методикаси” асосида ўз миссияси ва стратегик вазифаларини бажариш учун мақсадли кўрсаткичларни белгилаш ҳамда уларнинг бажарилиш ҳолати тўғрисидаги маълумотларни манфаатдор шахсларга ошкор қилиш бўйича “Мувозанатлашган кўрсаткичлар тизими” ишлаб чиқилган. КРІ тизими – ушбу тизимнинг замонавий кўриниши бўлиб, ривожланган давлатларда деярли 40 йилдан буён ҳамда Россия ва МДҲ давлатларида 15 йилдан буён самарали фойдаланилиб келинмоқда¹⁴⁷.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, КРІ тизимида фақатгина моддий рағбатлантириш орқали қўйилган мақсадларга, мувафақиятга эришиш мумкин, деган хулоса бериш нотўғри, албатта. Замонавий менежментнинг асосчиси Питер Фердинанд Дракер “Кучли лидерларнинг самарали бошқаруви ва муваффақияти асосини ходимларнинг самарали ишлашга бўлган мустақил истаги ташкил этади”, деб таъкидлаган¹⁴⁸. Меҳнат жамоасида ўз касбидан мамнун ва раҳбар билан дўстона муносабатни сақлаб қолган ходимларнинг қолган ҳамкасбларига нисбатан меҳнат унумдорлигини юқори бўлиши ҳақиқатан ҳам ИВМ ва Жанубий Кореянинг “Lotte” корпорацияси мутахассислари томонидан ҳам исботланган

¹⁴⁷ Кубатиева Ф.Б. КРІ – каждому по способностям // Кадровая служба и управление персоналом предприятия. 2019. № 10. ст 34-35

¹⁴⁸ Питер Дракер. Классические работы по менеджменту = Classic Drucker. — М.: «Альпина Бизнес Букс», 2008. — С. 220.

бўлиб, улар ходимларнинг фаоллиги ва иш самарадорлиги ўртасидаги тўғридан–тўғри боғлиқликни аниқладилар. Бу борада «Harvard Business Review» илмий–оммабоп журнали томонидан олиб борилган тадқиқот ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мазкур ташкилот томонидан 1996–2003 йиллар давомида мингдан ортиқ компания ходимлари ва раҳбарлари иштирокида уларни натижавийлигини аниқлаш ва рағбатлантиришни самарали услубларини ўрганиб чиқди ва 2004 йилда бу изланишларни эълон қилди. Унга мувофиқ компания ходимлари 5% доимо яхши ишлаши, 5–7% ҳар қачон ёмон ишлаши, қолган 88% самарали ишлаши учун доимо тўғри мақсадлар ўрнатиш, мақсадга эришиш йўллари кўрсатиб бериш ва ходимларни унга йўналтириш ҳамда уларни бажарилиши бўйича назорат талабларини ўрнатиш лозимлиги уларни ишлатишга сабаб бўлар экан [149].

Демак, КРІ тизими ходимларни меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларига кўра моддий рағбатлантириш орқали мотивациясини оширишга асосланган бўлсада, меҳнат унумдорлигини оширувчи бошқа назариялар билан ҳам узвий боғлиқ ҳисобланади (2–расм).

2–расм. КРІ тизими асосини ташкил қилувчи назариялар

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мотивация жараёни инсоннинг қандайдир етишмовчиликдан ёки қониқишнинг умуман йўқлигидан бўлган эҳтиёждан бошланади. Эҳтиёжнинг қондирилиш даражасига қараб мотивация тури, ходимнинг келажақдаги ҳаракати ва самарадорлиги таҳлил қилинади. Инсон эҳтиёжлари чексиз. Айнан мана шу омил мотивациянинг турли даражаларини ифодалайди. КРІ тизими бу иш берувчи ва ходим ўртасидаги муносабатлар тизими бўлиб, бу ерда иш берувчи ходимларнинг ҳар томонлама ривожланиши учун энг яхши шароитларни яратиши, ютуқ ва мувафақиятларни ўз вақтида моддий ва

149 А. А. Мамажонов, П. Т. Бердимуратов, С. Х. Махмудова. КРІ асосида рағбатлантириш тизими. АСТА. ТТРУ. 3-2019. 51-58 б.

маънавий рағбатлантириши кераклиги, жавоб тариқасида эса ходимлар раҳбар эътиборини ва рағбатни ҳис қилиб, ўз ютуқларини компания фаолияти билан боғлаши ва унинг самарадорлигини оширадиган ташаббусларни қабул қилишга тайёр бўлиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. А.К. Клочков. *KPI и мотивация персонала. Полный сборник практических инструментов.* Москва 2010.
2. Parmenter, David. *Key performance indicators: developing, implementing, and using winning KPIs.* USA 2007.
3. Н.И. Архипова, И.М. Поморцева, Н.А. Татаринова. *Алгоритм оценки качества персонала на базе показателей эффективности KPI. Статья 2014.*
4. Архипова Н.И., Поморцева И.М., Седова О.Л. *Кадровая политика как фактор стратегического развития университета // Вестник РГГУ. 2013. № 6 (107). С. 43.*
5. Кубатиева Ф.Б. *KPI – каждому по способностям // Кадровая служба и управление персоналом предприятия. 2019. № 10.*
6. Питер Драйкер. *Классические работы по менеджменту = Classic Drucker.* — М.: «Альпина Бизнес Букс», 2008. — С. 220.
7. А. А. Мамажонов, П. Т. Бердимуратов, С. Х. Махмудова. *KPI асосида рағбатлантириши тизими.* АСТА. ТТРУ. 3–2019. 51–58 б.

АУДИТОРЛИК ТАШКИЛОТЛАРИ РЕЙТИНГИНИ ХАЛҚАРО АУДИТ СТАНДАРТЛАРГА МУВОФИҚ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

А.А. Хакимов,
ТДИУ, катта ўқитувчи.

Мамлакатимизда иқтисодий муносабатларининг ривожланиши натижасида турли мулкчилик шаклидаги хўжалик юритувчи субъектлар молиявий–хўжалик фаолиятини самарали ташкил этиш ва уларга профессионал аудиторлик хизматларини кўрсатишни такомиллаштириш бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Аудиторлик хизматларни ва аудиторлик фаолиятини самарали амалга ошириш кўп жиҳатдан аудит текширувларининг сифатига боғлиқ бўлади. Чунки ушбу аудиторлик текширувлари қанчалик сифатли бўлса, ташқи ахборот истеъмолчилари, шу жумладан, инвесторлар учун қулай шароит яратилиши омили ҳисобланади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида” 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ–3946–сон қарори қабул қилинди¹⁵⁰.

Ушбу Қарор асосида Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятиниянада ривожлантириш бўйича чора–тадбирлар режаси ишлаб чиқилди. Аудиторларнинг республика жамоат бирлашмалари фаолиятини янада такомиллаштириш, аудиторлик ташкилотлари фаолиятини баҳолаш механизмини баҳолаш натижасининг холислиги ва мустақиллигини таъминлайдиган кизиқтирган ранжирловчи кўрсаткичлар бўйича рэнкинги ўтказиш йўли билан такомиллаштириш тадбирлари белгиланиб, қуйидаги;

1. Аудиторлик ташкилотлари фаолиятини рейтинг баҳолаш амалиётини танқидий ўрганиш ҳамда мазкур соҳадаги халқаро тажрибани таҳлил қилиш

2. Баҳолашнинг шаффоф механизми ва баҳолаш натижаларидан фойдаланиш тартибини таъминлайдиган кўрсаткичларни ранжирлашни ўз ичига олган аудиторлик ташкилотлари рэнкинги методикасини ишлаб чиқиш.

3. Қуйидагиларни таъминлаш:

–аудиторларнинг республика жамоат бирлашмалари веб–сайтларида аудиторлик ташкилотлари рэнкинги натижаларини жойлаштириш ҳамда уларни оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш;

¹⁵⁰Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида” 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ–3946–сон қарори

–аудиторлик ташкилотлари фаолиятини баҳолашда ранжирловчи кўрсаткичларни доимий равишда долзарблаштиришни амалга ошириш механизмлари ишлаб чиқилди¹⁵¹.

Бизнинг фикримизча Рэнкинг асосий аудиторлик ташкилотларининг йирик аудиторлик гуруҳлари ва тармоқларига аъзолиги, аудиторлик тушуми бўйича энг йирик аудиторлик ташкилоти, қонуний аудиторлик фаолиятидан олинган даромад бўйича энг йирик аудиторлик ташкилотлари, аудит ва консалтинг соҳасидаги рейтинглар (аудиторлик фаолияти билан боғлиқ хизматлар), МХХС, АХСсоҳасида фаолият юритувчи аудиторлик ташкилотлар ва гуруҳлар бўйича табақаланиши назрда тутати. Шу билан бирга баҳолашнинг шаффоф механизми ва баҳолаш натижаларидан фойдаланиш тартибини таъминлайдиган кўрсаткичлардир.

Республикада аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун зарур қонуний–ҳуқуқий база шакллантирилгани, уни фаол ривожлантириш, лицензиялар бериш тизими сезиларли даражада соддалаштирилгани ва либераллаштирилганлиги қайд этилган. Шу билан бир қаторда аудиторлик ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш бўйича амалий чора тадбирлар сушт ва баъзи ҳолларда сифатсиз татбиқ этилаётганлиги, аудит тизимидаги ишлар ҳолати ошган талабларга жавоб бермаслиги, аудит ҳали бизнес самарадорлигини реал баҳолашнинг амалий воситаси бўла олмаётганлиги таъкидланган. Ўзбекистон Республикаси Президентнинг юқоридаги қарорига биноан, Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ ҳамда мустақил аудит тизимини янада ривожлантириш, аудиторлик хизматлари сифатини ошириш, аудиторлик ташкилотлари фаолиятини самарали бошқариш усуларини қўллаш, аудиторлик текширувларининг натижалари ва ҳолислиги учун уларнинг жавобгарлигини кучайтириш, шу орқали тадбиркорлик тузилмалари томонидан уларга нисбатан ишончни ошириш мақсадида аудиторлик ташкилотларини ташкил этишнинг лицензия талаблари ва шартларини, аудиторлик ташкилотларини ташкил этишда уларнинг мижоз олдидаги масъулияти ва жавобгарлигини ошириш, шунингдек, аудиторлик текширувларининг сифатини ошириш мақсадида бир қатор шартлар белгилаб қўйилди.

Ушбу соҳада, аудиторлик хизматлари бозори фаолиятининг ташкилий ва норматив–ҳуқуқий базасини шакллантириш жумладан;

–аудиторлик фаолиятини тартибга солиш соҳасидаги хорижий мамлакатлар қонунчилиги ва илғор тажрибасини ўрганиш;

–аудиторлик фаолиятини лицензиялаш жараёнини соддалаштириш;

–ҳалқаро амалиётни ҳисобга олган ҳолда аудиторларни сертификатлаш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш;

¹⁵¹Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятиниянада ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар режаси

–аудиторлик ташкилотлари иши сифатининг ташқи назоратини амалга ошириш бўйича замонавий ва самарали мониторинг тизимини ривожлантириш;
–халқаро аудит стандартларини қўллаш, аудиторлик хизматлари сифатининг ички назорати тизими, аудиторларни тайёрлаш, сертификатлаштириш ва уларнинг малакасини ошириш тизими такомиллашиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси аудиторлик ташкилотлари фаолиятига рейтинг баҳосини бериш бўйича Низом Ўзбекистон Республикасининг "Аудиторлик фаолияти тўғрисида"ги Қонунига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 4 апрелдаги "Аудиторлик ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда улар кўрсатаётган хизматлар сифати учун жавобгарликни ошириш тўғрисида" ПҚ–615–сон қарорига мувофиқ ишлаб чиқилган.Ўзбекистон Республикаси аудиторлик ташкилотлари фаолиятига рейтинг баҳосини бериш услубиятини ишлаб чиқиш, Ўзбекистон Республикаси аудиторларининг жамоатчилик ташкилотлари томонидан Ўзбекистон аудиторлик ташкилотлари фаолиятига рейтинг баҳосини беришни ташкил қилиш ва ўтказиш жараёнларини тартибга солади 152.

Аудиторлик ташкилотлари рейтингини уларнинг ижтимоий–иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларига таяниб, қўлга киритилган ютуқ ва камчиликлари асосида таҳлилий жадвал ёрдамида комплекс ва тизимли анкета ўтказиш орқали имкониятларини аниқлаш мумкин. Рейтингнинг асосий методикасига уч омил сифатидаги базавий кўрсаткичлар:

- миқдор ва сифат жиҳатдан тавсиф,
- ички ва ташқи корпоратив ресурслар,
- рақобатдаги устунлигининг қиёсий таҳлили киради. Бундан ташқари, индекснинг ҳисоб–китобида бир қатор номолиявий, рақамсиз, бошқарув қарорлари мавжуд бўлган маълумотлар базасига ҳам таянилади.

Аудиторлик ташкилотларининг рейтингини аниқлаш масалалари хорижий иқтисодчи олимлар З.Аххель, В.Беренс, Ю. Богатин, Н. Брук, М. Джонк, Н.Игошин, В.Ковалев, Б.Нидз, В.Палий, Дж.Фостер, Ч.Хорнгрен, В.Швандар, А.Шермет, Р.Энтонилар катта ҳисса қўшганлар.

Республикамиз иқтисодчи олимларидан Р.Дўстмуратов, А.Ибрагимов, А.Каримов, М.Пардаев, М.Тўлаҳўжаева, Ш.Ҳайдаров, Б.Хасанов, Б.Ҳамдамов, О.Машарипов ва бошқаларнинг ишларида кенг ўрин олган.

Бироқ ушбу иқтисодчи олимларнинг илмий ишлари иқтисодий эркинлаштириш шароитида аудиторлик ташкилотларининг рейтингини аниқлаш борасидаги муаммоларни тўлиғича ҳал қилиб беримаман. Чунки уларнинг илмий ишларида аудиторлик ташкилотлари рейтингини аниқлашнинг

152Ўзбекистон Республикаси аудиторлик ташкилотлари фаолиятига рейтинг баҳосини бериш бўйича Низом18.04.2008 й.

концептуал асослари тўлиқ очиб берилмаган ҳамда халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш йўналишлари тўлиқ белгилаб берилмаган.

Рейтинг конкрет корхоналар тўғрисидаги ҳаммабоп ахборот манбаи бўлиб, қарор қабул қилишнинг муҳим воситасидир. Чунки, у тадбиркорга саноатнинг тараққий этиш йўналишини, ишбилармонликнинг жонланишини ҳамда фойда олиш имкониятларини ҳам кўрсатиб беради.

Рейтингни аниқлашда турли ёндашишлар бор. Лекин, жаҳон амалиётида рейтинг белгиланишининг 3 та асосий усули мавжуд¹⁵³.

1.Тартиблаш (рақамлаш) усули. Корхона молиявий фаолиятининг кўрсаткичи муҳим хулоса тузилишлари билан биргаликда олиб борилиши ва аниқланган хар бир кўрсаткичлар бўйича рейтинг жойларини белгилаш.

2.Балл усули. Рейтингини аниқлашда энг қийин методика ҳисобланади. Чунки, корхонанинг иқтисодий фаолиятида аниқланиб тупланган хар бир кўрсаткичлар ҳолати баллда ифодаланиши талаб этилади. Бу тупланган (ёки йиғилган) балл кўрсаткичлари корхонани у ёки бу гуруҳга мувофиқлигини аниқлаб беради.

3.Индекс усули. Дунё амалиётида кенг қўлланиладиган усул бўлиб, уни қўллашда корхонанинг хар бир алоҳида кўрсаткичлар бўйича индексини ҳисоблаш йўли билан белгиланади.

Дунё рейтингда энг ривожланган 4та йирик аудиторлик фирмалари мавжуд бўлиб, уни «катта тўртлик» деб аташади. Бу фирмалар кўплаб мамлакатларга хизмат кўрсатади.Аудиторлик фаолиятининг ривожланиши йирик трансмиллий фирмаларнинг вужудга келишига олиб келди. Бундай аудиторлик фирмалари ичида энг йириклари қуйидагилар:

Халқаро аудиторлик ташкилотларининг «Катта тўртлик» гуруҳи таркиби	
«Делойт ва Туш» (Deloitte and Touch)	«Прайс Уотерхаус Куперс» (Price Waterhouse Coopers)
«Эрнст ва Янг» (Ernst and Young)	«КПМГ» (KPMG)

1–расм. Халқаро аудиторлик ташкилотларининг «Катта тўртлик» гуруҳи таркиби

Юқорида қайд қилинган фирмаларнинг ҳар бири турли мамлакатларда кўплаб офисларга эга бўлиб, уларнинг барчаси қасамёд қилган бухгалтерлар институтининг аъзоси ҳисобланади. «Катта тўртлик» йирик мижозларнинг тахминан 90%ига хизмат кўрсатади. Бу фирмалар йирик халқаро лойиҳаларни бажариш имконига эга бўлиб, деярли барча турдаги консултация–аудиторлик хизматларини кўрсатади.

Таъкидлаш жоизки, барча рейтингни аниқлаш методикасининг асосида молиявий, статистик ва бошқа ахборотларни ўрганиб, уни йирик ҳажмли таҳлил

¹⁵³Эрматов М. Банк назоративаудитининг такомиллаштириш муаммолари. –Т.: Иқтисод-молия, 2005. 41-бет

қилиш ва бунда таҳлилий амаллардан фойдаланиш ишлари ётади. Натижада, унинг қатнашувчилари бўйича тегишли хулосалар чиқариш имконияти яратилади.

Фикримизча, аудиторлик ташкилотларининг рейтингни аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар эътиборга олинishi керак:

– Ўзбекистон Республикасида аудиторлик хизматларининг соҳалар бўйича динамикаси;

– аудиторлик хизматлари кўрсатувчи ташкилотларнинг асосий кўрсаткичларининг ўсиш динамикаси;

– аудиторлик ташкилотларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудларидаги салмоғи;

– аудиторлик ташкилотларининг маҳаллий бозори таркиби;

– миқозлар томонидан аудиторлик ташкилотларини танлашга таъсир этувчи омиллар ва ҳ.к.лар.

Рейтинг натижаларини таҳлил қилиш молиявий хизматлар бозорида аудитнинг янги турларини кашф қилишга, аудит соҳасидаги муаммоларни бартараф этиш ва унинг жадаллик билан ривожланишига ёрдам беради.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек илмий тадқиқотларимиз натижасининг тадбиқ қилиниши, Республикамизда аудиторлик фаолиятини келажакда ривожлантиришга ва унинг истиқболини белгилашга, хўжалик юритувчи субъектлар молиявий–хўжалик фаолиятини тўғри баҳолашга, мулкчилик шаклидан қатъий назар барча корхоналар молиявий–хўжалик фаолиятининг ишончли, холисона ва мустақил аудиторлик текширувидан ўтказилишини таъминлашга ҳамда аудиторлик хизматининг сифатли ўтказилишини рағбатлантиришга олиб келади.

АЛОҚА ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА АУДИТНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛARI

У.А. Ширинов,
СамИСИ, катта ўқитувчи

Жаҳонда алоқа соҳаси ижтимоий–иқтисодий тараққиётнинг муҳим “локомотиви” сифатида тан олинган.

Манбаларга кўра, “Европа Кенгашига кирувчи давлатларда меҳнат унумдорлигини оширишдан олинган 50 % самара алоқа ҳисобидан эришилади; интернет хизматларига инвестицияларни 10% га ошиши яли ички маҳсулот (ЯИМ)ни 1–2%га ошишига олиб келади; 2020 йилнинг бошига дунё миқёсида 4,5 миллиарддан ортиқ одамлар интернетдан фойдаланмоқда, 3,8 миллиарддан ортиқ одамлар ижтимоий тармоққа кирмоқда, 5,19 миллиарддан ортиқ кишилар мобиль телефонга эга; интернетга мурожаатларнинг 53 фоизи мобиль телефонлар, 44 фоизи шахсий компьютерлар орқали амалга оширилмоқда; 64% британияликлар савдо сотиқларни мобиль алоқа орқали онлайн режимида амалга оширадилар”¹⁵⁴.

Шу боис, халқаро ҳисоб амалиётида алоқа хизматларини ривожлантиришда бошқарув тизимини объектив ва ишончли ахборотлар билан таъминлаш муҳим роль ўйнайди.

Бу ўз навбатида алоқа хизматлари субъектларида бухгалтерия ҳисоби ва аудитни ривожлантиришни тақозо этади.

Бугунги кунда дунё мамлакатларида алоқа хизматларини бухгалтерия ҳисоби ва аудит объекти сифатида тан олиш, баҳолаш ва молиявий ҳисоботни ахборот фойдаланувчиларнинг талабларига мувофиқлаштириш масалалари долзарб ҳисобланади.

Алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектлар фаолиятини миқдор ва сифат жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткичлар тўғрисидаги ахборотларнинг реаллигини таъминлаш ҳам ички, ҳам ташқи фойдаланувчилар учун ўта муҳимдир.

¹⁵⁴ ИКТ-компетенции как фактор социально-экономического развития России / Под ред. Ю.Е. Хохлова, С. Б. Шапошника. М.: Институт развития информационного общества, 2012. - 74 с.; Услуги в современной экономике. М.: ИМЭМО РАН, 2010. 42 с.; ICTDataandStatistics. InternationalTelecommunicationUnion [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/>; UnctadStat – StatisticalDatabase [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx>; <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/>

Ички фойдаланувчилар учун ушбу ахборотнинг реаллигини таъминлаш негизида, авваламбор, улар томонидан хизматлар кўрсатиш бўйича қарорларни қабул қилишда намоён бўлади.

Алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларда самарасиз харажатларни вужудга келиши, талон тарож қилиниши мазкур соҳа субъектларида пировардида зарар кўришларига олиб келади. Зарар кўриш, табиий ҳолда, алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларнинг молиявий аҳволини ёмонлашувига, қолаверса банкрот бўлишига олиб келиши мумкин.

Айнан шу ҳолга тушмаслик учун алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектлар раҳбарлари барча амалга оширилаётган харажатларни, хизмат кўрсатиш жараёнлари, улардан олинаётган даромадлар, қилинаётган сарфлар ва бошқа кўрсаткичлар тўғрисида реал ахборотларга эга бўлишлари лозим. Бундай ахборотлар бошқарув органи раҳбарлари ва ходимларига тегишли қарорларни қабул қилишларига имкон беради.

Ташқи фойдаланувчиларга эса корхона фаолиятига баҳо беришда ва корхона бўйича муҳим қарорларни қабул қилишда маълумотлар шаффофлиги ўта муҳимдир. Шу боисдан ҳам алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектлар хусусиятидан келиб чиқиб аудитни тўғри ташкил этиш ўта муҳимдир.

Ҳар қандай бухгалтерия ҳисоби объекти аудит қилинишидан олдин унинг мақсади ва вазифалари белгилаб олинади. Бизнингча Алоқа хизматларини кўрсатувчи корхоналар аудиторлик текширувини ўтказишнинг мақсади – корхона фаолиятини тўғри ташкил этилганлиги, уларда бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил этилганлигини аниқлашдан иборат.

Шунингдек, ҳисобот кўрсаткичларининг ишончлилигини, бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш услубининг Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган қонунчилик ҳамда меъёрий ҳужжатларга мувофиқлигини аниқлаш лозим. Ушбу мақсадга муомалалар моҳиятини, ҳамда назорат тузулмаси ва бухгалтерия ҳисоби тизимини текширувдан ўтказиш ва рискларни баҳолаш орқали эришилади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда алоқа хизматларини кўрсатиш корхоналарида аудиторлик текширувининг асосий вазифасини қуйидаги тартибда белгилаш мумкин:

Юқоридаги вазифаларни амалга ошириш алоқа хизматларини кўрсатувчи корхоналар фаолиятини тўғри ташкил этиш, уларда кўрсатилаётган хизматлар сифатини оширишга, ахборот фойдаланувчилар учун ҳисоб маълумотларнинг ҳаққонийлиги ва корхона фаолиятини барқарор давом эттиришга хизмат қилади.

Биз тадқиқот натижасида алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларда аудиторлик текшируви ўтказиш моделини ишлаб чиқдик.(2–расм)

1–расм. Алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларда аудиторлик текширувининг асосий вазифалари 155

Аудит хизматининг вазифаларидан бири бу – бизнес жараёнларининг ҳолати ва ички назорати тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш, унинг ишончлилиги ва ишончлилиги тўғрисида фикр билдириш орқали амалга ошириладиган бизнес жараёнларини бошқариш тизимининг самарадорлиги ва оқиллигини баҳолашдир.

Алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларда аудиторлик текшируви ўтказиш 7 босқични ўз ичига олади. Биринчи босқичда аудитор текширилиши лозим бўлган объектни аниқлайди ва шу аснода ўз олдига мақсад ва вазифалар қўяди. Иккинчи босқичда аудитор текширув объекти бўйича маълумотларни тўплайди ва тизимлаштиради. Учунчи босқичда аудитор аудит муолажаларини амалга оширади, бунда барча тўпланган далиллар ўрганилади. Тўртинчи босқичда аудитор текширув бўйича ҳисобот тайёрлайди. Бешинчи босқичда тайёрланган ҳисобот натижалари корхона раҳбари, бошқарув органи ва бошқа маъсул шахслар билан муҳокама қилади. Олтинчи босқичда молиявий натижалар муҳокама қилинади ва еттинчи босқичда эса текширув натижалари бўйича таклифлар ишлаб чиқилади.

Юқоридаги ишлаб чиқилган модел бўйича алоқа хизматларини кўрсатувчи субъектларда аудитор аудиторлик текширувларини олиб борса корхона тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланувчилар учун юқори сифатли ахборотларни етказиб беради. Бу эса ўз навбатида қарор қабул қилувчилар учун ўта муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

ҚИСҚА МУДДАТЛИ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ АНАЛИТИК ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

**У.А. Холмирзаев,
НМҚУ, ўқитувчи**

Ўзбекистон Республикасида корхоналарни молиявий бозордаги фаолиятларни халқаро талабларга жавоб берадиган даражада ташкил этиш ва юритишни амалга оширишнинг йўлларида бири – миллий молиявий ҳисоб ва ҳисобот тизимини молиявий ҳисоботни халқаро стандартларига ўтказиш ҳамда иқтисоди ривожланган мамлактлардаги тажрибалардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ҳисобланади. Бу фикр тўла маънода молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг бир объекти бўлган молиявий активлар ҳисобига ҳам тегишлидир. Мазкур тезисда, биз мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб фақат молиявий активларнинг бир тури бўлган қисқа муддатли қимматли қоғозлар ҳамда уларнинг ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисида ўз фикрларимизни билдираемиз. Халқаро ҳисоб стандартларига кўра корхоналардаги молиявий инвестициялар молиявий инструмент таркибига кириб, уларда молиявий активлар номи билан тавсифланади.¹⁵⁶

Эндиги навбатда миллий ҳисоб тизимизда молиявий активлар таркибига қирувчи қисқа муддатли қимматли қоғозлар ҳисоби ва ҳисоботини ҳозирги ҳолатини кўриб чиқамиз. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (21–сонли БҲМС (Бухгалтерия ҳисобини миллий стандартлари)) “Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий–хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома”га 2–иловада қисқа муддатли инвестициялар ҳисобини ҳисобга олувчи счётлар ҳамда уларнинг юритиш тартиблари бўйича қуйидаги кўрсатмалар берилган.

Қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар (5800) корхонанинг бошқа корхоналар қимматли қоғозларига қилинган қисқа муддатли (бир йил муддатдан кўп бўлмаган) инвестициялари (қўйилмалар) давлат қарзларининг фоизли облигациялари, бошқа корхоналарга берилган қарзлар ва бошқаларнинг нақдлиги ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш учун тайинланган бўлиб, унинг таркиби:

5810 “Қимматли қоғозлар”;

5820 “Берилган қисқа муддатли қарзлар”;

¹⁵⁶ 32-сон БҲХС (IAS). “Молиявий инструментлар: ахборотларни тақдим этиш”

5890 “Бошқа жорий инвестициялар” счетлардан иборат.

Мазкур счётлар бўйича аналитик ҳисоб қисқа муддатли инвестицияларнинг турлари ва ушбу қўйилмалар амалга оширилган объектлар (қимматли қоғозларни сотувчи–корхоналар, омонатлар ва ҳоказолар) бўйича юритилади деб айтиб ўтилган.¹⁵⁷

Илмий тадқиқот жараёнида шу ҳолат маълум бўлдики, ушбу кўрсатмада иккита камчилик мавжуд экан.

Биринчиси, йўриқномада аналитик ҳисобни қандай тартибда юритиш бўйича кўрсатмалар бор, лекин улар етарлича тўлиқ эмас.

Иккинчиси, аналитик ҳисобни қандай тартибда юритиш бўйича берилган кўрсатмалар асосида ҳисоб юритиш ва ҳисобот тузиш, пировард натижада БҲХС (Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари) ҳамда МҲХС (Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари), ёки иқтисоди ривожланган мамлакатларнинг бу борадаги амалдаги талаблари ҳамда тартибларига мос келмайдиган томонларини келтириб чиқаради.

Бунга сабаб аналитик ҳисобни ташкил қилиш ва юритиш қуйидаги жиҳатлардан келиб чиқиб амалга оширилишига асосланганлигидир.

Қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар (5800) да эса бу тартиб:

а) қисқа муддатли инвестицияларнинг турлари;

б) қўйилмалар амалга оширилган объектлар (қимматли қоғозларни сотувчи–корхоналар, омонатлар ва ҳоказолар) асосида амалга оширилиши белгиланмоқда.

Биринчи камчилик натижасида, менежемент эҳтиёжларига зарур бўлган маълумотларни тўлиқ шакллантириш имконияти чегараланади. Айрим бошқарув учун аҳамиятли маълумотлар қўшимча ҳисоб–китоблар асосида олинади.

Иккинчи камчилик натижаси биринчи камчиликдан келиб чиқиб ташқи фойдаланувчиларга бу борада молиявий ҳисоботда очиб берилиши шарт бўлган ахборотларни сифатсиз тарзда тақдим этилишига сабаб бўлади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш учун қуйидаги таклифларимизни ишлаб чиқдик.

5810 “Қимматли қоғозлар” счётлари бўйича аналитик ҳисобни ташкил этиш ва юритишда, даставвал қимматли қоғозларни категориясига эътибор бериш зарур, деб ҳисоблаймиз. Ушбу тартиб халқаро амалиётда кенг қўлланилади. Лекин,

¹⁵⁷ Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (21-сонли БҲМС) “Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома”га 2-илова.

юқорида келтириб ўтилган меъёрий ҳужжатлардаги масалага тегишли жойларда бу жиҳат эътибордан четда қолдирилган.

Қимматли қоғозларни категориясини молиявий ҳисоб ва ҳисоботдаги ўрни тўғрисида ахборот бериш учун қуйидаги жадвал маълумотларини тақдим этамиз.

Жадвалдаги қимматли қоғозларга тегишли жиҳатлар бу борадаги аналитик ҳисобни ташкил этишда албатта эътиборга олинишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бу тадбир юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этишда муҳим аҳамиятга эга.

1–жадвал

Қисқа муддатли қимматли қоғозларни категориялар бўйича ҳисоби 158

Бухгалтерия балансида ифодалаш учун		Молиявий натижаларга таъсири бўйича	
Категорияси	Баҳолаш усули	Материаллашмаган даромад ёки йўқотиш	Материаллашган даромадга таъсири
Муддати келгунча ушлаб туриладиган қимматли қоғозлар	Амортизацияланадиган қиймат	Тан олинмайди ёки молиявий натижаларда акс эттирилмайди (қадрсизланиш ҳолати мустасно)	Даромад тан олинади. Фоизлар ҳисобланганда. Актив сотилганда. Сотиб олиш ва номинал қиймати ўртасидаги фарқ қопланадиган вақтгача бўлган даврда даромад ёки зарар тарзида.
Олиб–сотиладиган қимматли қоғозлар	Ҳаққоний қиймат	Тан олинмайди ёки молиявий натижаларда акс эттирилмайди	Даромад тан олинади. Фоизлар ҳисобланганда. Актив сотилганда.
Сотиш учун нақд бўлган қимматли қоғозлар	Ҳаққоний қиймат	Тан олинмайди ёки молиявий натижаларда акс эттирилмайди	Даромад тан олинади. Фоизлар ҳисобланганда. Актив сотилганда.

Бу жадвалдаги муддати келгунча ушлаб туриладиган қимматли қоғозлар категорияси нима учун қисқа муддатли қимматли қоғозлар таркибига киритилганини асосласак. Маълумки, жаҳон тажрибаси ҳамда халқаро ҳисоб стандартларига кўра муддати келгунча ушлаб туриладиган қимматли қоғозлар фақат фоизлар ва дивидендлар олишга йўналтирилган узоқ муддатли инвестицияларга тегишли эканлигини кўраемиз. Биз мазкур категорияни қисқа

158 Хориж тажрибаларидан фойдаланилган ҳолда муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

муддатли қимматли қоғозлар таркибига киритишимиз бу борадаги ҳисобни куйидаги томонлари билан такомиллаштиради.

Биринчидан. Миллий иқтисодиётимиздаги корхоналар бизнес фаолиятида иқтисодиётни молиявий секторида иштирок этиши натижасида шу ҳисобот даврида қанча фоиз ёки дивиденд кўринишидаги даромадни ёки шу миқдордаги пул қийматини олиши мумкинлигини прогноз қила олади. Мазкур маълумот режалаштириш ишларида ўта муҳим ҳисобланади.

Иккинчидан. Шериклик ва назорат мақсадидаги ҳамкорликни қай тарзда молиявий жиҳатдан давом эттириш ёки тўхтатиш борасида бизнес қарорларни қабул қилиш масалалари учун мазкур тартибдаги маълумотлар зарур экан.

Олиб–сотиладиган қимматли қоғозлар эса қисқа муддатда фоизлар келтириши мумкин бўлган ҳамда вазияти келганда баҳолар фарқидан даромад олиш учун сотиб юбориладиган қимматли қоғозлардан ташкил топади.

Сотиш учун нақд бўлган қимматли қоғозлар эса юқорида кўрсатиб ўтилган гуруҳларга кирмайдиган қимматли қоғозлардир.

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқиб 5810 “Қимматли қоғозлар” счётлари бўйича аналитик ҳисобни ташкил этиш ва юритишни куйидаги тартибда амалга оширилишини таклиф қиламиз.

1. Категория кўра (Категориялар жадвалда берилган).
2. Турларига кўра (акциялар, давлат қарзларининг фоизли облигациялари ва бошқа қимматли қоғозлар).
3. Қўйилмалар амалга оширилган объектлар (қимматли қоғозларни сотувчи–корхоналар, омонатлар ва ҳоказолар).
4. Бошқа зарур белгиларига кўра (Бир донасини сотиб олиш баҳоси, бир донасини номинал қиймати, жами миқдори, дона, жами қиймати сотиб олиш баҳосида ҳамда номинал қийматида ва ҳоказо).

Мазкур таклиф этилган тартиб куйидаги ижобий жиҳатларга эга.

Корхонадаги ички фойдаланувчилар учун қимматли қоғозларга оид маълумотлар, ҳам ҳар бир турдаги қимматли қоғоз бўйича алоҳида, ҳам қимматли қоғозлар бўйича умумлашган тарзда тўлиқ ўз вақтида шакллантирилади.

Ташқи фойдаланувчилар учун ҳамкорлик доирасидаги манфаатлар эътиборга олиниб тақдим этувчи корхона томонидан қимматли қоғозлар бўйича шакллантирилган ахборотлар молиявий ҳисоботни тушунтиришлар қисмида кўшимча ҳисоб–китобларсиз, ўз вақтида сифатли тақдим этилади.

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ И МЕХАНИЗМОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ЦЕЛЯХ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

***У.Х. Абдуганиев,
ТГЭУ, ассистент.***

Обновленная политика Узбекистана направлена на повышение уровня справедливости и верховенства закона в обществе, внедрение современного эффективного государственного управления, формирование духа нетерпимости ко всем формам коррупции среди государственных служащих, безусловную защиту прав граждан, интересы народа, опираясь на стихи. Прежде всего, в основе этих реформ лежит приоритетная идея, выдвинутая Президентом Ш.М. Мирзиёевым: «Настало время государственным органам служить народу, а не народу — государственным органам», и все возможности мобилизуются в интересах нашего народа. [1]

В этой связи важно последовательно обеспечивать эффективность борьбы с коррупцией во всех сферах жизни государства и общества для достижения реальных результатов реформ.

Следует отметить, что современные меры профилактики правонарушений, которые широко используются в международной практике для обеспечения эффективной реализации государственной политики в борьбе с коррупцией и устранения причин и условий, а не последствий коррупции, являются национальными.

В связи с этим в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 29 июня 2020 года УП–6013 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия коррупции в Республике Узбекистан» одной из задач является поэтапное внедрение системы внутреннего антикоррупционного контроля во всех органах государственного и хозяйственного управления, государственных предприятиях и предприятиях с долей государства в уставном капитале, включая банки, в 2020–2021 годах.

Анализ зарубежной практики показывает, что в странах с рыночной экономикой, основанной на законодательстве, одним из важнейших инструментов обеспечения эффективной работы государственного и частного сектора в соответствии с международными стандартами, законодательством и

другими современными методами является комплаенс–контроль по борьбе с коррупцией.

По данным компании «Комплаенс Менеджмент», комплаенс – это обеспечение соответствия деятельности организации требованиям, налагаемым на нее российским и зарубежным законодательством, другим обязательным для исполнения требованиям, а также создание в организации механизмов анализа, выявления и оценки рисков нарушения законодательства и обеспечения комплексной защиты организации. [2]

Преобладание коррупции в обществе приводит к возникновению угроз экономической безопасности и расширению сферы их влияния. Ко 2–му десятилетию 21 века развитие ИТ–технологий находится на очень высоком уровне, создавая множество возможностей для человечества. Успешное внедрение и высокая эффективность процессов цифровизации в развитых странах также создают широкие возможности для экономической безопасности. По данным ПРООН, цифровизация и цифровые преобразования значительно продвинули и трансформировали государственный сектор с огромным потенциалом и широкими преимуществами повышения эффективности и результативности государственного управления и предоставления услуг, а также повышения прозрачности, подотчетности, доступности и участия граждан.

Что касается сути цифровизации, это внедрение современных цифровых технологий в различные сферы жизни и производства.

Согласно программе развития ООН, увеличение индекса внедрения электронного правительства на 1% в 2016 году приводит к снижению коррупции на 1,17%. [3] На наш взгляд, на сегодняшний день этот показатель должен быть еще выше. Согласно исследованию Центра цифровых технологий и финансовых инноваций МГИМО, существует обратная связь между динамикой цифровизации госсектора и уровнем коррупционной преступности: в 2018 г. объем цифровизации в секторе «госслужба» на 5%, уровень внутренней коррупции снизился на 3%. [4]

Успешное внедрение и высокая эффективность процессов цифровизации в развитых странах также создают широкие возможности для экономической безопасности. Как так, цифровизация помогает автоматизировать многие процессы государственного управления и налаживать бесконтактные отношения. На наш взгляд, формирование этих бесконтактных отношений приводит к резкому снижению мелкомасштабных коррупции.

В литературе по борьбе с коррупцией есть две известные страны, Гонконг и Сингапур, которым удалось искоренить коррупцию за относительно короткий период времени. В случае Сингапура, который часто называют примером борьбы

с коррупцией, усилия по реформированию, часто связанные с цифровизацией, основывались на четко сформулированной национальной стратегии борьбы с коррупцией, которая согласовывалась с планами социально-экономического развития страны. [5]

В антикоррупционной стратегии Сингапура коррупция рассматривается в первую очередь как проблема нарушения закона и этики, а цифровизация рассматривается как играющая роль в усилении мониторинга, соблюдения и правоприменения в целях повышения доверия к общественным организациям.

Также в Сингапуре использование цифровых технологий было частью общего стратегического видения по оцифровке всех государственных учреждений и преобразованию государственного сектора. [6]

Пример Сингапура иллюстрирует важность наличия:

- базовой антикоррупционной стратегии для руководства разработкой и внедрением цифровых технологий;
- целостной национальной антикоррупционной стратегии, которая объединяет цифровизацию как часть более широких реформ государственного сектора;
- создание независимой антикоррупционной наблюдательной организации с сильными следственными и правоприменительными полномочиями для работы наряду с усилиями по административной реформе. [7].

Например, в области международной торговли и таможенного оформления разработка и развертывание Сингапуром платформы «TradeNet» – системы электронного обмена данными для интеграции множества заинтересованных сторон и оптимизации процессов – согласовывались со стратегией страны, направленной на то, чтобы стать ведущей в мире портовой страной с высоким уровнем доходов, эффективностью и низким уровнем коррупции для преодоления естественного недостатка небольшого размера при одновременном использовании идеального географического положения для судоходства. Всего через несколько лет после внедрения «TradeNet» Сингапур стал выдающейся историей успеха не только для своего ведущего в мире портового сектора, но и как наименее коррумпированная страна в Азии и одна из наименее коррумпированных в мире, известная честностью своих государственных служащих. [8] Цифровизация проводилась наряду с массовыми реформами и строгим соблюдением законов, которые обеспечили регулярное заключение в тюрьму коррумпированных государственных чиновников и отдельных лиц. [9]

Зарубежные исследователи Dehning, B., Richardson, V. J., & Zmud указывает на своей работы что, при определенных формирующих условиях цифровые технологии могут позволить реализовать стратегические возможности информационных и цифровых технологий в качестве модальностей для изменений в борьбе с коррупцией.

Стратегические возможности цифровых технологий, выявленные в литературе:

- включают автоматизацию (замена человеческого труда в процессах);
- информирование (предоставление более полной и качественной информации об организационной деятельности вверх по направлению к управлению и вниз по направлению к сотрудникам и пользователям);
- преобразование (фундаментальное пересмотр процессов и отношений). [10]

Цифровые технологии также использовались для стратегического расширения или задействования организационных возможностей.

Список использованной литературы

1. «Пришло время госорганам служить народу, а не наоборот» — Шавкат Мирзиёев – Газета.uz.– URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2016/10/22/gov/>
2. Антикоррупционный комплаенс — Внедрение комплаенс–системы в организацию. 2018–2020 © ООО "Комплаенс Менеджмент".– URL: <https://compliance-m.ru/compliance/antikorruptzionnyj/>
3. What is corruption? – Transparency.org [Электронный ресурс] – URL: <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption#>
4. Конвенция о гражданско–правовой ответственности за коррупцию (ETS N 174) (рус., англ.), Конвенция от 04 ноября 1999 года №174
5. Lim Kah Hwee, N. 2016. *Singapore's Experience in the Fight Against Corruption*, 189–195.
6. Ha, H. 2013. *E–Government in Singapore: Critical Success Factors*. In J. R. Gil–Garcia (Ed.), *E–Government Success around the World: Cases, Empirical Studies, and Practical Recommendations*: 176–197.
7. Klitgaard R. *Controlling corruption*. – University of California press, 1988. 77–80.
8. Civil Service College (Singapore). 2015. *Upholding Integrity in the Public Service*. 10–14
9. Singapore Customs and Corrupt Practices Investigation Bureau. 2018. *Syndicate leader sentenced to five years and eight months' imprisonment and \$30m fine for smuggling duty–unpaid cigarettes and bribing Certis CISCO senior protection officer*.
10. Dehning, B., Richardson, V. J., & Zmud, R. W. 2003. *The Value Relevance of Announcements of Transformational Information Technology Investments*. *MIS Quarterly*, 27(4):

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИГА ЎТИШ АФЗАЛЛИГИ

***А.Х. Хотамов,
ТДИУ, ассистент***

Президентимизнинг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги қарориди кўзда тутилган янгиликлар, унинг аҳамияти ва зарурати нима, деган савол кўпчиликни қизиқтирмақда. Бойси, молиявий ҳисоботлар салкам 30 йилдан буён миллий стандартлар асосида юритиб келинган, ҳеч қандай қийинчилик бўлмади–ку, деб ўйлашимиз табиий.

Шундай экан, аввало, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲҲС) деганда нима тушунилади ва унинг қандай афзалликлари борлиги тўғрисида қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари – молиявий ҳисоботларни тузиш учун ҳужжатлар тўплами, молиявий ҳисоботларнинг тузилишини тартибга солувчи регламент бўлиб, ташқи фойдаланувчилар томонидан бирор–бир ташкилотга нисбатан иқтисодий қарор қабул қилиш учун фойдаланилади. Яъни, оддий мисол тариқасида келтирсак, бу хорижий инвесторларни мамлакатимизда фаолият юритаётган ташкилотларнинг (компания, корпорация, акциядорлик жамиятлари) акциялари, қимматли қоғозлари ва бошқа турдаги инвестиция жалб қилиши мумкин бўлган моддий бойликларнинг истиқболда ўсиши ёки пасайишини таҳлил қилиши учун зарур ахборотлар билан таъминлаш мумкин бўлади.

Биз учун афзаллиги эса мамлакатимиздаги йирик корхоналарга халқаро молия бозорларида иштирок этиш имкони яратилади. Масалан, республикамиздаги йирик корхоналарнинг чет эл фуқаролари ёки юридик шахслари томонидан уларнинг акция ва облигацияларини сотиб олиши эвазига ушбу корхоналарга инвестиция киритиш, пировардида корхонани ривожлантириш натижасида Давлат бюджетига тушумнинг ошишига олиб келади.

Президентимизнинг мазкур қарорига биноан, 2022 йил 1 январдан бошлаб, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, сугурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишига ўтиши белгиланган.

Албатта, ҳар қандай ислохотнинг тўғри, ўз вақтида юритилиши кадрлар масаласига, уларнинг сифатига боғлиқ. Шу боис, давлатимиз раҳбарининг қарориди МҲҲС бўйича кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Дарҳақиқат, бу борада энг асосийси, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, сугурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчиларини 2021 йил

якунига қадар бухгалтерларни халқаро сертификатлаш доирасида “МХХС бўйича молиявий ҳисобот” фанини муваффақиятли топширганлиги тўғрисида ҳужжатга ёхуд “Сертификатланган халқаро профессионал бухгалтер (CIPA)”, “Сертификатланган дипломли бухгалтер (ACCA)”, “Сертификатланган жамоатчи бухгалтер (CPA)” ва “Халқаро молиявий ҳисобот бўйича диплом (DipIFR)” сертификатларидан бирига эга камида уч нафар мутахассис миқдорида МХХСни сифатли қўллаш учун етарли бўлган бухгалтерия хизмати ходимлари билан таъминлаш масаласидир. Ана шу ўта залворли ва ҳал қилувчи масала ҳал этилса, қўйилаётган вазифа сифатли удалланади.

Шунингдек, молиявий ҳисоботни ихтиёрий равишда молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига мувофиқ тайёрлайдиган тадбиркорлик субъектлари бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бўйича молиявий ҳисобот тақдим этишдан озод этилиши белгилаб қўйилаётгани ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари соҳасида мутахассисларни тайёрлаш бўйича жаҳоннинг муваффақиятли тажрибаларини оммалаштириш ҳамда соҳага оид олий таълим муассасаларининг ўқув дастурларини босқичма–босқич халқаро аккредитациядан ўтказиш юзасидан бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги халқаро ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни кенгайтиришга ҳам устувор вазифа сифатида қаралади.

Мамлакатимизни ривожланган давлатлар қаторига киритиш учун ялпи ички маҳсулотнинг барқарор ўсиш суръатларига эришиш, бюджет барқарорлиги, ишлаб чиқариш маҳсулотлари рақобатбардошлигини таъминлаш, бунинг учун эса, чет эл инвестицияларини кўпроқ киритиш муҳим роль ўйнайди.

Қарордаги жаддаликни бухгалтерия ҳисоби, аудит, шунингдек, бошқарув соҳаси бўйича олий малакали кадрлар тайёрлаш тизимидаги кескин ўзгаришларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Негаки, ўқув марказлари ва ОТМларнинг амалдаги ҳолати, уларнинг моддий–техник таъминоти, ўқитишнинг интенсивлигини таъминлашдаги салоҳият имкониятлари соҳадаги сифимийликни юмшатиши бир мунча қийин кечади.

Шу жиҳатдан қатъий белгилаб қўйилдики, 2021 йилдан бошлаб аккредитациядан ўтган ўқув марказлари лицензияланадиган фаолият турларини амалга ошириш бўйича қонунчиликда назарда тутилган талабларга риоя қилиш шарти билан, тегишли лицензия олмасдан МХХС ва АХС бўйича ўқитиш ва малака ошириш юзасидан лицензияланган фаолият турларини амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар.

2021/2022 ўқув йилидан бошлаб, барча тажриба–синов олий таълим муассасаларида бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича фанлари фақат халқаро сертификатлаш доирасида «МХХС бўйича молиявий ҳисобот» ёки «АХС бўйича аудит» фанини муваффақиятли топширганлиги тўғрисида ҳужжатга ёхуд халқаро бухгалтер сертификатига эга бўлган ўқитувчилар томонидан ўқитилиши белгилаб берилди.

Кадрлар тайёрлаш борасида яна бир муҳим жиҳатга тўғри ёндашилган. У ҳам бўлса халқаро бухгалтер сертификатига эга бўлган талабгорларни олий таълим муассасалари магистратурасининг “Бухгалтерия ҳисоби” ва “Аудит” мутахассисликларига кириш имтиҳонларини топширмасдан тўлов–контракт асосида кириш ҳуқуқининг берилганлигидир. Бу кадрлар тайёрлашнинг узвийлигини таъминлайди.

Профессионал, амалиётчи бухгалтерлар учун энг муҳим ва оғриқли масалалардан биттаси бизнес субъектларини солиққа тортиш билан боғлиқ бўлган масаладир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Молия вазирлиги билан биргаликда 2020 йил 1 октябрга қадар солиқ ҳисоботи шаклини қайта кўриб чиқиши ва унинг МҲХС бўйича тайёрланган молиявий ҳисоботга мослаштирилган шаклини ишлаб чиқиши лозим.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш юзасидан тажриба–синов олий таълим муассасаси сифатида белгиланган Тошкент молия институтида қарор ижроси юзасидан белгиланган муҳим вазифалар ва уларнинг натижадорлигини таъминлаш борасида ишлаб чиқилган “Йўл харитаси”да кўрсатиб ўтилган қатор чора–тадбирларнинг босқичма–босқич ижроси таъминланмоқда. Масалан, “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари”, “Аудитнинг халқаро стандартлари”, “Тижорат банкларида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари”, “Бюджет ҳисобининг халқаро стандартлари” каби фанлар бўйича ўқув ва ишчи ўқув дастур(силлабус)лари ишлаб чиқилиб, амалдаги ўқув режалари таркибига киритилиб, ўқитилиши йўлга қўйилди. Шунга монанд равишда институтда “Халқаро бухгалтерия ҳисоби”, “Аудитнинг халқаро стандартлари”, “Бюджет ҳисобининг халқаро стандартлари”, ва “Тижорат банкларида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари” каби фанлардан ўқув адабиётлари яратилди. Бухгалтерия ҳисоби, аудит соҳаси бўйича малакали кадрлар тайёрлашда тўлиқ халқаро тажриба атрофлича ўзлаштирилди.

Хулоса сифатида айтганда, қарорнинг кенг қўламли ва сифатли ижросида кадрлар масаласи асосий масала ҳисобланади. Шундай экан, бизнес субъектларининг халқаро бизнес тиллашувида ўз номидан ахборотлар оқимини барча учун тушунарли ҳамда аниқ шакларда очиб беришга қодир бўлган бухгалтерия ҳисоби, аудит соҳасининг профессионал маҳоратли, шахсий тажрибалар ва интуицияларда алданмайдиган кадрларни тайёрлаш устувор вазирамиз бўлмоғи керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори ПҚ–4611 24.02.2020 й.*
2. *Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонун 26.05.2021 й.*
3. *“Халқаро аудит стандартлари” 2006 й.*
4. *Utverjden novyу porjadok konkursov na ob'yazatel'nyу audit. Po materialam interfaks. Audit. 2008 god.*
5. *Karimov A.A. Buxgalteriya hisobi va auditining amaliyotdagi holati. Bozor, pul va kredit.*

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР БЎЙИЧА ТАЙЁРЛАШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ, ЭЛЕМЕНТЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

А.Б. Акрамов,
ТМИ, таянч докторант

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг расмий сайти (www.mf.uz) маълумотларига кўра, республикада молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини давлат тилига таржима қилиш соҳасида муайян ишлар олиб борилмоқда.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МХХСлар) Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари Кенгаши (БХХСК) томонидан чиқарилган Стандартлар ва Шарҳлар бўлиб, улар тўртта бўлимдан иборат:

- молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари;
- бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари;
- МХХСларни Шарҳлаш бўйича Қўмита (МХХСШК) томонидан чиқарилган Шарҳлар;
- шарҳлаш бўйича Доимий Қўмита (ШДҚ) томонидан чиқарилган Шарҳлар.

Иқтисодчи олим проф.С.Ташназаров мазкур масалага таъриф бериб, шундай ёзади: “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари – бу молиявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи фанининг алоҳида тармоғи бўлиб, молиявий ҳисоботнинг концептуал асослари, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларининг зарурияти, ишлаб чиқилиши, уларнинг мазмуни, интерпритацияси ва қўлланилишининг методологик масалаларини ўрганувчи қисмидир”[1].

Ўзбекистонда амал қилаётган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини халқаро стандартларга мослаштириш ва трансформация қилиш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Иқтисодчи олима Г.Исломова молиявий ҳисоботларни трансформация қилиш масаласида қуйидагича фикр билдирган: “... у ҳисобот санаси ҳолати бўйича ўтказилиши ва у миллий ҳисоб стандартлари бўйича тайёрланган молиявий ҳисобот кўрсаткичларини унинг барча элементларини эътироф этиш, ўлчаш ва очиқ беришнинг тегишли қоидаларини ҳисобга олган ҳолда МХХС форматига ўтказиш учун зарур бўлган барча тузатишларни ўз ичига олади”[2].

“Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси” Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари Кенгаши томонидан 2010 йил сентябрда эълон қилинган. У 2018 йил март ойида қайта кўриб чиқилган ва қабул қилинган.

Амалдаги мазкур концептуал асос кириш ва қуйидаги боблардан ташкил топган:

- концептуал асоснинг мақоми ва мақсади;

- умумий тайинланган молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг мақсади;

- фойдали молиявий ахборотнинг сифат тавсифлари;
- молиявий ҳисобот ва ҳисобот берувчи ташкилот;
- молиявий ҳисобот элементлари;
- тан олиш ва тан олишни бекор қилиш;
- баҳолаш;
- маълумотни тақдим этиш ва ёритиб бериш;
- капитал ва капитални қўллаб-қувватлаш концепциялари.

“Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси” (Концептуал асос) умумий мақсаддаги молиявий ҳисоботларни тақдим этиш мақсади ва тамойилларини тавсифлайди. Концептуал асоснинг мақсади куйидагилардан иборат:

- изчил тамойилларга асосланган МХХС стандартларини (Стандартлар) ишлаб чиқишда Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари кенгашига (Кенгаш) кўмак бериш;
- муайян операция ёки бошқа ҳодисага нисбатан қўлланадиган стандарт мавжуд бўлмаганда ёки муайян стандартда ҳисоб сиёсатини танлашга рухсат берилганда, молиявий ҳисобот тайёрловчилар кўмак бериш;
- стандартларни тушуниш ва талқин қилишда барча тарафларга кўмак бериш[3].

Умумий мақсаддаги молиявий ҳисоботларни тақдим этиш мақсадига эришиш учун Кенгаш баъзан Концептуал асосда баён этилган тамойилларнинг баъзи жиҳатларини четлаб ўтадиган аниқ талабларни белгилаши мумкин. Ушбу ҳолатда Кенгаш бундай четлаб ўтиш бўйича тегишли стандартнинг хулоса қисмида ёки Шарҳларда тушунтириш беради.

Концептуал асос Кенгашнинг тажрибасини инобатга олган ҳолда вақти-вақти билан қайта кўриб чиқилиб, такомиллаштириб борилади. Концептуал асоснинг қайта кўриб чиқилиши стандартларнинг бутунлай ўзгартирилади деган маънони англатмайди.

Концептуал асос МХХС жамғармаси ва унинг таркибидаги Кенгашнинг фаолият юритишига хизмат қилади. Мазкур фаолиятни амалга оширишдан кўзланган мақсад жаҳон молия бозорларининг шаффофлиги, ҳисобдорлиги ва самарадорлигини таъминлайдиган стандартларни ишлаб чиқишдан иборат. Кенгаш фаолияти глобал иқтисодиёт юритиш шароитида ишонч, иқтисодий ўсиш ва узоқ муддатли молиявий барқарорликни рағбатлантириш орқали жамият манфаатларини қондирилишини таъминлайди.

Тадбиркорлик субъекти бухгалтерия ҳисобининг ҳисоблаш усулидан фойдаланганида молиявий ҳисобот моддаларини активлар, мажбуриятлар, капитал, даромадлар ва харажатлар (молиявий ҳисоботлар элементлари) сифатида тан олади, қачонки улар Концептуал асосда келтирилган ушбу элементларнинг таърифларига ва тан олиш мезонларига мос келса[4].

Концептуал асосда ахборотни тақдим этиш ва ёритиб беришнинг мақсадлари ва тамойиллари сифатида куйидагилар келтирилган:

1. Молиявий ҳисобот орқали самарали алоқага кўмаклашиш мақсадида стандартлардаги ахборотларни тақдим этиш ва ёритиб беришга қўйиладиган талабларни ишлаб чиқишда куйидагилар ўртасида мувозанатга риоя қилиш зарур:

- ташкилотларга ўзининг активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, даромадлари ва харажатларини рўйи–рост тақдим этувчи ўринли ахборотни танлашда тақдим этилган эркинлик;

- ҳам битта ташкилот доирасида турли даврларда, ҳам бир даврда, бироқ турли ташкилотлар ўртасида қиёсий ҳисобланадиган ахборотни тақдим этиш талаби.

2. Ахборотни тақдим этиш ва ёритиб бериш мақсадларини стандартларга киритиш молиявий ҳисобот орқали самарали алоқага кўмаклашади, чунки бундай мақсадлар ташкилотларга фойдали ахборотни ишончилигини таъминлаш ва алоқанинг энг самарали усулини танлашга ёрдам беради.

3. Молиявий ҳисобот орқали самарали алоқа куйидаги тамойилларни кўллаш ҳисобига ҳам таъминланади:

- ташкилот учун хос бўлган ахборот баъзан “намуна” деб номланадиган стандарт таърифларга қараганда анча фойдали ҳисобланади;

- ахборотни молиявий ҳисоботнинг турли қисмларида такрорлаш одатда талаб этилмайди ва молиявий ҳисоботнинг камроқ тушунарли бўлишига олиб келиши мумкин.

1–жадвал.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларида қайд этилган молиявий ҳисоботнинг муҳим элементлари

1–бобда кўриб чиқилган тушунчалар	Элемент	Таъриф ёки тавсиф
Иқтисодий ресурс	Актив	Аввалги ҳодисалар натижасида ташкилот томонидан назорат қилинадиган мавжуд иқтисодий ресурс. Иқтисодий ресурс бу иқтисодий наф келтириш салоҳиятига эга бўлган мулк ҳисобланади.
Талаб қилиш ҳуқуқи	Мажбурият	Ташкилотнинг аввалги ҳодисалар натижасида юзага келган иқтисодий ресурсни ўтказиш бўйича мавжуд жавобгарлиги.
	Хусусий капитал	Ташкилотнинг барча мажбуриятлари чегирилгандан кейин унинг активларидаги қолдиқ улуши.
Фаолиятнинг молиявий натижаларини акс эттирадиган иқтисодий ресурслар ва талаб қилиш ҳуқуқларидаги ўзгаришлар	Даромадлар	Активларнинг кўпайиши ёки мажбуриятларнинг камайиши натижасида корхонанинг ўз маблағларини талаб қилувчиларнинг ҳиссаларига боғлиқ бўлмаган ўз капиталининг кўпайишига олиб келади.
	Харажатлар	Хусусий капиталга нисбатан талаб қилиш ҳуқуқлари эгаларига тақсимлашлар билан боғлиқ бўлмаган хусусий капиталнинг камайишига олиб келадиган активларнинг камайиши ёки мажбуриятларнинг ошиши.
Иқтисодий ресурслар ва талаб қилиш ҳуқуқларидаги бошқа ўзгаришлар	–	Ташкилотнинг хусусий капиталга нисбатан талаб қилиш ҳуқуқлари эгаларининг бадаллари ва уларга тақсимлашлар.
	–	Хусусий капиталнинг ошиши ёки камайишига олиб келмайдиган активлар ёки мажбуриятларни айрибошлаш.

Манба. Молиявий ҳисоботларни тақдим этишининг концептуал асоси. https://www.mf.uz/ru/?option=com_content&view=article&id=279 [3].

Хулоса қилганимизда, мамлакатимизда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бевосита унинг концептуал асослари, тамойиллари, тушунчалари ва элементларини чуқур мушоҳада қилишни, уни миллий иқтисодиётимиз хусусиятлари ва талабларидан келиб чиққан ҳолда амалиётга жорий этишни ўз ичига қамраб олгандагина иқтисодий самарага эришиш имконияти мавжуд бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Таиназаров С.Н. Молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириши (МХХС ва илгор тажрибалар асосида). Монография. -Т.: "Турон", 2017 й. –170–бет.
2. Исломова Г. МХХС билан ишлашга тайёрмисиз? // Солиқ ва божхона хабарлари/2015 йил/№ 26., 2–бет.
3. Молиявий ҳисоботларни тақдим этишининг концептуал асоси. https://www.mf.uz/ru/?option=com_content&view=article&id=279 [5].
4. "Молиявий ҳисоботларни тақдим этиши" номли 1–сонли Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти https://www.mf.uz/ru/?option=com_content&view=article&id=279

АУДИТ ЛИЗИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

А.К. Бахадиров,
ТГЭУ, соискатель.

Целью аудиторской проверки является выражение аудитором мнения о достоверности бухгалтерской (финансовой) отчетности экономического субъекта (далее—организация) и соответствии порядка ведения бухгалтерского учета законодательству Республики Узбекистан (при этом выражается мнение о достоверности финансовой (бухгалтерской) отчетности во всех существенных отношениях). Аудит лизинговых операций аудитором проводится в тех случаях, когда объем (размер) лизинговых платежей существенен или проверка предусмотрена договором. Аудит начинается с проверки соответствия договора лизинга и договора купли—продажи лизингового имущества требованиям действующего законодательства в Республики Узбекистан.

Договор лизинга заключается в письменной форме и может включать в себя условия по оказанию дополнительных услуг и проведению дополнительных работ. К ним относятся работы и услуги, без оказания которых невозможно использовать предмет лизинга, в частности, осуществление монтажных работ в отношении предмета лизинга, обучение персонала лизингополучателя, приобретение у третьих лиц прав на интеллектуальную собственность.

Учет лизинговых операций ведется согласно Закону Республики Узбекистан «о Лизинге», Положению «О порядке отражения лизинговых операций в бухгалтерском учете», разработанного в соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 26 апреля 2004 года N 199 "О мерах по дальнейшему развитию лизинговых услуг" (Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2004 г., N 17, ст. 197).

Объектами аренды (лизинга) в Республики Узбекистан являются любые непотребляемые вещи, включая предприятия, комплексы имущества, отдельные здания, сооружения, оборудование, транспортные средства, другое движимое и недвижимое имущество (кроме имущества, изъятого из оборота).

При проведения аудита нужно проверить правильность следующих проводок:

1) оприходование объектов лизинга по стоимости, признаваемой в бухгалтерском учете лизингополучателя в качестве актива и обязательства:

Дт 0800— «Учет капитальных вложений»

Кт 7910 «Долгосрочная аренда к оплате»

2) расходы, связанные с приведением объектов лизинга в состояние, пригодное для использования по назначению:

Дт 0800 – «Учет капитальных вложений»

Кт 1000 – «Учет материалов», 6700 – «Расчеты с персоналом по оплате труда», 6500 – «Задолженность по страхованию и по платежам в государственные целевые фонды» и других соответствующих счетов

3) начисление износа основных средств, полученных по договору лизинга:

Дт «Учет затрат» (2000, 2100, 2300, 2500, 2600, 2700, 9400 и другие счета, в зависимости от назначения основных средств, полученных по договору лизинга);

Кт 0299 – «Износ основных средств, полученных по договору долгосрочной аренды»

4) перевод основных средств, полученных по договору лизинга, в состав собственных основных средств:

Дт 0100 – «Учета основных средств» (по видам основных средств)

Кт 0310 – «Основные средства, приобретенные по договору долгосрочной аренды» – на первоначальную (восстановительную) стоимость основных средств, полученных по договору лизинга

Кт 0112 – «Благоустройство основных средств, полученных по договору долгосрочной аренды» – на первоначальную (восстановительную) стоимость благоустройства основных средств, полученных по договору лизинга.

Также, при аудите, обязательно надо проверить все пункты заключенных лизинговых договоров и начисление по данным договорам в программах Бухгалтерии для подтверждения несущественных рисков. При этом нужно отметить, что все лизинговые договора составляются на каждого клиента отдельно. Основными финансовыми показателями лизинговых договоров является лизинговая сумма, лизинговые платежи, первоначальные расходы по заключению договора, а также комиссионные расходы по лизингу.

Аудит лизинговых операций должно проводиться как больше часто, чтобы проверять правильность бухгалтерского учета и это приводит работать правильно и знать какие либо ошибки согласно нормативным документам Республики Узбекистан. В данное время в Республики работают многие лизинговые компании, самые основные из этих АО «Узбекилизинг Интернейшнл», АО «Узагромашлизинг» и АО «Узмелиомашлизинг». Эти компании данное время проводить каждый год аудит по национальным стандартам бухгалтерского учета и международным стандартам финансовой отчетности. Это позволяет знать о правильности введение бухгалтерского учета

лизинговых операций и начисления налоговых ставок и прочие финансовые операции.

Международные стандарты аудита (МСА) (англ. International Standards on Auditing (ISA)) — международные профессиональные стандарты для осуществления аудиторской деятельности. Они издаются Международной федерацией бухгалтеров через Комитет по международным стандартам аудита и подтверждения достоверности информации. На основе международных стандартов в Российской Федерации разработана часть Федеральных правил (стандартов) аудиторской деятельности, регламентирующих аудиторскую деятельность на её территории.

Содержание

1. Список стандартов

1.1. Вводные аспекты

1.2.200—299 общие принципы и Обязанности

1.3.300—499 Оценка рисков и противодействие выявленным рискам

1.4.500—599 Аудиторские доказательства

1.5.600—699 Использование услуг других лиц

1.6.700—799 Аудиторские выводы и заключения

1.7.800—899 Особые аспекты

2. Примечания

3. Ссылки

И в заключении нужно отметить, аудит лизинговых операций заключается в том, что аудит должен пройти проверку расчетов полностью согласно Национальным Стандартам Бухгалтерского Учета, Закон о Лизинге, Положение об «Учете лизинговых операций» и в дальнейшем если во время аудита выявляется какие либо ошибки аудиторская фирма должна показать отчет со своими рекомендациями для развития и правильности введение учета.

КОНЕЧНЫЙ ФИНАНСОВЫЙ РЕЗУЛЬТАТ КАК ОСНОВНОЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Р.И. Каюмов,
заведующий отделом
Центра исследований АУТА РУз,
О.М. Исматов,
БФА, магистр

В предвыборной программе Ш.М. Мирзиёева одной из основных задач предусмотрено построение новой экономики, основанной на науке и инновациях. В программе определено, что основным критерием эффективности государственной экономической политики является конкурентоспособность страны, качество жизни граждан, последовательный и ускоренный рост благосостояния семей. В условиях рыночных отношений конкурентоспособными могут быть только предприятия, имеющие достаточно высокую прибыль для поддержания этой конкурентоспособности.

Анализ финансовых отчетностей акционерных обществ за 2016 год, размещенных на сайте Центра по координации и развитию рынка ценных бумаг показал, что из 312 исследованных акционерных обществ, только в 22 обществах рентабельность активов превышает 20 %, еще в 11 обществах она находится на уровне выше 14 – 20 %, т.е. выше ставки рефинансирования Центрального банка Республики Узбекистан, которая принимается как безрисковая ставка в экономике. Общее количество акционерных обществ, рентабельность которых выше 5 % – около 70. Финансовую отчетность за 2019 год на сайте разместили 564 общества. Анализ их деятельности показал, что только в 58 из них рентабельность активов превышает 20%, еще у 28 обществ она была выше 14 %, но ниже 20 %. Рентабельность активов 368 была 5 % и ниже, из них 47 обществ закончили год с убытками.

Но рентабельность активов характеризует фактическую отдачу на вложенный капитал, и с позиции теории его величина должна быть выше безрисковой ставки доходности. В противном случае инвестиции в реальный сектор экономики теряют свой смысл. У большинства акционерных обществ рентабельность активов ниже уровня инфляции, т.е. отсутствует фактор получения реальной (очищенной от инфляции) прибыли, другими словами с

учетом инфляции осуществленные вложения в такие предприятия не окупаются. В основном это общества с государственной долей в уставном капитале.

В Узбекистане объем ежегодно осуществляемых инвестиций составляет около 40 % ВВП страны. От эффективности реализуемых инвестиционных проектов зависят темпы роста ВВП в будущем, сроки окупаемости вложенных ресурсов и, самое главное, повышение благосостояния народа. Однако приведенные выше данные свидетельствуют о низкой отдаче вложений в предприятия, что является существенным препятствием для достижения конкурентоспособности национальной экономики.

Решение проблемы видится в кардинальном совершенствовании подхода к мониторингу отдачи реализованных в республике инвестиционных проектов. Объектом мониторинга должен быть коэффициент рентабельности активов. Исходя из данной цели, предприятия предлагается разделить на следующие категории:

1. Хорошо работающие предприятия, если рентабельность активов выше нормы прибыли.

2. Нормально работающие предприятия, если рентабельность активов на уровне нормы прибыли.

3. Удовлетворительно работающие предприятия, если рентабельность активов на ниже нормы прибыли, но выше показателя стоимости капитала для отрасли (среднего уровня рентабельности по отрасли).

4. Неконкурентоспособные предприятия, если рентабельность активов ниже стоимости капитала, но выше ставки рефинансирования Центрального банка Республики Узбекистан.

5. Экономически нецелесообразные предприятия, если рентабельность активов ниже ставки рефинансирования Центрального банка Республики Узбекистан, но выше официального (определенного Госкомстатом РУз или установленного прогнозного параметра при формировании бюджета страны) уровня инфляции в стране.

6. Предприятия с признаками экономической несостоятельности, если их деятельность безубыточная, но рентабельность активов ниже уровня официальной инфляции в стране.

7. Убыточные предприятия.

Сложившаяся практика оценки финансового состояния позволяет оценить только текущую деятельность предприятия, но ни как не нацеливает на достижение конечных результатов. Под конечными результатами следует понимать окупаемость первоначальных инвестиций, вложенных в данное предприятие и получение ежегодной прибыли в предусмотренных

инвестиционным проектом размерах и сроках. Такой подход к анализу финансового состояния имеет ряд преимуществ. Во-первых, учитываются интересы собственника и инвесторов, для которых важно не как работало предприятие по сравнению с прошлыми периодами или с другими предприятиями. Инвесторам важно вернуть свои вложения и получить обещанную прибыль в указанной в ТЭО или проектно-сметной документации срок.

Во-вторых, сам анализ финансовой отчетности приобретает законченный смысл: оценивать текущие показатели в целях достижения конечного результата. Если исходить из положения, что каждое предприятие – это инвестиционный проект (или совокупность проектов), то конечный результат достигается в конце жизненного цикла проекта.

Нами разработана и предложена новая схема анализа финансового состояния предприятий и компании, которая предполагает сравнение следующих показателей: фактических за предыдущий год, нормативных на текущий год, фактических на текущий год, т.е. дополнительно вводятся нормативные показатели. При этом новшеством являются не сами показатели, а порядок их расчета. Использование нормативных показателей позволит более эффективно управлять финансовым состоянием предприятия. Кроме того, для анализа предложено использовать данные остатков актива и пассива баланса как на отчетные даты, так и средние их значения, рассчитанные по методу средней хронологической.

Принципиально новым в разработанных методических рекомендациях является порядок расчета нормативов финансовых показателей предприятий. Для расчета нормативных значений основных показателей оценки финансового состояния предприятий, используется взаимосвязанность этих показателей между собой. Такая взаимосвязь, при заданных значениях одного показателя, позволяет рассчитать значения остальных. В качестве заданного показателя предлагается использовать рентабельность активов (совокупного капитала), т.к. именно этот показатель является основной целью создания предприятия. Оптимальное значение данного коэффициента должно соответствовать показателю нормы прибыли от инвестиций в данное предприятие по проекту или же может быть установлено на уровне удовлетворяющем собственников, но выше показателя стоимости капитала для отрасли (среднего уровня рентабельности по отрасли).

На основе этого коэффициента по формуле Дюпона определяются нормативные значения рентабельности продаж и оборачиваемости активов, из которых, в свою очередь, рассчитываются нормативные значения коэффициентов ликвидности и платежеспособности.

Многолетние исследования по данному вопросу позволили авторам сформулировать свой подход и разработать свою методику расчета стоимости капитала для оценки эффективности инвестиционных проектов, которую хотим вынести на обсуждение специалистов. Если исходить из того, что целью инвестиций является получение прибыли, то инвестиционный проект следует считать эффективным, если полученная прибыль окупит вложения в течении жизненного цикла проекта. Минимальный размер прибыли рассчитывается по формуле:

$$MSP = \frac{IC}{n} \quad (1)$$

где:

MSP – минимальная среднегодовая чистая прибыль от проекта;

IC – первоначальные инвестиции в проект;

n – жизненный цикл проекта.

Тогда стоимость капитала k для данного проекта будет равна:

$$k = \frac{MSP}{IC} \quad (2)$$

В отраслях, где доля оборудования в активах очень низкая (гостиничный бизнес, предоставление в аренду зданий и помещений и т.п.) жизненный цикл проекта можно приравнять к сроку износу максимально долго используемого оборудования. На такое оборудование в Узбекистане норма начисления износа установлена в размере 8%, т.е. срок его износа составляет 12,5 лет. Вместе с тем, это означает, что стоимость капитала для этих объектов составит 8%, что является вполне приемлемым уровнем, если нет инфляции. В условиях инфляции норму прибыли проекта необходимо сопоставлять со стоимостью капитала увеличенной на уровень инфляции в первом году реализации проекта. Вопросы обеспечения получения заданной таким образом доходности в течении жизненного цикла проекта в условиях инфляции в данной статье не рассматриваются, но в научной литературе соответствующие методики.

Реализация данного предложения позволит значительно повысить эффективность инвестиционных проектов, будет способствовать росту конкурентоспособности отечественной экономики.

ТАЙЁР МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА ДАРОМАДЛАРНИ СТРАТЕГИК БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИНГ УСЛУБАРИ

К.Т. Нурманов

ТДИУ, мустақил изланувчи

Шоли энг қадимги қишлоқ хўжалик экинларидан бири бўлиб, у глобал озиқ–овқат хавфсизлиги тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Жаҳонда шоли маҳсулотига истеъмолчиларнинг талаби йилдан–йилга ошиб бормоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг озиқ–овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (FAO) нинг прогнозига кўра, 2020 йилга келиб жаҳонда шоли маҳсулотига бўлган эҳтиёж қарийб 780 миллион тонна (қайта ишланмаган хом ашё) ни ташкил этади. Шу билан бирга, 2020 йилга қадар етиштирилиши кутилаётган шоли хом ашёси 750 миллион тонна бўлиши прогноз қилинмоқда, бу ҳолат жаҳон бозорида шоли маҳсулотларига бўлган талабнинг юқорилигини кўрсатади [1].

АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги (FAS USDA) нинг берган маълумотларига кўра, 2014–2017 йиллар давомида дунё миқёсида шоли (қайта ишланган ҳолатда) етиштириш ҳажми 2,6% га ўсиб, 494 млн. тоннани, хусусан, Ҳиндистонда – 7% га (112,9 млн. тонна), Хитойда – 1,5% га ўсиб (148,9 млн тонна) ни ташкил этди. Жаҳондаги шоли ишлаб чиқаришнинг ярмидан кўпроғи ана шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади.

Ўзбекистонда шоли етиштириш Жанубий Кореянинг Tong Yang Moosang компаниясининг замонавий машиналари ёрдамида кўчат экиш йўли билан йўлга қўйилмоқда. Мазкур янги технология ҳосилдорликни оширади, вегетация даврини қисқартиради, уруғларни 70–75 фоизгача тежайди ва 20–25 фоизгача сувдан унумли фойдаланишга имконият яратади. Бу технологияни кўлаш республикамиз қишлоқ хўжалиги ва озиқ–овқат таъминоти илмий–ишлаб чиқариш маркази, мамлакатимиз шоли етиштириш илмий–тадқиқот институти, Корея Республикасининг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бошқармаси билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон шолчилик илмий–тадқиқот институти олимларининг фикрича, бугунги кунда шолини қўлда экканда бир гектар майдонга ўртача 12 соат вақт сарфланган бўлса, қўлда бошқариладиган механик воситалар ёрдамида бу вақт ичида 1,5–2 гектар майдонга шоли экиш имкониятига эга бўлади. Махсус шоли экиш машиналари ёрдамида шу вақт ичида 7–8 гектарга кўчат экишга

шароит яратилади, бу эса меҳнат унумдорлигини оширади. Бугунги кунда шоли ҳосилининг 95 фоиздан ортиги кўчат экиш ҳисобидан этиштирилмоқда.

Бу йил республикада 114 минг гектар майдонга шоли экиш режалаштирилган, шундан 57,9 минг гектарини асосий экин экиладиган ер майдонлари ва 56,1 минг гектари эса донли экинлардан озод қилинган майдонни ташкил этади [2].

I—жадвал.

Қорақалпоғистон Республикаси туманлари бўйича шолчилик кластерларида мавжуд инфратузилма ва ишлаб чиқариш қувватларининг таҳлили

№	Шолчилик кластери ташкил этувчи ташаббускор корхона номи	Шолчилик кластерларида бугунги кунда мавжуд бўлган инфратузилма объектлари			
		Шоли сақлаш омборлар, тонна		Шолини қайта ишлаш тегирмони	
		очик	ёпиқ	Сони	Йиллик қуввати, тонна
1	"Беш Хороз" МЧЖ			3	40000
2	"Самоиддин Агрокластер" МЧЖ		1000	2	30000
3	"Хусайнов Жавлонбек" ф/х		5000	1	3000
4	"Шолчилик кластери" МЧЖ	500	150		
5	"SHOMANAY SHALI KLASTER" МЧЖ		5000		
6	"KUNGRAD RICE CLUSTER" МЧЖ		500	1	2000
7	"Жузбасы" ф/х		4000	1	36500
8	"Бузатов шоли кластери" МЧЖ				
Жами		500	15650	8	111500

Манба. Қорақалпоғистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал маълумотлари таҳлили Қорақалпоғистон Республикаси бўйича шолчилик кластерларида бугунги кунда мавжуд бўлган инфратузилма объектлари этиштириладиган шоли ҳосилини тўлиқ қайта ишлаш учун етарли қувватга эга эканлигини кўрсатади. Шоли сақлаш омборлари қуввати бўйича фақатгина "Шолчилик кластери" МЧЖда очик майдонларда 500 тоннагача шолини сақлашга мўлжалланган омборхона мавжуд. Ёпиқ майдондаги шоли омборлари саккизта кластердан олтитасида мавжуд бўлиб, уларнинг мавжуд қуввати 15650 тоннани ташкил этади.

Республика бўйича саккизта шолини қайта ишлаш тегирмонлари фаолият юритаётган бўлиб, уларнинг йиллик қуввати 111500 тонна шолини қайта ишлашга етади. Бироқ, кластер корхоналарида қоладиган шоли миқдори 18302 тонна, фермер хўжаликлари ихтиёрида қоладиган шоли миқдори 6383 тонна, жами 24685 тонна эканлигини инобатга оладиган бўлсак, республикада шолини қайта ишлаш тегирмонларининг мавжуд қувватлардан фойдаланиш даражаси 22,1 фоизни ташкил этаётганлиги истиқболда шолчиликни ривожлантириш имкониятлари мавжудлигига гувоҳ бўламыз.

Шолчилик фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг асосий кўрсаткичларини яхлит ҳолда таҳлил қилиш жараёнида унинг фаолиятига даҳдор бўлган иқтисодий кўрсаткичларни ўсиш тенденцияларини кузатиш мақсадга мувофиқдир (2–жадвал).

2–жадвал

Молиявий натижага даҳдор бирликлар ва уларнинг узвийлиги

Ф ₁ /Ф ₀		СТ ₁ /СТ ₀		ХК ₁ /ХК ₀		А ₁ /А ₀		1
Соф фойданинг ўсиши	>	Сотишдан олинган тушумнинг ўсиши	>	Хусусий капиталнинг ўсиши	>	Активларнинг ўсиши	>	100
1. Активлар ўсишининг шarti								
2. Молиявий салоҳиятнинг ўсиш шarti								
3. Иқтисодий салоҳиятнинг ўсиш шarti								
4. Фаолиятнинг ривож ва тараққиётнинг шarti								

Маиба. Молиявий таҳлил. Хасанов Б.А., Раҳимов М.Ю. ва бошқ. – Т.: "Iqtisodiyot", 2019. – 736 б. [4].

Стратегик таҳлил жараёнида молиявий натижага даҳдор бирликлар ва уларнинг узвийлиги тўртта омил бўйича солиштирилади:

1. Бунда биринчи босқичда активлар ўсишининг шarti сифатида соф фойданинг ўсиши сотишдан олинган тушумнинг ўсишидан катта бўлиши талаб этилади.

2. Иккинчи босқичда молиявий салоҳиятнинг ўсиш шarti белгиланади. Бу ҳолатда соф фойданинг ўсиши ва сотишдан олинган тушумнинг ўсиши хусусий капиталнинг ўсишидан юқори бўлиши лозим.

3. Учинчи босқичда иқтисодий салоҳиятнинг ўсиш шarti сифатида соф фойданинг ўсиши, сотишдан олинган тушумнинг ўсиши ва хусусий капиталнинг ўсиши кўрсаткичлари активларнинг ўсишидан катта бўлиши мақсадга мувофиқ.

4. Тўртинчи босқичда фаолиятнинг ривожини ва тараққиётнинг шартли сифатида тўртала дахлдор кўрсаткичларнинг жами 100 дан катта бўлиши талаб этилади. Юқоридаги баҳолаш мезонларининг таъсирини аниқ бир шолчилик хўжалиги мисолида таҳлил қилиб чиқамиз (3–жадвал).

3–жадвал

“ЖУЗ–БАСЫ ФЕРМЕР ХОЖАЛЫГЫ” да молиявий натижага дахлдор бирликлар ва уларнинг узвийлиги, минг сўмда

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи, +/-	Ўси-ши %	Дахлдор-лик
Соф фойда	33 026 990	4 731 920	-28 295 070	14.3	14.3<147.6
Сотишдан олинган соф тушум	365 141 000	538 922 740	+173 781 740	147.6	147.6>84.1
Хусусий капитал	427 026 990	359 331 920	-67 695 070	84.1	84.1<90.0
Активлар	394 000 000	354 600 000	-39 400 000	90.0	90.0<100

Мабна. “ЖУЗ–БАСЫ ФЕРМЕР ХОЖАЛЫГЫ” маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, агар молиявий натижага дахлдор бирликлар ва уларнинг узвийлиги қиёсланса, шолчилик кластеридаги фермер хўжалигида ҳисобот йили охирида соф фойданинг камайганлиги ҳисобига соф фойда ва сотишдан олинган соф тушум ўртасидаги нисбат тесқари пропорционал эканлигини кўради (14.3<147.6).

Сотишдан олинган соф тушум ва хусусий капитал ўртасидаги нисбат (147.6>84.1) ижобий бўлиб, у мезон талабларига жавоб беради.

Хусусий капитал ва активлар ўртасидаги нисбат ҳам тесқари пропорционалликка (84.1<90.0) эга эканлигига гувоҳ бўламиз.

Яқунловчи босқичда фаолиятнинг ривожини ва тараққиётнинг шартли сифатида тўртала дахлдор кўрсаткичларнинг жами (90.0<100) ўрнатилган мезондан 10 фоизга камайган.

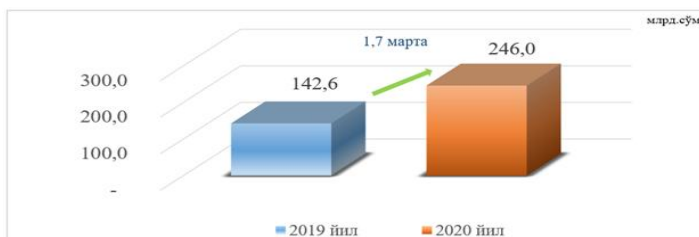
Хулоса қилганимизда, Қорақалпоғистон Республикаси бўйича шолчилик кластерларида мавжуд бўлган омборлар етиштириладиган шол ҳосилини тўлиқ қайта ишлаш учун ортиқча қувватга эга эканлигини гувоҳи бўламиз. Шолни қайта ишлаш тегирмонларининг мавжуд қувватлардан фойдаланиш даражаси 22,1 фоизни ташкил этаётганлиги истиқболда шолчиликни ривожлантириш имкониятлари мавжудлигини кўрсатади.

Шолчилик хўжалигининг молиявий натижага дахлдор кўрсаткичлари даромадларни стратегик бошқарув ҳисобининг замонавий услублари бўйича ҳисобланганда, улар меъёрий талаблар ва мезонлардан анча паст эканлиги бошқарув ходимлари олдига муҳим вазифаларни қўяди.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ БЮДЖЕТ МАБЛАҒЛАРИНИНГ МАҚСАДСИЗ САРФЛАНИШИНИ ОЛДИНИ ОЛИШ ВА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ ТАЪМИНЛАШ

С.Т.Нурматов,
Бош прокуратураси ҳузуридаги
ИЖҚК Департаменти бўлими бош инспектори
А.Б. Соатов,
ТДИУ, магистрант

Иқтисодиётнинг мураккаб шароити ва рақамли иқтисодиётга ўтиш йўлида молиявий назорат жараёнида эришиладиган натижаларнинг самарадорлиги ва ишончлилик даражасини ошириш учун молиявий назоратнинг натижадорлигини ошириш муҳим зарурат бўлиб бормоқда. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат молиявий назорати департаменти ва унинг ҳудудий бошқармалари томонидан бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши юзасидан доимий назорат олиб борилмоқда.

1–расм. Давлат молиявий назорати департаменти ва унинг ҳудудий бошқармалари томонидан 2019–2020 йилларда ўтказилган назорат тадбирларида аниқланган бюджет қонунчилигини бузилиш ҳолатлари.

1–расм маълумотларидан кўриниб турибдики, Давлат молиявий назорати департаменти ва унинг ҳудудий бошқармалари ўтказилган текширувлардан 2019 йилда 8074 та назорат тадбирларида 142,6 млрд сўмлик қонун бузилиш ҳолатлари аниқланиб, ушбу харажатларнинг 129,1 млрд сўми (91%)ни давлат бюджетига тикланиши таъминланган. 2020 йилда бюджет интизомига риоя этилиши ва бюджет маблағларининг мақсадли фойдаланиши юзасидан 4729 та назорат тадбирларида 246,0 млрд сўмлик қонунбузилиш ҳолатлари аниқланиб, ушбу харажатларнинг 168,8 млрд сўми (69%)ни бюджетига тикланиши таъминланган.

2019 йилда 2020 йилга нисбатан бюджет маблағларининг мақсадсиз фойдаланиши 1,7 мартага кўпайган.

2020 йилда бюджет қонунчилигини бузганлиги учун бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларнинг 48 нафар раҳбар ва бошқа мансабдор шахсларига ўрнатилган тартибда жарималар қўлланилди.

Шунингдек, 3 033 та назорат тадбирларида аниқланган 239,5 млрд.сўмлик қонунбузилиш ҳолатлари қонуний чоралар кўриш учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга юборилган.

Давлат молиявий назорати департаменти ва унинг ҳудудий бошқармалари молиявий назоратнинг самарадорлигини таъминлашда, аввало, унинг мазмун моҳиятини чуқурроқ ўрганиши талаб этилади.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида давлат молиявий назорати тушунчасини тавсифлашга ҳаракат қилдик. Фикримизча, давлат молиявий назорати – бу молиявий қонунчиликка риоя қилишни таъминлаш ва давлатнинг бюджет ва бюджетдан ташқари даромадларининг мақсадсиз сарфланишига йўл қўймаслик борасида давлатнинг молиявий сиёсатини муваффақиятли амалга оширишга қаратилган чора – тадбирлар тизими ҳисобланади. Давлат молиявий назорати молиявий сиёсатнинг муҳим воситаси ҳисобланади ва у Ўзбекистон Республикасининг бюджет қонунчилиги ва бюджет муносабатларини тартибга солувчи бошқа бюджет тўғрисидаги меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатларга риоя қилинишини таъминлашга қаратилган.

Сўнги йилларда бюджет тўғрисидаги маълумотларнинг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 августдаги “Бюджет маълумотларининг очиқлигини ва бюджет жараёнида фуқароларнинг фаол иштирокини таъминлаш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3917–сон Қарори қабул қилинди. Ушбу қарор билан мамлакатимизда амалга оширилаётган бюджет соҳасидаги ўзгаришларни фойдаланувчиларга етказиб бериш, маълумотларнинг шаффофлиги ва очиқлиги бир мунча таъминланади.

Назорат органларининг аниқ белгилаб берилган ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва ваколатлари кўрсатилган ягона тамойиллар, меъёр ва меъёрий ҳужжатлар Давлат молиявий назорат тизимининг “пойдевори” бўлиши лозим.

Ҳар қандай назорат органи самарали фаолиятни амалга ошириши учун мустақиллик ва ҳолислик тамойиллари унинг ишлаш тамойиллари бўлиши керак. Давлат молиявий назорати тизимининг асосий стратегияси, давлатнинг фаолияти стратегияси ва манфаатларига мос бўлиши керак.

Шундай қилиб, молиявий назоратнинг самарали тизимини яратиш орқали иқтисодий соҳада хавфсизликни ва фуқароларнинг манфаатларини максимал даражада ҳимоя қилишни таъминлаш давлатнинг асосий манфаатлари ҳисобланади.

Бундан ташқари «UzASBO» дастурий мажмуасида янги модул ташкил этилганлиги, эндиликда унинг ёрдамида тармоқ, шғат ва контингентлар бўйича

режа ва унинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботлар электрон шаклда молия органларига тақдим этилиши «Тармоқ, штат ва контингент тўғрисидаги кўрсаткич автоматик тарзда жамланиши ҳамда пул маблағлари оқими тўғрисидаги ҳисобот кўрсаткичлари таққосланиши натижасида меҳнат сарфи ва юзага келадиган хатоликлар кескин камаяди.

Шунингдек белгиланган тартибда давлат бюджети маблағларини талон–торож қилганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилиши қонун устуворлиги ва жазо муқаррарлигини таъминлаш, жавобгарликка тортиш, қонунчиликни такомиллаштириш, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш, соҳада замонавий ахборот технологияларни жорий қилиш, бюджет харажатларининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

1. Давлат молиявий назорати мамлакат молиявий тизимини бошқаришнинг муҳим дастакларидан бири ҳисобланади ва давлатнинг молиявий сиёсатини муваффақиятли амалга оширишга, давлатнинг бюджет қонунчилигига риоя қилиш ва бюджет маблағларидан оқилона ва самарали фойдаланишга ёрдам беради. Молиявий назорат барча даражадаги бюджетлар, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларни тузиш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ижро этиш жараёнларини қамраб олади. Таъсирчан ва самарали давлат молиявий назорати демократик ва қонун устувор жамиятнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Бундай назорат жамоатчиликка давлатнинг молиявий ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида объектив маълумотларни тақдим этишни таъминлайди, бу ўз навбатида давлат бошқарув органларининг молиявий бошқарувнинг қонунийлиги ва самарадорлиги учун жавобгарлигини англайди.

2. Фикримизча, Ўзбекистон Республикасида молиявий назоратнинг стандартлари тизимини фаол ривожлантиришга катта эътибор қаратилиши лозим. Шакллантириладиган тизим давлат молиясини бошқаришнинг ҳар бир босқичида унификациянинг замонавий талабларига максимал жавоб бериши ва молиявий назоратни амалга ошириш услубиётининг ягоналигини таъминлаши лозим.

3. Замонавий ҳуқуқий давлатда фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда, шу жумладан молиявий соҳада ҳамочиқ ахборот майдони муҳим рол ўйнайди, деган хулосага келдик. Бу масалада молиявий назорат тизимига замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш зарур ҳисобланади.

Молиявий ҳуқуқ соҳаси мутахассисларини молиявий назоратни амалга оширишда коррупция элементларининг олдини олишлари ҳам жуда муҳим ҳисобланади.

ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI AUDITORLIK TEKSHRUVINI TASHKIL QILISH

S. Q. Omanov,
TDIU, tayanch doktorant

Hozirgi paytda ishlab chiqarish tarmog'idagi mavjud xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning huquqlari beqiyos kengaytirilgan, ayni paytda xo'jalik muammolari natijasi yuzasidan javobgarligi oshirilgan. Ularda quyidagi muhim masala, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z xarajatlarini o'z daromadlari bilan qoplash, o'zini-o'zi mablag' va moddiy resurslar bilan ta'minlash, xo'jalikning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishlari, o'zini moliyalashtirishning nihoyat keng demokratiya asosida boshqarish ko'ndalang qo'yilgan ijtimoiy ishlab chiqarishni jadal sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlashda amalga oshiriladigan xo'jalik nazorati katta ahamiyatga ega.

Keyingi yillarda qabul qilingan qonun va nizomlar hamda huquqiy-me'yoriy hujjatlar iqtisodiyotimizning barcha korxonalar tashkilot va xo'jaliklarda nazorat va audit ishlarini yaxshilashga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida PQ-3946-son qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan, unga ko'ra 2020-yil 1-yanvardan boshlab auditorlik tashkilotlari auditorlik faoliyatini faqat Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi tomonidan nashr etiladigan auditning xalqaro standartlari asosida amalga oshirilishi belgilab qoyilgan. 159

Auditorlik faoliyati deganda – auditorlik tashkilotlarining auditorlik xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha tadbirkorlik faoliyati. 160

Ishlab chiqarish xarajatlari auditining vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ishlab chiqarish xarajatlarini ularning mohiyatini ochib beruvchi mezonlariga mos ravishda hisobga olinganligini tekshirish,
- ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri turkumlangan va guruhlarga to'g'ri ajratilganligini tekshirish,
- ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri, o'z vaqtida va tegishli boshlang'ich hujjatlar bilan rasmiylashtirilganligini tekshirish,
- ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha moddiy javobgar shaxslarning hisobotlari, ma'lumotlari va hisob ma'lumotlarini to'liq uyg'unligini tekshirish,
- tugallangan ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri va o'z vaqtida tayyor mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilganligini tekshirish,
- tugallanmagan ishlab chiqarishga to'g'ri keladigan xarajatlarni to'g'ri va o'z vaqtida hisobga olinganligi, buning uchun ularni belgilangan muddatlarda qayta ro'yxatdan o'tkazilganligi, uning natijalari to'g'ri hisobga olinganligi va hisoblanganligini tekshirish,
- tannarxning oshib ketishiga sabab bo'luvchi chiqimlarni vujudga kelish sabablari va aybdorlarini topish, bunday chiqimlarga yo'l qo'ymaslik uchun moddiy javobgar shaxslar faoliyatini doimiy nazorat qilish kerakligi to'g'risida ko'rsatmalar berish,

159 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida PQ-3946-son qarori.

160 O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 25-fevraldagi auditorlik faoliyati to'g'risidagi O'QRQ-677 son qarori.

– mavjud ishlab chiqarish zahiralari va vositalaridan unumli foydalanish ustidan nazorat o'rnatish,

– ishlab chiqarish xarajatlarini soliq solish bazasi ob'ekti sifatida to'g'ri shakllanishi va u tannarx sifatida soliq bazasiga ta'siri darajasini muhimligini aytib o'tish.

Buxgalteriya balansining tugallanmagan ishlab chiqarish summasi Bosh kitobda "Asosiy ishlab chiqarish xarajatlar" schyotining oxirgi qoldiq summasi bilan uyg'unligini tekshiramiz. Agarda bu ikki summa bir biriga teng bo'lsa, chetlanish mavjud emas.

Ma'lumki, Bosh kitob yil davomida yuritiladi va unga har oyda jurnal–order va qaydnomada yig'ilib borilgan bir oylik summasi yoziladi. Bosh kitobga har oyda yozilgan summani shu oylarda yuritilgan jurnal–order va qaydnoma bilan solishtiriladi.

Jurnal–order va qaydnomadagi summalarni har bir operatsiyalar bo'yicha boshlang'ich hujjatlar bilan solishtiriladi. Masalan: materiallar hisoboti, ish haqi hisob–kitoblari, ajratmalar hisob–kitobi, amortizatsiya hisob–kitobi, schyot–fakturalar, dalolatnomalar.

Tekshirish natijalari tegishli oraliq va yig'ma jadvallar ko'rinishida rasmiylashtiriladi. Tayyor mahsulotni ishlab chiqarish va sotish jarayonida mijozlarga tovar va xizmatlarga egalik qilish huquqi o'tkazilishi to'g'risida qaror qabul qilinadi. Bu jarayon mijozning taklifidan boshlansa, tovar va xizmatlarni debitorlik qarz va pirovard natijada naqd pul mablag'iga aylanishi bilan tugaydi.

Auditor auditning umumiy rejasini amalga oshirish uchun kerakli bo'lgan, rejalashtirilgan auditorlik tartibotlarining tavsifi, muddati va hajmini belgilovchi audit dasturini ishlab chiqishi va hujjatli rasmiylashtirishi lozim. 161

Umumishlab chiqarish xarajatlarning taqismlanish tartibi (ishlab chiqarish moddiy xarajatlarga yoki ishlab chiqarish ishchilarining ish haqiga mutanosib, me'yoriy stavkalar asosida va hokazo) xo'jalik yurituvchi sub'ekt hisob siyosatida tasdiqlanishi kerak.

"Tugallanmagan ishlab chiqarish" ko'rsatkichlari ishonchligi va xarajatlarni tayyor mahsulotga to'g'ri o'tkazish ham auditorlik tekshiruvidan o'tkaziladi. Kalkulyatsiya farqlari to'g'ri hisobdan chiqarilganligini aniqlash maqsadida tuzatish yozuvlarga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda mahsulotni sotish davrida uning tannarxini oshiradigan yoki kamaytiradigan sun'iy ravishda yo'l qo'yilgan xatolar bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlari hisobi holatini asosli baholash uchun barcha aniqlangan xatolarni, quyidagi ko'rsatkichlar: operatsiya mazmuni, hujjat nomi, hujjat tuzilgan sana va uning raqami, summa, schyot korrespondentlanishi, izohlar bo'lishi ko'zda tutilgan maxsus ishlab chiqilgan ro'yhatnomada qayd etish lozim. Izohda auditor xulosalarni va xatolarni bartaraf etish bo'yicha asoslangan takliflarni yozadi.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish xarajatlari auditorlik tekshiruvi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda samaradorlikni oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirib daromadlarni ko'paytirishga xizmat qiladi.

QURILISH TASHKILOTLARIDA AUDITNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

E. T. Tulovov,
TDIU, assistent

Qurilish auditi sanoat auditi deb ataladi. Qurilish sohasini tartibga soluvchi me'yoriy – huquqiy bazani doimiy ravishda takomillashtirish, bu turdagi auditni tashkil etish va usullarini ishlab chiqish zarurligiga olib keladi.

Qurilish faoliyati nafaqat yangi qurilishni amalga oshirish, balki rekonstruksiya qilish, tiklash, kapital ta'mirlash, shaharsozlik ob'ektlarini buyurtma qilish, korxonalarni kengaytirish va texnik qayta jihozlashdir.

Shunday qilib, qurilish korxonalari yordamchi va yordamchi xo'jaliklarni o'z ichiga olishi mumkin, masalan, qurilish materiallari va konstruksiyalari ishlab chiqarish ustaxonasi, shag'al koni va boshqalar.

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish va ularni tashqariga sotish ishlab chiqarish faoliyatidir. Katta qurilish korxonalarining asosiy faoliyatida ishlab chiqarishning ikki turi – qurilish va sanoatning birlashishi buxgalteriya hisobining muhim xususiyati va shunga mos ravishda qurilishda audit.

Qurilish faoliyati auditini tashkil etish, boshqarish va amalga oshirish tizimi sifatida ko'rib, bunday tizimning tarkibiy elementlariga e'tibor qaratish lozim. Bunga quyidagilar kiradi: auditorlik tashkilotining ob'ektlari; auditni tashkil etish sub'ektlari; axborot ta'minoti, auditni tashkil etish bosqichlari.

Uy –joy va fuqarolik, kommunal, sanoat va boshqa maqsadlar uchun uylar va inshootlar qurilishining barcha jarayonlari (bosqichlari) qurilish faoliyati auditini tashkil etish ob'ekti hisoblanadi.

Qurilish faoliyati auditini tashkil etish sub'ektlari:

- auditorlik tashkilotlari, auditorlar;
- qurilish tashkilotlarining ichki auditorlari (nazoratchilari, auditorlari);
- shaharsozlik hujjatlari, uylar va inshootlarni qurish, rekonstruksiya qilish, qayta tiklash, kapital ta'mirlash, obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ob'ektlarining loyiha hujjatlarini tayyorlash va ishlab chiqishda ishtirok etadigan shaxslar;
- loyihalar va ob'ektlar qurilishi buyurtmachilari (shu jumladan byudjet mablag'lari hisobidan);
- loyihalash va qurilish ishlari uchun pudratchilar;
- qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari ishlab chiqaruvchilari;

- qurilish ob'ektlarining egalari va foydalanuvchilari;
- qurilish sohasida o'z vakolatlarini amalga oshiruvchi organlar.

Auditorlik ma'lumotlarini qo'llab – quvvatlash deganda auditorlik jarayonining turli bosqichlarida shakllanadigan va foydalaniladigan ma'lum tartibli ma'lumotlar to'plami tushuniladi. Auditni axborot bilan ta'minlashning asosi – tekshirilayotgan ob'ektning ishlab chiqarish, moliyaviy – xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi iqtisodiy ma'lumotlar.

Qurilish tashkilotlarini tekshirishda auditor uchun eng muhim ma'lumot bu buxgalteriya hujjatlari, buxgalteriya registrlari, moliyaviy hisobotlar, ichki hisob va nazorat ma'lumotlari. Bundan tashqari, auditorlar tashqi manbalardan: yetkazib beruvchilar, xaridorlar, bank muassasalari, fondlar, soliq organlari ma'lumotlaridan foydalanadilar.

Qonuniy tekshiruvdan o'tadigan moliyaviy hisobotlardan farqli o'laroq, soliq hisobotlarining sifati kafolatlanmaydi, chunki soliqlar to'g'risida ma'lumot tayyorlashda tashkilot rahbariyati sertifikatlash uchun auditorlarga murojaat qilishga majbur emas. Biroq, mahalliy amaliyotda soliq hisoboti auditining bir qator tashkiliy – uslubiy masalalari haligacha hal qilinmagan; soliq hisoboti auditining mohiyati, uning maqsadi, vazifalari, o'tkazish tamoyillari, baholash mezonlari maydoni aniqlanmagan. Shuningdek, soliq hisobotlarini tekshirishga yondashuvlarda bir xillik yo'q, rejalashtirish bosqichining tavsifi yo'q, soliqlar va yig'imlar hisobi auditi buxgalteriya (moliyaviy) hisobotlari auditi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Ko'pgina mualliflarning asarlarida keltirilgan usullar protseduralar to'plami emas, balki buxgalteriya hisobi ob'ektiga yoki yakka tartibdagi xo'jalik operatsiyalariga bog'liq ayrim harakatlar ro'yxati.

Qurilish tashkilotlarida yuqori sifatli soliq tekshiruvi o'tkazilishi uchun tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tegishli axborot ta'minoti zarur.

Buxgalteriya hisobini samarali tashkil etish hozirgi vaqtda ko'plab qurilish tashkilotlari uchun dolzarb muammoga aylanmoqda, bu esa tezkor hal etishni talab qiladi. Kapital qurilish xarajatlarini rejalashtirish, aniq hisobga olish va nazorat qilish zarurati, qurilish tashkilotlarining faoliyati shaffof bo'lishi kerakligini tushunish, tegishli qarorlar qabul qilish uchun tezkor va ishonchli ma'lumotlarni olish imkonini beradigan tizimga bo'lgan talablarni oshiradi. Bunday ma'lumotga bo'lgan ehtiyoj, ayniqsa, kapital qurilishni moliyalashtiruvchi investitsiya faoliyati sub'ektlari uchun juda dolzarbdir. Ushbu muammoni hal qilishda yordam berish uchun qurilish tashkilotlari tobora ko'proq auditorlik kompaniyalariga murojaat qilmoqdalar.

Soliq tekshiruvi jarayonida soliq hisobotlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar tekshiriladi va tahlil qilinadi, buxgalteriya hisobi va hisobotining sintetik va analitik daftarchalari ma'lumotlari bilan taqqoslanadi. Auditorlik tekshiruvi doirasida auditor xarajatlar, yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan hisob – kitoblar va moliyaviy natijalarni tekshirishda soliqlar haqidagi ma'lumotlarning bir qismini oladi. Soliq hisobi tizimini tahlil qilishda auditor soliq solinadigan bazalarni aniqlashning to'g'riligini va soliq hisobotlarini tayyorlashni, to'lanishi lozim bo'lgan soliq summalarini hisob – kitoblarning to'g'riligini o'rnatishi kerak. Buning uchun barcha zarur birlamchi hujjatlar, turli moliyaviy – xo'jalik operatsiyalari bo'yicha shartnomalar mavjudligini, shuningdek hisob – kitoblarda ko'rsatilgan ma'lumotlarning buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga muvofiqligini tekshirish va moliyaviy va xo'jalik faoliyatining muvofiqligini tasdiqlash zarur. amaldagi soliq qonunchiligi bilan operatsiyalar.

Audit jarayonida axborot jarayonlarini shakllantirishning asosiy bosqichlari quyidagilarni o'z ichiga oladi.

- dastlabki ma'lumotlarni olish va to'plash;
- hosil qilingan ma'lumotlarni qayta ishlash;
- olingan natija ma'lumotidan foydalanish.

Bundan tashqari, buxgalteriya hisobi va auditining axborot jarayonlari o'zaro bog'liqdir. Auditorlik axborot jarayoni iloji boricha mijozning ma'lumotlarini avtomatlashtirilgan qayta ishlashda ishlab chiqilgan buxgalteriya ma'lumotlarini o'z ichiga olishi kerak.

Shuningdek, auditorlik axborot jarayonini oqilona tashkil etish uchun mijoz tashkilotidagi boshqa axborot quyi tizimlari va tizimlari bilan o'zaro aloqani ta'minlash kerak, va audit metodologiyasini ishlab chiquvchi uni rasmiylashtirish zarurligini hisobga olishi kerak, zamonaviy axborot texnologiyalarining talablari.

Ushbu yondashuvning afzalliklari shundaki, nazariy audit modellari matematik nazariyaning qat'iy tasdiqlangan va juda yaxshi sinovdan o'tgan vositalari yordamida tasvirlanishi mumkin.

Tadqiqotlar natijalariga asoslanib va soliq tekshiruvi moliyaviy hisobot auditining bir qismi ekanligini tasdiqlagan holda, qurilish kompaniyalarining moliyaviy hisobotining buzilishlarga ko'proq moyil bo'lgan maxsus elementlari soliq majburiyatlari ekanligini hisobga olish kerak.

Shu munosabat bilan, qurilish tashkilotlarining soliq majburiyatlariga xos xususiyatlarni aniqlash vazifasi (moliyaviy hisobot elementlari sifatida):

- moliyaviy hisobot standartlarida nazarda tutilgan soliq majburiyatlarini oshkor qilish;
- qurilish uchun soliq majburiyatlarini hisoblash.

Soliq majburiyatlari – bu soliq to'lovchining byudjetga soliq va yig'imgar bo'yicha qarzdorligi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) va AQSh GAAPga muvofiq kreditorlik qarzlari qanday aniqlanishi ko'rib chiqilishi kerak.

IFRS va AQSh GAAP moliyaviy hisobotining elementlari

Hisobot sarlavhasi	Elementlarning nomi moliyaviy hisobotlar	Moliyaviy hisobot elementlari
Balans	Aktivlar. Majburiyatlar. O'z mablag'lari	Aktivlar. Majburiyatlar. Kapital
Foyda va zarar haqida hisobot	Daromad. Xarajatlar. Yo'qotishlar	Daromad. Xarajatlar. Daromadlar
O'zgarishlar to'g'risidagi hisobot. Xususiy kapital	O'z mablag'laridagi o'zgarishlar. Egalari tomonidan investitsiyalar. Egalari tomonidan tarqatish	To'liq daromad. Egalari tomonidan investitsiyalar. Egalariga tarqatish

Soliqlar va yig'imgar to'g'risidagi qonun hujjatlari ta'siridan kelib chiqadigan soliq majburiyatlari buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarda kreditorlik qarzi sifatida aks ettiriladi. To'lov majburiyati kech bajarilgan taqdirda ular to'planib qoladilar.

Hisobot davrida aktivlarning chiqib ketishi yoki qiymatining pasayishi ko'rinishidagi iqtisodiy foydaning kamayishi, o'z mablag'larini kamaytiradigan majburiyatlarning paydo bo'lishi, ishtirokchilarga taqsimot bundan mustasno, IFRS va AQSh GAAP standartlariga muvofiq xarajatlar sifatida tan olinadi. Shu sababli, soliq majburiyatlari buxgalteriya balansining bir moddasi sifatida tan olinishi bilan bir vaqtda, hisoblangan soliq majburiyati miqdoridagi xarajatlar daromadlar to'g'risidagi hisobotning moddasi sifatida tan olinadi.

Ortiqcha to'langan taqdirda, ya'ni soliq majburiyatlaridan oshgan miqdorda soliq va yig'imgar to'langan taqdirda, soliq to'lovchining qisqa muddatli aktivi – byudjet debitorlik qarzi bo'ladi. Shunday qilib, majburiyat tushunchasi, shu jumladan soliq majburiyati, aktiv tushunchasi bilan bevosita bog'liqdir.

IFRS va AQSh GAAP standartlariga muvofiq tuzilgan qurilish kompaniyasining moliyaviy hisobotida audit ob'ekti sifatida soliq majburiyatlarining eksklyuzivligi nafaqat joriy, balki kechiktirilgan soliq aktivlari va majburiyatlarini ham oshkor qilish talablari hisoblanadi. Shunga ko'ra, IFRS va AQSh GAAP standartlariga muvofiq tayyorlangan moliyaviy hisobotlarda kechiktirilgan soliq aktivlari va majburiyatlarini oshkor qilish bosqichida o'ziga xos xavf, nazorat qilish xavfi va aniqlanmaslik xavfi yuqori bo'ladi.

Yangi O'zbekistonda moliya-bank, byudjet-soliq, buxgalteriya hisobi va audit sohalari yanada rivojlantirishning dolzarb masalalari

5 YO'NALISH

**YANGI O'ZBEKISTONDA
STATISTIKA NAZARIYASI VA
AMALIYOTINI YANADA
RIVOJLANTIRISH
ISTIQBOLLARI**

THE ROLE AND IMPACT OF ENTERPRISES, PRODUCTION ORGANIZATIONS AND TAXES IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY BUDGET IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

M. B Kalonov,
TSUE, Vice Rector,
Doctor of Economic Sciences,
Professor

In 2021 year Uzbekistan has had big development in economy. Recent indicators suggest Uzbekistan already made progress in Trade foreign exchange liberalization which took place 2020–2021 and the authorities have gradually improved domestic finance by rising interest rates on and removing policy loans from banks' balance sheets. Besides that, COVID19 influenced on not only economy, but also policy responses. The pandemic hit the economy hard in the first half of 2020, inflicting considerable hardship , but the recessions was moderated by strong and timely containment and support measures. Nonetheless, the pandemic temporarily halted progress income convergence and vulnerabilities have increased.

Family businesses, economic development, employment and are an important factor in increasing income. In recent years, a number of measures have been taken in our country to attract the population to entrepreneurship, support family entrepreneurship, and provide comprehensive assistance to young people in the implementation of business ideas.

Economy is one of the main aspects of every country. In Uzbekistan there are plethora of facilities are available for production organization, young entrepreneurs to start their own businesses. On this goal in February 2017, President Shavkat Mirziyoyev approved the “ Action strategy for the five priority areas of Uzbekistan during 2017–2021”. According to that new stage of reforms in all spheres of life, peculiarly in developing and liberalizing the economy, began. The first step was the presidential decree on “On the liberalization of foreign exchange policy” which allowed legal entities and individuals to freely convert currency.. At present stage of reforms, much attention is paid to integration into the world economy in collaboration with International Cooperation by investing money inputs. For example Uzbekistan been implementing more than 2.5 billions \$ 30 major investment projects since 2003 in collaboration with Islamic Development Bank. These include the construction of schools, affordable housing, roads, electricity and drinking water, and the

modernization of health care facilities On the following International Monetary Fund, formed in Washington D.C., researched the economic changes of the Republic of Uzbekistan between the years 2018–2022:

According to tax payment regimes, agricultural enterprises are divided into enterprises operating in general and comprehensively concluded tax regimenation.In accordance with the documents of the country, the documents of tax legislation, agricultural enterprises producing agricultural products and their rehabilitation, their reputation is the only one.

	2018	2019	2020		2021		2022	
			Est.	Proj.	Est.	Proj.		
National income 1/								
Real GDP growth (percent change)	5.4	5.8	1.6	5.0	5.3			
GDP per capita (in U.S. dollars)	1,543	1,736	1,702	1,780	1,922			
Population (in millions)	32.7	33.3	33.9	34.4	35.0			
Prices			(Percent change)					
Consumer price inflation (eop)	14.3	15.2	11.1	9.8	10.6			
GDP deflator	27.5	18.6	11.9	9.8	11.5			
External sector			(Percent of GDP)					
Current account balance	-7.1	-5.8	-5.4	-6.4	-5.9			
External debt	34.3	43.9	58.4	62.3	63.8			
			(Level)					
Exchange rate (in sums per U.S. dollar; eop)	8,340	9,516	10,477			
Real effective exchange rate (ave, 2015 =100, decline = depreciation)	60.6	64.5	64.6			
Government finance			(Percent of GDP)					
Budget revenues	28.7	28.7	27.6	27.6	27.7			
Budget expenditures	30.8	32.6	32.0	33.1	31.6			
Budget balance	-2.1	-3.9	-4.4	-5.5	-4.0			
Consolidated revenues 1/	27.8	28.1	26.6	26.6	27.0			
Consolidated expenditures 1/	26.0	28.3	29.9	30.1	29.8			
Consolidated fiscal balance	1.7	-0.3	-3.3	-3.5	-2.8			
Policy-based lending	3.9	3.7	1.2	2.0	1.2			
Overall fiscal balance	-2.1	-3.9	-4.4	-5.5	-4.0			
Public debt	20.3	29.3	37.8	42.1	44.2			
Money and credit			(Percent change)					
Reserve money	-1.9	17.8	15.4	10.0	12.1			
Broad money	13.2	13.8	17.9	15.7	17.2			
Credit to the economy	51.3	23.8	34.4	19.7	17.6			

Fig1. Uzbekistan: selected Economic Indicators, 2018–22

Sources: Country authorities; and IMF staff estimates.

The incomes and outcomes of the country budget of The Republic in comparative diagrams:

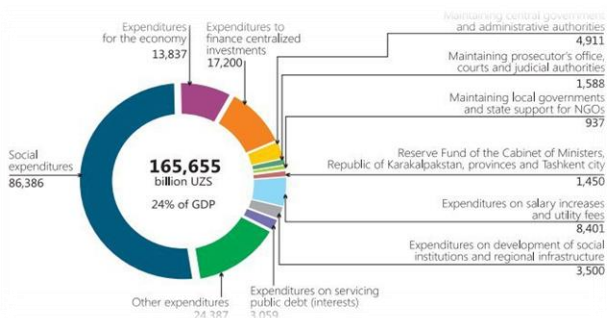

Fig 2. Structure of the state budget expenditures, forecast, for 2021, billion UZS

In Uzbekistan, the Personal Income Tax Rate is a tax collected from individuals and is imposed on different sources of income like labor, pensions, interest and

dividends. The benchmark we use refers to the Top Marginal Tax Rate for individuals. Revenues from the Personal Income Tax Rate are an important source of income for the government of Uzbekistan.

Forecast of the state budget revenues for 2021:

The share of indirect taxes, which provide 42.4 percent of Y's income, is increasing.

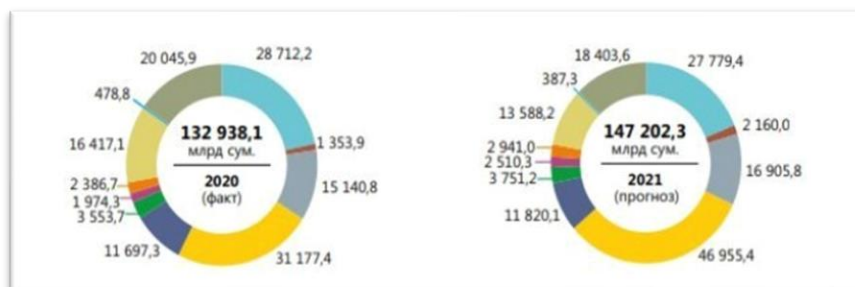

Fig 3. The total budget revenues in 2021 as part of state budget revenues

Profit tax Value added tax Property tax Turnover tax Excise tax Land tax Income taxes taken from individuals Customs duty Taxes for using the depth of the Earth taxes using for water recourses Others.

There is a single tax system in the territory of the Republic of Uzbekistan. Only the OIY of the Republic of Uzbekistan is the right to introduce taxes. Taxes, fees, duties, levied on legal entities and other obligatory payments and other obligatory principles, methods, the sum of tax control is the tax system.

It should be said that the dynamic growth of the Uzbek economy, which has been observed in recent years, as well as the economies of other countries, was slowed down by the COVID 19 pandemic, but this year it is actively recovering. GDP in the first three months of 2021 increased by 3%. The World Bank predicts that economic growth in Uzbekistan in 2021 and 2022 will reach 4.8% and 5.5%, respectively and the EBRD – 5.6% in 2021 and 6% in 2022. The ongoing economic reforms are already producing a tangible positive effect, which will only intensify in the context of the post-pandemic recovery growth of the world economy. The main development factor is reforms. It is unlikely that a country that is marking time in one place will develop. If you have taken a certain line and set a specific goal, you should only walk confidently. Uzbekistan has been following this path for the fifth year already. Does not hesitate, does not stop, does not back away. Therefore, domestic and foreign policies have changed radically.

The high attention paid to the development of education by our state, the significant investments made have borne fruit, and the national pride and patriotism of our youth is growing. All this is being done under the motto "Let's live freely and abundantly in the new Uzbekistan!"

Reference

1. Sharipov.KA (2021) "Confidence and perseverance are the guarantee of development". September 16 № 37 (762).
2. Kalonov M.B., Mahkamboyev A.T. & Temirov F.T. (2021), Features of Accounting in other industries. – "Sano Standard"//Архив научных исследований.–2021.–№ 19. 98–100p
3. Kalonov M.B "Fifth Spring of Development, or What Can You Learn from Malaysia?" Газета "Народное Слово" от 4 августа 2021 года, №161 (7910)
4. Kalonov M.B & Khakimov F,(2021) The role of taxes in the formation of the state budget of the Republic of Uzbekistan. June 2–T.: TSUE. 207–211.
5. The Constitution of the Republic of Uzbekistan, article 123, 28p. T.: 2020
6. <https://www.eureporter.com> Development of the economy of Uzbekistan in the first half of 2021, published on July 27, 2021, by Guest contributor
7. <https://review.uz> Uzbekistan's economy in independent development, article by the director of Center for Economic research and Reforms Dr. Obid Khakimov.

РАҚАМЛАШГАН ИҚТИСОДИЁТДА МЕХНАТ БОЗОРИНИНГ СТАТИСТИК МАСАЛАЛАРИ

**А. Абдувоҳидов,
ТДИУ, и.ф.д., проф.
М. Маҳаммадиев,
ТМИ**

Ҳозирги иқтисодий ривожланиш шароитларида меҳнат бозорини тартибга солиш механизми фаолият юритишининг объектив қонуниятларида хўжалик ва жамият ҳаётини рақамлаштирилиши билан боғлиқ жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши шароитида миллий иқтисодиётда меҳнат бозори меҳнат ва иш ўринларини тақсимлаш механизми сифатида нафақат талаб ва таклифнинг умумий назарияси доирасида, балки жамиятнинг иқтисодий ресурсларини иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишлари ва соҳалари тизимида қайта тақсимлаш нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Ҳозирги вақтда турли таркибий таснифдаги катта ҳажмдаги кўп турдаги маълумотларга ишлов беришининг ўзига хос соҳаси сифатида қараладиган, ахборот ва рақамли технологиялар қўлланиладиган саноат ҳамда хўжалик ижтимоий фаолият объектлари шундай йўналиш ва соҳалар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти таъбири билан айтганда “Албатта, рақамли иқтисодиётни шакллантириш керакли инфратузилма, кўп маблағ ва меҳнат ресурсларини талаб этишини жуда яхши биламиз. Бироқ, қанчалик қийин бўлмасин, бу ишга бугун киришмасак, қачон киришамиз?! Эртага жуда кеч бўлади. Шу боис, рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш – келгуси 5 йилдаги энг устувор вазифаларимиздан бири бўлади”¹62.

Шундай экан, иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида назарий ва методологик нуқтаи-назардан меҳнат бозорини ўрганиш меҳнат бозорларининг классик моделини ўрганиш усуллари ҳамда концептуал қоидаларига мувофиқ амалга оширишни тақозо этади. Аммо, иқтисодий муносабатларда ахборот ресурсларининг ўзига хос хусусиятларини намоён бўлиши шартларига қатъий риоя қилиниши керак, чунки бу намоён бўлиш меҳнат бозори фаолиятида ўзига хос таъсирга эга. Бу борада меҳнат бозори бир вақтнинг ўзиде меҳнат ва иш ўринларини тақсимлаш механизми ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг ахборот ресурслари ва умумфойдаланиш сифатидаги миллий ахборот ресурсларидан, шунингдек, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий, хусусан, макрониктисодий жараёнларни институционал муносабатларни давлат томонидан тартибга солиш соҳасида ҳам самарали фойдаланиш механизми сифатида қаралганда меҳнат бозорини бундай талқин қилиш асоси бўлиб хизмат қилади.

Рақамли иқтисодиётнинг бандлик ва ишсизлик даражасига таъсир кўламини тасаввур қилиш учун, “Рақамли иқтисодиёт тўғрисидаги ҳисобот–2019: Қиймат яратиш ва фойда олиш: ривожланаётган мамлакатлар учун оқибатлари” номли БМТ ҳисоботидаги (БМТ, 2020) маълумотларни келтириш мумкин. Ҳисоботда “Рақамли иқтисодиёт амалий жиҳатдан деярли барча йўналишдаги

¹ <https://uz.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-25-01-2020.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси>.

машинада ўқилиши мумкин бўлган жуда катта миқдордаги ахборотларни (рақамли маълумотлар) тўплаш, фойдаланиш ва таҳлил қилиш хусусиятига эга эканлиги туфайли шиддат билан ривожланишда давом этади” деб таъкидланади. Бундай рақамли маълумотлар турли рақамли платформаларда жисмоний шахслар, ижтимоий гуруҳлар ёки корхоналар фаоллиги натижасида қоладиган “рақамли излар” таҳлил қилиш асосида тўпланади. Маълумотларга асосланган иқтисодиёт ривожланишининг дастлабки босқичида бўлишига қарамай маълумотлар оқимининг кўлами тўғрисида қиёсий тасаввур қилишга имкон берадиган глобал Интернет протоколининг (IP) трафик ҳажми 1992 йилда кунига 100 Гбга эга бўлган бўлса, 2017 йилга келиб секундига 45000 Гб дан ортиб кетди. Прогнозларга кўра, 2022 йилга келиб глобал IP–трафик ҳажми секундига 150,700 Гб га етади, бу Интернетда янги фойдаланувчиларнинг кўпайиши ва буюмлар Интернетининг кенгайиши натижасида юзга келади.” –деб таъкидланади Ҳисоботдан келтирилган “Бундай рақамли маълумотлар, шахслар, ижтимоий гуруҳлар ёки корхоналар фаоллиги натижасида турли рақамли платформаларда қоладиган “рақамли излар” таҳлили асосида тўпланади” деган жумлага алоҳида эътибор қаратиш жойиз, бу жумла меҳнат бозори фаолиятидаги ўзгаришлар ва уларни баҳолаш усуллари билан боғлиқ муаммоларнинг жиддийлигини кўрсатиб беради, чунки “шахслар, ижтимоий гуруҳлар ёки корхоналар” нинг фаоллиги меҳнат бозоридан ташқарида амалга оширилиши мумкин эмас.

Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида меҳнат бозори ишлашининг статистик баҳолаш мезонлари тизимини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бу бозорини тадқиқ қилишнинг асосий концептуал муаммоларидан бири ҳисобланади.

Меҳнат бозорини ишчи кучи ва иш жойларини тармоқлар ва фаолият турлари ўртасида тақсимлаш механизми сифатида классик талқин қилишдан фарқли ўлароқ, рақамли иқтисодиётда бу механизм рақамли технологиялар (РТ) ва ахборот–коммуникация технологиялари (АКТ) соҳасида узлуксиз таълим тизимининг ривожлантириш хусусиятларини белгилайдиган рақамли иқтисодиёт элементларининг шакллантириш ва ривожлантириш махсус омилларини эътиборга олиши керак. Иккинчи талқин, шубҳасиз, РТ соҳаси ишчиларига талабни шакллантириш ва АКТ соҳаси учун кадрлар етказиб бериш билан бевосита боғлиқ бўлади.

Миллий иқтисодиётдаги барча ялпи талаб ва ишчи кучи таклифи тўплами доирасида РТ соҳасидаги ишчи кучига талабнинг ва АКТ соҳаси учун ишчи кучи таклифи ҳажми ва таркиби бўйича ташкилий–иқтисодий маълумотлар комплексидан фойдаланишга имкон берувчи тегишли ахборот таъминоти тўғрисида тасаввурга эга бўлиш муҳимдир. Саволнинг бундай кўйилиши рақамли иқтисодиётда меҳнат бозори фаолиятининг самарадорлигини статистик баҳолаш мезонлари меҳнат бозори фаолиятининг классик моделлари учун қўлланиладиган баҳолаш мезонларидан фарқ қилиши билан боғлиқ.

Ахборот–коммуникация технологиялари (АКТ) ва рақамли платформалар (РТ) нинг иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кенг қўлланилиши билан боғлиқ бўлган товар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг янги усуллари жорий этилиши янги тармоқларни яратишда рағбат бўлиб хизмат қилади, чунки инсон қобилиятлари ривожланиб бораверади, одатдаги иш ва бизнес, тадқиқот ва ижодий фаолият билан шугулланади. Ҳар бир инсон ўз маҳоратини ошириши ва янада қизиқарли, яхши ҳақ тўланадиган иш топиши

мумкин. Бу ерда, рақамлаштириш шароитида тирик ва моддийлаштирилган меҳнат ресурсларидан фойдаланишга нисбатан иқтисодий ва ижтимоий муносабатларни рақамли иқтисодиётнинг меҳнат бозорига таъсирининг ижобий ва салбий томонларини таъкидлаш ўринлидир.

Ўзбекистон Республикасида ахборот коммуникация технологиялари асосида миллий рақамли иқтисодиётни жадал ривожлантириш, “Электрон ҳукумат” тизимини тубдан такомиллаштириш ва иқтисодиёт тармоқларига тадбиқ этиш ва замонавий интернет технологияларни турларини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Охириги 9 йил ичида мазкур ишлар самарадорлигини ошириш ва истиқболда соҳани ривожлантириш комплекс дастурига мувофиқ ахборот коммуникация технологияларининг мамлакат ЯИИМдаги улуши ижобий томонга ўсган.

Замонавий рақамли иқтисодиётни шакллантириш даврида меҳнат бозори бўйича ахборотга эга бўлиш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки иқтисодиётда фаолият юритаётган фирмалар, корхоналар, корпорациялар, банклар фаолиятидаги самарали бандликни таъминлаш улар учун малакали ишчи кучини етказиш замон талабларидандир. Шундай экан, меҳнат бозори инфратузилмаси шаклланиши ва ривожланишининг муҳим шарт–шароити, воситаси бўлиб, унинг субъектлари ўртасидаги алоқаларни таъминловчи меҳнат бозори ахборот тизимини шакллантиришдан иборатдир. Меҳнат бозорида ахборот тизимини такомиллаштириш ҳудудий иш билан бандлик хизмати органлари ўртасида ягона иш билан бандлик сиёсатини юритиш, улар ўртасида ахборот коммуникация алоқаларини йўлга қўйиш трансакцион харажатларни қисқартириш имкониятларини беради.

Иқтисодиётни рақамлаштирилиши натижасида таркибий ишсизликнинг ўсиши фақат қисқа муддатли давр учун хос бўлади. Узоқ муддатли даврда камёб касблардаги меҳнатга тўланаётган катта маош янги мутахассисликни эгаллашга бўлаётган интилишни рағбатланиб боради. Масалан, ҳозирги кунда блокчейн–тармоқда мутахассисларга дефицит мавжуд бўлиб, бир ходимга 8–10 тагача бўш иш ўрни тўғри келиши мумкин. Бу тармоқда энг кам иш ҳақи тўланадиган лавозим дунё бўйича 3 минг АҚШ долларидан бошланади, бу эса инсонларга янги билимларга эга бўлишга интилишига рағбатлантирувчи омил ҳисобланади.

Демак, корхоналарнинг самарасизлиги сабабли, иқтисодий фаолият ва ижтимоий ҳаётни рақамлаштириш технология ва воситалари мажмуасини кенг жорий этиш асосида ишни қайта ташкил эта олмайдиган иш ўринларини йўқотиш rischi билан боғлиқ бўлган меҳнат ва бандлик соҳасидаги кескинликлар кучайиши мумкин. Шунинг учун иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча тармоқларидаги корхона ва ташкилотларда ходимларни бошқариш сиёсатини тубдан қайта қуриш зарур бўлади.

Бизнинг фикримизча, рақамлаштириш жараёнларининг қисқа муддатли таркибий ишсизликка таъсирини баҳолаш усулларини ишлаб чиқиш, чунки узоқ ва ўрта муддатли истиқболда янги мутахассисликлар бўйича кадрлар тайёрлаш тизимида мослашув юз беради, иш вақтидан фойдаланиш бўйича миллий устуворлик ва қадриятлардан келиб чиқиб бандликнинг ностандарт шакллари ривожлантириш асосида давлат тузилмалари томонидан ишсизликнинг ўсишини олдини олиш чоралари қўрилиши зарур.

WAYS OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE LOGISTICS IN UZBEKISTAN

Ya.K. Karrieva

TSUE, doctor of economic science, professor

Therefore, the use of innovative technologies in the field of logistics and transport is considered to be very important today. Innovation is not any innovation or novelty, but an innovation that significantly increases the efficiency of an existing system.

Technological innovation is the acquisition of a new or efficient production of an existing product, product and technique, new or improved technological process [3].

The procedures for reforming railway transport, providing for the application of fundamentally new approaches to corporate based on the innovative principle of using resources, are an important part of the development of the transport system.

The priority of this task is to intensify innovative activities in railway transport, taking into account the network characteristics, regional capabilities and resources of railway transport. In a market economy, innovation becomes a unique asset of the enterprise that requires a special approach. Conditions must be created for the normal life cycle of the innovation process in transport [5].

This requires an objective theoretical analysis of the essence and trends in the development of innovative activities, clarification of contradictions that negatively affect economic results and the speed of innovative transformations of railways, as well as a detailed assessment of the effectiveness of the innovation process as an activity aimed at achieving the strategic goals of the company [2].

The economy of the Republic of Uzbekistan is going through a difficult period, especially now in the context of a pandemic, and requires a way out of the current economic situation. One of the ways, as world experience shows, is to build innovative logistics, logistics systems and methods in logistics management. According to many scientists in the field of economics, the logistics system is ultimately considered a complex economic system, and the most important part of logistics activities is innovative logistics. Often, innovative logistics is one of the concepts of integration, globalization and internationalization. Innovative logistics goes the way of improving the level of logistics process management in connection with the use of various innovations aimed at improving the quality of customer service, increasing the efficiency of logistics processes and reducing various costs.

One of the components of innovative logistics is strategic logistics, which is primarily a science involved in the formation of logistics capacity in logistics process

management systems. We consider it important to note that the logistics of structures have many differences in many ways:

- builds a process of critical review and removal of specific constraints that put pressure on the organization;
- all transformations of innovative logistics apply to the entire management system;
- In the logistic process, all new divisions of the company pass into the degree of derivatives.

Table 1.

Classification of logistics innovations [2]

№	Classification attribute	Types of logistics innovations
1	Logistics areas	<ul style="list-style-type: none"> - procurement activities - storage facilities - transport facilities - Allocation of resources in production - production processes - Inventory Management - sales activities
2	Group of goods movement	<ul style="list-style-type: none"> - functional logistics chains - micrologistic chains - macrologistic chains
3	Scale of application	<ul style="list-style-type: none"> - local industry - intersectoral - system-wide
4	Usage level	<ul style="list-style-type: none"> - operating - procedural - functional
5	Business process type	<ul style="list-style-type: none"> - technological - organizational - managerial

The process of formation and functioning of market structures is associated with the choice of strategies. Market structures create a system for managing streaming processes in a mutual partnership. In the logistics process, a specific logistic potential of structures in various forms of ownership is formed, which contributes to the successful solution of logistics problems. We consider it expedient to assess the current state of logistics innovations and the development of logistics in general in the

economy of the Republic of Uzbekistan. In our country, the development of logistics is not proceeding at such a fast pace, as in the example, in the USA or in the West. And Western countries at that time directed all their efforts to modernize transport logistics, which, according to many foreign experts, turned out to be more effective, since in reducing the cost of logistics services, the main thing is the minimum storage time of products in warehouses and the process of loading and unloading [5].

In Uzbekistan, there is a need to develop logistic methods. The experience of other countries shows that the development of any innovations is primarily associated with a number of conditions, for example, with the level of technology development, with a good state of relations in the market and a favorable environment in the political environment.

In conclusion, it can be noted that the development of logistics in Uzbekistan has the following difficulties:

- instability in the economy;
- the lag of our economy from the level of the world economy;
- transport infrastructure does not fully meet international requirements;
- insufficient level of development of the production and technological base;
- the complexity of the development of industry in certain industries (production of containers, packaging);
- staffing problems in the field of logistics, etc.

References

- 1.Karrieva Y.K. Strategy of functioning of logistics companies in Uzbekistan. International journal SCOPUS of “Innovation and Technology” USA. Syracuse. 2019, July.
- 2.Trifilova A.A. Evaluation of the effectiveness of innovative development of the enterprise. Moscow: Finance and statistics. 2017. –p. 304.
- 3.Fedotenkov D.G. Innovative logistics as one of the keys in the development of the economy // Young Scientist. 2016. No. 4. – pp. 623–627.
- 4.Palnikova E.N., Patrakova V.L. Innovations in logistics systems. Moscow: 2018. –p. 1.
- 5.Kiseleva V.V., Kolosnitsyn M.G. State regulation of the innovation sphere. Moscow: 2016.
- 6.Dorofeev A.N. Trends in the development of transport logistics // Logistics. 2017. No. 2 (21).

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ КАЛЬКУЛИРОВАНИЯ СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОДУКТОВ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТИ

Т.Б. Лейберт,
Профессор кафедры УГНТУ,
Э.А. Халикова,
Доцент кафедры УГНТУ
В.Н. Волкова,
Соискатель кафедры УГНТУ

Аннотация. Современные условия бизнеса диктуют новые требования к калькуляционному учету себестоимости продуктов комплексных производств.

В научной статье рассмотрены организационно-технологические особенности процесса первичной переработки нефти и их влияние на методологию формирования себестоимости основной и побочной продукции, рассмотрены основные методы калькулирования производственной себестоимости продуктов переработки. Также приведен сравнительный анализ расчета себестоимости продуктов переработки нефти при использовании различных методологических подходов.

Для того чтобы принимать оптимальные управленческие и финансовые решения, необходимо иметь информацию о затратах и себестоимости выпускаемой продукции, а анализ затрат поможет определить эффективность управления себестоимостью. В системе управления затратами калькулирование себестоимости и учет затрат на производство являются ее составной частью.

Нефтеперерабатывающая промышленность имеет организационно-технологические особенности, которые оказывают значительное влияние на учетную оценку выпускаемой продукции и на оценку попутной продукции и отходов производства.

Основные технологические и отраслевые особенности, учитываемые при расчете себестоимости продукции, представлены на рисунке 1.

Главная особенность технологии процесса первичной переработки нефти – это получение несколько видов продуктов в результате переработки одного вида сырья – обессоленной и очищенной нефти. Полученные продукты подразделяются на основную и попутную. Поэтому необходимо использовать специальные методические подходы, позволяющие определить оценку всем видам получаемым продуктам в виде производственной себестоимости.

Вопросы калькулирования себестоимости комплексных производств, включая нефтеперерабатывающую промышленность, обсуждаются довольно долго и являются методологической основой калькулирования продукции. Вопросами калькулирования попутных продуктов занимались такие ученые-экономисты, как Н.Д. Врублевский А.Д. Трусов, М.Г. Ширин, А.М. Эйдинов и другие [2, 3, 4, 5].

На рисунке 2 схематично представлен анализ действующего в нормативной базе метода распределения затрат и метода предельной полезности.

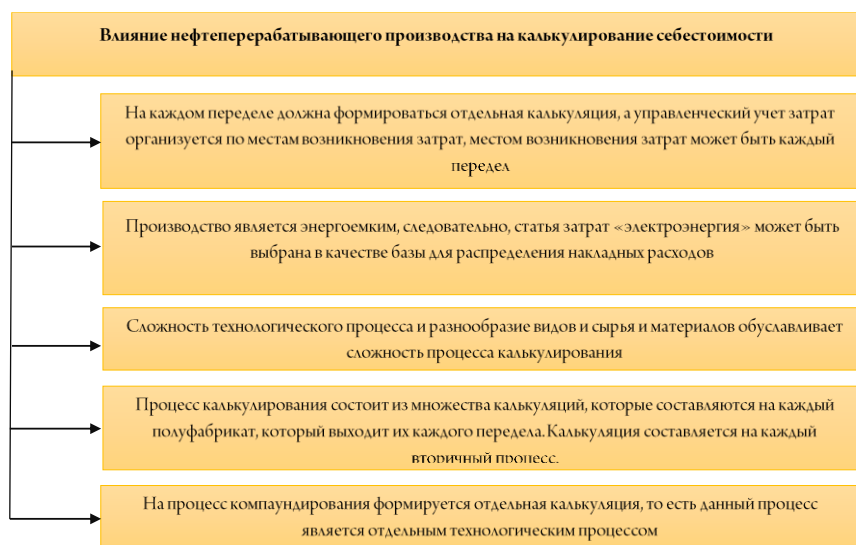

Рисунок-1. Влияние нефтеперерабатывающего производства на калькулирование себестоимости продуктов нефтепереработки.

В соответствии с действующим приказом Минтопэнерго № 371 [1] для расчета производственной себестоимости продуктов переработки используется метод исключения. Суть данного методологического подхода заключается в том, что все продукты первичной переработки нефти подразделяются на основные и побочные. Вторая группа имеет оценку в виде условной стоимости, которая определяется как произведение базовой (оптовой цены) нефти на коэффициент распределения основной и попутной продукции. Коэффициент учитывает процентное содержание попутного продукта в исходном сырье. Далее из общих затрат технологического передела исключают стоимость попутной продукции и

оставшаяся часть затрат распределяется пропорционально объемно-натуральным показателям между основными продуктами [1].

Более подробно методика определения себестоимости продуктов комплексных производств на основе метода предельной полезности описана в изданиях Н.Д. Врублевского [2].

Для расчета показателей производственной себестоимости и выручки используются основные формулы:

1) затраты технологического передела ($Z_{тпер}$) формируются из таких показателей, как:

$$Z_{тпер} = MЗ + Э + \text{Аморт} + \text{Оп}_{расх} + \text{У}_{прх} \quad (1)$$

где MЗ - материальные затраты;

Э - энергетика;

$\text{Оп}_{расх}$ - общепроизводственные расходы;

$\text{У}_{прх}$ - услуги производственного характера.

2) производственная себестоимость продуктов нефтепереработки ($C_{прод,нт}$) формируется из таких показателей, как:

$$C_{прод,нт} = P_n + Z_{тпер} \quad (2)$$

где P_n – рыночная стоимость нефти.

3) производственной себестоимости нефтепереработки формируется из таких показателей:

$$C_{прод,нт} = P_U * K_n * \text{Курс}_\$/ + Z_{тпер} \quad (3)$$

где P_U - мировая цена на нефть марки Urals, \$/баррель;

K_n - коэффициент перевода барреля на тонну;

$\text{Курс}_\$/$ - курс доллара США, руб./\$.

4) выручка нефтепродуктов ($ВР_{нт}$), заложенная в финансово-экономическую модель завода, формируется из таких показателей, как:

$$ВР_{нт} = C + H_{вн}, \quad (4)$$

где $H_{вн}$ - норма валовой маржи по операционной деятельности, в расчетах принята как 26% от производственной себестоимости.

5) выручка нефтепродуктов, отражаемая в отчете о движении денежных средств, формируется из таких показателей, как:

$$ВР_{нт} = (C + H_{вн}) * A * C_{ндс}, \quad (5)$$

где A - акцизы;

$C_{ндс}$ - ставка налога на добавленную стоимость, принята как 20% от выручки нефтепродуктов.

Составим бюджет доходов и расходов проекта до принятия финансового решения и после изменения методологии расчете себестоимости первичной

переработки нефти. В качестве периода прогнозирования было выбрано 10 лет (2021-2030 гг.).

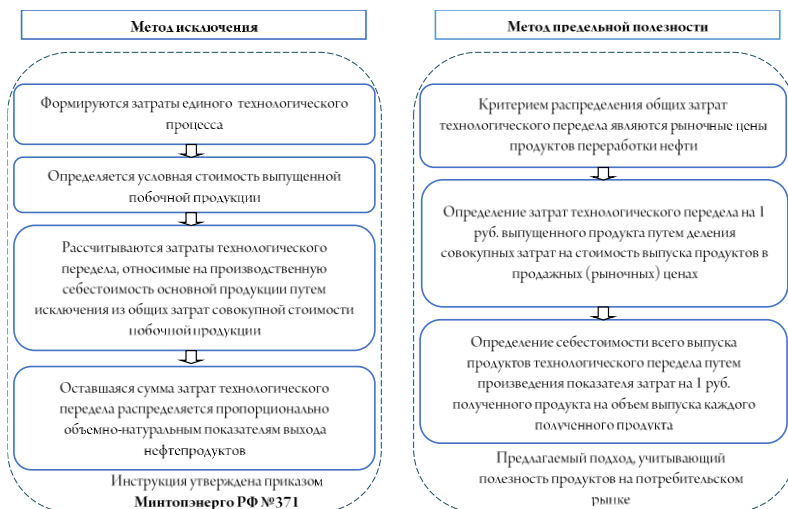

Рисунок 2. Анализ методов калькулирования производственной себестоимости продуктов переработки [2]

Предлагаемое финансовое решение приведет к увеличению размера денежных потоков компании, которое можно проследить через следующие формы отчетности: бюджет доходов и расходов, бюджет движения денежных средств.

Главной особенностью БДР является информационное обеспечение для оценки уровня валовой маржинальности продуктов первичной переработки нефти как относительной меры прибыли рассматриваемого технологического передела.

Сравнительный анализ, используя метод исключения и соответственно после изменения метода себестоимости, представлен в таблице 1.

После изменения подхода к расчёту себестоимости продуктов первичной переработки нефти произошло увеличение таких показателей, как: выручка, прибыль от операционной деятельности, чистая прибыль, уровень валовой маржинальности продуктов.

Таблица 1.

Сравнительный анализ до и после изменения методологии расчета себестоимости за 2021 год

Показатели	До изменения методологии расчета себестоимости	После изменения методологии расчета себестоимости	Отклонение
Доход от выпуска продуктов первичной переработки нефти, млн. руб.	74 923	83 458	8 535
Прибыль от операционной деятельности, млн. руб.	4 267	12 784	8 517
Чистая прибыль, млн. руб.	3 413	10 227	6 814
Уровень валовой маржинальности продуктов, %	6	15	9
ЕВИГДА, млн. руб.	4 270	12 805	8 535
ЧДП, млн. руб.	28 956	36 739	7 783
ЧДДП, млн. руб.	28 956	36 739	7 788

Таким образом, по данным видно, что производственная себестоимость основной продукции имеет большее значение, чем попутная, поскольку уровень экономической полезности у нее выше, и следовательно, выше рыночная стоимость, которая обеспечивает покрытие всех производственных затрат технологического передела первичной переработки нефти.

Список использованной литературы

1. Приказ Минтопэнерго РФ от 17.11.1998 № 371 (ред. от 12.10.1999) «Об утверждении Инструкции по планированию, учету и калькулированию себестоимости продукции на нефтеперерабатывающих и нефтехимических предприятиях». – [Электронный ресурс]. – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_21779/.
2. Врублевский, Н.Д. Управленческий учет издержек производства: теория и практика / Н. Д. Врублевский. - М.: Финансы и статистика, 2002. – 277-293 с.
3. Трусов, А.Д. Калькулирование себестоимости продукции комплексных производств. – М.: Финансы и статистика, 1983 – 204 с.
4. Ширин, М.Г. Учет и калькулирование себестоимости химической продукции: диссертация: - Москва, 1978. - 197 с.
5. Эйдинов, А.М. Применение нормативных методов в управлении химическими предприятиями/ А. М. Эйдинов, М. Г. Ширин. - М.: Химия, 1987. - 207 с.

АНАЛИЗ НЕФИНАНСОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОМПАНИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Т.Б. Лейберт,
УГНТУ канд.
экон. наук., проф.
Д.С. Ковязин

В настоящее время человечество испытывает различные проблемы в сфере природопользования и охраны окружающей среды. Помимо проблем связанных с экологией, существуют и другие глобальные проблемы, такие как: нищета, голод, социальное неравенство и др. Для решения данных проблем в 1992 году на конференции в Рио де Жанейро была принята концепция устойчивого развития.[1]

Стоит отметить, что предпосылками развития концепции устойчивого развития являются труды Карла Маркса, Огюста Конта, Герберта Спенсера. Их взгляды были направлены на рациональное и управляемое развитие человеческого общества.

Теория В.И. Вернадского о ноосфере внесла также вклад в концепцию устойчивого развития. Некоторые ученые считают, что принципы, которые были сформулированы В.И. Вернадским легли в основу современной концепции устойчивого развития.[2]

Учет компанией ESG факторов оказывает огромное влияние на инвестиционные решения современных инвесторов. Для них на передний план начинают вставать именно нефинансовые и показатели и риски, которые связаны с ними. Именно поэтому растет важность качественного составления отчетов, связанных с концепцией устойчивого развития.

Для того, чтобы оценивать нефинансовые показатели, были введены ESG-критерии, которые позволяют оценивать социальные, экологические и управленческие факторы для принятия инвестиционного решения. Таким образом, стало использоваться понятие «социально ответственное инвестирование».

Социально ответственное инвестирование-это процесс принятия инвестиционного решения с учетом как финансовых показателей, так и социально-экологических. В России дается следующее определение ESG-факторам: «ESG-социальные и экологические факторы, управленческие факторы, то есть факторы нефинансового характера, которые соблюдают

компания, являющиеся объектом инвестирования и которые учитывают инвесторы в принятии инвестиционных решений».[3]

Важность оценки для инвесторов ESG-критериев заключается в том, что нефинансовые факторы могут оказывать влияние на долгосрочное развитие и устойчивость компании. Поэтому растет важность составления компаниями отчеты в сферы устойчивого развития.

По мнению Т. Вашакмадзе - ключевой преподаватель бизнес-школы РАНХиГС считает, что финансовая отчетность позволяет проанализировать инвестору только 30 % стоимости компании, так как 1/3 капитала компании формируется за счет физического капитала, а остальная часть формируется за счет нематериальных активов, поэтому инвестору необходимо иметь возможность анализировать нефинансовую отчетность, не менее важно, чтобы такая отчетность имела полную и объективную информацию[4]

Таким образом, в условиях цифровой экономики важную роль для инвестирования в компанию играет оценка нефинансовых показателей, так как растет важность нематериальных активов. Для компаний становится необходимо вести качественную нефинансовую отчетность, так как это повышает количество инвесторов, за счет инвестиций которых повышается рыночная стоимость компании.

Список использованной литературы

1. Мамедов Н.М. Исторический процесс и концепция устойчивого развития // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskiy-protsess-i-kontseptsiya-ustoychivogo-razvitiya>;
2. Грачев В.А. Учение В. И. Вернадского о ноосфере как основа устойчивого развития // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchenie-v-i-vernadskogo-o-noosfere-kak-osnova-ustoychivogo-razvitiya>;
3. Петренко Л.Д. ESG-критерии в практике принятия инвестиционных решений // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/esg-kriterii-v-praktike-prinyatiya-investitsionnyh-resheniy>;
4. Галазова С.С. Влияние ESG факторов на устойчивое развитие компаний и финансовую результативность корпоративного сектора // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-esg-faktorov-na-ustoychivoe-razvitie-kompaniy-i-finansovuyu-rezultativnost-korporativnogo-sektora>

СТАТИСТИК МАЪЛУМОТЛАР ОЧИҚЛИГИ ВА ШАФФОФЛИГИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ ГАРОВИ

А.Х. Аюбжонов.
ТДИУ, и.ф.н., доцент

Мамлакатимизда сўнги тўрт йилда бошқа соҳалар қатори миллий статистика соҳасини ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Амалиётга халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибаларни кенг жорий этиш, статистик маълумотларнинг ҳаққонийлиги, ишончлилиги ва очиқлигини таъминлаш – соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишлари сифатида белгилаб берилди.

Давлатимиз раҳбари Ш. Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Статистика тизими қанчалик ҳаққоний ва очиқ бўлса, ислохотлар шунчалик тўғри ва натижадор бўлади”.

Мазкур сиёсат доирасида қисқа давр ичида статистика соҳасида авваллари тасаввур этиш ҳам қийин бўлган ўзгаришлар рўй берди. Жумладан, аҳолининг муайян қатлами ўртасида камбағаллик мавжудлиги тан олинishi мазкур масалани давлат томонидан тизимли ечишга замин яратди. Хусусан, барча туман ва шаҳарларда, ҳар бир маҳаллада эҳтиёжманд оилалар, аёллар ва ёшлар билан манзилли ишлаш бўйича мутлақо янги – “темир дафтар” тизими жорий этилди. Қисқа муддат ичида бу тизим орқали 500 мингдан ортиқ фуқаронинг бандлиги таъминланди.

Соҳадаги олиб борилаётган тизимли ислохотлар натижаси ўлароқ бугун мамлакатимизнинг халқаро молия бозоридаги мавқеи ҳам сезиларли ортди. Яқин–яқингача Ўзбекистон дунёда суверен рейтингга эга бўлмаган кам сонли мамлакатлар қаторига кирар эди. Бу эса мамлакатимиз тижорат банклари, сугурта компаниялари, бошқа хўжалик ташкилотларининг юқорироқ молиявий рейтингга даъво қилишини қийинлаштирар эди. Мамлакатимиз 2018 йилда илк бор халқаро кредит рейтингини қўлга киритгани, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, давлатимиз иқтисодий тарихида янги даврни бошлаб берди. Суверен кредит рейтинги қўлга киритилишининг биринчи йилиёқ мамлакатимиз жаҳон молия бозорида 1 миллиард долларлик облигацияларини муваффақиятли жойлаштирди. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти томонидан Ўзбекистоннинг кредитга доир таваккалчилик рейтинги охириги 10 йилда биринчи марта яхшиланди.

Бугун қолган соҳаларда ҳам статистик маълумотларни очиқлигини таъминлаш ва уларни халқаро меъёр талабларига мослигини таъминлаш борасида ишлар давом этмоқда. Хусусан, ишсизликни аниқлашни Халқаро меҳнат ташкилоти стандартларига тўлиқ мослаштириб, сўров ўтказиш тартибини такомиллаштириш ва қамровни кенгайтириш бўйича масъул вазирлик ва

идоралар томонидан аниқ ишлар амалга оширилмоқда. Соғлиқни сақлаш тизимида касалликларни даволаш харажатлари бўйича халқаро ҳисоб механизми жорий этилмоқда. Бу эса келажақда тиббий суғуртани амалиётга киритиш имконини беради.

Миллий статистика тизимини ривожлантириш борасида олиб борилаётган ислохотлар натижадорлиги бугун халқаро ташкилотлар томонидан ҳам тан олинмоқда ва юқори баҳоланмоқда. Хусусан, мамлакатларнинг миллий статистика тизимини ривожланганлик даражасини баҳолаб борадиган Жаҳон банки томонидан охириги чоп этилган “Статистика салоҳияти индекси”да Ўзбекистон 67,8 балл билан 154 та давлат орасидан 67–ўринни эгаллади. Ваҳоланки 2016 йилда Ўзбекистон, мазкур индексда 48,9 балл билан 133–ўринни эгаллаган эди.

Мамлакатимизнинг “Статистика салоҳияти индекси”да ўз ўрнини муттасил равишда яхшилаб келишнинг асосий омилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин. Авваламбор сўнги йилларда Давлат статистика қўмитаси веб–сайтида 20 та бўлимда 279 та жадвал кўринишида 2 млн. дан зиёд статистик кўрсаткичлар тўплами ва мета маълумотлар эълон қилинмоқда.

Халқаро валюта жамғармасининг кенгайтирилган Маълумотларни тарқатишнинг умумий тизимида 24 та йўналиш бўйича 422 турдаги Ўзбекистон Республикасининг макроиқтисодий, молиявий ва ижтимоий статистик кўрсаткичлар тўпламларини эълон қилиб борилиши йўлга қўйилди.

Давлат статистика қўмитаси томонидан БМТнинг Тараққиёт дастури билан ҳамкорликда Миллий Барқарор Ривожланиш мақсадларига эришишни мониторинг қилиш бўйича веб–сайт (nsdg.stat.uz) ишлаб чиқилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларида ишга туширилган.

Мамлакатимиз эришилган ютуқлар билан албатта чекланиб қолмоқчи эмас ва 2020–2025 йилларда статистикани ривожлантиришнинг миллий стратегияси доирасида белгиланган чора–тадбирларни амалга ошириш орқали, 2025 келиб Жаҳон банкининг “Статистика салоҳияти индекси”да биринчи 10 таликка киришни кўзда тутган.

Табииyki бу муваффақиятлар ўз–ўзидан бўлиб қолаётгани йўқ. Унинг замирида Давлатимиз Раҳбари Ш.Мирзиёев ташаббускорлиги ва раҳнамолигида олиб борилаётган пухта ўйланган сиёсат ётганлигини эътироф этиш лозим. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, 2017 йил 12 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ва молиявий кўрсаткичлар очиқлиги ва ошқоралигини таъминлаш чора–тадбирлари тўғрисида”ги Фармойиши ҳамда 2019 йил 9 апрелдаги “Давлат бошқарувининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш ҳамда мамлакатнинг статистика салоҳиятини ошириш юзасидан қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги Қарори, шунингдек, уларнинг ижроси юзасидан қабул қилинган ҳукуматнинг 30 дан зиёд қарорлари шулар жумласидандир.

Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, яқин йилларгача миллий статистика тизимини комплекс ривожлантиришга қаратилган ягона ҳужжат йўқ эди. Шу билан бирга, 2002 йилда қабул қилинган “Давлат статистикаси тўғрисида”ги қонун ҳам янгиланишни тақозо этарди.

Айнан шу мақсадларда, халқаро тажрибаларни ўрганиб, миллий статистика тизимининг мавжуд ҳолати таҳлил қилинди, муаммо ва камчиликлар аниқланди, ривожлантиришнинг устувор йўналишлари белгиланди ва статистика идоралари фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда бутун миллий статистика тизимини комплекс ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4796–сон Қарори қабул қилинди.

Мазкур ҳужжатнинг қабул қилиниши билан миллий статистика тизимини ривожлантиришнинг, ҳеч муболағасиз, янги босқичига қадам қўйилди деса бўлади. Чунки, қарорда миллий статистика тизими фаолиятини янада такомиллаштиришга қаратилган қатор муҳим нормалар ўз аксини топди.

Биринчидан, давлат статистика органлари мустақиллигини янада мустаҳкамлаш юзасидан Давлат статистика қўмитаси ҳудудий бўлинмаларининг маҳаллий ҳокимият органларидан мустақиллиги белгилаб қўйилди ҳамда мазкур бўлинмалар раҳбарларининг бундан буён бевосита Давлат статистика қўмитаси раҳбари томонидан лавозимга тайинланиши тартиби жорий қилинди.

Иккинчидан, Давлат статистика қўмитасининг миллий статистика тизимидаги мувофиқлаштирувчи роли мустаҳкамланди. Хусусан, қўмигага статистика маълумотларини шакллантирувчи барча вазирлик ва ташкилотлар статистик методологияларини халқаро стандартларга мувофиқлиги юзасидан аудитдан ўтказиш ваколати берилди.

Учинчидан, статистика маълумотларни шакллантирувчи барча вазирлик ва ташкилотларда алоҳида статистика бўлинмаларининг ташкил этилиши қатъий белгилаб қўйилди.

Тўртинчидан, статистика тизимини ривожлантиришда фаол иштирок этиши учун Статистика кенгаши ва Жамоатчилик кенгашининг фаолияти қайта тикланди.

Бешинчидан, статистика соҳасига илғор ахборот–коммуникация технологияларини кенг жорий қилиш, расмий статистика маълумотларини шакллантиришни оптималлаштириш мақсадида вазирлик ва идораларнинг ахборот тизимларини интеграция қилиш вазифаси қўйилди.

Шунингдек, қарор билан мамлакатимиз тарихида илк бор, статистика тизимини такомиллаштириш бўйича ишлар учун дастурий амал бўлиб хизмат қилувчи – 2020–2025 йилларда статистикани ривожлантиришнинг миллий стратегияси тасдиқланди.¹⁶³

¹⁶³ Маълумот учун: Стратегия Жаҳон банки экспертлари техник кўмаги асосида ишлаб чиқилган ва уни ҳаётга тадбиқ этиш жараёнида давлат бюджети маблағларидан ташқари Жаҳон банкининг 50 млн.АҚШ доллари миқдоридagi маблағларини жалб этиш кўзда тутилган.

Стратегияда 6 та йўналиш бўйича комплекс чора–тадбирларни амалга ошириш белгиланган бўлиб, уни амалиётга жорий этиш мақсадида 200 дан зиёд тадбирни ўз ичига олувчи “Йўл харитаси” қабул қилинди.

Қабул қилинган норматив–ҳуқуқий ҳужжатлар ўлароқ, фойдаланувчиларга тақдим этиладиган статистика маълумотлари сифат ва ҳажм жиҳатидан тубдан такомиллаштирилди. Статистик нашрлар ва тўпламлар халқаро тажрибадан келиб чиққан ҳолда такомиллаштирилди. Авваллари олиш имконияти бўлмаган асосий макроиқтисодий ва молиявий кўрсаткичлар очиқлиги таъминланди.

Статистика соҳасида маълумотлар очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, фойдаланувчиларга долзарб бўлган статистика маълумотларини эркин олиш имконияти яратилганлиги нафақат мамлакат ичидаги фойдаланувчилар, балки хорижий фойдаланувчилар ва энг асосийси халқаро статистика ҳамжамияти томонидан ҳам юқори баҳоланмоқда.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда соҳадаги ислохотларнинг муҳим йўналиши сифатида бугун халқаро молия ташкилотлари билан статистикани шакллантириш ва ахборот алмашинуви бўйича ҳамкорликни кенгайтиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Бугунги кунда, 20 га яқин халқаро молия ташкилотлари билан ахборот алмашинуви йўлга қўйилган бўлиб, жумладан, 2018 йилнинг май ойидан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Халқаро валюта жамғармасининг кенгайтирилган Маълумотларни тарқатишнинг умумий тизимида 24 та йўналиш бўйича 422 турдаги макроиқтисодий, молиявий ва ижтимоий статистик кўрсаткичлар тўпламлари эълон қилиб борилмоқда.

Шунингдек, Давлат статистика қўмитаси томонидан мамлакатимизни яна бир муҳим халқаро статистик тадбир – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг (БМТ) “Халқаро таққослаш дастури – 2021” (ХТД–2021) да муносиб қатнашишини таъминлаш бўйича кенг кўламли чора–тадбирлар амалга оширилмоқда.

Мазкур йўналишдаги ишларнинг муҳим аҳамияти шундаки, бунда мамлакатимиз БМТнинг статистика соҳаси бўйича энг кенг қамровли ва муҳим глобал дастурида илк бор расман иштирок этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Халқаро таққослаш дастури – 2021” глобал тадбиридаги иштироки расман 2021 йил январь ойидан бошланиб, жумладан, Давлат статистика қўмитаси томонидан ҳар чоракда 2211 турдаги товарлар ва хизматлар, шу жумладан 710 турдаги озиқ–овқат маҳсулотлари, 1039 турдаги ноозик–овқат маҳсулотлари ва 462 турдаги хизматлар нархларини ўрганиш юзасидан кузатувлар ўтказиб келинмоқда. Тўпланган нарх маълумотлари МДХ Статистика қўмитасига харид қилиш қобилияти паритетини ҳисоблаш учун тақдим қилиб борилмоқда.

Бир сўз билан айтганда сўнгги 4 йил давомида амалга оширилган ишлар пировардида, шак–шубҳасиз, мамлакатимизда замонавий талаблар ва халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган, тараққий этган илғор миллий статистика тизимини шакллантиришга ва ўз навбатида мамлакатимизнинг барқарор ва узоқ мuddатли иқтисодий ривожланишига эришишимизга замин яратди деб ҳисоблаймиз.

НЕОБХОДИМОСТЬ И ПРОТИВОРЕЧИЯ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ И АВТОМАТИЗАЦИИ АУДИТА

Л.А. Шильдт,
к.э.н., доцент УГНТУ
М.Ф. Регина,
УГНТУ

Цифровизация аудиторской деятельности является одной из форм контроля и тем необходимым инструментом, обеспечивающим нормальное существование экономической инфраструктуры в России. Необходимость цифровизации в аудите продиктована теми технологиями, которые существуют на сегодняшний день, но есть и противоречия, так как аудит прежде всего считается экспертной деятельностью и мнение эксперта при выражении аудиторского заключения является мнением конкретного человека, а не искусственного интеллекта.

Существует несколько подходов к автоматизации аудита. Первым подходом являются сами предпосылки цифровизации, где аудит как отрасль существует опосредованно от бухгалтерского учета и отчетности, и во многом зависит от автоматизации учета. Во второй подход включаются стандарты САД (КОД), ФСАД / ФПСАД / МСА, так как отрасль все больше стандартизируется, где приходят новые цифровые технологии. Это может привести к появлению новых объектов учета, например, учет и аудиторский контроль по существующей во многих бизнесах и предприятиях новой цифровой единицы – биткоин. Третьей предпосылкой являются открытые источники информации, поскольку аудиторы в некоторых случаях обязаны к ним обращаться при поиске альтернативной информации об аудируемом лице, о взаимозависимых лицах, об использовании альтернативных аудиторских процедур, тем самым аудитор должен получить информацию из внешних источников.

Существует история вопроса аудиторской деятельности, где стандарт аудиторской деятельности был единственным стандартом, который регулировал условия аудита в компьютерной среде в дореформенное время, когда не действовал закон об аудиторской деятельности. Этот стандарт утверждался комиссией при президенте, но не носил юридического статуса. Позднее появились в связи с введением первого и второго закона Российской Федерации в аудите стандарты, федеральные правила, стандарты аудиторской деятельности, федеральные стандарты и сейчас международные стандарты аудиторской деятельности. Однако в них напрямую не содержится отдельного положения, которое регулировало бы вопросы компьютерной обработки данных или цифровизация аудита, но есть отдельные направления в группе стандартов.

Резюмируя подходы к оптимизации аудита, можно сказать, что полная автоматизация аудиторской деятельности, как и учета быть не может. Человек и методолог должен нести ответственность и принимать решения за тот информационный посыл, который есть в любой из систем. Таким образом, в международных стандартах аудита особая роль отводится как раз профессиональному суждению конкретного эксперта (аудитора).

Все аудиторское сообщество с воодушевлением восприняло переход на международные стандарты аудита, где в каждом из них говорится о применении цифровых технологий, но ключевая роль остается за профессиональным мнением аудитора. Нельзя уйти от проблемы надежности аудиторских доказательств, поскольку, такие процедуры, как инвентаризация, личное общение с руководством, тестирование системы внутреннего контроля невозможны провести без использования человеческого ресурса, то есть с использованием цифровых технологий аудитор может провести инвентаризацию, видеоконференцию для личного общения с руководящим составом аудируемого лица, удаленный контроль по тестированию внутренней системы контроля, но существует очень много случаев, когда без личного участия невозможно провести аудит.

На данный момент среди экспертного сообщества по аудиту есть большая дилемма о том, что может ли быть дистанционный аудит. В этом случае возможность проведения существует, но это будет не в рамках международных стандартов аудита, так как это будет являться неполным аудитом с ограниченной степенью достоверности.

Рассмотрим схему автоматизации аудита, где существует база данных аудируемого лица и есть определенный алгоритм, прописанный программой, из которой данные попадают в особом порядке в рабочие документы аудиторской фирмы через автоматическое заполнение или разбиваются вручную, далее проводится их взаимоувязка, позволяющая сделать выводы. Рабочим документам необходимо пройти контроль выводов внутреннего и внешнего качества для того, чтобы перейти в следующую стадию «аудиторское заключение».

В настоящее время на рынке реализуются основные программные продукты (аудиторский soft), где в российской практике выделяют три лидера: Audit It, Audit XP, Экспресс аудит. Но аудиторские гиганты используют только свои платформы и системы, так как указанные программы-лидеры не всегда могут отвечать глобальным вызовам.

С 2022 года ожидается аудиторская программа, которая будет заниматься сканированием информационного облака, в котором клиент держит аудиторские данные. Данная программа может выглядеть в различных формах: флешки, приложение, удаленный доступ. Это позволит аудитору быстро собирать информацию или сразу в сети тестировать поиск отклонений и различных протоколов, что приведет к непрерывному виртуальному аудиту, но для этого следует иметь соответствующие кадры, имеющие определенные навыки для работы с новыми функциями в аудиторских программах.

Список использованной литературы

1. Морозов А. Е. Изменение модели финансового контроля в условиях цифровой трансформации // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. 2019. [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru/article/n/izmenenie-modeli-finansovogokontrolya-v-usloviyah-tsifrovoy-transformatsii>.
2. Гварлиани Т. Е., Чермишианов С. В. Исследование методологии финансового контроля [Электронный ресурс]. URL: <http://www.auditfin.com/fin.pdf>.
3. Павлова Я. В. Пути совершенствования финансового контроля в России // Молодой ученый. 2020. [Электронный ресурс]. URL: <https://moluch.ru/archive>.

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ВАЛЮТНОГО КУРСА

**Ю.Р. Руднева,
доцент, УНТУ**

Прогнозирование валютного курса позволяет повысить эффективность управленческих решений как менеджмента крупных компаний, так и населения. Первым необходимо качественно планировать движение валютных средств и избегать потерь при обмене валют. Вторым – повысить доходность своих валютных вложений.

Прогнозирование состоит из нескольких этапов, первый их которых – прогнозная ориентация. Для исследования была выбрана валютная пара японская йена / российский рубль. Цель – спрогнозировать валютный курс понедельно на два месяца вперед.

На валютный курс каждой валюты влияет множество факторов. Построение модели с учетом их всех с применением стандартного инструментария затруднен, поэтому проведем процедуру отбора наиболее значимых факторов.

Для начала рассмотрим факторы, влияющие на курс российского рубля. Первый из факторов – цена на нефть (в долларах за баррель). Стоимость нефти напрямую влияет на российский бюджет и сальдо торгового баланса, а следовательно, и на финансовую независимость государства.

Второй фактор – ключевая ставка Центрального Банка. При ее росте повышается привлекательность рублевых вложений, что приводит к продажам иностранной валюты и снижению ее курса [1].

Из факторов, влияющих на курс йены, были отобраны следующие. Первый из них – биржевой индекс Nikkei 225. Экономика Японии во многом ориентирована на экспорт. Поэтому компании, как правило, выигрывают при девальвации национальной валюты, что приводит к росту доходов и курсов акций. Однако иногда все происходит в обратном порядке, когда при активных операциях на открытом рынке Nikkei имеет тенденцию способствовать росту курса японской йены из-за потока инвестиционных средств в йеновые акции [2]. Следующий фактор – доходность 10-летних государственных облигаций. Разница между доходом по данным облигациям и по 10-летним казначейским облигациям США - это важный стимулятор изменения курса USD / JPY. Снижение облигаций (рост доходов по ним) обычно способствует росту йены, а повышение облигаций (падение доходов по ним) соответственно ведет к падению валютного курса йены [3].

Еще один фактор, влияющий на курс йены - индекс рынка финансов Танкан, оценивающий уровень экономической уверенности среди более чем

9000 компаний перерабатывающей промышленности. Опрос компаний сводится в отчет, в котором отражаются следующие данные: условия для ведения бизнеса, наличие спроса и предложения, уровень продаж, доходы компаний, инвестиции в развитие и мощности, занятость, налоговые условия. Таким образом, данный индекс дает общую оценку бизнес-климату Японии [2]. Также в базу данных исследования были добавлены три универсальных фактора, которые влияют на курс всех валют – это инфляция, денежная масса и сальдо торгового баланса. Инфляция обесценивает валюту, поэтому валюта страны с большим уровнем инфляции будет в долгосрочной перспективе снижаться против валюты страны с меньшим уровнем инфляции. Что касается денежной массы, то ее стремительный рост негативно отражается на динамике национальной валюты, а её сжатие приводит к укреплению платёжной единицы. Активный торговый баланс способствует повышению курса национальной валюты, пассивный же порождает снижение.

На следующем этапе на основе собранных понедельных данных за период с октября 2018 до сентября 2021 года были построены динамические ряды. Для прогнозирования был выбран метод экстраполяции. Для установления степени взаимозависимостей факторов была построена корреляционная матрица, в результате чего были исключены по одному фактору, влияющему на каждую валюту. Это оказались денежная масса рубля и индекс Nikkei 225.

Для построения уравнения линейной регрессии по девяти факторам (1) был использован пакет «Анализ данных» табличного процессора Microsoft Excel.

$$Y = 0,718708908 - 0,002994409 * X_1 - 0,020475513 * X_2 + 0,01978576 * X_3 + 0,00070173 * X_4 - 0,003071305 * X_5 + 0,000000118 * X_6 + 0,031598298 * X_7 + 0,000001732 * X_8 + 0,000363924 * X_9 \quad (1)$$

Для прогнозирования факторов были построены скользящие средние, на основании которых рассчитаны параметры уравнений линий тренда (таблица 1). Их применение позволило спрогнозировать значения факторов, подставив которые в уравнение регрессии, были получены прогнозные значения курса йены к рублю (таблица 2).

Таблица 1.

Уравнения линий трендов факторов курса JPY/RUB

Фактор	Уравнение линии тренда
X1 - Цена на нефть BRENT (USD за баррель)	$y = 6E-10x^6 - 3E-07x^5 + 6E-05x^4 - 0,0059x^3 + 0,2413x^2 - 4,0116x + 84,277$
X2 - Ставка ЦБ РФ	$y = 1E-05x^3 - 0,002x^2 + 0,073x + 7,1132$
X3 - Инфляция в РФ	$y = 2E-10x^6 - 5E-08x^5 + 7E-06x^4 - 0,0004x^3 + 0,0155x^2 - 0,2688x + 4,2982$
X4 - Сальдо ТБ РФ в млрд. дол.	$y = -9E-09x^5 + 4E-06x^4 - 0,0006x^3 + 0,0331x^2 - 0,8938x + 22,678$
X5 - Инфляция в Японии	$y = -3E-12x^6 + 8E-10x^5 - 5E-08x^4 - 5E-06x^3 + 0,0006x^2 - 0,0167x + 0,1915$

X6 - Денежная масса JPY	$y = 5,8961x^2 + 374,83x + 1E+06$
X7 - Доходность 10-летних гос. облигаций (%)	$y = 2E-11x^6 - 5E-09x^5 + 5E-07x^4 - 2E-05x^3 + 8E-05x^2 + 0,0081x - 0,1207$
X8 - Сальдо ТБ Японии (трлн.йен)	$y = 2E-08x^6 - 9E-06x^5 + 0,0015x^4 - 0,1044x^3 + 2,6675x^2 + 0,2762x - 619,45$
X9 - Индекс рынка финансов Танкан	$y = -6E-08x^5 + 2E-05x^4 - 0,0026x^3 + 0,1263x^2 - 2,9641x + 38,122$

Уравнение линейной зависимости между курсами валют:

Таблица 2.

Прогнозные значения факторов и курса RUB/JPY

Дата	Факторы, влияющие на курс рубля				Факторы, влияющие на курс йены					RUB / JPY
	X 1	X 2	X 3	X 4	X 5	X 6	X 7	X 8	X 9	Y
04.10	73,68	6,75	6,86	25,43	-0,28	1196855	0,06	-627,56	12,63	0,525
11.10	73,58	6,75	6,92	25,88	-0,33	1199040	0,08	-646,48	8,77	0,525
18.10	73,51	6,75	7,00	26,31	-0,38	1201237	0,09	-659,14	4,45	0,525
25.10	73,46	7,74	7,08	26,72	-0,44	1203445	0,11	-664,78	-0,36	0,504
01.11	73,45	7,92	7,18	27,10	-0,51	1205666	0,14	-662,60	-5,68	0,500
08.11	73,48	8,11	7,29	27,44	-0,58	1207898	0,16	-651,77	-11,53	0,496
15.11	73,58	8,30	7,42	27,76	-0,65	1210142	0,20	-631,39	-17,95	0,491
22.11	73,74	8,49	7,57	28,04	-0,74	1212397	0,23	-600,54	-24,96	0,486
29.11	73,99	8,70	7,74	28,28	-0,83	1214665	0,28	-558,24	-32,59	0,480

Таким образом, были выявлены наиболее значимые факторы, влияющие на курс йены к рублю: цена на нефть (в долларах за баррель), ставка Центрального Банка РФ, индекс Nikkei 225, доходность 10-летних государственных облигаций Японии, индекс рынка финансов Танкан, инфляция, денежная масса и сальдо торгового баланса. В результате их анализа был составлен прогноз курса йены к рублю на период с октября по ноябрь 2021.

Список использованной литературы

1. Ключевая ставка. Как это работает.- БКС. Блог [электронный ресурс]. – URL: <https://bcs.ru/blog/klyuchevaya-stavka-ka-eto-rabotaet>
2. Учебник Форекс [электронный ресурс]. URL: <http://encfxeuroclub.com/432>
3. Японские йены и евро [электронный ресурс]. URL: <https://newheightschurch.info/japonskie-jeny-i-evro/>

THE IMPORTANCE AND FEATURES OF MANAGEMENT IN SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES AND ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

***F. A. Sattoriy,
Ph.D. student of
St Petersburg State University***

Small and medium-sized enterprises play a very important role in ensuring the prosperity of the economy, in creating jobs, and in developing technological innovations. For these reasons, it is difficult to overestimate the importance of management for the small and medium business sector. Despite strong government support, many small and medium-sized enterprises fail every year. And one of the main reasons for the failure of small and medium-sized enterprises is the widespread lack of management skills and competence among leaders of small and medium-sized enterprises. This, in turn, leads to the inability to develop adequate systems of control and business management (Lazăr et al., 2006).

In general, the essence of management is how strategies for managing an enterprise are developed and implemented. On the other hand, the formation of strategies is determined by how the company prefers to define its strategy and how it implements it through management. Ultimately, it is the approach to strategy formation that determines the possible management style. On the other hand, the management style and the degree of effectiveness of senior management can in turn influence the process of forming strategies in organizations. As a result, a specific approach to management is adopted. Only after the company has determined how it intends to form a strategy can it effectively follow the path of management. Consequently, management is concerned with those decisions that are associated with the selection of a suitable market or product. It helps company strategists to better understand the current situation and to develop the goals and objectives of the company. In order to be effective, especially in small and medium-sized enterprises, the management process does not always have to be strictly formal. Research has shown that companies that frequently use management tend to be more successful than those that do not. Management allows the organization to act preventively, to take preventive actions, not limited to only retaliatory steps, increases its readiness to face both controllable and uncontrollable situations with confidence. Management provides a clear strategic vision and gives meaning to the company's mission. This helps to effectively communicate the plans of the organization to all employees, thereby ensuring their readiness to solve organizational problems. Management allows you to assess the strengths and weaknesses of the organization and focus on strategically important areas. Evaluating the effectiveness of the implementation of the strategy, the organization receives the necessary information about how the strategy corresponds to the external conditions of the environment (Zich, 2010).

Small and medium business is an important component of a market economy. The experience of industrialized countries shows that up to 60% of the gross domestic product is provided by small and medium-sized businesses; more than 50% of the total number of employees work at their enterprises. An obvious fact is the objective need for all-round development of small and medium-sized businesses in Uzbekistan, which in many respects lags behind small and medium-sized businesses in Europe, the USA and Japan (Zokir Sodiqov, 2020).

Management plays an important role in entrepreneurship in general and in small and medium-sized businesses, in particular. At the same time, small and medium-sized business management has its own characteristics associated with the small scale of activities and the resulting imperfection of the organizational structure, and the lack of a clear division of labor. When considering management in small and medium-sized enterprises, one must bear in mind the flexibility and dynamism of the latter, the combination of the rights, duties and responsibilities of the owner of a small enterprise and the manager.

Entrepreneurial ability is the ability to make decisions and take risks. It is entrepreneurs in a market economy who decide, at their own risk, the main issues related to the choice of the sphere, directions and methods of activity, and make the most responsible decisions. The specificity of successful entrepreneurship in small and medium-sized businesses lies in the multifaceted activities of a businessman who dared to open and run his own business and is ready to be responsible for the results of his activities. An entrepreneur is at the same time a manager, economist, marketer, financier, production worker, lawyer and must be able to independently make decisions, taking into account each of the listed roles.

The entrepreneur, as the owner and representing the firm in various instances, interacts with various elements of the external environment, which includes buyers, suppliers, creditors, arbitration courts, local authorities, legislative and legal bodies, local society, as well as educational institutions, employees of the firm, etc. Each of the above elements of the external environment requires the entrepreneur to develop appropriate tactics of behavior on which both short-term and long-term success of the company will depend.

Small and medium-sized businesses are characterized by the same management processes as large business associations. However, they differ due to the size of the enterprise and the volume of production capacity. When solving problems of managing an object, an entrepreneur must, first of all, have a good understanding of the main functions of management and from these positions consider the object of management, that is, analyze it, plan results, make decisions on their achievement, organize effective activities of structural divisions, monitor the progress of fulfilling planned targets, correct decisions and motivate employees (Criveanu, 2011).

Small and medium-sized businesses differ in a number of factors, and each of them, to one degree or another, affects the specifics of managing a particular firm. Among such factors are the size of the enterprise, the number and composition of employees, the form of ownership, the branch of activity, the volume and range of products and services, the organizational structure of the enterprise, the characteristics of demand and consumption, production and services provided.

Small enterprises with a small number of employees (up to 15–20 people) often lack a special management unit, and management itself is carried out at an elementary level and includes accounting, monitoring the profitability of economic activities, and work management. At enterprises with up to 70 people there is a special unit capable of managing the economy in an organized manner. The technology of production, sales, labor and finance management is practiced. Specialized management units can be created at enterprises with up to 100 employees. Each of these units has a higher management technology in its area (Glaister,2008).

This division of enterprises by management level has its own logic. In a small store, cafe, hairdresser, etc., there is no need to have a specialist manager, and this is expensive. Usually, the management functions of a small enterprise are taken over by its owner, that is, positions are combined. At the same time, the indicated size of the enterprise in terms of the number of employees is not the only mandatory criterion for assigning it to the appropriate level of management. The need to create one or another management unit or the involvement of a specialist manager depends on a whole series of other factors that characterize the conditions of activity of a particular enterprise: the range of products (services) , the composition of the employees, the organizational structure of the enterprise, the industry, etc.

In small organizations, as a rule, the manager takes over the management functions, believing that it is better to perform them himself than to delegate to others. However, refusal to delegate authority (or part of it) entails a lack of time for management activities and negatively affects the results of the enterprise. In addition, the head of the company must deal not only with the current work of the company, but also see the prospect of its activities. Therefore, it is advisable to spend time training an employee capable of performing certain functions, and delegate authority to him, than to constantly perform this work.

As the scale of enterprise activity grows, there is a need to involve a management specialist, ie. e. when creating a manager or even a dedicated management team. If the organizational structure of the enterprise changes, i.e. the team is divided into a number of groups, it may be necessary to separate linear and functional management specialists. In this case, the role of the enterprise manager is largely reduced to the coordination of the actions of linear and functional services.

Thus, a number of factors have a significant impact on the methods, forms and style of personnel management of a small and medium-sized company. The task of the manager (head of the company) is to determine the optimal management system in order to achieve success, taking into account the entire set of specific factors of a particular enterprise.

The dynamic change in technologies, the struggle for the consumer and the quality of products (services), the aggravation of competition force the enterprise to consider the whole range of management issues in a new way. Management activity in modern conditions acts as one of the most important factors in the functioning of enterprises and organizations. Recently, the restructuring of intra-firm management has become the core of the reorganization of the entire economic mechanism of enterprises.

Flexibility in management, the ability and capability to quickly rebuild, innovation and not miss the new opportunities offered by the market are now

becoming more important than direct savings in management costs. Focusing on consumer demand, pursuing rapid scientific, technical, innovative and market policies, striving for innovation have become the main ideas of the new management philosophy. According to experts, any company, regardless of its size, should have certain goals that justify its presence in society (Nicolescu, 2007).

The special place of management in a market economy is due to the fact that it is it that should ensure the coherence, integration of economic processes at the enterprise. Enterprise management links together its internal resources and external environment, the most essential components, which are state regulation of the economy and competition, the state of the social environment. Management enhances the adaptability and competitiveness of the business.

Modern management theory reflects the objective conditions for the development of productive forces and, accordingly, production relations. It is characteristic that the concepts of "management" and "class of managers" appeared with the separation of capital–property from capital–function, when managerial labor became hired, credit appeared, and widespread development of entrepreneurship became possible.

Thus, summarizing the developments in the field of enterprise (organization) management, it is possible to formulate the following fundamental provisions (main characteristic features) of modern management.

- The gradual abandonment of the management rationalism of the classical schools of management, according to which the success of the enterprise is, first of all, the rational organization of production, cost reduction, the development of specialization. Flexibility is the ability to shed light on the challenges of adapting to the ever–changing environment. As the system of social relations (economic, political, social) that makes up the management environment of an organization becomes increasingly complex, the importance of environmental factors decreases sharply. There is a reasonable integration of the “hard” and “soft” types of management into an integrated management system that is appropriate to the conditions.
- Application to management of a situational approach, according to which the organization of activities within the enterprise is a reaction to various external influences. The main thing is the situation, that is, a specific set of circumstances that have a significant impact on the operation of the enterprise in a given period.
- Recognition of the need to develop and implement a strategic enterprise management system. The essence of the strategic management system is that enterprises, on the one hand, must have a clearly defined and organized so–called strategic planning. On the other hand, the structure of enterprise management, the systems and mechanisms of interaction of its individual links should be built in such a way as to ensure the development and flexible implementation of a long–term strategy for success in competition in the face of changes in the external environment and create a management toolkit for transforming this strategy into current production and economic plans. The strategic management method combines a strategic approach to setting objectives and a program–targeted approach to their implementation.
- Understanding that it is crucial for the formation and organization of innovation management in the future, it ensures that enterprises are inclined to new

things, the achievements of scientific and technical thought. The basis of innovation management in the enterprise is the formation of an appropriate organizational environment, employee initiative, the creation and promotion of adequate forms of innovation.

- Recognition of the social responsibility of management both to society as a whole and to the people working in the organization. An enterprise is, first of all, a social system, the efficiency of which depends on its main resource – a person. The task of the manager is to organize effective joint work, in the process of which each person is able to maximize his potential.

The implementation of these management principles requires a radical revision of the philosophy of business, changes in the psychology of workers (including managers themselves), and an increase in their qualifications. Despite this, an increasing number of enterprises are trying to move away from the previous intra-firm command-hierarchical relations and strengthen their position by better using the strengths of the staff. At the same time, the approaches to the formation of the development strategy of the enterprise and its goals, the construction of the structure of the organization and management, the process of developing and making management decisions, working with personnel and evaluating the effectiveness of the organization, its divisions and employees are changing. A modern (or new) organization can react to these dynamic changes, ever-changing technologies, and the uncertainty of the external environment. A modern approach to organization is a balanced combination of human values, a constant adaptation to organizational change and external change.

References

1. Lazăr, I, Ilies, L., Mortan, M., Veres, V., Lungescu, D., (2006). *Company management*, ClujNapoca: Risprint.
2. Nicolescu, O., (2007). *The SME management*, Bucharest: Economica
3. Glaister, K. W., & Dincer, O. et al, (2008). *A causal analysis of formal strategic planning and firm performance – Evidence from an emerging country*, Emerald, *Management Decision*, 46(3–4), 365–391.
4. Zich, K, (2010). *Koncepcie úspěchuschopnosti a její pojetí strategie*. *E+M Economics and Management*, 13(1), 60–73.
5. Criveanu, Maria and Iacob, Constanta, (2011). *Role of management control in small and medium enterprises performance assurance*. MPRA Paper No. 31159
6. Zokir Sodiqov, (2020). *The Role Of Small Business Within The National Economy* , " *The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 4, Article 18.*

ИНФЛЯЦИЯ – ПУЛ–КРЕДИТ СИЁСАТИГА БАҲО БЕРУВЧИ КЎРСАТКИЧ

А.А. Набиходжаев,
ТДИУ, доценти, и.ф.н.,

ИНФЛЯЦИЯ нима? Инфляция деганда пулнинг қадрсизланиши, товар ва хизматларга истеъмол нархларининг борган сари ошиб бориши тушунилади. Инфляция даражаси қанчалик юқори бўлса, аҳолининг турмуш даражаси шунчалик пасайиб боради, миллий валютанинг қадри бошқа хорижий валюталарга нисбатан камаяди.

Инфляция нима сабабдан пайдо булади? Унинг манбаалари нималардан иборат?

Инфляция келиб чиқишига асосий сабаб – бир сўз билан айтганда, кўп ҳолларда иқтисодиётдаги мавжуд пул ҳажми ўсиш суръатларининг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўсиш суръатларида юқори бўлишидир. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир маҳсулотга баҳо даражаси унга бўлган талаб ва таклиф асосида шаклланади. Мамлакатимизда аҳоли сони охириги йилларда 1,8–1,9 фоиздан кўпайишини ҳисобга олсак, аҳолининг турмуш даражасини пасайиб кетмаслиги ёки олдинги йилда эришилган даражада сақлаб қолиш учун ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми 1,8–1,9 фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми камайиб кетса, биринчидан, аҳолининг турмуш даражаси пасаяди, иккинчидан, пул ва товарлар мувозанатини ҳисобга олсак, кам миқдорда ишлаб чиқарилган маҳсулотга кўпроқ пул массаси тўғри келади. Бу дегани, ҳар бир маҳсулот бирлигига олдинги даврга нисбатан кўпроқ миқдорда пул бирлиги тўғри келишини англатади. Бу эса баҳоларнинг ошиши деган гапдир.

Йиллик инфляция даражаси, миллий валютамиз муомалага киритилган 1994 йилда тўрт хонали рақамни ташкил қилган бўлса (1281,4 фоиз, яъни гиперинфляция), 1996 йилда уч хонали рақамни (111,0 фоиз), 1997–2002 йилларда икки хонали рақамни (28,2– 27,6 фоиз) ва 2003–2016 йилларда бир хонали рақамни (3,7 – 6,8 фоиз) ташкил қилган. Охириги 2017–2020 йилларда инфляция даражасини ифодаловчи истеъмол нархлари индексини ҳисоблаш услубиёти халқаро андозаларга мослаштирилиши ҳамда жаҳонда содир бўлаётган молиявий–иқтисодий инқироз ва пандемия сабабли инфляция даражаси яна икки хонали даражага кўтарилди (11,1–18,8 фоиз).

Мамлакатимизда инқирозга қарши кўрилаётган чора–тадбирлар натижасида 2021 йилнинг январь–июнь ойларида инфляция даражасини пасайтиришга эришилди (4,4 фоиз).

Шу даврда инфляция даражаси МДХ мамлакатлари орасида энг юқори Қирғизистон (7,3 фоиз), Украина (6,4 фоиз) ва Беларусда (5,8 фоиз) кузатилаган бўлса, энг паст даража Озарбайжон (3,6 фоиз), Арманистон (3,8 фоиз) ва Тожикистонда (3,7 фоиз) кузатилади, Россияда 4,2 фоизни, Қозоғистонда 4,6 фоизни ва Молдовада 3,9 фоизни ташкил қилди.

Ривожланган мамлакатларда агар йиллик инфляция даражаси 3 фоиздан ошиб кетса, бу ҳолат ушбу мамлакат иқтисодиётида, айниқса пул–кредит сиёсатида муаммолар мавжудлигидан далолат беради. Баъзи мамлакатларда, хусусан, Янги Зеландияда агар йиллик инфляция даражаси кетма–кет уч йил давомида 3 фоиздан ошиб кетса, амалдаги қонунга биноан Марказий банк раиси ўз командаси билан истеъфога чиқарилади. Демак, пул–кредит муносабатларининг пировард натижаси бўлган инфляция даражасига жавоб берувчи ташкилот – Марказий банкдир.

Одатда, пул–кредит сиёсатидаги айрим камчиликлар инфляцияни камайитиришга имкон бермайди:

1. Банк тизимига ишончсизлик натижасида пул массаси таркибида нақд пул салмоғининг юқори (40 ва ундан юқори фоиз) бўлиши ва натижада пул айланиш тезлигининг ҳаддан ташқари ошиб кетиши ҳамда мамлакат иқтисодиётини монетизациялаш даражасининг тушиб кетиши.

2. Нақд ва нақд бўлмаган пуллар ўртасида жиддий тафовутлар мавжудлиги натижасида пулнинг банкдан ташқарига кўплаб чиқиб кетиши.

3. Корхона ва ташкилотларга тижорат банклари томонидан кредитлар ажратишда уларнинг иқтисодий–молиявий ҳолатини чуқур таҳлил қилинмаслиги натижасида кредитларнинг ўз муддатида қайтарилмаслиги.

Мамлакатимизда инфляция даражасини паст даражада сақлаб туриш учун (мақсадли кўрсаткич – 2023 йилда 5 фоизгача тушириш) иқтисодий ўсишни жадаллаштириш, давлат бюджети барқарорлигини таъминлаш, тижорат банклари томонидан хўжалик юритувчи субъектларга кредит ажратиш ишларининг сифатини янада ошириш, пул айланиш тезлигининг пасайиши, иқтисодиётнинг монетизациялаш даражасини оширишга қаратилган чора–тадбирлар амалга оширилмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СТАТИСТИКА АМАЛИЁТИДА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ СТАТИСТИКАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Б.Х. Маматкулов,
ТМИ, и.ф.н. доцент.

Фермер хўжаликлари эришаётган натижалар уларнинг аграр соҳада ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг энг самарали шаклларидан бири эканини тасдиқламоқда. Аммо, ўтган давр мобайнида орттирган тажрибамиз фермер хўжалиklarини жадал ривожлантириш учун бир қатор муҳим вазифаларни, жумладан, уларнинг молиявий барқарорлигини, рақобатбардошлигини ва иқтисодий самарадорлигини ошириш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишни талаб этди. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикаси статистика амалиётида фермер хўжаликлари статистикасини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 11 августдаги “Расмий статистика тўғрисида” ги ЎРҚ–707–сонли Қонуни давлат статистикасини ташкил этиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади, давлат статистикаси органларининг ваколатларини белгилайди ҳамда ягона статистика ахбороти тизими юритилиши учун норматив асос яратади 164.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Миллий Статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида” ПҚ–4796–сонли Қарорида «Қишлоқ хўжалиги статистикаси Давлат статистика кўмитаси томонидан корхоналар ва ташкилотларнинг статистик ҳисоботлари, Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари, қишлоқ хўжалиги ва фермер хўжаликлари кузатувлари асосида ишлаб чиқарилади» 165 деб таъкидланганлиги беъжиз эмас.

Шу сабабли, фермер хўжалиklarини субъектларининг ривожланиш омилларини статистик усулларда баҳолаш, статистик кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш, ҳудудий иқтисодий ривожланиш стратегиялари статистик моделларини тузиш ва статистик прогнозлашнинг илмий–услубий асосларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

164 Ўзбекистон Республикасининг “Расмий статистика тўғрисида” ги ЎРҚ–707–сонли Қонуни. 2021 йил 11 август.

165 Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий Статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида” ПҚ–4796–сонли Қарори. 2020 йил 3 август.

Бугунги кунда фермер хўжаликлари статистикасини глобаллашув ва объектив иқтисодий ностандарт ҳолатларда самарали ривожланиши йўналишида илмий–тадқиқотларга устувор даражада қаралмоқда. Шу нуқтаи–назардан, ҳукуватимиз томонидан қабул қилинган қонун ва қарорларда статистика тизимини мувофиқлаштириш, кузатув ўтказиш методологиясини такомиллаштириш, ностандарт иқтисодий шароитларда соҳани самарали ва узлуксиз фаолият олиб боришини таъминлашга катта эътибор қаратилмоқда.

Фермер хўжаликлари статистикасининг ўрганиш объекти бўлиб, қишлоқ хўжалиги фаолиятида рўй берган ва бераётган оммавий ижтимоий–иқтисодий ҳодисалар ва жараёнлар ҳисобланади. Фермер хўжаликлари статистикаси фермер хўжалигининг умумий ҳолати ва ривожланиш даражасини уларнинг ерлари ва ундан фойдаланиш даражасини, экин майдонларининг ҳажми ва таркибини, экинларнинг ялпи ҳосили ва ҳосилдорлигини, қишлоқ хўжалиги ялпи ишлаб чиқаришини, чорва молларининг сонини, маҳсулоти ва маҳсулдорлигини, ишлаб чиқариш жараёнининг техника билан таъминланиш даражасини меҳнат ва моддий ресурслар билан таъминланиш даражасини, маҳсулот таннархи ва рентабеллигини ва бошқа шулар каби қишлоқ хўжалигида содир бўлган ҳодисалар ва жараёнларни ўзаро узвий боғлаган ҳолда ўрганади.

Миллий ҳисоблар тизими иқтисодиётга кириб келганга қадар, қишлоқ хўжалигининг асосий умумлаштирувчи қиймат кўрсаткичлари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланган:

1. Ялпи маҳсулот;
2. Товар маҳсулоти;
3. Сотилган маҳсулот;
4. Яқуний маҳсулот;
5. Соф маҳсулот.

Ўзбекистон Республикаси статистикасининг халқаро ҳисоб ва статистика андозаларига ўтиши ҳамда статистика амалиётида миллий ҳисоблар тизимининг қўлланилиши муносабати билан қишлоқ хўжалиги статистикасининг қиймат кўрсаткичлари тизимида ҳам бир мунча ўзгаришлар содир бўлди.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги фаолиятини ифодаловчи қиймат кўрсаткичлари тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) Қишлоқ хўжалигининг ялпи ишлаб чиқариш ҳажми;
- 2) Қишлоқ хўжалигининг сотилган маҳсулоти;
- 3) Қишлоқ хўжалигининг ялпи қўшилган қиймати;
- 4) Қишлоқ хўжалигининг соф қўшилган қиймати.

Ушбу кўрсаткичлар фермер хўжалиги маҳсулотлари статистикасининг ҳам умумлаштирувчи қиймат кўрсаткичлари ҳисобланади. Шу сабабли, уларни

статистик ўрганиш фермер хўжаликлари статистикасининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Демак, фермер хўжаликлари статистикасининг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

1) Фермер хўжалиги фаолиятининг қиймат кўрсаткичларини ҳисоблаш усулларини илмий асосда ишлаб чиқиш;

2) Фермер хўжалиги фаолияти бўйича ялпи ишлаб чиқариш ва сотилган маҳсулотлар ҳажми таркибини, таркибий тузилиши ва динамикасини ўрганиш;

3) Фермер хўжаликларининг ялпи ва соф қўшилган қиймат ҳажмлари таркибини, таркибий тузилишини ва динамикасини ўрганиш;

4) Фермер хўжалиги маҳсулотларининг жорий баҳолари таркибини ўрганиш;

5) Фермер хўжаликларида оралиқ истеъмол таркиби ва динамикасини ўрганиш;

6) Фермер хўжалиги маҳсулотлари ҳажмини кўпайтириш имониятларини аниқлаш.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикасида фермер хўжаликлари бўйича статистика маълумотларининг сифати ва ишончилигини ошириш борасида кенг қамровли чора–тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу борада фермер хўжаликлари фаолиятини акс эттирувчи статистик кўрсаткичлар тизими ва статистик ахборотлар базасини пировард натижаларни таъминлашга йўналтириш, статистика таҳлили оптимал вариантларини танлаш, ишлаб чиқаришни прогнозлаш шароитида статистик усул ва ёндашувларни аниқлик даражасини ошириш имконини берувчи ёндашувни такомиллаштириш каби йўналишларда илмий–тадқиқотлар кўламини янада кенгайтириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

НИСБИЙ НАРХЛААР НИМА?

М. Умарова,

ТДИУ катта ўқитувчиси, и.ф.н.

А. Мўминов,

мустақил изланувчи

Ҳар бир мустақил мамлакат ўз миллий валютасига эга бўлиши ва мамлакат ички бозоридаги маҳсулот ва хизматларга нарх–наво шу валютада белгиланиши ҳаммага маълум.

Лекин бу нархларни турли мамлакатларда қай даражада эканлиги кишиларда катта қизиқиш уйғотади. Хўш, Тошкентдаги бир килограмм нон ёки гўшт нархини Токио, Нью–Йорк, Лондон ёки Париждаги шу маҳсулотларга бўлган нарх билан қандай солиштириш мумкин?

Юзаки қараганда бу нархларни бир хил валютага (масалан АҚШ долларига) келтириб ҳисобласак, таққослаш таъминлангандек туюлади.

1998–2021 йиллар давомида энг арзон нон нархи Тошкентда кузатилган (1 кг. Нархи 1998 йилда 0,41 АҚШ долл. ва 2021 йилда 0,32 АҚШ долл.), энг қиммат нарх эса Нью–Йоркда кузатилган (мос равишда 2,71 ва 7,84 АҚШ долл.) Ўтган 23 йил давомида Нью–Йоркда нон нархи 2,9 марта ошган бўлса, Тошкентда 22,0 фоизга пасайган. Тошкентда нон нархининг АҚШ долларига пасайишининг асосий сабаби: биринчидан, кўрилаётган даврда Ўзбекистон миллий валютаси сўмнинг АҚШ долларига нисбатан 80,69 сўм/\$ дан 10552,53 сўм/\$ гача қадрсизланиши ва, иккинчидан, нон нархининг давлат томонидан узоқ давр мобайнида бошқариб турилганлиги бўлган.

Мол гўшти нархи кўрилаётган даврда барча шаҳарларда ошган (Лондондаги 48,1% дан Париждаги 2,1 мартагача).

Сут нархи Парижда 9,5 фоизга пасайган бўлса, Нью–Йоркда 2,5 марта ошган, Тошкентда эса – 48,2% га ошган.

Шакар нархи (Лондондан ташқари) ва тухум нархи (Нью–Йоркдан ташқари барча кўрилаётган шаҳарларда пасайган.

Пиёз нархи Тошкент ва Лондонда пасайган, қолган учта шаҳарда эса– ошган.

Бензин нархи, Токиодан ташқари бошқа тўртта шаҳарда ошган. Электр энергия нархи эса Нью–Йорк ва Парижда пасайиб, қолган учта шаҳарда ошган.

Бироқ ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқариш ва истеъмол дастурхонидаги ўрни, меҳнат унумдорлиги, моддий харажатлар сарфи ва қолаверса иш ҳақи даражаси

каби кўрсаткичларга боғлиқдир. Ва бу кўрсаткичлар турли мамлакатларда турличадир. Шунинг учун, маҳсулот ва хизматларнинг мутлақ (абсолют) нархлари (бир хил валютага келтирилганда ҳам) бир мамлакатда иккинчисига нисбатан арзон ёки қиммат деган саволга жавоб бера олмайди.

Бу саволга нисбий баҳолар кўрсаткичи жавоб бериши кўпгина иқтисодчилар томонидан тан олинган. Бу мақсадда, мамлакат учун энг зарур бўлган маҳсулотлардан бири танлаб олинади ва унинг баҳоси 100 га тенглаштирилади. Бошқа барча маҳсулотларнинг баҳолари танлаб олинган маҳсулотга нисбатан нисбий нархини 100 га тенглаштириб олсак, қуйидаги нисбий баҳоларга эга бўлаемиз.

Тошкентдаги нон нархига нисбатан ҳисобланган нисбий нархлар ривожланган мамлакатлардаги нисбий нархларга нисбатан анча ошиб кетган.

1. Мол гўшти, сут, шакар, тухум, бензин ва электр энергияси бўйича Тошкентдаги нонга нисбатан нисбий нархлар таққосланаётган шаҳарлардаги нархлардан анча баланд бўлиб, фақатгина пиёз нарх бўйича Париждаги нисбий нархлардан арзонроқ.

2. Тошкент аҳолиси учун энг зарур бўлган нон маҳсулотининг нархи бошқа шаҳарлардаги нархларга нисбатан анча арзон. Бунинг асосий сабаби– давлат томонидан нонга белгиланган нархнинг узоқ давр мобайнида бошқарилиши ва бошқа товарларга эса нархларнинг талаб ва таклифга асосан бозорда эркин белгиланишидир.

3. Шакар маҳсулотининг нисбий нархи юқори бўлишига сабаб–шакар республикамизда етиштирилмайди ва асосан импорт қилинади. Лекин импортни жуда оз савдо ташкилотлари амалга оширмоқдалар. Улар шакарга бўлган талабнинг ноэластик бўлишидан фойдаланиб, нархни сунъий ошириш ҳисобига монопол фойда олиш билан шугулланмоқдалар.

АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ЖЕНЩИН В СЕЛЬСКИХ МЕСТНОСТЯХ УЗБЕКИСТАНА

**У. Камалетдинов,
ТГЭУ, старший преподаватель**

Демографическая ситуация в Узбекистане, сопровождаемая ростом численности постоянного населения, повышением уровня урбанизации и снижением среднего возраста населения, усиливают давление на рынок труда и оказывает существенное влияние на уровень бедности населения.

Так, «допандемический» уровень безработицы среди трудоспособного населения составлял 8,9%, среди женщин – 12,5%¹⁶⁶. При этом, в структуре занятости большая доля – 26,8% рабочих мест всё ещё приходится на сектор сельского, лесного и рыбного хозяйства, далее идут промышленность (13,4%), торговля (10,7%), строительстве (9,1%) и образование (8,5%). В 2020 году, из общего объема совокупного дохода населения доля доходов, полученных от малого предпринимательства, составила 58,0%¹⁶⁷.

Необходимо отметить, что во всех 11 странах–членах ЦАРЭС168, в том числе в Узбекистане, уровень экономической активности женщин ниже, чем в других странах. Так, за период 2012–2017 годов средний уровень экономической активности женщин в нашей стране составил примерно 48%, в то время как среди мужчин этот показатель составил 76%.

Женщины также сталкиваются с социальными и финансовыми трудностями при открытии и ведении бизнеса, включая ограниченный доступ к финансам, ограниченные деловые возможности, ослабленную поддержку из–за гендерных норм, конкурирующие требования неоплачиваемой работы по уходу, отсутствие гарантированного дохода и доступа к пособиям по социальной защите, и отсутствие сетей.

При этом, по оценкам экспертов, более активное участие женщин в рабочей силе может помочь увеличить валовой внутренний продукт мировой и национальной экономики до 60%. Кроме того, пандемия дала толчок к трансформации рынка труда, где для 90% будущих рабочих мест будут нужны цифровые навыки.

Масштабные реформы, проводимые в Узбекистане за последние годы, были направлены на повышение социальной активности женщин и укрепления их места в обществе, усиление гарантий защиты прав и интересов при осуществлении предпринимательской деятельности женщин.

В Узбекистане вопросы дальнейшего расширения участия женщин и молодежи в предпринимательской деятельности, их всемерная поддержка и

166 Устойчивая занятость в Узбекистане: состояние, проблемы и пути их решения. Т.: ПРООН, 2018. ISBN 978-9943-4579-7-3 © ПРООН, 2018 (www.uz.undp.org)

167 <https://stat.uz/ru/press-tsentr/novosti-goskomstata/7543-sovokupnyj-dokhod-naseleniya-yanvar-dekabr-2020-goda>

168 Гендерная оценка ЦАРЭС. Дополнительный документ к гендерной стратегии ЦАРЭС 2030. Азиатский банк развития. Январь 2021 г.

остаются приоритетом экономической политики государства¹⁶⁹. Был принят пакет законов, более двадцати решений Президента и правительства, которые основываются на Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах и направлены на улучшение условий труда женщин.

Однако, несмотря на принимаемые усилия, на местах сохраняется ряд системных проблем и недостатков, недостаточно эффективно организована работа по переподготовке женщин, особенно в сельских местностях, долгое время занятых уходом за ребенком, профессиям и навыкам, востребованным на рынке труда.

Имеется большая потребность в повышении финансовой, правовой и цифровой грамотности широких слоев населения, в целом, и школьного возраста, в частности.

Система среднего образования даёт возможности получения учениками начальных знаний об экономике и предпринимательстве. Так, в связи с введением 11-летнего образования¹⁷⁰, были пересмотрены учебные планы по 12 общим предметам для 10–11 классов и были внесены ряд изменений. Минобразования утверждена Программа «Основы предпринимательства»¹⁷¹ и одноименный учебник для 11-х классов школ общего среднего образования и средних специальных, профессиональных образовательных учебных учреждений. Учебник доступен на государственном, каракалпакском, русском, казахском, таджикском, киргизском и туркменском языках. Данный курс является логическим продолжением дисциплины «Основы экономических знаний»¹⁷², изучаемой учениками 9-х классов средних школ.

Среднее специальное профессиональное образование в области предпринимательства до 2019 года можно было получить в узкоспециализированных колледжах, расположенных практически во всех регионах страны. Срок обучения был установлен одинаково – три года. В настоящее время в Узбекистане проводится реформа системы среднего и средне-специального профессионального образования, в рамках которой, Национальные стандарты профессионального образования приводятся в соответствие с требованиями Международной стандартной классификации образования (МСКО) и международных квалификационных рамок.

Начиная с 2019/2020 учебного года прием в профессиональные колледжи осуществляется из числа выпускников 11-х классов общеобразовательных учреждений на добровольной основе, со сроком обучения от шести месяцев до двух лет.

169 Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на встрече с предпринимателями страны в формате открытого диалога. 20 августа 2021 г. <https://president.uz/ru/lists/view/4551>.

170 В соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 25 января 2018 года «О мерах по кардинальному совершенствованию системы общего среднего, среднего специального и профессионального образования» обязательное общее среднее образование основано на 11-летнем непрерывном образовании.

171 Основы предпринимательства [Текст]: Учебник для 11-х классов школ общего среднего образования и средних специальных, профессиональных образовательных учебных учреждений / У. Гафуров, К. Шарипов. – Т.: ИПТД «Узбекистан», 2018. – 144 с.

172 Основы экономических знаний: Учебник для 9 класса средних общеобразовательных школ/Э.С.Сариков, Б.К.Хайдаров. — Т.: "Нуқуқ ва Ҷамият", 2019. — 160 с. ISBN 978-9943-5874-6-5.

В частности, на базе 340 колледжей страны, в том числе в 13–ти профильных по предпринимательству и сервису, а также 45–ти по экономике, созданы профессиональные школы, направленные на социальную поддержку выпускников 9 классов и осуществляющих подготовку кадров на уровне начального профессионального образования на основе образовательных программ, соответствующих третьему уровню МСКО – второй этап среднего образования¹⁷³.

Как показали результаты опроса среди женщин–предпринимателей¹⁷⁴, наличие и доступность различных акселераторских программ и программ инкубирования, а также услуг экспертов и менторов, юридических и консалтинговых фирм, способствуют оптимизации затрат времени и сил на развитие женского бизнеса на местах.

По мнению женщин, при ведении бизнеса, наиболее существенными являются проблемы, связанные с недостатком квалифицированных кадров (у 36% респондентов), недостатком информационной и консультационной поддержки (31%), а также доступом к технологиям производства и обучением предпринимателей (26%).

В числе *основных факторов, сдерживающих развитие* собственного дела у женщин, респонденты указали на нехватку знаний в сфере бизнеса (5,6 балла из 10), нехватку финансовых средств (5,3), а также значительную занятость семьей и домом (4,0)

Абсолютное большинство женщин (64%) считают доступность бизнес–образования на местах, в том числе дистанционного, низкой и надеются, что она повысится в будущем. Из опрошенных, 32% отметили высокую доступность такого образования, только 26% – по дистанционного. Самостоятельно и дистанционно, на основе интернет–курсов, повышают свою квалификацию лишь 11% женщин.

При этом, 51% *женщин хотели бы иметь наставника–предпринимателя* – женщину, для 28% – пол наставника не имеет значения. Только 20% – готовы обходиться без наставника.

На вопрос «Хотели бы Вы стать наставницей для начинающей женщине–предпринимателю?» 74% женщин ответили положительно. При этом, 48% женщин готовы работать бизнес–наставницей бесплатно, 26% – на платной основе. Несомненно, повсеместное внедрение *системы дистанционного предпринимательского образования* могло бы создать для школьниц явные преимущества, в том числе, появляется гибкость в подготовке предпринимательских кадров, доступ к массовому открытому онлайн–курсу (МООС), шанс получить доступ к передовому образованию от преподавателей

¹⁷³ Программы МСКО 3 или «второй этап среднего образования», как правило, рассчитаны на завершение среднего образования, дающего подготовку к третичному образованию или обучению навыкам, позволяющим найти работу, либо обеспечивающего и то и другое Институт Статистики ЮНЕСКО, Montreal, Canada, 2013. ISBN 978-92-9189-132-0 (С. 38).

¹⁷⁴ Опрос среди женщин–предпринимателей проводился при поддержке Проекта ПРООН «Содействие торговле», в рамках исследования, посвященного проблемам развития экосистемы женского предпринимательства в Узбекистане. В опросе приняли участие 90 женщин из всех 14 административно–территориальных единиц, представляющих все сектора экономики. Опросник состоял из 70 вопросов, женщинам–предпринимателям было предложено поделиться информацией в разрезе 8 разделов, способствующих раскрытию состояния экосистеме предпринимательства.

ведущих местных и зарубежных учебных заведений.

В стране в последние годы уделяется внимание онлайн-обучению в вузах, учреждениях послевузовского образования, переподготовки и повышения квалификации кадров, которым в 2018 году предоставлено право организовывать дистанционное обучение¹⁷⁵, была создана онлайн-платформа на базе Центра внедрения электронного образования (www.mt.edu.uz). Функционирует целый ряд частных платформ и сайтов.

Опыт и уроки, извлечённые из кризиса COVID-19, могут стать дополнительным стимулом для сотрудничества в области развития дистанционного образования и электронной торговли¹⁷⁶, что может существенно сократить цифровой разрыв и создать более комфортные условия для малого бизнеса.

Национальное интернет-пространство еще не содержит качественного контента на государственном языке для подготовки, переподготовки и повышения квалификации женщин-предпринимателей. Кроме того, отсутствуют единый стандарт обучения населения предпринимательской деятельности, правовые курсы, нет сертифицированных курсов по электронной коммерции, созданию интернет-магазинов. Сохраняется проблема низкого проникновения широкополосного доступа на местах к сети Интернет и дороговизна этой услуги для основной части населения.

Решением проблемы в данном направлении может стать разработка и запуск Интегрированной платформы дистанционного образования для школьников в сфере агро-бизнеса и электронной коммерции в национальном сегменте Интернет.

Цель создания платформы – повышение уровня финансовой, правовой и цифровой грамотности учениц 8–11 классов, укрепление и повышение их экономических знаний и языковых навыков, популяризация и направление к востребованным профессиям, выработка практических навыков в сфере агро-бизнеса и электронной коммерции.

Предлагаемая Платформа будет направлена на реализацию следующих задач:

1. Популяризация агро-бизнеса и электронной коммерции среди широких слоев населения, особенно среди школьников 8–11 классов, проживающих в сельских местностях в качестве профессий, которые позволят трудоустроиться выпускникам средних школ, с достойной оплатой труда;
2. Повышение и укрепление уровня финансовой, правовой и цифровой грамотности девочек 14–17 лет и старше;
3. Формирование практических бизнес-навыков у выпускниц средних школ, с уклоном на агро-бизнес и электронную коммерцию;
4. Развитие и укрепление знаний, выработка практических навыков учащихся в сфере ведения «умного сельского хозяйства» с использованием современных агротехнологий и ноу-хау;

¹⁷⁵ Постановление Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 г. № ПП-3930 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров в области корпоративного, проектного управления».

¹⁷⁶ https://www.wto.org/english//tratop_e/covid19_e/eccommerce_report_e.pdf

5. Создание электронной платформы дистанционного обучения в сфере агро–бизнеса и электронной коммерции;
6. Создание и запуск торговой площадки по реализации продукции сельского хозяйства, а также сопутствующего сырья, материалов и техники;
7. Организация постоянного повышения квалификации и укрепление методического потенциала учителей, бизнес–тренеров, менторов, задействованных в реализации проекта;
8. Обучение и формирование «пулла» бизнес–консультанток в сфере агро–бизнеса и электронной коммерции, из числа молодых женщин в возрасте 18–25 лет;
9. Осуществление подготовительной работы и курсов для абитуриентов, желающих поступить в вузы в сфере агро–бизнеса и электронной коммерции.

Для целей реализации данного проекта предлагается создать самостоятельную некоммерческую организацию в виде негосударственного образовательного учреждения (НОУ), с участием, как вузов, так и потенциальных работодателей. Проектом же преследуется цель повышения эффективности использования имущества организаторов, вовлечения в экономический оборот временно незадействованных и неиспользуемых фондов.

Рисунок. Проект структуры Интегрированной платформы дистанционного образования для школьников в сфере агро–бизнеса и электронной коммерции.

Источник: составлено автором.

Структура платформы является гибкой и сформирована для эффективной реализации задач, и будет периодически обновляться, исходя из реальных условий и потребностей (см. рис).

На начальном этапе предлагается запуск «гибридной» (традиционно и дистанционно) трехуровневой системы обучения и взаимодействия по принципу «постоянного улучшения навыков в течение всей жизни» на основе кредитно–модульной системе:

Платформа ⇔ Профессиональная школа ⇔ Лаборатория

При этом профессиональные школы будут организованы в дистанционном (онлайн) формате, лаборатории в традиционном (офлайн)

формате. Оба формата будут сосредоточены на базовой платформе, которая будет управляться Группой реализации проекта, во главе с директором НОУ.

Обучение по всем четырем направлениям планируется проводить на государственном и русском языках, с последующим переводом контента на дари, английский и китайский языки. Это позволит охватить предпринимательским образованием не только территорию Узбекистана, но и экспортировать образовательные услуги в другие страны Мира, где компактно проживает узбекское население, что создаст положительный социально-гуманитарный эффект от Платформы.

При этом, обучающий контент будет рассчитан на широкий для школьников в возрасте 14–17 лет (но, не ограничивает обучение мальчиков) и старше, и основываться на действующих программах обучения в области экономики и предпринимательства, используемых в школах и колледжах. Кроме того, имеется возможность использования потенциала высших учебных заведений – партнеров Платформы по обучению востребованным на рынке труда профессиям.

В целом, учебно-методическая работа будет ориентирована на укрепление знаний и заполнение «пробелов» учебных программ среднего образования в сфере экономики, права, бизнеса и электронной коммерции. Особый акцент будет сделан на выработку практических навыков учащихся.

Учащимся будут предложены как полные профессиональные курсы, так и краткосрочные и подготовительные курсы. При этом, каждому учащемуся будет оказана помощь в составлении индивидуального учебного плана, который будет включать кредиты и модули, необходимые для завершения программы. Каждый студент будет учиться в соответствии с выбранными модулями и кредитами. Базовая учебная программа будет включать предметы, направленные на развитие лидерских качеств и навыков работы в условиях цифровой экономики.

На платформе будут созданы базы данных по тренерам, учителям, менторам, консультантам и учащимся. Доступ к базам данных будет предоставляться посредством «личного кабинета» участников проекта в соответствии с их уровнем доступа.

Предварительные расчеты показывают, что в целом, к концу третьего учебного года можно обучить не менее 10000 студентов. Кроме того, будут подготовлены и приступят к работе не менее 150 бизнес-консультантов, а также не менее 500 активных пользователей площадки онлайн торговли.

Исходя из изложенного, необходимо отметить, что расширение охвата онлайн-образования в сфере агро-бизнеса и электронной коммерции во многом будет содействовать решению проблем доступности качественного образования в сельских местностях, в том числе для молодежи и женщин, людей с повышенными потребностями, детей из бедных семей, которые планируют создать свой бизнес, или уже получили льготные кредиты, но не могут эффективно управлять процессом, ввиду низкого уровня финансовой, правовой и цифровой грамотности.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИ ҚИСКАРТИРИШДА ДАВЛАТ ТОМОНИДАН АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ЧОРА- ТАДБИРЛАР ТАҲЛИЛИ

Б.Ш. Акбарова,

ТДИУ, катта ўқитувчи

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги «Яширин иқтисодиётни қискартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора–тадбирлар тўғрисида»ги фармонига асосланган ҳолда, айтишимиз мумкинки, ушбу фармон мамлакатимизда яширин иқтисодиёт даражасини пасайтиради.

Яширин иқтисодиёт нафақат иқтисодий ижтимоий тузилмалар, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига олувчи иқтисодий фаолиятини жамиятдан яшириш ва давлат томонидан назорат ҳамда ҳисоботи юритилиши олиб борилмаслигини, шу билан бирга, иқтисодиётнинг кузатиб бўлмас ва норасмий қисмидир. Бошқача айтганда, яширин иқтисодиёт мавжуд қонун ва жамият қоидаларини четлаб ўтувчи жамиятдаги фуқароларнинг иқтисодий алоқалари десак ҳам бўлади.

Жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида яширин иқтисодиёт мавжуд бўлиб, ҳозирга қадар ҳеч бир мамлакатда уни буткул йўқ қилишга эришилмаган. Лекин кўп давлатларда бундай иқтисодиётнинг улуши ва таъсири минимал даражада камайтирилган.

Бу ҳақда гапирганда Европа давлатлари тажрибасини мисол қилиб келтириш мумкин. Негаки, бу давлатларнинг аксарияти яширин иқтисодиёт ва коррупцияга қарши курашишда солиқ механизмларига алоҳида эътибор қаратган. Чунки айнан солиқларнинг юқори даражадалиги кўп ҳолларда яширин иқтисодиётнинг палак отишига тўртки берадиган омиллардан ҳисобланади.

Яширин иқтисодиёт нафақат мураккаб ижтимоий–иқтисодий воқелик, балки давлат ҳисоби ҳамда назоратидан ташқарида ривожланадиган ва шу сабабдан ҳам расмий статистикада акс этмайдиган хўжалик фаолиятidir. Мамлакатимизда яширин иқтисодиёт даражасини пасайтириш учун ривожланган давлатларнинг босиб ўтган йўллари чуқур таҳлил қилиб, ўзимизга мос бўлган йўналишларга таяниб, босқичма–босқич амалга ошириш лозим.

Унга биноан, 2021 йил 1 январдан 2022 йил 1 январгача бўлган муддатга умумий овқатланиш соҳасидаги кичик бизнес субъектларининг банк карталаридан фойдаланган ҳолда, жисмоний шахслардан олган даромадлари умумбелгиланган солиқлар, шу жумладан, қўшилган қиймат солиғини тўлашга мажбурий ўтиш учун умумий даромадга киритилмайди. Бу ўз навбатида, банк

пластик карталарини чекловсиз қабул қилиш орқали даромадларни ошириш, олинган суммаларни тўлиқ акс эттиришга шароит яратади.

2021 йил 1 январдан бошлаб риелторлик хизматлардан олинадиган даромадларни қонуний муомалага жалб қилиш учун айланмадан олинадиган солиқ ставкаси 25 фоиздан 13 фоизгача камайтирилиши эса кўчмас мулк бозоридаги яширин иқтисодийetni қисқартиришга таъсир этади.

Фармон билан қурилиш корхоналарига ҳисобот даври учун меҳнатга ҳақ тўлаш фонди жами миқдорининг 10 фоизидан ошмаган ҳажмда иш ҳақини нақд пулда тўлаш ҳуқуқи билан шартнома тузмасдан муддатли равишда ишчилар ёллашга ҳам рухсат берилмоқда. Бунда қурилиш ташкилотлари белгиланган тартибда жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва ижтимоий солиқнинг тўланишини таъминлайди.

Биргина Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2020-2025-йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг миллий стратегиясини амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси” ишлаб чиқилган бўлиб, унда тизимни такомиллаштириш бўйича 86 та йўналишда 150 дан ортиқ тадбир амалга оширилиши кўзда тутилган. Ушбу тадбирлар миллий ҳисоблар тизимини такомиллаштириш, макроиқтисодий ва ижтимоий статистика, яширин иқтисодийetni тўлақонли ҳисобга олиш, аҳолини рўйхатга олиш ва бошқа тадбирларни ўз ичига олади.

Статистикани ривожлантиришнинг миллий стратегиясини иккита асосий мақсади мавжуд. Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси миллий статистика тизимининг жорий ҳолатини баҳолаб беради. Иккинчидан еса, тегишли режаси ва бюджети билан мамлакат миллий статистика тизимини келгуси беш йилликда ривожланиш стратегияси бўлиб хизмат қилади.

Жорий йилги “Илм, фан ва рақамли иқтисодийetni ривожлантириш йили” Давлат дастурининг 71–бандида «Яширин иқтисодий»нинг улушини қисқартириш бўйича бажариладиган устувор чоралар белгиланган эди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 20 июндаги “Ўзбекистон Республикасида “Яширин иқтисодий» улушини қисқартириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан мазкур банд ижроси таъминланди.

Ушбу қарор билан “Яширин иқтисодий улушини қисқартириш чора–тадбирларини амалга ошириш бўйича 23 та банддан иборат “Йўл харитаси” тасдиқланиб, унда қатор амалий саъй–ҳаракатларни амалга ошириш назарда тутилди.

Жумладан, қуйидаги устувор вазифалар ҳаётга жорий этилади:

- иқтисодий»та хуфиёна айланмани қисқартиришга қаратилган таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;
- иқтисодий» соҳалари ва тармоқларида рақамли технологияларни кенг жорий этиш ва маркировкалаш;
- иқтисодий»та нақд пулсиз ҳисоб–китоблар ҳажминини ошириш;
- банк хизматларининг оммабоплигини ошириш;

- «яширин иқтисодиёт» субъектларини аниқлаш механизмларини такомиллаштириш;

- ташқи савдода «яширин иқтисодиёт» улушини қисқартириш бўйича самарали тизимни жорий этиш;

- «яширин иқтисодиёт» улушини қисқартириш бўйича кенг тарғибот–ташвиқот ишларини ташкил қилиш.

Шунингдек, йил охирига қадар «яширин иқтисодиёт»ни қисқартиришга қаратилган қуйидаги чора–тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда:

- Давлат солиқ қўмитаси ва унинг ҳудудий бўлиналарида жисмоний шахсларнинг даромадларини декларация асосида солиққа тортиш бўлими, электрон савдони солиққа тортиш бўлими, «яширин иқтисодиёт»ни қисқартириш ва халқаро иқтисодий интеграция бўлими ташкил этилади;

- Халқаро ташкилотлар (Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси ва бошқалар) экспертларини жалб қилган ҳолда, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётида «яширин иқтисодиёт»ни баҳолаш ва ҳисоблаш бўйича тавсиявий услубий қўлланма ишлаб чиқилади;

- Баҳолаш якунари бўйича 2021-2023 йилларда «яширин иқтисодиёт» улушини қисқартириш ва унга қарши курашишнинг таъсирчан чораларини назарда тутувчи комплекс дастур ишлаб чиқилади;

- Барча кадастр ҳужжатлари рақамлаштирилади, миллий геоахборот тизими жорий этилади;

- Ягона электрон билет тизими жорий этилади;

- Аҳоли учун истеъмол кредитлари ажратиш тартиби янада соддалаштирилади ва такомиллаштирилади;

- Барча кадастр ҳужжатлари рақамлаштирилади;

- “Humo” ва “Uzcard” тўлов тизимларини интеграциялаштирилади;

- “QR” код орқали амалга ошириладиган тўловларнинг оммабоплиги оширилади ва қўлами кенгайтирилади;

- Молиявий хизматлар кўрсатувчи муқобил ташкилотлар ривожлантирилади, “Нобанк кредит ташкилотлари тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси ишлаб чиқилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлса, Янги Ўзбекистон давлатини барпо этишда яширин иқтисодиётни камайтириш олий мақсадлардан бири сифатида қаратилиши лозим.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Ж.Ч. Муродов,
ТДИУ, катта ўқитувчи

Мамлакатимизда бозор муносабатларининг ривожланиши рақобатнинг кучайишига олиб келмоқда ва маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан рақобатбардошликни оширишнинг бозор механизмлари ва дастакларини шакллантириш заруратини келтириб чиқармоқда. Шу нуқтаи назардан миллий иқтисодиётимизнинг барча тармоқларида, айниқса қишлоқ хўжалиги тармоғида рақобатбардошликни ошириш долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Маълумки, ҳар бир тармоқнинг рақобат устуворлиги ишлаб чиқаришнинг илмий–технологик даражаси, меҳнат ресурсларининг малакаси ва уларнинг янги билимлар ҳамда инновацияларга мослашиши орқали белгиланади [7].

Шу боисдан, республика иқтисодиётини эркинлаштириш ва модернизациялаш шароитида аграр секторни тизимли ва узлуксиз тараққиётини таъминлаш учун унинг тармоқларида инновацион фаолликни жадаллаштириш, замонавий агротехнологияларни изчиллик билан жорий этиш асосида самарадорлигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада Республикамиз Президенти Ш.Мирзиёев “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак”, деб таъкидлаганлар. [1] Дарҳақиқат, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегиясида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг муттасил ривожлантириш, мамлакат озиқ–овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш” лозимлиги қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш борасида устувор вазифа сифатида белгилаб берилган. Ушбу вазифалар ижросини таъминлаш кўп жиҳатдан республикамиз қишлоқ

хўжалигида инновацион, ресурс–тежамкор технологиялардан фойдаланишнинг ташкилий–иқтисодий асосларини такомиллаштиришни талаб этади. Шунинг баробарида қишлоқ хўжалигида инновацион техника ва технологиялардан фойдаланишни иқтисодий баҳолаш усулларини ўрганиб чиқиш асосида самарадорликни белгиловчи барча кўрсаткичларни оптималлаштириш бўйича услубий ёндашув ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш, улар асосида инновацион фаолиятни бошқаришнинг самарали тизимини шакллантириш долзарб аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–5853–сон фармонида 9 та устувор йўналиш белгилаб берилган бўлиб, шулардан бири тармоқ статистикасининг шаффоф тизимини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Шу билан бирга, мазкур фармон билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш бўйича “Йўл харита”сининг 58–бандида Қишлоқ хўжалигини рўйхатга олишни (Agriculture census) ўтказиш белгиланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4796–сон қарорига мувофиқ, 2020–2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг Миллий стратегияси тасдиқланди [4].

Мазкур қарорда статистика маълумотлари сифатини янада яхшилаш, статистика кўрсаткичларининг тўлақонли маълумот базаларини яратиш, уларни халқаро стандартларга мослаштириш, ижтимоий–иқтисодий ва демографик соҳаларда статистиканинг замонавий усулларини жорий этиш назарда тутилган. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги статистикасини такомиллаштириш борасида, Давлат статистика қўмитасига, тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда қишлоқ хўжалиги статистикаси бўйича кўрсаткичлар тизимини халқаро стандартларга мослаштириш ҳамда қишлоқ хўжалиги бўйича статистик кузатувларнинг ташкилий ва услубий асосларини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш каби вазифалар юклатилган.

Юқорида қайд этилган норматив–ҳуқуқий ҳужжатларда юклатилган вазифаларнинг ижросини таъминлаш юзасидан Давлат статистика қўмитаси томонидан манфаатдор вазирлик ва идоралар билан ҳамкорликда муайян ишлар амалга оширилади [4], жумладан:

– Вазирлар Маҳкамасининг “Қишлоқ хўжалиги соҳасида статистик маълумотлар базасини кенгайтириш ва такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги қарори ишлаб чиқилди;

– халқаро ташкилотлар, жумладан, БМТнинг Озиқ–овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотининг (FAO) қишлоқ хўжалиги бўйича саволномаларидаги мавжуд кўрсаткичлар тўлиқ хатловдан ўтказилди;

– БМТнинг Озиқ–овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотининг қишлоқ хўжалигига оид саволномаларидаги мавжуд кўрсаткичларни, қишлоқ хўжалиги статистикаси бўйича амалдаги давлат статистика ҳисоботларидаги кўрсаткичлар билан ўзаро таққослаш ишлари амалга оширилди;

– халқаро ташкилотлар саволномалари асосида қишлоқ хўжалиги бўйича амалдаги давлат статистика ҳисобот шакллари такомиллаштирилди;

– қишлоқ хўжалиги бўйича статистик қузатувларнинг услубий асослари халқаро стандартлар асосида такомиллаштирилди;

– амалдаги давлат статистика ҳисоботлари кўрсаткичлари иқтисодий фаолият турлари бўйича маҳсулотларнинг (товарлар, ишлар, хизматларнинг) статистик таснифлагичи асосида қайта ишлаб чиқилди.

Қайд этиш жонзки, ушбу меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган устувор йўналишлар ижроси белгиланган муддатларда босқичма–босқич амалга оширилиб борилмоқда.

Дастлабки маълумотларга кўра, 2020 йилнинг январь – декабрь ойларида қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги маҳсулот (хизмат)ларининг умумий ҳажми 260,3 трлн. сўмни ёки 2019 йилнинг мос даврига нисбатан 103,0 % ни ташкил қилди. Ўз навбатида, Республиканинг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) таркибида мазкур тармоқнинг улуши 28,2 % ни ташкил этганлигини таъкидлаш лозим.

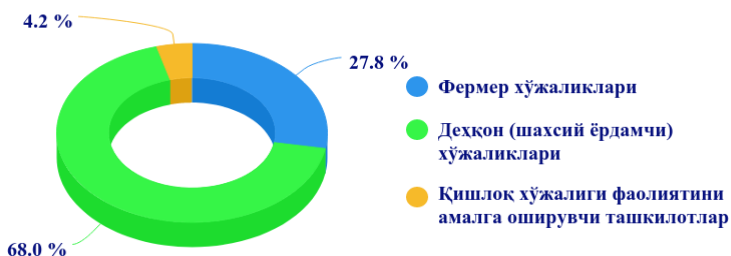
Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги умумий ҳажмининг 96,7 % и – деҳқончилик ва чорвачилик, овчилик ва ушбу соҳаларда кўрсатилган хизматлар, 2,6 % и – ўрмон хўжалиги ва 0,7 % и – балиқчилик хўжалиги ҳиссасига тўғри келди.

Худудлар кесимида таҳлил этилганда, Республиканинг худудлари орасида энг юқори ҳажм Самарқанд (33 629 млрд.сўм), Андижон (27 117 млрд. сўм) ва Тошкент (25 815 млрд. сўм) вилоятларида қайд этилди. Аксинча кам ҳажмга эга худудларга Сирдарё вилояти (8 689 млрд. сўм), Қорақалпоғистон Республикаси (10 444 млрд. сўм) ва Навоий вилоятини (11 900 млрд. сўм) келтириб ўтиш мумкин.

Юқори ўсиш суръатлари Сурхондарё (105,6 %), Фарғона (104,8 %), Наманган (103,8%), Қашқадарё (103,4%), Навоий (103,2%) ва Самарқанд (103,1

%) вилоятларида кузатилади. Бошқа хўдудлар билан солиштирганда Сирдарё (100,2%), Жиззах (101,0%) ва Бухоро (101,6%) вилоятларида эса аксинча ўсиш суръатлари пастлиги қайд этилди. Мазкур даврда жами етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми 249,8 трлн. сўмни ёки ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 102,8% ни ташкил этди. Етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмида чорвачилик маҳсулотларининг улуши 50,5% ни ҳамда деҳқончилик маҳсулотларининг улуши 49,5% ни ташкил қилди.

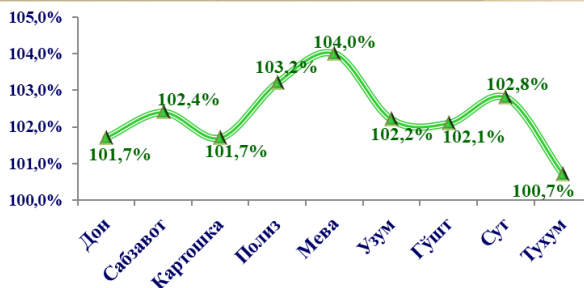
Хўжалик тоифалари бўйича таҳлиллар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари умумий ҳажмининг 68,0% и – деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликларига, 27,8% и – фермер хўжаликларига, 4,2% и – қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларга тўғри келишини кўрсатмоқда.

1–расм. Етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг хўжалик тоифалари бўйича тақсимланиши

2020 йил якуналари бўйича дастлабки маълумотларга кўра, барча тоифадаги хўжаликлар томонидан 7 566,6 минг тонна – дон экинлари (2019 йилнинг мос даври билан солиштирганда 101,7%), 10 459,5 минг тонна – сабзавотлар (102,4%), 3 143,5 минг тонна – картошка (101,7%), 2 134,4 минг тонна – полиз экинлари (103,2%), 2 864,0 минг тонна – мева ва резаворлар (104,0%) ҳамда 1 639,2 минг тонна – узум (102,2%) етиштирилди.

Шунингдек, мазкур даврда, барча тоифадаги хўжаликлар томонидан 2 526,2 минг тонна – гўшт тирик вазнда (102,1%), 11 009,9 минг тонна – сут (102,8%), 7 825,0 млн. дона – тухум (100,7%), 35,7 минг тонна – жун (101,5%), 1 151,4 минг дона – қорақўл тери (100,1%) етиштирилди ва 144 085 тонна балиқ (118,4%) овланди.

2–расм. 2020 йилда ишлаб чиқарилган асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ўсми суръатлари (ўтган йилнинг мос даврига нисбатан, фоизда)

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш тўғрисидаги маълумотларнинг хўжалик тоифалари бўйича таҳлиллар дон экинларининг асосий қисми фермер хўжаликлари томонидан етиштирилганлигини, картошка, сабзавот, полиз, мева, узум, гўшт, сут ҳамда тухум каби қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда эса деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжалиklarининг юқори улушга эга эканлигини кўрсатмоқда.

Ушбу юқори кўрсаткичлар қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш ва экспорт қилишга қаратилган комплекс чора–тадбирларни амалга оширилиши борасида қабул қилинаётган қарорлардан самарали фойдаланиш таъминланаётганлигидан далолат беради.

Аmmo бу соҳада ишга солинмаган имкониятлар, ўз ечимини кутаётган муаммо ва камчиликлар ҳали кўплиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда инновацион технология ва техникаларнинг ҳамда ишлаб чиқариш ва маҳсулот етказиб бериш жараёнларини бошқаришнинг замонавий услубларини жадал равишда жорий этишни талаб қилмоқда.

Инновацион фаолият ҳақиқатдан инновацияни амалга оширишга олиб келадиган ёки шу мақсадни кўзлаб қилинган барча илмий, технологик, ташкилий, молиявий, тижорат, маркетинг ҳаракатларидир. Инновацион фаолият, шунингдек қандайдир аниқ инновацияни тайёрлаш билан тўғридан–тўғри боғлиқ бўлмаган тадқиқотлар ва ишланмаларни ҳам ўз ичига олади. Аграр соҳа инновацион фаолиятининг мақсади инновацион жараёнларнинг доимий ривожланишини таъминлаш, яъни маҳсулот ишлаб чиқаришда фан–техника натижалари (инновациялар)нинг узлуксиз оқимини ташкил этиш ва ўзлаштириш ҳисобланади.

Бунинг натijasида ишлаб чиқаришнинг доимий равишда техник–технологик ва ижтимоий–иқтисодий янгиликларни рўй беради. Қишлоқ хўжалигининг ўсимликчилик тармоғида инновация сиёсати селекция усуллари тақомиллаштиришни, қишлоқ хўжалиги экинларининг маҳсулдор янги навларини яратишни, деҳқончилик ва уруғчиликнинг илмий асосланган тизимларини ўзлаштиришни тақозо этади.

Жаҳон банкининг Ўзбекистондаги ваколатхонасида қишлоқ хўжалик муаммолари бўйича етакчи иқтисодчи Сергей Зоря Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасидаги муаммоларни тавсифлади [8].

Жумладан:

1. Қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни мувоzanатлаш лозим– 2018–2019 йиллар мобайнида Ўзбекистоннинг 70 фоиз экин майдонлари пахта ва буғдой етиштириш учун ишлатилган. Охириги бир неча йилларда баъзи ер майдонлари пахта ва буғдой етиштиришдан чиқарилди. Лекин қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда унумдорликни ошириш учун ҳозирги кунда мазкур икки маҳсулот экиш учун ишлатилаётган қўшимча майдонлардан кейинчалик бошқа янада фойдали экинларга, хусусан, мева ва сабзавотлар экиш учун фойдаланиш лозим.

Жаҳон банки ҳисоб–китобларига кўра, Ўзбекистон пахта ва буғдой майдонларини қисқартириш, масалан уларни 50 фоизгача камайтириш қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 51 фоизга, қишлоқ хўжалигида бандликнинг 16 фоизга, сув тежамкорлигининг 11 фоизга ошишига олиб келади.

Мазкур ерларни янада даромадли экинлар экишга қанчалик тез ўтказиш керак? Бу жараён босқичма–босқич бўлиши ва қўшни тармоқлардаги ўзгаришлар билан уйғунлаштирилиши лозим. Масалан, мева ва сабзавот етиштириш учун ерни қайта тақсимлаш давлатнинг ичида ва унинг божхона чегараларида агрологистикани тақомиллаштириш билан бир вақтда содир бўлиши зарур. Бу, ўз навбатида, тез айнийдиган мева–сабзавот маҳсулотларини фермерлардан маҳаллий истеъмолчиларга ва халқаро бозорга тезкор равишда етказишни таъминлайди. Акс ҳолда мева ва сабзавотларни қайта ишлаб чиқаришдан олинган фойда буғдой ва пахта сотишдан олинган фойдадан кам бўлиб қолади.

2. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳосилдорлигини ошириш керак–Ўзбекистонда пахта, буғдой, помидор, картошка, сут ва бошқа маҳсулотларнинг ўртача ҳосилдорлиги уларнинг реал имкониятларидан анча паст. Бу кўрсаткични ошириш нафақат фермер хўжалиги ва агроташкилотлар фойда ва экспортларини оширади, балки ҳозирги кунда буғдой ва пахта билан банд қилинган майдонларни янада фойдали экинлар учун фойдаланишга топшириш имкониятини ҳам яратади.

Ўн йиллар давомида илмий тадқиқотлар ва хизматлар тақдим этилишининг етарлича молиялаштирилмаслиги ҳамда секторни ривожлантириш учун зарур бўлган хизматларни етарлича кўрсатилмаганлиги каби масалалар ҳал қилиниши лозим. 2018 йилда Ўзбекистон ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти даромадининг фақатгина 0,02 фоизини қишлоқ хўжалиги соҳасидаги изланишларга сарфланди. Шу билан бирга, ҳозирги кунда маҳаллий фермерлар учун ахборот–консултатив хизматлар мутлақо мавжуд эмас.

Таққослаш учун, муваффақиятли қишлоқ хўжалигига эга бўлган ўрта даромадли мамлакатлар қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 1 фоизини қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тадқиқотлар учун сарфлайди, кўп даромадли мамлакатлар эса ўртача 2,5 фоиз сарфлайди.

3. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун экспорт имкониятларидан максимал фойдаланиш керак – 2018 йилда Ўзбекистон агро озиқ–овқат маҳсулотлари экспорт қиймати бор–йўғи 1,3 млрд долларни ёки ҳар гектар маҳсулдор ерга нисбатан 330 долларни ташкил қилди. Таққослаш учун, ўша йили Вьетнам 40 млрд долларлик қишлоқ хўжалик маҳсулотини экспорт қилган. Бу давлатнинг экспортдан олган фойдаси ҳар бир гектар маҳсулдор ерга 6100 долларни ташкил қилади.

Жаҳон савдо ташкилоти таркибига кириш учун ҳукумат томонидан олиб борилаётган иқтисодий ислоҳот ва чора–тадбирлар Ўзбекистон учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан мева–сабзавотларни жаҳоннинг кўпчилики мамлакатларига экспорт қилиш имконини беради.

Мамлакат қишлоқ хўжалигининг асосий масалалардан яна бири — экспорт томонидан тақдим этиладиган имкониятларни амалга оширишда меҳнат ресурсларининг кенг миқёсда иштирок этишини таъминлаш заруритидир. Ҳозирги кунда мева–сабзавот маҳсулотларининг 60 фоизи катта бўлмаган деҳқончилик хўжаликлари ва уй–жой участкаларида етиштирилмоқда. Лекин уларнинг экспортга йўналтирилган қўшимча даромадли маҳсулот ишлаб чиқариш занжиридаги иштироки ҳозирча паст бўлиб қолмоқда.

Қишлоқ хўжалик кооперативларининг агробизнес ва экспортчилар билан кооперацияси ва ҳамкорлигини рағбатлантириш бўйича давлат дастурлари ёрдамида юқорида кўрсатилган ишлаб чиқарувчиларнинг мазкур занжирлар билан интеграциялашуви ишлаб чиқариш қобилиятларини ривожлантиришга ҳамда кичик деҳқон ва хусусий мулкдорлар бизнесининг рентабеллигини оширишга ёрдам берган бўлар эди.

4. Қишлоқ хўжалигини молиялаштириш учун бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш керак – 2018 йилда Ўзбекистонда

қишлоқ хўжалиги учун давлат харажатлари ЯИМга нисбатан 1,8 фоизни ташкил этди (2016 ва 2017 йилларда ЯИМнинг 2 фоизини ташкил этган эди).

Бошқа давлатлар қишлоқ хўжалигига ЯИМнинг нисбатан кичикроқ улушини ажратадилар. Ўрта даромадли мамлакатлар ЯИМнинг ўртача 0,6 фоизини сарфлайди, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотининг (ИХТТ) юқори даромадга эга мамлакатларида яши ички маҳсулотга нисбатан 0,2 фоиз миқдорида маблағ ажратилади. 2018 йилда Қозоғистон қишлоқ хўжалигига ЯИМнинг 0,8 фоизини, Вьетнам эса 0,5 фоизини сарфлади. Ҳатто йигирма йил аввал ҳам ўрта даромадли мамлакатлар камбағал бўлганида, уларнинг қишлоқ хўжалик бюджетлари ЯИМга нисбатан 1,3 фоиз ни ташкил қилар эди.

Давлат харажатлари юқори даражали бўлишига қарамасдан, Ўзбекистондаги қишлоқ хўжалиги ҳали юқори самарадорликни намойиш эта олмайди. Мисол учун, 2018 йилда қишлоқ хўжалиги нолдан бироз юқори ўсишни кўрсатди.

5. Фермер хўжалиқларининг ерга эғалик қилиш ҳуқуқларини ҳимоя қилиш керак—Деҳқон хўжалиқлари (кичик деҳқонлар) нинг ерга эғалик қилиш ҳуқуқлари қонуний ҳимояланган. Бу моддий—техник ресурсларга кўпроқ пул тўлашлари, ўзларининг кичик ер майдонларида ишлаб чиқаришни механизациялаш қийин бўлса ҳам, нима сабабдан кичик деҳқон хўжалиқларида йирик фермер хўжалиқларидагига нисбатан ҳосилдорлик ўртачадан юқори эканлигининг асосий сабабларидан биридир.

Шу билан бирга, бир қатор сабаблар билан ва исталган вақтда йирик фермерлар давлатдан ижарага олинган ерларни йўқотиши мумкин. Бу фермер хўжалиқларини қайта ташкил этиш, экинларни жойлаштириш режасини бажармаслик ёки пахта ва ғалла ҳосилини давлат режасига риоя қилмаслиги туфайли содир бўлиши мумкин, бу масъулият маҳаллий ҳокимият органларига юкланганлигидир.

Юқоридаги муаммоларни ривожланган малакатлар тажрибасидан ўрнак олсак арзийди. Хитой ва Вьетнам тажрибаси фермерларни рағбатлантиришга ёндашувни қандай ислоҳ қилиш кераклигини кўрсатмоқда. Ушбу мамлакатларда давлат буюртмаси тизими алақачон бекор қилинган, бироқ бу қишлоқ хўжалигининг барбод бўлишига олиб келмади.

Бу ерда стратегик экинларнинг бир қисмини ишлаб чиқариш экинларни жойлаштириш тизимлари, фермерларга тўғридан—тўғри бюджет тўловлари ҳамда ҳосилдорликни ошириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, шунингдек уларни зарарқунанда ва касалликлардан ҳимоялашга қаратилган тегишли давлат дастурлари ҳисобидан рағбатлантирилади. Мазкур ёндашув Ўзбекистондаги

мавжуд пахта ва бугдой тайёрлаш бўйича давлат режасини қўллаб–қувватлаш тизимларидан фарқ қилади.

Албатта, юқорида санаб ўтилган вазифалар ва чақириқлар рўйхати етарлича кенг қамровли кўриниши мумкин. Бироқ уларнинг ечимлари тўла ҳаётий бўлиб, қишлоқ хўжалигини модернизация қилишни тезлаштириш ҳамда рақобатбардошлигини ошириш, шунингдек мамлакат иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар учун ўта муҳим.

Айни вақтда ишлаб чиқиладиган 2019–2030 йилларда Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш миллий стратегияси мазкур соҳада Жаҳон банки Гуруҳи ҳамда бошқа халқаро ҳамкорлар томонидан қўллаб–қувватланишга тайёр бўлган ислохотларни амалга ошириш учун асосий ҳужжатга айланиши лозим. Унинг қабул қилиниши ва кейинчалик ҳукумат томонидан амалга оширилиши юқорида тилга олинган муаммоларни бартараф қилиш мамлакатни ривожлантириш ва Ўзбекистон халқи фаровонлигини ошириш учун иқтисодий имкониятларга айлантиришга замин яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. 2017 йил 22 декабрь.*

Ўзбекистон Республикасининг Президентининг “2017–2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешик устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги ПФ–4947–сон фармони. 2017 йил 7 февраль.

2. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–5853–сон фармони. 2019 йил 23 октябрь.*

3. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4796–сон қарори. 2020 йил 3 август.*

4. Бердиқулов Қ.Ғ. Қишлоқ хўжалигида амалга ошириладиган таркибий ўзгаришларнинг статистик таҳлили. Давлат статистика қўмитаси ҳузуридаги Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институтининг “Ўзбекистон статистика ахборотномаси” илмий электрон журнали. 2021 йил, 1–сон.

4. Эргашев Р.Х., Ҳамраева С.Н. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма, –Т.: Янги авлод, 2012 й.

5. *Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тошкент – 2020 й.*

6. *www.stat.uz – Ўз.Р. Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.*

7. *Портер Е. Майкл. Конкуренция: пер.с англ/ М.: ИД «Вильямс», 2005. –608 с.*

8. *https://www.gazeta.uz*

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА СТАТИСТИКА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Г.Ш. Разикова,

ТДИУ, катта ўқитувчи

Мамлакатимиз тараққиётининг замонавий босқичида янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида олиб борилаётган кенг кўламли ислохотлар доирасида сўнгги йилларда миллий статистика соҳасини ривожлантириш юзасидан ҳам тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Хусусан, соҳани ислоҳ қилиш, амалиётга халқаро стандарт ҳамда илғор хорижий тажрибаларни кенг жорий этиш ва энг асосийси, статистик маълумотларнинг ишончлилиги, шаффофлиги, очиқлигини таъминлашга қаратилган ҳужжатлар ижросини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиляпти.

Булар асосида соҳада сўнгги тўрт йил мобайнида амалга оширилган ислохотлар натижалари кенг жамоатчилик, шу жумладан, халқаро статистика ҳамжамияти ва халқаро ташкилотлар томонидан эътироф этилмоқда.

Статистика маълумотлари сифатини янада яхшилаш, статистик кўрсаткичларнинг тўлақонли маълумот базаларини яратиш, уларни халқаро стандартларга мослаштириш, ижтимоий–иқтисодий ва демографик соҳаларда статистиканинг замонавий усуллари жорий этиш зарураги мавжудлиги сабабли ва Миллий статистика тизимини такомиллаштириш, давлат статистика органларининг мустақиллигини таъминлаш, статистика маълумотларининг ҳолислиги ва ишончлилигини ошириш, шунингдек, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили да амалга оширишга оид давлат дастури белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида жорий йилнинг 3 августида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида” ги қарор имзоланган эди.

Қарор билан 2020–2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг миллий стратегияси ҳам тасдиқланган. Стратегиянинг асосий мақсади – мамлакатнинг бутун миллий статистика тизимини комплекс ривожлантириш ҳисобланади, бу эса фойдаланувчилар эҳтиёжларига жавоб берадиган статистиканинг долзарблигини оширишга, статистика тизимини мувофиқлаштириш ва бошқаришни такомиллаштиришга ёрдам беради ҳамда қуйидаги стратегик мақсадларни қамраб олади:

- ҳуқуқий ва ташкилий инфратузилмани яхшилаш;
- статистика маълумотларини қайта ишлаш бўйича ахборот–коммуникация инфратузилмасини яхшилаш;

- alohida statistik йўналишлар ва методологияларни такомиллаштириш.

2020–2025 йилларда стратегияни амалга ошириш қуйидаги кенг қўламли стратегик натижаларга эришиш имконини беради:

- статистика маълумотларидан фойдаланувчиларнинг қониқиш даражасининг юқорилиги;

- статистика маълумотларини етказиб берувчиларнинг сифатли мотивацияси;

- ҳукумат ва ҳамкорлар томонидан миллий статистикани ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб–қувватланиши;

- ходимлар мотивацияси ва юқори малакаси;

- мамлакатнинг миллий статистика тизимини самарали мувофиқлаштириш.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларнинг янги босқичи доирасида сўнгги йилларда миллий статистика соҳасини ривожлантириш борасида тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ислохотларнинг муҳим йўналиши сифатида статистика соҳасининг қонунчилик асосларини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат статистика тўғрисида”ги қонуни 2002 йилда қабул қилинган бўлиб, таҳлиллар мазкур қонуннинг халқаро андозаларга, бутунги кун талаблари ва чақириқларига тўлиқ мос келмаслигини кўрсатади. Шу боис, халқаро амалиёт ва илгор хорижий тажрибаларга таянмаган ҳолда статистика соҳасининг амалдаги қонунчилик асосларини такомиллаштиришга қарор қилинди. Мазкур масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги ПҚ–4796 сонли қарори билан тасдиқланган “2020–2025 йилларда статистиканинг ривожлантиришнинг миллий стратегияси”да муҳим вазифа сифатида белгилаб берилди.

Янги қонунни ишлаб чиқишда БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси томонидан Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиё давлатлари учун махсус ишлаб чиқилган “Расмий статистика тўғрисида”ги модель қонунига таянилди.

Жараёнга ҳукумат, вазирлик ва идоралар масъуллари ҳамда Жаҳон банкининг хорижий экспертлари жалб этилди. МДХ, Осиё ва Европа мамлакатларининг қонунчилиги ҳамда Россия Федерацияси, Беларус, Қозоғистон ва бошқа давлатларнинг расмий статистика борасидаги ҳуқуқни қўллаш амалиёти ўрганилди.

Натижада, бутунги кун талабига ва халқаро андозаларга тўла мос келувчи янги Ўзбекистон Республикасининг “Расмий статистика тўғрисида”ги қонуни ишлаб чиқилиб, қуни кеча давлатимиз раҳбари томонидан имзоланди.

Ўзбекистон Республикасининг “Расмий статистика тўғрисида”ги қонуни миллий статистика тизими фаолиятини тартибга солиш баробарида, расмий статистиканинг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш борасидаги ислохотларнинг натижадорлигига эришиш, фойдаланувчиларнинг ишончли, сифатли ва долзарб расмий статистик маълумотларга бўлган эҳтиёжларини қондириш ва шак–шубҳасиз мамлакатнинг халқаро миқёсдаги нуфузини янада оширишга хизмат қилади.

Статистика тизimini такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- статистика органларини тегишли, сифатли ва ишончли маълумотларни тўплашга, маълумотларнинг шаффофлиги ва ошкоралигини оширишга йўналтириган ва мустақил хизматга айлантириш;

- ўз ваколатлари ва мажбуриятларини кучайтириш орқали Давлат статистика қўмитаси ҳузуридаги Статистика кенгашининг тўлиқ фаолият кўрсатиши;

- ахборот–коммуникация технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш, нашр этиш ва тўплашнинг яхлит тизimini ташкил этиш;

- идоравий маълумотлар базаларини статистик бошқарувнинг ягона тизимига киритиш;

- статистика органлари фаолиятини янада моддий ва техник таъминотини такомиллаштириш орқали ҳудудий статистика органларининг таркиби ва вазифаларини босқичма–босқич оптималлаштириш.

Жорий йилнинг 30 август куни Давлат статистика қўмитасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг “2030–йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақида” ги қарори ижросини таъминлаш ҳамда гендер статистикасини такомиллаштириш бўйича онлайн ўқув семинар ўтказилди.

Тадбирдан асосий мақсад, Давлат статистика қўмитаси масъул ходимлари, хусусан, аёл кадрларни, шунингдек бошқа вазирлик ва идораларнинг тегишли ходимларини халқаро индикаторлар асосида, миллий индикаторлар бўйича малакасини оширишдан иборат.

Янги Ўзбекистон – демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасида умумэтироф этилган норма ва принципларга қатъий амал қилган ҳолда, жаҳон ҳамжамияти билан дўстона ҳамкорлик тамойиллари асосида ривожланадиган, пировард мақсади халқимиз учун эркин, обод ва фаровон ҳаёт яратиш беришдан иборат бўлган давлатдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мамлакатимизда статистика маълумотларининг сифати ва ишончилигини ошириш борасида тизимли ишлар амалга оширилиб, бўлиб ўтаётган ижтимоий–иқтисодий жараёнларни, жумладан халқаро ташкилотларнинг махсус нашрлари ва маълумотлар базаларида ҳолис ва ишончли акс эттиришни таъминлаш чоралари кўрилмоқда.

Шу билан бирга, статистика маълумотлари сифатини янада яхшилаш, статистика кўрсаткичларининг тўлақонли маълумот базаларини яратиш, уларни халқаро стандартларга мослаштириш, ижтимоий–иқтисодий ва демографик соҳаларда статистиканинг замонавий усулларини жорий этиш зарурати мавжуд.

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМАРИ

М.Ш.Ахмедова,

ТДИУ катта ўқитувчиси

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида мамлакатимизни ижтимоий–иқтисодий тараққиёт даражаси бўйича ривожланган давлатлар қаторига яқинлаштириш соҳасидаги энг муҳим йўналишлар қаторида қишлоқ ва сув хўжалигини бошқариш тизимини ислоҳ қилиш, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш борасидаги илғор технологияларни жорий этиш, озиқ–овқат хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ мураккаб масалаларнинг бутунги ҳолати ва барқарор ечимига эришиш бўйича долзарб вазифаларга алоҳида аҳамият қаратилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси танланган ривожланиш йўлидан ва иқтисодий ислохотлар тамойилларидан келиб чиқиб, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш учун мустаҳкам қонунчилик ва ташкилий асос яратди ва шу борада миллий иқтисодиёт барқарор ривожланмоқда. Бутунги кунда хусусий сектор мамлакат иқтисодиётида устунликка эга бўлиб, ишлаб чиқариш корхоналари, корхоналар ва иқтисодиётни бошқариш шакллари ва усуллари бутунлай ўзгарди. Бутунги кунда хусусий сектор мамлакат иқтисодиётида устунликка эга бўлиб, ишлаб чиқариш корхоналари, корхоналар ва иқтисодиётни бошқариш шакллари ва усуллари бутунлай ўзгарди. Меҳнаткашларнинг асосий қисми ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳаси билан шугулланади ва хусусий бизнес билан фаол шугулланади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 – 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясида белгиланган вазифаларни 2020 йилда амалга ошириш чора–тадбирлари тўғрисидаги Президентнинг 2020 йил 28 январь, ПҚ–4575–сонли қарорида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан молиявий қўллаб–қувватлаш механизмларини такомиллаштириш, стратегик аҳамиятга эга бўлган айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун ажратилаётган тижорат кредитларининг фоиз ставкаларини субсидиялаш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий саводхонлигини ошириш назарда тутилади.

Бундан ташқари «Фермер хўжаликларида меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, юқори қўшилган қиймат яратишга қаратилган тармоқ дастурларини ишлаб чиқиш орқали давлат харажатлари самарадорлигини ошириш ва босқичма–босқич қайта тақсимлаш» йўналишида тармоқ дастурларини ишлаб чиқишда агросаноат мажмуига кирувчи вазирликлар ва идоралар бюджетларини комплекс кўриб чиқиш механизминини жорий этиш; давлат–хусусий шериклик механизмларини жорий этиш, ирригация инфратузилмасини модернизация қилиш ва ресурс тежамкор технологияларни қўллаш орқали ирригация соҳаси харажатларини камайтириш ҳисобига илмий–тадқиқот ишларига харажатларни кўпайтириш; агросаноат мажмуида харажатларни диверсификация қилиш масалалари назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–49–47–сонли фармони билан тасдиқланган “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” да қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш бўйича айнан шу вазифаларнинг ечимини топиш ва амалга оширишга асосий эътибор қаратилган.

Қишлоқ хўжалигида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш орқали ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш, мамлакатимиз озиқ–овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш истиқболда амалга оширилиши кўзда тутилган энг муҳим вазифалардан ҳисобланади¹⁷⁷.

Шу муносабат билан фермер ва деҳқон хўжалиқларини давлат томонидан қўллаб–қувватлашни кучайтириш, мамлакатнинг ҳудудларида уларнинг ривожланишини тезлаштиришга қаратилган. Республикада фермер хўжалиқларининг жадал ривожланиши аҳолининг фаровонлигини яхшилашнинг асосий йўлларида бири ва қишлоқда ҳақиқий мулкдорларни шакллантиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 сентябрдаги “Фермер, деҳқон хўжалиқлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида” ги ПФ–5199 – сон фармонида белгилаб қўйилганидек, ўтган давр мобайнида қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини жорий этиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мулкдорлар синфини шакллантириш ҳамда уларнинг мустақиллигини таъминлаш бўйича босқичма–босқич ислохотлар амалга оширилди, ислохотларнинг дастлабки босқичида фермер ва деҳқон хўжалиқлари фаолиятини ташкил этиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда уларни етакчи кучга айлантириш бўйича мустаҳкам ҳуқуқий асос ҳамда зарур шарт–шароитлар яратилади, қабул қилинган “Фермер хўжалиги тўғрисида” ва “Деҳқон хўжалиги тўғрисида” ги қонунлар ернинг ҳақиқий эгаси сифатида фермер ва деҳқон хўжалиқларининг ҳуқуқий мақомини аниқ белгилаб берди ҳамда уларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи асосий субъектлар сифатида шаклланиши ва ривожланишини таъминлади, кўп тармоқли фермер хўжалиқларини ташкил этиш, уларга зарур шарт–шароитлар яратиш, фермер ва деҳқонларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича зарур чора–тадбирлар амалга оширилди, ўтказилган ислохотлар натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 99 фоизидан ортиги фермер ва деҳқон хўжалиқлари ҳамда томорқа ер майдонларида етиштирилишига эришилди.

Шу билан бирга, фармонда таъкидланганидек фермер, деҳқон хўжалиқлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишда, тизимда бозор механизмларини жорий этишда, кўп тармоқли фермер хўжалиқларини янада ривожлантиришда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмларини барқарор ошириб боришда ҳамда ер майдонларидан

177 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги” 4947-сонли Фармони // Ҳалқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.

самарали фойдаланишда қатор муаммо ва камчиликлар кузатилмоқда. хусусан: аҳоли ихтиёридаги 480 минг гектардан ортиқ томорқа экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлиги паст даражада қолмоқда, фермер хўжалиklarининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш билан чекланиб қолмоқда, фермер хўжалиklари ва томорқа ер эгаларини моддий техника ресурслари билан таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатишда зарур инфратузилмалар яратилмаган ҳамда соҳада бозор механизмлари етарли даражада шакланмаган, аксарият фермер хўжалиklarининг бугунги молиявий аҳволи замонавий, ресурс тежовчи қишлоқ хўжалиги техника воситаларини харид қилиш, ишлаб чиқаришда илгор агротехнология, инновация ва ахборот–коммуникация технологияларини кенг жорий этиш имконини бермаётти, фермер, деҳқон хўжалиklари аъзолари ва томорқа ер эгаларининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш соҳасидаги билим ва кўникмаларини ошириш, уларни зарур маълумот ва ахборотлар билан таъминлаш ҳамда бошқа хизматлар кўрсатиш тизими бугунги кун талабларига жавоб бермайди.

Ўзбекистон ҳукуматининг бир қатор қарорларида истикболда асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи субъект бўлиб қоладиган деҳқон ва фермер хўжалиklarини янада ривожлантириш назарда тутилган.

Қуйидаги жадвалда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда деҳқон ва фермер хўжалиklarининг охириги йиллардаги улушини кўришимиз мумкин (1–жадвал).

1–жадвал

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда деҳқон ва фермер хўжалиklarининг улуши 178

Йиллар	Барча тоифадаги хўжалиklar	Жумладан: (% аа)								
		Фермер хўжалиklари	Деҳқон хўжалиklари	Ташкилотлар	Фермер хўжалиklари	Деҳқон хўжалиklари	Ташкилотлар	Фермер хўжалиklари	Деҳқон хўжалиklари	Ташкилотлар
		Жами			Деҳқончилик			Чорвачилик		
010	100	36,3	61,6	2,1	59,1	39,4	1,5	3,9	93,1	3,0
011	100	34,7	63,0	2,3	57,8	40,6	1,6	3,9	93,0	3,1
012	100	33,0	64,6	2,4	56,8	41,4	1,8	4,0	92,8	3,2
013	100	32,1	65,5	2,4	55,5	42,9	1,6	4,1	92,7	3,2
014	100	30,1	67,5	2,4	53,4	44,8	1,8	4,1	92,8	3,1
015	100	30,7	66,9	2,4	52,0	46,2	1,8	4,0	92,9	3,1
016	100	29,7	68,0	2,3	52,0	46,4	1,6	3,9	92,9	3,2
017	100	29,3	68,4	2,3	49,2	49,1	1,7	3,7	93,1	3,2
018	100	26,0	71,2	2,8	45,3	52,2	2,5	4,6	92,3	3,1
019	100	26,9	70,1	3,0	48,7	48,4	2,9	5,0	91,9	3,1
020*	100	27,8	68,0	4,2	50,9	44,1	5,0	5,1	91,4	3,5

178 *Ўзбекистон Республикаси давлат статистикаси кўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришнинг энг самарали шакли сифатида фермер хўжалиklarини яратиш жараёни давлат мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошланди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш учун асос бўлиши керак. Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида тўпланган қишлоқ хўжалигини ислох қилиш тажрибасини умумлаштирувчи, уларнинг самарали фаолияти учун агрофирмалар, машинасозлик ва трактор парклари, таъмирлаш устахоналари, тайёргарлик марказлари кенг, кучли хизмат кўрсатиш инфратузилмаси бўлиши керак.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган кичик корхоналар ва бошқалар ҳам мавжуд бўлиши лозим. Бугунги кунда бу фикрнинг ҳаётийлиги амалиётнинг ўзи, фермер хўжалиklarининг фаолияти билан исботланган.

2–жадвал маълумотларида республикада охириги йилларда фаолият кўрсатаётган фермер хўжалиklари тўғрисида маълумот берилган.

2–жадвал

**Республикада фаолият кўрсатаётган фермер хўжалиklари
тўғрисида маълумот¹⁷⁹**

	2018 йил (бирликда)	2019 йил (бирликда)	2020 йил (бирликда)	2019 йилга нисбатан ўсиши % да
вилоятлар				
Андижон	11 953	7 970	8 537	6,6
Бухоро	7 659	6 196	6 475	4,3
Жиззах	11 400	7 538	8 399	10,2
Қашқадарё	20 550	11 440	14 151	19,1
Навоий	4 460	2 979	3 167	5,9
Наманган	10 142	6 267	7 012	10,6
Самарқанд	21 428	11 411	12 599	9,4
Сурхондарё	10 461	6 137	7 214	14,9
Сирдарё	6 475	4 043	4 743	14,7
Тошкент	15 380	7 630	7 998	4,6
Фарғона	14 954	10 950	11 693	6,3
Хоразм	9 365	4 426	4 887	9,4
Қорақалпоғистон Республикаси	6 872	5 567	6 115	8,9
Республика бўйича	151 099	92 554	102 992	10,1

2–жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, Республикада 2020 йилда 2019 йилга нисбатан ҳамма вилоятларда, айниқса Сурхондарё (14,9%) ва Сирдарё (14,7) вилоятларида фермер хўжалиklари сони ошган, Республика бўйича бу кўрсаткич 10,1% ни ташкил этади.

Фермерлик ҳаракати ривожланишининг янги босқичи 1998 йилда “Фермер хўжалиги тўғрисида” ги қонуннинг қабул қилиниши билан бошланди, бу аввалги фермерлик қонунидан анча фарқ қилади. Янги қонунга биноан, фермер хўжалигида юридик шахснинг хусусий тадбиркорлик субъекти сифатида ўз

179 *Ўзбекистон Республикаси давлат статистикаси қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

аъзолари билан биргаликда фаолият юритишига, 10 йилдан 30 йилгача муддатга узоқ муддатли ижарага бериладиган ер участкалари бўйича тижорат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга асосланган мустақил фермер хўжалиги тан олинган.

Бундан ташқари, ҳукумат республикада фермер хўжаликларини ривожлантиришни рағбатлантириш ва қўллаб–қувватлаш бўйича кенг қўламли чора–тадбирлар ишлаб чиқди. Улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Президент фармонлари ва қарорларида акс эттирилган. 2018 йилда Олий Мажлис «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги Қонуннинг янги тахририни қабул қилди, у фермерлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг фаолиятини рағбатлантириш бўйича ҳуқуқий қоидаларни кенгайтди.

Хусусан, ер участкаларини ижарага олишнинг умумий муддатини 50 йилгача сақлаб турган ҳолда унинг минимал муддати оширилди, ижарага олинган ерни мерос қилиб олиш ҳуқуқи, фермер хўжаликлари фаолиятини текшириш учун шароитлар ва бошқалар киритилди.

Бир гектар ер майдони учун пахта–ғаллачилик лойиҳасига 2 минг АҚШ доллари эквиваленти миқдорида ҳамда сабзавот–ғаллачилик, боғдорчилик–узумчилик, сабзавот–полизчилик лойиҳаларига 5 минг АҚШ доллари эквиваленти миқдорида тўғридан–тўғри инвестиция киритадиган талабгорларга ва кластер корхоналарига туман сектор раҳбарининг тавсиясига кўра танлов ўтказмасдан туман ҳокимининг қарорига асосан ер участкалари ажратилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкаларининг ҳажмлари уларнинг фаолият йўналишларидан келиб чиққан ҳолда куйидагича белгиланади:

- пахтачилик ва ғаллачилик йўналишидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкалари майдонларининг энг кам ўлчами – 100 гектар;
- ғаллачилик ва сабзавотчилик йўналишидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкалари майдонларининг энг кам ўлчами – 20 гектар;
- боғдорчилик ва узумчилик йўналишидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкалари майдонларининг энг кам ўлчами – 10 гектар;
- сабзавотчилик ва полизчилик йўналишидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкалари майдонларининг энг кам ўлчами – 5 гектар;
- чорвачилик йўналишидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкаларининг ҳажмлари қонунчиликда белгиланган тартибда мавжуд шартли мол бош сонидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ер участкаларининг ўлчами юқорида назарда тутилган миқдорлардан кам бўлган тақдирда, уларни мақбуллаштиришга асос бўлади. Мақбуллаштириш жараёнида туман ҳокимликлари захирасига қайтарилган ер участкалари, биринчи навбатда тўғридан–тўғри инвестиция киритадиган, молиявий ҳолати яхши ва қишлоқ хўжалиги техникаларига эга кўп тармоқли фермер хўжаликлари, пахта–тўқимачилик кластерлари, экспорт қилувчи ва қайта ишловчи корхоналарга берилди.

Ер участкаси ижарага берилганда фермер хўжалиги қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини (ўртача уч йилга) ернинг кадастр қийматидан кам бўлмаган миқдорда таъминлашни ўз зиммасига олади. Бу мажбурият ер ижараси шартномасида мустақкамланган. Фермер хўжалигига ажратилган ер участкалари аниқ мақсадлар учун ишлатилади. Улар хусусийлаштирилмайдди, шунингдек сотув

объектлари, гаровлар, хайр–эҳсонлар бўлолмайди ва суб–ижарага берилмайди. Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи фермер томонидан кредит олиш учун гаров сифатида берилиши мумкин. Ер ижараси муддати тугаганидан кейин фермер хўжалиги лизинг шартномасини янги муддатга узайтиришга ҳақли.

Давлат рўйхатга олинган пайтдан бошлаб икки йил мобайнида фермер хўжалиги ер участкасидан фойдаланиш учун тўловдан озод этилади. Фермер хўжалигига тақдим этиладиган ер участкасидан фойдаланиш учун тўлов ер участкасини кадастр қийматини ҳисобга олган ҳолда ер участкасининг сифати, жойлашганлиги ва сув таъминоти даражасига боғлиқ ҳолда ягона солиқ тўлови ставкаси миқдорида маҳаллий бюджетга тўланадиган йиллик ижара тарзида амалга оширилади.

Шу билан бирга, фермер хўжалиги раҳбари ажратилган ер участкасидан мақсадли ва самарали фойдаланиш бўйича чора–тадбирлар кўради ва ер участкасининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, уни сақлаш ва унинг унумдорлигини оширишга қаратилган чора–тадбирларни амалга ошириши, бизнес–режага пул маблағларини ушбу мақсадлар учун тақсимашни киритиш ҳам мумкин.

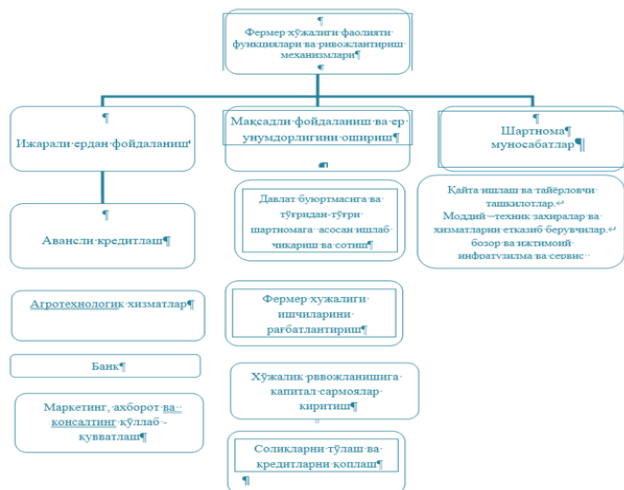
Фермерликнинг ушбу ва бошқа ташкилий ва иқтисодий асослари ерни ижарага беришда иқтисодий шароитларни белгилайди. Фермер хўжалигида қонуний фонд шаклланади, унинг ҳажми ферманинг раҳбари томонидан белгиланади. Фермер хўжалигининг низом жамғармасига пул маблағлари, қимматли қоғозлар, объектлар, бошқа мол–мулк ёки пул қийматиغا эга бўлган мулкрий ҳуқуқлар бўлиши мумкин.

“Фермер хўжалиги тўғрисида” ги қонунга мувофиқ фермер хўжалиги мулкдорлиги қуйидагилардан иборат: уй–жойлар, уй–жой бинолари, экинлар ва кўп йиллик экинлар, чорвачилиқ, паррандачилиқ, қишлоқ хўжалиги техникаси, усқуналар, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк ишлаб чиқариш фаолияти натижасида олинган маҳсулот, олинган даромад (фойда) ва бошқа олинган мол–мулк қонун билан тақиқланмаган ҳолларда. Фермер хўжалигининг мол–мулки унинг аъзоларининг умумий мулкидир ва қонун билан белгилаб қўйилган ҳуқуқ унга давлат ҳимояси остидадир. Фермер хўжалиги аъзолари билан келишилган ҳолда, мулк акцияларга бўлиниши ва умумий эгалликни шакллантиришлари мумкин. Фермер хўжалиги аъзолари бошқа фермер хўжалиги ташкил қилинган тақдирда, уни қолдириб (жисмоний ёки пул жиҳатидан) акцияларга эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фермер хўжалиги ерларнинг ижараси тўғрисидаги шартномага мувофиқ ўзлаштирилиши ва фаолият соҳалари, таркиби ва ишлаб чиқариш ҳажмларини мустақил равишда белгилайди. Қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ҳар қандай қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотиш билан шуғулланиш ҳуқуқига эгадир.

Хўжалик маҳсулотларининг стандартлари ва сифат стандартларига, экологик, санитария ва бошқа қонун ва қонунда белгиланган қоидаларга риоя этишга мажбурдир. Фермер хўжалиги белгиланган тартибда ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширади. Фермер хўжалиги ва унинг ходимлари ўртасидаги меҳнат муносабатлари қонунга мувофиқ меҳнат шартномаси (шартнома) билан тартибга солинади. Фермер хўжаликларининг иш ҳақи, томонларнинг келишуви бўйича энг кам иш ҳақининг энг кам миқдоридан кам бўлмаган ҳолда пул ва

ногиронлик шартларида белгиланади. Фермер хўжалиги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, сотиб олиш, қайта ишлаш ва сотиш, логистика, қурилиш, техникавий, сув хўжалиги, ветеринария, агрокимё ва бошқа хизматларни кўрсатиш учун бирлашма, касаба уюшмалари ва бошқа ассоциацияларга аъзо бўлишлари мумкин. Фермер хўжалигининг даромадлари солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлашдан кейин фермер хўжалигининг раҳбарига берилади ва солиққа тортилмайди. Юқорида келтирилган фикрларга асосланиб, 1–расмда фермер хўжалиги фаолиятининг ташкилий ва иқтисодий механизмлари ва ривожлантириш схемаси ишлаб чиқилди.

1–расм. Фермер хўжалиги фаолиятини ривожлантиришнинг асосий механизмлари ¹⁸⁰

Биринчи гуруҳ давлат томонидан яратилган умумий иқтисодий бошқарув механизмларидан иборат, иккинчиси—фермер хўжаликлари бошқаруви ва амалиёт механизмлари, учинчиси—сотиш, сотиб олиш ва меҳнат шартномаларини тузиш ва бажариш учун шартномавий муносабатлар механизмларидир. Уларнинг барчаси фермер хўжалигини бошқариш жараёнида биргаликда амалга оширилади ва фермер хўжалигининг қисқа, ўрта ва узоқ муддатли бизнес–режаларида сифат кўрсаткичларини аниқлайди. Давлатнинг умумий иқтисодий механизмлари томонидан ташкил этилган фермер хўжалигининг фаолиятини ташкил этиш учун асослар мавжуд.

Ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси—ер фермерга ижарага берилади. Шу билан бирга, фермер рентабелликда солиқ тўлаши зарур бўлган тақдирда, ерни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун ва ўз маблағлари ёки банк кредитлари ёрдамида ер участкасининг унумдорлигини оширишга мажбур қилади.

Йил бошида деҳқон давлатга топширилган пахта, галла ва бошқа маҳсулотларнинг нархи эвазига экин экиш, қайта ишлаш, йиғиш ва сотиш учун қисқа муддатли кредит билан таъминланди. Бундай ҳолда, фермер сотиш учун

180 Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

шартнома тузади ва махсулотни етказиб бериш доираси учун тўлиқ жавобгар бўлади. Даромад ҳисобидан фермер ишчиларни рағбатлантириш тўғрисида қарор қабул қилади.

Худудий машина–трактор парклари хизматлари фермер хўжаликлариغا қишлоқ хўжалиги хизматларини пулли, қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш ва ҳосилни етказиб беришдан иборат. ҚҚС, харажатларнинг бир қисмини олдиндан тузилган шартномалар асосида олдиндан тўлаш шарти билан хизматлар кўрсатади.

Фермер хўжалиги томонидан фойдаланиладиган бозор механизмларидан бири иқтисодий ривожлантириш учун банк кредитларини олишдир. Бундай ҳолатда фермер хўжалиги ери кредит қарзини қоплаш гаровидир. Фермерларга бериладиган кредитлар имтиёзли шартларда берилиши мумкин. Фермер хўжалигининг муваффақиятли фаолиятининг муҳим шарти–сотиш бозорлари, махсулот баҳоси ва консалтинг хизматлари, шунингдек бухгалтерлик ҳисоботлари ва бизнес–режалар тайёрлаш билан боғлиқ хизматлардир. Ушбу хизматлар бозор инфратузилмасига эга ташкилотлар томонидан тақдим этилади, лекин уларнинг айрим тармоқларда, айниқса, туманларда етарли даражада ривожланган эмас.

Ушбу механизмларни амалга ошириш ва уларнинг шарт–шароитлари фермер хўжаликларининг бизнес–режасида, танланган ривожланиш стратегияларини ҳисобга олган ҳолда, бир, икки ёки уч йил ва 5–10 йил учун тайёрланган бўлиши керак. Экиладиган экинлар ҳосилдорлигини ошириш ва бозорлар, айниқса, мева ва сабзавот махсулотларини ва экспорт қилиш учун меваларни етказиб бериш орқали махсулотни янада сифатли қилиб етиштириш мақсадга мувофиқдир.

Ердан оқилона фойдаланиш сув маблағларини йўқотишдан ташқари моддий ресурслардан кўра муҳимроқ ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, ернинг мунтазам парвариши, унинг унумдорлигини ошириш барқарор ҳосилни олиш учун муҳимдир. Фермер хўжалигида доимий ва вақтинчалик ишчиларни тўғри ишлатиш, уларнинг меҳнатини рағбатлантириш беқиёсдир.

Буларнинг барчаси фермер хўжаликларининг стратегик бизнес–режасида акс этирилиши керак. Фермер хўжаликлари учун қўшимча даромад манбаси ҳам фермер хўжалигида ёки кичик фермер хўжаликларида қишлоқ хўжалиги махсулотларини бошқа фермер хўжаликлари билан ҳамкорлик асосида қайта ишлаш имкониятига эга.

Шу билан бирга, фермер хўжаликларини ривожлантиришнинг муҳим заҳиралари уларнинг ишлаб чиқариш тузилмаларини тартибга солиш, шунингдек, алоҳида маъмурий ҳудудлар ичида оқилона тақсимлаш ва ихтисослашишда мавжуддир.

Шундай қилиб, иқтисодий модернизация қилиш шароитида фермер хўжаликларини янада ривожлантиришни таъминлашнинг асосий йўналишларидан бири қишлоқларда замонавий ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш, фермер хўжаликлари эҳтиёжларига жавоб берадиган ҳажмда хизматлар кўрсатишга имкон беради.

ҚИСҚА МУДДАТЛИ ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА – МИЛЛИЙ СТАТИСТИКА ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

А.О. Мамиров,
Ўзбекистон Республикаси
Давлат статистика қўмитаси
бошқарма бошлиғи

Иқтисодиёт ривожланишининг асосий тенденцияларини ўрганиш ва муҳим бошқарув қарорларини қабул қилишда қисқа муддатли иқтисодий статистика маълумотлари асосий ахборот ресурслари сифатида алоҳида ўрин тутади.

2007–2008 йиллардаги глобал иқтисодий ва молиявий инқироздан сўнг қисқа муддатли иқтисодий статистика маълумотларидан фойдаланувчилар сони ва уларга бўлган талаб кескин ошди. Охириги йилларда дунё бўйлаб рақамли иқтисодиётнинг тез суръатлар билан ривожланиши, шунингдек, пандемия сабабли жаҳон мамлакатларида иқтисодий инқирозга қарши тезкор чоралар кўриш зарурати қисқа муддатли иқтисодий статистиканинг, яъни тезкор статистик маълумотларнинг долзарблиги ва аҳамиятини янада оширди.

Бу эса, жаҳон мамлакатларининг статистика идоралари олдига юқори сифатли, иқтисодий хавф–хатардан эрта огоҳлантира олувчи, бизнес цикли аниқроқ ифодаловчи ва халқаро даражада таққослама қисқа муддатли иқтисодий кўрсаткичлар тизимини ривожлантириш масаласини қатъий қўйди.

Қисқа муддатли иқтисодий статистика нима?

Қисқа муддатли иқтисодий статистика, одатда кунлик, ҳафталик, ойлик ва чораклик даврийликда шакллантириладиган ва фойдаланувчиларга тақдим этиладиган, шунингдек, мамлакат иқтисодиётидаги сўнгги ўзгаришларни ёритиш ва таҳлил қилишга хизмат қиладиган динамик қаторлар кўринишидаги иқтисодий кўрсаткичлар тизимини ўз ичига олади¹⁸¹.

Ушбу кўрсаткичлар мамлакатлар ҳукумати, давлат бошқаруви идоралари, марказий банклари, компаниялар, илмий–тадқиқот ташкилотлари томонидан иқтисодий ҳолатни таҳлил қилиш, иқтисодий сиёсат, жумладан, пул–кредит ва солиқ–бюджет сиёсати чораларини ишлаб чиқиш ва мониторинг қилиш, шунингдек, макроиқтисодий дастурлаштириш, иқтисодий ривожланиш сценарийларини ишлаб чиқиш, қисқа ва ўрта муддатли истиқбол учун макроиқтисодий кўрсаткичларни прогнозлаштиришда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

¹⁸¹ Data Template and Metadata for Short-term Statistics, United Nations, Statistics Division, New York, 2018. 5-бет.

Халқаро амалиётда қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари иккита соҳада кенг қўлланилади.

Биринчидан, ушбу кўрсаткичлар, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, иқтисодий сиёсат чораларини ишлаб чиқиш, мониторинг ва таҳлил қилишда ишлатилиши мумкин. Қисқа муддатли статистик кўрсаткичлар сўнгги иқтисодий натижаларни таҳлил қилиш имконини беради ва истиқбол учун прогнозларини тайёрлаш учун асос яратади.

Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари бизнес цикли ва тенденцияларини ўрганиш, шунингдек, иқтисодий ўсиш ва инқироз (пасайиш) муддатларини эрта аниқлаш имконини беради. Улар асосида амалга оширилган таҳлилар ёрдамида кутилаётган хавф–хатарларни бартараф этиш учун тегишли иқтисодий, солиқ–бюджет ва пул–кредит сиёсати чораларини ўз вақтида қўллаш мумкин.

Қисқа муддатли иқтисодий статистиканинг иккинчи кенг фойдаланиладиган соҳаси бу статистика соҳасининг ўзидир. Қисқа муддатли статистик маълумотлар миллий ҳисоблар статистикасини шакллантириш учун асосий маълумотлар манбаи бўлиб хизмат қилади.

Масалан, қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қурилиш ишларини бажариш, хизматлар кўрсатиш, савдо айланмаси ва бошқа шу каби ойлик ва чорақлик қисқа муддатли статистик кўрсаткичлар ЯИМни жорий нархларда иқтисодий фаолият турлари кесимида ҳисоблашда қўлланилади. Саноат ишлаб чиқариши ва чакана савдо айланмаси индекслари эса ишлаб чиқариш усулга асосланган чорақлик ЯИМнинг тегишли таркибий қисмларини экстрополяция қилишда ва доимий нархларга ўтказишда фойдаланилади.

Шунингдек, ойлик ва чорақлик истеъмол нархлари, ишлаб чиқарувчилар нархлари, экспорт ва импорт нархлари индекслари ЯИМнинг якуний истеъмол бўйича таркибий қисмларини дефляциялашда ва доимий нархларга ўтказишда фойдаланилиши мумкин. Чакана савдо айланмаси индекси уй хўжалиқларининг товарлар якуний истеъмоли ўзгаришини ифодаловчи энг мувофиқ келувчи индикаторлардан бири ҳисобланади.

Халқаро стандартларга мувофиқ мамлакатларда макроиқтисодий конъюнктурадаги ўзгаришларни ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш мақсадида 12 турдаги қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари гуруҳидан доимий фойдаланиш тавсия этилади.

Ушбу 12 турдаги статистик кўрсаткичлар гуруҳи Евростат томонидан доимий юритиладиган Европа асосий иқтисодий кўрсаткичлари тизими ҳамда Халқаро валюта жамғармаси (ХВЖ)нинг Маълумотларни тарқатиш бўйича умумий ва махсус стандартларини бирлаштириш орқали ишлаб чиқилган.

Тегишли статистик кўрсаткичларни доимий шакллантириб бориш ёки шакллантирмаслик ҳамда уларнинг муҳимлилик даражасини белгилаш мамлакатларнинг ўз эҳтиёжлари ва имкониятларидан келиб чиқиб амалга оширилади.

Қисқа мuddатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари тизими

Кўрсаткичлар гуруҳи	Даврийлиги
1. Миллий ҳисоблар тизими агрегатлари (турли усулларда ҳисобланган ЯИМ в.б.)	Чорақлик
2. Тармоқлар бўйича ишлаб чиқариш ва даромадлар кўрсаткичлари (саноат, қурилиш, хизматлар, чакана савдо индекслари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариши в.б.)	Ойлик
3. Нархлар статистикаси маълумотлари (истеъмол, ишлаб чиқарувчилар, импорт, экспорт нархлари индекси в.б.)	Ойлик
4. Меҳнат бозори кўрсаткичлари (шисизлик даражаси, бандлик, иш ҳақи в.б.)	Чорақлик
5. Ташқи сектор кўрсаткичлари (экспорт, импорт, расмий захиралар, ташқи қарз в.б.)	Ойлик, чорақлик
6. Молиявий корпорациялар сектори бўйича маълумотлар (активлар, мажбуриятлар, кредитлаш в.б.)	Ойлик, чорақлик
7. Даваат бошқаруви сектори бўйича маълумотлар (даромадлар, харажатлар, яли қарз в.б.)	Чорақлик
8. Уй хўжаликлари сектори бўйича маълумотлар (даромадлар, жамғариши в.б.)	Чорақлик
9. Номолиявий корпорациялар сектори бўйича маълумотлар (фойда, қарздорлик в.б.)	Чорақлик
10. Молия бозори кўрсаткичлари (фоиз ставкалари, валюта курслари, қимматли қозғалар бозори кўрсаткичлари в.б.)	Ойлик
11. Кўчмас мулк бозори кўрсаткичлари (уй-жой нархлари индекси, янги уйлар савдоси в.б.)	Чорақлик
12. Иқтисодий қутилмалар бўйича маълумотлар (истеъмолчилар, тадбиркорлар ишончи в.б.)	Ойлик

Қисқа мuddатли иқтисодий статистиканинг асосий таркибий қисмларидан бири бу чорақлик миллий ҳисоблардир. Ушбу ҳисоблар чорақлик даврийликда шакллантириладиган, ўзаро мувофиқлиги таъминланган миллий ҳисоблар статистикаси кўрсаткичларининг интеграциялашган вақтли қаторлари тизимини ўзида акс эттиради.

Чорақлик миллий ҳисобларни тузишда йиллик миллий ҳисобларда қўлланиладиган таркиб, қоидалар ва таърифлар қўлланилади. Аммо, мавжуд маълумотлар манбаи, вақт ва ресурслардаги чекловлар сабабли, у одатда, йиллик миллий ҳисобларга қараганда паст қамров даражасига эга бўлади. Яъни, чорақлик миллий ҳисоблар йиллик миллий ҳисобларга нисбатан қамроқ сонли кўрсаткичлар ва ҳисоблар ҳамда паст даражада деталлаштирилган маълумотларни қамраб олади.

Чорақлик миллий ҳисобларни тузишдан асосий мақсад иқтисодиётдаги жорий ўзгаришларни йиллик миллий ҳисоблардаги мuddатларга нисбатан эртароқ ҳамда алоҳида олинган қисқа мuddатли иқтисодий статистика кўрсаткичларига нисбатан тўлиқроқ акс эттириш ҳисобланади.

Ушбу мақсадга эришиш учун улар ўз вақтида шакллантирилиши, шунингдек, ўзаро мувофиқлашган, аниқ, тўлиқ ва зарур даражада батафсил бўлиши керак.

Агар чораклик миллий ҳисоблар ушбу мезонларга тўлиқ жавоб бера олса, улар иқтисодиётдаги жорий ўзгаришларни кузатиш, баҳолаш ва таҳлил қилишда беқиёс аҳамиятга эга бўлади.

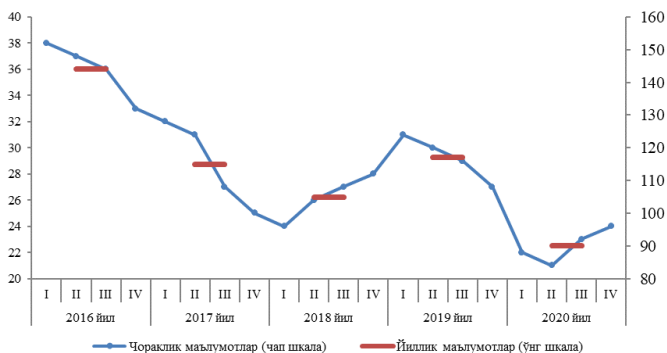
Чораклик миллий ҳисоблар йиллик миллий ҳисобларга қараганда қуйидаги афзалликларга эга:

1. Чораклик миллий ҳисоблар кўрсаткичлари йиллик миллий ҳисоблар кўрсаткичларига нисбатан эртaroқ шакллантирилади ва тақдим этилади. Одатда, халқaro тажрибада йиллик маълумотлар асосида тузилган якуний миллий ҳисоблар маълумотлари ҳисобот йилидан 6–12 ойдан сўнг тайёр бўлса, чораклик миллий ҳисоблар маълумотлари узоғи билан ҳисобот давридан 3 ойдан сўнг фойдаланувчиларга тақдим этиш учун тайёр бўлади. Ўз навбатида, нисбатан эртaroқ тайёр бўлган чораклик миллий ҳисобларнинг тўртта чорағи йигиндиси орқали ҳам йиллик миллий ҳисобларнинг дастлабки баҳолашларига эга бўлиш мумкин.

2. Йиллик маълумотлар муайян йил ичидаги ишчанлик фаолиги циклини ва иқтисодий кўрсаткичларнинг динамикасини акс эттира олмайд. Бунда фақат тўлиқ бир йилни бошқа йил билангина таққослаш имкони мавжуд. Чораклик миллий ҳисобларда эса йил ичидаги ҳар бир чорак маълумотларини исталган чорак (ўтган чорак, ўтган йилнинг мос чорағи) билан таққослаш ва таҳлил қилиш мумкин.

3. Йиллик миллий ҳисоблар иқтисодиёт таркиби ва узоқ муддатли тенденцияларни акс эттиришда чораклик миллий ҳисобларга нисбатан устунликларга эга, аммо у бир йилда бошланиб, кейинги йилда тугаган иқтисодий ўзгаришларни кўрсатиб бера олмайд. Шу билан бирга, иқтисодиётдаги ўзгаришларни ва “бурилиш нуқталари”ни эрта аниқлаш нуқтаи назаридан чораклик маълумотлар яққол устунликка эга. Буни қуйидаги графикда келтирилган маълумотлар мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

2016–2020 йиллар учун ЯИМ ҳажми тўғрисида маълумот
(2015 йилнинг доимий нархларида, шартли маълумотлар)

Графикда чораклик ва йиллик ЯИМ ҳажми бўйича шартли маълумотлар акс эттирилган. Ўзарo таққослашларни амалга ошириш ва таҳлилий мақсадларда ушбу маълумотлар доимий (ўзгармас) нархларда, шунингдек, чораклик

маълумотлар мавсумий тузатишлар киритилган ҳолда келтирилган. Графикда кўриш мумкинки, 2016–2017 йилларда йиллик ҳамда чораклик маълумотлар иқтисодий ҳолатнинг давомий пасайишини кўрсатмоқда.

Чораклик миллий ҳисоблар маълумотларига кўра, 2018 йилнинг II чорагидан бошлаб иқтисодиёт қайта тикланишни бошлаган ва ўсиш фазасига ўтган. Ўсиш цикли 2019 йилнинг I чорагига қадар давом этган.

Йиллик миллий ҳисоблар эса аксинча, 2018 йилда 2017 йилга нисбатан иқтисодий пасайиш бўлганлигини кўрсатмоқда. Йиллик миллий ҳисобларда иқтисодиётда ўсиш содир бўлганлиги фақатгина 2019 йил якунлари бўйича маълумотлар олингандан сўнг ўз аксини топмоқда. Масаланинг муаммолилиги шундаки, 2019 йилнинг йиллик маълумотлари 2020 йилнинг иккинчи ярмида шакллантирилиши мумкин.

Бундан кўриниб турибдики, 2018 йилнинг II чорагидан бошланган иқтисодий ўсиш ҳолати йиллик миллий ҳисобларда жуда узоқ кечикиш билан ҳисобот давридан 24 ойдан сўнг ўз аксини топмоқда. Бир вақтнинг ўзида, ушбу ўзгаришни чораклик миллий ҳисоблар сезиларли даражада эрта аниқламоқда ва ҳисобот давридан 3 ойдан сўнг акс эттирмоқда.

Графикда тасвирланганидек, йиллик миллий ҳисоблар 2019 йилда 2018 йилга нисбатан иқтисодий ўсиш содир бўлганлигини кўрсатмоқда. Бир вақтнинг ўзида, чораклик миллий ҳисоблар 2019 йилнинг II чорагидан бошлаб иқтисодий пасайишнинг иккинчи фазаси бошланганини ва у 2020 йилнинг II чорагига қадар давом этганини акс эттирмоқда.

Мазкур зиддиятли ҳолатни 2020 йил якунлари бўйича ҳам кузатиш мумкин. Йиллик миллий ҳисоблар 2020 йилда иқтисодий пасайишни кўрсатаётган бир вақтда, чораклик миллий ҳисоблар 2020 йилнинг III чорагидан бошлаб иқтисодий ўсишнинг иккинчи фазаси бошланганини ва ишчанлик муҳити яхшиланиш тенденциясига ўтганини акс эттирмоқда.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, йиллик маълумотлар баъзи ҳолларда ҳақиқий иқтисодий ҳолатни яшириши, йил давомида содир бўлган ўзгаришларни аниқ тасвирлай олмаслиги мумкин. Аксинча, чораклик маълумотлар бундай ҳолатда жорий иқтисодий ҳолатни тавсифлашда таҳлилчилар учун муҳим ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади.

4. Чораклик миллий ҳисоблар йиллик миллий ҳисобларга қараганда кузатувлар сонининг тўрт мартаба кўплиги билан математик усулларни қўллаган ҳолда прогноزلаштириш, моделлаштириш, регрессион таҳлилларни амалга ошириш ҳамда мавсумийлик динамикасини тадқиқ қилишда қулайроқ ҳисобланади.

5. Қамраб олинган даврнинг қисқалиги сабабли, чораклик миллий ҳисоблар юқори инфляция ва нарх–навонинг кескин ўзгарувчанлиги шароитида ишлаб чиқариш, истеъмол ва бошқа кўрсаткичларни аниқроқ ҳисобга олишда йиллик миллий ҳисобларга нисбатан қулайликларга эга.

Юқорида санаб ўтилган қатор ижобий жиҳатлар чораклик миллий ҳисобларнинг йиллик миллий ҳисобларга нисбатан мутлақ афзалликка эга эканлигини англамайди. Йиллик миллий ҳисобларнинг устун томонлари куйидагиларда намоён бўлади: иқтисодиёт таркиби ва узоқ муддатли тенденцияларни тўлиқ акс эттириш; тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмини чораклик ҳисоб–китоблардагига нисбатан осонроқ баҳолаш (айниқса, қишлоқ

хўжалиги ва қурилиш тармоғида); маълумотларни кенг қамровли, нисбатан тўлиқ ва батафсил шакллантириш, маълумотларнинг нисбатан аниқлиги ва юқори сифатлилиги.

Мамалакатимизда қисқа муддатли иқтисодий статистика миллий статистика тизимининг ажралмас қисмини ташкил этиб, мазкур йўналиш бўйича муайян кўрсаткичларни доимий шакллантириш ҳамда фойдаланувчиларга тарқатиш тизими йўлга қўйилган.

Шу билан бирга, қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари сифатини янада яхшилаш, қулайлиги ва долзарблигини ошириш, уларни ҳисоблаш методологиясини халқаро стандартларга мослаштириш, маълумотларни шакллантиришнинг замонавий усуларини жорий этиш ва пировардида фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини тўлақонли қаноатлантириш борасида муайян ишларни амалга ошириш зарурати мавжуд.

Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги ПҚ-4796-сон қарори билан тасдиқланган “2020–2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг миллий стратегиясини амалга ошириш бўйича йўл харитаси” да қисқа муддатли иқтисодий статистикани такомиллаштиришга онд қатор вазифалар белгиланган.

Жумладан, йўл харитасининг тегишли бандлари билан Давлат статистика қўмитасига чорақлик миллий ҳисобларни такомиллаштириш, ЯИМ ва бошқа чорақлик иқтисодий статистика кўрсаткичларини шакллантиришда дискрет ёндашувни татбиқ этиш, максимал узоқ вақт кесимида дискрет кўрсаткичларнинг вақт қаторларини яратиш, вақт қаторларини таҳлил қилиш, мавсумий тузатиш усуллари ва маълумотларни қайта кўриб чиқиш сиёсатини жорий қилиш каби муҳим масалалар қамраб олинган.

Давлат статистика қўмитаси томонидан қисқа муддатли иқтисодий статистикани ва чорақлик миллий ҳисобларни ривожлантириш бўйича охириги уч йил ичида амалга оширилган ишлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. 2018 йилдан бошлаб ХВЖнинг Маълумотларни тарқатишнинг умумий тизими доирасида Ўзбекистоннинг йиғма маълумотлар миллий саҳифасида чорақлик ЯИМ ва бошқа қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичларини динамик қаторлар кўринишида доимий равишда жойлаштириб бориш ишлари йўлга қўйилди.

2. Чорақлик ЯИМни иқтисодий фаолият турлари умумдавлат таснифлагичи (ИФУТ–2)нинг барча секциялари кесимида ҳисоблаш асосида, уни батафсил тақсимлаш амалиёти жорий этилди. Мазкур кўрсаткичлар 2017 йил маълумотларидан бошлаб динамик қаторлар кўринишида Давлат статистика қўмитаси сайтида доимий эълон қилиб борилмоқда.

3. Чорақлик иқтисодий статистика кўрсаткичларини дискрет (соф) даврлар бўйича шакллантиришни жорий этиш мақсадида давлат статистика кузатувлари шаклларига тегишли ўзгартиришлар киритилди ва ҳозирги кунда олинган маълумотлар асосида ЯИМ кўрсаткичини тажриба тариқасида дискрет чорақлар бўйича ҳисоблаш ишлари олиб борилмоқда.

4. 2019–2021 йиллар давомида Давлат статистика қўмитаси томонидан иқтисодий статистиканинг турли йўналишлари бўйича жами 122 та халқаро стандартларга мос келувчи услубий қўлланмалар ишлаб чиқилди ҳамда амалиётга жорий этилди. Мазкур услубий қўлланмаларнинг айримларида статистик

кўрсаткичларни чораклик ва ойлик даврийликда шакллантириш масалалари қамраб олинган.

5. Тармоқлар ва макроиқтисодий статистикага оид жами 16 та йўналишда ойлик (7 та) ва чораклик (9 та) таҳлилий пресс–релизлар замонавий дизайн асосида шакллантирилиб, Қўмита веб–сайти орқали фойдаланувчиларга доимий тақдим этиб борилмоқда.

Амалга оширилган ишлар билан бир қаторда, Давлат статистика қўмитаси томонидан қисқа муддатли иқтисодий статистика ва чораклик миаллий ҳисоблар сифатини яхшилаш ва янада такомиллаштириш бўйича қуйидагилар тақлиф этилади:

1.Макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашда дискрет ёндашувни жорий этиш.

Ҳозирги кунда Давлат статистика қўмитаси томонидан шакллантирилаётган қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари ўсиб боровчи яқунларга асосланган. Ўсиш суръатлари ва дефлятор–индекслари ҳам ўтган йилнинг мос ўсиб боровчи даври билан таққосланган ҳолда шакллантирилади ва нашр этилади. Маълумотларни дискрет даврлар бўйича шакллантириш фақат эксперимент тариқасида олиб борилмоқда.

Ҳисоб–китобларда дискрет ёндашувнинг жорий этилиши статистик маълумотлар сифатини янада яхшилаш, таҳлилий аҳамиятини ошириш ва фойдаланувчилар, жумладан, халқаро ташкилотларнинг статистика ахборотларига бўлган талабини тўлиқроқ қондириш имконини беради.

2.Статистик кўрсаткичларни доимий нархларда баҳолаш амалиётини такомиллаштириш.

Амалдаги тажрибага мувофиқ, қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичларини доимий нархларда баҳолашда базис давр сифатида ўтган йилнинг мос даврдан фойдаланилади. Бу эса субйиллик кўрсаткичлар таққосланадиган даврлар ўзаро фарқ қилиши сабабли, маълумотларни вақтли қаторлар кўринишида таҳлил қилиш имконияти кескин пасайишига олиб келади.

Халқаро амалиётда динамика таҳлилларини олиб боришда ойлик ва чораклик кўрсаткичларни базис йилнинг ўртача йиллик нархларида баҳолаш тавсия этилади.

3.Маълумотларни вақтли қаторлар кўринишида тақдим этишни кенгайтириш.

Қўмита томонидан вақтли қаторлар кўринишида тақдим этиб бориладиган кўрсаткичларнинг аксарияти йиллик даврийликка асосланган бўлиб, ойлик ва чораклик маълумотлар, одатда пресс–релизлар кўринишида ва чекланган сонли даврларни (асосан ўтган йилнинг мос даври билан) ўзаро таққослаган ҳолда фойдаланувчиларга тақдим этилади.

Халқаро тавсияларга мувофиқ қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари камида беш йиллик даврни қамраб олувчи вақтли қаторлар кўринишида тақдим этилиши керак. Бу эса маълумотлар таҳлилин кенгайтириш, иқтисодиётдаги трендлар ва “бурилиш нуқталари”ни аниқ белгилаш имконини беради.

4.Маълумотларни мавсумий тўғрилаш усуллари жорий этиш.

Одатда, иқтисодий кўрсаткичларга тизимли ва йил давомида тақдорланувчи об–ҳаво ва ижтимоий омилар билан боғлиқ қонуниятлар ўз

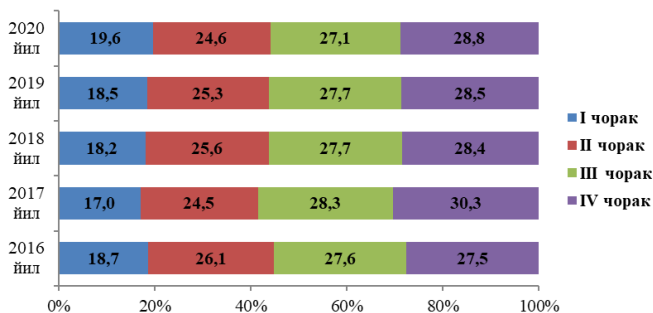
таъсирини кўрсатади. Бу омиллар мавсумий омиллар ҳисобланиб, агар улар даврдан даврга ўзгариши таҳлил қилинаётган кўрсаткич таркибида асосий таъсирга эга бўлса, ҳақиқий иқтисодий ҳолатни бузиб кўрсатади ва мавсумий бўлмаган иқтисодий омилларни аниқлашни қийинлаштиради. Бунга мисол қилиб, об-ҳаво омиллари (фасллар) таъсирида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда, шунингдек, янги ўқув йили бошланиши даврида полиграфия маҳсулотлари савдосидаги кескин ўзгаришларни келтириш мумкин.

Шу сабабли, ойлик ва чорақлик маълумотлар бўйича мавсумий тўғрилаш (текислаш)ларни амалга ошириш иқтисодий ўсиш (пасайиш) кўрсаткичлари бўйича ҳақиқий ҳолатни яхши тушуниш ва тўғри таҳлилларни олиб бориш имконини беради.

Мамлакат ЯИМда қишлоқ хўжалигининг улуши сезиларли даражада юқорилиги сабабли, асосий кўрсаткичлар бўйича мавсумий тўғрилашларни амалга оширишга зарурат бор, деб ҳисобланади. Қуйидаги графикда йиллик ЯИМнинг чорақлар бўйича таркибида мавсумийлик омили таъсирини, яъни биринчи чорақ маълумотларининг бошқа чорақларга нисбатан сезиларли даражада пастигини яққол кўришимиз мумкин.

2016–2020 йилларда Ўзбекистон Республикаси ЯИМнинг чорақлар бўйича таркиби¹⁸²

(дискрет чорақнинг йиллик ЯИМдаги улуши, % ҳисобида)

Халқаро амалиётда мавсумий тўғрилашларни амалга оширишда Х–13–ARIMA–SEATS (АҚШ Рўйхатга олишлар бюроси томонидан ишлаб чиқилган), TRAMO–SEATS (Испания Банки томонидан ишлаб чиқилган), Jdemetra+ (Белгия Миллий банки, Германия Федерал банки ва Евростат ҳамкорлигида ишлаб чиқилган) каби дастурий воситалардан кенг фойдаланилади.

5. Маълумотларни қайта кўриб чиқиш сиёсатини такомиллаштириш.

Чорақлик ва ойлик маълумотларни қайта кўриб чиқишдан асосий мақсад фойдаланувчиларни имкон қадар ўз вақтида, аниқ ва охириги аниқликлар киритилган кўрсаткичлар билан таъминлашдан иборат.

Халқаро тажрибага кўра, дастлаб тезкор маълумотлар асосида шакллантирилган ва кейинчалик қўшимча ва нисбатан сифатлироқ маълумотлар келиб тушиши натижасида аниқликлар киритилган қисқа мuddатли иқтисодий

182 Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

статистика кўрсаткичлари доимий асосда янгиланиб, фойдаланувчиларга тақдим этиб борилиши лозим. Шу билан бирга, қайта кўриб чиқишлар даврийлиги ва натижаларини эълон қилиш муддатлари олдиндан белгиланган графикларда ўз аксини топиши ҳамда бу графиклар фойдаланувчилар учун очиқ бўлиши керак.

6. Қисқа муддатли маълумотларни йиллик маълумотлар билан мувофиқлаштириш усуллари жорий этиш.

Ойлик ва чораклик маълумотлар йиллик маълумотлар билан ҳар доим ҳам ўзаро мувофиқ бўлавермайди. Чунки, уларни шакллантиришда, одатда турли маълумотлар манбаларидан фойдаланилади. Ойлик ва чораклик кўрсаткичлар тезкор ҳисоботлар, танланма кузатувлар ва эксперт баҳолашларга асосланса, йиллик кўрсаткичлар эса нисбатан аниқроқ, тўлиқроқ ва батафсиллаштирилган маълумотлар манбаларига асосланади. Бунда, ойлик ёки чораклик маълумотларнинг йиғиндиси йиллик маълумотларга тенг бўлмаслиги табиий ҳол ҳисобланади. Аммо, бундай ҳолат фойдаланувчилар ва таҳлилчиларни чалкаштириб юбориши ҳамда маълумотларнинг ишончлилиги тўғрисида ноаниқликларни келтириб чиқариши мумкин.

Ушбу муаммони ҳал қилиш учун ойлик ва чораклик маълумотлар йиллик маълумотлар билан ўзаро мувофиқлаштирилиши лозим. Халқаро тажрибада, бундай ҳолларда, “бенчмаркинг”га асосланган усуллар кенг қўлланилади. “Бенчмаркинг” усули математик усуллар ёрдамида нисбатан қисқароқ (ойлик, чораклик) даврга эга кўрсаткични узунроқ (йиллик) даврга эга кўрсаткич билан ўзаро мувофиқлаштириш ва бирлаштириш асосида улардан вақтли қаторлар кўринишида фойдаланиш имконини яратади.

7. Қисқа муддатли иқтисодий статистикани шакллантириш учун ахборот манбаларини муқобиллаштириш.

Статистик маълумотларнинг аниқ, ишончли ва долзарб бўлиши, уларни шакллантиришда фойдаланиладиган ахборот манбалари хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Бугунги кунда Давлат статистика қўмитаси қисқа муддатли иқтисодий статистикани шакллантиришда қуйидаги манбаларга таянади:

- йирик тижорат корхоналарининг ойлик ҳисобот маълумотлари;
- кичик корхоналар ва микрофирмаларнинг чораклик танланма кузатувлари натижалари;
- уй хўжалиқларининг танланма кузатувлари натижалари;
- жисмоний шахсларнинг ишлаб чиқариш (саноат, қурилиш, пулик хизматлар, чакана савдо в.б.) фаолиятини танланма кузатувлари натижалари;
- савдо нуқталаридаги нарх–наво кузатувлари натижалари;
- Молия вазирлиги, Марказий банк, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси ва бошқа идораларнинг маъмурий маълумотлари.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Давлат статистика қўмитаси аксарият ҳолларда юридик ва жисмоний шахсларни бевосита кузатишга асосланган анъанавий маълумотлар манбаларига мурожаат қилади. Аммо, охириги йилларда халқаро амалиётда респондентларга ҳисобот юқини камайитириш мақсадида, имкон даражасида маъмурий маълумотлар манбаларига ўтиш жараёналарининг кенгайтирилиши кўришимиз мумкин. Ўз навбатида, маъмурий маълумотлар манбалари кузатувларга асосланган

манбаларга нисбатан қудайлиги, сифатлилиги, ўз вақтида тақдим этилиши ва энг асосийси, камхаржлиги билан афзалликларга эга.

Шу билан бирга, охириги вақтларда статистика соҳасида энг оммабоп ва замонавий агама сифатида ишлатилаётган “улкан маълумотлар (Big Data)” дан фойдаланиш тобора кенгайиб бормоқда.

Масалан, йирик супермаркетлардаги харидлар ва банк операциялари бўйича маълумотлар базаси, корхоналарнинг “1С: бухгалтерия” базалари ва бошқа долзарб қисқа муддатли статистика кўрсаткичларини шакллантиришда беқиёс аҳамиятга эга.

Фикримизча, юқорида келтирилган асосий йўналишлар бўйича тизимли ишларни йўлга қўйиш ва мавжуд муаммоларни бартараф этиш натижасида қисқа муддатли иқтисодий статистика кўрсаткичлари сифатининг тубдан яхшиланиши ва шаффофлигининг ошишига эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4796-сон қарори // www.lex.uz.*

2. *Европейская комиссия, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций и Всемирный банк (2009). Система национальных счетов 2008.*

3. *Data Template and Metadata for Short-term Statistics, United Nations, Statistics Division, New York, 2018.*

4. *Handbook on quarterly national accounts, Eurostat, Luxembourg, 2013.*

МИЛЛИЙ СТАТИСТИКА САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ – ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИСЛОҲОТЛАР НАТИЖАЛАРИНИ ХАЛҚАРО РЕЙТИНГЛАРДА АКС ЭТТИРИШНИНГ ИШОНЧЛИ МАНБАИ

Б.Э. Тўраев,

**Давлат статистика қўмитаси ҳузуридаги
Кадрлар малакасини ошириш ва
статистик тадқиқотлар институти
директорининг биринчи ўринбосари
М.Б. Муртозаева,
ТДИУ, магистрант**

Ўзбекистон Республикасида сўнгги беш йилда амалга оширилаётган кенг қамровли ижтимоий–иқтисодий ўзгаришлар натижалари тўғрисида ишончли расмий маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, уларни маҳаллий ва халқаро миқёсда ҳолислик ва шаффоқлик тамойили асосида акс эттирилишига эришиш бевоқифа давлат статистика идораларининг ривожланганлик даражасига боғлиқ бўлади. Шу сабабли сўнгги йилларда миллий статистика соҳасини ислоҳ қилиш, амалиётга халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибаларни кенг жорий этиш ва, энг асосийси, статистик маълумотларнинг ишончлилиги, шаффоқлиги ва очиқлигини таъминлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг ва ҳукуматининг бир нечта қарорлари қабул қилинди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ва молиявий кўрсаткичлар очиқлиги ва ошқоралигини таъминлаш чора – тадбирлари тўғрисида”ги фармойиши, 2017 йил 31 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3165–сонли, 2019 йил 9 апрелдаги “Давлат бошқарувининг очиқлиги ва шаффоқлигини таъминлаш ҳамда мамлакатнинг статистика салоҳиятини ошириш юзасидан қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–4273–сонли ва 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4796–сонли қарорлари шулар жумласидандир.

Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ–4947 – сон фармони билан тасдиқланган “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”ни амалга ошириш доирасида халқаро миқёсда Ўзбекистоннинг ижобий обрусини шакллантириш, кўп жиҳатдан, мамлакатнинг халқаро рейтинглардаги ўрнини ҳолис ва ҳаққоний баҳолашни

таъминлаш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган ишларни амалга оширишни талаб этади. Бу ҳам шу жумладан, миллий статистика тизими фаолиятини такомиллаштириш билан бевосита боғлиқ.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида”ги ПФ–6003–сон фармони билан турли нуфузли халқаро рейтинглардаги кўрсаткичларга масъул бўлган мутасадди вазирлик ва идораларга аниқ топшириқлар белгилаб берилди. Шунингдек, рейтингларда мамлакат позицияларини яхшилаб бориш юзасидан илмий изланишларни олиб бориш борасида илмий–тадқиқот муассасаларига вазифалар юкланди.

Мазкур қарор билан, Давлат статистика қўмитаси ва унинг ҳузуридаги Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институти Жаҳон банкининг “Статистика салоҳияти индекси” халқаро рейтингда мамлакат ўрнини яхшилаш бўйича масъул идоралар этиб белгиланган.

“Статистика салоҳияти индекси” қанчалик нуфузли рейтинг, у қачон ва қандай тузилади, унинг таркибига қандай индикаторлар киради, Ўзбекистон рейтингга қачондан қўшилган ва унинг ўрни қандай? Бу каби муҳим саволларга жавоб топиш учун Давлат статистика қўмитасининг ва Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институтининг расмий маълумотларига мурожаат қиламиз.

“Статистика салоҳияти индекси” Жаҳон банки томонидан 2004 йилдан бошлаб, халқаро миқёсда мамлакатлар миллий статистика тизимининг ривожланганлик даражасини баҳолаб бориш мақсадида эълон қилиниб келинмоқда.

Мазкур индекс ривожланаётган ва қолоқ мамлакатларнинг (ривожланган давлатлар индексга кирмайди) статистик салоҳиятини, мазкур йўналишда эришаётган ютуқларини ва миллий статистика тизимини ривожлантириш борасида олиб бораётган ислохотлари натижаларини ўзида акс эттиради. Индексда баҳолаш манбалари бўлиб – халқаро ташкилотларнинг ва мос равишда мамлакатларнинг миллий ахборот маконидаги маълумотлар базалари ва уларга оид норматив тусдаги ҳужжатлар (метаммаълумотлар, таснифлар, шарҳлар ва бошқа) ҳисобланади. Халқаро индекс мамлакатлар миллий статистика тизимини қуйидаги 3 та асосий йўналиш бўйича жами 25 та индикатор асосида 100 баллик шкалада баҳолаб боради:

“Статистика методологияси” йўналишида 10 та индикатор – миллий ҳисоблар, давлат молияси, тўлов баланси, ички ва ташқи қарз, истеъмол, ишлаб чиқарувчилар ва экспорт–импорт нархлари индекслари, таълим ва соғлиқни сақлаш статистикасида қўлланиладиган методологиянинг янгиланганлик ҳолати, шунингдек, статистик кўрсаткичларнинг Халқаро валюта жамғармасининг маълумотларни тарқатиш стандартлари талабига мос келиши бўйича баҳо берилди.

“Бирламчи маълумотлар” йўналиши бўйича 5 та маълумотлар базалари – аҳоли ва қишлоқ ҳўжалигини рўйхатга олиш, аҳоли турмуш тарзи, соғлиқни сақлаш ва аҳолининг табиий ҳаракати бўйича кузатувлар натижаларининг мавжудлиги, ушбу рўйхатга олиш тадбирлари ва кузатувларни мунтазам ўтказиб

борилиши ҳамда улардан фойдаланиш имконияти яратилганлигига қараб баҳоланади.

“Даврийлик ва ўз вақтидалик” йўналишида мамлакатлар 10 та индикатор бўйича статистик маълумотларнинг эълон қилиниши ва мунтазам янгилаб борилиши (сув билан таъминланганлик, болалар иммунизацияси, тўйиб овқатланмаслик, болалар орасидаги ўлим даражаси, гендер тенглик, таълим, ОИТС билан касалланганлик даражаси, даромадлар бўйича камбағаллик даражаси, оналар соғлиги, ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий даромаднинг ўсиш даражаси ҳолати) бўйича баҳоланади.

Ўзбекистон Республикаси ушбу индекс бўйича биринчи марта 2016 йилда баҳоланган бўлиб, 48,9 балл билан рейтингта кирган мамлакатлар ичида 123 – ўринга, 2017 йил якуни бўйича 51,1 балл билан 116 – ўринга ва 2018 йил якуни бўйича 61,1 балл билан 86 ўринга эга бўлган.

Халқаро рейтингта қўшилган дастлабки йиллардаги Ўзбекистон бўйича паст кўрсаткич, ўз навбатида, мамлакатда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар натижаларини халқаро мезонлар ва стандартларга мувофиқлигини баҳолаш яхлит тизимининг йўқлиги, масъул вазирлик ва идораларда тегишли маълумотлар базаларининг шакллантирилмаганлиги, халқаро ташкилотлар ва илмий муассасалар билан тизимли ҳамкорлик алоқаларининг мавжуд эмаслиги ва ходимларда халқаро рейтинглар методологиясини қўллаш бўйича тегишли амалий кўникмаларнинг етишмаслиги билан боғлиқ бўлган. Шунингдек, таҳлиллар шуни кўрсатдики, рейтинг тузишда фойдаланиладиган жами 25 та компонент кўрсаткичлардан 11 таси бўйича мамлакат тўғрисидаги маълумотлар Жаҳон банки маълумотлар базасида мавжуд бўлмаган (тулиқ ёки қисман). Шу билан бирга, рейтинг тузувчилар билан ҳамкорлик алоқаларининг йўқлиги сабабли, халқаро ташкилотларга тақдим этиб борилаётган ва рейтинг тузувчилар томонидан олиб фойдаланилиши мумкин бўлган айрим кўрсаткичларнинг маълумотлари рейтингни тузишда ҳисобга олинмаган. Масалан, саноат ишлаб чиқариш индекси ва истеъмол нархлари индекси бўйича маълумотлар Халқаро валюта фондининг “Маълумотларни тарқатиш умумий тизими” маълумотлар базасида, шунингдек, тўлов балансини тузиш бўйича фойдаланиладиган амалдаги халқаро стандарт ҳақида маълумот Марказий банк сайтида мавжуд бўлган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқорида номлари қайд этилган қарорларига мувофиқ давлат статистика тизими фаолиятини ислоҳ қилиш ва мамлакат бўйича статистик маълумотларнинг халқаро миқёсда очиқлигини таъминлаш мақсадида, статистик маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, маҳаллий ва халқаро миқёсда фойдаланувчиларга тақдим этишнинг янги тизими жорий этилди. Жумладан, Ўзбекистон 2018 йилнинг май ойидан бошлаб Халқаро валюта жамғармасининг кенгайтирилган “Маълумотларни тарқатишнинг умумий тизими”га қўшилиб, 24 та йўналиш бўйича 422 турдаги мамлакатнинг макроиқтисодий, молиявий ва ижтимоий статистик кўрсаткичлари бўйича маълумотларни расман эълон қилиб боришга ўтилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг тўлов баланси, халқаро инвестиция позицияси, ички ва ташқи қарзлари ва бошқа бир қатор статистик кўрсаткичларни Халқаро валюта жамғармаси талаблари асосида шакллантириш йўлга қўйилди.

Халқаро даражада умумэтироф этиладиган ва маълумотлар очиқлигининг асосий мезонларидан бири – “Очиқ маълумотлар миллий Портали” фаолияти

йўлга қўйилди ва давлат органларининг таклифлари асосида 1 500 га яқин кўрсаткичларни ўз ичига олган “Очиқ маълумотлар тўплами рўйхати” тасдиқланди ва унинг асосида Ўзбекистон Республикасининг Очиқ маълумотлар порталида 10 мингдан ортиқ маълумотлар ўзбек, рус ва инглиз тилларида жойлаштирилиб, мунтазам равишда янгиланган бўрилмоқда.

Бундан ташқари, давлат раҳбарининг 2019 йил 25 февралдаги “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги ўрнини яхшилаш тўғрисида”ги ПҚ–4210 – сонли қарори билан юклатилган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида, Жаҳон банкининг “Статистика потенциали индекси” халқаро рейтингда мамлакат ўрнини яхшилаш бўйича Давлат статистика қўмитаси ва Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институти томонидан қуйидаги чора – тадбирлар амалга оширилган:

– Давлат статистика қўмитасининг 2019 йил 28 февралдаги 37 – сон буйруғи билан халқаро индексда Ўзбекистон ўрнини яхшилаш бўйича масъулар бириктирилган ва рейтингда Ўзбекистон ўрнини яхшилаш бўйича ишларни ташкил этишнинг амалий чора–тадбирлар режаси тасдиқланган;

– индекс таркиби ва таркибий индикаторларни ҳисоблаш методологияси ўрганиб чиқилиб, охириги рейтингда Ўзбекистон бўйича акс этмаган индикаторлар таркиби аниқлаб олинган;

– халқаро рейтингни тузишда фойдаланиладиган кўрсаткичларни ишлаб чиқувчи ва тақдим этувчи асосий масъул вазирлик ва идоралар аниқланган ва уларнинг раҳбар ходимларидан иборат идоралараро ишчи гуруҳи ташкил этилган;

– халқаро ташкилотларга мунтазам бериб борилаётган тегишли маълумотлардан фойдаланиш ва уларда мавжуд бўлмаган маълумотлар тақдим этилиши бўйича Жаҳон банкига муружаат хатлари юборилган, мутахассислар билан рейтингга доир 5 марта учрашувлар ўтказилган;

– халқаро индекс таркибини ўрганиш натижалари ва ушбу индекснинг компонент кўрсаткичларини шакллантириш методологиясини ўрганиш натижалари бўйича таҳлилий ҳисобот тайёрланган ва Ўзбекистоннинг халқаро рейтингдаги ўрнини яхшилаш бўйича таклифлар тайёрланган, индекс бўйича намунавий йўриқнома тайёрланган ва Молия вазирлигига тақдим этилган;

– халқаро индексда мамлакат ўрнини яхшилаш бўйича “Йўл харитаси” ва “Жаҳон банкининг статистика потенциали индекси бўйича йиллик ҳисоботида Ўзбекистоннинг рейтингини яхшилаш бўйича мақсадли кўрсаткичлар” ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 апрелдаги ПҚ – 4273 – сонли қарори билан тасдиқланган.

Халқаро рейтингда Ўзбекистон ўрнини босқичма – босқич яхшилаш бўйича амалга оширилган ишлар натижасида, индекс доирасида 25 та индикаторнинг 20 таси бўйича миллий маълумотлар базасида ва халқаро ташкилотларнинг ахборот ресурсларида статистик маълумотлар ва уларнинг методологик асосларини мунтазам эълон қилинишига эришилган. Пировардида, Жаҳон банкининг ҳисоботида кўра, 2019 йил якуни билан Ўзбекистон халқаро рейтингда 64,4 балл билан 77 – ўринга, 2020 йил якуни билан эса 67,8 балл билан 61 – ўринга кўтарилган (1–жадвал).

Умуман, Ўзбекистон ушбу халқаро рейтингда 2016 йил ҳисоботида нисбатан 62 поғонага, 2019 йил ҳисоботида нисбатан эса 16 поғонага юқорилаган. Шу билан бирга, мамлакатлар кесимида кўрилса, охириги рейтингда Ўзбекистон

собиқ иттифоқ республикалари (болтиқбўйи республикаларидан ташқари, улар индексга кирмайди) ичида фақат Туркменистондан юқорида жойлашган холос. Бунинг сабаби эса, 2020 йил учун рейтингни тузишда фойдаланилган жами 25та компонентдан Ўзбекистон бўйича қуйидаги 5та индикатор маълумотларининг мавжуд эмаслигидир:

– Халқаро валюта фонди (ХВФ)нинг “Маълумотларни тарқатиш махсус стандарти”га қўшилиш;

– аҳолини рўйхатга олиш даврийлиги;

– қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш даврийлиги;

– аҳоли саломатлигини ўрганиш даврийлиги;

– даромадлар бўйича қашшоқлик (қунига 1,9 АҚШ долларидан кам даромадга яшайдиган аҳоли улуши).

Ўз навбатида, бу кўрсаткичлар бўйича маълумотлар давлат миқёсида келгуси йилларда ўтказиладиган рўйхатга олиш ва махсус кузатувлар натижаларига боғлиқ бўлиб, ушбу тадбирлар ўтказилиши ва натижалари расман эълон қилиниши каби ишлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 апрелдаги ПҚ – 4273 – сон қарори билан тасдиқланган “Йўл харитаси” ва 2020 йил 3 августдаги ПҚ – 4796 – сон қарори билан тасдиқланган “Мақсадли кўрсаткичлар”да ҳисобга олинган.

Умуман, “Статистика салоҳияти индекси” халқаро рейтинги бўйича “мақсадли кўрсаткичлар”га эришиш учун келгусида қуйидаги муҳим йўналишларда тадбирлар амалга оширилиши белгилаб олинган:

– халқаро ташкилотлар тавсиялари ва илгор хорижий тажрибалардан келиб чиққан ҳолда миллий статистика тизими фаолиятига сифатни бошқаришнинг илгор тизимларини жорий этиш;

– 2021 йил якунига қадар Мультииндикатор кластер кузатувлари натижаларини қўмитанинг расмий сайти ва ЮНИСЕФнинг ахборот базасида эълон қилиш;

– Ўзбекистоннинг 2021 йил маълумотлари бўйича халқаро таққослашлар дастурида иштирокини таъминлаш, натижалари асосида миллий валютанинг харид қобилияти паритетини аниқлаш ва эълон қилиш;

– истеъмол нархлари кузатувида қўлланиладиган товар ва хизматлар таснифлагичини халқаро стандартларга тўлиқ мувофиқлаштириш мақсадида ХВФ томонидан тавсия этилган “Мақсадлар бўйича шахсий истеъмол таснифлагичи” талабларини жорий этиш;

– 2022 йилда ХВФнинг кенгайтирилган “Маълумотларни тарқатишнинг умумий тизими”дан “Маълумотларни тарқатишнинг махсус стандарти”га ўтиш;

– 2023 – 2025 йиллар давомида аҳолини рўйхатга олиш, қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш ва бизнесни рўйхатга олиш тадбирларини ўтказиш ва натижаларини расман эълон қилиш;

– халқаро ташкилотлар томонидан тавсия этиладиган махсус кузатувларни (мультииндикатор кластер кузатувлари, ишчи кучи кузатувлари, демография ва соғлиқни сақлаш кузатувлари) мунтазам равишда ўтказиб бориш ва натижаларини расман эълон қилиб бориш;

– барча турдаги танланма статистик кузатувларни ўтказиш жараёнларига махсус қурилмалар – планшетларни тўлиқ жорий этиш;

– ўзгаришлар ва эришилаётган натижалар тўғрисида Жаҳон банкига белгиланган тартиб ва муддатларда маълумотлар тақдим этиб бориш.

Ўз навбатида, халқаро ташкилотлар тавсияси асосида ишлаб чиқилган ва шу йил 11 августда имзоланган “Расмий статистика тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қабул қилинганлиги ҳам халқаро даражада миллий статистика салоҳиятини янада ошишига туртки беради.

Умуман, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги ПҚ–4796 – сон қарори билан тасдиқланган “2020 – 2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг миллий стратегияси” доирасида белгиланган тадбирларни амалга ошириш орқали, Жаҳон банкининг индексидаги кўрсаткичлар босқичма – босқич яхшилаб борилиши ва 2025 йилга бориб 94 балл билан рейтингда биринчи 10 таликка кириш мақсад қилинган. Ўзбекистоннинг ушбу халқаро рейтингда эришган ва келгусида кутилаётган ўрнини кўйидаги расмда ҳам кўришимиз мумкин:

1–расм. Ўзбекистоннинг “Статистика салоҳияти индекси” даги ўрни. 183

Ўқорида қайд этилган тадбирларнинг ижроси мамлакатимизда халқаро стандартларга тўлиқ мос келадиган миллий статистика тизимини шакллантиришга ва ўз навбатида, Жаҳон банкининг статистика салоҳияти индексидаги Ўзбекистон кўрсаткичлари ва позициясини яхшилаб борилишига эришишни таъминлайди.

**Жаҳон банкининг 2017–2020 йиллардаги ҳисобот рейтингда
Ўзбекистон Республикасининг «Статистика салоҳияти индекси»**

т/р	Баҳолаш индикаторлари	Рейтинг натижаси ва мамлакат ўрни			
		2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил
	ЙИГМА ИНДЕКС	51,1	61,1	64,4	67,8
	Мамакатлар ўртасидаги ўрин	116	86	77	61
I	Статистика методологияси	50,0	60,0	70,0	80,0
1	Миллий ҳисоблар базавий йили	1	1	1	1
2	Тўлов баланси бўйича фойдаланиладиган қўлланма	0	1	1	1
3	Ташқи қарз тўғрисида ҳисобот бериш ҳолати	1	1	1	1
4	Истеъмол нархлари индекси (базис йили учун)	0	0	1	1
5	Саноат ишлаб чиқариши индекси	0	0	0	1
6	Импорт ва экспорт нархлари	0	0	0	1
7	Давлат молиясини ҳисобга олиш концепцияси	1	1	1	1
8	Ўқувчилар сони тўғрисида ЮНЕСКОга ҳисобот	1	1	1	1
9	Вакцинация камрови бўйича ЖССТ/ЮНИСЕФга ҳисобот	1	1	1	1
10	ХВФ маълумотларни тарқатиш махсус стандарти	0	0	0	0
II	Бирламчи маълумотлар	20,0	20,0	40,0	40,0
1	Аҳолни рўйхатга олиш даврийлиги	0	0	0	0
2	Қашшоқлик даражасини ўрганиш даврийлиги	0	0	1	1
3	Қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш даврийлиги	0	0	0	0
4	Саломатликни ўрганиш даврийлиги	0	0	0	0
5	Аҳолининг табиий ҳаракатини рўйхатга олиш тизимининг тўлиқлиги	1	1	1	1
III	Даврийлик ва ўз вақтидалик	83,3	83,3	83,3	83,3
1	Сув таъминоти (тоза ичимлик сув манбага улашиш имконияти)	1	1	1	1
2	Болалар иммунизацияси (қизамиққа қарши эмланган 1 ёшли болалар улуши)	1	1	1	1
3	Болалар тўғиб овқатланмаслиги (5 ёшгача кам вазнли болалар сонининг қўлиги)	0,3	0,3	0,3	0,3
4	Болалар ўлими (5 ёшгача болалар ўлими даражаси)	1	1	1	1
5	Таълимда гендер тенглиги (бошланғич ва ўрта мактабларда қизларнинг ўғил болаларга нисбатан камрови коэффициентини)	1	1	1	1
6	ОИТВ / ОИТС (ОИТВ тарқалиши, жами [15–49 ёшдаги аҳолига нисбатан фозда])	1	1	1	1
7	Даромад бўйича қашшоқлик (кунига \$ 1.99 АҚШ долларидан камга яшовчи аҳоли улуши)	0	0	0	0
8	Оналар саломатлиги (маакали тиббиёт ходимлари иштирокидаги туғруқлар)	1	1	1	1
9	Аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиши	1	1	1	1
10	Бошланғич таълимни яқунлаш даражаси	1	1	1	1

Манба: Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институти сайти

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ–4947–сон фармони. “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 июлдаги “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва таъхилотларида улар билан тизимли шилашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида”ги ПФ–6003–сон фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3165–сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ва молиявий кўрсаткичлар очиқлиги ва ошқоралигини таъминлаш чора – тадбирлари тўғрисида”ги фармойиши.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 25 февралдаги “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги ўрнини яхшилаш тўғрисида” ПҚ–4210 – сонли қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 апрелдаги “Давлат бошқарувининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш ҳамда мамлакатнинг статистика салоҳиятини ошириш юзасидан қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–4273–сонли қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4796–сонли қарори. “2020 – 2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг миллий стратегияси”
8. Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти: <https://stat.uz/>.
9. Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институти расмий сайти: – <https://instat.uz/>.
10. Очиқ маълумотлар миллий портали: – <https://data.gov.uz/>.
11. Йигма маълумотлар миллий саҳифаси: <https://nsdp.stat.uz/>.

ИСТЕЪМОЛ НАРХЛАРИ ИНДЕКСИ (ИНФЛЯЦИЯ ДАРАЖАСИ) ХИСОБ–КИТОБЛАРИНИ ХАЛҚАРО ТАЛАБ ВА СТАНДАРТЛАР АСОСИДА ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ, СЎНГГИ ЙИЛЛАРДА БУ БОРАДА ЭРИШИЛГАН НАТИЖАЛАР

М. Умаров,

**Давлат статистика қўмитаси
бошқарма бошлиғи**

Сўнги йилларда, миллий статистика тизимини тубдан такомиллаштириш, соҳага кенг қўлланилаётган, халқаро талаблар ва стандартларга мос келадиган статистика таҳлили, кўрсаткичлари ва ҳисобот шакллариининг синовдан ўтган замонавий усуллариини жорий этиш бўйича белгиланган вазифалар доирасида, Давлат статистика қўмитаси томонидан истеъмол нархлари индекси кузатувлари ва ҳисоб–китобларини такомиллаштириш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилди.

Жумладан, 2017–2021 йиллар давомида истеъмол нархлари индекси кузатувларини ташкил этиш ва ҳисоб–китобларини амалга ошириш бўйича услубий низом илғор хорижий тажрибалар ўрганган ҳолда халқаро экспертларнинг кўмаклари ва тавсиялари асосида янгиланди. Хусусан:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3165–сон қарорида белгиланган вазифаларга мувофиқ, истеъмол нархлари индекси кузатувларини ташкил этиш ва ҳисоб–китобларни амалга ошириш бўйича услубий низом халқаро амалиёт ва стандартларни ўрганган ҳолда тўлиқ қайта кўриб чиқилди ва амалиётга жорий қилинди.

Натижада, истеъмол нархлари индекси кузатувларининг товарлар ва хизматлар рўйхати аҳоли томонидан кенг истеъмол қилинадиган товарлар ва хизматлар билан тўлдирилиб, 2018 йилдан уларнинг сони 350 тадан 386 тага кенгайтирилди.

Истеъмол нархлари индекси маълумотлари таҳлили кенгайтирилди ва ҳисоб–китоблар натижалари юзасидан ҳар ойда таҳлилий пресс–релизлар эълон қилиб борилмоқда.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йилнинг 4 апрелдаги “Давлат бошқарувининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш ҳамда мамлакатнинг статистика салоҳиятини ошириш юзасидан қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–4273–сон қарорида белгиланган вазифаларга мувофиқ, нархлар статистикаси бўйича эълон қилинадиган таҳлилий маълумотлар таркиби кенгайтирилди. Хусусан, истеъмол нархлари индекси ҳисоб–китобларида фойдаланиладиган товарлар ва хизматларнинг салмоқ вазилири кўрсаткичлари илк бора Давлат статистика қўмитасининг расмий веб–сайтининг

“Очиқ маълумотлар” саҳифасида ҳамда “OPEN DATA” очиқ маълумотлар порталида эълон қилина бошлади.

Шунингдек, истеъмол нархлари индекси ҳисоб–китоблари бўйича хорижий мамлакатлар тажрибаларини ўрганиш ҳамда халқаро статистика ташкилотларининг тавсиялари асосида миллий услубиятни мунтазам равишда янада такомиллаштириб бориш мақсадида, 2019 йилда истеъмол нархлари индекси кузатувларини ташкил этиш ва ҳисоб–китобларни амалга ошириш бўйича услубий низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Мазкур услубий низом билан, 2020 йилдан истеъмол нархлари индекси кузатувларининг товарлар ва хизматлар рўйхати 510 тагача кенгайтирилди. Республика ҳудудларининг ижтимоий–иқтисодий кўрсаткичлари кузатув тамойилларига мослиги жиҳатидан қайта кўриб чиқилди ҳамда ҳудудлар сонини мақбуллаштириш ҳисобига кузатув танланмасидаги шаҳар ва туманлар сони 78 тага етказилди. (илгари қанча эди? Илгари 120 та бўлган айрим жойларда савдо объектлари тўлиқ ишламаганлиги сабабли халқаро тавсиядан келиб чиқиб қисқартирилганми.) Шу билан бирга, истеъмол нархлари индексини ҳисоблаш бўйича тўлиқ жаҳон стандартларига мос келадиган товар ва хизмат(тариф) ларнинг ўртача нархларини ҳисоблашда ўртача геометрик услуб жорий этилди.

3. Давлат статистика қўмитасининг 2019 йил учун иқтисодиёт ва ижтимоий соҳада долзарб масалаларнинг статистик таҳлилини ўтказиш бўйича халқаро ташкилотларнинг тавсияларини ўрганиш асосида услубий қўлланмаларни такомиллаштириш ва жорий этиш бўйича Харажатлар режасига мувофиқ, 2019 йилда истеъмол нархлари индекси кузатувлари товарлар ва хизматлар тўпламини умумэтироф этиган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Classification of Individual Consumption According to Purpose (COICOP) 2018 халқаро стандартига асосланган миллий Мақсадлар бўйича индивидуал истеъмол таснифлагичи 2018 (МИИТ–2018) асосида шакллантириш бўйича ишлар олиб борилди. Хусусан, 2019 йилда илғор мамлакатлар тажрибасини ўрганган ҳолда, қисман МИИТ–2018 асосида шакллантирилган товарлар ва хизматлар тўплами 2020 йил учун истеъмол нархлари индекси кузатувларига синов тариқасида жорий этилди.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг Миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4796–сон қарори билан тасдиқланган “2020–2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси статистикасини ривожлантиришнинг миллий стратегияси” ҳамда уни амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси”нинг ижросини таъминлаш мақсадида, 2021 йилдан бошлаб Давлат статистика қўмитаси МДХга аъзо давлатлар орасида биринчилардан бўлиб истеъмол нархлари индекси кузатувларини тўлиқ МИИТ–2018 асосида шакллантириш амалиётини жорий этди.

Натижада, истеъмол нархлари индекси кузатувларини ташкил этиш ва ҳисоб–китобларни амалга ошириш бўйича услубият янада такомиллаштирилди ҳамда Давлат статистика қўмитаси томонидан 2020 йилнинг 30 ноябрида Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги, Марказий банк

билан келишиб ишлаб чиқилган янгиланган тахрирдаги услубий низом қабул қилинди.

МИИТ–2018 га асосан, 2021 йилда истеъмол нархларини кузатиш ва истеъмол нархлари индексини ҳисоблаш учун танлаб олинган 510 та товарлар ва хизматлар 13 та йирик бўлимларга гуруҳланди.

Мазкур гуруҳлаш мамлакатимиз кўрсаткичларини таркибий жиҳатдан дунёнинг ривожланган мамлакатлари мос кўрсаткичлари билан солиштириш имконини яратди.

5. 2020 йилнинг декабрь ойида ХВЖ техник кўмак миссияси билан ҳамкорликда Ўзбекистонда қўлланилаётган истеъмол нархлари кузатувларини ўтказиш амалиёти ва инфляцияни ҳисоблаш методологияси батафсил кўриб чиқилди. Таъкидлаш жоизки, миссия якуни бўйича ХВЖ экспертлари томонидан мамлакатимизда истеъмол нархлари кузатувларини ташкил этиш борасида олиб борилаётган амалий ва услубий ишларга юқори баҳо берилди.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 июлдаги ПҚ–3165–сон қарорида белгиланган вазифаларга асосан, статистика соҳасидаги ислохотларнинг муҳим йўналишидан бири сифатида, ички истеъмол бозоридаги нархлар статистикасини такомиллаштириш, илғор хорижий тажрибаларни ва замонавий ахборот–коммуникация технологияларини кенг жорий қилишга алоҳида эътибор қаратилди.

Хусусан, белгиланган алоҳида чора–тадбирлар режасига асосан, 2020 йилда истеъмол бозорида нарх кузатувларини ўтказиш жараёнарига САПІ технологияси, яъни махсус электрон қурилмалар (планшетлар) тўлиқ жорий этилди. Натижада, инфляцияни ҳисоблаш жараёнлари автоматлаштирилди, статистик маълумотларнинг объективлиги ва юқори сифатини таъминлашга эришилди.

Ўз навбатида, Давлат статистика қўмитаси томонидан келгусида ҳам ички бозордаги истеъмол нархлари кузатувларини сифатли ташкил этиш ҳамда тегишли статистик маълумотларни кенг жамоатчиликка етказиш бўйича ишлар давом эттирилади.

СТАТИСТИЧЕСКИЕ ПАКЕТЫ ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

***Ё. Илхамова,
ТФИ, заведующая кафедрой
Б. Шермухамедов,
ТФИ, соискатель.***

Особенностью методов статистического анализа является их комплексность, обусловленная многообразием форм статистических закономерностей, а также сложностью процесса. Разнообразие статистических пакетов обусловлено многоплановостью задач обработки данных с применением различных типов статистических процедур анализа. Универсальные пакеты, или пакеты общего назначения (например, SPSS, STATA, STATISTICA, S-PLUS, Stadia, STATGRAPHICS, SYSTAT, Minitab). Эти пакеты не ориентированы на специфическую предметную область и могут применяться для анализа данных из различных областей деятельности. Они предлагают широкий диапазон статистических методов и имеют относительно простой интерфейс. С такими пакетами нами рекомендуется работать на начальных этапах работы с данными, когда еще четко не определены статистические методы, которые будут применяться для решения той или иной экономической проблемы. Как показал анализ многопрофильность универсального пакета позволяет провести пробный анализ различных типов данных с использованием широкого диапазона статистических методов. Если рассматривать профессиональные пакеты SAS, VMDP, то они отличаются от универсальных тем, что позволяют работать со сверхбольшими объемами данных, применять узкоспециализированные методы анализа, создавать собственную систему обработки данных. Специализированные пакеты BioStat, MESOSAUR, DATASCOPE позволяют проводить анализ с использованием ограниченного числа специализированных статистических методов. С подобными статистическими пакетами работают специалисты, хорошо знакомые с методами анализа данных в той области, на которую ориентирован пакет. Как показали исследования, статистический пакет BioStat используется для анализа данных в области биологии и медицины, а статистический пакет MESOSAUR применяется при анализе одномерных и многомерных временных рядов и построении регрессионных моделей, статистический пакет DATASCOPE специализируется на проведении анализа многомерных данных. Специализированные пакеты позволяют проводить анализ

с использованием ограниченного числа специализированных статистических методов. Большинство представленных на рынке статистических пакетов обладают гибкой модульной структурой, которая может пополняться и расширяться за счет пользовательских модулей, дополнительно закупаемых или находящихся в свободном доступе в Интернете. Подобная гибкость позволяет адаптировать большинство пакетов к потребностям конкретного пользователя. Широко используются такие пакеты как STATGRAPHICS, SPSS, STATA, SAS, STATISTICA, EViews, Kxen, S-plus, Deductor, PrognozPlatform, STADIA, ЭВРИСТА, МИЗОЗАВР, ОЛИМП: Стат-Эксперт, Статистик-Консультант, САНИ, КЛАСС-МАСТЕР и т.д. Как показал проведенный нами анализ, многие пакеты как R, Python, RapidMiner, BV4.1, GeoDA, Winpepi, EpiInfo, X-12-ARIMA, Deductor, PrognozPlatform, SPSS, STATA, SAS, STATISTICA, EViews, Maple, Mathematica, MATLAB и др. характеризуется сравнительно малым набором статистических методов и призваны решать специфические задачи в конкретных предметных областях, например, при проведении переписей или оценки эпидемиологической обстановки. Многие программы представляют собой не только инструмент статистической обработки данных, но и систему хранилищ данных, систему отчетов для управления и т.д. Как показали исследования, применение статистических пакетов SAS, SPSS Modeler оправдывает себя с точки зрения последующей отдачи от внедрения. По функциональности, т.е. по аналитическим возможностям, набору инструментария выделяют универсальные пакеты общего назначения или профессиональные, к ним относятся SPSS, STATA, STATISTICA, S-PLUS, SAS, Deductor, Prognoz Platform и др., а также специализированные пакеты: BioStat, EQS, ЭВРИСТА, GWR4, GeoDA, ArrowModel и др. Проведенный анализ показал, что статистические методы в большинстве инварианты по отношению к исходным данным, а универсальные пакеты могут применяться для анализа данных с использованием широкого диапазона статистических методов и имеют простой интерфейс. Многопрофильность универсального пакета позволяет провести подробный анализ различных типов, данных с использованием широкого диапазона статистических методов. Большинство существующих универсальных пакетов имеют много пересечений по составу встроенных статистических процедур и являются конкурирующими продуктами по отношению друг к другу. Их основное отличие состоит в способах реализации интерфейса программы. Специализированные пакеты позволяют проводить анализ с использованием ограниченного числа специализированных статистических методов. С подобными статистическими пакетами работают специалисты, знакомые с методами анализа данных в той области, на которую

ориентирован пакет. Больше всего методической литературы по пакетам SPSS и Statistica, но, популярность пакета SPSS вызвана тем, что данный универсальный пакет фактически является стандартом обработки социологических и маркетинговых данных на многих коммерческих предприятиях. А популярность пакета Statistica компании StatSoft, имеет удобный русифицированный интерфейс и обладает большой справочной поддержкой. Преимуществом этого пакета является наличие отдельных модулей с обширным функционалом по построению нейронных сетей и пакет позволяет проводить обработку данных по эконометрическим исследованиям. Для того, чтобы статистический пакет программ был удобным и эффективным в работе, он должен удовлетворять многочисленным и весьма жестким требованиям а, именно, содержать значительный спектр статистических инструментов (процедур, методов); быть достаточно простыми для быстрого освоения и удобным в использовании; отвечать высоким требованиям к вводу, преобразованию и хранению наборов данных, также иметь возможность экспорта–импорта данных; иметь широкий набор средств графического представления данных и результатов; иметь подробную документацию (методическое обеспечение), достаточную для самостоятельного освоения исследователями, знакомыми со статистическими процедурами; быть доступным по цене, в идеале относиться к категории бесплатных продуктов.

Пакет SPSS, уже согласно своему названию (Statistical Package for Social Science), ориентирован именно на применение в социальных науках, следовательно, содержит в себе поля, процедуры и методы, понимающие особенности природы социальной информации, в том числе той первичной информации, которая может быть получена в ходе проведения прикладного исследования сотрудников предприятия. Э

та информация действительно имеет ряд особенностей, которые отличают ее от обычных статистических данных, и не все статистические процедуры обработки, и не все рассчитываемые статистические показатели могут быть к ней применимы. Остановимся на них несколько подробнее с тем, чтобы понимать природу данных и впоследствии правильно выбирать процедуры обработки и анализа. SPSS, в отличие от многих других статистических пакетов.

Понимая, что многие показатели качественные, SPSS предлагает много процедур для работы именно с качественными показателями, тогда как подавляющее большинство других статистических пакетов ориентировано на математическую статистику. SPSS, как программа, ориентированная на обработку данных социальных наук очень удобна для прикладных исследований,

когда источником информации являются люди и полученные данные имеют качественную, а не количественную природу.

Вместе с тем, SPSS содержит и полный перечень процедур математической статистики, применимый для количественных данных, когда единицей наблюдения выступают не люди, а структурные подразделения, филиалы или организации. Все это делает SPSS удобной и эффективной программой обработки и анализа данных для прикладных исследований в сфере менеджмента. SPSS при всей ее универсальности не может решить все задачи, которые могут возникнуть в процессе прикладного исследования. Так, если собранные данные имеют преимущественно количественный характер, то можно порекомендовать и другую программу, имеющую очень развитый математико-статистический аппарат, например, программу Statistica.

В случае, когда предстоит собрать данные, нужны программы, позволяющие организовать и увязать разные способы сбора и ввода информации. Программа обработки и анализа социологической и маркетинговой информации Vortex.

В отличие от программы SPSS, которая не осуществляет контроль процесса ввода данных и работает в командном режиме, Vortex ориентирован на автоматизацию процесса сбора данных и быстрое и наглядное представление данных в интерактивном режиме.

Вместе с тем, Vortex существенно уступает SPSS в функционале многомерного анализа данных. Поэтому в исследовательской практике следует использовать Vortex для организации процесса ввода данных, оценки качества данных, преобразования и элементарного анализа. Если необходим более сложный анализ данных, то необходимо конвертировать их в SPSS и произвести необходимую работу в SPSS.

Список использованной литературы

1. Айвазян С. А. Инструменты статистического анализа данных / С. А. Айвазян, В. С. Степанов // Мир ПК. – 1997. – № 8. – С. 32–41.
2. Адамов В. Е. Факторный индексный анализ (Методология и проблемы). М.: Статистика, 1977. – 200 с.

ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ТАЪСИРИНИ СТАТИСТИК БАҲОЛАШ АМАЛИЁТИНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШ

**Н.Т. Исакова,
докторант**

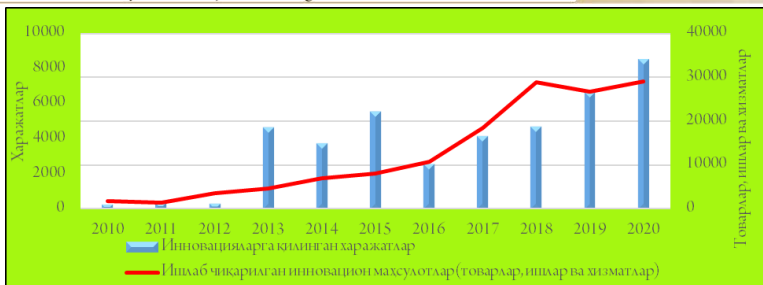
Бугунги кунда мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш уни қайта қуриш ва янги техника–технологиялар билан таъминлаш учун инвестициялар зарур. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг Давлат ўз мулкани шахсий қўлларга бериб, мамлакат ичида моддий ва пул ресурсларини тарқатиш бўйича аввалги буйруқбозлик функцияларидан воз кечди. Иқтисодиётнинг реал секторидаги корхоналар захирасида ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга маблағ киритиш учун ўзининг етарли даражада сармоясининг йўқлиги миллий иқтисодиётни ривожланишига тўсқинлик қилмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикасида иқтисодий бошқарувнинг бозор тизимига ўтиши инвестиция жараёнининг янги моделини шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, қулай инвестиция муҳити турли давлат, хусусий ва хорижий манбалардан фойдаланган ҳолда инвестициялар ўсишини рағбатлантиради. Глобаллашув шароитида инвестициялар ўсиши илмий ва технологик салоҳиятга боғлиқ бўлиб, у ҳар қандай мамлакат учун иқтисодий ўсишнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Инвестиция жараёни бу жуда кўп қиррали жараён бўлиб, кўплаб омилар таъсирида бўлади ва уларни билиш катта илмий ҳамда амалий аҳамиятга эга. “Ушбу омиларни билиш, уларнинг инвестиция фаолияти ва инвестиция самарадорлигига таъсири механизми илмий асосланган инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда инвестиция жараёнини янада самарали бошқариш учун асосдир”¹⁸⁴. Ҳозирги замонавий иқтисодиёт шароитида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти биринчи навбатда юқори технологиялар ва илм–фанни талаб қиладиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган ривожланиш моделига муҳтож.

Бу миллий иқтисодиётни жаҳон иқтисодиётига тўлиқ интеграциялашувига, рақобатбардошлигини оширишга ва ривожланган мамлакатлар ўртасида тенг ҳуқуқли ҳамкорликни таъминлашга имкон беради (1–расм).

184 Игонина, А.А. Инвестиции / А.А. Игонина. –М.: Юрист, 2002. - 478с.

1–расм. Ўзбекистон Республикасида инновацияларга қилинган харажатлар ва ишлаб чиқарилган инновацион маҳсулотлар динамикаси

1–расмда келтирилган маълумотларга асосланадиган бўлсақ, 2010 йилда Ўзбекистон Республикасида инновацияларга қилинган ҳаражатлар ҳажми ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 0,36 %ини ташкил қилган бўлса, 2020 йилда дастлабки маълумотларга кўра, 1,5 %ни ташкил этиб 31010,2 млрд. сўмга етди. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистон Республикасида ялпи ички маҳсулотда инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш улушининг 2010 йил (2,5 фоиз)га нисбатан 2020 йилдаги дастлабки маълумотлар бўйича 5,4 фоизга тенг бўлиб 31010,2 млрд. сўмни ташкил этди.

Иқтисодчиларнинг инвестиция масалаларига катта эътибор қаратишлари миллий иқтисодиётнинг инвестиция соҳасида юқори натижаларга эришишдаги қийин аҳволи билан боғлиқ бўлиб, бу бевосита мамлакатдаги умумий ижтимоий–иқтисодий вазият билан бирга келади ва унга қуйидаги омиллар сабаб бўлади:

корхоналарда молиявий ресурсларнинг етишмаслиги ва ноқулай ҳамда самарасиз солиққа тортиш тизими;

асосий воситаларнинг ахлоқий ва жисмоний жиҳатдан сезиларли даражада эскириши ҳамда ишлаб чиқаришнинг мутлақ ҳажмининг пасайиши;

фонд бозорининг ривожланмаганлиги ва сиёсий беқарорлик ҳамда инфляцион жараёнларнинг кучайиши.

Мамлакатимизда иқтисодий ислоҳотларни созлашнинг энг муҳим йўналишларидан бири бу инвестиция фаолияти самарадорлигини ривожлантириш ва такомиллаштиришдан иборат бўлиб, бу, биринчи навбатда, мустақилликнинг дастлабки даври ва амалга оширилмай қолган иқтисодий ислоҳотларга, миллий иқтисодиётнинг барқарор ҳолатига ҳамда унинг фаолияти самарадорлигининг ошишига олиб келмаганлиги билан боғлиқ.

Бу эса ўз навбатида ҳар қандай ривожланиш ва халқаро интеграциялашув кенг миқёсли инвестицияларсиз иқтисодий тикланиш мумкин эмаслигини тасдиқлади (2–жадвал).

2–жадвал

Ўзбекистон Республикасининг ялпи ички маҳсулот ҳажми ва асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар динамикаси

Кўрсаткичлар	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2015 й.	2020 й.	2020 йилнинг 2000 йилга нисбатан ўзгариши (+, -)
ЯИМ, млрд. сўм	3255,6	15923,4	78936,6	221350,9	602551,4	599295,8
Асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар, млрд. сўм	744,5	3165,2	16463,7	44810,4	210195,1	209450,6
Аҳоли жон бошига умумий даромад, минг сўм	96,4	371,8	2192,8	5410,6	12279,1	12182,7

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Ўзбекистон Республикасининг ялпи ички маҳсулот ҳажми 2020 йилда 2000 йилга нисбатан 599295,8 млрд. сўмга ошиб, 602551,4 млрд. сўмга тенг бўлган. Бу даврда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми мос равишда 209450,6 млрд. сўмга ўсиб, 210195,1 млрд. сўмга етган. Юқорида таъкидланганидек, мамлакат иқтисодиётига киритилган инвестиция ишлаб чиқаришни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадини оширишга олиб келади. Шундан келиб чиқадиган бўлсақ, аҳоли жон бошига умумий даромад 2020 йилда 2000 йилга нисбатан 12182,7 минг сўмга ошиб 12279,1 минг сўмга тенг бўлган.

Таҳлил натижаларидан келиб чиққан ҳолда, иқтисодий таърифга кўра, инвестициялар—бу “саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг бошқа тармоқларига узок муддатли капитал қўйилмалар кўринишида амалга ошириладиган харажатлар мажмуи”—деб тавсифлаш мумкин. Давлат сармояларининг бир қисми умумий иқтисодий жараёни, экологик вазиятни, ижтимоий барқарорликни таъминлашга ёки иқтисодий самарадорлиги олдиндан номаълум бўлган техника ва технологиянинг тубдан янги соҳаларини яратишга қаратилган. Бироқ, кучли корхоналар ҳам, трансмиллий корпорациялар ҳам технологик ютуқларнинг харажатларини қоплай оладилар. Кенг маънода, инвестиция мамлакат иқтисодиётининг ўсиши ва ривожланишини молиялаштириш учун зарур бўлган механизмни беради.

Хозирги кунда корхонларда инвестицион фаолиятни самарали амалга ошириш, хусусан хорижий ва маҳаллий инвесторларни кенг жалб қилиш орқали йирик лойиҳаларни самарали ташкил этишга кенг аҳамият берилмоқда. Ушбу йўналишда, Ўзбекистон Республикасида “инвестиция дастурлари ва тармоқлар йўналиши доирасида инвестицияларнинг ўзлаштирилиши ва лойиҳаларнинг амалга оширилиши ҳолатини ўрганиш ҳамда вужудга келаётган муаммоларни, шу жумладан жойида бартараф этиш чораларини кўриш”¹⁸⁵ бўйича тадбирлар, “рақобатбардош экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш мақсадида маҳаллий ва хорижий тадбиркорларга Ўзбекистоннинг устувор соҳа, тармоқ ва ҳудудларига инвестиция киритиш учун қулай инвестиция иқлими ва рағбатларни яратиш, шунингдек, ҳар бир давлат органи томонидан инвестицияларни фаол жалб қилиш ва савдони ривожлантиришга кўмаклашиш борасидаги вазибаларнинг сўзсиз бажарилиши”¹⁸⁶ бўйича тизимли ишлар ва вазибалар белгилаб олинган.

Инвестицияларнинг корхона фаолиятига таъсирини статистик баҳолашда авваламбор, инвестициялар таркибини кўриб чиқишимиз лозимдир. Тижорат амалиётида инвестицияларнинг физик активларга қилинган инвестициялар, пул активларига қилинган инвестициялар ва номоддий активларга қилинган инвестициялар шакли ўзаро фарқланади.

Физик активлар деганда асосий ишлаб чиқариш воситалари, яъни ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари ҳамда хизмат мuddати бир йилдан ортиқ бўлган ҳар қандай машина ва ускуналар тушунилади. Пул активлари деганда бошқа жисмоний ва юридик шахслардан пул маблағларини олиш ҳуқуқи, масалан, банкдаги депозитлар, акциялар, облигациялар ва бошқалар англашилади. Номоддий активлар — ходимларни қайта тайёрлаш ёки малакасини ошириш дастурларини амалга ошириш, лицензиялар сотиб олиш, савдо белгиларини ишлаб чиқариш натижасида фирма эга бўладиган бойликлардир. Қимматбаҳо қоғозларга қилинадиган инвестициялар портфель инвестициялар, физик активларига қилинадиган инвестициялар эса реал инвестициялар, деб аталиб, реал активларга қилинаётган инвестицияларни тайёрлаш ва таҳлил қилиш асосан фирманинг мақсадларига, яъни инвестиция ёрдамида корхона нимага эришмоқчилигига боғлиқ бўлади.

Хулоса қилганда, миллий иқтисодиётни таянч бўғини ҳисобланган корхоналар фаолиятини самарали олиб боришда уларга жалб этиладиган инвестицияларнинг салмоғини ҳисоблаб бориш ҳамда уни самарадорлигини аниқлаш статистик жиҳатдан янги ёндашувларни талаб этади ва юқоридаги фикр – мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда капитал инвестицияларни бизнес фаолиятга давлат кафолати остида олиб киришда иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш муҳимдир.

185 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 августдаги ПФ-6042-сон “Республикада экспорт ва инвестиция салоҳиятини янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Фармони Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 18.08.2020 й., 06/20/6042/1190-сон

186 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 январдаги ПФ-5643-сон “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.01.2019 й., 06/19/5643/2545-сон; 11.10.2019 й., 06/19/5848/3901-сон.

THE SYSTEM OF NATIONAL ACCOUNTS AS A TOOL FOR MACROECONOMIC ANALYSIS

***B. J. Mirzanov,
Karakalpak State University.***

One of the most important areas of economic analysis based on data from the System of National Accounts (SNA) is the rate of economic growth and fluctuations in the economic environment. Economic growth rates analyzed on the basis of macroeconomic indicators depend on changes in the country's economic potential due to increased investment.

In macroeconomics, such parameters as national output, gross national and domestic product, aggregate demand and aggregate supply, employment and unemployment rate, inflation rate, etc. characterize the economic state of the state and are considered in an aggregated, aggregate form. The SNA contains three main indicators of total output (output): gross national product, gross domestic product (GDP); net national product and three indicators of total income: national income, personal income, disposable personal income.

Analysis of the structure of the main macroeconomic indicators shows that there is a rather rigid connection between them, and a change in one of them entails a change in others. However, inflationary processes have the greatest influence on the macroeconomic position of the state, therefore, inflation prevention determines the set of methods for managing the state's macroeconomic indicators.

An important direction in the analysis of SNA data for the formation of the country's macroeconomic policy is the study of the structure of the use of GDP for final consumption, gross capital formation, and net exports. In the context of these studies, it is also necessary to establish the structure of household consumption expenditures, the share of GDP spent on defense, administration, health care, education, etc.

The system of national accounts in a concise form provides detailed information about the functioning of the economy in the form of two types of interrelated accounts (current account and accumulation accounts), reflecting various processes of economic activity:

current accounts describe the production, distribution and redistribution of income, showing how disposable income is used for final consumption;
accumulation accounts cover changes in assets and liabilities and net worth.

At the same time, in statistics, problems of a methodological and informational nature have been identified, the solution of which is constantly in the focus of attention of statisticians engaged in practical calculations of accounts.

In our opinion, the main ones include the following:

- errors in calculating national accounts indicators in comparable prices, price and volume indices;
- imperfect estimates of the parameters of the informal economy;
- inaccurate measurements of gross output and intermediate consumption in individual industries;
- inconsistency of accounting with the principles of national accounts;
- discrepancy between GDP estimates from the production and use sides;

- information problems (statistical register and data collection, international classifications).

Since the conceptual basis of the SNA contains the basic macroeconomic equations, it is necessary in statistical calculations to ensure the linkage of the system of accounts, which is, in fact, the balance of production, distribution, redistribution and use of income with the balance of the monetary sphere, the balance of payments and the state budget.

Integration of macroeconomic calculations based on three methods of calculating GDP serves as the basis of the SNA. In addition, other sets of indicators are also connected here: indicators of the movement of financial resources – transactions with financial instruments, indicators of income and expenditures of the general government sector, indicators of foreign economic relations integrated with the balance of payments, the intersectoral balance as an integral part of the SNA.

Currently, in official statistical practice, preference is given to the production method for assessing gross domestic product, as the most secured reliable source information. The statistical discrepancy between the data calculated from both sides is shown in the article “accumulation of inventories”, which distorts their real value and causes comments from international experts of national accounts

The importance of national accounts lies in the development of a methodology for macroeconomic analysis and forecasting. Comprehensive analysis of national accounts contributes to:

- identifying trends and patterns, existing relationships and structural imbalances between industries and sectors of the economy, studying the degree of their influence on the development of the economy as a whole;
- preparation of recommendations to eliminate the existing imbalances and imbalances in the development of industries and sectors (structural imbalances of the economy) that hinder its development;
- development of recommendations for improving methods for analyzing the development of the economy and its individual industries and sectors (ensuring consistency, use of macroeconomic identities, balance between production and consumption, education and use of income, etc.).

Despite the fact that there is a sufficient information base in the republic that characterizes the state of the economy, it currently does not always find proper application in the practice of managing the economy of the country and its individual regions

The basis for the introduction of modern methods of collecting and processing statistical data, ensuring their reliability, efficiency and analytical nature, is the state register of business entities. At the same time, currently in statistics, a directed work is being carried out on the transition from an administrative register to a statistical one, containing a system of economic indicators and capable of becoming the basis for conducting sample surveys of enterprises and organizations in various directions.

There continues to be a rather significant range of various statistical forms for collecting data from enterprises and organizations on various aspects of their activities, and having different statistical coverage, which makes it difficult to reconcile the estimates of macroeconomic indicators included in the national accounts.

Another problem in this area is related to the measurement of the dynamics of the output of non-market services provided by government institutions. Output in

these industries is conventionally assumed to be equal to the sum of current production costs; therefore, the dynamics of output is equated to the dynamics of costs, which may affect the distortion of the calculation results. Solving the problems of reforming the information database in order to improve the quality of national accounts should, in our opinion, be focused on the following aspects:

- improving the statistical register of business entities and checking the reliability of its data on a continuous and long-term basis;
- introduction of sampling methods for collecting data in the study of economic activities of enterprises and organizations;
- transition from cumulative data collection to accounting for discrete periods;
- integration of statistical reporting forms and their unification in order to provide reliable information for the compilation of national accounts;
- introduction of international classifiers into statistical practice in order to ensure international comparisons of parameters of economic development.

References

1. Косарев А.Е. Современное развитие методологии национальных счетов обновление СНС – 93. Вопросы статистики. 2007, №8.
2. Основы национального счетоводства (международный стандарт). Под ред. Ю.Н. Иванова, М., ИНФРА–М, 2005.
3. Аброскин А.С. Перспективы использования современной версии СНС при формировании информационной базы макроэкономического анализа и прогнозирования. Вопросы статистики. 2010, № 7.
4. Сигидов Ю.И. Анализ данных макроэкономического учета регионов южного федерального округа / Сигидов Ю.И., Рыбьянцева М.С. – Краснодар: КубГАУ, 2008.
5. Адаменко А.А. Оценка возможностей совершенствования норм институциональной среды Южного макрорегиона, адресованных субъектам малого и среднего бизнеса / А.А. Адаменко // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2016. – № 1 (175). – С. 140–144

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ МЕХНАТ БОЗОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ.

М.М. Миролимов,
ТДИУ, докторанти

Мамлакатимизда меҳнат бозори ва аҳолининг бандлигини таъминлаш ҳамда турмуш–тарзини такомиллаштириш борасида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса сўнгги йилларда ҳукумат томонидан амалга оширилаётган чора–тадбирлар ҳамда уларни қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланаётгани алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги кунда иқтисодиётни модернизациялаш шароитида меҳнат ресурслари билан кўп таъминланган меҳнат бозоридаги ривожлантиришнинг асосий мақсади – меҳнат ресурсларига талабни ошириш ва унинг тақлифини камайтириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқишдан иборатдир. Улар инқироз даври Ўзбекистон миллий иқтисодиётини модернизациялашнинг стратегик мақсадларига асосланиб ишлаб чиқилади.

Буни ҳисобга олган ҳолда мазкур стратегиянинг асосий мақсадлари қилиб қуйидагиларни белгилаш мумкин:

- ижтимоий йўналтирилган меҳнат бозорини боққичма–боққич шакллантириш;
- меҳнатга лаёқатли иш билан банд бўлмаган аҳолини иш билан таъминловчи ҳамда меҳнат ресурсларига талаб ва тақлифни тартибга солувчи маҳаллий ва хорижий бандлик хизмати ташкилотлари тизимини такомиллаштириш;
- янги иш жойларини ташкил этишга, аҳолининг бандлик даражасини оширишга ва ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланишга асос бўлувчи чуқур иқтисодий–таркибий ислохотларни амалга ошириш;
- аҳолини оқилона бандлигини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш саноати, хизмат кўрсатиш ва шахсий меҳнат фаолияти секторларида янги иш жойларини яратиш ва ўсмирлар, кўп болалик аёллар, пенсионерлар ва ногиронлар учун меҳнатни кафолатлаштирилган минтақаларни ташкил этиш;
- меҳнат ресурсларига талабнинг ошиши ва ишсизликнинг пасайишини таъминловчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;
- мулкчиликни ижара, жамоа, хиссадорлик ва хусусий шакллари ва шахсий ёрдамчи хо`жаликларини ривожлантириш;

- ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни маҳаллий ва хорижий самарали технология ва техника билан таъминлаш;
- қишлоқ хўжалиги саноат корхоналарини ва ишлаб чиқариш–ижтимоий инфратузилма объектларини вужудга келтириш;
- маҳаллий ходимларнинг малакасини, рақобатбардошлигини ва чет елга юборилишини амалга ошириш ва уларга янги иқтисодий–маънавий ва мафкуравий тафаккурни шакллантириш;
- ҳар бир ишсиз учун ихтиёрий ва мустақил иш жойинни танлаш ва меҳнат қилиш имкониятларини яратиш;
- меҳнат бозори, ишсизлик ва аҳоли бандлигидаги жараёнларни тартибга солувчи иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш.

Маълумотларни таҳлил қилиш натижасида шу маълум бўладики, меҳнат бозорини узлуксизлигига еришиш учун бозор иқтисодиёти мамлакатларидаги муҳим соҳаларидан бири бўлган таълим хизматларининг шакллантириш лозим. Таълим тизимидаги таълим хизматлари бозорини ўзгартириш зарурати муассасалар ва ташкилотларга сифатли хизматларини кўрсатишга қодир бўлган турли мутахассисларга бўлган талаб ва тақлифнинг қарор топганиги билан изоҳланади. Ўз касбини чуқур биладиган кенг, ҳар томонлама гуманитар тайёргарликка ега бўлган, ривожланган ижодий қобилиятли, муқобил тафаккурли, мустақил қарор қабул қила оладиган рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш зарурати туғилади.

Маълумотларни таҳлил қилиш натижасида шу маълум бўладики, таълим маҳсулотлар ва хизматлар бозорини ривожлантириш борасида амалга оширилган амалий ишлар қуйидаги хулосаларга олиб келди: ахборот технологиялари таъсирида норасмий тусдаги гоьларнинг амалий амал қилиши юз бермоқда. Яъни, таълим ўқув даргоҳи доираси билан чекланиб қолмаяпти.

Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан қабул қилинган “Хавфсиз, тартибли ва қонунуий меҳнат миграцияси тизимини жорий қилиш чора–тадбирлари тўғрисида” ги қарорида қуйидаги масалалар тўғрисида сўз борган. Сўнгги тўрт йил давомида хорижда ишлаётган фуқароларга нисбатан муносабат тубдан ўзгариб, меҳнат мигрантлари билан мулоқот ўрнатилди, уларнинг муаммо ва эҳтиёжларини ўрганиш ҳамда ҳал қилиш бўйича янги тизим жорий қилинди.

Хорижда меҳнат фаолиятини амалга оширувчи шахсларни қўллаб–қувватлаш ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш жамғармаси (кейинги ўринларда — Жамғарма) ташкил этилди, меҳнат мигрантларининг ҳаёти ва соғлигини суғурталаш, уларнинг оила аъзолари учун ипотека кредитларини ажратиш амалиёти жорий қилинди.

Шу билан бирга, хорижда меҳнат фаолиятини амалга ошираётган фуқароларни қўллаб–қувватлаш механизмларини такомиллаштириш, меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларнинг реинтеграциясини таъминлаш, уларнинг тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиши учун қулай шарт–шароитлар яратиш бўйича комплекс чора–тадбирларни қабул қилиш талаб этилмоқда.

Ташқи меҳнат миграцияси соҳасидаги ваколатли органларнинг фаолиятини такомиллаштириш, хорижда ишламоқчи бўлган шахсларни талаб юқори бўлган касбларга ўқитиш, фуқароларнинг чет элда бўлиш даврида ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, қайтиб келган меҳнат мигрантларининг бандлигини таъминлаш, шунингдек, уларнинг оила аъзоларини ижтимоий қўллаб–қувватлаш борасида бир қатор аниқ чора–тадбирлар белгилаб олинган¹⁸⁷.

Бугунги кунда мамлакатимиз аҳолиси сони қарийб 35 млнни ташкил этган ҳолда, Тошкент вилояти аҳолиси сони эса 8,6% ни ташкил этмоқда. Амалга оширилаётган чора–тадбирлар нафақат Республикамиз аҳолисини, қолаверса, Тошкент вилояти аҳолисини ҳам чеклаб ўтаётгани йўқ. Барчамизга маълумки бугунги кунда мамлакатимиз аҳолисини кўп сонли меҳнат ресурслари ташқи ва ички меҳнат миграцияси натижасида ўз оилаларини таъминоти билан шугулланмоқда. Айниқса хорижий мамлакатларда меҳнат қилаётган ватандошларимиз аҳоли бугунги кунга қадар кун тартибидаги масала ҳисобланмаган.

Қолаверса Тошкент вилояти аҳолисининг аксарият қисми қишлоқ хўжалиги соҳасида банд бўлиши ва айнан шу соҳани ривожига ўчун ўз хиссадаларини қўша олишларини инobatга олган ҳолда қишлоқ хўжалиги тизимини тубдан ислоҳ қилиш вва уни модернизациялаш борасида ҳам қатор чора тадбирлар амалга оширилмоқда. Бухам вилоят аҳолисини иш билан таъминлаш ва бандлигига кўмаклашиш борасида амалга оширилаётган муҳим қадамлардан бири саналади албатта.

Хулоса ўрнида шуни такидлаш мумкинки, келажакда қишлоқ хўжалигида банд аҳолининг улуши 10–12% га туширилиши лозим. Бу ҳолат қишлоқда ишсизлик муаммосини янада мураккаблаштиради.

Вилоятда аҳоли бандлигини таъминлаш ва ишсизликдан ҳимоя қилиш мураккаб ҳамда доимий равишда тартибга солиб боришни талаб этадиган жараён ҳисобланади. Бунинг ўзига хос жиҳатлари авваламбор, қишлоқда янги иш ўринлари яратишининг мураккаблиги ва демографик ҳолат билан изоҳланади.

Меҳнат ресурсларига талабнинг ошиши бўйича иқтисодий тадбирлардан асосийси халқ хўжалиги тармоқларида таркибий ўзгаришларни таъминлашдир.

Турали хил иқтисодий ва ижтимоий имтиёзлар ҳамда иш жойларини тақдим етиш йўли билан меҳнатга лаёқатли ёш ва кўп болалик аёллар, ўсмирлар, нафақахўрлар ва ногиронлар фаолиятларини моддий рағбатлантиришнинг тизимини янада такомиллаштириш қишлоқ меҳнат ресурсларига талабни оширишнинг муҳим иқтисодий тадбирларидан бири ҳисобланади.

Бундан ташқари, қишлоқ жойларда меҳнат бир–томондан меҳнат ресурсларига талабнинг ошиши ва ишсизликни камайтириш бўйича амалга ошириладиган муҳим иқтисодий чора–тадбирларни, иш билан бандликка кўмаклашиш мақазларидан кредитлар бериш йўли билан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, бўш иш жойлари ярмаркасини ўтказиш, ўз вақтида нафақалар ва моддий ёрдам бериш ҳамда кучли ижтимоий ҳимояни таъминлаш қиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий қилиш чора–тадбирлари тўғрисида” ги 2020 йил 15 сентябрдаги ПҚ–4829–сон қарорига 1–илова

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Камбағал ва ишсиз фуқароларни тадбиркорликка жалб қилиш, уларнинг меҳнат фаолигини ошириш ва касб–хунарга ўқитишга қаратилган ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга оид қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида” ги 2020 йил 11 августдаги ПҚ–4804–сон қарорига 1–илова

3. Абдурахманов Қ. Меҳнат иқтисодиёти: Назария ва амалиёт / Дарслик. –Т.: FAN, 2019. 314–316 б.

4. Аҳоли бандлигини таъминлаш масаласи муҳокама қилинди. Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб–сайти <http://president.uz>. Мурожаат қилинган сана: 08.05.2020.

5. Барқарор ривожланиш мақсадлари ва барқарор ижтимоий ривожланиш: ўзаро ҳамкорликнинг янги тажрибаси. <https://mehnat.uz/uz/news/barqaror-rivojlanish-maqsadlari-va-barqaror-ishtimoiy-rivojlanish-o-zaro-hamkorlikning-yangi-tajribasi>.

6. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси расмий сайти. Stat.uz.

7. Тошкент вилояти статистика бошқармаси расмий сайти. Toshvilstat.uz

8. Д.А. Насимов. Рақамли иқтисодиёт шароитида бандликнинг замонавий шакллари жорий этиш методологик–услубий асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси Автореферати, 2020

9. https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_741071/lang--ru/index.htm

10. Ш.Ш.Асамходжаева. Инсон капитали ва унинг ривожланишига пандемиянинг таъсири. “Молия ва банк иши” илмий электрон журнали, №2, май, 2020 йил. 193–198–бетлар.

ВНЕДРЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАТИСТИЧЕСКИХ РЕГИСТРОВ ПРЕДПРИЯТИЯ – КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ СТАТИСТИКИ.

**А.Б. Каланова,
ТФИ, докторант**

Практика зарубежных стран показывает, что, на сегодняшний день существует практическая необходимость в совершенствовании и повышении качества базы данных статистики предприятий. В рамках Постановления Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию и развитию национальной системы статистики Республики Узбекистан» № ПП – 4796 от 03.08.2020 г. утверждена Национальная стратегия развития статистики (далее – Стратегия) Республики Узбекистан на 2020 – 2025 годы. Данная Стратегия разработана на основе технической помощи экспертами Всемирного банка, а также планируется привлечения финансовых средств Всемирного банка в размере 50 млн. долларов США.

В ходе реализации Национальной стратегии развития статистики, разработана «Дорожная карта» которая подразумевает решение и усовершенствование следующих направлений:

- I. Совершенствование организационно – правовой инфраструктуры;
- II. Совершенствование статистической инфраструктуры;
- III. Улучшение отношения между пользователями и поставщиками статистической информации;
- IV. Улучшения информационно – коммуникационной инфраструктуры обработки статистической информации
- V. Совершенствование отдельных статистических направлений и методологии. 188

Из вышеперечисленных пунктов, необходимо отметить второй пункт, т.е. совершенствование статистической инфраструктуры, которая подразумевает осуществления мер по совершенствованию статистических регистров в соответствии с международной практикой. В частности, модернизация базы данных Единого государственного регистра предприятий и организации, основываясь на международный опыт.

188 Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию и развитию национальной системы статистики Республики Узбекистан» № ПП – 4796 от 03.08.2020 г.

В статистической практике передовых стран, статистические регистры предприятий (далее СРП) играют основную роль в совершенствовании и повышении качества статистики предприятий.

Так как, СРП являются необходимым ресурсом для аналитиков, исследователей и политиков, поскольку предоставляет возможность, проводить качественные экономические переписи, обеспечить связь с административными единицами и регистрами, а также предоставить уникальные идентификаторы, что в свою очередь позволяет формировать высококачественную, согласованную и сопоставимую статистику предприятий.

Говоря о сопоставимости международных данных в области статистики предприятий, необходимо отметить, что для межстранового сравнительного анализа предпринимательской деятельности, по – прежнему не хватает информации о показателях характеризующих состояния предприятий. Для уточнения, в начале 2000 – х годов Статистическим управлением Европейской комиссии (далее – Евростат) была разработана и внедрена методология ключевых показателей демографии предприятия: «рождения», «смерти», «выживания», и «рост».

Т.е. статистический регистр предприятия применяется для сбора данных статистики демографии предприятия, в странах Европейского Союза, а также в странах, которые являются членами ОЭСР (Организация экономического сотрудничества и развития) с целью сопоставления официальных статистических данных в области предпринимательства.

Исходя из вышеперечисленного ключевые выводы состоят в том, что на сегодняшний день, в Республике Узбекистан существует практическая необходимость в совершенствовании и применении статистического бизнес регистра. Наравне с этим, актуальна разработка статистической методологии по формированию показателей бизнес – демографии, на основе рекомендации Евростага.

Список использованной литературы

1. *Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию и развитию национальной системы статистики Республики Узбекистан» № ПП – 4796 от 03.08.2020 г.*
2. *Национальная Стратегия развития статистики Республики Узбекистан на 2020 – 2025 годы.*
3. *Руководство по статистическому регистру предприятий. Организация Объединенных Наций. Нью – Йорк и Женева, 2015 г.*
4. *«Статистикани ривожлантиришининг миллий стратегияси – статистика соҳасидаги ислохотларнинг янги босқичи». Бегалов Баҳодир Абдусаломович и.ф.д, проф., Мамадалиев Одижон Тоирович “Статистика соҳасидаги ислохотлар: муаммолар ва ечимлар” мавзусидаги Республика илмий – амалий анжуман. Тошкент 2020 й*

STAGES OF THE INVESTMENT PROCESS IN CONSTRUCTION

***U.V. Juraeva,
TSUE, Lecturer
L.A. Muzafarova,
Tashkent Polytechnic College***

The investment process in construction includes continuously repeating investment cycles that cover several stages (phases, stages, procedures) associated with the conception of an idea, its implementation and the achievement of specified project efficiency indicators. An investment project begins with the emergence of an idea about the construction of a real estate object and ends much later than the end of financing and even the subsequent organizational, managerial and utility services. The time interval between the moment a project appears and the moment it ends is called the project life cycle, or project cycle. Moreover, when, at a certain stage, the project begins to bring economic benefits or other social effects, the economic life cycle of the project begins.

The result of the existence of a project can be:

- commissioning, the commencement of operation of construction objects, use of the results of the project;
- achievement of the specified results by the project;
- termination of project financing;
- the beginning of work on introducing fundamental changes to the project that were not envisaged by the original concept, i.e. work on the modernization of previous design solutions;
- decommissioning of real estate objects.

The investment construction process usually consists of the following generalized stages:

- pre-investment;
- investment;
- operational.

In some cases, the fourth is distinguished from the operational stage – the liquidation one. The total duration of three (or four) stages is the life cycle of an investment project, which can be represented in the form of a diagram.

During the first two stages, financial resources are invested, and during the third stage, all invested funds are returned along with profit, which is partially spent on technical re-equipment, expansion and reconstruction of the real estate object.

The pre-investment stage precedes the stage of investing funds in the project. Based on the name, it seems that the work carried out at this stage does not require financial investments. In fact, at this time, quite serious funds are spent, but they are not invested in the construction of the facility, but in research that studies the possibilities of implementing design solutions, as well as justifying the goals of the project and the choice of tools for its implementation (feasibility study). Practice shows that for small

and medium-sized projects in construction, the financial costs of the pre-investment stage can total from 1 to 5% of the total investment, and for large – from 0.2 to 1.0%.

At this stage, preliminary negotiations are conducted with potential investors and other project participants (contractors, subcontractors), the selection of suppliers of raw materials, machinery and equipment is carried out, including on a competitive basis. Additional negotiations are being held on attracting credit resources, developing and receiving all the necessary permits. For these purposes, they carry out legal registration of an investment project (registration of an enterprise, registration of transactions in the form of concluded agreements, etc.). As a result of all work carried out at the pre-investment stage, a detailed business plan of the investment project should be developed.

Naturally, all this requires the involvement of a large number of diverse and at the same time qualified specialists, which for this reason alone can be expressed by serious financial injections. The costs incurred at the first stage, with a positive result and the transition to the stage of project implementation, are capitalized and included in pre-production costs, and then, through depreciation, are transferred to the cost of the final product.

The investment stage involves direct financing of all measures to implement the investment decisions made at the previous stage. Actions taken at this stage are costly and irreversible. Graphic design drawings, accounting and financial (estimate) documents are created, equipment is ordered and supplied under concluded contracts, construction sites are formed, construction and installation and commissioning works are carried out and advertising campaigns are carried out for the sale of finished products.

The operational stage begins from the moment the construction object is put into operation. For objects of industrial construction, for example, this stage can be characterized by the beginning of production; for objects of social and consumer services – the beginning of the provision of services; for residential premises – the date of settlement of people. During the operational stage, the invested financial resources bring returns in the form of funds received from the sale of manufactured products and services provided. Along with income, this stage is also characterized by current operating costs.

For an investor investing in construction, it is important to return the invested financial resources in the shortest possible time, and then, for the longest possible period, he seeks to make a profit. Therefore, the duration of the operational phase is of paramount importance and significantly affects the overall performance of the project (profit margin, profitability, social or environmental impact, etc.).

Each stage of the construction investment process is subdivided into stages and requires the implementation of such procedures as analysis and forecasting, consulting and decision-making, design and construction. At some stages, the study investment opportunities for the construction of an object, at others, they substantiate the advantages of one or another of its options, at the third, they draw up instructions and perform calculations that carry exclusively auxiliary functions, at the fourth, they choose the tools for implementing the project.

PROSPECTS FOR THE IMPLEMENTATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UZBEKISTAN

D.K. Abdullaeva,
TSUE

Uzbekistan begins development of artificial intelligence because artificial intelligence has the potential to deliver up to 40% productivity gains, and the countries that apply it will be among the world's economic leaders. There are a number of areas in Uzbekistan in which specialized intelligent systems can be applied. These are health care, the fight against the consequences of natural disasters, agriculture and education.

The first place among the priorities for the introduction of artificial intelligence in Uzbekistan should be given to the water management system: saving and rational use of water is the most important task for the country.

Such an intelligent system can be built in several stages. First, creating the model of water resources in Uzbekistan, which includes the inflow, flow, and formation of polluted water, taking into account the degree of pollution, treatment, and reuse. This will already have a significant effect. Secondly, the general management system of various is hydraulic structures. Third, an accurate water flow system, especially for agriculture and its irrigation crops.

Uzbekistan has adopted a program for the introduction of artificial intelligence technologies. There are many systems like Tensor flow, Dialog flow, Clarifai, Keras, Melissa, Theano, Lasagne or Blocks that are designed to train neural networks.

The goal of artificial Intelligence is not to automate manual labor, but to reliably and continuously perform numerous large-scale computerized tasks. Automation, communication platforms, bots and smart computers, combined with large amounts of data, can improve various technologies: from security data analysis systems to investment tools. Artificial Intelligence performs deeper analysis of large amounts of data using neural networks with many hidden layers. Deep neural networks enable artificial Intelligence to achieve a high level of accuracy. In the healthcare field, the diagnosis of cancerous tumors on MRI images using artificial Intelligence technologies (deep learning, image classification, object recognition) is as accurate as the conclusions of highly qualified radiologists.

For development of artificial intelligence was adopting resolution of the President of Uzbekistan "On measures to create conditions for the accelerated introduction of artificial intelligence technologies" (No. PP-4996, 17.02.2021).

In Uzbekistan for the development of digital infrastructure will attract in the next two years, \$2.5 billion, which will be sent to the launch of three new data centers in Tashkent, Bukhara and Kokand, the expansion of fixed Telecom network and modernization of mobile e-government development and training in the field of IT.

Pilot projects on the introduction of artificial intelligence technologies in Uzbekistan, implemented in 2021–2022, will be applied in the following industries and areas [1]:

- in the field of agriculture: application in the process of monitoring the state of soil and crops based on remote sensing data, as well as the operation of agricultural machinery, including combines;
- in the banking sector: to improve the effectiveness of monitoring the activities of commercial banks and simplify their compliance with regulatory requirements (SubTech and RegTech), as well as to analyze the quality of banking services, remote biometric identification (Face–ID) of users and credit risk assessment;
- in the field of finance: to analyze and improve the efficiency of budget expenditures, pension, social and insurance payments, as well as benefits;
- in the tax sphere: the use of artificial intelligence technologies for analyzing tax revenues of legal entities, identifying deviations in tax deductions;
- in the energy sector: the use of artificial intelligence technologies to predict the production and consumption of energy resources, optimize the operation of technological equipment;
- in the field of transport: in the process of managing locomotives to track their movement and warn drivers in dangerous situations, analyze the movement of public transport and determine their optimal routes, as well as monitor road traffic and traffic jams;
- in the field of healthcare: for the diagnosis of pneumonia based on the analysis of computed tomography of human lungs, as well as breast cancer in the early stages based on the analysis of mammography;
- in the field of e–government: for remote biometric identification of users in the provision of electronic government and financial services (Face–ID).

Starting from 2021–2022, five universities in Uzbekistan will start training specialists in artificial intelligence on a grant basis. 15 universities of the country will introduce training courses and subjects on the application of artificial Intelligence in economic sectors, in the social sphere and in the system of public administration, and provide for the creation of a doctoral specialization "Digital technologies and artificial intelligence".

In Uzbekistan artificial Intelligence will: manage the water resources of the region, build canals and allocates water for irrigation, determine the inflow and flow of water, purify polluted water, taking into account the degree of pollution and purifies water reuse, and calculate the exact flow of water for agriculture and its irrigated crops. Artificial Intelligence manages various hydraulic structures in Uzbekistan, as well as records and manages the production, transmission and consumption of natural gas and electricity. These works are closely related to the water resources management system, since thermal energy is a large consumer of water, and part of the electricity is generated at hydroelectric power plants.

The problem of the sustainability of the functioning of the agricultural sector is the problem of the number of people employed in it.

Artificial intelligence can reverse the effects of aging agricultural workers and reduce the number of workers who will be provided with less physically demanding work, which requires the use of unmanned agricultural equipment and autonomous drones, and as a result, farmers will be able to achieve more sustainable yields, introduce advanced technologies in agriculture and receive significant profits.

When this idea is implemented, data mining, including large data analysis and predictive analytics will spread. All of the above will not only make it easier for farmers to work, but will also enable them to make more informed decisions, maximize the use of existing resources and optimize crop yields. Farms are becoming high-tech and are able to produce more marketable products at a lower cost.

Robots and machine learning are helping to introduce new, more resilient farming practices, minimize chemicals and shorten time-to-market, saving resources, reducing the employment of farm workers and increasing their efficiency. With more innovative opportunities realized by greenhouse and vertical farms producers, the population should have more affordable and cleaner products [3].

To enable robots to perform physical work in complex and real environments, artificial intelligence technology based on, the latest advances in algorithms (especially computer vision software for finding individual objects in complex environments), combined with cloud communications and machine learning

The development of renewable energy sources, such as wind or solar power plants, as well as supplementing them with energy storage and storage systems is a promising and important area for the development of modern electric power industry, since water and energy problems in Uzbekistan are now very urgent. Artificial Intelligence is driving the development of renewable energy sources.

Russia is one of the ten countries in which the most intensive research in the field of artificial Intelligence is conducted. As part of the development, the "Credit Factory" was created at Sberbank of Russia – an automated system for making decisions on granting loans, analyzing data on the borrower. This is one of the first systems in Russia with AI features, applied in practice. As of the end of 2019, Credit Factory issued a total of 41.7 million loans worth 12.3 trillion rubles.

At present time large Russian companies are using and developing various intelligent systems. For example, Gazprom, together with Rostec, creates intelligent field management systems, systems for interpreting geological data, intelligent control of oil transportation, and so on. These are all highly specialized intelligent systems with some artificial Intelligence traits, but they provide good economic returns.

There are dozens of similar examples among Russian companies. For example, the Russian technical committee "Artificial Intelligence" was created in 2019, where work on standardization in the field of artificial Intelligence in key sectors of the economy is carried out in accordance with the National Strategy for the Development of artificial Intelligence for the period up to 2030. It provides for the creation of unified

systems for standardization and conformity assessment of technological solutions developed on the basis of artificial Intelligence, the development of international cooperation on standardization issues and the provision of the possibility of certification of products created on the basis of artificial Intelligence.

Agency Gartner [2] has published research results showing how much money companies in the world have made thanks to the use of artificial Intelligence technologies. Using artificial Intelligence in the company, he brought these companies \$ 700 billion (figure 1). The amount consisted of additional revenues, the volume of reduced costs, as well as revenues from improving the quality of customer service due to the introduction of such technologies

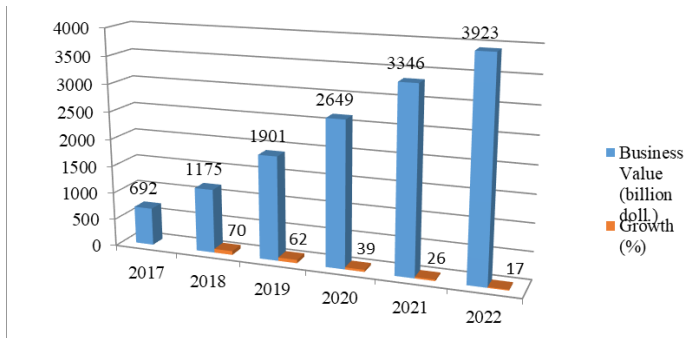

Figure 1. Forecast for the total revenues of companies obtained through artificial intelligence [2]

Analysis of Figure 1 shows that in 2017, companies around the world received \$ 692 billion from the use of artificial intelligence. In 2018, revenue grew to \$ 1.2 trillion, and by 2022, the profit is projected to be measured at almost \$ 4 trillion. First, the main business income from the use of artificial intelligence will come from improving customer service, as companies are already seeing the impact of such technologies to increase and retain customers. In addition, organizations are looking for opportunities to use artificial Intelligence to improve the efficiency of business processes in order to improve decision making and automate more tasks.

According to Teradata research [3], the analysis of Figure 1 shows that majority of enterprises (80%) invest in artificial intelligence technologies, but one in three CEOs believes their company will have to increase such investments over the next three years to remain competitive. At the same time, according to the expectations of enterprises, serious obstacles may arise on the path to the introduction of artificial Intelligence technologies, which can be overcome by the introduction of the leadership position of the Chief artificial Intelligence Specialist, who is responsible for optimizing and coordinating the implementation of artificial Intelligence technologies. The industries that predict the greatest impact on investments in artificial Intelligence technologies include IT, technology and telecommunications (59%), commercial and

professional services (43%), as well as consumer services and financial services (32%).

The top three businesses that are forecast to grow revenue from artificial Intelligence investments include:

- new product development (50%);
- customer service (46%);
- supply and production activities (42%).

The results are consistent with data on the main directions of investment in artificial Intelligence technologies, including customer service quality (62%), new product development (59%) and production optimization (55%).

Despite the high rates of use of artificial Intelligence technologies and the expected effect of their use, there is a great potential for their further implementation:

- 80% of respondents note that artificial Intelligence technologies are already used in their organization in one form or another, however, 42% indicate that there is great potential for their further implementation in all areas of activity.
- 30% are confident that their organization is still not investing enough in artificial Intelligence technology and will need to increase this investment over the next three years to remain competitive in its industry.

There are factors that hinder the adoption of artificial Intelligence technologies and the receipt of income from investments in them. Lack of information technology infrastructure and lack of qualified specialists are cited as the main obstacles.

The greatest effect in world is expected in the following spheres:

- IT, technology and telecommunications industry (59%);
- Commercial and professional services (43%);
- Service to consumers (32%);
- Financial services sector (32%);
- Processing industries and manufacturing (31%).

Companies in general predict that artificial Intelligence technologies will become an integral part of our lives, and therefore in 5 years they plan to double their investments in them, and triple within 10 years. To maximize the value of these investments, you need to rethink how artificial Intelligence technologies can affect all aspects of their operations, and develop an appropriate agile strategy to improve efficiency.

In 2030 global GDP will grow by 14%, or 15.7 trillion dollars due to the active use of artificial intelligence, and more than half of the growth will be due to an increase in labor productivity by 2030 according to a PwC study [4]. The rest of the profit will come from increased consumer demand due to improvement of goods through artificial Intelligence.

By the study of IDC, artificial intelligence will enable businesses to generate additional revenue of \$ 1.1 trillion by 2021. This will be possible thanks to the

introduction of artificial Intelligence algorithms into customer relationship management systems.

The income of commercial structures will grow due to the increase in labor productivity and reduction in the cost of automating production processes. Each of these factors will increase the business' revenue by 121 and 265 billion dollars, respectively.

Artificial Intelligence will directly affect the creation of more than 800 thousand jobs and another 2 million indirectly according to IDC estimates. This indicator compensates for the vacancy losses that could arise due to the introduction of artificial Intelligence. Next year is expected to be a key year for the adoption of artificial Intelligence technologies, with almost half (40%) of the organizations participating in the study declares their readiness to implement them in the next two years. In particular, almost a quarter of them will adapt machine learning technologies, text analysis – 27%, voice recognition – 30%, advanced numerical analysis – 31%.

Global spending on cognitive artificial Intelligence systems, which includes hardware, software and related services, increased to 46 billion dollars in 2020.

To sum up, we can conclude that companies in general predict that artificial Intelligence technologies will become an integral part of Uzbekistan, and therefore in 5 years they plan to double their investment in them, and in 10 years to triple. To maximize the value of these investments, you need to rethink how artificial Intelligence technologies can affect all aspects of their operations, and develop an appropriate agile strategy to improve efficiency. In conclusion, we can say, the goal of artificial intelligence is to ensure the operation of software products capable of analyzing input data and interpreting the results obtained. Artificial intelligence is a tool that provides a more intuitive process of human interaction with programs and helps in making decisions within certain tasks. Artificial Intelligence is not a substitute for humans, and it won't be in the foreseeable future.

References

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to create conditions for the accelerated introduction of artificial intelligence technologies" (No. PP-4996, 17.02.2021).
2. Forecast for the total revenues of companies obtained through artificial intelligence data from Gartner.
3. Chalmers, D. (2013) *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*: trans. from English M.: Book house "LIBROKOM". P. 509
4. Guttenplan, S. (1988) *Thinking Machines: The Evolution of Artificial Intelligence* // *Journal of Design History*. No. P. 151–152. Doi: 10.1093/jdh/1.2.151
5. Boden, M.A. (1973) *How artificial is artificial intelligence?* // *The British Journal for the Philosophy of Science*. Vol 24. №1. P. 61–72.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ҶСИШ ОМИЛЛАРИНИНГ ҶЗАРО САЛМОҒИНИ СТАТИСТИК УСУЛААР ОРҚАЛИ АНИҚЛАШ

Ш. Р. Ҳамдамов,
ТДИУ, ИТМ докторанти

Ушбу илмий мақолада интенсив иқтисодий Ҷсиш омиллари гуруҳланган. Ҳар бир гуруҳ омиллари бўйича мамлакатдаги макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланган.

Тадқиқот натижасида келгусида Ўзбекистонда интенсив иқтисодий Ҷсишни ошириш учун қайси омилларни оширишга кўпроқ аҳамият бериш кераклиги аниқланган ва илмий асосланган.

Тадқиқотда “Origin Pro” дастури орқали панел, бета коэффициент, ПEARсон корреляция усулларидан фойдаланилди.

Ўзбекистонда иқтисодий Ҷсиш самарадорлигининг ортиб бориши, барқарор Ҷсиш давомийлигини таъминлаш билан бирга, унинг сифати ҳам таъминланмоқда.

Илмий–услубий тадқиқотларнинг кўрсатишича, иқтисодий Ҷсиш сифати ижтимоий барқарорлик билан бирга, экологик барқарорликни таъминловчи омиллар самарадорлигини ҳам ўз ичига олади ва улар барқарор Ҷсиш сифати ошишига мультипликатив таъсир қилади.

Ҷсиш сифатининг кўп омилли эканлигини инобатга олиб, ушбу омилларнинг соҳа ва тармоқлар кесимида натижавий жиҳатларини комплекс тарзда тадқиқ этиш лозим.

Интенсив Ҷсиш омилларини ўлчашнинг маълум халқаро усуллари ва макроиқтисодий кўрсаткичлари мавжуд. Жаҳон банки ва Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида биз макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисобладик¹⁸⁹.

Кўрсаткичларнинг ўлчов бирликлари ва натижасини солиштириш мақсадида бирхиллаштириш учун уларни салбий натижа (минимум) “0” ва юқори ижобий натижа (максимум) “1” ораллигида индексладик (1–жадвалга қаранг).

¹⁸⁹ Ҳамдамов Ш.Р. Барқарор ривожланиш ва иқтисодий Ҷсиш бўйича янги услубий-амалий тавсиялар. Услубий тавсиянома. ТДИУ ҳузуридаги Илмий тадқиқот маркази № 2021/01/2-1 Тошкент-2021

Ўзбекистонда интенсив иқтисодий ўсиш омиллари таҳлили 190

	Интенсив ўсиш омиллари	Халқаро индекслардаги ҳолат (мин 0–макс 1)	Ошириш керак бўлган нисбат (1–ХИХ)	Ўзаро улуши % да (Бета коэффициент)
1.	Янги технологиялар ва инновациялар	0,2	0,8	13,2
2.	Тадқиқот	0,2	0,8	13,2
3.	Коррупциянинг йўқлиги	0,21	0,79	13
4.	Қонун устуворлиги	0,27	0,73	12
5.	Муқобил ва арзон энергия манбалари	0,31	0,69	11,4
6.	Давлат бошқаруви сифати	0,38	0,62	10,2
7.	маданий ва бошқа омиллар	0,48	0,52	8,6
8.	Бозор иқтисодиёти учун қулай шароит	0,54	0,46	7,6
9.	Инфраструктура	0,64	0,36	5,9
10.	Аҳолининг малакаси	0,7	0,3	4,9

Халқаро индексларни ошириш керак бўлган нисбати ҳисобланди. Ва ушбу кўрсаткич ёрдамида эконометрик усуллардан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон учун интенсив ўсиш омилларининг ўзаро салмоғини ҳисоблаб чиқилди.

Биз ушбу йўналишларни янада ривожлантириш буйича янги механизм излаб чиқишимиз зарур.

Коррупциянинг аҳамияти 87% (100–13)ни ташкил этмоқда. Халқаро кўрсаткичларга биноан Ўзбекистонда коррупция даражаси йилдан–йилга яхшиланаётганига қарамай, ҳамон салбийлигича қолмоқда.

Бу чамбарчас кейинги омиллар гуруҳи– Қонун устуворлиги (12%) билан ҳам боғлиқ.

Ўзбекистонда аҳоли малакаси омиллари нисбатан ижобий ҳолатда. Буни мамлакатда мажбурий ва текин ўрта ва ўрта–махсус таълим билан, шунингдек йилдан–йилга олий таълим қамрови ва уларда гранд ўринларининг ошиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистонда интенсив иқтисодий ўсишни таъминлаш учун таҳлилда гуруҳланган интенсив омилларининг ўзаро аҳамиятли салмоғича аҳамиятини ошириш зарур. Буни келгуси давлат дастурларида амалга оширишни тавсия этамиз.

190 Жаҳон банки ва Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоблари.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 20 октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” №841 сонли қарори, <https://lex.uz/docs/4013356>
2. Хамдамов Ш.П. Барқарор ривожланиш ва иқтисодий ўсиш бўйича янги услубий-амалий тавсиялар. Услубий тавсиянома. ТДИУ ҳузуридаги Илмий тадқиқот маркази № 2021/01/2-1 Тошкент-2021
3. Khamdamov Sh. Analysis of International Indicators of Innovative Development and Inclusive Growth in the Republic of Uzbekistan/19th RSEP International Economics, Finance & Business Conference Proceedings Full papers. Pg.282-288. 2020 Prague, Czechia
4. Khamdamov Sh. Analysis of International Indicators of Innovative Development and Inclusive Growth in the Republic of Uzbekistan. 19th RSEP International Economics, Finance & Business Conference Proceedings Abstracts. Pg. 22-23. 2020 Prague, Czechia
5. Khamdamov Sh. Analysis of the history of economic growth and its prospects/ Миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг муаммолари ва истиқболлари: тенденциялар, ўсиш заҳиралари ва стратегиялари илмий мақолалар тўплами. ТДИУ ҳузуридаги ИТМ. Тошкент, 2019.
6. Khamdamov Sh. Analysis of the state of the green economy in Uzbekistan/ “Innovation in economics”. Toshkent-2020. Pg107-114
7. Khamdamov Sh. Indicators and Conditions for Sustainable Development. 13th RSEP International Conference on Business, Economics & Finance, Istanbul, Turkey, 2019.
8. Obaidullah Jan, ACA, CFA Mar 14, 2019.
9. <https://xplained.com/649939/cobb-douglas-production-function>

ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙИХАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДА ЮЗАГА КЕЛАДИГАН БАНК РИСКЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА СУГУРТАЛАШ МЕХАНИЗМИНИНГ АҲАМИЯТИ

Р.Б. Султанов,

ТДИУ мустақил изланувчиси

Тижорат банклари томонидан молиялаштирилган ва амалга оширилаётган инвестицион лойиҳаларнинг истиқболдаги ҳаётийлигини таъминлаш ҳамда лойиҳани муваффақиятли ишга туширишда рискларни сугурталаш амалиёти муҳим аҳамият касб этади.

Халқаро тажрибаларда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда банк рискларини тартибга солиш инструменти сифатида сугурталаш механизмидан кенг фойдаланилади. Чунки сугурталаш ўз моҳиятига кўра фойда олиш жараёнида мувозанатга эришиш ва эҳтимолий юзага келиши мумкин бўлган ноқулай ҳодиса ва воқеалардан самарали ҳимояни шакллантириш имконини беради. Рискларни бошқариш тамойилларига кўра, рискларни сугурталашдан амалиётда фақатгина қуйидаги шартларга риоя қилингандагина фойдаланиш мумкин: сугуртанинг ривожланиш суръатлари бутун мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш суръатларидан илгарилаб кетиши лозим, чунки фақат мана шундай шароитда мақсад ва вазибаларни белгилаш босқичиданоқ ҳимоялаш механизмлари пухта шаклланади. Бугунги кунда мамлакатимизда айнан мана шу шартнинг бажарилмаслиги сугурталаш амалиётидан инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришдаги банк рискларини тартибга солиш инструменти сифатида фойдаланишни мураккаблаштирмоқда.

Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда юзага келадиган рискларни сугурталаш амалиётининг ривожланишига кўп йиллар давомида Ўзбекистон сугурта бозоридаги тузилмавий-ташкилий муаммолар салбий таъсир ўтказиб келди. Хусусан, «Мамлакатимизда мустақиллик йилларида сугурта соҳасига алоҳида эътибор қаратилиши, унинг ҳуқуқий таъминоти такомиллаштирилиши натижасида сугурта хизматларининг бирмунча ривожланишига эришилган бўлсада, иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлаш ва уни инвестициявий маблағлар билан таъминлашнинг асосий омилига айлана олмади. Бу эса, мамлакатда бир бутунликдаги, кўп сондаги потенциал сугурталанувчиларнинг талабларини қондира оладиган сугурта бозорининг шакланмаганлигидан далолатдир» [1, 2-6.]. Мазкур жиҳатлар танланган мақола мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Сўнги йилларда мамлакатимизда қатор сугурта компаниялари томонидан инвестицион лойиҳаларни сугурталаш бўйича салмоқли ишлар амалга оширилди. Улардан бири «Ўзбекинвест» сугурта компаниясидир. Айтиш жоизки, пандемия билан боғлиқ салбий тенденциялар, карантин чора-тадбирлари ва дунёнинг деярли барча мамлакатларида иқтисодий ўсишнинг секинлашишига қарамасидан, Ўзбекистон Республикасида иқтисодиёт ва инвестиция фаолиятининг ривожланиши таъминланди.

Шу қаторда, 2020 йилда «Ўзбекинвест» компанияси республика ҳудудларида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини сугурта ҳимояси билан таъминлашда жадал ўсишини таъминлади. Йил якунларига кўра компания томонидан 25,6 млрд. сўмлик сугурта муқофотлари йиғилди ва бу кўрсаткич 2019 йилнинг шу даврига

нисбатан 2,9 баробарга ошди. Шу ўринда, республика бўйича имзоланган инвестиция лойиҳаларини суғурталаш шартномалари сони 3,7 баробар ўсиб, 9250 тани ташкил қилди.

«Ўзбекинвест» компанияси томонидан 2020 йил давомида 17 та инвестиция лойиҳаларини суғурталаш шартномалари бўйича 12,2 млрд. сўм суғурта товонлари тўлаб берилди.

Бугунги кунда «Ўзбекинвест» йирик ва ўрта бизнес тузилмалари ва ташкилотлар учун қурилиш-монтаж қалтисликларидан, мол-мулк, жавобгарлик, юк, шунингдек, экспорт шартномаларининг суғуртаси бўйича замонавий ва актуал суғурта маҳсулотларини тақлиф қилмоқда. Шунингдек, 2021 йилда «Ўзбекинвест» компанияси эркин иқтисодий, кичик саноат ва ихтисослаштирилган зоналаридаги инвестиция лойиҳаларини суғурта қилиш доирасида кучли ва ишончли ҳамкор сифатида ўз фаолиятини давом эттиришни мақсад қилиб қўйган [2].

Мамлакатимиз суғурта бозори фаолиятини таҳлил қилганимизда, қайта суғурталашнинг улуши жуда кам даражада эканлиги маълум бўлди. Қайта суғурталашнинг бу каби паст суръатларига қуйидаги омиллар сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда:

- маҳаллий қайта суғурталовчилар капиталлашув даражасининг пастлиги;
- қайта суғурталовчи компанияларда юқори халқаро рейтинг мавжуд эмаслиги;
- қайта суғурталаш бозорини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражасининг пастлиги.

Қайта суғурталаш механизми суғурта ҳимоясининг барқарорлигини ошириш бўйича қўшимча омил бўлиб, у суғурта қопламасининг ишончини ошириш мақсадида қўлланилади. Бу ерда энг муҳим омил шуки, рискларни кузатиш қарз олувчи турган мамлакатда амалга оширилади, бу эса унинг молиявий ҳолати ўзгаришига тезкорлик билан таъсир кўрсатишга имкон беради, зарарларни қоплашни кафолат берувчи асосий фондлар хорижий суғурта компанияларида бўлади, бу эса суғурта воқеаларнинг бу каби ҳолатида зарарларни қоплаш бўйича қўшимча кафолат ҳисобланади.

Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда юзага келадиган рискларни суғурталаш амалиёти инвестицион лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигига икки усулда таъсир кўрсатади. Биринчидан, қўйилмаларнинг ишончалик даражаси ошиши дисконт ставкасининг пасайишига ва шу билан бирга лойиҳанинг соф жорий қийматини (NPV) ва рентабеллигининг ички нормаси кўпайишига ҳамда харажатларни қоплаш муддатини қисқартиришга ва лойиҳанинг бошқа тавсифларини ўзгартиришга олиб келади. Иккинчидан, суғурта лойиҳанинг инвестицион харажатларини оширади, чунки доимий тарзда суғурта бадалларини тўлашни назарда tutади. Натижада, лойиҳанинг самарадорлик кўрсаткичлари пасаяди. Муайян турдаги инвестицион рискларни суғурталаш ва суғурталашдан воз кечиш тўғрисидаги яқиний қарор ушбу иккита турли йўналтирилган таъсирларнинг нисбатларига боғлиқ. Суғурталашдан инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда рискларни тартибга солиш инструменти сифатида фойдаланиш тўғрисидаги қарорларни қабул қилиш банкдан мазкур қарорнинг иқтисодий мақсадга мувофиқлигига таъсир кўрсатувчи ижобий ва салбий омилларни ҳисобга олишни тақозо этади.

Қуйидагиларга ижобий омил сифатида қаралади:

- инвесторнинг истиқболдаги фойдасини ҳимоялайди;
- инвесторнинг иқтисодий қийматини оширади;
- рискларни тартибга солиш бўйича харажатларни оптималлаш-тиради;
- инвестор фаолиятининг хавфсизлигини максималлаштиради;

- инвесторнинг тадбиркорлик нуфузини оширади.
- Қуйидагиларга салбий омил сифатида қаралади:
- тижорат банклари ва инвестор учун суғурта полиси ва қўшимча харажатлар қиймати юқорилиги;
 - суғурталовчининг банкрот бўлиши натижасида суғурта ҳодисаси юзага келишида суғурта мукофотини оломаслик rischi мавжудлиги;
 - йирик рисклар учун суғурта rischi сигимининг етарли эмаслиги;
 - тижорат банклари ва инвесторнинг талабларига жавоб бермайдиган стандартлашган рисклар тўплами мавжудлиги.

Юқорида кўриб ўтилган омиллардан энг муҳими бу шубҳасиз суғурта полисининг нархи ҳисобланади. Бунда, суғурта хизматлари тарифларини шакллантириш ўртача рисклар тўғрисидаги маълумотлар асосида амалга оширилади. Бу шуни аниқлатадики, риск даражаси паст бўлган компаниялар риск даражаси юқори бўлган компанияларни молиялаштиради. Мазкур ҳолат риск даражаси ўртача бўлган компанияларни суғурталашдан воз кечишга мажбур қилади.

Суғурта қийматига салбий таъсир кўрсатувчи омиллардан яна бири суғурта полиси билан қопланган рискларни тартибга солиш бўйича жавобгарликнинг пасайиши муаммоси ҳисобланиб, бу ҳам миқдорни ҳисоблашда инобатга олинади.

Инвестицион лойиҳаларни суғурталашни салбий тавсифловчи, нарх-навога боғлиқ бўлмаган омилларнинг орасида суғурта компаниясининг банкротлиги натижасида улар томонидан суғурта суммасини тўлай олмаслик rischi; капиталлашув даражаси ва суғурталовчилар бозорининг сигими етарли эмаслиги туфайли полисни қоплаш учун суғурта компанияси маблағларининг етарли даражада эмаслиги; ҳамда қарз оловчи-инвестор ва банк-кредиторнинг талабларига жавоб берадиган маҳсулотларнинг йўқлиги кабиларни алоҳида келтириб ўтиш жоиз.

Бугунги кунда мамлакатимизда суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасидаги муносабатлар ўрнатишнинг илк манбалари банклар, қарз оловчи-инвесторлар ва суғурта компаниялари ўртасида истиқболли ҳамкорлик қилиш шакллари тузишга имкон яратиб бермоқда. Ушбу ҳамкорлик қилиш шаклларига қуйидагиларни келтириш мумкин:

- банк ва қарз оловчи ўртасида инвестицион тавсифдаги шартномани тузиш, унда гаровнинг объекти сифатида кредит маблағларини ўзлаштириш жараёнида мулкчилик ҳуқуқлари асосида харид қилинаётган ва/ёки инвестор томонидан қурилган инвестиция объектларига бўлган мулкчи ҳуқуқлар хизмат қилади;
- суғурта компанияси ва банк ўртасида қарз оловчи-инвестор томонидан маълум сабабларга қўра олинган кредит бўйича ўз мажбурятларини бажармаган ҳолатлар учун суғурта шартномасини тузиш (мазкур суғурта тури йирик хорижий суғурта компанияларида қайта суғурталаниши мумкин);
- суғурта компанияси ва салоҳиятли қарз оловчи ўртасида қарз оловчида кредитни қайтариб бермаслик riskини юзага келтириши мумкин бўлган зарарни қоплаш мақсадида бир қатор тури суғурта шартномаларини тузиш.

Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда банк riskларини қоплаш учун суғурталаш бўйича хорижий амалиётда қуйидаги суғурта полис турларидан фойдаланилади:

- пудратчининг барча riskларини суғурталаш. Бунда, лойиҳа объектини қуриш бўйича пудратчиларни одатда мол-мулк riskи суғурталанади ҳамда қурилиш жараёнида тўғридан-тўғри зарар ёки зиённи суғурталаш учун қурувчининг мажбурияти суғурталанади;

– тушумни тўлиқ оломасликнинг комплекс сугуртаси. Тушумни тўлиқ оломасликнинг комплекс сугуртаси қурилиш даври давомида сугурталанган зарар ёки зиён билан боғлиқ кечикишлар туфайли даромадларнинг салоҳиятли йўқотишларини сугурталашга қаратилади;

– транспорт юклари рискинни сугурталаш. Мазкур рискларни сугурталаш юкни жўнатувчи томонидан лойиҳани амалга ошириш майдонигача транспортировка қилиш давомида ускуна ва хомшўёга етказилган зарар ёки зиённи қоплашни назарда тутади;

– юк ташувчилар учун тушумни тўлиқ оломасликнинг комплекс сугуртаси. Ушбу сугурта тури сугурталанган зарар ёки зиён билан боғлиқ кечикишлар туфайли даромадларни оломаслик натижасида молиявий оқибатларни сугурта орқали қоплашни билдиради;

– учинчи томоннинг жавобгарлиги. Учинчи томоннинг жавобгарлигини сугурталаш мол-мулкка жисмоний шикаст етказиш бўйича юридик жавобгарликни олиш билан боғлиқ зарар ёки зиёндан ҳимоясини таъминлайди.

Мазкур сугурта полисларининг алоҳида турларидан комплекс тарзда фойдаланиш маҳаллий сугурталовчиларга ўз бозорини кенгайтириш ва сугурта бозорига кўплаб йирик ва ўрта инвесторларни жалб этиш ва шундан келиб чиққан ҳолда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда банк рискларини тартибга солиш инструменти сифатида сугуртани ривожлантиришга кўмаклашишга ёрдам беради.

Хулоса қилиб айтганда, инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда банк рискларини сугурталаш бўйича комплекс шартномаларни тузишда қайта сугурталаш механизмидан фойдаланган ҳолда сугурта компанияларининг рискинни камайтиришга эришиш мумкин, бунда сугурталовчилар ушбу мақсад учун хорижий сугурта компанияларини – қайта сугурталовчиларни жалб этиш мумкин. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қайта сугурталаш механизми сугурта ҳимоясининг барқарорлигини ошириш бўйича қўшимча омил ҳисобланиб, у сугуртани қоплаш ишончилигини ошириш мақсадида қўлланилади. Рискларни қайта сугурталаш орқали бериш: мижознинг ўзига хос эҳтиёжларини ҳисобга олиш; бир нечта рисklar комплексини узоқ муддатли қоплашни амалга ошириш; рискларни ҳам профессионал сугурталовчиларга, ҳам сугуртага оид бўлмаган компанияларга бериш имконини беради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда банк рискларини бошқариш инструменти сифатида намоен бўлган сугуртадан фойдаланиш шубҳасиз истиқболли йўналиш ҳисобланади. Бунда сугурталаш усулини ва сугурта шартнома вариантини танлаш бевосита ҳар бир инвестицион лойиҳанинг аниқ таъсифларига боғлиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қўлдошев Қ.М. "Иқтисодий ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 2, 2019й.

2. <Ўзбекивест> сугурта компаниясининг расмий веб-сайти маълумотлари - <https://uzbekinvest.uz/news/invest-thrice>

МОЛИЯВИЙ АКТИВЛАР РИСКЛАРИНИ БОШҚАРИШ

**И.С. Зайнутдинов,
мустақил изланувчи**

Хўжалик юритувчи субъектлар бизнес модели фаолиятнинг турли йўналишида ишлаб чиқариш омилларига бўлган эҳтиёж асосида хўжалик операцияларини ташкил қилиниши маълумдир. Айнан, ишлаб чиқариш омилларига асосланган ҳолда капитал шакллантирилиб, ушбу капитал активларга инвестицияланади.

Молиявий активлар операцион фаолият мобайнида узоқ муддатли ва жорий активлар таркибида гавдаланиб, улар хўжалик фаолиятида бир қатор функционал вазифаларни бажаради.

Активлар ўзининг иқтисодий табиатига кўра 2 асосий гуруҳга туркумланади: номолиявий активлар ва молиявий активлар.

**1-расм. Хўжалик юритувчи субъектлар активларининг
туркумланиши¹⁹¹.**

1-расмдан кўришимиз мумкинки, молиявий активлар жами активлар ёки унинг моддий негизини ташкил қилувчи иқтисодий ресурслар ҳисобланиб, юридик шахсга тегишли бўлган регресс талабни ёки корхонадан келгуси тўловларга бўлган шартномавий ҳуқуқларни ифодаловчи ва шу асосда шаклланадиган ликвидли активлардир. Молиявий активлар асосан муомала фондларини ташкил қилувчи элементларни ўз ичига олади.

Юджин Фама ва Кеннет Френчлар¹⁹² молиявий активларнинг яна бир хусусияти сифатида уларнинг қиймати асосий, моддий ёки ҳақиқий активга асосланишини таъкидлашади. Шунга асосланган ҳолда молиявий активларнинг реал қиймати асосий, моддий ёки ҳақиқий активга нисбатан бозордаги талаб ва тақлиф ҳамда бошқа омилар асосида ушбу активларнинг қиймати асосида шаклланишини эътироф этилади.

Ҳақиқатда ҳам, молиявий активларнинг алоҳида элементлари мавжудки, ушбу активларнинг қиймати бошқа реал активларга қийматиغا боғлиқ бўлиб, бундай молиявий активларни “ҳосилавий қимматли қоғозлар”¹⁹³, ёки “деривативлар”¹⁹⁴ деб аталиши фанда кенг қабул қилинган.

¹⁹¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

¹⁹² Eugene F. Fama; Kenneth R. French The Capital Asset Pricing Model: Theory and Evidence// The Journal of Economic Perspectives, Vol. 18, No. 3. (Summer, 2004), pp. 25-46.

¹⁹³ Bogle, John C., 2012, The Clash of Cultures: Investment vs. Speculation, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

¹⁹⁴ Philosophy of Money and Finance. First published Fri Nov 2, 2018; substantive revision Wed Nov 14, 2018.

Ушбу қимматли қоғозларга (молиявий активлар) инвестициялаш воситасида молиявий активларнинг замонавий шакллари молиявий бозорлардаги улуши ортиб бориб, кейинги йилларда капиталлашув даражаси бўйича энг йirik сегментни ташкил қилмоқда. Хусусан, Ушбу қимматли қоғозлар бозорининг капиталлашув ҳажми 710 трлн. долларни ташкил қилиб, ушбу бозорда етакчи салмоққа эга бўлган молиявий актив сифатида кредит-дефолт своп шартномалари, опционлар, фьючерсларни кўришимиз мумкин 195.

Албатта, ушбу улушни солиқ тўловлари билан тўлиқ солиштириш услубий жиҳатдан хатолик бўлиши мумкин 196. Лекин, ҳар иккала тўловнинг ўзига хос хусусияти сифатида эквивалентсиз тўлов эканлиги нуқтаи назардан бир бирига ўхшатиш жиҳатларига асосланган ҳолда ушбу аргументни келтириш мумкин.

Корхоналар молиявий эксплуатацион эҳтиёжлари учун оптимал ҳажмдаги пул маблағларининг мавжудлиги уларнинг кейинги барқарор фаолияти ва истиқболдаги ривожланиш имкониятларини таъминлайди. Демак, юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда таъкидлаш жоизки, фойда ва олинган маблағлар миқдори ўртасидаги фарқни қуйидагилар орқали асослаш мумкин:

- фойда бухгалтерия ҳисобидаги нақд ва нақд пулсиз даромадларни акс эттириб, бу ҳақиқий пул оқимиға тўғри келмаслиги ҳам мумкин;

- бир қатор хўжалик операциялари фойдаға эмас, балки фақат нақд пул миқдорига таъсир қилади (масалан, асосий воситаларни сотиб олиш нақд пул миқдорини камайтиради, лекин фойда миқдорига таъсир қилмайди).

Демак, молиявий активларни бошқаришнинг функционал элементларини оптималлаштириш молияий барқарорликни таъминлаш ва рентабелликни ошириш каби мақсадли кўрсаткичлар муштараклигида умумий ривожланишни таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Eugene F. Fama; Kenneth R. French *The Capital Asset Pricing Model: Theory and Evidence*// *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 18, No. 3. (Summer, 2004), pp. 25-46.
2. Bogle, John C., 2012, *The Clash of Cultures: Investment vs. Speculation*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
3. *Philosophy of Money and Finance*. First published Fri Nov 2, 2018; substantive revision Wed Nov 14, 2018
4. Данилин В. Н., Данилина Е. И. Особенности воспроизводства оборотного капитала в условиях глобального финансово-экономического кризиса // *Проблемы современной экономики*, № 2 (34), 2010. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3065>
5. Gershman, John and Jonathan Morduch, 2015, "Credit Is Not a Right", in *Microfinance, Rights and Global Justice*, Tom Sorell and Luis Cabrera (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 14–26.
6. Friedman M. John Maynard Keynes // *Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly*. — 1997. — Vol. 83, no. 2
7. David M. Cutler & Jonathan Gruber (2 February 1995). "Does Public Insurance Crowd Out Private Insurance?". *Ideas.repec.org*. Retrieved 9 November 2014.
8. Chen, J., & Shane, P. B. (2014). *Changes in Cash: Persistence and Pricing Implications*. *Journal of Accounting Research*, 52(3), 599-634. doi:10.1111/1475-679X.12050

195 Қаранг: <https://zen.yandex.ru/>

196 Солиқлар давлат бюджетига ундирилади. Фойдадан дивиденд, фоизлар кўринишидаги ажратмалар жисмоний шахслар, фирмалар, давлат даромадлари ҳисобланishi мумкин. Лекин солиқларнинг юқорида тилга олинган тўловлардан яна бир фарқли жиҳати унинг императив тавсифға эга бўлган тўловлиги ҳисобланади.

КОМПАНИЯЛАРДА КАПИТАЛ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

**Б. Усмонов,
ТДИУ ассистенти**

Ҳозирги рақобат шароитида бир қанча омилар компаниянинг ишига таъсир қилса, турли компанияларнинг ўз акциядорлари бойлигини ошириш ва кўпайтириш жуда қийин. Акциядорлар қийматини максимал даражага кўтариш учун босим доимий равишда ошиб борди ва энг юқори даражага етди. Бошқа томондан, актсиядор компаниянинг молиявий кўрсаткичларини ўлчаш воситасига ишонмайди.

Ўрганиш мобайнида турли турдаги тадқиқотлар шуни кўрсатадики самарадорликни турли хил ўлчаш воситалари орқали ҳар хил натижаларни олиш имкониятини келтириб чиқаради. Масалан, анъанавий молиявий самарадорликни ўлчаш воситалари компаниянинг молиявий ҳолатини аниқ кўрсатмайди, шу боис ҳеч ким битта нисбатга тўлиқ қониқиш билан ишониши билан чекланибгина қолмай кўрсаткичлар орқали компаниянинг бир жиҳатини ҳисобга олади ва бошқалардан қочади. Иккинчи кўрсаткич бўлиб ҳисобланган, ҳақиқий молиявий самарадорликни ўлчаш воситасини топиш муаммосини ҳал қилиш учун турли хил маслаҳатчилар ва шу билан бир қаторда, турли хил воситаларни ишлаб чиқдилар. Шу ўринда иқтисодий қўшилган қиймат Стерн Стюарт & компания томонидан ишлаб чиқилган бўлса, СФРОИ (инвестициялар бўйича пул оқими рентабеллиги) Бостон Сонсултинг Групп томонидан, қолаверса, Ассоциатес, КПМГ Пеат Марвискм томонидан яратилган ЭВМ (иқтисодий қийматни бошқариш) ва шу билан бир қаторда, ДЕП (дисконтланган иқтисодий фойда) Маркон Ассоциатес томонидан пул оқими ва даромад сифатида анъанавий ўлчаш воситаларидаги бўшлиқни тўлдириш учун ишлаб чиқилган. Ҳар хил тадқиқотчилар ва маслаҳатчилар молиявий самарадорликни ўлчашнинг энг яхши воситасини топиш учун қилган саъй -ҳаракатлари давомида, энг машҳур ва оммабоп, 2009 йилда Стерн Стюарт томонидан ишлаб чиқилган "Иқтисодий қўшилган қиймат" моментум ҳисобланади. Тадқиқотчининг маълумотларига асосан, иқтисодий қўшилган қиймат - фақат молиявий натижаларни ўлчаш воситаси, бу компаниянинг ҳақиқий қиёфасини ва молиявий ҳолатини акс эттиради. Бу молиявий самарадорликни ўлчашнинг янги воситаси бўлгани учун, бу борада жуда кам иш қилинган. Турли тадқиқотчилар молиявий самарадорлик ва уни бошқаришу даражасини турли хил ёндашувлар асосида ўрганишди. Бунинг энг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланган WCM va EBIT, ROA, ROE, ROCE ва бошқалар

каби молиявий кўрсаткичларни ўлчаш воситалари билан боғлиқ кўп ишлар қилинган бўлиб бу компаниянинг молиявий самарадорлик даражасини ошириш ва бу билан бир қаторда уни бошқарув самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Компаниялар капитал бошқарув самарадорлигини оширишда турли хил кўрсаткичлар мавжуд бўлиб улар қуйидагилардан иборат: Активларнинг рентабеллиги (ROA) - компаниянинг соф даромадининг умумий активларга нисбатан фоизи. Бу шуни кўрсатадики, компания бир миллиард долларлик асосий капиталга қанча даромад олади. Буни қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$ROA = \text{соф фойда} / \text{жами активлар}$$

Ўз капиталининг рентабеллиги (ROE) Компаниянинг соф даромадининг акциядорлик капиталига нисбатан фоизи. Бу шуни кўрсатадики, компания инвестор томонидан бизнесга қўйилган ҳар бир доллар учун қанча даромад олади. ROE коэффициентининг юқори бўлиши шуни кўрсатадики, компания қарзга камроқ боғлиқ ва ички пул ишлаб чиқаришга қодир. Буни қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$ROE = \text{соф фойда} / \text{хусусий капитал}$$

Ишлаган капиталнинг рентабеллиги қуйидагича ҳисобланиши мумкин:

$$ROCE = \text{ЕБИТ} / \text{ишга жойлаштирилган капитал}$$

Rehman ва Anjum тадқиқотларига кўра 36 компаниянинг 9 йиллик (2001-2009 йиллар) маълумотларини таҳлил қилиб, ликвидлик ва тўлов қобилиятининг Покистон кимё сектори рентабеллигига таъсирини ўрганган. Улар активлар рентабеллиги (ROA) ва капитал рентабеллигини (ROE) қарам ўзгарувчилар ва фаолият коэффициентлари, ликвидлик коэффициентлари ва фоизларни қоплаш коэффициентлари мустақил ўзгарувчилар сифатида ишлатган. Уларнинг тадқиқотига кўра, бу компаниянинг тўлов қобилияти, (ROA) ва (ROE) ўртасидаги жиддий салбий боғлиқлик. Улар, шунингдек, компаниянинг ликвидлиги ва (ROA) ўртасида ижобий боғлиқликни топдилар, чунки ликвидликнинг ошиши билан (ROA) ҳам ошди. Яна бир қатор иқтисодчи олимлар Раза, Башир, Латиф, Шоҳ ва Аҳмад 5 йиллик маълумотлардан фойдаланиб, Покистон нефт сектори рентабеллигига таъсирини синаб кўрди. Тадқиқот компаниянинг рентабеллик, даромадлилик кутиш ва жорий активларга нисбатан самарадорлигини кўрсатади, шунингдек, инқироз пайтида компаниянинг рентабеллик даражаси сезиларли даражада ўзгариб туришини аниқлади. Матҳуванинг илмий изланишларига кўра, дебиторлик қарзларини йиғиш даври ва компаниянинг рентабеллиги, шунингдек, ўртача тўловлар даври ва захираларни конвертация қилиш даври ўртасидаги салбий боғлиқликни мавжудлигини кўрсатди.

Хулоса, компаниялар капитал самарадорлигини бошқариш бўйича активларнинг рентабеллиги (ROA), ўз капиталининг рентабеллиги (ROE) ва айланма маблағларга нисбатан ишлаган капиталининг рентабеллиги (ROCE) бўйича нисбий ва ортиб бораётган ахборот мазмуни тўғрисида эмпирик далилларни тақдим этиш. Шунингдек, жахон амалиётида йирик акциядорлик жамиятларининг инвестиция салоҳияти, бизнес қиймати ва инвестиция лойиҳаларидан қутилаётган даромаднинг минимал даражасини ҳамда мамлакат ризиқлилик даражаси меъёрини аниқлашда капитал қийматини баҳолашнинг прогрессив усуллари, хусусан тараққий этган мамлакатларда акциядорлик жамиятлари капиталини баҳолашда даромад ва таққослама усуллардан кенг фойдаланилмоқда. Шунингдек, акциядорлик жамиятлари капитал қийматини баҳолаш тизими халқаро баҳолаш стандартига мувофиқлаштирилганлиги, хусусан ушбу мамлакатларда кенг фойдаланаётган: капитал активларни баҳолаш модели (ROA), (ROE) va (ROS) шу билан бир қаторда, ишлаган капиталнинг рентабеллиги (ROCE) методларидан Ўзбекистонда фойдаланилмаслиги сабабли акциядорлик капиталининг реал бозор қийматини ҳисоблаш имконияти мавжуд эмаслигидан далолат беради

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Mathuva, D. (2015). *The Influence of working capital management components on corporate profitability*.
2. Raheman, A., & Nasr, M. (2007). *Working capital management and profitability—case of Pakistani firms. International review of business research papers*, 3(1), 279-300.
3. Raza, M. Y., Bashir, M., Latif, K., Shah, T. S., & Ahmed, M. (2015). *Impact of working capital management on profitability: Evidence from Pakistan oil sector. International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 5(1), 286-299.
4. Rehman, M. U., & Anjum, N. (2013). *Determination of the impact of working capital management on profitability: an empirical study from the cement sector in Pakistan. Asian Economic and Financial Review*, 3(3), 319.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ УЧЕТА ДОХОДОВ И РАСХОДОВ ПО МСФО И РСБУ

**Р.А. Даянова,
УНТУ**

Данная работа посвящена теме внедрения международных стандартов финансовой отчетности в России. Целью данной работы является анализ порядка признания доходов и расходов, а также сравнение методов оценки по национальным и международным стандартам учета.

Предмет исследования – методология учета доходов и расходов по МСФО и РСБУ. Данная тема является актуальной в связи с тем, что внедрение международной системы финансовой отчетности для учета расходов и доходов необходимо для развития экономики, так как данная система гарантирует необходимую для внешних и внутренних пользователей прозрачность.

В настоящее время российская экономика стремится к информационной, где большую роль играет не просто информация о хозяйствующем субъекте, а сопоставимость этой информации. Современным организациям необходимо обеспечить конкурентоспособность на рынке сбыта своей продукции. Чтобы эта конкуренция была более успешна, организациям приходится удерживать и улучшать качество своей продукции или услуг. Этот процесс невозможен без привлечения инвестиций. Чтобы обеспечить финансовую прозрачность для возможных инвесторов, необходимо использовать соответствующие международные стандарты. Так определилась необходимость в применении МСФО.

На сегодняшний момент времени Международные стандарты финансовой отчетности – это гарантия прозрачности и ясности предоставленной хозяйствующими субъектами информации. МСФО позволит создать в России новую, более надёжную и актуальную основу для учета доходов и расходов. Также это позволит более эффективно находить и ликвидировать различные возникающие финансовые риски. Для инвесторов и собственников это дает возможность сравнивать финансовые результаты между фирмами и в течение времени.

Доход в соответствии с МСФО – это увеличение экономических выгод в виде притока или увеличения активов, или уменьшение обязательств, что приводит к увеличению капитала. Стоит помнить, что это увеличение не может быть в течение отчетного периода отнесено на вклады акционеров. Составляющими дохода являются выручка и доходы от прочих видов деятельности. Выручка компании – это доходы от обычных видов деятельности, определенных в стандартах, которые могут варьировать, например: комиссионные, выручка от продажи товаров и услуг, проценты, дивиденды или роялти.

Порядок определения дохода, регламентирован МСФО 18 – «Выручка» [3]. Цель данного стандарта – определить порядок учета выручки, возникающей от различных видов операций и событий.

Расходы – это уменьшение экономических выгод в течение отчетного периода, происходящее в форме оттока или истощения активов, или увеличения обязательств, приводящих к уменьшению капитала не связанных с его распределением между участниками-акционерами. Расходы включают в себя различные убытки, расходы от обычных видов деятельности компании и так далее.

В соответствии с ПБУ 10/99 «Расходы организации» расходы признаются в учете только на основании первичной документации, которая подтверждает этот расход. В МСФО расход может быть признан на основании профессионального суждения бухгалтера об уменьшении экономических выгод.

Составление финансовой отчетности в соответствии с МСФО — это трудоемкий процесс, требующий понимания стандартов, на основе которых эта отчетность составляется. Признание доходов и расходов, относящихся к отчетному периоду, более целесообразно, чем принятый в России. МСФО до сих пор остается труден для внедрения, поэтому на данный момент согласно Федеральному закону №208-ФЗ «О консолидированной финансовой отчетности», МСФО обязаны применять субъекты государственной значимости, страховые компании, кредитные организации.

Сегодня российские компании готовят финансовую отчетность по МСФО четырьмя методами:

- корректировка данных бухгалтерского учета по РСБУ;
- параллельный учет;
- трансформация;
- сочетание методов для разных областей бухгалтерского учета.

Отчет о финансовых результатах является одной из важнейших форм отчетности, на основании которых строится прогноз дальнейшего развития предприятия. Внедрение МСФО позволит делать этот прогноз точнее. Но необходимо еще время и ресурсы для того, чтобы в России эти стандарты плотно вошли в практику составления финансовой отчетности.

Список использованной литературы

1. Сходства и различия — Сравнение Международных стандартов финансовой отчетности правилами бухгалтерского учета США и Российскими правилами бухгалтерского учета: метод. пособие ЗАО «ПрайсвотерхаусКуперс Аудит». URL: <http://www.accountingreform.ru>.

2. Агеева, О.А. Международные стандарты финансовой отчетности: Учебник для вузов / О.А. Агеева, А.Л. Ребизова. М.: Юрайт, 2014, с. 447.

3. «Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 18 «Выручка» (введен в действие на территории Российской Федерации приказом Минфина России от 28.12.2015 N 217н) (ред. от 27.06.2016) // URL: <http://www.consultant.ru>

ОШИБКИ И ФАЛЬСИФИКАЦИИ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ

***Е.А. Кириченко,
УНТУ***

Данная работа посвящена теме обнаружения ошибок и неточностей в бухгалтерской отчетности организации. Целью данной работы является изучение самых распространенных видов ошибок в бухгалтерской отчетности и методов их выявления.

Предмет исследования – порядок обнаружения и дальнейшего исправления ошибок в бухгалтерском учете. Данная тема является актуальной в связи с тем, что допущенные погрешности и искажения в отчетности могут привести как к привлечению административной и уголовной ответственности, так и к полному разорению предприятия.

На сегодняшний день, из-за роста числа потребителей, растет и объем деятельности компаний, а значит увеличиваются объемы данных, подлежащих фиксации и обработке. Именно поэтому, исключить появление ошибок, даже на первичных этапах учетного процесса, невозможно.

Чтобы обнаружить искажения в бухгалтерской отчетности, важно знать не только их сущность, но и уметь их различать и правильно классифицировать, чтобы надлежаще отразить изменения в бухгалтерском учете и отчетности, а также уметь определять значение этих ошибок для экономического субъекта.

На практике существуют различные подходы к группировке и классификации ошибок в бухгалтерском учете. Таким образом, ошибки могут сгруппировываться критериям: характер и способ возникновения, степень влияния на отчетность, уровень существенности, отношение к процедуре бухгалтерского учета. Частыми причинами ошибок могут выступать: неточности в вычислениях, неправильное оформление, группировка или оценка фактов хозяйственной деятельности, корыстная и недобросовестная работа сотрудников.

Преднамеренными и непреднамеренными ошибки считаются по характеру возникновения, то есть могут носить умышленный и неумышленный характер.

Основной причиной возникновения непреднамеренных ошибок, в первую очередь, является человеческий фактор, так как усталость и невнимательность сказываются на сотруднике. Преднамеренные искажения могут нарушать законодательство, поэтому их также следует подразделять на налоговые преступления и фальсификацию баланса. Такие искажения финансовой отчетности являются непростой проблемой на сегодняшний день, ведь абсолютно все предприятия могут быть ей подвержены.

Использование системы внутреннего контроля необходимо для заблаговременного нахождения ошибок, выявив которые, до наступления проверок, можно вовремя исправить и не допускать в дальнейшем.

Система внутреннего контроля предприятия должна состоять из самоконтроля, инвентаризации, тестирования записей, составляемых бухгалтерами, динамического и структурного анализа, которые также называются горизонтальным и вертикальным анализом.

Внутренний контроль очень значим для организации, так как, благодаря ему, появляется возможность оценки достоверности и точности хозяйственных операций. Помимо этого, он помогает избежать допущение неправомерных действий как на данный момент, так и в дальнейшем, что значительно снижает возможности неблагоприятных исходов для предприятия и его инвесторов.

На конечный результат работы организации, ошибки в бухгалтерском учете оказывают значительное влияние. Стоит отметить, что, когда количественные характеристики не меняются, качество самой отчетности падает. Это говорит о том, что она составлена ненадлежащим образом и не отвечает требованиям достоверности.

Бухгалтерской отчетности на предприятии уделяется большое внимание, так как она является одним из главных источников информации для заинтересованных пользователей, поэтому, очень важно, чтобы отчетность была достоверной и точной. Появления новых информационных технологий хоть и снижают вероятность допущения искажений и ошибок в учете, но достичь точного отражения фактов хозяйственной деятельности не способны. Данные неточности не являются критичными для предприятий, если их вовремя обнаружить и исправить. Исходя из этого, организованная система внутреннего контроля является необходимой для организаций, чтобы предупредить появление погрешностей и искажений в отчетности.

В современном мире проблема истинности и достоверности бухгалтерской отчетности является актуальной для организаций. Допущенные ошибки в отчетности могут иметь разноплановый характер. Любые неточности могут исказить показатели отчетной информации, сделав ее недостоверной и непригодной для принятия экономических решений. Именно поэтому, необходимо постоянно совершенствовать и расширять систему внутреннего контроля организации.

Список использованной литературы

1. Махмутова, Э. М. *Искажения в бухгалтерской отчетности, способы их выявления и роль аудита в оценке достоверности бухгалтерской отчетности // Молодой ученый. - 2016. - №4. - С. 34*
2. Филипповская О.В., «Порядок выявления и исправления возникающих ошибок в бухгалтерском учете». - 2016. – стр. 117-122.
3. Ерофеева В.В. *Ошибки и фальсификация бухгалтерской (финансовой) отчетности: понятие и приемы их выявления / Е.В Гринавцева, Т.А. Шарова // Актуальные вопросы современной экономики. - 2020. - №4. - С. 374 – 381.*

КЛЮЧЕВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЭФФЕКТИВНОСТИ (КРІ) В КОМПАНИЯХ.

Терегулов К.А,
УГНТУ

Ключевые показатели эффективности (KeyPerformanceIndicators, КРІ) – показатели, по которым оценивают эффективность работы сотрудника, подразделения или бизнеса в целом и достижение стратегических целей.

КРІ для финансового директора

В основе КРІ финансового директора как топ-менеджера лежат цели компании. Разбейте цели на задачи, для которых определите количественные и качественные показатели. В зависимости от значимости задачи присвойте вес целевого показателя.

Ключевые показатели эффективности финансового директора дочерней компании определяются исходя из стратегических целей «дочки» и задач, стоящих перед ним для их достижения. Главное требование – показатели должны помочь оценить выполнение задач.

Выбор ключевых показателей зависит от того, что в данный момент наиболее важно и актуально для руководства холдинга при выполнении конкретной задачи.

Ключевые показатели эффективности могут быть, к примеру, такими:

- рентабельность привлеченного капитала;
- коэффициент оборачиваемости дебиторской задолженности;
- коэффициент оборачиваемости кредиторской задолженности;
- рентабельность активов;
- средняя ставка по привлеченным заемным средствам;
- средневзвешенная стоимость капитала (WACC);
- экономическая добавленная стоимость (EVA);
- своевременное предоставление финансовой информации головному

офису;

- соотношение собственного и заемного капитала;
- операционная рентабельность продаж;
- чистая прибыль.

В чьи КРІ включить показатели по дебиторке.

Показатели по дебиторской задолженности включите в КРІ финансового директора и сотрудника отдела продаж. Финансistu поставьте цель увеличить оборачиваемость дебиторской задолженности, в КРІ включите коэффициент оборачиваемости дебиторки. Продажнику поручите не допускать просроченной задолженности, в КРІ добавьте показатель - процент клиентов с просроченной дебиторкой.

КРІ для отдела логистики

Когда предстоит определить ключевые показатели эффективности сотрудников отдела логистики, необходимо сформировать основные функции и задачи подразделения.

KPI для директора производства

Чтобы разработать ключевые показатели для директора производства, сформируйте его основные задачи в соответствии со стратегией компании.

KPI отдела контроллинга

Чтобы выбрать показатели эффективности для сотрудников отдела контроллинга, отталкивайтесь от их задач и планов на будущий год.

Список использованной литературы

1. Зеленин К.О. Как качественно внедрить систему ключевых показателей.
2. Клочков И. Г. KPI и мотивация персонала.
3. Марр В. Ключевые показатели эффективности. 75 показателей, которые обязан знать каждый уважающий себя менеджер.
4. Парментер Д. Основные показатели эффективности.
5. Управление общественными и экономическими системами -международный научный интернет-журнал.

YANGI O'ZBEKISTONDA MOLIYA-BANK, BYUDJET-SOLIQ, BUXGALTERIYA HISOBI VA AUDIT SOHALARINI YANADA RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

*Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to'plami
(2021-yil 25-noyabr)*

"IQTISODIYOT" – 2021

Mas'ul muharrir:

Sharipov K.A.

Muharrir:

Yaxshiyev H.T.

Musahhih:

Matxo'jayev A.O.

Sahifalovchi:

Adilova I.N.

Litsenziya raqami: №10-4286 14.02.2019. Bosishga 22.11.2021 da ruxsat etildi.

Bichimi 70x100¹/₁₆. Raqamli bosma usuli. «Arno Pro» garniturasini.

Shartli bosma tabog'i 37,5. Adadi 20 nusxa.

«ZARAFSHON FOTO» XK matbaa bo'limida chop etildi.

100066, Toshkent sh. Islom Karimov ko'chasi, 49-uy.